

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

आदित आरभ्य द्वितीयाध्यायप्रथमपादान्तः प्रथमो भागः

तत्र च प्रथमस्तर्कपादः ।

मीमांसाकण्ठीरवमीमांसारत्नेस्यादिपदश्रीभूपिनश्रीवैद्यनाथशास्त्रि-
प्रणीतप्रभाभिधव्याख्यासमेतशाबरभाष्योपेतः ।

द्वितीयपादप्रभृति

श्रीकुमारिलमट्टविरचिततन्त्रवार्तिकारव्याख्यासहितशाबरभाष्यसमेतश्च ।
स चायं भागः पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदाधिष्ठितैः
'मीमांसाविद्वान्' पदगारिभर्गुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्ते-
वासिपिस्तीर्थहल्लीग्रामाभिजनमुब्बाशास्त्रिभिः संशोधित-
ष्टिपण्यादिना समलंकृतश्च ।

स च

वी. ए. इत्पुपपदधारिभिः

वनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसासैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५०

क्रिस्ताब्दाः १९२९

जस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं सार्धाः पञ्च रूपयाः (५०८) ।

सूचनम् ।

आवेदने चतुर्थपृष्ठे विंशतितमपङ्क्तौ ' प्रथमपादे श्लोकवार्तिकं ' इत्यस्याग्रे
ततो निधीतान्तमित्यादिनिधीतोत्तरस्येत्येतदन्तःस्य ग्रन्थस्य स्थाने । ततस्तृती-
याध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकं तदुत्तरं च दृष्टीकेति नाम्ना प्रसिद्धम् । तृतीयाध्या-
योत्तरवार्तिकस्य ' इति ग्रन्थो वाच्य इति ज्ञेयम् ।

प्रकाशयितुरावेदनम् ।

अहो नु खलु योः प्राचीनसंस्कृतविद्यारसिकाः प्रथितपशसो विद्-
ज्ञा आनन्दाश्रमसंस्थाप्रकाशितसंस्कृतग्रन्थावलीप्राहकमाननीयमहाशयाश्च
त्वन्तु तत्रभवन्तो भवन्तो- हृद्यभावेदनीयं यद्ग्रन्थमनोगतमेव स्यादिति
रिंयामि ।

सुप्रथितमैतत्समस्तेऽस्मिन्भारते वर्षेऽक्षुपारपारंगतेष्वाल्पलादिदेशेषु च
रञ्छीमति पुण्यपत्तने प्राचीनार्वाचीनादिनिखिलविद्याना केन्द्रस्थानापत्तौ,
शुद्रणद्वारा प्राचीनसंस्कृतशास्त्रीयग्रन्थोद्धारिष्वानन्दाश्रमसंस्थां वर्ततेऽ-
स्तौति ।

तथैतया संस्थयैतर्हि पूर्वमीमासाशास्त्रे तन्त्रवार्ति-संवलितशावरभाष्यसमेत-
जैमिनीयसूत्राणामादित आरभ्य द्वितीयाध्यायगतप्रथमपादान्तो भागः
स्वकीयमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । द्वितीयभागोऽप्यन्यैव रीत्याऽचिरा-
देव प्रकाश्यं नीयेत ।

यदा चाह संबत्सरद्वयात्प्रागेतत्संस्थामुद्भूतसर्षदर्शनसंग्रहस्य द्वितीयं संस्क-
रणमकार्यं तदा तदन्तर्गतमीमांसादर्शनस्य यथावदवधोद्यार्थं पूर्वमीमासीय-
निबन्धानां समालोचनं मम नाभाप्तमभूत् । तदैव च शावरभाष्यादिनिबन्धानां
महत्ता धर्मार्थादिशास्त्रीयपदार्थनिर्णयविषयेऽत्यन्तोपयुक्तता चावेक्ष्यैतत्संस्था-
संपदायानुरोधेनैतन्मुद्रणे मनीषामभान्तरम् ।

यद्यप्यन्यत्र काश्यादौ शावरभाष्यं मुद्रितमिति श्रूयते तथाऽपि तत्र
कुमारिलसरस्वतीसंदर्भादर्शनान्न तद्दर्शनं प्रयागीयत्रिवेणीसमेददर्शनमिव वि-
दुषां स्वान्त आनन्दबलोलानुल्लासयति । किञ्च तत्तादृशमपीदानीं सुदुर्लभं
समजनि । यतो नैकमप्यवशिष्यते पुरतकमिति प्रत्युत्तरयन्ति न्ययपुस्तकालय
कार्यनिर्वाहकाः । ततश्च साधनाभावादेव ततो निवर्तन्ते बद्धपरिकरा अप्यग्री
पिपबो दिदृक्षवथ विद्वांसः । तदेतस्यामापत्तौ प्राचीनशास्त्रीयग्रन्थोद्धारणेन
धेयमानन्दाश्रमसंस्थामन्तरेण केवाऽऽशाऽऽस्येवा तादृशपुस्तकालामे । इह
भिसंधिना वारं वारं प्रागेव मह्यं समसूचन्नस्मत्संस्थास्थपुस्तकजिष्ठसुमहाश
माननीयाः पण्डितप्रवराश्चैतन्मुद्रणे । तेनेयं संस्थैतन्मुद्रणे प्रावर्बिष्ट ।

अथातिक्रामस्तु क्रियत्स्वपि वासरेषु कदाचिच्छ्रीयुतमीमांसाविद्यालयकार्य-
पूर्वहायसैरेतत्संस्थया प्रविधत्तपिष्यमाणैतद्ग्रन्थमुद्रणे संशोधितपुस्तकमदानेन
साहायकमाचरितुं स्वेच्छा प्रादर्शि । तमिमं सुयोगं मन्यमानोऽहं मनसि
निरचैपम् । येन तदिच्छाऽपि संभाविता स्यात्, ग्राहकमहाशयसूचनाऽप्याहता
स्यात्, मन्मनीपाऽपि पूर्णा स्यादिति ।

ततश्च तैः सतन्त्रवातिकटिप्पणेन समीकृत्य समर्पितं शावरभाष्यपुस्तकमा-
दाय श्रीमत्सच्चिदानन्दचरणयोः संमुख्य प्रकाशितोऽयं भागः । तत्राऽऽदौ प्रति-
पुष्टं जैमिनिमुनिप्रणीतं सूत्रं तदधोभागे तद्ग्रन्थस्यानभूतं शबरस्वामिविरचितं
भाष्यं तदधोभागे च मीमांसाकण्ठीरववैद्यनाथशास्त्रिकृतं प्रभाभिधं तद्ग्रन्थानं,
एतच्चाभिनवं सत्प्रथमाध्यापगतप्रथमपादसमाप्तिपर्यन्तमेव । तदग्रे च भागस-
माप्तिपर्यन्तं तावतः शावरभाष्यस्य व्याख्यानरूपं कुमारिलभट्टप्रणीतं तन्त्रवा-
तिकं निवेशितम् । एवंरीत्या पुस्तकमारचितम् । तदिदं पुस्तकं कृतसंस्करण-
मपि स्थले स्थले प्रमादस्खलनेन मुद्रणादिदोषवाहुष्येन चाध्येतृणां दुर्ज्ञेयं
स्यादिति विभाव्य तत्परिमार्जनार्थमानन्दाश्रमस्थपण्डितैरप्यतीवावहिततया
प्रयतितमिति नेदं विस्मरणाहम् ।

अस्य च शास्त्रस्य मुख्यतया मीमांस्यो धर्मः । अत एव ' अथातो धर्म-
जिज्ञासा ' इति सूत्रे प्रथमतो धर्मजिज्ञासोपदेशः श्रूयते ।

अथ चक्रनेमिक्रमेण नचैर्देशामुपगतवत्युच्चैःकाले प्रवृत्ते च हाससमये मन्द-
तामुपेयुपि च भारतवासिनां प्रतिभावैभवे लुप्तभाये च शास्त्राध्ययनाध्यापन-
प्रचारे प्रवृद्धे चाज्ञानान्धतमसे तमोगुणरूपिततया याथार्थ्यविम्बोद्ग्रहणासमर्थे
च मनुजमानसमुकुरे नामशेषेषु च वर्णाश्रमोचिताचारेषु त्रिविधसंतापदहनी-
त्यितधूमैस्तिरस्कृतेषु च यज्ञीयधूमेषु अस्तगिरिशिखरावलम्बिनि च प्रयीप्रा-
माण्यसहस्रांशान्बुद्धिते च नास्तिकघूकारवे ग्लायमाने च तत्रभवति भगवति
सत्तातने वैदिके धर्मे मन्ये तत्संरक्षणार्थं भगवानेव जैमिनिमुनिरूपेणावततार
लोकहितकारी ।

अनेन चाथातो धर्मेत्यारभ्यान्वाहार्ये चेत्यन्तं द्वादशाध्याय्यात्मकं सूत्रं
प्रणीय तत्र वेदवाच्यार्थविषयकसंशयापाकारकाः सहस्रं न्याया अधिकरणा-
परपर्यायाः प्रदर्शिताः । सूत्रं च शास्त्रायगभीरवहृद्यप्रतिपादकः संक्षिप्ताक्षरः
शब्दसंदर्भविशेष इत्याचक्षते सूत्रलक्षणविदोऽभियुक्ताः ।

सोऽयं जैमिनिमहर्षिः फदा फा वा मुवं स्वजनुषाऽलं चकारेत्येतद्विषये न
किंचिरस्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते । नापि वा तद्विचारेणैतर्हि किंचित्प्रयोजनम् । यतो

हीश्वरवत्स मुनिवरः प्रमाणत्वेन धान्यं इति प्रथितं सर्वत्र । तथाऽपि पार्थसार-
थिमिथिचिरचितशास्त्रदीपिकाया युक्तिलेहप्रपूरण्णारूपायां टीकायां भीमांसाया
गुरुशिष्यपरम्परया प्रवृत्तित्रयमदर्शने ' ब्रह्मा प्रजापतये भीमांसां प्रोवाच,
सोऽपीन्द्राय, सोऽप्यग्नये, स च वासिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्ण-
द्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, सोऽपि स्थोपदेशादनन्तरमिमं न्यार्यं ग्रन्थे
निबद्धवान्, इत्युक्तत्वाज्जैमिनेः कृष्णद्वैपायनशिष्यत्वात्कृष्णद्वैपायनस्य च
स्वनाम्नैव श्रीकृष्णावतारसमकालिकसत्तावत्त्वेन प्रतीयमानत्वाच्छ्रीकृष्णस्य
च ' द्वापरे रामकृष्णौ च ' इत्यभियुक्तोक्तेर्द्वापरयुगप्रभवत्वेन प्रसिद्धत्वात्कलि-
युगारम्भात्प्राग्द्वापरयुगान्तेऽयं जैमिनिमुनिरासीदित्यनुमीयते । इत्थं महा-
भागोऽयं जैमिनिमहर्षिर्यस्य साक्षान्नारायणावताराद्वेदव्यासाद्ब्रह्मसूत्रप्रणेतृर्वा-
दरायणादियं भीमांसा संमाप्ता ।

अत्रायं प्रश्नः पुरतः प्रादुर्भवति । किमनेन जैमिनिना वादरायणमणीतचतु-
रध्याध्यात्मकब्रह्मसूत्रादनन्तरमिदं धर्मभीमांसासूत्रं प्राणाय्युताहो तत्प्रागेवेति ।
तत्र तादृशकालनिर्णायकं स्पष्टं प्रमाणं सूक्ष्मया दृष्ट्या गवेपयन्नपि नालस्यहम् ।
तथाऽपि गुरुरूपदेशादनन्तरं द्रागेव लघीयासि काले धर्मभीमांसासूत्रं प्राणैपीदिति
शावभिर्विवादम् । तदानीं च ब्रह्मसूत्रसद्भावः कल्पयितुमशक्यः । दृढतरप्रमाणा-
भावात् । यदि तु ' औत्पात्तिकस्तु शब्दरयार्थेन संबन्धः ' (जै० सू० १।१।५)
इति सूत्रे वादरायणयतोऽस्त्वेत्वाद्ब्रह्मभीमांसासूत्रात्प्राग्ब्रह्मसूत्रमद्भावः कल्प्यत
इति श्रूये चेदन्तैवं ' मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ' (ब्र०
सू० १।३।८) इति सूत्रे वादरायणेनापि जैमिनिमतोऽस्त्वेत्वाद्ब्रह्म-
सूत्रात्प्राग्धर्मसूत्रसद्भावकल्पने किमपराद्धं मया । किंच यदि भीमांसायाः स्व-
शिष्यायोपदेशात्प्रागेव ब्रह्मसूत्रं प्रणिनाय वादरायणस्ताहिं तत्प्रणयने तदैव च
धर्मभीमांसासूत्राप्रणयने तस्य को हेतुरित्यप्रतिसमाधेयोऽस्तुयोगस्तव गले पतति ।
तस्माद्ब्रह्मसूत्राधिर्मांसात्प्रागेव धर्मभीमांसासूत्रं लब्धात्मकमभूदिति तर्कयामि ।

युज्यते चैतत् । ब्रह्मा प्रजापतये भीमांसां प्रोवाचेत्युपक्रमे भीमांसाया
एकवचनान्तत्वेनोऽस्त्वेत्वाद्ब्रह्माणमारभ्य कृष्णद्वैपायनापरपर्यायवादरायणं याव-
दियं भीमांसा कर्मकाण्डज्ञानकाण्डैतदुभयात्मकवेदवाक्यानां परस्परविरोधेन ता-
र्यधर्मभिदधती सती स्वात्मानमभेदेन प्रकाशयन्ती जगत्यां मचलित्वाऽऽसीत् ।
तादृशीमेव च तां वादरायणः स्वशिष्याय जैमिनय उपादिसत् । तदनु जैमिनिरपि
स्वग्रन्थे तामुपनिबबन्ध । परं स्वयातो धर्माजिज्ञासेतिभावजिज्ञासुरोपात् ' आम्ना

यस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम् । (जै० सू० १ । २ । १) इति सूत्रेण
 कर्मकाण्डस्यैव मुख्यत्व न ज्ञानकाण्डस्य । ज्ञानकाण्ड तु कर्मकाण्ड-
 स्थैवोपोद्भूतत्वं तदङ्गभूतमिति तात्पर्यमभिदधती सा भिन्नमिव स्वात्मान प्रद-
 र्शयन्ती स्थिता । अज्ञात्वा लोकास्तदेव सत्यत्वेनाग्रहीषुः । तमिमं लोकाग्रहं
 निराकुर्वन्भगवान्वादरायणो जैमिनिप्रतिपादितन्यायानुसारेणैव ज्ञानकाण्डस्य
 मुख्यत्वं प्रस्थापयन् ब्रह्मसूत्रप्रणयने प्रच्युत इत्येव कल्पनां युक्तिमतीश्रुत्पश्यामः ।
 ततश्च जैमिनिस्त्रानन्तरमेव ब्रह्मसूत्रं स्वात्मानमाससाद् । ततःप्रभृत्येव च
 मीमांसाया द्वैविध्यं समभूत् । अत एव कर्तृभेदाद्विषयभेदाद्वा व्याकरणन्याया-
 दिशास्त्राणामिव मीमांसयोर्नैकशास्त्रत्वम् । अत एव च धर्मब्रह्ममीमांसयोः
 पूर्वोत्तरत्व विशेषणमप्यर्थत इव कालतोऽपि स्वरसत उपपद्यत इत्यवधेयम् ।

अथातिक्रान्ते बंहीयस्यनेहसि मन्दमतीना जनानां केवलसूत्राक्षरैर्देशान्तरी-
 यकालान्तरीयातीन्द्रियादिदुरुहार्थकवेदवाक्यानां सम्यगवबोधो न जायेतेत्या-
 लोच्य सूत्रव्याख्यानरूपं सुविस्तृतं सुलभावबोधं सरलार्थं च भाष्यमारचया-
 यभूव शररस्वामी । भाष्यलक्षणं च 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।
 स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदुः' । अयं च शररस्वामी शालि-
 वाहनशकाब्दारम्भात्पाकनशतद्वयात्पूर्वमासीदित्यैतिहायिकविदो जना वदन्ति ।

तदनु नयनाष्टरस (६८२) परिमिते शकाब्दे कुमारिलभट्टस्तन्नवार्तिकं
 नाम शावरभाष्यव्याख्यानमचीकरत् । वार्तिकलक्षणं च 'उक्तानुक्तदुरुक्तानां
 चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनोषिणः' इति । तच्च
 प्रथमपादे श्लोकरुवार्तिकं ततो निवीतान्त (तृतीयाध्यायतृतीयादान्तं) तन्नवार्तिकं
 तदग्रे च दुष्टीकेति नाम्ना मसिद्धम् । निवीतोत्तरवार्तिकस्य चानुष्टुप्छन्दोबद्-
 तिसंक्षिप्ताक्षरतया तादृशार्थसूचकानुष्टुप्तीकेति नाम वदन्तो जना अनुष्टुप्तीकेति
 नाम्नोऽपि संक्षिप्ताक्षरतां संपादयितुमिव दुष्टीकेति व्यवहर्तुं प्रारम्भतोति
 केचित् । अन्ये तु 'दुप्' इत्यल्यार्थेऽव्ययम् । दुप्, इति टीका दुष्टीकेति वद-
 न्तीत्येवं संप्रदायतोऽवगम्यते ।

तस्मात्स्य भट्टकुमारिलस्य मतमनुसृत्यैव पार्थसारथिना शास्त्रदीपिका विर-
 चिता । 'कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम्' इति ग्रन्थारम्भे स्वयमेवो-
 क्त्वात् ।

स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमितिन्यायेनात्र प्रसङ्गसंगत्या किञ्चिदुच्यते— एवं हि

श्रूयते । गुरुगृहे भीर्मांसामधीयानस्य कस्यचिच्छत्रस्य पाठयत्वेन प्रचलितायां
 तदानींतन्यां कस्यांचिज्जैमिनीयसूत्रव्याख्यायामासीत्पाठः । तत्र च—‘अत्रापि
 नोक्तं तत्र तु नोक्तमिति द्विरुक्तम्’ इति ग्रन्थं दृष्ट्वा गुरुः परं व्यस्मष्ट । किमि-
 दम्—अत्रापि नोक्तं तत्र तु नोक्तमिति कथं द्विरुच्येत । नहि द्विवारमनुवत्या
 द्विरुक्तिसंभव इति । ततश्च कियन्तयपि कालं सुनिपुणं निभालयन्नापि न तस्यै
 ग्रन्थस्य तात्पर्यमवगतवान् । सति चैवं कार्यान्तरानुरोधाद्दृष्ट्वाकिराद्वाहहि
 कापि गुरुः । छात्रेण च अत्र—अपिना—अपिशब्देन अयमर्थ उक्तः,
 तत्र—तुना—तुशब्देन उक्त इति द्विरुक्त इति पदविभागं तदर्थयोजनौ
 च विलिख्य गुरुभार्यायै तत्समर्प्य प्राणायि । गुरुस्तु धुनः सार्यं
 गृहभाषयौ । पत्नी त्वागतं पतिमालोच्य तूष्णीमेव तमर्पयांचकार
 छात्रलिखितं पदविभागमर्थसमन्वयं च । तदीक्ष्य भूयां तुतोप गुरुः
 शिष्यस्य तच्चादर्शी शास्त्रव्युत्पत्तिं सरलचित्तां चावधारयति । सैषाऽऽरूपायिका
 कुमारिलविपथिणीति कश्चिदवादीत् । तदेतत्सर्वमसारं केवलं निरर्गलसंगिरण-
 भवेति प्रतिभाति । तादृशममाणानुपलम्भात् । प्रत्युत सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गते
 जैमिनिदर्शने दर्शनाङ्कुराभिधायी दीकानाम् ‘गुरुमतम्’ इति प्रतीक-
 मुपादाय इदमेव प्रभाकरमतमित्युच्यते । प्रभाकरस्य गुरुनामभाषौ कारणं
 त्वित्यं श्रूयत इत्युपक्रम्यैतादृश्येवाऽऽरूपायिकोपन्यस्ता । अग्रे च ‘केनायं
 पदच्छेदः कृत इति गुरुणा पृष्टं प्रभाकरेणेतीतरे शिष्या जगदुः । ततो गुरुः
 प्रभाकरं त्वमेव गुरुरित्युक्त्वा गुरुनाम्नाऽऽहूतवान्’ इत्युक्तत्वात्तादृगाख्या-
 यिकायाः प्रामाणिकैः प्रभाकरपरत्वेन प्रतिपन्नत्वस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्चेति ।
 सोऽयं कुमारिलभट्टो वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मविरोधिसुगतादिमतसमुच्छेदार्थं
 मानवरूपेणाग्निभृद्गृहदेव एवाऽऽद्विरभवदिति कथयो मन्यन्ते । वर्षयन्ति च
 तदनुगुणां कुमारिलशब्दव्युत्पत्तिम् । कौ पृथिव्यां मारयति दृष्टान्समुच्छिन्न-
 चीति कुमारो गृहदेवः । स गृहदेवः स्वाभिश्चतथा वियतेऽस्येति कुमारिलः ।
 पिच्छादेराकृतिगणस्त्रादिलच् । कुमारावतार इति यावत् । अपार्थं—

इत्पृथिवांसमथ भट्टकुमारिलं त-

मीपद्विकस्वरमुखाम्नुजमाह भीनी ।

श्रुत्यर्थकर्मविमुत्तान्मुगताग्निहन्तुं

जातं गुहं भुवि भवन्तमहं तु जाने ॥

इति माघवीपशंकरविजय एव साक्षीवि नैतत्तिरोहितं सत्परिशोलनशा-
 लिनाम् ।

अत्र युक्तमुक्तं सद्भिर्विचार्य ग्राह्यं न वस्यचिदंशस्यापूर्वतया बोधने
ममाभिनिवेश इत्यास्ता तावत् ।

उरैतैस्त्रिभिः पूर्वपीपांसासंप्रदायप्रवर्तकैराचार्यैः श्लोपवर्णितन्यायैः कृतकवि-
लम्बनेन विवदमानाना जनाना मतिरालुप्यमपगमय तत्राऽऽदर्श इव मूर्तिमान
धर्मः मङ्गलीकृतः । साप्रत च सर्वेऽपि जनाः स्वस्वमन्यनुसारेण धर्मं प्रति विवदमा-
ना हृदयन्ते । तेषां मनसि त्रिवेणीसगम इवाय त्रिवाणीसगमस्तत्रावगाहनमात्रेणैव
धर्मं मङ्गली कुर्मादित्याशासे । तदेवमतिमहत्त्वमापन्नस्यास्य ग्रन्थस्य संस्करणं वि-
द्दद्वारा सपादितमपि हृद्गोपेण वाऽनवधानतया वा सीसकाक्षरसंयोजकममादाद्वा
संभूताना स्वलनस्पलानामावेदनेन मामनुगृह्णन्तु दयालवः साधवो विद्वांसः ।
येन प्रयतिष्ये द्वितीयसंस्करणवेलाया तत्परिमार्जनायेति साञ्जलिबन्ध सम-
ण्यं सचिनयं च भूयो भूय आवेदयते प्रकाशकः—

पुण्यपत्तने
शौपवद्यचतुर्थ्या
मौमवासरे श. १८९०

आपटेकुलोद्भवो गणेशात्मजो विनायकरायः—
(आनन्दाश्रमम्यानेर्जिय ट्यूटी)

॥ श्रीशंकरः शरणम् ॥

श्रीमांसाविद्यालयीयनिवेदनम् ।

प्रियपण्डिताः । वितीर्यतामत्र मनागवधानं, यत्प्राचां विद्वन्मूर्धन्यानां द्वे किल
श्रीमांसे समभूतां कर्म च ब्रह्म चेति । जायमानो हि जनुंपमान् किमिदं जगत्सर्वं
तस्मादिदं प्रावर्तिष्ट । किंचान्न पारमार्थिकमिति जिज्ञासते । जिज्ञासमानश्चैवमेतत्तत्त्वम-
बोद्धुं कानि पुनः साधनान्यनुष्ठातव्यानि । कया पुनरितिकर्तव्यतया ।
तस्य चाधिकारण । इति चावश्यमवबुभुस्तते । तदेतद्यथावद्विबोधयितुं
बुवस्तलमवतीर्य भगवान्कृष्णद्वैपायनो भगवान्जैमिनिराचार्यश्च पुरुषमतिदूरूहाणि
तर्जत्रसाविषयक्याणि तत्त्वानि मन्दमतिभ्यो ज्ञानसाधनं च ज्ञेयं च विशदय्य
रक्त्यकाष्टीं निर्माय कर्मब्रह्ममीमांसे नाम गभीरतमे शास्त्रे । तत्र च सांप्रतं
विवशायां प्राच्यविधायामर्षत एव जरठा मातेन भगवती कर्ममीमांसा कथं कथमपि
गणान् चारयन्ती पुत्रेष्वस्मासु सप्रत्याशं चसुनिसिपन्ती कापि कोणे जीवितसंशयमाप-
नेव विर्लीयत इति नैतत्तिरोहितं प्रेषावताम् । आर्याः । भायः सर्वोऽपि भारतीयो
नोऽध्वरमीमांसाकर्ममीमांसेत्यादिशब्दानपि नैवाऽऽकर्णयत्याकर्णयन्नापि वा नैव
तत्रत्यं तत्त्वनातमनुसंधत्ते । कियन्तो वा तत्रत्या दुरूहतया न्वायाः सर्वशास्त्रेषूपकुर्वन्ति
कियन्ति चाधिकरणानि वेदार्थज्ञानरत्नं सुस्पष्टं स्फोरयन्तीत्येतन्निपुणमतिर्नैमिनीयतन्त्रम-
नुशीलयन्नेवावगन्तुं प्रम्वेक्षान्यया । तस्य चास्य शास्त्रस्य सुमधुरपदविन्यासमासुरमपि
निगूढार्थं प्रसन्नमपि गभीरतरं माप्यरत्नं प्राणैषीद्भगवान्ध्वरस्वामी । यथायत्वेऽखिला-
र्थावतीर्यविधाविद्यालयीयकलाशालासु ' एम्. ए. ' इति कस्यामध्ययनार्थं विद्वद्भिर्न्य-
वेशी । तत्र माप्यं न मन्दमतीत्यातिमायादिति श्रीमान्कुमारिलो लोकानुदिषीर्षुर्ष्या-
वरूपी वार्तिकप्रत्यरत्नेन । तत्र वार्तिकं श्लोकवार्तिकं तन्त्रवार्तिकं टुप्टीका चेति त्रेषां
व्यभक्तम् । एतेन च सागप्रथेण सन्नापितं शान्तरमाप्यं न काप्येतावता संयुद्धितामिति स-
कलविद्वज्जननोपकृतये सन्यारूपं समग्रं मुद्रापयितव्यमिति अस्ति चो भलवती वान्छा ।
तत्रार्थं प्रथमो मागो दिष्ट्या सांप्रतं प्राकाश्यं नीयते ।

तत्र च प्रथमपाठ्याख्याभूतं श्लोकवार्तिकमविविस्तृतं सांप्रतमन्यत्र प्रकाश्यमानं चाऽऽ-
कल्प्य सरलां शुद्धां भुवोषा सहृदयहृदयहारिणीं च ' बैंगलूर ' पुरस्यश्रीशुक्लगीरिन्-
गद्वरप्रतिष्ठापितशंकरमठपाठशालाश्रीमांसाशास्त्राध्यापकपदमलंकृताभिः श्रीमत्पूज्यशास्त्र-
मीमांसाकण्ठीरवश्रीविचनापशास्त्रिवरणैर्मीमांसाविद्यालयकार्यकारिसमितिप्रार्थनामङ्गीकृत्य
अचिरादेव प्रणीतां प्रपानार्थी टीकामस्मिन्त्रन्ये प्राचीकशाम । सर्वथा दुरुरत्तरः किला-
स्माकं श्रीपूज्यपादशास्त्रिचरणानामुपकारभरः । स एव चायं तर्कनादापरपर्यायः प्रथमः

पादः श्लोकवार्तिकेनाप्यापाततो दुर्विज्ञेयार्थजटिलो विना च सरलतमां व्याख्यां न
 च्छात्राणामधिनिगांमूनां बुद्धिमधिरोहतीति सर्वथा धन्यवादाहार्हाः शास्त्रिचरणाः ।

• एतत्पुस्तकसंशोधने यथाभाष्यं वार्तिकमयोजने च यः परः प्रयासोऽन्वमावि पुण्य-
 पत्तनस्यमीमांसाविद्यालयध्यापकपदमधितिष्ठद्भिर्मीमांसाशास्त्रविद्वद्भिः श्रीतीर्थहृद्वलीसु-
 ब्बाद्यास्त्रिभिस्तेन तेषामुपकृतीः शिरसा बहामः ।

• यथा चैदमुपक्रान्तं पुस्तकसंशोधनकार्यं श्रीमत्या प्राचीनशास्त्राध्ययनाध्यापनकार्य-
 गृहीतदीक्षया शिस्तणप्रसारकमण्डलीप्रतिष्ठापितमीमांसाविद्यालयकार्यकारिसमित्या, तस्या
 उपकारमरं न वयमाजीविनं विस्मरिष्यामः समुपहरामश्च तस्यै भूयसो धन्यवादान् ।

• सत्यप्येवं साधनसमुदये यदि समुद्रणाय आनन्दाश्रमे नाद्रास्यतावकाशस्तर्हि सर्वथा
 मौन एवायं प्रयासः सममविष्यदिति नूनं श्रीमद्भ्यः सर्वश्रेयोभाम्यः सुगृहीतनामधे-
 यैभ्यः ' विनायकराव आपटे ' महोदयेभ्यो भूयसः प्रशस्तिवादान्वितरामः ।

अस्य चाऽऽदर्शपुस्तकं मोहनयीस्यराजकीय (एल्फिन्स्टन् कालेज) कलाशाला-
 संस्कृतप्रधानाध्यापकैः ' एम्. ए. ' पदविभूषितैः गजेन्द्रगडकरोपाह्वैरवस्थामाचार्यम-
 होदयैः तथा पुण्यपत्तनस्यमाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकारिभिश्च विनार्णिमिति-
 तेभ्योऽपि सुबहु धारयामहे ।

यदन्तरेतन्निवेदनं न समापयितुं शक्नुमन्तदिदम्—

मीमांसाशास्त्रप्रमेयं जिज्ञासुमिथिया सुविज्ञेयं भवेत्तयाऽभ्य ग्रन्थम्योरोद्यातलेखने
 नोपकृता वयं श्री १ पूज्यपाद महामहोपाध्यायपदवीभूषितविग्रहेश्वरतुलान्त्रेप्वप्रतिहतप्रक-
 रितपाण्डुर्यैः प्रथितविद्यासौहार्दः पण्डितप्रफण्डैर्विरूपाक्षशास्त्रिभिस्तमेनमीमांसा मुपका-
 रमरं न वयमाजीविनं विस्मरिष्यामः समुपहरामश्च तेभ्यो भूयसो धन्यवादान् ।

नूत्नेऽस्मिन्प्रयत्ने समुद्भूताः मानुष्यकमुलपादच्युतयः स्म्यन्ता पोष्यता चैतत्पु-
 स्तकमभावेनाऽऽस्माकीन उत्साहोऽवशिष्टमाप्यवार्तिरामशोधन इति संप्रार्थ्य विद्वन्मु-
 कूटमणीन्विरामः ।

विद्वदशंकरौ

पुण्यपत्तनीयमी
 मांसाविद्यालयः

किमवडेकरोपाह्वयचन्द्रात्मजवामनशास्त्री
 देवगरोपाह्वयकलवन्नात्मजाटिनकरशर्मा एम्. ए.
 मीमांसाविद्यालयकार्यकारिमिति कार्यवाहाध्यक्षौ ।

उपोद्घातः ।

श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनव्यनृसिंहभारत्यभिधान्यतीन्द्रान् ।
श्रीशंकराचार्यपरावतारान् विद्यातपोज्ञाननिर्धीनमामः ॥

‘ इह लक्षणवद्याविद्याविद्योतिन आर्यावर्तस्य ललाममूतेषु षट्सु दर्शनेषु पूर्वमीमासा-
शास्त्रमेव महता प्रयत्नेनोपचरितव्यमित्याचक्षते भट्टपादप्रभृतयः प्राश्चो दार्शनिकाः ।
इतरेषु दर्शनेषु जगत्त्वं प्रतिपादयत्स्वपि पुरुषाणामनुष्ठानेनाभ्युदयं निश्चेयतं च संपा-
दयन्तं वेदोदितं धर्मं साकल्येन न्यायतो यथास्वं निर्णयं लोकाभ्युदयं नान्यत्तन्त्रं प्रव-
च्यते विना मीमांसाशास्त्रम् । वेदाद्वि निर्बमो धर्मः । तस्य च वेदस्य यापार्ष्येनार्यो न
मितंपञ्चमतिमिरवगन्तुं पार्यतेऽनवलम्ब्य मीमांसाशास्त्रनिर्दिष्टान्यायान् । तेषु च
न्यायेष्वज्ञातेषु दुर्ज्ञातेषु च न यथावद्देवार्थोऽवमुच्यते इति चिन्तितप्रतिपद्यमानो महान्तं
प्रत्यवायमासादपेदिति प्रयत्नेन किलोपचरितव्या भगवती प्राची मीमांसा ।

यद्यपि ऋचिदर्शनेषु ‘ अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ’ इत्यादित एव प्रतिज्ञा-
नाद्धर्मनिरूपणेमेव प्राधान्येन क्रियमाणमिवोपलभ्यते, तथाऽप्यापादचूडं निरीक्षितेषु तेषु
द्रव्यगुणादीनां जागतानां षडार्थानामुद्देशे लक्षणं, परीक्षा, गुणाः, क्रिया चेत्यादिकमेव
भौतिकं विषयजातं निरूपितं न पुनरध्यात्मशोधनाय वेदप्रणिहितो धर्म इतिकर्तव्यता-
दिभिः सम्यग्बिबोचेत इति सर्वथा धर्ममनुतिष्ठानुभिः श्रीमती मीमांसैव शरणीकरणीया ।
अमुमेवार्थमुपनिबध्नन्ति भट्टपादाः—

धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यतामार्गं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अस्य च धर्ममीमांसाशास्त्रस्य जैमिनीयदर्शनत्वप्रथया स्पष्टमेव सर्वविज्ञायते जैमि-
निर्महापुनिरेतच्छास्त्रं प्रणिनायेति । स चायं जैमिनिर्मगवतो वेदव्यासात्सामवेदमधिनि-
गायेति तच्छिष्यत्वेनापि प्रपद्यते । शिष्यस्यापि सतो जैमिनेर्मतं ‘ परं जैमिनिर्मुखाय-
स्वात् ’ ‘ धर्मं जैमिनिरत एव ’ इत्यादिपृच्छिन्नं नादरायण-स्पष्टमेवाऽऽद्ये संप्रति-
पन्नत्वं जैमिनेः ।

जैमिनिप्रणीतानि सूत्राणि निगूढार्थानि शब्दतः संश्लिष्टान्बन्धयन्तीति गभीराणि न
बुद्धिमुपारोहन्तीति य- विन्न करुणया भाष्यं प्रणिनाय सोऽयं शबरस्वाम्यसावा-
रण्या वचनघोरण्या लोकोत्तरयाऽर्थप्रतिपादनशैल्या सर्वानपि तत्तन्त्रमाप्यकाराभा-
चार्यानतिशेते । किं भूयसा । माप्यप्रणयनपद्धतावेप एव मार्गदेशकर इत्यपि यवन
नात्युक्तिकोटिमविरोहति । शरीरकमीमांसाभाष्यकृतो म्गवत्पादा आचार्या अपि

स्वीयभाष्ये बहुत्र शानरभिव छायामनुसन्धुरिति नैतद्विदितं भाष्यद्वयमनुशीलयताम् ।
तथा किंचिदत्रोदाहरामः—

शाधरभाष्यम् ।

‘तत्र लोकेऽयमपशब्दो वृत्तादनन्त-
रस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किंचिद्-
वृत्तमुपलभ्यते । भवितव्यं तु तेन यस्मिन्
सत्यनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । तथा
हि—प्रसिद्धपदार्पकः स कल्पितो भवति ।
तस्य वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति
साऽवकल्पते । नैतदेवम् । अन्यस्यापि
कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागपि
ष वेदाध्ययनात् । उच्यते—तादृशीं तु
धर्मजिज्ञासामधिकृत्यापशब्दं प्रयुक्तवा-
नाचार्यो या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभ-
वति’ ।

‘धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा ।
स चेत्प्रसिद्धो न ज्ञासितव्यः । अथाप्र-
सिद्धो नतराम् । धर्मं प्रति हि विप्रति-
पक्षा बहुविदः । केचिदन्यं धर्ममाहुः
केचिदन्यम् । सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः
कंचिदेवोपादानो विहन्येत, अनर्थ च-
र्चेत् ।

इत्यादि ।

भाष्यकृतः शबरस्वामिनः प्राद् मीमांसासूत्राणां वृत्तिमरीचद्वयवानुपपत्तौ इति
भाष्यकारेणानुदितान्किंचिद्विरोधपरिहारेण समीकृताश्च तन्मनाद्वगम्यते । परं च नाथ-
यावदुपलभामहे भारतीयानां दौर्भाग्यादुपवर्षाचार्यप्रणीतं यथावद्वृत्तिप्रत्यम् ।

शांकरभाष्यम् ।

‘तत्रापशब्द आनन्तर्यार्थः पारिगृह्यते
नाधिकारार्थः । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत
आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चाऽऽनन्तर्या-
र्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं
वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षत एवं ब्रह्मजिज्ञा-
साऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्त-
व्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ।
नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । धर्म-
जिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजि-
ज्ञासोपपत्तेः । तन्मात्किमपि वक्तव्यं यद-
नन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति’ ।

‘तत्पुनर्वह्य प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ।
यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्र-
सिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । तद्वि-
शेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चेतन्य-
विशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकावति-
काश्च प्रतिपक्षाः०, मन इत्यन्ये । एवं
बहवो विप्रतिपक्षा युक्तिवाक्यतदामा-
ससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किंचि-
त्प्रातिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रातिहन्येतानर्थ
येयात्’ ।

भाष्यस्यातिगमीरतयाऽर्धानवगमेनोपेक्षमाणेषु निखिलेषु कृशमतीननुजिघृक्षुः श्रीमान्
 प्रातःस्तुत्यप्रभावो लोकोत्तरप्रतिमस्तत्रमवान्मद्रकुमारिलो दुर्वादितुण्डकीलायितमप्रप्ला-
 व्वातिकम् । यद्य कतिपयसहस्रग्रन्थसंमितं नैकामिर्युक्तिभिः सर्वाङ्गमनोज्ञं शब्दतोऽर्थतश्च
 बहुविस्तृतमप्यतिगमीरं शाबरभाष्यं भानोः प्रमेय पदार्थजातं विशदयदतिमात्रमुप-
 करोति मीमांसाभविजिगांसूनाम् ।

केचित्पुनः प्रत्यक्षतिष्ठेन्नतिविस्तृतमिदं वार्तिकं पठितृणां वैरस्यमावहतीति नैत-
 द्दुषिरम् । आदितो हि भाष्यमेव संक्षिप्तं ततोऽप्यतिसंक्षिप्तं सूत्रजातं तत्कर्म नु नामा-
 न्तरा विशदतमं विवरणमस्मादृशा मीमांसाप्रहोदधेः पारमधिगन्तुं प्रभवेषुः । महदेत-
 रसौभाग्यमस्माकं यन्मीमांसासदृशस्य दुरवगाहतमस्य शास्त्रस्य साकल्येनाऽऽपादयुद्धं
 विवदान् प्रतिपादयत्केकोऽपि वाऽयं प्रबन्धोऽद्यत्वेऽपि भारतभुवमलंकरोतीति । त-
 त्सर्वेषाऽधमर्णं किरु पाण्डितकुलं श्रीमतो महत्पादस्य न केवलं भाष्यार्थमेव विवरीतुं
 विस्तरोऽवालम्बियपि तु भाष्येऽनुक्तानामपि भूयसां विषयाणां सप्रपञ्चं सोपपात्तिकं
 च समर्थेनाय नान्तरीयक एव संवृत्तः प्रबन्धस्य बहुलीमायः । यथा—स्मृत्यधिकरणे
 भाष्ये 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयित्तव्या' इत्यादिस्मृतीनां 'औदुम्बरी स्पृष्टा उद्गा-
 येत् ' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्मूलभूतश्रुत्यनुमाने जिज्ञासानुदयाच्च स्वरूपतोऽ-
 प्रामाण्यमूरीकर्तव्यमित्याशयिष्ठ शबरस्वामी । तच्च स्वरूपतोऽप्रामाण्यमनधिगताबाधि-
 तार्थबोधकत्वरूपम् । मद्रकुमारिलस्तु यावच्छ्रुतिदर्शनं तासां स्मृतीनामननुष्ठापकत्वरूप-
 मप्रामाण्यं न पुनरनधिगतार्थबोधकत्वरूपमप्रामाण्यमिति न्यानहार । 'विरोधे त्वनपे-
 क्षम्' इति सूत्रगतानपेक्षपदस्य सामान्यत्वोऽप्रमाणार्थत्वादननुष्ठापकत्वरूपाप्रामाण्यवि-
 वक्षयाऽपि निर्वाहे सर्वेषाऽप्रामाण्यं स्मृतीनां नारोचिष्ट् वार्तिककृते ।

प्राचीननैयायिका इव शबरोऽपि सिषाधयिषाया अनुमितिजनकत्वमभिमन्वानो
 जिज्ञासाया अनुमानाङ्गत्वमूरीकृत्य प्रत्यक्षश्रुतौ जाग्रत्यां निराकाङ्क्षतया जिज्ञासाभा-
 वादनुमानमेव न प्रवर्तत इत्यज्ञातमूलकस्मृतेः सर्वेष्वप्रामाण्यमङ्ग्यकार्षीत् ।

वार्तिककारस्तु-धनमर्जितेन 'मेषानुमानादौ न्यभिचारदर्शनावनुमिस्ताया अनुमिति-
 जनकत्वं प्रत्याक्षणाणो मूलभूतां श्रुतिमनुमिमानस्तस्याः सर्वेषाऽप्रामाण्यमसहिष्णु-
 रननुष्ठापकत्वरूपमप्रामाण्यं न्यवातिष्ठेत् । एवं मूयांसि स्पृष्टानि तत्र तत्रानुसंधेयानि
 भाष्यवार्तिकमनुसंधयद्भिः ।

अन्यदप्यत्र चोद्यमवतरेत्—वार्तिकत्रयो भाष्यकृन्मतं तत्र तत्र व्युत्सयीति । तदपि
 नाऽऽत्मानं लभते । छात्रनुद्विषैशयायाम्युच्चयवादेनार्थान्तरोपवर्षनं न स्रण्डनमपि तु

मण्डनमेव । वस्तुतो निष्पत्त्यात् प्रचलया युक्तिधारया कमप्यर्थं निर्णयन् अन्यकारो न कथंचिदपि शिष्टमर्यादामतिलङ्घयेत्प्रत्युतोपकुर्यादेव मूलग्रन्थं पण्डितकुलं च । अत एव तार्किककुलचक्रवर्ती गदाधरः—‘नहि कस्यचिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलेखनं युक्ति-
बलाद्भूतुसिद्धौ बाधकम्’ इति साटोपमुदट्टयत् । एतां दार्शनिकानां ग्रन्थकृतां सरणि-
मजानन्तो मुधैव जल्पन्ति ‘वार्तिककूचखण्ड माप्यकृतो मतमिति ।

षोडशश्लक्षण्यामस्यां धर्ममीमांसायामस्यन्तिमा चतुरध्यायी, या संकर्मका-
ण्डमिति व्यवह्रियते । प्राग् द्वादशश्लक्षण्यां निर्णाय भूयसो न्यायास्तैरेवेतस्ततो
विप्रकीर्णान् वेदवाक्यार्थानैदंपर्येण सम्यक् निर्णेतुं प्रावर्तिष्ट चतुर्लक्षणी । नात्र प्रत्य-
धिकरणं संगतिरपेक्ष्यते । संकर्मः संकलाकरणं विप्रकीर्णानां वेदवाक्यार्थानामस्मिन्काण्डे
प्रतिपाद्यन इति संकर्मकाण्डपदव्युत्पत्तिः । अत्र च प्रायशः सूत्राण्यन्तरोत्सन्नानीत्य-
वगम्यते केभ्यश्चिद्ग्रन्थान्तरेभ्यः ।

यच्च केचिदाचिसिपुर्मीमांसाद्वयस्याप्येकशास्त्र्यं विंशतिश्लक्षणात्मकत्वम् ।
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञानं तु ‘अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवदैक-
शास्त्र्येऽप्यवान्तरप्रतिज्ञामेदादुपपद्यते । धर्मब्रह्मणोरुभयोरपि तास्पर्येण वेदप्रतिपाद्यतया
वेदप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं मीमांसाप्रयोजनमित्युभयोरपि भागयोरप्यदेवैकशास्त्र्यं से-
त्स्यति । कर्मदृष्टान्तेनालौकिकत्रयेयःसाधनत्वहेतुना नैमिनीयविचारप्रतिज्ञाविषयत्वस्य
ब्रह्मण्यनुमानात् । ब्रह्मणोऽपि नक्षत्रेष्ट्यादिषु देवतात्वेनान्वयादेवताप्राधान्यतदभाव-
विचारे देवतात्वेन ब्रह्मणोऽपि विषयत्वैकशास्त्रत्वं सूत्रपादम् । इति ।

तदेतद्भ्रद्वेयम् । ब्रह्मणो नैमिनिप्रतिज्ञाविषयत्वे षोडशश्लक्षण्यां ह्यपि ब्रह्मविचार-
स्याहृदयमानत्वान्महर्षेःश्च विघ्नाविस्मरणयोरसंभाम्यमानत्वात्षोडशश्लक्षण्यां चतुर्लक्षण्यां
च प्रतिपादितानां न्यायानां मिथो विरुद्धत्वाच्च शास्त्रभेद एवाप्यवसातुं युक्तः । कर्तृ-
भेदाच्च । अन्यो हि नैमिनिः प्रणिनाय धर्ममीमांसामन्यश्च भगवान् द्वैपायनो ब्रह्ममी-
मांसाम् । प्रासिद्ध्यायं न्यायानां मिथो विरोधः । यथा—‘विमतिपत्तौ हविषा निषम्येत
कर्मणस्तदुपाख्यत्वाद्’ इत्यादिमिक्रधिकरणे देवतायाः शब्देनोद्देश्यमात्ररूपत्वेन गुणत्व-
मिति युक्तिप्रमंन नैमिनिः । व्यामन्तु देवताधिकरणे देवतानां पागदेशे संनिबानं
हविर्मोक्तत्वेन प्राधान्यं च रोचयते । अवान्तरप्रतिज्ञानं तत्रोपपद्येत, यत्र प्रापमिकी
प्रतिज्ञोभयमपि विषयी करानि । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यानुष्ठेययागादिपरत्वंप्रतिपत्त्या
कथंचिदपि ब्रह्मवाचकत्वाभावाच्चैमिनिःकृत्रप्राथमिकप्रतिज्ञा नोभयमाधारणीति ब्रह्मजिज्ञा-
साप्रतिज्ञाया नावान्तरप्रतिज्ञात्वं मुशकं वक्तुम् । यद्यपि आझायप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वं

साधारणं, तथापि द्वौ भागावाद्यायस्य विभक्तौ पूर्वोत्तरकाण्डत्वेन । पूर्वकाण्डे प्राधान्येन कर्मैव प्रतिपिपादयिषितम् । उत्तरकाण्डे तु परं ब्रह्मैवेति तत्तत्काण्डविवर-
णाय पर्याक्यं शास्त्रयोरवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । फलनिज्ञास्यचोदनाप्रवृत्तीनां भेदादक-
शाखयं न नापटीति । यथा चैतत्तथा सुस्पष्टं विशदीकृतं शारीरकमीमांसायां भगव-
त्पादैः । यद्योक्तम्—अलौकिकश्रेयःसाधनत्वमुपयोरपि सुस्थमिति । नैतन्मनोहम् । द्विविधं
क्लिशश्रेयः श्रूयते सापेक्षं निरपेक्षं चेति।अभ्युदयापरपर्यायस्य सापेक्षश्रेयसः साधनतामापद्यते
धर्मनिज्ञासा । ब्रह्मनिज्ञासा पुनर्निरतिशयस्य कैवल्यपरपर्यायस्य निरपेक्षश्रेयसः
साधनमिति निश्चप्रचोऽयमर्थः । तन्मनामपि नाऽऽशङ्कनीयमेकविधश्रेयःसाधनत्वमुपयो-
रपीति । न्नाप्येतच्चोद्यमवतरति ब्रह्मणो नक्षत्रेष्टशुद्धेदयस्त्वात्संपवति जैविनेः प्रतिज्ञाविषय-
त्वमिति । नैतद्ब्रह्माशनायाद्यतीतमुपनिषत्स्वाप्नायमानं सच्चिदानन्दरूपं परं ब्रह्म, अपि-
तु चतुर्त्यन्तपदप्रतिपाद्यं त्यागाद्देहवधम् । उपनिषत्प्रतिपाद्यब्रह्मणोऽध्वरमीमांसायामनभ्यु-
पगमात् । ' तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ' नहि धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति
न देवमन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म इति । यं त्वार्याः क्रिय-
माणं प्रशंसन्ति स धर्मः । यं गर्हन्ते सोऽधर्म इति । चरतो रथ्यायामटत इत्यर्थः । इति
श्रुत्याऽऽपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधेनानुष्ठेययागादमेव धर्मशब्दं प्रपुङ्गते षोडशलक्षणीकृतः ।

अप धर्मपदं यनाग्विमृश्यामः—तत्र बहवो बहुधा धर्मशब्दार्थं प्रकल्पयन्ति ।

सारूपा हि—अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषं यागाद्यनुष्ठानजन्यं धर्ममाहुः ।

सौगतास्तु—ज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यां वासनाम् ।

आर्हतास्तु—ऽङ्गलास्त्यान् देहारम्भकान् पुण्यविशेषोत्पन्नान्परमाणून् ।

नैद्यादिकाः—अदृष्टापरपर्यायं विहितकर्मजन्यमात्मनो विशेषगुणम् ।

मीमांसकैकदेशिनः—अपूर्वम् ।

इममेशार्थं जगन्मथ धार्तिके महकुमारिलः—

अन्तःकरणवृत्त्यादौ वासनायां च चैतसः ।

पुङ्गलेषु च पुण्येषु नृगुणेऽपूर्वजन्मानि ॥ इति ॥

एवमेव केचनाऽऽगमानुयायिनः—चैत्यवन्दनमेव धर्ममाचक्षते ।

भागवतान्तु—अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् । इति संगिरन्ते ।

ऐतिह्यविदन्तु—आचारः प्रथमो धर्म इति, (आचारप्रथमो धर्म इति पादान्तरम्)

व्याहरन्ति ।

वाणादास्तु—‘ यतोऽप्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति प्रतिपन्ना ।

अयियुक्तचूडामणयस्तु—नहि सत्यात्परो धर्म इति विनाकुर्वन्ति । इत परमप्यु-
द्भान्वमाना धर्मविप्रतिपत्तयो बहून् किल तत्र तत्रोद्भूयन्ते । ता सर्वा अपि कियताऽ-
प्यशेन निर्दिष्टविप्रतिपत्तिव्यन्तर्भूता इति नात्र पुनस्तदुद्देश्यार्थं प्रयतामहे ।

एष बहुधा विप्रतिपत्तिगोचरे धर्मशब्दार्थेऽमुसूत्रद्वगवान्नेमिनि ‘ चोदनाल-
क्षणोऽर्थो धर्म ’ इति । तस्य चार्थो वेत्तबोधितश्रेयसाधनताको यागादिक्रियाकलापो
धर्म इति । ‘ तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ’ । इत्याश्रुत्या यागादिरूपाक्रियाया-
एव धर्मत्वप्रतिपादनात् । न केवल श्रुतिरेव, किंतु लोकेऽपि यो हि यागमनुतिष्ठति त
धार्मिक इति समाचक्षते । ‘ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसाम् ’ इत्यादि पुराणेऽपि अनुष्ठेय
क्रियाया एव धर्मत्व प्रतिपाद्यते । ‘ धर्म चर ’ इत्युपनिषद्याम्नानाचरतिस्वामि
व्याहारमहिम्ना क्रियाया एव धर्मत्वमवसीयते । आहुश्चेपमेवार्थं मट्टपादा —

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणधर्मभिः ।
चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ।
अन्यत्साध्यमदृष्ट्वैव यागादीननुतिष्ठतः ।
धार्मिकत्वसमारयान तद्योगादिति गम्यते ।
पश्वादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् ।
चित्रागोदाहनादीना तान्शुक्तानि फलानि च ।
तस्मात्तेष्वेव धर्मत्व धर्माणीति च दर्शनात् ।
लिङ्गसरयाविनिर्मुक्तो धर्मशब्दो निदर्शनम् । इति ।

तथा च चोदनालक्षण इत्यस्य चोदनाप्रमाणक इत्यर्थः । लक्षणशब्द प्रमाणवचनोऽ
ध्यायवचनश्च दृष्टो मीमांसायाम् । तथा च चोदनाप्रमाणकत्व धर्मस्य सिद्धम् ।

तत्पुन कथं घटत इति किंचिद्विचारयाम किमय धर्मोऽप्रमाणक एव, किंवा
प्रत्यक्षादीन्वेवान्य प्रमाणानि, उत चोदनैव उताहो तयोर्विकल्प, आहोस्वित्तमुच्चय
इति । तत्र धर्मस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षादिप्रमाणानामसामर्थ्यादप्रमाणकोऽय धर्म इति
शक्य वक्तुम् । नैतद्युक्तम्—मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायविरोधेन धर्मपदार्थ
एव नाऽऽत्मान लभेत । तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्य एवेत्युच्यताम् । न । स्वर्गयागयो
साध्यसाधनभावस्य निष्पन्नमतिनाऽपि प्रत्यक्षनोऽनवगम्यमानत्वात् । न च योगिप्रत्यक्ष
गम्यत्व तस्येति वाच्यम् । अविच्छिन्नधारया भावनया जायमान योगिप्रत्यक्ष मनि-
ष्यमाण धर्म कथतरामवगाहेन ? भावना हि नाम—अनुमून्य विषयस्य पुन पुन स्मर
णात्मिका वृत्ति । सा हि भूतविषयिणी न्यात्र ज्ञातु मविष्याद्विषयिणी ।

यत्तु काश्यपीयाः पुनः प्रातिभृषीणां ज्ञानं धर्मं प्रवर्तत इत्यामनन्ति, तदपि मनोरथमात्रम् । तद्वि ज्ञानं लिङ्गमासादिसमशीलत्वात् न कापि प्रमाणभावमापद्यते, सुतरां धर्मं । प्रत्यक्षचोदनयोर्भित्तविषयत्वेन विकल्पः समुच्चयो वा न धर्मप्रामिति जनयितुमीष्टे । प्रत्यक्षं हीन्द्रिवार्थसंप्रयोगनन्यत्वेन विद्यमानार्थमात्रं गृह्णाति, षोडश त्रिन्द्रिशगोचरं भूतं भवद्भावि च वस्तुजातं प्रत्याययति, अनविगतार्थेषोभक्तवस्वामाख्यात् । तस्माच्चोदनैव केवला परमं प्रमाणं धर्मं । यत्सा हि नास्ति-प्रणेता, यस्य भ्रमप्रयादादिदोषैश्चोदनाऽप्राभाव्यशङ्काकलङ्कमाननत्रामापयेत् ।

अथ किञ्चित्कर्म क्रतुसाद्रूप्यसंपादनार्थमनुष्ठीयमानं यथा प्रत्यानादि, किञ्चिच्च क्रतुनन्य-कलाघानयोग्यतासंपादकं यथा टीलितस्नानादि । अपरं-च पुरुषनिष्ठपुरुषाभिलाषितकल-साधकं यथा दर्शपूर्णमासादि । शिष्येतानि यथासंख्यं केवलकत्वर्थं, क्रतुपुरुषपुरुषार्थं, केवलपुरुषार्थमिति च व्यपदिश्यन्ते । एतत्तत्त्वमनवगच्छन् चार्थिकः क्रतुं कुर्वाणो वैकल्प्यमप्यापाद्येत्, आत्मनः प्रत्यवायमुपजनयेत्, स्वामीष्टं च न संपादयेत् । अतो हि परमकारुणिको भगवाञ्जिनिमुनिश्चतुर्थार्थाध्याये जिज्ञासां चक्रे कत्वर्थपुरुषार्थं । येनानुष्ठीयमानेन पुरुषस्य प्रीतिरूपयते स पुरुषार्थः । यथा योगेनानुष्ठितेन स्वर्गहूपं सुखं नायते स पुरुषार्थस्तदन्यो विहितः कत्वर्थः । तथा च शास्त्रजन्यज्ञानानन्येच्छाविषय-साधनत्वं पुरुषार्थत्वम् । इदं पुनः पुरुषार्थत्वं धर्मार्थकामयोस्त्याजृतं पारिभाषिकं मर्मा-सकानाम् । तत्तु इतरेच्छानर्थावेच्छाविषयत्वरूपं धर्मार्थकामजन्ये सुखे मोक्षसुखे च समन्वेति । इदं पुनस्तत्साधनभूतक्रियादिष्विति महद्द्वेष्यमप्यम् ।

नन्वेतं पुरुषार्थं क्रतुवर्थं चाविद्येपादनुष्ठानं चातुर्वर्ण्यमप्यधिक्रियते, 'ऋतौ क्षवि-क्षेपेण चत्वारोऽप्यधिकुर्वाणास्तत्तदीप्सितं साधयेयुस्तारतम्ये मानाभ्यादयुक्त्याद्येति वेदव्याऽऽधारधिकारत्वक्षणे भगवाञ्जिनिः-अपि वाऽऽचार्यदर्शनस्येयाश्रुतिं प्रतीयेत्' इति । त्रैवर्णिकानेवोपाधाय तेषु तेषु निमित्तेषु तत्कर्मणो विधानाच्छूद्राणामनिर्देशाच्च त्रैवर्णिकामेव वेदविहितकर्मभधिकार इति प्रतीयते । यथा-पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्, यथागु राजन्यस्य, आमिहा वैश्यस्य ' ' वाह्दिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्वाद्, पार्थुरक्ष्मं राजन्यस्य, रायोबाजीयं वैश्यस्य ' ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत्, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः, ' ' वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत्, ग्रीष्मे राजन्यम्, शरदि वैश्यम् ' इत्यादि उपनयनवाक्ये शूद्रस्यानिर्देशादुपनयनं ध्यावर्त्यते । अनुप-नयितस्य च वेदाध्ययनाभावोपनिषत्केष्वेवाध्ययनमनुष्ठानं च व्यवतिष्ठते न शूद्रेषु । कथं तर्हि रपकारनिषादस्यपत्यादीनां श्रौतकर्मत्वाधिकारमभ्युपैवे । इति धेनेवम् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् ? । प्रत्यक्षमेव हि भगवती श्रुतिराचष्टे 'वर्षामु' रथकारोऽ-

प्रियादर्शीत ' ' एतया निपादस्थपतिं याजयेत् ' इत्यादिना तयोरोधिकारम् । न च ' मस्तु शूद्रस्य ' ' इविष्कृदापावोति शूद्रस्य ' अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनाष्टि ' ' तस्माच्छूद्रो न दुष्ठात् दुष्ठाद्वा ' । इत्यादिवचनानां नागत्कत्वात् कथमपनुद्गुणन्ते शूद्रस्याधिकारमिति वाच्यम् । मस्तु शूद्रस्येत्यादीन्यौचित्यार्थवाद-रूपाणि वाक्यान्वधिकृतानां ब्राह्मणानां पयआदिप्वेशधिकारं प्रत्यापयेद्युर्न मस्त्वादिवु ' तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनववल्स ' इति श्रुत्यन्तराद्यज्ञानाधिकृतस्य शूद्रस्यैव मस्तु-चितमिति षोडशेषुः । इतराणि तु रथकारादिशूद्रपरत्वेन गर्भशासपरत्वेन वा नेतव्यानि । यत्तु केचित्—सात्ताद्वेदविहितकर्मानुष्ठानाधिकारं सर्ववर्णमाचारणमाषशाणाः समर्पयन्ते समर्पयमाना अपि नापत्रपन्ते, ते तु मन्यामहे शास्त्रवाहिर्भावैर्नैव स्वच्छन्दत-स्तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते, नातः शास्त्रैकशरणैस्तद्रीयं मतं खण्ड्यज्ञोष्टिमाटीकते । यदि शास्त्रेणैव सर्ववर्णसाधारणो वेदाधिकार इति तैः समर्थ्यते तर्हि पूर्वोत्तरमीषासयोरपशूद्राधिकरणे दत्ततिलाल्ललिनीं स्यातां, को हि नाम ततोऽप्याधिकमेतन्मीमांसेत ।

एवमवसितायामधिकारचिन्तायामनुतिष्ठामुपिचकारी सर्वाण्यज्ञान्युपसंहारेणैव फलं प्रति-पत्स्यत उत यद्वा यावन्त्यहानि शक्नोत्युपसंहर्तुं तद्वा तावद्विरुपेते प्रधानं कुर्वन्नेव फलं प्राप्स्यत इति किञ्चिच्चिन्तयामः । ननु सर्वाङ्गसमुचितमेव प्रधानं फलं प्रसवितुमीष्ट इति युक्तं वक्ष्यम् । अन्यथा किञ्चिदङ्गप्रहाणे तदाप्नानमानर्णक्यमापद्येतेति चेन्न । आम्नातानां हि सकलाज्ञानां नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धादिकर्मसु साधा-रण्येनोपयोगः समस्तैः, तत्र चापदयं सर्वाङ्गोपसंहारेणैव सुफलान्येवमाम्नातानाम-ज्ञानां काम्ये कर्मणि नान्तर्यकतया चरितार्थस्वाचित्यप्रयोगे च कदाचित्समप्राङ्गो-पसंहाराशक्त्या कानिचिदङ्गान्यनुतिष्ठन्नापि समग्रं फलमश्नुवीन । सर्वशास्त्राप्रत्ययाधिकर-णन्यायेन शास्त्रान्तरे समाम्नातानां गुणक्रियाद्यहानामुपसंहारस्याङ्गिकर्तव्यतया प्रवानमनु-ते ते गुणाः संश्रयन्ते । स्पष्टं चैतत् वष्टे ।

अनुष्ठेयपदार्थप्रयोगप्रतिषादकेषु कल्पसूत्रेषु सत्सु किं पुनस्तथा मीमांसया नः प्रयोजनं यावता न्यायेन निर्णिनीप्यमाणानर्णान् सम्भक् प्रयोगेषूपनिषद्य प्रदर्शयन्ति कल्पसूत्रा-र्णाति, येनैवम्—कल्पसूत्रेभ्यः किञ्चार्थवादादिमिश्रशास्त्रान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविष्णुप-संहारनिष्पन्नः प्रयोगप्राप्तुमात्र एव विज्ञायेत । कर्मणः शेषशेषिभावोपदेशाति-देशोद्वाधतन्त्राधिकारविचारादयो विषया नैवान्तरा मीमांसा केवलं कल्पसूत्रैरवगन्तुं पार्यन्ते । अत्रप्रयोगं पाठमात्रेण कल्पयन्ति इति किञ्च वक्ष्यशब्देन

व्यपदिश्यते । 'एतत्तीर्थमित्याचक्षते' 'ऋचं पादग्रहणे' इत्यादिस्वकृतसंज्ञापरि-
माणादिभिः प्रयोगस्य सूचकानि सूत्रत्वेन व्यपदिश्यन्ते । इति हि सामान्यतः कल्प-
सूत्रयोर्भेदो वक्तुं सुशकः । सर्वत्र वेदार्थनिरूपणपराः स्मृत्यर्थनिर्णायकाश्च न्याया मीमा-
सायामेव संग्रहिता इति न जातुचिदपि शङ्कनीयं गतार्थत्वं मीमासायाः कल्पसूत्रैः ।

वस्तुतो मीमासाशास्त्रं प्रयोगशास्त्रं च नात्यन्तं विभिन्नमपि तु परस्परमुपकुर्वते
एकमेव तत्त्वं संपादयतः । मीमांसया हि क्रियातत्त्वं निर्धार्य प्रयोगशास्त्रेण
तदनुष्ठातव्यम् । यथाऽऽयुर्वेदे विचारः प्रयोगक्षेत्र्युपयमपि सममेव संपद्यत एवमेव
मीमांसाकल्पसूत्रयोरेकविषयत्वं संपपादम् । तानि च कल्पसूत्राणि बहुभिर्नापिभिर्बहूनि
व्यसूचिपत । यथा ऋग्वेदे, आश्वलायनं सांख्यायनमित्यादि, कृष्णयजुर्वेदे, आपस्तम्ब,
बौधायन, भरद्वाज, कठ, वैश्वानर, वाधूय, मानवादीनि, शुक्लयजुर्वेदे—कात्यायनपारस्करा-
दीनि, सामवेदे—द्राह्यायण, लाट्यायनमौषिलीयादीनि, अथर्ववेदे कौशिकादीनि ।

अथ मीमासायां वैर्बिहृद्भिरेव च ग्रन्थाः प्राणायिपत ताश्च वांश्चिदत्रोपहृतुमिच्छामः ।

ग्रन्थाः	प्रणेताः
मीमांसादर्शनम् (सूत्राणि)	जैमिनिः
सूत्रवृत्तिः	उपवर्षः
मीमांसासूत्रभाष्यम्	शबरस्वामी
वार्तिकम् (श्लोकवार्तिकं तन्त्रवार्तिकं दुपटीका)	महकुमारिलः
विधिविवेकः	मण्डनमिश्रः
भावनाविवेकः	
विभ्रमविवेकः	वाचस्पतिमिश्रः
न्यायकणिका	
शास्त्रदीपिका	सार्धसारधिमिश्रः
न्यापरत्नकरः	
न्यापरत्नमाला	
तन्त्ररत्नम्	

१ आपस्तम्बशास्त्रायन—बौधायन—सत्यापाठ—भरद्वाज—वैश्वानर—शाख्यायन—लाट्यायन आदिर-
सांख्यायन—कठ मनु—गौतम—कात्यायन—कौशिकप्रभृतिभिर्बहूनिभिर्वैदिकैर्भिः प्रणीतानि कल्पसूत्राणि
साम्प्रतमपि सम्बाल्यानि छद्मानुह इति स्यन्दने विवेदवित्तमुत्पद्यते चेत् ।

२ पारस्कर इति कात्यायनस्यैवाभिधानमित्याभिप्रेत्युक्तं ।

ग्रन्थाः

ध्यायसुधा, तन्त्रसारः

नीमिनीयन्यायमालाविस्तरः

विधिरसायनम्

मयूखावलिः

उपक्रमपरारुमः

बादनसप्तमाला

सिद्धान्तचन्द्रिका

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्

माट्टचिन्तामणिः

माट्टदीपिका

माट्टरहस्यम्

माट्टकौस्तुभः

फलेरुत्ववादः

चिन्तामणिः

पृहती

लघ्वी

शाबरभाष्यव्याख्ये

अनुविमला

प्रकरणपञ्चिका

नयविवेकः

नयविवेकदीपिका

सूत्रोपिनी

मीमांसान्यायप्रकाशः

प्रभावली

वार्तिकप्रणयनम्

मीमांसापरिभाषा

पूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदी

अर्पसंग्रहः

मीमांसानालप्रकाशः

कुतूहलवृत्तिः

शाबरभाष्यविवरणम्

मीमांसाचन्द्रिका

प्रणेतारः

मट्टसोमेश्वरः

भाषवाचार्यः

अप्पय्यदीक्षिताः

रामकृष्णः

विश्वेश्वरसूरी (गायामट्टः)

स्रण्डदेवः

भास्कररायः, श्रीमद्वाञ्छेश्वरः

प्रभाकरः

शाण्डिकनाथमिश्रः

मवनाथः

वरदरामः

रामेश्वरसूरी

आपदेवः

शंभुमट्टः

श्रीवेङ्कटेश्वरमस्त्री

कृष्णयन्वा

रामकृष्णमट्टाचार्यः

श्रीगासिभास्करः

मट्टशंकरः

वासुदेवाचर्य

गोविन्दमुनिः

बह्मनन्दसूरस्वल्पः

अन्यदपि विधिरसायनसण्डनतन्मण्डन—दुरुहाशिसाङ्गनानिरुक्ति—माहालंकार-
शाहरमाध्यन्त्याख्यादीपाशिक्षाप्रभृतयो ग्रन्था उपलब्धा अनुपलब्धाश्च बहवः श्रूयन्ते

ग्रन्थानां प्रणेतृणां च पूर्वोपर्ये कालनिर्णये चैतिहायिद एव प्रमाणमिति नाथ न्याया-
स्यामो लेखनीमात्मर्याम् ।

सर्वेष्वपि दर्शनेषु प्राद्यक्ष नव्याश्चेति ग्रन्थकृतो द्विविधाश्चकासति । काचिदुभये
मतान्यपि भिद्यन्ते । एवं मीमांसायामपि जरन्मीमांसका नव्यमीमांसकाश्चेति ग्रन्थकर्तारि
काचिन्मतवैचित्र्येण ग्रन्थाः प्रणयन्तः कामपि शोषामेव दुष्पन्ति मीमांसाशास्त्रस्य ।

ज्ञानप्रामाण्यविषये बहु विपद्यन्ते प्राद्यो दार्शनिकाः ।

प्रामाण्यप्रामाण्यं च स्वत एव जन्यते गृह्यते चेति सांख्या आमनन्ति ।

नैयायिकारते द्वे अपि परत इति प्रतिबन्ति ।

सौगतास्त्वप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं परतं इत्यादिपुन्यते ।

मीमांसकाः पुनः प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परतश्चेति समाचक्षते ।

अनन्यासदशाक्षज्ञाने संदेहोपपत्तयेऽनुमानादिना प्रामाण्यं ज्ञायत इति नैयायि-
कानामाकृतम् ।

अत्र मीमांसकाः—, यदि हि ज्ञानं स्वगतं प्रामाण्यं स्वतो निश्चेतुं न शक्नुयात्तर्हि
नगति निश्चयात्पन्तायाश्च एव स्यादित्याद्यन्वयमेवाशेषस्य जगतः संपद्येत । न हि स्वतोऽ-
निर्णीयमानोऽर्थः परतो निश्चेतुं पार्यते, परस्यापि तद्देवासांमर्द्योत् । अतो यत्र कापि
वा स्वतो ग्राह्यत्वमङ्गीकरणीयं तद्दरमुत्सर्गतः सर्वज्ञानेष्वेव प्रामाण्यं स्वतो गृह्यत इत्य-
ङ्गीकारः । तच्च स्वतो ग्राह्यत्वं प्रामाणिकज्ञानमहोग्राह्यत्वं, तदप्रामाण्याप्राहक्यावज्ज्ञान-
प्राहकसामग्रीग्राह्यत्वमिति यावत् । एतादृशं स्वतो ग्राह्यत्वं मीमांसकानां सिद्धपि
मतेषु युज्यते ।

मुरारिमिश्रमते—अयं घट इत्याकारकज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे घटमहं जानामीति
तद्विषयकोऽनुव्यवसायः समुत्पद्यते, तेनैव तद्विशेषकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपं
प्रामाण्यं गृह्यत इति तदप्रामाण्याप्राहिका यावती ज्ञानग्राहिका सावती, व्यवसायात्ममनः-
संयोगादिरूपा तज्जन्यो महोऽनुव्यवसायः, तद्विषयत्वं प्रामाण्यस्याभ्युपेयत इति स्वतो
ग्राह्यत्वोपपत्तिः ।

प्रामाकरास्तु—ज्ञानानां स्वप्रकाशत्वेन घटमहं जानामीत्याकारकव्यवसायेनैव
प्रामाण्यग्रहणं समाचक्षन्ति । तन्मते ज्ञानग्राहकसामग्रीषु देवेन्द्रियसंनिर्कर्तादिघटितसामग्री-
परिमहातज्जन्यव्यवसायात्मकग्रहविषयत्वात्स्वतो ग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य सूत्रपादम् ।

भाट्टा पुन.—अथ घट इत्यादिज्ञाने जाते ज्ञातता नाम कश्चित्सविषय पदार्थो
घटे उत्पद्यते, तद्विज्ञकानुमित्या प्रामाण्य विषयी क्रियत इति प्राथमिकग्रहप्राहृत्य
तन्म्योपपादयति । तत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन परामर्शघटितसामग्रीपरिग्रहे तज्जन्-यानु
मितिग्रहविषयत्वात्प्रामाण्य स्वतो ग्राह्य सपद्यते ।

अथावरमीमांसका विग्रहवर्ती देवता नाह्ना कुर्वतीति किञ्चिदिव निरीश्वरवादिक्वोटौ
तास्त्रिवेशयितुमीहते केचित्पण्डिता—वस्तुतो न मगवाञ्जैमिनि प्रत्याचरुषौ देवताना
विग्रहवत्त्वम् । भाष्यकृच्छरस्वामी एनरभ्युपगम्याप्यविग्रहा शब्दमात्रमयी देवता
कर्मण प्राधान्य सर्वाङ्गपरिपूर्णता च निरावाद्यमुपपादयिष्यामीति प्रौढिवादेन देवताना
विग्रहवत्त्व निरावृत्तौ भाष्यमाकलयाचकार नाथमिकस्य देवताभिवरणस्य । सोऽय
तर्तीयो गूढोऽभिमर्षिर्वत्सेचिद्वेदार्थतत्त्वमनवगच्छन्तस्तद्वदिते कर्मणि निर्भरमनावहतश्च
देवताविग्रहमेव बहुमयमाना अङ्गप्रधानादिक्रियाजातमगणयत कर्मणो वैकल्पमेव
सपान्येयुरिति देवताना विग्रह एवासद्भूते कर्मकलापेष्वेवैकतान मन सपद्यत इति ।
परमार्थतश्च देवताना विग्रहामावो ब्रह्मवादिना, साख्यादीना दार्शनिकाना च समत ।
आपावित्रविग्रहाङ्गीकरण तु न सामञ्जस्यमशुर्वातेति । अत एव मगवान्सूत्रकृदपि
स्पष्टमेव निराचष्टे देवताया प्राधान्यम् । तावतैवावगम्यते देवताया प्राधान्ये, कर्मण्य
निर्भर समवेज्जनानामित्याकृत सूत्रकृत । शास्त्रदीपिकाकारप्रभृतयो निबन्धकारा अपि
विग्रहवत्त्वमभ्युपगम्यन् देवताना फलानुत्त्व प्राधान्य च निराचक्रु । उत्तरमीमांस
कान्तु चित्तैकाग्र्यनिबन्धनमुपासन प्रचिचारयिष्यतो ' ब्रह्महस्त पुरदार ' इत्यादिमूतार्थ
वादैरपि समर्थ्यमान विग्रहवत्त्व लोकोपकृतय उपनयमात्सु । तेषा गूढोऽयमभिप्राधि—
यद्यपि परमार्थत एव विग्रहवत्त्वाभाव पूर्वतत्रसमतोऽस्माकमपि रचये मवति, मन्दा
नुकम्पार्थ पुनश्चित्तैकाग्र्यायोपासना प्रवर्तयेम, तथा चौपाधिकविग्रहवती देवतामु
पासीरन्, ज्ञाननिष्ठाधिकार चानुविन्देरन् । शोमते चैतद्विग्रहवती देवता, सनिधाय
परिगृह्य मुक्त्वा कृष्यति प्रसीदति चेति, इति ।

नैत पञ्च क्षोत्सम म यत्ते मीमांसका—अभ्युपगतेऽपि विग्रहे सनिहित हवि स्वय
देवता कर्ममूमिमुपसद्य मुनर्त्तीति विरुद्धोऽयमशो न शक्योऽभ्युपगन्दुम् । न चामुज्जाना
प्रसीदतीति युक्तम् । न चाप्रसन्ना फल द्यादिति साप्रतम्—न चाददाना फल प्राधा
न्यमशोतीति समञ्जसम् । मन्त्रार्थवातेतिहासपुराणेऽपि देवतानामपि तपश्चरणप्रत्वेन
छानप्रज्ञाश्रान्तिमन्त्र समीहितमिद्वचनुकीर्तनात्कर्मैव फल प्रसवितुमष्टे । मन्दाधिय
श्रद्धालवन्तु काम भ्रम्यन्तु त्वेतैव फलान्प्राप्ति । को हि नाम सचेता श्रद्धात स्तोत्र
मण्डूकान्यग्निर्घष, अचेतनाक्षीपधिवनस्पतय, अथा गावो हनुदन्ता अधरूपा अध

चरिताश्चेद्धारशकृत्करणादयश्च देवतात्वेन यागेषु श्रूयमाणा अपि यष्टुः कर्मितं फलं साधयितुं धृष्ययुरिति । न चात्र भ्रमितव्यम्—अतिथेः प्रीतिमुपजनयितुं क्रियमाणा सत्क्रिया यथाऽतिथिप्रधाना भवति एवं देवताराधनायो यागो देवताप्रधानक एवेति । अतिथिभोजनस्य प्रमाणान्तरेण तादर्थ्यावगमात्, तत्रापि नातिथिर्भोजयितुः फलं ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ स्वर्गादिप्रदानायेष्टे, तत्तादृशः सत्कार एव यष्टुर्भाष्टं संपादायितुर्माष्टे यागवत् ।

यस्तु 'मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुष्यतीति हरिस्मरणमेव शरणम्' इति खण्डदेवद-
चनं तद्वेदान्तिमते स्थितस्य समेत्यर्थविवक्षया योजनीयम् ।

अथ भीर्मासका जीवात्मानं कीदृशमभ्युपवन्तीति समालोचयामः—आदितस्ताव-
च्छरीरम्, इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं प्राणांश्चानात्मत्वेन समर्थयन्तस्तत्साक्षिणं तदाधिष्ठातारं परलोकसंबन्धिनं नित्यं कर्तारं फलभोक्तारं च समाभवन्ति । सुखादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वादूपवदित्यनुमानेन देहादिबाधात्तदतिरिक्ताभ्यासिद्धिः । चैतन्यस्य तु शरीरधर्मत्वं नास्तीत्यवश्यं तदाश्रयत्वेन चाऽऽत्माऽङ्गीकरणीय इत्याचक्षते ।

शरीरसंबन्धो बन्धस्तदभावो मोक्षः, कर्मणा निष्पन्नानां देहानां यः प्रध्वंसः, यश्चानुत्पन्नानां प्रागभावः स मोक्ष इति यावत् । कर्मनिमित्तो हि बन्धः कर्मसयादेव नश्यति । स च कर्मसयः, यो देहाद्विविक्तमनन्तमजरमदुःखमात्मानं जानाति, तस्य देह-
संप्रयोगविरक्तस्य फलोपभोगेन भविष्यति । ततश्च तन्निमित्ते शरीरे पतितेऽनागतानां च कर्मणामननुष्ठानादेवासत्त्वाद्देहान्तरानुत्पत्तेरत्यन्तासंबन्धः शरीरेण भवति । स एव च क्रीर्यते मोक्ष इत्यपवर्ग इति च । स्वर्गस्तु सुखतारतम्यरूपः क्षयिष्णुश्च भवति । अत्र च प्रमाणयन्ति—

यश्च दुःखेन संभिन्नं न च ब्रह्मपनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ इति षचनम् ।

भीर्मासकाः सृष्टिं महाप्रलयं चानभ्युपगच्छन्तः 'यः कल्पः स कल्पपूर्वः' इति व्याप्याऽनादिरपमनन्तो जगद्भावहारप्रवाहः प्रवर्तत इत्यादिषु न्ये । यदीश्वरः सृष्टिमु-

१ तदेतदर्थं मन्त्रार्थवादादिभ्यः प्रतीक्ष्यमाणमाकारचिन्तनं देवतायां भगवता वात्केन निष्कं प्रपञ्चितम्—तत्र चान्यं निष्कृतोऽर्थो गान्धकारिः । यौहपविष्यम् । अथैरपविष्यम् । कर्मापौत्तोमयदि-
ध्यम् । नित्यमीमवविष्यम् । गाहःभाग्यादेव देवतायाः सर्वमुपपद्यत इति । जम्तो, मूर्ता, एकधा, द्विधा, बहुधा चेति । अर्थं च—

'हीना न निन्दा स्फुरितेव सा स्याद्देवाम्मर्त्यैः सम्पगनिष्टुषाक्तः ।

दाक्षिण्येऽप्यध्यवसन्ति स्थिताः स्तोत्रं न पश्यन्ति गतिं यतोऽभ्याम्' ॥ इति ।

त्पादयेत्किं पुनः फलमभिसंवायोत्पादयेत् । ' प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ' । यदि जीवविषयिण्यनुकम्पैव सृष्टेर्निमित्तमिष्येत साऽपि न माग्नी, दुःखदर्शन-निमित्ता ह्यनुकम्पा भवति, न च सृष्टेः प्राक्, शरीरिणामात्मनां किञ्चिद्दुःखमस्ति चेन्नानुकम्प्येरन् । अतोऽनुकम्प्यामावात्तानुकम्पा संभवति । अथ असत्यपि दुःखे सुखस्यामावात्तनिमित्ताऽनुकम्पा संभवेदिति चेन्न । तथा सति तथाऽनुकम्पया प्रवर्तमानः परमेश्वरः सुखमेवैकं सृजेन्न दुःखम् । दृश्यते चैषा सृष्टिः सुखदुःखोभयात्मिका । न चापि शङ्कनीयं परमेश्वरस्य स्वतः किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति । आद्यकामत्वव्याघातात् । श्रीढार्या प्रवृत्तिरिति चेत् । श्रीढा हि विनोदजन्यसुखार्थैव । न चासावाद्यसुखस्य संभवति । तदनवाद्यौ कृतार्थतालक्षणमैश्वर्यं तस्य भज्येत । श्रीढा चाल्पीयसी हि रमयति । समस्तमूषरादिविषयो जगद्धिम्बरचनारूपो महाव्यापारोऽतिहेशरूपो न श्रीढया विनोदयति । न वा चित्तमनुरङ्गयति । किं च यदि सिसृक्षा, अनुकम्पानिमित्ता, संग्रहीर्षा तर्हि किंनिमित्ता स्यात् । साऽप्यनुकम्पानिमित्तेति न भ्रमितव्यम् । विरुद्धयोरनुकम्पैकहेतुकत्वासंभवात् । किं च सिसृक्षुर्भगवान्साधनसचिवः सृजेदुत तद्विकलः । नाऽऽद्यः । तदानीं साधनान्तरासंभवात् । धर्माधर्मविव साधनमिति ब्रूम इति चेत्तयोरपि प्राक् सृष्टेरसंभवात् । नान्त्यः । असाधनम्य स्रष्टुः कापि स्रष्टृत्वादर्शनात् । तस्मात्स्रष्टुरमावात् । कदाचिदनीदृशं जगत्, इति ।

अनुपलब्धिरूपं षष्ठं प्रमाणमुपयन्ति कर्मवादिनः । भूतले घटासत्त्वदशायामिह घटो नास्तीति यः प्रत्ययः स चाभावं नाम पदार्थमवगाहते, जायते चानुपलब्ध्यपरपर्याया-दमावात्स्वरूपात्करणादिति ।

प्रामाकरास्तु—इह घटो नास्तीति प्रतीतावपह्नूत्य नास्तित्वं प्रमेयाभावादेव षष्ठं प्रमाणं नाम्युपेयत इति संगिरन्ते । भाट्टाः पुनस्तदेतन्मतं न स्मन्ते । योग्यानुपलम्भोत्तरमिह घटो नास्तीति प्रत्ययस्य किं वत्, आलम्बनमिष्यत आयुष्मता । भूतलमिति चेत् । सत्यपि घटे तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् । किञ्च गवि नायमध इति प्रत्ययः, रूपे नार्थं रस इति प्रत्ययश्च किमवगाहते । न तावद्रूपम् । तस्य अश्वरूपप्रतियोगिनैरपेक्ष्येणापि प्रतीक्षमानत्वात् । अथो न भवतीति ज्ञानस्य तु प्रतियोग्यपेक्षत्वम् । अथ गौरूपमिति चेत् । सिंहश्चैव नायमध इति प्रतीतिर्नोत्पद्येत । गौरूपस्य तत्रप्रामाण्यम् । नन्वधप्रतियोगिको गवानुयोगिकश्च भेदस्तादृशप्रतीत्यालम्बन इति चेत्तर्हि कोऽयं भेदो नाम । किमितरेतराभावः । समायातं तर्क्षमावेन । पृथक्त्वारूपयो गुणविशेष एव भेद इति चेत्तस्य द्रव्यगतत्वस्वभावान्यात्, गुणानां च गुणानधिकरणत्वात्, रूपं रसो न, रसो रूपं न, इति, इतरेतराभावप्रत्ययो न जायेत । तस्मान्नास्तीति प्रतीतिविषयोऽस्ति कश्चिदमावात्स्वः षडार्षोऽनुपलब्धिगम्य इति ।

यद्दर्शनान्तरेषु तत्र तत्रानूद्यतेऽभावस्याधिकरणस्वरूपत्वं भीमांसकैरभ्युपगम्यत इति तत्राभाकराणां मतमित्याकलनीयं सुधीभिः ।

एत एव प्रामाकरा अस्यातिवादिन इति प्रथन्ते । ते हि शुक्काविदं रजतमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वमेव नाङ्गी कुर्वन्ति, सर्वं हि ज्ञानव्यतिरिक्तं जगति प्रैमवेति मन्यते । कथं तर्हि रजतार्थिनः शुक्लैः प्रवृत्तिरिति चेच्छृणु—

इदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयं विद्यते । इदमिति प्रत्यक्षात्मकं पुरोवर्तिज्ञानम् । तत्र दोषवशात्तद्गतशुक्तिस्त्वविशेषस्याग्रहः । तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्दोषक्रमेण रजतस्मृतिं नमयति । अतो रजतमिति स्मरणात्मकं रजतज्ञानम् । तच्च गृहीतग्रहणस्वभावमपि दोषवशाद्गृहीततर्काशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवातिष्ठते । तत्र द्रष्टुः शुक्तिरजतयोरसं-सर्गाग्रहो नास्ति, तावतैव रजतमर्थयमानोऽपि' इदमि प्रवर्तते । न च ज्ञानद्वयरूपत्वे कथं विशिष्टज्ञानव्यवहार इति वाच्यम् । ज्ञानयोरपि मिथोऽसंसर्गग्रहाभावात् । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहासंनि-हितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति मिथोऽपि स्मरणग्रहणेऽपेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यवपदेशं च प्रवर्तयत इत्येषा तेषां मर्यादा ।

इमां प्राभाकराणामस्यातिमसृप्यन्तो भाट्टा विपरीतस्यातिमाचक्षते । विपरीत-स्यातिरन्यथास्यातिरित्यनर्थान्तरम् ।

यत्तत्र केचिद्विपरीतस्यातिम्, अन्यथास्यातिभिन्नामाहुस्तन्मांसशाखाज्ञानमूल-कमिति ज्ञेयम् । न विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिर्वक्तुं शक्यते । अङ्गुलिनिर्णीदितं दृष्टिः पुमान् ' एक एवायं चन्द्रो न द्वौ ' इत्येवं चन्द्रस्य द्वित्वविवेकं विस्पष्टमनुसंद्धानोऽपि चक्षुषा चन्द्रद्वित्वं प्रतिपद्यते । कथमियं प्रतिपत्तिर्विवेकाग्रहनिमित्ता स्यात् । एवमवगतद्विकः पुरुषः संभ्रमे दिग्भ्रमं प्राप्नोति । तथापि कथं विवेकाग्रहो निमित्ततामधिगच्छेत् । किं च यदि सत्त्वरजतस्थले सादात्म्यमवभासते, न शुक्तिरजतस्थल इति व्यवस्था, तर्ह्यव-भास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यमनुसंद्धानादेव । तथा च कथं रजतार्थां शुक्लौ प्रवर्तते । तस्माद्विशिष्टव्यवहारोपपत्तये प्रवृत्त्युपपत्तये चास्ति कश्चिद्भ्रम इत्यवश्यमूरीकरणीयम् । तत्र चान्यत्र सन्तं पदार्थं तदनधिकरणे देशे गृह्णातीति । अन्यथास्यातिरेवैषां विपरीतस्या-स्यपरपर्यायाऽभ्युपेतव्येति भाट्टानां प्रवृत्तम् ।

एतदेकमेव भीमांसशास्त्रस्य विशेषतो भट्टमतस्य सर्वसंप्रतिपक्षरवं समर्थविदुमलम्, यत्—वेदान्तिनः सत्यापि कर्मवत्प्रधान्यादिविषये मिथो विगाने । व्यवहारे मत्संप्रतिता-मेव प्राक्रियामङ्गीकुर्वाणाः स्वार्थं मतं सन्दृशन्त्यन्ति । अत एव च प्राहुरभियुक्ता

वेदान्तिनः ' व्यवहारे भाट्टनयः ' इति । न खलु वेदान्तिनामुपनिषत्तत्त्वं निर्मथ्यो-
घच्छतां स्वातन्त्र्येण शास्त्रं प्रणयतां यथेष्टं प्रक्रियव्याव्यहरचनं नामैकान्ततो दुःशकं,
नापि वा वैशेषिकादिदर्शनगतायाः प्रक्रियाया आलम्बनम् । तन्मन्यामहे मष्टमतमेव
शास्त्रसिद्धं क्षोदक्षमं न्यायोपबृंहितं सचिरतमं चेति द्रष्टव्योऽयं प्रत्ययो वेदान्ति-
नामिति ।

अवतिष्ठतां पुनः पारमार्थिकं तत्त्वं विभिन्नम् । शास्त्रमर्यादा पुनर्मोहैः कामपि
हृदयहारिणीमेव शैलीमापादितेति समुपादेयतामापन्ना वेदान्तिनाम् ।

एतेन च मीमांसकेषु निर्निमित्तं निरर्गलं च कैश्चिदल्पप्रज्ञैः समुद्राव्यमानानि दूष-
णानि ' निरीश्वरवादिन इति ' ' कर्मवादिन इति ' । ' अत एव भगवत्पाद-
शंकराचार्यैरेतन्मतं खण्डितम् ' इत्यादीनि प्रत्याख्यातानि वेदितव्यानि ।

किंच मष्टैः—अयं घट इत्यादीनां ज्ञानानामतीन्द्रियतयाऽनुमानेनैव तत्सिद्धिरिष्यते ।
न पुनरितरैरिव ज्ञानविषयकप्रत्यक्षमनुव्यवसायादिकमभिमन्यते । किं तदनुमानं यत्-
ज्ञानानि साधयिष्युमीष्टे । घटादयः पदार्थाः प्रत्यक्षादिज्ञानोत्तरं परोक्षा अपरोक्षा इति
व्यवहारविषयतामापद्यन्त इति सर्वजनीनम् । एतच्चाऽऽपरोक्ष्यं पारोक्ष्यं च कार्यभूतं
स्वकारणं विज्ञानमुपकरूपयति । यथा हि गम्यादिक्रियाः कर्मादिभूतेषु ग्रामादिषु संयो-
गादीनि फलान्युपजनयन्त्येवं ज्ञानक्रियाऽपि हि सर्कर्मिका सती कर्मभूतेष्वर्थेषु फलं
जनयति तदेतत्फलमापरोक्ष्यादिकम् । कार्यात्कारणमनुमातव्यमिति न्यायेनानुमिमीमहे ।
प्रयोगेस्तु—घटः, ऐन्द्रियकज्ञानविषयः, तज्जन्यापरोक्षतावत्त्वात्, इति ।

निर्णयसिन्धु—वीरमिश्रोदय—दत्तकचन्द्रिका—व्यवहारमयूख—स्मृतिचन्द्रिका—दायवि-
भाग—विवादचिन्तामणि—विवादरत्नाकर—मिताक्षरा—हेमाद्रिप्रभृतयो निबन्धा मनु—परा-
शर—याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां स्मृतयश्च मीमांसाशास्त्रप्रतिपादितान्नेकाविधान्यायानुपजीव्यैव
धर्मतत्त्वं निर्णयन्तीत्यवश्यं धर्मशास्त्रमनुशीलयद्भिरिदं शास्त्रं समादरणीयम् । वाक्य-
शास्त्रं किलैतत् । एतदनधीत्य न खलु निर्विकित्तसं शास्त्रार्थः शक्यः संप्रतिपत्तुम् ।

केचित्पुनरनाघ्रातशास्त्रगन्वाः किं बहुना ज्ञातशास्त्रास्वादा अपि कतिपये सर्वशास्त्र-
प्रदीपभूतमपीदं मीमांसाशास्त्रं पीरोहित्येनोपजीवता भिक्षुब्राह्मणानामेव प्रयोगरूपनिश्चाय-
कतयोपयोगितामापद्यत इति मन्यन्ते । मन्यामहे सोऽयमेषा मतिविपर्यासः । यतोऽत्र
न्युत्पादिता न्याया वाक्यतात्पर्यनिर्णायकतर्करूपत्वाच्छ्रया लौकिकेष्वपि वाक्येषु योज-
यितुम् । न केवलमदृष्टपरेष्वेव वैदिकेषु, न हि वेदवाक्यान््युदाहृत्य न्युत्पादिता गुणा
दोषा वा वाक्यान्तरेषु स्वमात्रं पारिजह्युः, न हि जामात्रर्थमपि कृतं मधुरालं पररसना
प्राप्य विपरितं भवति । अत एव राजकीयनियमेष्वपि, दायविभागदण्डचादण्डचादिविषये

मीमांसान्याया एव शरणीकरणीया नान्तरीयकतया संवृत्ता इति ततोऽपि सुस्पष्टमेवावा-
न्यते लौकिकादिव्यवहारोपयोगित्वमस्य शास्त्रस्य ।

शिष्टाकोपाद्यधिकरणमनुसंदयतां तु नैतत्तिरोहितं यत् तत्सद्देशभेदेन प्रवर्तमानानाचार-
न्यवस्थापयितुमिदमेव शास्त्रं प्रभवतीति ।

तथा वेदान्तादिशास्त्रेषु प्रस्थानत्रयीमामतीप्रभृतयो गभीरतया अपि ग्रन्था भूषिष्टं
मीमांसान्यायैरेव संभृतास्तत्त्वं विवेचयन्तीत्यहो अस्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रीपकारकत्वम् ।
सर्वथा न्यायानां निधिः किलैषः । अत एव चाभियुक्ताः शास्त्रेऽस्मिन्न्यायनाला—न्याय-
विन्दुन्यायरत्नमाला—न्यायकणिकर—न्यायसुधा—न्यायप्रकाश इत्यादिशाब्दैरेव विमुपितान्
प्रमन्थान् प्राणैषुः ।

कथं तर्ह्यन्वीक्षिक्या न्यायशास्त्रत्वद्वयपदेश इति चेत्तत्र प्रमाणैरर्पपरीक्षणं न्यायः
पर्यायानुमानं वा । तद्विस्तृत्य प्रवृत्ते तच्छास्त्रम् । एतत्पुनर्वान्यायानामर्थनिर्णायकत्वं युक्त्या
विशदयतीत्यनयोर्भेदः ।

यत्र मीमांसकानामितैरेदार्शनिकैः सह महान्विरोधो यश्च मीमांसाशास्त्रस्य, किं
बहुना भारतीयधर्मस्यैव जीवातुः, सोऽयं वेदानामपौरुषेयत्ववादो, नित्यत्ववादः, प्रामा-
ण्यवादश्च सांप्रतं मीमांस्यते ।

अत्र शास्त्रान्तरकृतः प्रत्यवतिष्ठन्ते । उत्पन्नो गच्छरो नष्टो गच्छर इत्यापामरप्रतीति-
बलाद्दर्शनानामनित्यत्वं तावत्सिद्धम् । कथंचिद्दर्शनानां नित्यत्वाभ्युपगमेऽपि तदानुपूर्वीरूप-
वेदानां नित्यत्वं तु सर्वथा न संगच्छते ।

काठकादयश्च समाख्याः सकर्तृकत्वमेव वेदानामुपोद्बलयन्ति । सति च सकर्तृकत्वे
पुरुषसंबन्धनिबन्धनदोषसंभावनया प्रामाण्यमपि न यथावत्संजायतीति । तथा हि—वेदः
प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवान् वाक्यत्वात् । भारतादिवत् । इत्यनुमानेन वेदानां
पौरुषेयत्वम् । पुरुषाश्च कठकलापादयः । तेषां सर्वज्ञत्वसंदेहे स्वीक्षर एव कर्ता ब्रह्म-
त्ताम् । अत एव त्रयो वेदा अजायन्त, अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्ऋग्वेद आदित्यात्सामवेद
इत्यादिश्रुतिरेवाचष्ट उत्पत्तिमिति ।

पसमेनं सततत्वं तत्पुनरिति मीमांसकाः—अलौकिकः, अपूर्वात्मा च वेदार्थो न कथं-
चिदपि पुरुषैर्बुद्धावारोपयितुं शक्यते । अनारोपयन्तश्च बुद्धौ कथं वाक्यानि विरचयेयुः ।
काठककालापकादिसमाख्यास्तु प्रवचनान्तिशयेनाप्युपपद्यन्ते । स्मर्यते च वैशंपायनः सर्व-
शास्ताध्यायी, कठो हि केवलमिमां शास्त्रामध्यापयाम्बुवेत्यादि । न चानेकपुत्रसाधारणं

हि प्रवचनं कथं कोठकत्वेनैव समाख्यायेत, कर्तृत्वे पुनः कर्तुरेकत्वाद्युज्यते समाख्या
सेयामिति वाच्यम् । अतिशययोगेनासाधारण्यं कठस्यैवोपपद्यते । यो हि परम्परयाऽ-
विच्छेदेनाध्यापनप्रसितो बभूवेति ।

उक्तानुमानं तु—वेदः प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकवर्माभाववान्, अस्मर्यमाणकर्तृक-
त्वात्, आत्मवत्, इत्यनेन, सत्प्रतिपक्षितम् ।

प्रत्युत पूर्वकालो न वेदशून्यः कालत्वात्, वर्तमानकालवत् ।

प्राक्कालिकं वेदाध्ययनं गुर्वाध्ययनपूर्वकम्, अध्ययनत्वात्, अद्यतनाध्ययनवत् ।

वेदा न पौरुषेयाः संप्रदायाविच्छेदे सति, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ।

इत्प्रादिभिरनुमानैः पौरुषेयत्वस्य समूलमुन्मूलनात् ।

ननु अस्मर्यमाणकर्तृककूप्यादौ व्याभिचार इति चेन्न । तत्रापि सामान्येन कर्तृस्मरणात् ।
आदरामाववत्त्वदर्शनाच्च । वेदे पुनः सर्वजनसमाद्रियमाणत्वेऽपि कर्तुरस्मरणं पौरुषेय-
त्वाभावमेव स्फारं स्फोरयति ।

यदि हि वेदानां कर्ता कश्चिदमविष्यत्ततोऽध्येतृपरम्परयाऽवश्यं व्यासमुद्धकालिदा-
सादिवदस्मरिष्यत । न ह्यस्य जातु विस्मरणं संभवति । यागादेः फलसाधनतायाः
प्रमाणान्तरागोचरत्वात्कर्तारं विश्रम्भादेव सर्वे वेदार्थानुष्ठाने प्रवर्तेरन् । तत्कथं नत
कर्ता विस्मर्येत ? अवश्यं हि स्मर्तव्यो न च स्मर्यते तेन स्मर्तव्यत्वे सति, अस्मर्यमाणः
कर्ता शशविषाणवदात्मनोऽभावमेवाध्यवसाययेत् । येऽपि साटोपं पौरुषेयता समर्थयन्ति
तेऽपि नैव परम्परया तत्र कर्तृविशेषस्मरणं प्रभवन्त्याभिघातुम् । सामान्यतो दृष्टेन कर्ता-
रमनुमाय स्वाभिमतं यं कंचन तत्र निशिषन्ति । केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम्,
अपरे प्रजापतिम्, इतरे त्यनेकान् । न चेयं विप्रतिपत्तिर्बहुरूपा परम्परया वेदकर्तारं
मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिदवकल्पते । न हि मानवे, भारते, शाक्यग्रन्थे वा कर्तृविशेषं
प्रति कश्चिद्विषदते । तस्मात्स्मर्तव्यत्वे सति, अस्मरणात्कर्तुरभाव एवाध्यवसायं योग्यः ।

यद्योक्तमग्नेर्ऋग्वेद इत्यादि तत्र मनोज्ञम् । ‘ अथ स्वयंभु, वाचा विरूप नित्यया ’
इत्यादिश्रुतिविरोधेन ‘ अग्नेर्ऋग्वेद ’ इत्यादिश्रुतीनामग्निना ज्ञापित ऋग्वेद इत्यर्थपरत्वा-
वगातेः । सृष्टिरप्यत्रोदाहर्तव्या—

“ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

स्वयंभूरेप भगवान् वेदो गीतः स्वयंभुवा ।

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ” इत्यादि ।

किंच, पौरुषेयत्ववादी प्रष्टव्यः, किमिदं औत्तयेयत्वं नाम विवक्ष्यत आयुष्मता । किं पुरुषार्थानोत्पत्तिकत्वमुताहो मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वम् । नाऽऽद्यः । इष्टत्वात् । आकाशवदित्यानां सर्वगतानां कारुतो देशतश्च कमशून्यानां वर्णानामानिष्योच्चारणक्रम-
विशिष्टानां पूर्वपूर्वक्रमानुस्मरणमित्ततत्सदृशोत्तरोत्तरक्रमवतां वेदशब्दवाचपानां पुरुषा-
धीनोत्पत्तिकत्वस्यास्माकमपि संप्रतिपत्तेः । न द्वितीयः । कालिदासादिकृतरधुवंशादि-
साधारण्यापत्त्या छोकोत्तरत्वाभावेन सर्वजनसमादरणीयत्वानुपपत्तेः । किं च को वाऽयं
पुरुषोऽभिप्रयेत भवता किं कश्चिन्मनुष्यः, उत योगी, अथ ईश्वरः । तत्रापि नाऽऽद्यः
वरुषो विचारसहः, मनुष्ये धर्मादिज्ञानस्य वेदमन्वत्वादेशे तत्र तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
न द्वितीयः । तत्रापि योगिनो धर्माधर्मादिप्रमाणकं किं बाह्येन्द्रियमुत्ताऽऽन्तरम् ।
नाऽऽद्यः । धर्माधर्मादेर्बाह्येन्द्रियाद्योन्वत्त्वात् । न द्वितीयः । आत्मयोम्यतद्गुणातिरिक्तज्ञान-
जनने मनसोऽप्रमविष्णुत्वात् । धर्माधर्मयोश्चाऽऽत्मगुणत्वेऽप्ययोम्यत्वात् । एतेनानेकक-
र्तृकत्वपक्षोऽपि परास्तः । नापि तृतीयः । वेदादीश्वरसिद्धिरीश्वरश्च वेदानां प्रणेता, इत्य-
न्योन्याथयस्य दुरुद्धरत्वात् । स्वप्रणीते अन्ये स्वस्यैव ध्यानादिक्रियनानुपपत्तेश्च ।

तस्मात्कर्त्रस्मरणात्त्रिराबाधमपौरुषेयत्वं वेदानाम् ।

अपौरुषेयत्वादेश्च स्वतः प्रामाण्यं औद्युष्यद्विर्मानासकैरेव यशः शीतम् ।

शब्दानिष्ठं स्वतः प्रामाण्यं नाम—अनधिगताबाधितार्थनोचकत्वम् ।

ज्ञानिनिष्ठं स्वनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानरत्वम् । अपौरुषेयत्वं नाम—पूर्वकालत्व-
व्यापकसमानानुपूर्वीकाव्यवधानविषयत्वे सति सर्वजनसमादरणीयत्वे सति, अस्मर्यमाण-
कर्तृकत्वम् ।

अथवा शुरुपसमवेतमानान्तरजन्यज्ञानानमसौत्पत्तिकामुपूर्वीकत्वे सति, अव्ययनवि-
पयत्वम् ।

नित्यत्वम्—प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । इदं वर्णसामान्यस्य,
आनुपूर्वीविशेषविशिष्टतत्समुदायरूपस्य वेदस्य तु नित्यत्वमपौरुषेयत्वेनैव गतार्थमिति न
पुनस्तदत्र विचार्यते ।

सोऽयमपौरुषेयो वेदे विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थादमेदात्पञ्चविधः । अस्यैव पञ्चवि-
धस्य भगवत आह्वयस्यार्थनिर्णयकमिदं शास्त्रम् ।

मीमांसकारस्तु, आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दनोधमुपयन्ति ।

यथा—‘स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्याज्जायमान. शाब्दबोधः स्वर्गभाष्यका यागादिकरणिका यत्किञ्चिदितिकर्तव्याताका, अर्थभावना शब्दभावनाप्रयोज्या इति ।

लिङादेः प्रवर्तनाया शक्तिः, शब्दजन्यप्रवृत्तिं प्रति प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रवर्तना च परानिष्ठप्रवृत्तिहेतुः प्रवर्तकानिष्ठो धर्मविशेषः, अहमेन प्रवर्तयामीति प्रतीति-साक्षिको धर्मविशेषः । स च धर्मो लोक इच्छादिः, वेदे तु तत्संभवालिङादिनिष्ठः काश्चिदलौकिक इति चाऽऽकलयन्ति ।

नैयायिकास्तु स्वर्गोद्दिश्यको यागः, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्व-विशिष्टेष्टसाधनत्ववान् । अपवा, इष्टसाधनकृतिसाध्यबलवदनिष्ठाननुबन्धियागानुकूलकृ-तिमान् स्वर्गकाम इति शाब्दबोध इति ।

लिङादिश्रवणे प्रवृत्तिर्जायत इति लिङादिज्ञानं प्रवृत्तिसामग्रीजनकम् । सामग्री च विकीर्णारूपः । तज्जनकं च, इष्टसाधनत्वबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वज्ञानम् । अन्यतमाभावे प्रवृत्त्यजननाद्विनिगमनाविरहाच्च लिङादेस्त्रितयेऽपि शक्तिरित्याचक्षते ।

वैयाकरणाम्तु—स्वर्गकामाभिन्नकर्तृको विधिविषयो याग इति धात्वर्थमुख्याविशेष्यकं शाब्दबोधं वर्णयन्ति ।

तदेतत्परमगहनं सकलशास्त्रोपकारकं शास्त्ररत्नं दुर्विज्ञेयं, यद्यपि माप्यवार्तिकप्रमृ-तिभिर्ग्रन्थैः सुविज्ञेयतामापादितं तथाऽपि तर्कपादापरपर्यायशावरभाष्यप्रथमपादस्य, अति-निगूढार्थत्वेन दुरवगाहतया यत्सत्यं विमनायितमिव जिज्ञासुकुलमुदीक्ष्य, प्रियप्रवरम-हामागेदन्तुलकितमीमासापायोधिनिः वेङ्गलूरपुरस्यश्रीशृङ्गागिरिशंकरमठपाठशालाप्रधा-नाध्यापकैर्मातृतः पितृतश्च त्रिचतुरपूट्यमनुवृत्तमीमासापाण्डित्यैः, अपरशिवावतारराज-मन्त्रारगुडिराजुशास्त्रित्यागराजमखिराजसमासाडितानवद्यविद्यैर्मीमासाकण्ठीरवादिसुगृहीतो-पाधिभिर्ब्रह्मश्रीर्वैद्यनाथशास्त्रिवर्यैर्निरमायि हृदयहारिणी यथार्थान्मनी प्रमेव सुस्पष्टं प्रका-शयन्ती ललिता च सुप्रसन्ना प्रभाख्या व्याख्या, किं बहुना, इमानेव शास्त्रिपादानाश्रित्य सांप्रतं प्राच्यविद्यानास्थावहेऽपि काले भारतभूवि जीवति परमगभीर मीमासाशास्त्रमिति नैतद्बोधोऽस्त्युक्तिर्कोटिमवगाहते ।

पुण्यपत्तनम्यमुप्रतिष्ठितशिक्षणप्रसारकमण्डल्या प्रचास्यमानेन मीमासाविद्यालयेनोप-क्रम्यमाणोऽयं प्रशस्यतमस्तत्रवार्तिकसनाथीकृतशावरमाप्यादिप्रबन्धप्रकाशनरूपोऽ-ध्यवसायः कस्य वा सचेतसध्येतो न धिनुयात् । इति सर्वथाऽभिनन्दनाही विद्यालयप्र-वर्तकाः ।

इदं पुनरप्रानाख्यायावस्थानं न शुक्तं मन्यामहे । यच्छास्त्रमाप्यस्यास्य, आनन्दा-
 क्षमपुद्गलाद्यप्यवस्थापकैः प्राच्यप्रबन्धप्रकाशानप्रवर्णोर्निरवर्ति मुद्गलं तेन सुमहूपकृतं
 पाण्डितनिवहे ।

आस्ताम् । उपोद्घातेऽस्मिन्समासतोऽनुष्ठान्ताम्बिषयात्रिरीह्य मीमांसाशास्त्रनि-
 ज्ञासुभिर्न विरन्तव्यम् । अपि तु संमुद्गलमाणेऽस्मिन्सूत्रमाप्यप्रमावार्तिकसंहिते ग्रन्थ
 एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितान् विषयान् दर्शो दर्शो गाहं गाहं प्रमेत्वपूरे कृतार्थतां नीय-
 तायात्मा ।

मीमांसाशास्त्रस्य विशेषतस्तन्त्रवार्तिकोपलब्धशास्त्रमाप्यस्य धर्मविप्रतिपत्तिगटि-
 केऽस्मिन् दुराराच्ये कलिकाले समादरणीयतायां नाधिकमावेदनमावश्यकमुत्पद्यमानः । तत्र
 मीमांसारसिक एव परमं प्रमाणमिति षष्ठवितमिमं निबन्धमुपसंहरामः ।

महाभहोपाध्यायः—हानगळकर इत्युपाह्व—विरूपाक्षशास्त्री ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
सव्याख्यशावरभाष्यसमेतं

श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

(प्रतिज्ञासूत्रम्)—

भा०—लोकै येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येष

प्रमा— कल्पकतरं प्रणमतां हृद्यालंकारनायक्रीदयितम् ।

ऐरावतेश्वरारुह्यं कुलदैवतमाश्रयामि सुरमुख्यम् ॥ १ ॥

श्रीसद्गुरुन्संप्रणिपत्य सादरं तदीयकारुण्यलवाक्लम्बनः ।

करोम्यहं भाद्रभतेन टिप्पणीं प्रभाषिष्या शावरभाष्यसन्मणेः ॥ २ ॥

इह खलु सकलपुरुषार्थानर्थसाधनीभूतधर्माधर्मतत्त्वपरिज्ञानाय परमकारुणिको भगवान्
जैमिनिराचार्यो धर्ममीमांसाशास्त्रं विकीर्षुः प्रारिप्सितस्यास्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये
विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिरूपानुबन्धचतुष्टयं निर्णेतुमिदं प्रथमं सूत्रं प्रणिनाय—
अथातो धर्मजिज्ञासा इति । उक्तं च वार्तिककारैः—

अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।

धर्माख्यं विषयं ब्रह्मं मीमांसायाः प्रयोजनम् । इति ॥

(श्लो० वा० १-१-१-११)

अनेन च वार्तिकेन धर्मस्यैव विशेषरूपेणाज्ञातत्वेन विषयत्वं ज्ञातत्वेन च प्रयो-
जनत्वमुक्तं भवति । विषयप्रयोजनकथनादेव च शास्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावरूपः
संबन्धः, प्रयोजनक्रमोऽधिकारीति च सिद्धो भवति । तदत्रानेन सूत्रेणैतधमधि-
करणं प्रदर्शितं भवति । अधिकरणं नाम—

विषयो विश्वयत्रैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

प्रयोजनं संगतिश्च शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इत्यभियुक्तोक्त्या विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनसंगतिरूपाणां दण्णामवयवानां
समुदायात्मकम् ।

सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम्; नाध्याहारादिभिरेषा परिकल्पनीयोऽर्थः परि
भाषितव्यो वा । एवं वेदवाक्यान्पेवैभिर्व्याख्यायन्ते, इतरथा
वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौ
रवं प्रसज्येत । तत्र लोकेऽयमयश्चदो वृत्ताटनन्तरस्य भक्रियार्थो
दृष्टः । न चेह किंचिद्दृष्टमपलभ्यते; भवितव्यं तु तेन यस्मिन् सत्य-

अत्र विषय “ स्वाध्यायोऽध्येतव्य ” (तै- आ० २-१५-१) इति विधि
वाक्यम् । विषयत्व च प्रकृताधिकरणघटकीभूतसशयविशेष्यत्वम् । सशयम्बु त्रिमय विधि
स्वर्गार्थं स्वाध्यायाध्ययन विधत्त, अतश्चाध्ययनमात्रेण स्वर्गफलनिष्पत्तेर्न धर्मेजिज्ञासार्थं
गुरुकुलेऽवस्थातव्यम्, किं तु ‘ अधीत्य स्थायात् ’ इति मृत्युवलेनाध्ययनानन्तरमेव
गुरुकुलात्समावर्तितव्यम् । अथवाऽक्षरादिग्रहणपरम्परोपनायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययन
विधत्ते । ततस्तस्य विचारमन्तरेणासंभवादध्ययनविधिनैवार्यात् विचारोऽपि विहित इति
गुरुकुल एव स्थित्वा वेदवाक्यार्थरूपधर्मोऽपि विचारयितव्य इति ।

पूर्वपक्षस्तु न स्वाध्यायाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वेन विधानं युज्यते । शास्त्रान्तराध्य-
यनदृष्टान्वययतिरेकाम्यामेवार्थज्ञानार्थत्वावगतेर्विधिर्वफल्यापत्ते । नाप्यवत्रातादि-
विधिवदध्ययननियमार्थत्वम् । अवत्रातविधेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थत्वेन तत्रियमस्य तद
पूर्वोपयोगसमवेऽप्यध्ययनविधेरनारम्यावीतत्वेन श्रुत्याद्यमावाद्यज्ञाङ्गत्वानवगमेन तदपूर्व
उपयोगाममवाच्च । तस्मात्स्वर्गार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेवमाप्तेऽध्यय
नविधिवान्वयार्थं गुरुकुलात्समावर्तितव्यं न तु तत्रैव स्थित्वा वेदार्थो विचारयितव्य प्रयो-
जनाभावादित्येव सूत्राद्वाहिरैव पूर्वपक्षे प्राप्ते—

सिद्धान्तमाह भगवान्मूत्रकार ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इति । तत्रेतत्सूत्रप्रदर्शित सिद्धा
न्तमुपपादयितुं सूत्रगतकीभूतायशब्दार्थं निरूपयितुं चाऽऽमारभते लोके इत्यादिना भग-
वान्माप्यकार । अत्र—

लोकइत्यादिभाष्यस्य षडर्थान्संप्रचक्षते ।

भाष्यकारानुसारेण प्रयुक्तस्याऽऽदितः पृथक् ॥

सर्वव्याख्यासुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथाऽपरे ।

परिसंख्यास्तुती केचिदयश्चन्द्रस्य दूषणम् ॥

(स्यो० वा० अ० पा० अ० १-१-१-२९-२७)

कृत्तन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । तथा हि—प्रसिद्धपर्ययकः स कल्पितो भवति । तच्च वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते । नैतदेवम् । अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागापि च वेदाध्ययनात् ।

इति वार्तिकेन लोक इत्यादिभाष्यस्य सर्वव्याख्यादिरूपाः पदार्थाः प्रदर्शिताः । तत्र सर्वव्याख्या—सर्वसूत्राणां साधारणी व्याख्या । उपालम्भः—भवदासादिभिः कृतस्य 'अपात्' इति पदद्वयस्याऽऽनन्तर्यरूपैकार्थकत्वस्य निन्दा । प्रत्याख्यानम्—वेदवाक्यानामेव व्याख्याप्रयासः सफलः । उपेतन्यत्वात् । उपायभूतसूत्रव्याख्याप्रयास-स्त्वफल इति तद्व्याख्यानिराकरणम् । परिसंख्या—वेदसूत्रविरोधे सूत्राण्येवान्यथा भेयानीति सूत्रान्यथान्यनम् । स्तुतिः—सूत्रकारस्य प्रसिद्धार्थकपदसूत्रोपदेशेन प्रशंसा । इति पञ्च पक्षा मतभेदेन भाष्यार्थतया भाष्ययोजनापुरःसरं वार्तिके प्रपञ्चिताः । पद्योऽर्थस्त्वपशब्दस्य दूषणमिति । अस्मिन् पक्ष एव भाष्ययोजना । 'लोके येष्वर्थेषु' इत्यारभ्य 'न चेह किञ्चिद्वृत्तमुपलभ्यते' इत्यन्तो ग्रन्थोऽपशब्ददूषणपरः । 'भवितव्यं तु' इत्यादि 'साऽवकल्पते' इत्यन्तः समाधानपरः । यद्वा 'लोके' इत्यादिः 'स कल्पितो भवति' इत्यन्तो दूषणपरः । 'तच्च' इत्यादिः 'साऽवकल्पते' इत्यन्तः समाधानपरः । तत्र प्रथमकल्पे दूषणपरभाष्यस्यायमाशयः । यत्र श्रुतिसूत्रयोर्विरोधाभावस्तत्र सूत्रपदानि प्रसिद्धार्थकान्येवाङ्गीकरणीयानि न स्वध्याहारादिभिरपान्तरपराणि कल्पयितव्यानि । इतरथा वेदवाक्यानि सूत्रपदानि च व्याख्येयानीति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत । यत्र तु वेदविरोधः सूत्रस्य तत्राध्याहारादिनाऽन्यथात्वपरिकल्पनं न दोषमावहतीति सूचयितुं भाष्ये 'सति संभवे' इत्युक्तम् ।

अध्याहारादिभिरित्यध्याहाराणे नाम—अश्रुतपदान्तरकल्पनम् । आदिपदेन विपरिणामादीनां संग्रहः । एतेषां चोदाहरणानि वार्तिक एव प्रपञ्चितानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

एवं स्थिते सूत्रे प्रयुक्तोऽयमपशब्दो लोके वृत्तादनन्तरस्य वाचको दृष्टः । तादृशार्थपरित्यागकारणं च वेदविरोधादिकं नोपलभ्यते । आनन्तर्यार्थकत्वं च नैव युज्यते । आनन्तर्यप्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य कस्याप्यनुपादानात् । अत इमं शब्दं कथं प्रयुक्तं भानाचार्य इति ।

ः भवितव्यं त्वित्यादिपरिहारभाष्यस्यायमाशयः । अपशब्दस्याऽऽनन्तर्येऽर्थान्तरे वा कल्प्यमाने प्रसिद्धिवाचापत्तेः, आनन्तर्यार्थकत्वे सिद्धे तद्वलेनैव यत्किञ्चित्पूर्ववृत्तं कल्प्यत इति 'भवितव्यं तु' इत्यादिना सामान्यतः परिहारनामि-

उच्यते—तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्यायशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः ।
या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवाति । कथम् । वेदवाक्यानामनेकविधो
विचार इह वर्तिष्यते । अपि च नैव वयमिह वेदाध्ययनात्

घाय 'तत्तु वेदाध्ययनम्' इत्यादिना विशेषतः परिहारोऽभिधीयते । वेदाध्ययने कृत
एव वेदार्थविचाररूपधर्मजिज्ञासाया उपपन्नतरत्वादिति । द्वितीयरूपे तु यस्मिन्सत्येव
पूर्ववृत्ते तद्गानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामुपपद्यते । अथ शब्दोऽपि प्रसिद्धार्थकं प्रकल्पितो
भवति । तादृशम्येहानुपलम्भात् । कथं प्रसिद्धार्थकोऽप्यशब्द इति दूषणपरग्रन्थस्याऽऽ-
शयः । समाधानपरग्रन्थस्य प्रथमकल्प इवाऽऽशयो ज्ञेयः ।

ननु वेदार्थ एव धर्म वेदवाक्यान्वेव तत्प्रमाणत्वेनोत्तरत्र विचारयिष्यतीतीदानी-
मनिर्णयात् सूत्रे च धर्मपदमात्रश्रवणात् चैत्यवन्दनादीनामपि धर्मत्वसम्भवा-
दन्यस्यापि बुद्धवाक्याध्ययनादेरनन्तरमपि धर्मजिज्ञासा युचेति वेदाध्ययनानन्तरमेव
धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति न सेत्स्यति । किं च हानोपादानार्थं जिज्ञासा ततः प्रागेव
कर्तव्या । अथ धर्मं जिज्ञासित्वा वेदार्थ एव धर्म इति च ज्ञात्वा पश्चाद्दर्मावबोधाय
वेदोऽध्येय इति कथं धर्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तर्यमित्यभिप्रायेण शङ्कते—नैतदेव-
मित्यादिना ।

अत्र प्रागापि चेति भाष्यम् । अपि च वेदाध्ययनात्प्रागिति भिन्नरूपं योजनी-
यम् । यद्वा वेदार्थ एव धर्म इत्यादि वक्ष्यमाणार्थनिर्णये सत्यपीय शङ्का । तदा च वेद-
मधीत्य 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्येव सूत्रं पठनीयम् । अत्र वेदमधीत्यवानन्तरं धर्म-
जिज्ञासा नानधीत्य । वेदमधीत्यानन्तरमेव धर्मजिज्ञासा नान्यत्कृत्वैत्यर्थद्वयं प्रतिपाति ।
तदेव वाक्यभेदाभियाऽन्यतरार्थं स्वीकर्तव्ये यदि याऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा इत्यनूय
सा वेदमधीत्येवेति विधीयते । तदा वेदमधीत्यान्यस्यापि हानादेरनन्तरं सा भवितु
मर्हतीति लभ्यते ।

यदि च वेदमधीत्य, या, जिज्ञासा, इत्यनूय, साऽनन्तरमेवेति, सिधीयते, । तदा, वेद-
ध्ययनात्प्रागपि धर्मजिज्ञासाऽऽपतन्ती न वारिता भवतीति कथं वेदाध्ययनानन्तरमेव
धर्मजिज्ञासा सिध्यतीत्यभिप्रायेण शङ्कते भगवान्भाष्यकार —नैतदेवमित्यादिना ।

तादृशीं त्वित्यादि वर्तिष्यत इत्यन्तस्य परिहारभाष्यम्यायमाशयः । वक्ष्यमाणा-
र्थानिर्णयेन या शङ्का सा वेदवाक्यानामनेकविधविचारस्य वर्तिष्यमाणत्वकथनेन निरस्ता
भवति । या च हानोपादानाम्यामित्यादिना शङ्का साऽप्यनेकविधवेदवाक्यविचारस्या-

पूर्व धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्यः परस्ताच्चाऽऽनन्तर्यम् । नहोतदेकं
 वाक्यं पुरस्ताच्च वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधिष्याति परस्ताच्चाऽऽ-
 नन्तर्यं प्रकरिष्याति । शिष्ये त हि तथा वाक्यम् । अन्या हि वचनव्यक्तिर-
 स्य, पुरस्ताद्वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधाति । अन्या च परस्तादा-
 नन्तर्यमुपादिशति । 'वेदान्तर्यीत्य'—इत्येकस्यां विधीयतेऽनूयाऽऽन-
 न्तर्यं । विपरितमन्यस्यामर्थकत्वाच्चैकवाक्यतां वक्ष्यति । किं स्वधीते
 वेदे द्वयमापत्ति । गुरुकुलाच्च समावर्तितत्त्वं, वेदवाक्यानि च विचारये-
 तन्पानि । तत्र 'गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्ट' ^(अतिरिक्तमर्थे) कथं नु वेदवाक्यानि विचार-
 येदित्येवमर्थोऽयमुपदेशः । यद्येवं, न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वं गम्यते ।
 एवं हि समापनान्ति 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति । इह च वेदमधीत्य स्ना-
 स्यन् धर्म जिज्ञासमान इमाम्नायमतिश्रामेत् । न चाऽऽस्नायो नापात्तिक-
^(यदि न स्नायात् अन्तर्यम्)

यने प्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । हितकारिपित्रादिभिः प्रवर्तितानां प्रवृत्तिसंभवात् । यदापि
 द्वितीयरूप एकास्मिन्वाक्ये वचोव्यक्तिद्वयासंभवादन्वतरग्रहणेऽन्यतरस्थापिधानमित्यादि
 शङ्कितम् । तत्राऽऽनन्तर्यविधिप्रस्तावैवाऽऽश्रयणात् । अन्यस्यापि इति शङ्काया नाव-
 काशः । यत्त्वस्मिन्पक्षेऽधीत्येत्यस्याविधानात् प्रागपीति चोद्यं तस्यापि वेदवाक्य-
 विचारस्यानधीतवेदेन कर्तुमशक्यत्वात् तद्विधानेऽपि सामर्थ्यादेवाध्ययनस्य पूर्वमा-
 वित्वासिद्धेर्नावकाशः । किं च प्रदर्शितयोर्वचोव्यक्तयोर्मध्ये नैकोऽपि श्रौतोऽर्णो विधीयते ।
 येन पूर्वोक्तशङ्काया अवकाशः स्यादित्याह—आपिचेत्यादिना वक्ष्यतीत्यन्तेन । किं
 तर्हि विधीयत इत्यपेक्षायामाह—किंत्विचेत्यादिना । अध्ययनानन्तरं समापततोर्गुरुकुल-
 वासनिवृत्तिवेदवाक्यविचारयोर्मध्ये वेदवाक्यविचारेऽथशब्दोक्तानन्तर्यस्य सिद्धत्वेनाह-
 ट्पार्थत्वापश्या वेदवाक्यविचारविरोधिविगुरुकुलवासावसानरूपस्नाननिवृत्तिरेव लक्षणयाऽथ-
 शब्देनोपदिश्यत इत्यर्थः । अत्र शङ्कते यद्येवमित्यादिना अतिक्रमित्तव्य इत्य-
 न्तेन । अस्यायमाशयः । वेदमधीत्य ज्ञायादिति स्मृत्या ज्ञाने वेदाध्ययनानन्तर्यविधा-
 नात्तस्य च वाचनिकत्वेन प्रचलत्वान्न्यायप्राप्तविचार एव दुर्बलो बाधनीय इति ।
 यद्येवं तर्हीति पूर्वोक्तरीत्या स्नाननिवृत्तिलक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः । वेदाध्ययनं पूर्वं न
 गम्यत इति वेदाध्ययने स्नानपूर्वकालता प्रतीयमाना बाध्यतेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति
 एवं हीत्यादिना ।

सन्तपनर्थरूपवकल्पयेम । दृष्टो हि तस्यार्थः स्वार्थबोधन नाम । न च तस्या
 ध्ययनमात्रात्तत्रभवन्तो याज्ञिनाः फल समामनन्ति । यदपि च समामन
 न्तीव, तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्'

इत्यर्थवादता वक्ष्यति । न च 'अधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतद्विधी
 यते' । नद्यत्राऽऽनन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पूर्वकालताया क्त्वा
 स्मर्यते नाऽऽनन्तर्ये । दृष्टार्थता वाऽध्ययनस्याऽऽनन्तर्ये व्याहन्येत ।

*By the student not to leave the book but and go away immediately
 after reading the book then he will have no time to acquire a knowledge of*
 समाधत्ते तदुच्यते इत्यादिना । ज्ञानम्यैवाऽऽवश्य दौर्बल्यमाश्रयणीयम् । अन्यथा
 समस्तम्यत्र वेदस्याधिविवाधार्थतयाऽध्ययनापात्तस्य तदसाधनत्वापत्त्याऽऽनर्थक्या-
 पत्त । स्वाध्यायविधिना हि दृष्टसमवेददृष्टफलनाया अन्याद्यत्त्वादिति न्याया
 दर्शान्नोधायाध्ययन्यत्वेन विहितो वेदो विचारमन्तरा तादर्थ्याममवाद्धिचारमाशिष्य
 तद्विरुद्धं ज्ञानं स्मर्तुं भाषते । तदिदमुच्यते वेदमर्थवन्तं सन्तमित्यादिना । न च
 तस्याध्ययनमात्रादिति । तस्य वेदम्येत्यर्थः । तथा च वेदाध्ययनमात्रस्य न क्वचि-
 दपि स्वर्गादिरूप फल समाप्तायने ।

यदपि क्वचित् तस्य फलान्मानमिव दृश्यते । यथा यं यं प्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं
 भवति (तै० आ० २।१५) इति । तदपि द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थ
 वादः स्यात् इति चतुर्थेनृनीयाद्ये पर्णमप्याधिकरणे अर्थवादता वक्ष्यति । अथ च सूत्र
 म्यायमर्थः । द्रव्याणि च सम्काराश्च कर्माणि च तेष्विति विग्रहः । इयम् - 'यस्य पर्णमयी
 जुहूर्भवति' इत्यादिवाक्यविहितपर्णतादिरूपम् । सम्कार - 'यदादत्ते' इत्यादि ज्योतिष्टो
 मप्रकरणपाठितवाक्यविहिताज्जनादिरूपः । कर्मपद सम्कार-उभेण धृगुपादानादारादुपका
 ररूपप्रयानादिकर्मपरम् । तेषु फलश्रुतिः । द्रव्यविषये तान् 'न स पापं श्रौतं
 नृणांति' इति । सम्कारविषये 'चसुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे' इति । कर्मणि च यमं वा
 एतद्यज्ञस्य त्रियते' इति । पर्णताया वाक्येन प्रत्व-यभिचारिजुहूपम्यापितदर्शपूर्णमास
 रूपप्रकृतिरन्वर्थत्वात् सम्कारस्य च ज्योतिष्टोमादिप्रकरणेन प्रकृतप्रतुफलाधीनयोग्य-
 तामिद्विद्वारा प्रत्वर्थत्वात्, प्रयाजादेश्च दर्शपूर्णमासप्रकरणेन तदर्थत्वावगमान् परार्थत्वेन
 न तेषां फलाकाङ्क्षा समस्तीति फलश्रुतिरर्थवाद म्यात् विधीयमानद्रव्यादिमत्तावन्मात्र
 म्यादिति । एतावता विचारस्य स्मार्तधनेन निरोधमभ्युपगम्य श्रौतत्वाद्धिचारस्य ज्ञान
 नावकत्वमभिहितम् । प्रकृते तु विरोध एव नाम्नीत्याह—

अ० १ पा० १ अ० १] *Examination of all such restrictions imposed by the Religious Studies*

मीमांसादर्शन

लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यात्, न वा इदं ज्ञानमदृष्टाय १९५१७५ (१९५१-५२ म. ३३-३४)
 किंतु लक्षणयाऽस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकाल-
 माहुः, 'वेदमधीत्य स्नायात्' 'गुरुकुलान्मा समावर्तिष्ठ'—इत्य-
 दृष्टार्थतापरिहारायैव ।
 तस्माद्देवाध्ययनमेव पूर्वमभिनिर्वर्त्यानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य

'न चाधीतवेदस्य'—इत्यादिना न आनन्तर्ये इत्यन्तेन ।

वेदमधीत्य स्नायादित्यत्र ल्यपः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले (पा० सू० ३-४-
 २१) इति स्मृत्या उत्तरकालत्वमात्रमुक्तम् । तस्य चासति बाधकेऽव्यवहितोत्तरकालत्व-
 रूपत्वेऽपि सति वेदविरोधरूपे बाधक उत्तरत्वमात्राश्रयणाद्देवाध्ययनानन्तरं धर्म जिज्ञा-
 सित्वाऽनन्तरं स्नानकरणेऽपि न स्मृतिविरोध इत्याशयः

दृष्टार्थता वाऽध्ययनस्याऽऽनन्तर्ये व्याह्रन्ते लक्षणया त्वेषोऽर्थः
 स्यात् इति पूर्वभाष्ये वत्वाप्रत्ययस्याऽऽनन्तर्यं न वाच्यमित्युक्तम् । यद्यप्यानन्तर्यं वाच्यं
 भवति तथापि प्रकृते शक्यार्थपरिग्रहेऽध्ययनस्य दृष्टार्थता मध्येति तदविरोधाय
 प्रयाजशेषाभिवारणन्यायेनोत्तरकालतामात्रमेव लक्षणया महीतव्यमिति बाधः

वेदमधीत्य स्नायात् इत्यत्र स्नानशब्देनाऽऽप्यनमात्रमुच्यते । तच्च ज्योतिष्टोमादि-
 यत् फलार्थं दीक्षितस्नानवद्वा नटुसंस्कारार्थं विधीयते । न चैतादृशं वेदाध्ययनानन्तरमुप-
 दिश्यमानमपि विषारं विलग्नस्त्रीत्वेन स्मृतिविरोधाभावात्संस्काराणामाह न चेत्यादिना
 आहुरित्यन्तेन । अयमाशयः—वेदमधीत्य स्नायादित्यत्र विधिविज्ञाचारिधर्मस्यास्नाना-
 दिनियमस्यानिर्दिष्टावधेरयमिमेसमागस्याऽऽस्त्राङ्गितविधिन्वायेनावधिमात्रसमर्पको न
 त्वाप्यनमात्रविधायकः । अनपेक्षितत्वाददृष्टकल्पनापत्तेश्च । अतः स्नानशब्देन स्ववि-
 मधीत्य स्नायात् वेदाध्ययनानन्तरमस्नानादिनियमं वर्जयेदित्यध्ययनसमाप्तिरेवास्ना-
 नादिनियमजातस्यावधिरित्यनेनोपादिश्यत इति । न च अधीत्य स्नायादिति
 स्मृत्यविरोधार्थमध्ययनानन्तरं गुरुकुलात्परावृत्त्य पुनर्गुरुकुलं प्रविश्य धर्मं जिज्ञास्य-
 मानेऽपि न वेदस्याऽऽनर्थक्यं संभवतीत्येवमेव क्रियतामिति वाच्यम् । यत एवंपर-
 नेऽपि न स्मृतिविरोधः परिहृतो भवति । तथा हि—एतस्मृत्यनुरोवेनाध्ययनानन्तरं
 स्नाने क्रियमाणेऽनन्तरं "स्नात्वा भार्याभ्युपेयात्" इति स्मृत्या दारपरिग्रहः
 प्राप्नोति । अनन्तरं च कृष्णकेशोऽग्नीनादर्षीत इत्यादिनाऽऽधानादि । तदवश्यं विषा-
 रसिद्धयर्थं यस्य वक्तव्यं चिद्वाचे कर्तव्येऽध्ययनान्तरमुपनिषतितो विचारस्तत्कालवृत्तिस्ना-
 नमेव बाधत इति ।

इत्यथशब्दस्य सामर्थ्यम् । न च ब्रूमोऽन्यस्य कर्मणोऽनन्तर धर्म-
जिज्ञासा न कर्तव्येति । किं तु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यमन
न्तर ^(अथशब्दस्य) धर्मा जिज्ञासितव्य इत्यथशब्दस्यार्थः ॥

अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः । यथा क्षेमसुभिक्षोऽयमतोऽ
हमस्मिन् देशे प्रतिवसामीति । एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतु-
र्ज्ञातः । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति अतःशब्दस्य सामर्थ्यम् ।
धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयात् । अत
एतस्मात्कारणादनन्तर धर्म जिज्ञासितुमिच्छेदित्यतःशब्दस्यार्थः ॥

एतावता स्मार्तस्य ऋमस्य ज्ञानपदार्थसामान्ये सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरूपे बाधोऽ-
मिहित । इदानीं यम्यैव गुरुकुलवासनिवृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य विचारविरोधित्वं तन्निष्ठकम-
स्यैव बाधनं न त्वविरोधिमधुमासमक्षणवर्जनादिनिवृत्तिनिष्ठानन्तर्यस्यापि । अदृष्टार्थत्वप्र-
सङ्गादित्याह वेदमधीत्य स्नायादित्यादिना परिहारार्थैव इत्यन्तेन । वेदमधीत्य
स्नायादित्यस्यार्थः—गुरुकुलान्मा समावर्तिष्येवेति । गुरुकुलवासव्यतिरिक्तसकलब्रह्मचा-
रिधर्मान्वर्जयेदिति भावः । तथा चोक्तं वार्तिके ।

स्नानोपलक्षिता चात्र निवृत्तिर्गुरुवेश्मनः ।

विरोधित्वेन बाध्येत न तु मध्वादिभक्षणम् ॥

तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमासाद्यवर्जयन् ।

जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते ॥ इति ।

(श्लो० वा० १-१-१००-१०१)

अथशब्दार्थमुसहरति तस्मादिति । धर्मजिज्ञासात पूर्व वेदाध्ययनमेवाभिनिर्वर्त्य
न तु गुरुकुलवासनिवृत्तिमपीत्यर्थः ।

अतःशब्दार्थं निरूपयति—अतःशब्द इत्यादिना । अतःशब्दो जिज्ञा-
सायामप्यनम्य हेतुत्वार्थक इत्यर्थः । न चाध्ययनानन्तर्यामिघायिनाऽप्यशब्दे-
नैव दृष्टार्थत्वानुरोधेनाध्ययनस्य जिज्ञासाहेतुता सिद्धेति किं पुनरतःशब्देनेति वाच्यम् ।
यतोऽप्यशब्दमात्रेणाधीतवेदं पुरुषो जिज्ञासाया योग्यो भवतीत्येतावत्सिद्ध्यति न त्व
ध्ययनविधिनिहिताध्ययनमेव हेतुरिति । तथा हि । अतःशब्दमात्रेण हि स्वर्गकामो
यजेतेत्यादिभ्रतुविधय ऋत्वनुष्ठानसिन्ध्यर्थं विद्यामपेक्षमाणास्तस्मिन्ध्यर्थविचारमपि
सर्ववर्णसाधारण्येनाऽऽक्षिपेयुरिति शूद्रा अपि कर्मन्वधिकुर्युरित्यापतति । सति त्वत-
शब्दे अथ—वेदाध्ययनानन्तरम् । अनोऽधीतवेदत्वात्कारणाद्धेदाधर्मतु धर्मजिज्ञासा

धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । सा हि- तस्य ज्ञातुमिच्छा । स कथं
जिज्ञासितव्यः । को धर्मः कथंलक्षणः कान्यस्य साधनानि कानि
साधनाभासानि किंपरश्चेति । तत्र को धर्मः कथंलक्षण इत्येकेनैव
सूत्रेण व्याख्यातम्—चोदनीलक्षणोऽर्थो धर्म इति । कान्यस्य
साधनानि कानि साधनाभासानि किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातम् ।
क पुरुषपरत्वं क वा पुरुषो गुणभूत इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैत-
त्सूत्रं ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति ।

कर्तव्येति लभ्यते । तथा च ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इत्यध्ययनविधिनाऽर्थज्ञानोद्देशेन
प्रयाणामेव प्रकृतानां वर्णानामुपनयनसंस्कृतानामध्ययनं विचारश्च विधीयत इति त्रैवर्णिके-
ष्वेव विद्वत्सु लब्धेषु तानेव लब्ध्वा ऋतुविधयः कृतार्था भवन्तीति न सर्वेषांसाधार-
रण्येन विद्यां विचारं च स्वातन्त्र्येण प्रयुज्जत इति शूद्राधिकारव्यावृत्तिः सिन्वतीति
प्रयोननवानतःशब्दः । धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदिति । धर्मज्ञानेच्छा मे भूया-
दित्याकारकेच्छाश्रयो भूयादित्यर्थः । न हीच्छाविषयकेच्छा लोकेऽप्रासिद्धा ।
मन्दाग्नीनां भोजनेच्छारहितानां भोजनेच्छायामेच्छादर्शनात् । धर्माय जिज्ञासेति ।
नेदं विग्रहदर्शनपरम् । प्रकृतिविकारभावस्यल एव चतुर्थीसमासस्येष्टत्वात्प्रकृते
च तद्भावात् । किं तु ' सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा ' इत्येव विग्रह-
प्रदर्शनपरं माप्यम् । ' धर्माय ' इति तु तादर्थ्यरूपषष्ठ्यर्थविशेषग्रहण
सूचनपरम् । सकलस्यापि वक्ष्यमाणशास्त्रार्थस्यास्यामेव प्रतिज्ञायामन्तर्भावं दर्शयति
' स कथं जिज्ञासितव्यः ' इत्यादिना । तत्र ' को धर्मः कथंलक्षणः ' इति माप्या-
वयवान्यां धर्मस्वरूपविषयस्तल्लक्षणविषयश्च विचारः प्रतिज्ञातो भवति । ' कान्यस्य
साधनानि ' इति च सिद्धान्त्यापिप्रस्तुतप्रदर्शनपरम् । ' साधनाभासानि ' इति
च पूर्वपक्षमिमत्साधनप्रदर्शनपरम् । ' किंपरश्च ' इति च धर्मफलप्रदर्शनपरम् ।
एतेषां प्रतिज्ञातानां व्याख्याप्रदेशं प्रदर्शयति मगवान्भाष्यकारः ' तत्र को धर्मः
इत्यादिना । तत्र ' को धर्मः कथंलक्षणः ' इति धर्मप्रमाणतत्स्वरूपे चोदनासूत्रेण
सूत्रिते प्रथमाद्वितीयाध्यायान्यां विस्तरेण प्रतिपाद्येते । ' कान्यस्य साधनानि ' इत्यादि
भावशिष्टैरध्यायैः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ' शेषलक्षणेन ' इत्यत्र शेषं च तल्लक्षणं
चेति विग्रहः । अध्यायानां बहुत्वेऽप्येकत्वचनं लक्षणस्वरूपमाप्यामिप्रायकं ज्ञेयम् ।
' किंपरश्च ' इत्यस्य विवरणम् ' क पुरुषपरत्वं क वा पुरुषो गुणभूतः ' इति ।
कुत्र धर्मस्य फलार्थत्वं कुत्र वा तद्भाव इत्यर्थः ।

धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा ? स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासि-
तव्यः । अथाप्रसिद्धो नतराम् । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् ।
अथवाऽर्थवत् । धर्मं प्राप्ते हि विप्रतिपन्ना बहुविदः केचिदन्गं धर्ममाहुः ।

*(Or is there any purpose in it?—अर्थवत् न स्यात्—अप्रसिद्धो न जिज्ञासाप्रकरणम्—
[Pratimam, see here?])*
सूत्रकारेण 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण धर्मोऽस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यमान-
तया प्रयोजनमिति वदता शास्त्रस्य प्रयोजनेन सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः
शास्त्रावतारहेतुमूत इति सूचितम् ।

अत एवोक्तं कार्तिकेऽपि—

“शास्त्रं प्रयोजनं चैव संबन्धस्याऽऽश्रयावुभौ ।

तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद्भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात्” इति ॥

(श्लो० वा० १-१-१-१८)

स चायं संबन्धो न शास्त्रारम्भहेतुः संभवति । धर्मस्याजिज्ञास्यत्वात् । न ह्यजिज्ञासि-
तप्रतिपादकतया शास्त्रारम्भः संभवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते 'धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादि-
त्यादिना धर्मजिज्ञासाप्रकरणमित्यन्तेन । धर्मस्य प्रसिद्धत्वेऽयमेव धर्म इति निर्णा-
तत्वाज्जिज्ञासा नोदीत्यात् । अप्रसिद्धत्वे च ज्ञानेच्छयोरुभयोरपि तत्रासंभवाद्यतरामित्य-
तिशयोपपत्तिः । तथा च जिज्ञासितार्थप्रतिपादकं धर्मविचारात्मकं शास्त्रं न भवतीति
निरुक्तसंबन्धो न शास्त्रावतारहेतुः संभवतीति भावः । एवं शङ्कायां परिहारमाह—
'अथवाऽर्थवत्' इत्यादिना । अयमाशयः—धर्मविषये बहुमार्गविदा विप्रतिपत्तिदर्शनाजि-
धेयस्वरूपप्रयोजनवत्त्वस्य च सत्त्वात्संदिग्धत्वसंप्रयोजनत्वरूपं कारणं वर्तत इति कार्येणापि
जिज्ञास्यत्वेन पवितव्यम् । अतश्च जिज्ञासितार्थप्रतिपादकत्वसंभवात्प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावसंबन्धस्य शास्त्रारम्भहेतुत्वं संभवत्येवेति धर्मधीमासाशास्त्र धर्मनिर्णयप्रयोजकमार-
म्भणीयमिति । एतावता च भाष्येणैतत्सूत्रसूचितः सिद्धान्त एव प्रदर्शितो भवति ।
तथाहि—अध्ययनविधिना न स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विधीयते । “लभ्यमाने फले दृष्टे नाह-
ष्टपरिफरूपना” इति न्यायेन दृष्टकलसंभवेऽदृष्टरूपनस्वान्याय्यत्वात् । किं स्वर्धनानोदे-
शेनैवाध्ययनं विधीयते । न च तस्य प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमिति शङ्क्यम् । अध्ययनेनैवा-
र्थज्ञानं संपादनीयमिति नियमार्थत्वेन सार्थक्यात् । न च नियमस्य ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वं
बोपयोगासंभवेनाऽऽनर्थक्यमिति वाच्यम् । यतो नोभयथाऽपि ब्रूय । किं तु योऽयमग्निहो-
त्रादिव्वर्धितवेदाना प्रवर्णिकानामेवाधिकारो नानवर्धितवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः ।
संप्रयोजनमध्ययनविधेः । तथाहि—असत्यध्ययनविधावाग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वा-
समलभमानान्यविद्वांसमेवाभिवृत्त्य विद्यामन्तरेण चानुष्ठानासंभवाद्द्विग्रामातिपन्त्यविशेषा-
द्यतरो वर्णानविदुर्न्यु । सति स्वयमविदोः त्रवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति

केचिदन्वयम् । सोऽयमादिचार्यं प्रवर्तमानः कंचिदेवोपाददानो विहन्येत ।
अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्दर्शो जिज्ञासितव्य इति ॥ १ ॥

स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुज्जतीति प्रतिजानीमहे । तदाभिधीयते—

चौदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

न तुरीयादेः । तथा हि—“ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्वम् ”
इति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतस्यैवर्गिकाः किमस्मापिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते । तस्सं-
निधौ चानिर्दिष्टकर्तृकमध्ययनं कर्तारमपेक्षते । तत्रापेक्षासंनिधियोग्यत्वेरेवं विज्ञायते त्रैव-
र्गिकैरेवोपनीतैरक्षरग्रहणेनाध्ययनादिपरम्परयार्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च फलवद्ध्य-
यनकर्तृमृतमाणवरुर्मस्कारत्वाद्दुपनयनमध्ययनाङ्गम् । अध्ययनमापि च दृष्टार्थज्ञानार्थम् ।
अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौषधिवत्त्वात्प्रसिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्गि-
केषु विद्वत्सु लक्ष्येषु नाग्निहोत्रादिविषयश्चतुर्थवर्णस्य विद्यामासिष्यन्ति किं तु त्रैवर्गि-
कानेव विदुषोऽधिर्बन्ति । सोऽयमधिकारनियमः षष्ठेऽपशूद्राधिकरणे बह्व्यमाणोऽध्ययन-
विधिप्रसादलभ्य एवेति फलवानेवाध्ययनविधिः । तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना
विधीयत इति विचारमन्तरा तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमासिष्यन्तादिरुद्धं स्मार्तं
स्नान बाधत इति सिद्धमध्ययनानन्तरं गुरुकुल एव स्थित्वा धर्माधर्मावपि विचार्य
स्नातव्यमिति । सगतिस्तु सर्वत्राधिकरणेषु चतुर्विधा विज्ञेया । शास्त्रसंगतिरध्यायसंगतिः
षाट्संगतिरधिकरणसंगतिश्चेति । तत्रास्यापि सूत्रस्य शास्त्रस्यैव सतः स्वस्वनिष्-
शास्त्रारम्भसिद्धिहेतुत्वमपि । यथा स्वाध्यायविकेरेतराध्ययनवत्स्वाध्ययनप्रयोज-
कत्वं तथा प्रकृतेऽपि संभवतीत्यस्याधिकरणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वरूपा
शास्त्रसंगतिः सुलभा । शास्त्रप्रतिपाद्यार्थो धर्मः । प्रकृते चार्थज्ञानोद्दे-
श्यता ययनात्मकप्रतिपादनाद्दर्शोवर्षप्रमाणनिरूपणपरप्रथमाध्यायसंगतिः । एवं विधि-
प्रामाण्यनिरूपणपरषाट्संगतिरपि सुलभा । अधिकरणसंगतिस्त्वाद्याधिकरणत्वेन नापे-
क्ष्यते । शास्त्रारम्भहेतुमूतविषयप्रयोजनानिर्दानुबन्धवतुष्टयनिर्णायकत्वाद्द्वयाधिकरणस्य
शास्त्राद्यावुषोद्गातरूपा संगतिः । पूर्वपक्षे प्रयोजनं विचारं विना यथाकथंचित्तत्पादि-
तार्थज्ञानेन कर्मानुष्ठानेऽपि फलसिद्धिः । मिद्वान्ते तु विचारपूर्वकज्ञानादेवाद्गुप्तात्फल-
ल सिद्धिरिति । इति धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं सप्तभितारम्भं शास्त्रारम्भते—चौदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अत्र पूर्वाधिकरणे

चोदनेति त्रियाया. प्रवर्तकं वचनमाहुः । आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणम् । धूमो लक्षणमग्नेरिति हि वदन्ति ।

कर्तृ यत्नेन प्रतिज्ञातो धर्मविचारो विषय । स कर्तृयो न वेति सशय । धर्मोऽलौकिके लक्षणप्रमाणयोरममवातरविषाणनत्तद्विचारो न कर्तृय इति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्ते धर्मो लक्षणप्रमाणयो प्रतिपादनाद्धर्मविचारात्मकशास्त्रसंगति । चोदनाया धर्मं प्रामाण्यनिरूपणाच्च पाठ्यायामगती स्पष्टे । “ आक्षेपिरी स्वन्तरा ” एव पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रकारः । सूत्रस्य चायमर्थ — चोदय निष्प्रमाणप्रत्यक्षादिप्रमाणचोदनाप्रमाणत्वादीना विप्रतिपत्तिविशेषाणा विषयभूत मायागणान्मा धर्मपदार्थं स चोदनालक्षण इति । चोदनेन लक्षण प्रमाण यस्य चोदना लक्षणमेव यस्येति द्वेय विग्रहे ज्ञेय । तथा च प्रथमविग्रहेण चोदनाव्यतिरिक्तस्य प्रत्यक्षादेर्धर्मं प्रामाण्य व्यावत्यने । द्वितीयेन तु चोदनाया अप्रामाण्यशङ्का व्यावत्यते । एव च चोदनाप्रमाणत्वरूपलक्षणस्य चोदनारूपप्रमाणस्य च समवाद्धर्मविचारः कर्तृय इत्येव सूत्रप्रतिपादित सिद्धान्त प्रतिपादयितु सूत्रधर्कीभूतचोदनाशब्दार्थं निरूपयानि चोदनेतीत्यादिना भाष्यकार । त्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति । त्रियाया यत्किञ्चिन्निर्णयनाक्यागादिरूपाया । प्रवर्तकं प्रवृत्त्यनुकूलयापाररूपप्रवर्तनाबोधयित्वादिप्रत्यययति वचन “ यजेत स्वर्गनामः ” इत्यादिरूप वाक्यम् । एव चोदनापदार्थं सिद्ध । तथा चोक्त वार्तिने—

“ त्रियायपेक्षितः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।

तेन प्रवर्तकं वाच्य शास्त्रे-स्मिश्चोदनोच्यते ॥ इति ।

(श्लो० वा० १ । १ । २ । ३)

किं केन कथमित्येतेषां मायमायनेतिर्नयनादौ पूर्णं सबद्धार्थो लिङादि-
विधौ एवप्रवर्तने ममथा भवति । तत्पूर्वकं च वाक्यमिति प्रवर्तकं वाक्यमेव चोदनेत्यु-
च्यते इत्यर्थ । चोदनापस्य निष्कर्षार्थेन लौकिकव्यवहार प्रमाणयति—आचा-
र्यचोदित इति । आचार्यप्रयुक्तप्रवर्तनं बोधयित्वादिप्रतिपत्तिवाक्यप्रवर्तित इत्यर्थ ।
शासनये यान्त्रिादृशवाच्यनस्य यत्प्रवर्तनाज्ञानं गवानयनेऽप्यं मा प्रवर्तयतीत्याकारकं
तज्जन्तं यद्वानयनं मण्डिमायनमित्यं तारकं ज्ञानं तदाश्रयोऽहमिति माव । लक्षण-
शास्त्रार्थमाह—लक्ष्यते इत्यादिना । ज्ञानननकमित्यर्थ । यथा धूमोऽग्नेर्लक्षणम् ।
ज्ञानननकमित्यर्थ ।

तथा यो लक्ष्यते सोऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्त्याति प्रतिजानीमहे ।
चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं-
जातीयकमर्थं शवनोत्पद्यमपयितुं नान्वर्तिकचनेन्द्रियम् ।

मन्वतथाभूतमप्यर्थं द्रूयाच्चोदना यथा यत्किंचन लौकिकं वचनं नद्या-
स्तीरे फलानि सन्तीमि । तस्यथ्यमपि भवति वितथमपि भवतीति ।

तथा यो लक्ष्यते इति । चोदनाजन्यप्रमाविषयः पुरुषानिःश्रेयसहेतुभूतश्च यः
स धर्म इति प्रतिज्ञायत इति भावः । संभावितो हि प्रतिज्ञातोऽर्थो हेतुना साधयितुं
शक्यते । शब्दस्थ च नित्यं प्रमाणान्तरपरतन्त्रम्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेश्च
स्वतन्त्रस्याप्रामाण्यमिति चोदनैव प्रमाणमेवेत्यनेन प्रतिज्ञातम् । तदिदमवधारणद्वयम-
संभावितार्थं सद्युक्तिसाकाङ्क्षमिति मन्वानः संभावनापदस्यार्थं प्रतिज्ञाद्वयेऽपि
युक्तिलेशं प्रदर्शयति—चोदना हीत्यादिना, इन्द्रियमित्यन्तेन । अत्र चोदनाशब्दः
शब्दसामान्यपरः न तु पूर्वोक्तविधायकवाक्यपरः । तस्य भूतादिविषयकत्वासंभवात् ।
प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यनिरसनपूर्वकं शब्दसामान्यस्य प्रामाण्यप्रसाधनमन्तरा शब्दविशे-
षभूतचोदनायाः प्रामाण्यप्रदर्शनस्यानवसरत्वाच्च । तथा च शब्दसामान्यस्यायं स्वभावः ।
यदिन्द्रियाद्यगम्यभूतमविव्यदाचार्यबोधनम् । अत एवोक्तं वार्तिके—

अत्यन्तासत्यापि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि ॥ इति ।

[श्लो० वा० १ । १ । २ । ६]

इन्द्रियादीनां तु नैवंधिषेषु भूतादिषु सामर्थ्यं विद्यते । अतश्चार्यं भाष्याशयः—चोदना
धर्मे प्रभाषणं न हिन्द्रियादिधर्मम् । शब्दसामान्यस्य ज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यसंभवाच्चो-
दनायाश्च शब्दत्वादतः संभवत्येवातीन्द्रिये धर्मे चोदनायाः प्रामाण्यमिति । नान्यत्किंच-
च नेन्द्रियमिति । नान्यत्किंचेति पदच्छेदः । तथा च शब्दस्यैव तादृशार्थबोधनसा-
मर्थं न तु तद्व्यतिरिक्तप्रमाणसामान्यस्य । अप्रैव हेतुः—नेन्द्रियमिति । यत इन्द्रि-
यमसमर्थमतस्तत्पूर्वकत्वादितरत्सर्वमसमर्थमिति भावः । अथवा नान्यत्समर्थमित्यर्थः ।
किंचेति प्रश्नार्थः । कुत इत्यर्थः । नेन्द्रियमिति तु पूर्ववदेव हेतुरिति व्याख्येयम् ।

ननु वेदः पौरुषेयोऽपौरुषेयो वा । यदि पौरुषेयस्तर्हि तस्य प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थक-
बुद्धादिप्रयुक्ततथैत्यवन्दनादिव्यक्तसाधर्म्यात्प्रामाण्यं दुर्घटम् । यद्यपौरुषेयस्तर्हि शब्द-
प्रामाण्यहेतुभूतासोच्चरितत्वस्याभावेन सुतरां प्रामाण्यं दुर्लभमित्यभिप्रायेण शङ्कते—
नन्तथाभूतमित्यादिना भवतीतीत्यन्तेन । अतथाभूतमिति । असत्यामित्यर्थः ।

उच्यते । विप्रतिपिद्धमिदमुच्यते—^{अथ}ब्रवीति वितथ चेति । ^{अथ}ब्रवीतीत्युच्यते ।^{अथ}बोधयति घुध्यमानस्य निमित्त भवतीति । यस्मिंश्च निमित्तभूते सत्यबुध्यते सोऽबोधयति । यदि च ^{अथ}चोदनायाः सत्यामग्नि-
होत्रात्स्वर्गो भवतीति गम्यते कथमुच्यते न तथा भवतीति । अथ न
^(न सोऽप्यति) तथा भवतीति कथमबुध्यते । असन्नमर्थमबुध्यत इति विप्रतिपिद्धम् ।

अथान्ये सर्वप्रमाणान् स्यादिति । अथान्ये प्रमाणानि निमित्तानि स्यादिति । अथान्ये प्रमाणानि निमित्तानि स्यादिति । अथान्ये प्रमाणानि निमित्तानि स्यादिति ।

तथा च वेदस्य धर्माधर्मप्रामाण्यं न सम्भवतीत्याशयः । समाधत्ते—उच्यते इत्यादिना सस्मादचित्तय इत्यन्तेन । परिहारभाष्यम्यायमाशयः—ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च स्वन एव निर्णयत इति सारयाः । उभयमपि कारणगुणनोपात्तिनेति तार्जिका । अप्रामाण्यस्य स्वतन्त्रत्व प्रामाण्यस्य च परतन्त्रत्वमिति दौद्धा । प्रामाण्य स्वतोऽप्रामाण्यमेव परत इति तु मीमांसकाः । तथा चोक्तं वार्तिके—

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥ इत्यादिना ।

(श्रु० वा० १ । १ । २ । ४७)

अयं विचारो मतान्तरनिरासपूर्वकं वार्तिकं एव प्रपञ्चितमत्रैव द्रष्टव्यं । तथा च सिद्धान्ते ज्ञानप्रामाण्यस्य स्वतन्त्रत्वात्प्रामाण्यकारणं नापेक्ष्यते । अप्रामाण्यमेव तु कारणार्थं तच्च कारणं ज्ञानानुत्पत्तिः । उत्पन्नस्य ज्ञानस्य सशयात्मकता । उत्तरकाले बाधरूपस्यात्तरोत्पत्तिः । कारणे दोषवत्ताज्ञानं च । तत्र प्रकृते वेदस्य कर्तृस्मरणामावाद्युक्तिनिश्चयेनापौरुषेयत्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् कारणनोपज्ञानं शक्यशङ्कम् । नापि ' अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गं गमाम् ' इत्यादिवाक्यं सशयात्मकं ज्ञानमुत्पादयति । नाप्येनद्वाक्येन ज्ञानस्याग्निहोत्रात्स्वर्गो न भवतीति बाधरूपज्ञानं कदापि कस्यापि जायते । न वा ज्ञानमेव नोत्पद्यते । अतोऽप्रामाण्यकारणत्वेन ममाविनाना मस्य इह कस्याप्यनुपलम्भात्प्रामाण्यशङ्कायाः दूरापान्तत्वेन स्य न सिद्धं प्रामाण्यं निरपत्तादं तिष्ठतीतीति । तत्र—विप्रतिपिद्धमित्यत्र, ब्रवीति वितथ चेति बोधयति न बाधयतीति विप्रतिपिद्धमित्यर्थः । तथा भेदत्वात् नत्याधिकरणे वेत्तपौरुषेयत्वस्य साधयिष्यमाणत्वात्त्रैवोपरितनमाप्येण सशयविपर्ययज्ञानयोर्निरमिष्यमाणसाधनत्वात् ज्ञानानुत्पत्तिरूप्याप्रामाण्यकारणनिराकरणपरमेवेति वेदितव्यम् । अमुमेव विशेषमुपपादयति— ब्रवीतीतीत्यादिना विप्रतिपिद्धमित्यन्तेन । न तथा भवतीति । न बोधयतीति । कथमबुध्यते इति । कथं जायते इत्यर्थः । असन्नमर्थमबुध्यते इति विप्रतिपिद्धमिति । अतोऽनुच्यते नानुच्यते इति ।

न च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यतो वचनात्संदिग्धमवगम्यते 'भवति वा स्वर्गो न वा भवतीति' । न च निश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात् । यो हि जनित्वा प्रवृत्सते नैतदेवमिति स मिथ्या प्रत्ययः । न चैष कालान्तरे पुरुषान्तरेऽवस्थान्तरे देशान्तरे वा विपर्येति । तस्मादावितथः । यत्तु लौकिकं वचनं तच्चेत्प्रत्ययितात्पुरुषादिन्द्रियविषयं वाऽवितथमेव तत् । अथाप्रत्ययितादनिन्द्रियविषयं वा तावत्पुरुषबुद्धिप्रभवप्रमाणम् । अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात् ।

विरुद्धमित्यर्थ । एव ज्ञानानुत्पत्तिरूपकारण निरस्य द्वितीयनिरन्यति—न च स्वर्गकाम इत्यादिना । अतः सन्दिग्यार्थबोधरत्वं नास्तीति भावः । वाचक प्रत्ययान्तरमपि वेदान्-न्यज्ञानस्याप्रामाण्यकारण नास्तीत्युपपादयति—न च निश्चितमित्यादिना विपर्येती-त्यन्तेन । भाष्य स्पष्टार्थम् । तस्मादावितथ इति । नाप्रमाणमित्यर्थः ।

यत्तु पूर्वपक्षे लौकिकवचनप्रामाण्ये दृष्टान्ततयोपन्यस्तं तदनुभाष्ये दूषयति—यत्त्विद्यत्यादिना ऋते वचनादित्यन्तेन । प्रत्ययितादिति । तथापूतमतथाभूतं वा यथादृष्टमर्थं यो वदति स प्रत्ययितस्तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियविषयं वेति । इन्द्रियपद मूलमूतप्रमाणसामान्योपलक्षणम् । आवितथमिति । नाप्रमाणमित्यर्थः ।

तथा नाय भाष्याशयः—यथा यत्किंचनेति । पूर्वपक्षुपन्यस्तं दृष्टान्तवचनं यदि समवत्प्रमाणभूतं प्रत्ययितपुरुषोच्चरितं च तदा तत्प्रमाणमेवेति दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदि तद्वचनमप्रत्ययितपुरुषवक्तृकमसम्बन्धमूलप्रमाणं वा तदा केवलपुत्रपुत्राद्विप्रभव मूल दोषेण द्रष्टव्यत्वात्प्रमाणमेवेति न तद्दृष्टान्तेनादुष्टस्यापि वेदवचसोऽप्रामाण्यं शङ्कितुं शक्यमिति । अत्र च पूर्वभाष्ये वाशब्दः समुच्चयार्थकः । उत्तरत्र च विकल्पार्थकः । निपातानामनेशार्थत्वादेकैरस्याप्यप्रामाण्यापादकत्वात् । यथाऽनृतवादिनि पुरुषे सति तदुच्यमानस्यार्थस्य प्रमात्वं योग्यत्वेऽप्यप्रामाण्यमेवानाश्वासितुं शक्यम् । यथा वा वक्तारि प्रत्ययिते सत्यपि तदुच्यमानार्थं प्रत्यक्षाद्यसमयेन द्रष्टुमशक्यत्वेऽप्यप्रामाण्यमेव । न ह्यतीन्द्रियार्थविषये वचनमन्वराऽवगतिः सम्भवति । तदिदमुक्तम्—अशक्यं हि तत्, पुरषेण ज्ञातुमृते वचनादिति भाष्येण । न चात्र तच्चेत्प्रत्ययितादिन्द्रिय-विषयं त्रैत्यादिभाष्येण सम्बद्धमूलापेक्षं प्रामाण्यं प्रवर्धितं गुणार्थीनमेव सिध्यतीति प्रामाण्ये भवत्स्व साधितं विरुयेतेति शङ्कम् । तादृशभाष्यस्थापवादमूलाप्रामाण्यनि-वृत्त्यर्थं गुणद्वारेण दोषाभावोपवर्धनमात्रपरत्वेन प्रामाण्याय गुणस्वरूपकथनपरत्वाभा-वात् । नन्वतीन्द्रियविषयस्य वचनं विना ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि पुरुषान्तरीयवचनाज्ज्ञान भविनुमर्हतीत्याशङ्क्यानेत्रेषामपि नात्यन्तं गुणां रूपाविशेषविषये वचनमेकत्वेनाप्रमाणमे-

भवति प्रत्ययो नैवमयमर्थ इति ।

विष्णुवते हि स्वल्पमिच्छित्पुरुषकृताद्भवति प्रत्ययः । न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति । ननु सामान्यतो दृष्टं पौरुषेयं वचनं वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि वितथमवगम्यते । न । अन्यत्वात् । न ह्यन्यस्य वितथभावेऽन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति । अन्यत्वादेव । न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुमर्हति । अपि च पुरुषवचनसाधुर्म्याद्देववचनं वितथमित्यनुमानं ^{परमार्थानुमानेन} व्यपदेशादवगम्यते । प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः । न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति । तस्माद्योदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्यः किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते । य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यताम् । यो हि यागमनुतिष्ठति

अमुमेवार्थं प्रदर्शयति—पौरुषेयाद्भवति प्रत्यय एवमर्थं पुरुषो वेदेतीति । नैवमयमर्थ इति—प्रत्ययोऽर्थे न प्रतिष्ठितोऽर्थः । पुंवाक्यत्वादस्य पुरुषे च दोषसंभवेन सम्यग्ज्ञानवत्त्वावधारणं विना प्रथमं जातोऽप्यर्थनिश्चयो न प्रतिष्ठितो भवतीति भावः ।

यत्र त्वनाद्यवस्थे मूलभूतवत्त्वज्ञाने सम्यक्त्वज्ञानं दुर्घटं भवति तत्राप्रामाण्यमेवेत्यपरः स्वभावः । तद्विदमुच्यते—विष्णुवते हि स्वल्पमित्यादिना । वेदे वक्तुरभावात्तत्प्रामाण्यस्य वक्तृज्ञानपूर्वकत्वानपेक्षान्न-तद्भावप्रयुक्तोऽप्यर्थता भवतीत्याह—न तु वेदवचनस्येत्यादिना । वाक्यवहेतोरप्रामाण्येऽप्रयोजकत्वं सिद्धान्त्यभिप्रेतमज्ञानानः शङ्कते-नन्वित्यादिना । वचनत्वाद्देववचनमप्यप्रमाणं भवतीति शङ्काशयः । समावृत्ते—न । अन्यत्वादिति । पौरुषेयवचनस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं दृष्टत्वम् । वाक्यत्वस्य च तद्विज्ञानत्वात्प्रयोजकत्वमित्याशयः । तदेव विवृणोति—न ह्यन्यस्येत्यादिना । अन्यस्येति । दृष्टस्येत्यर्थः । अन्यस्येति । अदृष्टस्येत्यर्थः । न हि देवदत्तस्येति । देवदत्तस्य श्यामत्वहेतुयुक्तस्येत्यर्थः । यज्ञदत्तस्यापीति । तद्रहितस्येत्यर्थः । एतच्छब्दोत्तरभाष्ययोर्धान्यर्था-न्तराणि तानि वार्तिक एव प्रपञ्चितानि तत्रैव द्रष्टव्यानि । अस्या एव शङ्कायाः समाधानान्तरमाह—अपि चेत्यादिना । अयमाशयः—परेण हि वेदवचनस्याप्रामाण्यं शङ्क्यते । तच्च संशयविपर्ययजनकस्वरूपं द्वयमपि न संभवतीति प्रागेव निरूपितमतो ज्ञानाभावरूपाप्रामाण्यमेव शङ्कनीयम् । ततो भवतां प्रतिज्ञा प्रत्यक्षविरुद्धा भवति । वेदन्यज्ञानस्यापि भव्यते प्रत्यक्षत्वान्मीमांसकस्यैव तु मते, ज्ञानस्यानुमेयत्वाद्भवदीयमनुमानं प्रत्यक्षवधितमिति । धर्मशब्दस्य चोद्भवाल्लक्षणयागादिरूपश्रेयस्करत्वाच्चित्तं निरूपयित्वापुनसंहरति—तस्मादित्यादिना । उक्तार्थे श्रेयस्प्रयोगं प्रमाणयनि—कथमवगम्यतामित्यादिना । ली-

तं धार्मिक इति समाचक्षते । यत्र यस्य कर्ता स तेन न्यपदिश्यते ।
 यथा पाचरो लावक इति । तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन सद्युनक्ति
 स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञ
 मयजन्त देवाः, तानि घर्षाणि प्रयमान्यासन् ' इति यजति
 शब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ति । उभयमिह चोदनया लक्ष्य
 तेष्वोऽनर्थश्चेति । कोऽर्थः । यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः ।
 कोऽनर्थः । यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्रं इयुरित्येवमादिः ।
 (names of certain malwades etc)

ह्यपूर्वादिम्बरूपाज्ञानेऽपि यागाद्यनुष्ठानमात्रदर्शनेन तदनुष्ठायिनि धार्मिकशब्द प्रयुज्यते ।
 अतो यागादीनामेव श्रेय साधनात्मना चोदनालक्षणानां धर्मशब्दाभिधेयत्व निर्णयने ।
 वेद उपलभ्यमानाद्यागधर्मशब्दयो सामानाधिकरण्यादपि यागादेर्धर्मशब्दाभिधेयत्व प्रतिपा
 दयति—न केवलमित्यादिना । यद्यप्युदाहृतश्रुतौ धर्मयज्ञशब्दयोर्लिङ्गवचनन्यत्ययो
 गम्यते तथाऽपि च्छान्दसत्वाद्मौ न टोष इति भाव ।

सूत्रघटकीभूताऽर्थशब्दप्रयोजनं कथयति—उभयमिहेत्यादिनाऽभिचरित्व्यमि
 तीत्यन्तेन । उभय साध्य साधन च । चोदनया प्रवर्तकवचनात्मकविविधरूपया । लक्ष्यते
 ज्ञाप्यते । यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गर्हामो यजेत' 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्या
 दिविविधिर्यागम्बर्गाद्यो साध्यसाधनमावरूपे सवन्धे गम्यमाने साधनीभूतज्योतिष्टोमादि
 र्यथा साधनत्वेन ज्ञाप्यते तथा मायभूतम्बर्गादिरपि ज्योतिष्टोमादिसाध्यत्वेन ज्ञाप्यत
 इत्युभयोरपि साध्यसाधनयोश्चोदनाज्ञाप्यत्वमित्याशय । अर्थोऽनर्थश्चेति । पूर्वोक्तो
 यपदार्थघटकीभूतमाच्य द्विविधमित्यादि । चोदनाज्ञाप्य साध्यमर्थानर्थभेदेन द्विविधम् ।
 अर्थोऽनिषिद्ध प्राप्त्य स्वर्गादि । अनर्थो निषिद्धो निशारणीयो हिंसादित्यर्थ ।
 कोऽर्थ इति । अनर्थशब्दो लक्षणया म्वाघनपर । अर्थात्मकम्बर्गादिफलमावर किमि
 त्यर्थ । यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिरिति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गर्हामो यजे
 तेति विधिना स्म्यारूपनि श्रेयसमावनत्वेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमादिर्य स प्रवृत्तार्थ
 पदार्थ इत्यर्थ । कोऽनर्थ इति । अत्रत्यानर्थपद फलम्बरूपपरमेव । निषिध्यमानम
 नर्थरूप फल किमित्यर्थ । य प्रत्यवायायेति । य प्रत्यवायसाधनीभूतो हिंसादि
 स प्रकृतानर्थपदार्थ इत्यर्थ । श्येन इति । अत्र श्येनपदेन 'श्येनेनाभिचरन् यजेत'

तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्यर्थग्रहणम् । ५

कथं पुनरसावनर्थः । हिंसा हि सा । हिंसा च प्रतिपिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते । उच्यते । नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञापन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः । 'श्येनेनाभिचरन्पजेत' इति हि समापनन्ति 'नाभिचरितव्यम्' इति । नन्वशक्तमिदं सूत्रमिमावर्थावभिबदितुम् । चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः । अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति । एकं हीदं वाक्यं तदेवं सति

इत्यादिविधिभिः श्येनसंज्ञकयागफलत्वेन गम्यमानाऽभिचारात्मिका वैरिभरणात्कुलशास्त्रवातादिरूपा हिंसा लक्षणयोरुच्यते । सा च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति निषेधेन निषिध्यमाना प्रत्यवायसाधनीमूतेति प्रकृतानर्थोन्मकफलस्वरूपेत्यर्थः । एवं 'वज्र इषुः' इत्यादावपि लक्षणया वज्रादियदेन तत्तत्संज्ञकयागफलीमूता हिंसोच्यन् इति ज्ञेयम् । अनर्थो धर्म उक्तो मा भूदिति । उक्तरीत्या श्येनादिकलीमूतहिंसायाश्चोदनालक्षणत्वसंभवेन धर्मत्वप्रसक्तौ तद्वारणार्थमर्थग्रहणम् । अर्थपदस्य च निःश्रेयससाधनपरत्वाद्धिंसायाश्चातयात्वाच्चातिव्याप्तिरिति भावः ।

उदाहृतं श्येनादिपदं स्वसाध्यफलपरमित्याभिप्रेतमर्थं प्रश्नोत्तराभ्यां विवृणोति—कथं पुनरसादित्यादिप्रतिपिद्धेत्यन्तेन । अनेन च माप्येण श्येनफलीमूताभिचारपदार्थो हिंसा । सा च न हिंस्यादिति शास्त्रेण निषिद्धेति ज्ञापितं भवति ।

उभयमिद्वेत्यादिमाप्येण फलस्यापि चोदनालक्षणत्वप्रतिपादनाच्चोदनाज्ञाप्यस्य च विधेयत्वाद्विधेयस्य च कथमनर्थत्वमिति फलस्याविधेयत्वमज्ञानपूर्वपक्षी शङ्कते—कथं पुनरनर्थ इत्यादिना । समापत्ते—नैवेति । नैवेत्येतावदेवेदं वाक्यम् । अस्य चायमर्थः—नैवानर्थो हिंसा कर्तव्यतयोपदिश्यत इति प्रश्नवाक्यस्यपदानुपद्वेण बोध्यः । किं तर्हि विधीयत इत्यपेक्षायामाह—श्येनादय इत्यादिना । अत्र श्येनादिपदार्थो यागः । यो हि हिंसितुमिच्छेदिति । श्येनेनाभिचरन्प्रतिपिद्धेति वाक्यस्य शत्रन्ताभिचरत्पदव्याख्यानार्थमिदम् । तेषां श्येनादिसंज्ञकयागानाम् । अमुमेवार्थं स्फुटयन्नाह—श्येनेनाभिचरन्प्रतिपिद्धेति । तथा चोदाहृतवाक्येऽभिचरन्प्रतिपिद्धेति शत्रुर्दशनात्तस्य च लक्षणहेतवोरित्यनेन लक्षणार्थे विधानात्प्रसिद्धत्वे च लक्षणत्वात्प्रसिद्धस्य चाभिचारस्य विधेयत्वं न संभवति । किं तु तदुपायभूतत्वं तत्त्वेनाज्ञातस्य श्येनादिसंज्ञकयागस्यानेन शास्त्रेणोपदेश इत्ययमर्थः स्फुटीकृतः ।

एतावता सूत्रतात्पर्यार्थं सम्यग्विज्ञेयं शङ्कासमाधानमुखेन सूत्रासरार्थं प्रतिपादयितुं शङ्कते—नन्वित्यादिना भिद्यतेत्यन्तेन । अशक्तमिति । असमर्थमित्यर्थः । अपमानादयः—एकवाक्यत्वेन प्रतीक्यानेऽस्मिन्सूत्रेऽर्थाद्वयपरिकल्पनेऽर्थव्यतिवचन-

भिद्येत । उच्यते । यत्र वाक्यादर्थोऽवगम्यते तत्रैवम् । तत्तु वैदिकेषु,
न सूत्रेषु । अन्यतोऽवगतेऽर्थे सूत्रमेवमर्थमिदमित्यवगम्यते । तेन चै-
कदेशः सूत्रयत इति सूत्रम् । तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावि-
त्यवगन्तव्यम् ।

अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यत इत्येकार्थमेवेति ॥२॥

मेकवाक्यत्वं मज्जेनेति । समाधत्ते—उच्यत इत्यादिनाऽवगन्तव्यमित्यन्तेन । वाक्या-
दिनि । वैदिकवाक्यादित्यर्थः । अर्थ इति । अज्ञात इत्यर्थः । एवामिति । वाक्य-
भेदादिरूपं दूषणमित्यर्थः । सूत्रेषु वैपरीत्यं प्रदर्शयति—न सूत्रेष्विति । प्रमाणान्त-
रेणावगतमर्थं सूत्रयति—सूत्रमिति । अवगतार्थं सूत्रे वाक्यभेदादिदूषणं न भवतीति
भावः । एकदेश इति । वाक्यैकदेशार्थ इत्यर्थः । तत्र भिन्नयोरिति । अयमाशयः—इदं
सूत्रं वाक्यद्वयरूपेण कल्पयितव्यम् । 'अर्थो धर्मः' इत्येकं सूत्रमपरं च 'चोदनालक्षणः'
इति । अम्य च साकाङ्क्षात्तदनन्तरसूत्रगतो धर्मशब्दोऽनुपह्वेण तदेकदेशतया
कल्प्यते चोदनालक्षणो धर्म इति । तथा च वाक्यद्वयेनैवार्थद्वयप्रतीतिरिति । न चैव-
मर्थो धर्म इति सूत्रेणाचोदनालक्षणम्यापि धर्मत्वमेवं चोदनालक्षण इत्यनेनानर्थस्यापि
धर्मत्वं म्यादिति शङ्कनीयम् । यतोऽर्थो धर्म इति सूत्रादनुषज्यमानो धर्मशब्दोऽन्त-
र्णीतार्थ एव चोदनालक्षणसूत्रेऽनुषज्यते न तु तदनादरेण स्वतन्त्रं धर्मपदमवयवत्वेन
कल्प्यते । तादृशस्यासंनिहितत्वात् । तेनार्थत्वविशिष्ट एव चोदनालक्षणो धर्मः ।
अर्थोऽपि चोदनालक्षणत्वविशिष्ट एव धर्मो न त्वविशिष्ट इति न कश्चिदोपः ।

एकवाक्यत्वमप्युपगम्यापि सूत्रार्थो वर्णयितुं शक्यत इत्येवं समाधानान्तरमाह—
अथचेत्यादिना । अर्थस्य सतो यद्धर्मत्वं तच्चोदनालक्षणस्येत्युच्यत इति भाष्ययो-
जना । अयमाशयः—अस्मिन्सूत्रे यो धर्मः स चोदनालक्षण इत्येव वचनव्याक्तिर्न तु
यच्चोदनालक्षणः स धर्म इति । तथात्वेऽनर्थम्यापि चोदनालक्षणत्वात्तस्य धर्मत्वव्यावृ-
त्त्यर्थमर्थग्रहणमावश्यमित्यर्थद्वयप्रयुक्तवाक्यभेदो मवेत् । अतः पूर्वोक्तैव वचनव्यक्ति-
राद्रियते । तत्र च धर्मोऽर्थत्वम्य नित्यासिद्धत्वाद्धर्ममात्रमुद्दिश्य चोदनालक्षणत्वं विधी-
यते न त्वर्थत्वम्याप्युद्देश्यविशेषणत्वं किं त्वर्थशब्दम्य नित्यानुवादत्वमेव । तस्य
नित्यानुवादत्वं 'अर्थस्य सत' इति भाष्येण स्फुटं प्रदर्शितम् । तथा चैकार्थत्वसं-
वादेकवाक्यत्वमेवास्य सूत्रम्येति भावः ॥ २ ॥

इति धर्मलक्षणाधिकरणम् ।

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

उक्तमस्माभिश्चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानमिति । तत्प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम् ।
इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामहे—किं चोदनैवेति, अन्यदपीति ।
तस्मान्न तावन्निश्चीयते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ ३ ॥ तदुच्यते—

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्य-

क्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इदं परीक्ष्यते—प्रत्यक्षं तावदनिमित्तम् । किं कारणम् । एवंलक्षणकं
हि तत् । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् । सती-

पूर्वसूत्रार्थेनास्य सूत्रार्थस्य संबन्धं प्रदर्शयितुं वृत्तमनुकीर्तयति—उक्तमित्यादिना ।
पूर्वसूत्रेण तावच्चोदनानिमित्तकं धर्मस्य ज्ञानमित्येवं प्रतिपादितम् । तच्च प्रतिज्ञामात्रेणोक्तं न
तु युक्तिभिः साधितमित्यर्थः । यद्यपि चोदना हि मूलमित्यादिना भाष्ये युक्तिरपि
प्रदर्शिता तथाऽपि भाष्यकारेणैव सा प्रदर्शिता न तु सूत्रकारेणेति सूत्रकाराभिप्रायेण
प्रतिज्ञामात्रोक्त्यविरोधः । इदानीमस्मिन्सूत्रे धर्मज्ञानस्य निमित्तमूलां चोदनां परीक्षि-
ष्यामहे इत्येवमस्मिन्भाष्ये वक्ष्यमाणं किं चोदनैव निमित्तमूलां न्यदपि किं चोदनानिमित्तं
यनितुमर्हस्युत नेत्येवं परीक्षणं सुलभग्रहणार्थं प्रतिज्ञायते । तथा न वक्ष्यमाणपरीक्षा-
धिकरणप्रतिज्ञारूपत्वादस्य संगतिरूपोद्घातरूपा विज्ञेया ॥ ३ ॥

इति धर्मं प्रामाण्यपरीक्षाधिकरणम् ।

पूर्वसूत्रे कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं परीक्षणमारभते— इदं परीक्ष्यत इति । धर्मज्ञानं
प्रति किं चोदनैव निमित्तमूलां न्यदपीति विचार्यत इत्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षानुमानादीनां
प्रामाण्यस्य प्रसिद्धत्वात्तेषामपि धर्मज्ञानं प्रति, निमित्तत्वं यचितुमर्हति । अतश्चोदनैव
धर्मं, प्रामाण्यमिति चोदनासूत्रेण प्रदर्शिता प्रतिज्ञा न संगच्छत इत्याक्षेपसंगत्या
पूर्वपक्षे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रतिपादितं सिद्धान्तमुपपादयति—प्रत्यक्षमित्या-
दिना । धर्मज्ञानं प्रति प्रत्यक्षमनिमित्तमित्यर्थः । इदमेव प्रश्नपूर्वकमु-
पपादयति—किं कारणमिति । एवंलक्षणकं हाति । धर्मं प्रत्यक्षनिमित्तत्वं येन
लिङ्गेन लक्ष्यते तल्लक्षणकं प्रत्यक्षमित्यर्थः । तादृशं लिङ्गं प्रदर्शयति—सत्संप्रयोग
इत्यादिना । सतीन्द्रियार्थसंबन्ध इत्यादिना च । सूत्रस्येन्द्रियाणामिति पदस्य सत्सं-
प्रयोग इत्यत्र संप्रयोगेण संबन्धं पुरुषस्येत्यस्य बुद्धिजन्मेत्यत्र बुद्ध्या संबन्ध-
चाभिप्रेत्य सूत्रार्थं प्रदर्शयति । सत्संप्रयोग इति पदे संख्याभौ संप्रयोगश्चेति कर्म-
धारयश्च प्रदर्शितः । तथा चेन्द्रियाणामर्थेन साकं संबन्धे विद्यमाने सतीत्यर्थः । पुरु-

न्द्रियार्थसंबन्धे या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षम् । भविष्यंश्चैषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति । सतश्चैतदुपलम्भनं नासतः । अतः प्रत्यक्षमनिमित्तम् । बुद्धिर्वा जन्म वा संनिकर्षो वेति नैषां कस्यचिदवधारणार्थमेतत्सूत्रम् । सतीन्द्रियार्थसंप्रयोगे नासतीत्येतावदवधार्यते । अनेकस्मिन् अवधारणामे भिद्येत वाक्यम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानार्थापत्तीनामप्यकारणत्वमिति ॥ ४ ॥

अभावोऽपि नास्ति । यतः—

पाणा बुद्धिज-भेत्यवयवार्थं विवृणोति—या पुरुषस्य बुद्धिर्जायत इति । तथा च जन्मशब्द कर्तृवचन सन्, बुद्धिशब्दसमानाधिकरण इति प्रदर्शितो भवति । तथा चैव जायमाना बुद्धिर्या तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । यत उत्तरीत्या प्रत्यक्ष सत्संप्रयोगमपत्तं स्तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वमिति । विद्यमानोपलम्भनत्वसिद्ध्यर्थं सत्संप्रयोगजत्वकथनम् । विद्यमानोपलम्भनत्वमेव चानिमित्तत्वे प्रयोजकम् । तथा च प्रत्यक्ष धर्माधर्मागोचरविद्यमानोपलम्भनत्वात् । प्रत्यक्ष विद्यमानोपलम्भन विद्यमानार्थापलब्धिरूप वर्तमानेन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वात् । प्रत्यक्ष सत्संप्रयोगज प्रत्यक्षत्वादिति प्रयोगत्रय सूत्रमाप्याभ्यां प्रदर्शितं विज्ञेयम् । विद्यमानार्थाविगाहिन प्रत्यक्षस्य धर्माधर्मागोचरत्वमुपपादयति— भविष्यंश्चेत्यादिना । स्वकालीनार्थाविषयकस्य प्रत्यक्षस्य स्वकालेऽविद्यमानधर्माधर्मविषयकत्वं न समवतीति भावः । विद्यमानोपलम्भनत्वादिस्मृत्यावयवार्थं विवृणोति—सत इत्यादिना । प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वमुपसहरति—अत इत्यादिना ।

अत्र च पूर्वोक्तानुमानेषु योगिप्रत्यक्षस्यैव पक्षत्वात्सत्त्वादिप्रत्यक्षदृष्टान्तेन तत्र साध्यसाधनान्न दृष्टान्तासिद्धिर्न वा सिद्धसाध्यतेति ज्ञेयम् । एव यागादे फलसाधनत्वरूपेणैव धर्मत्वाद्गीकारान्निष्पन्नावस्थायाम् यागस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वसमवेऽपि विशिष्टरूपस्य न तत्समव । वाप्रत्यक्षत्वमित्यपि हे

न्यहानादिबुद्धेर्वा प्रमाणफलभावेऽनादरं प्रदर्शयति—बुद्धिर्वेत्यादिना । आदरविषयप्रदर्शयति—सतीन्द्रियार्थ इत्यादिना । अनेकार्थतात्पर्यकत्वे वाक्यमेतदप्रसङ्ग इत्याशयः । प्रत्यक्षस्य धर्म प्रत्यक्षप्राप्ताप्यसमर्धनादेव तत्पूर्वकानामनुमानोपमानार्थापत्तीनामपि सुत रामप्राप्ताप्य प्रदर्शितं भवतीत्याह—प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चेति । अर्थापत्तेस्तु जगद्वैविध्यान्ययानुपपत्तिरूपाया दृष्टकारणमिवादृष्टरूपकारणसामान्याक्षेपकत्वेऽपीदमस्य साधनमित्यादिविशेषरूपेणानाक्षेपकत्वादप्राप्ताप्य स्पष्टमिति भावः ॥ ४ ॥

इति धर्मे प्रत्यक्षाद्यमाप्याधिकरणम् ।

(अथोऽनेनेति ११५)

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरे-
कमर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिक इति नित्यं ध्रुवः । उत्पत्तिर्ह्येव भाव उच्यते लक्षणया । अवि-
युक्तः शब्दार्थयोर्भावः संबन्धो नोत्पत्तयोः पश्चात्संबन्धः । औत्प-
त्तिकः शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तं
(। तावन्निति कीदृश इत्येवमाख्या न निमित्तमिति । तावन्नित्येव न कश्चिदुपदेशे विद्यते)

पूर्वसूत्रेण प्रत्यक्षादीनां धर्म प्रत्यप्रामाण्यमुक्तम् । तत एव प्रत्यक्षादिमूलकपुरुषवच-
नस्याप्यप्रामाण्यं सिद्धमेव । एतावता चोदनैव धर्मं प्रमाणमित्येवं चोदनासूत्रेण प्रतिज्ञा-
तोऽर्थ एको व्यवस्थापितः ।

चोदना प्रमाणमेवेत्येवं प्रतिज्ञातमपरमर्थं व्यवस्थापयितुमिहेदं विचार्यते—चोदना
वा धर्मं प्रमाणं भवितुमर्हत्युत नेति । तत्र शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव
प्रामाण्यदर्शनात्प्रकृते च चोदनात्मकशब्दस्य मूलभूतप्रमाणान्तराभावात्तस्या अप्यप्रामा-
ण्यव्याप्तावबोः एकप्रमाणानामप्रवृत्तावभावबोधकानुपलब्धिप्रमाणगम्यत्वमेव धर्मस्येति धर्मो
निष्प्रमाणक इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमुपपादयितुं प्रवृत्तौत्पत्तिकस्त्विवाति सूत्र-
मवतारयति—अभावोऽपीत्यादिना । अभावोऽपि नास्तीति । धर्मं प्रमाणसामान्यस्या-
प्यभावादभावागम्यत्वमेव धर्मस्येति योऽभाव उक्तः स नास्तीत्यर्थः । हेतुं प्रदर्श-
यति—यत् इत्यादिना । यतो वक्ष्यमाणं प्रमाणं विद्यतेऽत इत्यर्थः । सूत्रघटकीभूतौ-
त्पत्तिकशब्दार्थमाह—औत्पत्तिक इतीत्यादिना । औत्पत्तिकशब्दाय नित्यत्वरूपार्थ-
परत्वे उपपत्तिमाह—उत्पत्तिर्ह्येति । तथा औत्पत्तिकः स्वामाविक इत्यर्थः ।
अमुमेवार्थं स्फुटयति—अवियुक्त इत्यादिना । शब्दार्थयोः संबन्धो भावोऽवियुक्त
इति यावत् । तथा औत्पत्तिकशब्देन नित्यत्वमभिप्रेतमिति भावः । एषं च नित्यं
शब्दस्यार्थेन संबन्धः प्रत्याख्यप्रत्यायकलक्षणः, तस्य—अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य
निमित्तं भवितुमर्हतीति निमित्तपदाख्याहारेणार्थो विज्ञेयः ।

अनेन नेदमुक्तं भवति । लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यम् । अतन्मूलानामप्रामाण्यं
यद्यपि दृश्यते तथाऽपि प्रामाण्यं नेतरसापेक्षं किं तु स्वत एव । अनासत्वावयवस्याप्रामाण्यं न
मूलविरहात् । येनाऽऽसत्वावयवप्रामाण्यं मूलार्थिनं स्यात्किं तु द्रष्टव्यमूलात्तथा । शब्दस्य द्रष्टव्या-
स्वामाविकस्य प्रामाण्यस्यापवादस्तु । अपौरुषेये तु वेदे वक्ष्य्यासप्रण्येतत्वं नास्ति तथाऽपि
प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावाद्दानासप्रदर्शननिमित्तदोषाभावाच्चानपेक्षितं प्रामाण्यं भवति । त्रेधा
ह्यत्र पुरुषानुपवेशः संभाव्यते—पदपदार्थसंबन्धद्वारेण वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण ग्रन्थ-

संख्या यथा १०१११ न १०१११
 na by the speaker in detail &
 not to (embodying) ideas, representing the same

प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य । कथम् । उपदेशो हि भवति । उपदेश इति
 विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम् ।

^(अव्यतिरेकश्च) ^{ज्ञानरूपे} अव्यतिरेकश्च ^{ज्ञानम्} ज्ञानम् । न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति । यच्च नाम ज्ञानं
 न विपर्येति न तच्छक्यते वक्तुम् । नैतदेव मिति । ~~यथा विज्ञा-~~ यथा विज्ञा-
 यते न तथा भवति यथैतन्न विज्ञायते तथैतदिति । अन्यदस्य हृदयेऽन्यद्वाचि
 स्यात् । एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यतेऽस्ति नास्ति वेति । तस्मात्तत्प्रमाणम् ।

स्यैव भारतादिवत्पौरुषेयत्वाद्वा । न त्वेतन्नयमप्यग्राप्ति पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वम-
 स्मिन्मुत्र औत्पत्तिकशब्देनोक्तम् । वाक्यार्थज्ञानस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चापौरुषे-
 यत्वमुपगिष्टाद्ब्रह्मण्ये । अतः स्वतः प्रमाणभूतस्य चोदनात्मकशब्दस्याप्रामाण्यकारणं
 कारणतोषज्ञानरूपं नैव संभवतीति । प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्येति । 'अर्थेऽनुपल-
 व्ये' इति मूत्रावयवस्य विवरणमिदम् । अनेन च प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थत्वप्रतिपादनेनानु-
 यादत्वच्छङ्कणप्रामाण्यं निराकृतं वेदितव्यम् ।

उत्तार्थे प्रक्षपूर्वकं हेतुप्रतिपादनार्थमाह—कथमित्यादिना । विशिष्टस्य शब्द-
 स्येति । श्रेय-माघनत्वाद्यर्थप्रतिपादकत्वेनाभ्यहितमित्यर्थः । अत्रोपदेश इत्यत्र तस्य
 ज्ञानमित्यापि विशेषणीयम् । ज्ञानशब्दश्च करणार्थं न्युत्पन्न उपदेशपदसमानाधिकरणो
 भवितुमर्हति । तथा चायमर्थः—तस्याग्निहोत्रादिरूपस्य श्रेयःसाधनस्य ज्ञानं ज्ञापकी-
 भूतम् । उपदेशः 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिविभिवाक्यरूपं यस्मा-
 द्द्विद्यतेऽनन्तरप्रमाण भवितुमर्हतीति ।

अनेन च विविधाकथस्य ज्ञानानुत्पादकत्वरूपमप्रामाण्यं निरस्तमिति वेदितव्यम् ।
 बाधकज्ञानरूपमप्रामाण्यरारणनपि नास्तीति प्रदर्शयति—अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्येति ।
 अन्यतिरेकशब्दार्थमेव प्रदर्शयति—न हीत्यादिना । अग्निहोत्रादिवाक्योत्पन्नस्य ज्ञानस्य
 बाधकं प्रत्ययान्तरं नाग्निहोत्रहोम स्वर्गमाघनमित्याकारकं कदाऽपि केनापि प्रमाणीन
 नोत्पद्यत इत्यर्थः । विपर्ययज्ञानरहितस्य चोदनाजन्यज्ञानस्य कथमप्यप्रामाण्यं वक्तु-
 मशक्यमित्युपवादयति—यच्च नामेत्यादिना नैतदेवमित्यन्तेन । बाधकज्ञानरहित-
 म्यापि प्रामाण्यानर्हाकारेऽनिष्ठ प्रमत्तयति—यथा विज्ञायते इत्यादिना नास्ति
 वेत्यन्तेन । अयमाशयः—प्रतीयमानार्थपरिगत्यागेनाप्रतीयमानार्थकरूपेऽन्यदस्य हृद-
 येऽन्यद्वाचि म्यादिस्यैवं प्रत्यक्षत्वनुत्पद्येव वेदकथनं भ्यात् । तच्च न युक्तमिति । 'अन-
 पेसन्वान्' इति मूत्रोक्तहेतुं प्रदर्शयन्प्रकृतमिद्वान्तमुपमंहरति—तस्मादिति । स्वतः

अनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं पुरुषान्तरं
वाऽपि । अयं प्रत्ययो ह्यसौ । वादरायणग्रहणं वादरायणस्येदं मतं
कीर्त्यते वादरायणं पूजयितुं नाऽऽस्तीयं मतं पर्युदसितुम् ॥ ५ ॥

वृत्तिकारस्तु—अन्यथेऽयं ग्रन्थं वर्णयांचकार तस्य निमित्तपरीष्टिरित्ये-
वमादिम् । न परीक्षितव्यं निमित्तम् । प्रत्यक्षादीनि हि मसिद्धानि

प्रमाणस्य वेदवचनस्याप्रामाण्यकारणानां कारणदोषावकज्ञानानुवादकत्वज्ञानानुत्पादक-
त्वानामन्यतमस्याप्यमावात्स्वारसिकं प्रामाण्यमनपोदितं भवितुमर्हतीत्यर्थः । 'अनपेक्ष-
त्वात्' इति सूत्रावयवं व्यापद्ये—न ह्येवं सतीति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन प्रामाण्याङ्गीकार
इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यमिति । लोकेऽनाप्तोक्तिषु तज्जन्यप्रत्ययसदृशप्रत्य-
यान्तरं समीचीनमपेक्ष्यैव प्रामाण्यं दृष्टम् । पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकवलितत्वात् ।
आप्तोक्तिषु तु वक्तव्योऽस्तवनिश्चयमात्रमपेक्ष्य प्रामाण्यं दृष्टम् । अत्रापि पौरुषेयत्वेनाप्रा-
माण्यशङ्कासंभवात् । एवं च यत्र पौरुषेयवाक्ये कारणदोषादिनाऽप्रामाण्यशङ्का तत्र तत्प-
रिहारार्थमन्यस्यापेक्षणीयत्वेऽप्यपौरुषेये वेदवचने कारणदोषादिरूपाप्रामाण्यकारणलेश-
स्याऽप्यसंभावितत्वेन न तत्परिहारार्थमन्यत्किंचिदपेक्षितव्यमिति भावः । अयं प्रत्ययो
ह्यसाधिति । असौ प्रत्ययः । हि—यतोऽपौरुषेयेणाप्रामाण्यशङ्कानास्फुटितेन वेदवचनेन
जायमानो भवति । अतोऽयं न तत्परिहारार्थमितरसापेक्षो भवतीति योजना । सूत्रघटकी-
भूतवादरायणपदकृत्यं दर्शयति—वादरायणमित्यादिना । इदमस्मदमिमत्तं भगवतो
वादरायणस्यापि संभतमिति भावः ॥ ५ ॥

इति धर्मं चोदनाप्रामाण्याधिकरणम् ।

एतावता स्वयमेव तस्य निमित्तपरीष्टिरित्यादिसूत्रत्रयं व्याख्यायोपवर्णनार्थं तस्य
सूत्रत्रयस्य कृतं व्याख्यानान्तरं प्रदर्शयितुमारभते—वृत्तिकारस्त्वित्यादिना । पुत्राब्देन
पूर्वोक्तव्याख्यानापेक्षयाऽस्मिन्व्याख्याने वृत्तैष्यं सूचितम् । अन्यथा वर्णयांचकारेति ।
तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादि—सूत्रत्रयात्मकं ग्रन्थम् । अन्यथा—पूर्वोक्तपेक्षयाऽर्थान्तर-
परत्वेन । वर्णयांचकार—व्याख्यातवानित्यर्थः । तदेव व्याख्यानान्तरं प्रदर्शयति—

प्रामाण्यापरीक्ष्यत्वनिरूपणम् ।

न परीक्षितव्यं निमित्तमिति । तस्य निमित्तपरीष्टिरिति सूत्रे नञमव्याहृत्यैवं योजना ।
तस्य धर्मस्य, निमित्तपरीष्टिर्निमित्तस्य चोदनात्मकप्रमाणस्य परीष्टिः प्रामाण्यपरीक्षा न
कर्तव्येत्यर्थः । एवं च पूर्वसूत्रे प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्य हेतुभूतं प्रामाण्यमन्य स्वतस्त्व-
मनेन सूत्रेणोच्यत इत्याशयः परीक्षा न कर्तव्येति व्याजेन प्रदर्शितः । तदेवोपवादयति—
प्रत्यक्षादीनीत्यादिना । मसिद्धानि प्रसिद्धप्रामाण्यविशिष्टानि प्रत्यक्षादिप्रमाणानी-

प्रमाणानि । तदन्तर्गतं च शास्त्रमतस्तदपि न परीक्षितव्यम् ।

अत्रोच्यते—व्यभिचारात्परीक्षितव्यम् । शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते
यतः । तेन प्रत्यक्ष व्यभिचरति, तन्मूलत्वाच्चानुमानादीन्यपि । तत्राप-
रीक्ष्य प्रवर्तमानोऽर्थाद्विहन्येत । अनर्थं चाऽऽप्नुयात्कदाचित् । नैतदेवम् ।
यत्प्रत्यक्षं, न तद्व्यभिचरति, यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षम् । किं तर्हि प्रत्य-
क्षम्? तत्संभवांगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यद्विषयं ज्ञानं,

त्यर्थं । तदन्तर्गतं च शास्त्रमिति । शास्त्रं चोदनात्मकं, प्रमाणत्वावच्छिन्नान्तर्गतम् ।
अतन्मदपि प्रमाणभूतं चोदनात्मकं शास्त्रमपि न परीक्षितं यम् । चोदना प्रमाणं भवति
न वेत्यादिप्रकारेण विचारो न कर्तव्य इत्यर्थं । यदि प्रसिद्धप्रामाण्यस्य प्रामाण्यं कार-
णान्तरेण परीक्ष्यते, तत्रो येन परीक्ष्यते, तस्याप्यन्येन परीक्ष्यते, तस्याप्यन्येनैत्यनवस्था
स्यात् । तस्मात्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वावश्यकत्वात्प्रत्यक्षादिवचोदनाऽपि प्रमाणमेवेति
प्रमाणपरीक्षा न कर्तव्येति भावः । अत्र शङ्कते—अत्रोच्यते इत्यादिना कदाचिदि-
त्यन्तेन । अथमाशयः—अदुक्तं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं न परीक्षितव्यमिति तत्र संगच्छते ।
शुक्तिः कायामिदं रजतमिति जायमानस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यस्य व्यभिचारित्वात्तन्मूलकानाम-
नुमानादीनामपि प्रामाण्यस्य व्यभिचारात् । अनोऽपरीक्ष्यैव प्रवर्तमानो नि श्रेयसाद्विहन्येता-
नर्थं च प्राप्नुयादिति प्रत्यक्षादिव परीक्षितं यमेवेति । समाधत्ते—नैतदेवमित्या-
दिना न तन्प्रत्यक्षमित्यन्तेन । नैतदेवम् एव शङ्का न कार्या । यत्प्रत्यक्षं रजतं दृष्ट्वा
रजतमिति जायमानं यत्प्रत्यक्षात्मकज्ञानम् । तत्र व्यभिचरति नावधारणं भवि-
तुमर्हति, उत्तरकाले बाधरक्षणभावात् । यद्व्यभिचरतीति । यत् शुक्तिकायामिदं
रजतमिति प्रत्यक्षामात्मात्मकं ज्ञानं व्यभिचरति—अथार्थं भवितुमर्हति । उत्तरकाले
बाधरक्षणार्थानां समवायः । तत्र प्रत्यक्षं, किंतु प्रत्यक्षामात्मात्मकम् । अतश्च प्रत्यक्षा
मात्मात्म्यावधारणत्वरूपं व्यभिचारित्वेऽप्यनामामस्य प्रत्यक्षस्य निरुक्तव्यभिचारादर्शनात्
प्रत्यक्षादिव प्रमाणं परीक्षितं यमित्युक्तमहमिति ज्ञेयम् ।

प्रत्यक्षलक्षणम् ।

प्रत्यक्षस्याऽऽसामान्यीर्णं लक्षणं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तमुत्तरमूत्रं प्रश्नपूर्वकमवतारयति—
किं तर्ह्येत्यादिना । किं लक्षणस्य व्यभिचारिप्रत्यक्षमिति प्रश्नमाप्स्यार्थं । सूत्रस्य विव-
क्षितलक्षणपरत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रस्यो मत्तच्छब्दयोः पौर्यापर्यययत्वं कृत्वाऽनिमित्त-
मित्यनं पूर्वतन सूत्रं पठति—न तत्संभवांगे इत्यादिना । विवक्षितार्थप्रतिपादनपरतया
सूत्रपठानि योजयति—यद्विषयमित्यादिना सन्प्रत्यक्षमित्यन्तेन । यद्विषयं ज्ञानमुत्पद्य-
इन्द्रियाणां तेनैव विषयेण सप्रयोगे पुत्रस्य यद्बुद्धिजन्म या बुद्धिर्नायने तत्सत्प्रत्यक्ष-
ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थं ।

तेनैव संप्रयोग इन्द्रियाणां, पुरुषस्य बुद्धिजन्य मन्त्रत्यप्रम् ।
 यदन्यविषयज्ञानमन्यसंप्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् । कथं पुन-
 रिदमवगम्यते ? इदं तत्संप्रयोगे, इदमन्यसंप्रयोग इति । यत्रान्यसंप्र-
 योगे तत्संप्रयोगे, एतद्विपरीतमन्यसंप्रयोग इति । कथं ज्ञेयम् ? यच्च-
 क्तिकायामपि रजतं मन्यमानो रजतसंनिवृष्टं मे चक्षुर्गिति मन्यते ।
 बाधकं हि यत्र ज्ञानमूत्पद्यते नैतदेवं मिथ्याज्ञानमिति, तदन्यसंप्रयोगं,
 विपरीतं तत्संप्रयोग इति । भाग्याधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते ? यदा
 न तत्काले सम्प्रज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः ॥ यदा हि
 चक्षुरादिभिरुपहतं मनो भवति । इन्द्रियं वा तिमिरादिभिः, सौह्य्यादि-
 भिर्वाहो वा विषयः । ततो मिथ्याज्ञानम् । अनुपहतेषु हि मन्त्रज्ञानम् ।

तेनैव संप्रयोग इत्यत्र एवकारव्यावर्त्य दर्शयति—यदन्यविषयज्ञानमिथ्यादिना ।
 अन्यसंप्रयोगे सति, अन्यविषयकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते न तत्प्रत्यक्षमिथ्यत्वम् ।
 जायमानमिदं ज्ञानमिदं तु न तथेत्येतत्प्रक्षर्पकमुपपादयति—कथं पुनरिन्द्रियादिनाऽन्य-
 संप्रयोग इतीत्यन्तेन । यद्विषयकज्ञानं तदन्यसंप्रयोगे न जायते तत्संप्रयोगमन्य-
 विपरीतमन्यदिति भावः ।

ननु शुक्तिकायां रजतं मन्यमानोऽपि यतो रजतसंनिवृष्टं मे चक्षुर्गिति मन्यते ।
 अतस्तत्संप्रयोगजत्वतदन्यसंप्रयोजकत्वयोः कथं विषयो भवितुमर्हतीति उच्यते—कथं
 ज्ञेयमिथ्यादिना मन्यत इत्यन्तेन । समाधत्ते—बाधकं इत्यादिना मन्त्रप्रयोग
 इतीत्यन्तेन । अयनाशयः—यत्र पूर्वज्ञानानन्तरं नैतदेवं किं तु मिथ्याज्ञानार्थात् न बाधकं
 ज्ञानान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वविज्ञानमन्यसंप्रयोगजम् । यत्र तु न तथा तदा तदा प्रयोग-
 मिति वेदितव्यमिति । यत्रोत्तरकालं बाधकं ज्ञानान्तरं नैवोत्पद्यते तादृशपूर्वज्ञानं न
 मिथ्यात्वमवगम्यतामित्याशयेन शङ्कते—भाग्याधकेत्यादिना कश्चिद्विशेष इत्यन्तम् ।
 समाधत्ते—यदाहीत्यादिना चक्षुरादिभिरित्यन्तेन । अन्येन्द्रियजन्यज्ञानप्रयोग-
 न्येन्द्रियेण मनसः संबन्धे मनसो दुष्टत्वमिति भावः । इन्द्रिये दोषमवगम्यते—इन्द्रिय-
 वेति । तिमिरादिभिरिति । तिमिरं नाम चक्षुरिन्द्रियनिष्ठदोषं (रोग) विशेषः । विषय-
 संप्रयोग—सौह्य्यादिभिरिति । उपहत इत्यस्यानुपहः । आदिपदेन दुष्टत्वमिति
 परिग्रहः । ततो मिथ्याज्ञानमिति । उक्तरीत्या करणेषु दुष्टेषु क्षायमानेषु मन्त्र-
 करणमन्यं ज्ञानं मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हतीत्यर्थः । अत्रैव न्यतिरेकमाह—यदनुपहतेषु

not wrong, as stated by the Opponent; there can be no examination of the modes of cognition in general)

इन्द्रियमनोऽर्थसंनिर्कपो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । असति तस्मिन्मिथ्याज्ञानम् । तदुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः । दुष्टेषु हि ज्ञानं मिथ्या भवति । कथमवगम्यते ? दोषापगमे संप्रतिपत्तिदर्शनात् । कथं दुष्टादुष्टावगम इति चेत् । प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेदोषमवगच्छेमाहि प्रमाणाभावाददुष्टमिति मन्येमाहि । तस्माद्यस्य च दुष्टं फरणं, यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति ।

ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वभावप्रत्ययः । प्रत्ययस्य हि निरालम्बनतास्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने । जाग्रतोऽपि स्तम्भ इति वा क्लृप्त्य इति वा प्रत्यय एव भवति तस्मात्सोऽपि निरालम्बनः ।

हीत्यादिना । अदृष्टेषु करणेऽप्यित्यर्थः । इमावन्वयव्यतिरेकावुपपादयति—इन्द्रियेत्यादिना मिथ्याभवतीत्यन्तेन । तथा च यत्र करणेषु इन्द्रियमनोर्धरूपेषु दोषो न संभाव्यते तादृशज्ञानस्य सम्यक्त्वम् । यत्र तु न तथा तत्र वैपरीत्यमित्यवगन्तव्यमिति भावः ।

ननु करणेषु दुष्टेष्वज्ञायमानेष्वपि जायमानज्ञानस्य मिथ्यात्वं कथमवगन्तव्यमित्याशयेन शङ्कते—कथमवगम्यते इति । समाधत्ते—दोषापगम इति । दोषापगमानन्तरं पुरुषान्तरज्ञानेनैतदीयज्ञानस्य समानविषयकत्वे विप्रतिपत्त्यदर्शनाद्दोषकालीनज्ञाने परं तद्दर्शनाद्दुष्टकरणजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमेवावगन्तव्यमिति भावः । करणेषु दुष्टत्वादुष्टत्वे कथमवगन्तव्ये इति शङ्कते—कथमित्यादिना चेदित्यन्तेन । यत्र करणेषु प्रयत्नेनान्विष्यमाणोऽपि दोषः शङ्कितुमपि न शक्यते तत्र करणेषु दोषसत्त्वे प्रमाणाभावाददुष्टत्वनिश्चयः । यथाऽपौरुषेये वेदे । यत्र तु करणेषु दोषः संभाव्यते यथा शास्त्राद्यागमेषु । तत्र तज्जन्यप्रत्ययस्य दुष्टकरणजन्यत्वेन न सम्यग्ज्ञानत्वमित्याशयेन समाधत्ते—प्रयत्नेनेत्यादिना मन्येमहीत्यन्तेन । एवं च यत्रोत्तरकाले बाधकप्रत्ययो यत्र वा करणेषु दुष्टत्वावगमस्तादृशस्थल एवाऽन्यसंप्रयोगजं ज्ञानमाभासात्मकम् । यत्र तु न तथा तदेव ज्ञानं तत्संप्रयोगे जायमानमनामासं प्रत्यक्षमिति ज्ञातुं शक्यत्वादव्यभिचारिप्रत्यक्षादिकं प्रमाणं न परीक्षितव्यमिति प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

निरालम्बनवादः ।

ननु यत्र करणदोषज्ञानमुत्तरकाले बाधकज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वमन्यस्य तु सत्यत्वमिति पूर्वोक्ता व्यवस्था नोपपद्यते । सर्वेषामेव ज्ञानानां मिथ्यात्वादित्येवं ज्ञानसामान्यस्य निरालम्बनत्वमङ्गीकृत्य बाह्यार्थे योगाचारादयोऽपलन्ति तन्मतं दूपायितुं प्रथमतस्तन्मतरतीत्याऽनुमाताद्बाह्यार्थापन्हवं शङ्कते—नन्वित्यादिना निरालम्बन इत्यन्तेन ।

उच्यते । स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्य-
तीति । स्वप्नेऽप्येवमेव सुपरिनिश्चिताऽऽसीत्प्रबोधनात् तत्र कश्चिद्वि-
शेष इति । न । स्वप्न विपर्ययदर्शनात् । अविपर्ययाच्चेत्-
रस्मिन् । तत्सामान्यादितरत्रापि भविष्यतीति चेत् ।

सर्व एवेति । जाग्रत्कालीनः सर्वोऽपि प्रत्यय इत्यर्थः । तेन नाशतः सिद्ध-
साधनं न वा दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । निरालम्बन इति । बाह्यालम्बनशून्य
इत्यर्थः । तेन च प्रकृतानुमाने स्वाम्युपगतस्वांशालम्बनमादाय बाधज्ञानवकाशः ।
स्वप्नवत्—स्वप्नकालीनप्रत्ययवदिति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । दृष्टान्ते साध्यहेत्वोर्व्याप्ति
प्रदर्शयति—प्रत्ययस्य हीत्यादिना स्वप्न इत्यन्तेन । एवं दृष्टान्ते साध्यहेत्वो-
र्व्याप्तिं प्रदर्शयति न यवाक्यमाह—जाग्रतोऽपीत्यादिना भवतीत्यन्तेन । उपनयो नाम-
उदाहरणोपदर्शितसाध्यनियमस्य हेतोः साध्यधर्मिणि पक्ष उपसंहारः । तथा चानेनोप-
नयवाक्येन जाग्रत्प्रत्ययरूपे पक्षे प्रत्ययत्वरूपहेतोः सद्भावः प्रदर्शितः ।
निगमनवाक्यं प्रदर्शयति—तस्मात्सोऽपि निरालम्बन इति । तस्मान्निरालम्ब-
नत्वव्याप्यप्रत्ययरूपहेतुमत्त्वात् । सोऽपि जाग्रत्प्रत्ययः सर्वोऽपि निरालम्बनः
स्वांशातिरिक्तबाह्यविपर्ययशून्य इत्यर्थः । स्वप्नादिप्रत्यया हि यथावगम्यमानबाह्यार्था-
भावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात्कचित्कदा-
चिदप्यसंभवतां स्वशिरश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मांशमेव बहिर्वि-
दृहन्तीत्यम्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वांशमात्रपर्यवसायित्वा-
न्मिथ्यात्वमेवाऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्ष्याशयः । स्वाप्नप्रत्ययेषु बाधकेन ज्ञानान्तरेण
मिथ्यात्वसंभवेऽपि जाग्रत्कालीनेष्विदं नीलमिदं पीतं स्तम्भोऽयं घटोऽयमित्येव-
मिदमाकारास्पदीभूतनीलादिरूपबाह्यविपर्ययेषु प्रत्यक्षात्मकप्रत्ययेषु बाधकज्ञानान्तरा-
भावाद्बहिर्विज्ञानानुमानेनैव भवदुक्तानुमानेन प्रत्यक्षाभायोगाद्बार्धक्याहिति प्रत्यक्षमेव
तदपन्हवमवृत्तमवदुक्तानुमानस्योदयं निरुणञ्जीति प्रत्यक्षप्रमाणबलेन बाह्यार्थोऽवश्यम-
न्युपेय इत्याशयेन समाधत्ते—उच्यते इत्यादिना । सुपरिनिश्चितेति—सुपरिनिश्चि-
तत्वमबाधितप्रात्यक्षिकप्रतीतित्वम् । इदं च निरालम्बनानुमानात्प्रत्यक्षादीनां बलीयस्त्वं
कथयितुमुक्तम् । कथं विपर्यसिष्यतीति । मिथ्या भवितुं नार्हतीत्यर्थः । ननु प्राक्प्र-
बोधात्स्वप्नप्रत्ययस्यापि सुपरिनिश्चितत्वमेवाऽऽसीदिति जाग्रत्प्रत्ययाद्विशेषापत्तिरिति
शङ्कते—स्वप्नेऽपीत्यादिना विशेष इतीत्यन्तेन । समाधत्ते—नेत्यादिना—इतरस्मिन्नि-
त्यन्तेन । स्वप्नकाले सुपरिनिश्चितत्वसंभवेऽपि प्रबोधनान्तरं विपर्ययदर्शनरूपविशेषस्य
सत्त्वाज्जाग्रत्प्रत्ययस्य कदाऽपि विपर्ययादर्शनात् स्वप्नप्रत्ययस्य जाग्रत्प्रत्ययाविशेष-
इति भावः । पूर्वपक्ष्यभिमतहेतोरप्रयोजकत्वं कर्तुं तामेव शङ्कामनुवदति—तत्सामा-
न्यादित्यादिना चेदित्यन्तेन ।

यदि प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, जाग्रत्प्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्ययत्वादिपदन्य इति वक्तुम् । अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावो विपर्ययादवगतः । कुत इति चेत् । सनिद्रस्य मनसो दीर्बल्याभिद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च । सुषुप्तस्याभाव एव । अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते । तस्माज्जाग्रतः प्रत्ययो न मिथ्येति ।

ननु जाग्रतोऽपि करणदोषः स्यात् । यदि स्यादवगम्येत । स्वप्नदर्शनकालेऽपि नावगम्यत इति चेत् । तत्र प्रबुद्धो ह्यवगच्छति निद्राक्रान्तं मे मन आसीदिति ।

स्वप्नप्रत्यये प्रत्ययत्वरूपहेतुना यथा मिथ्यात्व तद्वज्जाग्रत्प्रत्ययेऽपि प्रत्ययत्वसत्त्वान्मिथ्यात्वेन भवितव्यमिति शङ्काशयः । न प्रत्ययत्वहेतुना स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः । अप्रयोजकशङ्कावारकानुकूलतर्कद्विरभावात् । किं तु बाधितत्वहेतुनैव । तच्च जाग्रत्प्रत्यये नास्ति । यच्च विद्यते जाग्रत्प्रत्यये प्रत्ययत्व तत्तु तथात्वस्यैव प्रयोजकं भवितुमर्हति । परं स्वबाधितत्वविशिष्ट तत्प्रयोजकमिति स्वप्नप्रत्यये तादृशस्याभावात्प्रत्ययत्वमेव । जाग्रत्प्रत्यये तु तत्सत्त्वात्सत्यत्वमेवेत्याशयेन समाधानमाह— यदीत्यादिना विपर्ययादवगत इत्यन्तेन । स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वे कारणान्तरं करणदोषरूपं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—कुत इत्यादिना, इत्युच्यत इत्यन्तेन । स्वप्नादौ स्वप्नान्ते चेति । स्वप्नारम्भप्रभृति स्वप्नावसानपर्यन्तं जायमानप्रत्यये करण सनिद्रं मन इति करणदोषरूपा निद्रा मिथ्यात्वस्य हेतुः । सुषुप्त्यवस्थायां तु प्रत्ययसामान्यस्याप्यभाव एव । स्वप्नावस्थायामेव जायमानप्रत्ययस्य करणदोषान्मिथ्यात्वमिति भावः । जाग्रत्कालीनप्रत्ययस्योक्तकरणदोषाभावान्न मिथ्यात्वमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

जाग्रत्कालीनप्रत्यये करणदोषस्यावगम्यमानत्वेनासंभवं शङ्कापूर्वकमाह—नन्वित्यादिना । स्वप्नप्रत्यये तु तत्काले करणदोषानवगमेऽपि प्रबुद्धेन पुरेणे निद्राक्रान्तं मे मन आसीदित्येवमवगम्यमानत्वात्प्रत्ययत्वमित्याह—स्वप्नदर्शनकालेऽपीत्यादिना । तथा च बाह्यार्थग्राही नैवमिथ्याकारकप्रत्ययविद्वं बाह्यार्थान्भवप्रवृत्त भवदुच्यनुमानं नैवोत्पत्तुमर्हतीति भावः ।

शून्यवादः ।

एवं परोक्षानुमाने प्रत्ययविरोधेन निराकृतेऽप्युना प्रत्ययस्य बहिः प्रवृत्तौ सामर्थ्य-

शून्यस्तु । कथम् । अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः । अतस्तद्विन्नमयं रूपं नाम न किञ्चिदस्तीति पश्यामः । स्यादेतदेवम्— यद्यर्थाकारा बुद्धिः स्यान्निराकारा तु नो बुद्धिः । आकारवान्वाह्योऽर्थः । स हि वहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

मेव नास्तीत्येवं पूर्वोक्तत्वेन स एव शून्यवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—शून्यस्त्वित्यादिना । अप्र-प्रकृतत्वात्प्रत्यय इत्यनुवर्तते । तुशब्देन च पूर्वोक्तपक्षो न्यावन्त्येते । तथा चायमर्थः—प्रत्ययो नीलमित्यादिप्रत्यक्षारमकः । शून्यः स्वांशक्यतिरिक्तविषयशून्यः । किं तु नीलाद्याकारविशिष्टं स्वात्मानमेव गृह्णातीति । इदं नीलमित्यादिरूपेण बाहिरवभासमानस्य कथं ज्ञानाकारत्वमिति पृच्छति—कथमिति । उत्तरमाह—अर्थज्ञानयोरित्यादिना । इदं नीलमित्यादिप्रतीतौ द्वयोर्भिन्नाकारत्वोऽर्थज्ञानयोर्नोपलब्धिः । किं त्वेकमेव नीलाद्याकारविशिष्टं वस्तु प्रतीयत इत्युभयवादिप्रतिपन्नमित्यर्थः । तच्च वस्तु प्रतीयमानं किं बाह्यमुत ज्ञानात्मकमित्यपेक्षायामाह—प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरिति । अयमर्थः—त्वाद्यप्रतीतौ बुद्धिरेव नीलाद्याकारविशिष्टा प्रत्यक्षात्मिका भासते । न तु तद्विन्नो जटात्मको बाह्योऽर्थः । जडस्य तस्य बाह्यस्य ग्राह्यत्वाद्गीकारे, तस्य ग्राह्यत्वासिद्धये ग्राहकं ज्ञानान्तरमवश्यं कल्पनीयम् । तत्र च प्रमाणाभावः । अतः स्वप्रकाशा बुद्धिरेव नीलाद्याकारविशिष्टा प्रत्यक्षा प्रतीयत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । एवं च स्वप्रकाशबुद्धिरेव ग्राह्यत्वेन ग्राह्यग्राहकयोरैक्यस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तत्रैवोपक्षीणां प्रत्यक्षप्रमा न तद्विन्नबाह्यार्थकल्पनाय प्रभवतीति बाह्यार्थसद्भावो निष्प्रमाणक इत्याशयेन मकृतशङ्कामुपसंहरति—अत इत्यादिना पश्याम इत्यन्तेन ।

ग्राह्यग्राहकवस्तुनोर्ध्वभिन्नत्वं स्वयेष्वते तदा ग्राह्यग्राहकान्तरसंविती ग्राह्यग्राहकाकारयोर्द्वयोरपि ग्रहणं भवेन्न तु तद्वरित । यदेदं नीलमित्यादौ नीलादिग्राह्यकारं भासते न तदा ग्राह्यकारो भासते । ग्राहकं हि ज्ञानं करणं क्रिया कर्ता वा स्यात् । यथा नीलमहं जानामीत्यादौ ज्ञानाधयरूपग्राह्यकारमानं तद्वदिदं नीलमित्यादिप्रत्ययेषु ग्राह्यकारविषयेषु ग्राहकस्य ज्ञानस्याऽऽकारः कर्तृत्वाद्यन्यतररूपो नैव प्रतीयते । एवं यदा च क्वचिद्ग्राह्यकारमात्रं गृह्यते न तत्र ग्राह्यसंबेदनमस्ति । इदं चापि न तु पूर्वं ज्ञायत इतिमाप्य एवोपपादयिष्यते । एवं च ग्राह्यमात्रसंविती ग्राह्यग्रहणामावाद्ग्राह्यरूपमात्रसंविती ग्राह्यग्रहणामावाद्ग्राह्यग्राहकयोरैक्यस्याभ्युपगम्यमानेऽन्यतरसंविती द्वयाकारप्रतीतेरावश्यकत्वात्तन्म्य चानुपलब्धत्वात् ग्राह्यग्राहकयोरैक्यमभ्युपगन्तुं युक्तमिति । इदं नीलमित्यादिप्रत्यक्षप्रत्ययेषु प्रतीयमानार्थो नीलादिर्न ज्ञानाकारः किं तु बाह्य एवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्याशयेन भवति—स्यादेतदेवमित्यादिना ।

अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिर्न बुद्ध्यन्तरविषया । क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत इति । उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यदुच्यते तत्र । न ज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति । तत्र यौगपद्यमनुपपन्नम् । ननुत्पन्नयामेव बुद्धौ ज्ञातोऽर्थ इत्युच्यते नानुत्पन्नयाम् । अतः पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते पश्चाज्ज्ञातोऽर्थः ।

द्रवदम्युपगतमैक्यं सिध्येदित्यर्थः । यद्यर्थाकारा बुद्धिरिति । यदि जायमाना सर्वाऽपि बुद्धिर्नीलाद्यर्थरूपाकारविशेषविशिष्टैव प्रतीयेत तदैवं स्यादिति पूर्वेण संबन्धः । निराकारा तु नो बुद्धिरिति । तुशब्देन वैषम्यं प्रदर्शयते । कदाचिन्निराकारा ग्राह्याकाररहिता बुद्धिर्ग्राहकमात्रविषयिणी दृश्यते । इदं चोपरिष्ठाद्भाष्य एव स्पष्टीभवित्यति । आकारवान्वाहोऽर्थ इति । इदं नीलमित्यादिप्रतीतौ प्रतीयमानो नीलाद्याकारवान्वाह्य एवार्थ इत्यर्थः । अमुमर्थमुपपादयति—स हीत्यादिना । स हि स एव हि नीलाद्याकारः, वहिर्देशसंबद्धो ग्राहकाग्निष्कृष्टः प्रत्यक्षमुपलभ्यते प्रत्यक्षप्रतीतौ विषयो भवति न बुद्धिरित्यर्थः । तथा च ग्राह्यमात्रविषयकप्रतीतौ ग्राहकमानाद्ग्राहकमात्रविषयके च ग्राह्यमानाद्ग्राह्यग्राहकयोरैक्ये च सर्वत्र द्वयाकारमानस्याऽऽवश्यकत्वात्तस्य चोक्तरीत्याऽभावात् प्रत्यक्षात्मिका प्रतीतिः स्वाशमेव गृह्णाति किं तु स्वाशब्दतिरिक्तं बाह्यमेव वस्तु गृह्णातीत्याशयः । ननु ग्राह्यस्य ग्राहकाद्भिन्नत्वेऽप्यतीतं ज्ञानमेवोत्तरज्ञानस्य ग्राह्यं नार्थ इति न ज्ञानभिन्नोऽर्थः प्रामाणिक इति वैभाषिकमतं दूषयन्नाह—अर्थविषया हीत्यादिना अवस्थास्यत इतीत्यन्तेन । इदं नीलमित्याद्याकारकप्रत्यक्षबुद्धिर्बाह्यार्थविषयिकैव । नातीतबुद्ध्यन्तरविषयिका इत्यर्थः । अत्र हेतुं प्रदर्शयति—क्षणिका हि सति । वैभाषिकमते ज्ञानाना सर्वेषामपि क्षणिकत्वाम्युपगमादुत्तरबुद्ध्युत्पात्तिकाले पूर्वबुद्धेरवस्थित्यभावात्प्रत्यक्षस्य च विद्यमानार्थसंप्रयोगनत्वनिवृत्त्या विद्यमानपूर्वज्ञानविषयिणी प्रत्यक्षात्मिकोत्तरबुद्धिः । किं त्विदं नीलमित्येवमिदंकारास्पदत्वेन मासमाननीलादिरूपबाह्यार्थविषयिण्येवेति भावः । नन्वर्थग्रहणकाले ज्ञानस्यापि ग्रहणे प्रतिबन्धाभावं किं नेच्छति भवान् । तथा चाप्रतिबद्धस्य ज्ञानस्याग्रहणायोगाद्ग्रहणे चाम्युपगन्तव्ये गृह्यमाणस्य ज्ञानस्थैवायमाकारो नीलादिर्भवितुमर्हतीति बाह्यार्थाभावसिद्धिरस्मदभिमतता सेत्स्यतीत्याशयेन शून्यवादी बाह्यार्थत्वादिनं चोदयति—उत्पद्यमानैवेत्यादिना ।

सत्यम् । पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते । भवति हि कदाचिदेत-

न स्वनेन माप्येण पूर्वपक्षिपक्षोपन्यासः । अर्थग्रहणकाले बुद्धिग्रहणोपन्यासस्य तदमिमताद्वाह्यार्थपह्वानुपयोगित्वाद् । प्रत्युत्तरार्थान्तरं ज्ञापयतीति माप्यवचनमर्था-
पह्वववाद्याभिमतस्य विपरीतमेवाऽऽपद्येतेति पूर्वोक्तरीत्यैव भाष्याशयो ज्ञेयः ।

समाधानमाह—तत्रेत्यादिनाऽनुपपन्नमित्यन्तेन । अयमाशयः—सत्यम् । अर्थग्रहणकाले बुद्धेर्ग्रहणे नास्ति प्रतिबन्धः । तथाऽपि ग्राहकामावाञ्च तदा बुद्धिर्गृह्यते । अर्थस्य ज्ञानबन्धमेव बुद्धेर्ग्राहकं लिङ्गम् । तद्यार्थग्रहणसमये न विद्यते । अस्मन्मते ज्ञाततालिङ्गकानुमानेनैव बुद्धेर्ग्रहणाङ्गीकारात्तस्य चार्थग्रहणोत्तरकालीनत्वान्न प्रतिबन्ध-
कामावमात्रेणार्थग्रहणसमये बुद्धेर्ग्रहणं भविष्यमर्हतीति । ज्ञाते त्वनुमानादिति । अर्थे ज्ञाते सति ज्ञाततालिङ्गकानुमानादनुद्धिमवगच्छतीत्यर्थः । अनुमानं चेत्यम् । षटो ऋषयस्तत्रबन्धेन ज्ञानविशिष्टः । स्वरूपसंबन्धेन ज्ञानतावत्त्वात् । ज्ञानता नाम ज्ञानजन्यो ज्ञेयनिष्ठोऽतिशयविशेषः । स च मानसप्रत्यक्षाविषयः । तत्र यौगपद्यमिति । तत्रैवं स्थिते यौगपद्यमर्थज्ञानयोर्ग्रहणयौगपद्यमित्यर्थः । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति सिद्धान्तिनो वाक्याद्भ्रान्तः शून्यवादी सिद्धान्तिपक्षमन्यथा गृहीत्वा चोदयति—ननुत्पन्नायामि-
त्यादिना ज्ञातोऽर्थ इत्यन्तेन । शङ्काग्रन्थस्यायमाशयः—ज्ञानस्योत्पत्तिरुपलब्धिश्च द्वयं युगपदिति तावद्विवादम् । तत्र द्वयमर्थोपलब्धेः प्राक्पश्चाद्युगपद्वैत्येतावदेव विचारणीयम् । एवं च मीमांसको भवानर्थसंविद्वेः पश्चाच्छानसंविद्विं श्रवीति ज्ञाते त्वनुमान-
वद्वगच्छतीति । अतस्तत्र ज्ञानोत्पत्तिरपि पश्चाद्देवाभिमतेति ज्ञायते । न च तद्युक्तम् । अतोऽर्थसंविद्वेः प्राक्ज्ञानस्योत्पत्तिस्त्वयाऽप्याश्रयणीया । एवं चोत्पत्त्युपल-
ब्ध्योर्दुर्बपदेवाऽऽश्रयणीययोर्मध्ये एकस्या उत्पत्तेः पूर्वत्वेऽभ्युपगम्यमाने तद्वि-
यतस्वभावोपलब्धेरपि पूर्वत्वमकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च प्रागर्थग्रहणा-
दनुद्धेरुत्पत्तिसमये एव ग्रहणेऽभ्युपगन्तव्ये प्रतीयमानो नीलादिः प्रतीयमानबुद्धेरे-
वाऽऽकारो न तु तद्विशो बाह्योऽर्थ इत्यस्मदमिमताऽर्थाभावासिद्धिः सेत्स्यतीति । अत्र च शङ्कामाप्ये यथाश्रुतरीत्याऽर्थग्रहणात्प्राग्बुद्धेरुत्पत्तिमार्गं पूर्वपक्ष्युपपादितं भाति न तु बुद्धेर्ग्रहणमपि । अप्यापि न तावन्मात्रमेव शङ्काग्रन्थाशयः । तावन्मात्रस्य स्वपक्षासावक-
त्वात्परपक्षाविरोधित्वात्सिद्धान्तमाप्ये न न तु पूर्वं ज्ञायत इत्यनेन कियमाणस्य ग्रह-
णमतिपेक्षस्यामसक्तप्रतिपेक्षत्वावत्तेश्च ।

पूर्वोक्तं शून्यवादिनो भ्रममपकर्षन्सिद्धान्ती स्वाशयमाह—सत्यमित्या-
दिना । नास्माभिर्बुद्धेरुत्पत्तिरपि पश्चाद्देवेतीप्यते । किं तु पूर्वमेव बुद्धिरु-
त्पद्यते न तु तदानीं ज्ञायते । किं त्वर्थप्रतीत्यनन्तरमनुमानादेव पूर्वोक्ताज्ज्ञायत
इत्यर्थः । अत्र साधकमाह—भवति हीत्यादिना । अनेन माप्येण ज्ञातो मया वस-

द्यज्ञातोऽप्यर्थः सन्नज्ञात इत्युच्यते । न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धे
रूपोपलम्भनम् । तस्मान्न व्यपदेश्या बुद्धिरव्यपदेश्यं च न प्रत्यक्षम् ।
तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धिः ।

न्तेऽग्निन्द्रेः कोऽपि पुरुषः संप्रति विमृतवानर्म्माति पूर्वत्र ग्राह्ये देवदत्ते स्मृतावप्रति-
भाममानेऽपि तद्गोचरं ज्ञानं प्रतिभामत इत्युक्तं भवति । यद्यपि सहानुभूतयोरपि द्वयो-
र्मन्य उत्तरत्र स्मरणकाल एकस्य स्मरणमपरस्य च विस्मरणमित्येवं संभवात्प्रकृतेऽर्थवि-
स्मरणे सत्यपि ज्ञानमात्रस्मरणेन हेतुनाऽर्थसंवित्तिसमये ज्ञानसंवित्तिर्न संभवतीति साध-
यितुं न शक्यत इति शङ्कितुं शक्यं तथाऽपि फलद्वारेदं साधनमुच्यते ।
तथा हि । बुद्धेः पूर्वोपलब्धिवाधनस्य हि फलं नीलादेर्ज्ञानाकारत्वासिद्धिस्तदनेन
निराक्रियते । नीलाकारं चेज्ज्ञानं न तन्निर्मुक्तं स्मर्येत । स्मर्यते चोक्तीत्या ।
अतो न ज्ञानं नीलाकारं किं तु नीलादिर्ज्ञानाद्वाहकादत्यन्तमित्तः । ग्राहकसं-
वित्तावसंवेद्यमानत्वान् । यद्यत्संवित्तावसंवेद्यमानं तत्तद्विज्ञम् । यथा रसनग्राह्यो
रसादिः । एवमर्थज्ञानयोरत्यन्तभेदान्नार्थग्रहणसमये बुद्धिर्ज्ञातुं शक्येति न तु
पूर्वं ज्ञायते बुद्धिरित्युच्यत इत्याशयः । अपि चेत्यादिरवगच्छाम इत्यन्तो
भाष्यग्रन्थोऽत्रैव संगतत्वाद्दृष्टव्यं योजनीयः । काप्रमित्यादेः प्रत्यक्षस्य सत् इत्यन्तस्य
ग्रन्थभ्यायमाशयः—ग्राह्यग्राहकयोरैकरूपत्वमभ्युपगच्छता यद्यनद्यमन्यतरदपहोतस्य
तनोऽर्थप्रकाशादीनि तदन्यथानुपपत्त्याऽनुमेयं ज्ञानमेवापहोतस्यं न तु प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थ
इति । इदं धानिशयोक्तिमात्रं न परमार्थः । परमार्थतन्वाह—न चैकरूप्यमिति ।
एकरूपत्वं नानुभूयत इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अनाकारामित्यादिना । यत इदं
नीलमित्यादिप्रत्ययेषु पूर्वोक्तीत्या बुद्धिर्न भासते नीलादेश्च बुद्ध्याकारत्वं न भासतेऽतः
प्रतीयमाननीलाद्याकारविशिष्टा बुद्धिर्न भवति । नापि प्रत्यक्षा भवितुमर्हति । किं त्व-
र्थप्रकाशान्यथानुपपत्त्याऽनुमेयैव । अर्थम्नु बाह्यो नीलाद्याकारविशिष्टः प्रत्यक्षोऽवग-
म्यते । अतो विरद्धधर्मवर्णेर्द्वयोरपि प्रमाणप्रामित्योर्ग्राह्यग्राहकयोरैकरूपत्वं मुनिरामसं-
भावितमित्याशयः । पराभिमतं बुद्धेः प्रत्यक्षत्वं निराकरोति—न चेत्यादिनाप्रत्यक्षा
बुद्धिरित्यन्तेन । अर्थव्यपदेशमन्तरेणेति । अर्थरूपद्वेदेनेत्यर्थः । बुद्धे रूपोपलम्भ-
नमिति । श्रुतेन रूपेण निरूपणं न चाश्रुत्यर्थः । स्वच्छं विन्मात्रं नैसागिकं ज्ञान-
रूपम् । तत्तु वामनोपलुवाटविद्यमाननीलाद्याकारं प्रकाशत इति बुद्धानां सिद्धान्तः । एवं
च स्वरूपेण निरूपयितुमर्हति बुद्धिः पररूपेणैवामता व्यपदेश्या भवति । तथा च पर-
रूपेण व्यपदेश्यं स्वरूपेणान्यपदेश्यं वस्तु मृगनोयात्मना प्रतीयमानवस्तुवन्न प्रत्यक्षवि-
षयी भवितुमर्हति । अतो बुद्धिर्न ग्रन्थेत्याशयः । उपसंहरति—तस्मादिति ।

अपि च कायमेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो नार्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः । न चैकरूप्यमनाकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे । साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छामः । तस्मादर्थात्मन्वनः प्रत्ययः ।

अपि च नियतनिमित्तस्तन्तुप्वेवोपादीयमानेषु षट्प्रत्ययः । इतरथा तन्त्वादानेऽपि कदाचिद्यद्युद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात् । न चैवमस्ति । अतो न निरालम्बनः प्रत्ययः । अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम् ।

इदं नीलमित्यादिप्रत्ययो न स्वात्मभूतनीलाद्याकारविशिष्टबुद्धिविषयकः किं तु स्वव्यतिरिक्तबहिर्विद्यमाननीलादिरूपार्थविशेषविषयक एवेत्यर्थः ।

किं ज्ञायं घटोऽयं षट् इत्यादिप्रत्ययानां बाह्यार्थनालम्बनत्वपक्षेऽनिष्टं प्रदर्शयामाह—
अपि चेत्यादिना । तन्तुप्वेवोपादीयमानेष्वयं षट् इत्येव प्रत्ययो न तु मृत्पिण्ड उपादीयमाने । एवं तन्तुपूपादीयमानेषु षट्प्रत्यय एव न तु कदाचिद्विकलेन्द्रियस्य घट-
प्रत्ययोऽपि । एवं प्रत्ययसामान्यस्य यन्नियतनिमित्तत्वमस्ति सार्वजनीनं तदर्थपक्ष-
वादिमते दुर्घटमेव स्यात् । ज्ञानव्यतिरिक्तनियामकत्वैवाप्रसिद्धेः । न चार्थवादिनो यथा
कारणीभूततन्त्वादिनिष्ठशक्तिवशात् षट्कारणकार्यरम्मल्यवस्था तथा ज्ञानवादिनोऽपि
कारणीभूततन्तुज्ञानादिनिष्ठशक्तिवशात् षट्कारणकार्यव्यवस्था सिद्धयत्येवेति शङ्कितुं
शक्यम् । यतोऽर्थवादिमते प्रतिकार्यं व्यवस्थिताः पारमार्थिक्यः कारणीभूततन्त्वादिनिष्ठाः
शक्तयः प्रसिद्धा विद्यन्ते । तासां च शक्तीनां स्वकार्यनियमं प्रति व्यञ्जकानि देशकालकर्मादी-
न्यपेक्षितानि कदाचित्कानि विद्यन्ते । ज्ञानवादिनश्च ज्ञानव्यतिरिक्तानां शक्तीनां पारमा-
र्थिकीनामेवाप्रसिद्धेस्तदभिव्यञ्जकानां देशकालादीनां सुतत्प्रसंगवः । अतोऽर्थवादिनः
शक्तिकृता व्यवस्था सिध्यति न ज्ञानवादिन इति । अतः प्रत्ययस्य नियतनिमित्तत्वा-
नुसारेण निरालम्बनत्वं न सिध्यति । किं तु बाह्यार्थविषयकत्वमेवेत्यकारणेनाप्यभ्युपगन्त-
व्यमित्युपसंहरति—अतो न निरालम्बन इति । एवं प्रत्यक्षपरीक्षणे क्रियमाणे तस्य
बहिःप्रपृच्छो सामर्थ्यस्य सत्त्वात्तादृशबहिर्विषयविषयकप्रत्यक्षविरुद्धस्य बौद्धाभिमतस्य
निरालम्बनत्वानुमानस्यैवानुपपत्तेर्यत्र प्रत्यये षट् कारणमुत्तरकाले बाधकप्रत्ययो वा
तादृशप्रत्ययस्यासमीचीनत्वेऽपि यत्र तद्भयं नास्ति तादृशः समीचीनः प्रत्यक्षात्मकः
प्रत्ययो न व्यभिचरत्येवेति न परीक्षितव्यमेव प्रत्यक्षमित्याशयेनोपसंहरति—अतो न
व्यभिचरतीति ।

निमित्तमुत्रे हि वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां प्राप्तिद्वयेनापरीक्ष्यत्वे
वर्णितेऽनन्तरं व्यभिचारात्परीक्षितव्यं प्रमाणं शुक्तिरजतवेदने हि प्रत्यक्षस्य व्यभि-

अनुमानं ज्ञातमन्वस्यैषदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।
 तत्तु द्विविधं—प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं सामान्यतो दृष्टसंबन्धं च ।
 प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं यथा—धूमाकृतिदर्शनादन्याकृतिविज्ञानम् ।

चारात्तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामपि व्यभिचार इति बोधिते प्रत्यक्षस्यैतावता ग्रन्थेनाव्यभिचारित्वप्रदर्शनेनापरीक्ष्यत्वोक्त्या तत्पूर्वस्त्वेन यदनुमानादीना व्यभिचारित्वमुक्तं तत्परिहारे जातेऽपीशानीमात्मीयलक्षणानुरोधेनाव्यव्यभिचारादनुमानादिकं न परीक्षितव्यमिति प्रतिपादनार्थमनुमानादीनामनुपलब्धयन्तानां प्रमाणानां लोकप्रसिद्धानि लक्षणानि प्रदर्शयितुं कामं प्रथममनुमानलक्षणं प्रदर्शयति—अनुमानमित्यादिना ।

अनुमानलक्षणम् ।

अत्रानुमानशब्दोऽनुमितिपरः । ज्ञातसंबन्धस्येति । तृतीयानहुमीहिः । ज्ञात संबन्धलिङ्गलिङ्गिनोर्याप्त्यारूप्य संबन्धो येन प्रमात्रा पुरुषेण तस्य । लिङ्गलिङ्गिसंबन्धाख्यन्याविज्ञानवत् पुरुषस्येत्यर्थः । एकदेशदर्शनादिति । अत्र पक्षधर्म्येकदेश्युपात्ताभ्यामेकदेशाभ्यामेकदेशिसंबन्धिरूपार्यादासिष्यते । तथा च पक्षधर्मिण्येकदेशिनि पर्वतादावेकदेशदर्शनाद्भूमाद्यात्मलिङ्गरूपेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे वह्न्याद्यात्मकलिङ्गिरूपेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टे—इन्द्रियसन्निकर्षमावधत्यर्थं या बुद्धिर्जायते तदनुमानम् । अनुमिति रित्यर्थः । अनेन च व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्येव लक्षणमुक्तं भवति । अत्र भाष्येऽसन्निकृष्टग्रहणमनुमितेः प्रमाणान्तरानधिगतार्थविषयस्वरूपप्रामाण्यसूचनार्थं वेदितव्यम् । एव सामान्यलक्षणमुक्त्वाऽनुमानं विभजते—तत्तु द्विविधमित्यादिना । प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं सामान्यतो दृष्टसंबन्धं चेति द्विप्रकारमनुमानमित्यर्थः । प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धमिति । यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तद्विशेषविषय प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धमित्युच्यते । यथा यस्मिन्नेव धर्मिणि गोमयेन्वनाप्रिविशेषतज्जन्यधूमविशेषयो संबन्धग्रहणं प्रत्यक्षेण जातं तस्मिन्नेव धर्मिणि कालान्तरे तस्यैव धूमविशेषस्य दर्शनेन तस्यैव सद्विद्यमानसद्भावस्याशिविशेषस्य यदनुमानं तत्प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धात्मकमनुमानमित्याशयः । तद्विदमाह—यथा धूमाकृतिदर्शनादित्यादिना । अत्र भाष्ये धूमदर्शनादग्निविज्ञानमिति वक्तव्यं आकृतिग्रहणमाकृत्योरेवेतरव्यवच्छेदकत्वेन हेतुमाययत्रम्यापर्यवमानार्थमिति ज्ञेयम् । अत्र प्रत्यक्षविषयस्यैवानुमानविषयत्वेऽपि पूर्वतो नात्राज्ञानरम्याऽऽधिक्येन मानादनुमाने प्रामाण्यादित्यपि विज्ञेयम् । अस्यैव विशेषानवच्छिन्नस्य सामान्यतो दृष्टोदाहरणत्वसमवेऽपि विशेषतो दृष्टसंबन्धेत्वात्तदसं-

सामान्यतो दृष्टसंबन्धं यथा—देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्ति-
सुपलभ्याऽऽदित्यगतिस्मरणम् ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ।

उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिसुत्पादयति । यथा गवय-
दर्शनं गोस्मरणस्य ।

कीर्णानिःसंदिग्धसामान्यतो दृष्टोदाहरणप्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरमाह—सामान्यतो दृष्ट-
संबन्धं यथेति । यत्र सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तत्सामान्यतो दृष्टसं-
बन्धमित्यर्थः । आदित्यो गतिमान्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात् । यो यो देशान्तरप्राप्तिमान्
स गतिमान् । यथा देवदत्त इति । अत्र गतिप्राप्त्योः सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो
गृहीतः । आदित्ये गत्यनुमानोपबोगीतीर्द सामान्यतो दृष्टसंबन्धनन्यानुमानमित्याशयः ।
गतिस्मरणमिति । गत्यनुमानमित्यर्थः ।

शास्त्रलक्षणम् ।

एवमनुमानलक्षणमुक्त्वा प्रसिद्धप्रमाणभावस्य शब्दविशेषस्य शास्त्रस्य वेदार्थविचा-
रोपयोगित्वेन लक्षणमाह—शास्त्रमिति । शास्त्रशब्देनात्र पङ्कजादिपदव्ययोगरूढ्या
धर्माधर्मोपदेशानि चतुर्दशाष्टदश वा विद्यास्थानान्युच्यन्ते । शब्दविज्ञानादित्यत्र
शब्दशब्देन सामान्यवर्णिना प्रकृतत्वाच्चोदनाऽभिधीयते । अर्थशब्देन च धर्माधर्माव-
भिधीयते । तत्राध्यायमर्थः—चोदनात्मकशब्दविज्ञानात्प्रमाणान्तरागम्यधर्माधर्मविषयक-
ज्ञानजनकं शास्त्रमिति । अतश्च प्रकृतलक्षणस्य न वेदानुपयोगित्वं न वा लौकिकवा-
क्येष्यतिन्यायकत्वमिति विज्ञेयम् । अस्य च शब्दप्रमाणस्य यथा नानुमानान्तर्भाव-
स्तथा प्रपञ्चितं वार्तिके तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

उपमानलक्षणम् ।

एवं शब्दप्रमाणं निरूप्य प्रसिद्धप्रमाणभावस्योपमानप्रमाणस्य वेदार्थविचारोपयोगस-
त्त्वेन लक्षणमाह—उपमानमिति । सादृश्यमित्युपमानपदविवरणम् । यत् सादृश्यं
दृश्यमानमसंनिकृष्टेऽर्थे—प्रमाणान्तरागम्येऽर्थे बुद्धिसुत्पादयति तदुपमानम् । उपमि-
त्यात्मकप्रमाकरणमिति लक्षणवाक्यार्थः । उदाहरणं प्रदर्शयति—यथेति । गवयदर्श-
नम् । अरण्यं गतस्य गवयाद्यष्टगविशेषं पश्यतः गोतदृशो मवय इत्याकारकं साद-
ृश्यविशिष्टगवयदर्शनमित्यर्थः । गोस्मरणस्येति । एतादृशगवयदर्शनानन्तरमेतत्सदृशी
मदीया गौरित्याकारकं सादृश्यविशिष्टगोज्ञानं यत्तस्येत्यर्थः । जनकमिति शेषः । अस्य
च सादृश्यविशिष्टगोज्ञानस्य गोविषये स्मरणरूपत्वे सादृश्यविषये प्रत्यक्षरूपत्वेऽपि
सादृश्यविशिष्टस्य गवादेरन्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमेयत्वं बह्निविशिष्टपर्वतस्यानुमानप्रमेयत्व-
वद्विज्ञेयम् ।

अर्थापत्तिरपि दृष्ट. श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना । यथा-
जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना ।

अर्थापत्तिलक्षणम् ।

एवमुपमान निरूप्य प्रसिद्धप्रमाणमावम्यार्यापत्तिप्रमाणमावम्य लक्षणमाह-अर्थापत्ति
रधीत्यादिना । दृष्ट इति । प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकेन प्रमित इत्यर्थ । श्रुत इति
पृथगुपादानात्प्रमितमात्रवचनोऽपि दृष्टशब्दो गोवलीवर्दन्यायेन श्रुतातिरिक्तप्रमितमात्र-
परो हेय । श्रुत इति । शब्दप्रमाणप्रमित इत्यर्थ । श्रुतपदस्य पृथगुपादान
स्वर्थविषयदृष्टार्थापत्त्यपेक्षयाऽस्या श्रुतार्थापत्ते प्रमाणग्राहिणीत्वेन वैलक्षण्यप्रदर्शना-
र्थम् । तथा च लक्षणपरमाप्यस्यायमर्थ-प्रमाणफक्केण प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण
विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिरिति । तत्र
प्रत्यक्षमिदानीयानुपपत्त्याऽर्थकल्पना यथा-प्रत्यक्षतोऽवगताद्वाहाद्बहूनेर्दाहशक्ति-
कल्पना । अनुमानपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा-देशा-तरप्राप्तिलिङ्गकेनानुमानेनाऽऽदित्ये गति
मनुमाप तदन्यथानुपपत्त्याऽऽदित्ये गमनशक्तिरूपना । शब्दपूर्विका प्रमाणग्राहिण्य-
र्थापत्तिर्यथा-‘ पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते ’ इति श्रुतेन वाक्येन दिवाऽभुञ्जाने देवदत्ते
पीनत्वरूपो योऽर्थ प्रमितश्चतदन्यथानुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये ‘ रात्रौ भुङ्क्ते ’ इति
रात्रिभोजनरूपार्थप्रतिपादकवाक्या-तरम्य कल्पना । न चात्र दिवावाक्यप्रमितार्थस्यो-
पपत्त्यर्थे रात्रिभोजनरूपार्थमात्रकल्पना युक्ता समाश्रयितुम् । श्रुतवाक्यप्रतीयमानार्था-
न्यथानुपपत्तिप्रतिसधानेन तदुपपत्तय आकाङ्क्षितम्यार्था-तरस्य तद्वोधकेन वाक्येनैव सम-
र्पणस्य युक्तत्वात् । शब्द शब्देनान्वेतीति न्यायात् । उपमानपूर्विका त्वर्थापत्तिर्यथा-
गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरिति यद्गवि गवयसादृश्यमुपमित तदन्यथानुपपत्त्या
तादृशासादृश्यविशिष्टगवि तादृशप्रमाविषयत्वशक्तिरस्तीति कल्पना । अर्थापत्तिपूर्व-
काऽर्थापत्तिर्यथा-अर्थबोधान्यथानुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्ति कल्पयित्वा पुनस्तद-
नुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना । इदं च शब्दनित्यत्वाधिकरणे स्पष्टी यदिव्यति ।
अभावपूर्विकामर्थापत्तिमुदाहरति भाष्यकारो यथा-जीवति देवदत्त इत्यादिना ।
जीवनो देवदत्तस्य गृहेऽभावो योगथानुपलब्धया प्रमित । तदन्यथानुपपत्त्या च बहि-
र्भावस्य प्रमाणान्तरागम्यस्य या कल्पना साऽभावपूर्विकाऽर्थापत्तिरित्यर्थ । इदं च
भाष्यकारोदाहरत् पूर्वोक्तसर्वोदाहरणोपलक्षक विज्ञेयम् ।

अनुपलब्धिर्लक्षणम् ।

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासंनिकृष्टस्य । तस्मात्प्र-
सिद्धत्वान् परीक्षितव्यं निमित्तम् ।

ननु प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि । शब्दस्तु
न प्रमाणम् । कृतः । ' अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् '
(६ । ११) । अनिमित्तप्रमाणं शब्दः । यो ह्युपलम्भनविषयो
नोपलभ्यते स नास्ति । यथा शश्वस्य विषाणम् । उपलम्भकानि
चेन्द्रियाणि पञ्चादीनाम् । न च पशुकामेष्टयनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते ।

एवमर्थापत्तिप्रमाणं निरूप्यानुपलब्ध्याख्यं प्रमाणं निरूपयति—अभावोऽपी-
त्यादिना । अभाव इत्यस्य विवरणं प्रमाणाभाव इति । अत्र प्रमाणशब्दः
पूर्वोक्तप्रत्यक्षादिरूपप्रमापञ्चकपरः । तदभावोऽनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणमित्यर्थः । अस्य
प्रमाणस्य प्रमेयं दर्शयति—नास्तौत्यस्यार्थस्येति ।

मूत्रले घटो नास्तीत्येवं प्रतीयमानो यो भ्रूदेशातिरिक्तः स्मर्धमाणघटावच्छिन्नो
भ्रूदेशाधिकरणको नञर्थरूपोऽभावस्तादृशस्य प्रमेयस्येत्यर्थः । असंनिकृष्टस्येत्यनेन पूर्वो-
क्तप्रमेयस्य प्रत्यक्षावविषयत्वमुक्तम् । तथा च मूत्रले घटो नास्तीत्येवं मूत्रलाधिकरण-
कतया मूत्रलन्यतिरेकेण प्रतीयमानस्य घटाभावस्य प्रत्यक्षावविषयस्य बोधकः प्रत्य-
क्षादिप्रमाणकस्योत्पत्तुं योभ्यस्थापि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायः
प्रमाणाभावशब्दितः स एवानुपलब्ध्याख्यं प्रमाणमिति भावः । एवं लोकप्रसिद्धलक्षण-
घटातनुमानाद्यनुपलब्धन्तानां प्रमाणाणां लोकप्रसिद्धस्वतःप्रामाण्यस्य लोकप्रसिद्धत्वा-
त्प्रामाण्ये विषये निमित्तपरीक्षा न कर्तव्येति प्रकृतं प्रामाण्ये निमित्तस्यापरीक्ष्यत्वमुपसंह-
रति—तस्मादिति ।

चिन्नाक्षेपवादः ।

एवं ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति सूत्रेण चोदना धर्मं प्रमा-
णमेव नस्वप्रमाणमित्येवं प्रतिज्ञातार्थे वृत्तिकारमतेन प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यस्य
लोकप्रसिद्धत्वप्रदर्शनेन साधिते संपत्ति चोदनाव्यतिरिक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामा-
ण्यस्य संभवेऽप्यैहिकफलबोधकानां ' चित्रया यजेत पशुकामः ' इत्यादिचोदनानां
प्रत्यक्षादिभिरसंवादेन विसंवादेन च प्रामाण्यं न संभवतीत्याक्षेपपरतया ' अनिमि-
त्तम् ' इत्यादिसूत्रमवतारयति—नन्वित्यादिना । पक्षभूतं शब्दमध्याहृत्य तत्र
सूत्रनिर्दिष्टप्रामाण्यात्मकं साध्यं प्रदर्शयति । अनिमित्तमित्यस्यैव विवरणमप्रमाणमिति ।
' विद्यमानोपलम्भनत्वात् ' इति हेतुबोधकं सूत्रावयवं व्याचष्टे—यो हीत्यादिना । अनेन
च भाष्येणोपलम्भनयोग्यानुपलभ्यमानस्येऽस्तत्वमेव । यथा शशविषाणमित्येवं सामा-
न्यतो व्याप्तिः प्रदर्शिता । प्रकृतपक्षे प्रकृतहेतुं श्रेययति—उपलम्भकानि चेत्त्यादिना ।

अतो नेष्टिः पशुकला । कर्मफले च फलेन भवितव्यम् ।
 यत्कालं हि मर्दनं, तत्कालं मर्दनमुखम् । कालान्तरे फलं दास्यतीति
 चेन्न । न कालान्तरे फलमिष्टेरित्यवगच्छामः । कृतः । यदा तावदसौ
 विद्यमानाऽऽसीत्तदा फलं न दत्तवती । यदा फलमुत्पद्यते तदाऽसौ
 नास्ति । असती कथं दास्यति । प्रत्यक्ष च फलकारणमन्यदुपलभामहे । न
 च दृष्टे कारणे सत्यदृष्टं कल्पयितुं शक्यते । प्रमाणाभावात् । एवं दृष्टा-
 पचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि फलं न भवतीति मन्यामहे ।

पश्चादिफलमायनत्वेन चित्रादिर्मविधायना ' चित्रया यजेत ' इत्यादिषोदना
 अप्रमाण योग्यानुपलब्धिवाधितार्थकत्वात्तदास्तीरे फलानि सन्तीति विप्रलिप्सुवाक्य-
 वत् । अयमाशय — उपलब्धियोग्यम्य वस्तुन सत्यां सामग्र्यामुपलभ्यमानत्वे विद्यमानत्वं
 मियेत् । प्रकृते च चित्रादिफलत्वेन श्रयमाणानां पश्चादीनामुपलब्धियोग्यानां सत्या-
 मपि चतुरादिमामग्या चित्रेष्टचनुष्ठानानन्तरमनुपलभ्यमानत्वेन शशविषाणादिवत्तेषां
 चित्रादिफलत्वमसदेवेत्यमर्दर्थबोधकत्वात् चित्रादिषोदना प्रमाणमिति । ' अतो
 नेष्टिः पशुकला ' इत्यनेन भाष्येणानुमानान्तरमपि सूचितम् । चित्रा न पशुकला
 स्वान्यत्रहिनोत्तरकाले स्वफलाननकत्वात्मानभोजनादिवत् । अत्र प्रयोगे व्यतिरेकोदा-
 हरणं प्रदर्शयन्नाह—कर्मफले चेत्यादिना । यद्यस्य साधनं मर्दनादि सुखादेः
 साधनं तत्तु मर्दनादि स्वकाल एव सुखादि साधयति । षिमादिकं तु न
 तथेति न तत्कालमायनमिति भावः । ननु यदि कर्मनन्तरं फलम्योक्तं स्या-
 त्तानन्तरं प्रत्यक्षयोग्यतया तदनुपलब्ध्या वाच्यं स्यात् । तदनन्तरमेव फल-
 दानकाठ इत्यपि स्यात् तु तदुक्तमित्यनुपलब्धिवाधितार्थकत्वं स्वकाले फलादानं
 चामिदमित्याशयेन शङ्कते—कालान्तर इत्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना ।
 अयमाशय — सत्यम् । न वाच्यशब्देनाऽऽसन्नन्तर्यमुवाचत् । तथा कालान्तर-
 मपि नोपात्तम् । अतो विनष्टस्य कारणत्वायोगात्कालान्तरमावित्वस्य च श्रुत्यनुपात्त-
 स्वात्कर्मस्य भावमिदमनन्तर्यमेव शङ्कानुपात्तमपि फलेऽङ्गीकरणीयमिति तस्य चानुपल-
 म्भात्पूर्वोक्त हेतुद्वयं मुम्यमिति । फलकारणमन्यदिति । अथप्रतिग्रहादिरूपमित्यर्थः ।
 एवमेहिकर्मविषये वाधितार्थस्य वेदस्याऽऽमुष्मिन्स्वर्गादिफलविषयेऽपि सुतरां प्रमा-
 यत्वं न भवतीत्याह—अयमित्यादिना मन्यामहे इत्यनेन ।

दृष्टविरुद्धमपि भवति किञ्चिद्वचनं, पात्रचयनं विद्यायाऽऽह 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति' इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति ।

न च तत्स्वर्गं लोकं यातीति । प्रत्यक्षं हि तद्व्यहते । न चैष यातीति विधिशब्दः । एवंजातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणम् । अम्बुनि मज्जनन्यलाबूनि, ग्रावाणः प्लवन्ते इति यथा । तत्सामान्यादग्निहोत्रादि-चोदनास्वप्ननाश्वासः । तस्मान्न चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।

'आत्पत्तिफस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानम्' तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः ।

प्रत्यक्षविसंवादनिरूपणम् ।

एवमनुपलब्धविधावितार्थकोदाहरणेऽप्रामाण्यं प्रदर्श्य प्रत्यक्षविरुद्धार्थकोदाहरणविशेषेऽ-

विधाप्येत्यन्तेन । आहिता-

दक्षिणहस्ते जुहुया-

सादयति' इत्यादिवाक्यैर्यज्ञपात्राणामाहिनाशिशरीरे स्थापनात्मकं जयनं विहितं तदन्तरमित्यर्थः । 'स एष' इत्यारभ्य 'याति' इत्यन्तोऽर्थशब्दः । ननु 'स्वर्गं लोकं याति' इति स्वर्गं प्रति गन्ता शरीरादन्य आत्मैवेति कथं प्रत्यक्षविरोध इत्यत आह—प्रत्यक्षं शरीरकमिति । शरीरातिरिक्तत्वाऽऽत्मनः सत्त्वात् एव निष्प्रमाणकत्वात्कथंचित्तत्त्वाम्युपगमेऽपि यज्ञपात्ररूपयज्ञायुधसंयोगासंभवाद्भिन्नोन्तस्य यागकर्तृत्वासंभवाच्च 'एषः' इति पुरोवर्तिनिदेशकशब्दविरोधाच्च शरीरपरमेवेदं वचनम् । तच्च शरीरं प्रत्यक्षं दृश्यत इति 'स्वर्गं लोकं याति' इति निश्चितिविद्वानिति भावः ।

यदि चास्य वाक्यस्य विनायकत्वं स्यात्तदा तत्प्रामाण्यदेव शरीरादन्यमात्मानं कल्पयित्वाऽपि विशेषः कश्चिद्दृश्यते । तत्त्वेतदन्ते । अजुशब्दस्त्वसौ । स्वार्थेऽण्यप्रमाणं मार्धान्तरं कल्पयितुं शक्यमुच्यते । अतः शरीरस्यैव स्वर्गगमनवचनात्प्रत्यक्षविरोधः स्पष्टमेत्याह—न चैष इत्यादिना । अमुमर्थं प्रयोगेण दर्शयति—एवंजातीयकवित्यादिना । अयमर्थः । यज्ञायुधीत्यादिवचनमप्रमाणम् । प्रत्यक्षविरुद्धार्थकत्वात् । 'अम्बुनि मज्जनन्यलाबूनि, ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादिवचनवदिति । अग्निहोत्रादि चोदनास्वप्नमेषैव न्यायमिति दिशति—तत्सामान्यादित्यादिना । अग्निहोत्रादि चोदना अप्रमाणं वेद्यकथैकदेशत्वाच्चिन्नादिचोदनावदित्यर्थः । प्रकृतं पूर्वशब्दसंगति—तस्मादिति । प्रत्यक्षसंवादेविसंवादात्म्या चिन्नादिवाक्यानामप्रामाण्यात्तद्व्यहतेनाग्निहोत्रादिचोदनात्प्रामाण्याच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञावार्थं न घटन इति भव । एवं विविधाक्य-

तस्याग्निहोत्रादिलक्षणम्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य ।
 तथा च चोदनालक्षणः मम्यक्संप्रत्यय इति । पौरुषेये हि
 शब्दे यः प्रत्ययस्तस्य मिथ्याभाव आशङ्क्येत परप्रत्ययो हि तदा
 स्यात् । अथ शब्दे ब्रुवति कथं मिथ्येति । न हि तदानीमन्यतः
 पुरुषाद्भवतिमिच्छामः । ब्रवीतीत्युच्यते बोधयति बुध्यमानस्यं
 निमित्तं भवतीति शब्दे च निमित्ते स्वयं बुध्यते । कथं विप्रलब्धं
 द्रुयान्नतदेवमिति । नचास्य चोदना स्याद्वा न वेति सांशयिकं
 प्रत्ययमुत्पादयति । न च मिथ्यैतदिति कालान्तरे देशान्तरेऽव-
 स्थान्तरे पुरुषान्तरे वा पुनरव्यपदेश्यप्रत्ययो भवति । योऽप्यस्य
 प्रत्ययविपर्ययं दृष्ट्वाऽप्रापि विपर्यसिष्यतीत्यानुमानिकः प्रत्यय उत्प-
 द्यते सोऽप्यनेन प्रत्यक्षेण प्रत्ययेन विरुध्यमानो बाध्यते । तस्माद्यो-
 दनालक्षण एव धर्मः ।

मप्रमाणमिति पूर्वपक्षे पाठेऽप्रामाण्यकारणीभूतकरणदोषानिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतः-
 प्रामाण्यं सिद्धान्त्यमिदमन्तम् ' औत्पत्तिकस्तु' इत्यदिस्त्रार्थविवरणमुत्तेन प्रदर्शयति-
 तुशब्द इत्यादिना । नाप्रमाण विधवाक्यमित्यर्थः । हेतुप्रतिपादकसूत्रावयवं विवृणोति-
 अर्थावयव इत्यादिना । अपौरुषेय इत्यौत्पत्तिक इत्यस्य विवरणम् । यतोऽग्निहोत्रादिः
 स्वर्गादिमात्रनामित्येव दृशार्थस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य ज्ञापकः शब्दार्थसंबन्धोऽ-
 पौरुषेयो विद्यते इति हेतुप्रतिपादकसूत्रावयवार्थः । तथा च शब्दे वक्तृदोषस्यैव संभा-
 वितत्वात्प्रकृते चापौरुषेयत्वस्यैव मत्वात्करणदोषरहितं शास्त्रमप्रामाण्यकारणाभावात्प्रमा-
 णमेवेत्याह—तथा चेति । पौरुषेयवाक्ये तु भ्रमप्रमादादिरूपपुरुषदोषस्य संभावितत्वा-
 त्प्रामाण्यं भवितुमर्हतीत्याह—पौरुषेये हीत्यादिना । अपौरुषेये तु पुरुषानपेक्षत्वात्प्रामा-
 ण्यकारणमस्तीत्याह—अथ शब्द इत्यादिना । शब्देऽपौरुषेय इत्यर्थः । न च
 वैदिकशब्देभ्योऽर्थप्रतीतिरेव नोत्पद्यते न वा प्रतारकवाक्यवद्विप्रलम्भात्मकं ज्ञानं जायते
 इत्याह—अर्थानीत्यादिना । नापि वैदिकवाक्यस्य भ्रमजनकत्वमित्याह—न
 चेत्यादिना । नापि कालान्तरे देशान्तरे वा वैदिकवाक्यप्रतीतेऽर्थे विपर्ययप्रत्ययो
 जायते इत्याह—न च मिथ्यैतदित्यादिना । ननु वचनत्वात्संज्ञिकवचनपदेदवचनमपि
 मिथ्येति शङ्का परिहृयन् ह—योऽप्यस्येत्यादिना । अस्य च माद्यस्या-
 यमाशयः । बाधकार्यानेन हि मिथ्यात्वेन व्याप्तं वाक्यत्वं तादृशमेव मिथ्यात्वं
 साधयेत् । शब्दे च तादृश मिथ्यात्वं साधयितुं न शक्यते । प्रत्यक्षो हि वेदोत्थापितः
 प्रत्यय प्रत्यक्षपदेव कदाचिद्व्यवधानत्वात्तो वाधकार्यानेन मिथ्यात्वं वेदे साधयितुं

स्यादेतदेवं नैव शब्दभ्यार्थेन संबन्धः । कृतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता
 वेति । फलम् । स्यादर्थेदर्थेन संबन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुत्तस्य पाटन-
 पूरणे स्याताम् । यदि संश्लेषलक्षणं संबन्धमभिभेदयोश्चपते कार्यकारण-
 निमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावाद्यस्तु संबन्धाः शब्दभ्यानुपपन्ना एवेति ।
 उच्यते । यो ह्यत्र व्यपदेश्यः संबन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान्प्र-
 रथाप्यस्य मत्प्रायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षण इति ।

न शक्यत इति विरुद्धो हेतुरिति । अथ माप्ये प्रत्यक्षशब्दो गुणवृत्त्या कदाचिदप्य-
 बाध्यमानत्वसादृश्येन प्रत्यक्षसदृशशब्दज्ञानपरः । वेदजनितस्तदर्थप्रत्यय-
 रूपेयवाक्योत्पत्तत्वाद्देवानपनुद्धिदित्येवं साधितं प्रामाण्यमुपसंहरति—तस्मादेति ।

शब्दार्थसंबन्धाक्षेपवादः ।

आह यदि प्रत्यायक इन्द्र. प्रथमश्रुत किं न प्रत्याययति ।
उच्यते । सर्वत्र नो दर्शन प्रमाणम् । प्रत्यायक इति हि प्रत्ययं
दृष्ट्वाऽवगच्छामो न प्रथमश्रुत इति प्रथमश्रवणे प्रत्ययमदृष्ट्वा पापु-
त्कृत्व श्रुतेनेय सज्ञाऽय सज्ञीत्यवधारित भवति तावत्कृत्वः
श्रुतादर्थावगम इति । यथा चक्षुर्द्रष्टु न पात्रेण प्रकाशेन त्रिना प्रकृत
गयतीत्यद्रष्टु न भवति ।

तत्रायप्रतिपत्तिरूपकशक्तिर्वेन यत्कर्मत्व वाच्यवरूपमर्थस्य तस्यामेव च यत्करणत्व
वाचकत्वरूप शब्दस्य तादृशो वाच्यवाचकभाव एव मन्व्य शक्तिरूप शब्दार्थयोरनि-
वार्थ ममवर्तीत्यभिप्रायेण समापत्ते—उच्यते इत्यादिना । सज्ञासंज्ञिलक्षण इति ।
वाच्यवाचकभाव इत्यर्थे ।

ननु गोशब्दो न गोत्ववाचकशक्तिमा मन्व्यग्रहणात्पूर्वमप्रतिपादकत्वाद्देवदत्तादिश-
ब्दवन्त्यभिप्रायवाञ्छङ्कते—आहेति । अत्रैवानुमाने पूर्वपक्षी विपक्षवाचकतर्कमाह—यदि
प्रत्यायक इत्यादिना । यदि गोशब्दो गोत्ववाचकशक्तिमास्यात्प्रथमश्रुत एव
गोत्वान्ति प्रत्याययेत् । न च प्रत्यायय यतो न तादृशशक्तिमानित्याशय । यथा
शब्दार्थप्रत्यायकव लोभ्यवहारोत्प्रतीयने तथैव शक्तिविज्ञानमपि प्रत्यायकस्य
शब्दस्य सहकारिमूर्तमिति लोक्यवहारोत्वावगम्यते । न हि सहकारिण विना कर-
णत्व कस्यचित्पि मुत्रापि दृश्यते । अत एतादृशमहकारिविरहात्प्रथमश्रवणे प्रत्यायकत्वा
सम्भवेऽपि न तच्छक्तिमत्त्वानिरित्यभिप्रायेण समापत्ते—उच्यते इत्यादिना । दर्शन
मिति । लोक्यवहार इत्यर्थे । लोके च शब्दप्रयोगान्तर जायमानार्थप्रत्यय दृष्ट्वा
शब्दार्थप्रत्यायकत्वव्यवहारो न प्रथमश्रुतत्वमात्रेण । प्रथमश्रवणेऽर्थप्रत्ययाननेऽपि
यावत्कृत्व श्रुतेन सज्ञामज्ञिसम्बन्धरूपा शक्तिरवधारिता भवति तावत्कृत्व श्रुता
देव शब्दार्थावगमो लोकदृष्ट इति दर्शनानुरोधेनैव प्रकृतेऽपि शक्तिज्ञानस्य सहकारि-
त्वमाश्रयणीयमिति योजना । पूर्वपक्षुक्तानुमाने व्यभिचार दर्शयति—यथा चक्षु-
रित्यादिना ।

शब्दार्थसम्बन्धपीरुपेयववाद ।

एतावता स्वयमद्वाशो दर्शन । स तु श्रुतौ नित्यो वेति विचारयन्पूर्वपक्षमाह—
यदि प्रथमश्रुत इत्यादिना । यदि प्रथमश्रुत शब्दोर्ध्वे न प्रत्याययति तर्हि देवदत्ता-
दिशब्दवन्त्येव मज्ञेति वदन्नि पुनरेव मज्ञावरूप स्वयं शब्दार्थयो श्रुत-
स्यादित्यर्थे यदि सज्ञात्वानिर्गच्छ विभित्सवत्वात्तर स्यात्स्यादापि तस्य नित्यत

यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्त्वर्हं शब्दस्पायेन संबन्धः
 कुतः । स्वभावतो वासंबन्धावेतौ शब्दार्थौ । मुखे हि शब्दमुपलभामहे
 भूमावर्षम् । शब्दोऽयं न त्वर्थोऽर्थोऽयं न शब्द इति च व्यपदि-
 शन्ति । रूपभेदोऽपि भवति । गौरितीमं शब्दमुच्चारयन्ति सास्त्रादि-
 मन्तमर्थमवबुध्यन्त इति । पृथग्भूतयोश्च यः संबन्धः स कृतको दृष्टः ।
 यथा रज्जुघटयोरिति ।

अथ गौरित्यत्र फः शब्दः । गकारौकारविसर्जनीया इति भग-
 वानुपवर्षः । ओत्रग्रहणे द्विथे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च ओत्रग्र-
 हणाः । यद्येवमर्थपत्ययो नोपपद्यते । कथम् । एकैकाक्षरविज्ञानेऽर्थो
 नोपलभ्यते । न चाक्षरन्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चिदस्ति समुदायो नाम ।
 यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदा गकारो न तदौकारविसर्जनीयौ । यदौ-
 कारविसर्जनीयौ न तदा गकारः । अतो गकारादिव्यतिरिक्तोऽन्यो
 गोशब्दोऽस्ति यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । अन्तर्हिते शब्दे स्मरणादर्थप्रति-
 पत्तिश्चेन्न ।

न तु तदस्ति । किं तु संज्ञात्वरूप एव संबन्ध एष्टव्य इत्येतमर्थमुपपादयति—कुत
 इत्यादिना । स्वभावतो वासंबन्धाविति । मुखमूल्यादिरूपभिन्नदेशाधिष्ठानत्वेन शब्दा-
 र्थयोः संबन्धो न स्वभावसिद्ध इत्यर्थः । अत्यन्तभिन्नत्वेन व्यपदेशादपि न स्वभाव
 सिद्धः संबन्ध इत्याह—शब्दोऽयमित्यादिना । रूपभेदाच्च परस्परं भिन्नयोः शब्दा-
 र्थयोः स्वभावतोऽसंबन्ध इत्याह—रूपभेद इत्यादिना । शब्दम्योच्चार्यमाणत्वमर्थम्या-
 वबुध्यमानत्वमिति रूपभेद इति भावः । एवं च पृथग्भूतयोरमयोः स्वतोऽसंबन्धयोः
 पक्षात्पुरुषेभ्यो जायमानः संज्ञासंज्ञिसंबन्धो रज्जुघटयो संयोग इव पुरपकृत एवैष्टव्य
 इति तद्द्वारा पुरपानुप्रवेशसंभवाद्योदना न धर्मं प्रमाणमित्याशयेन प्रकृतपूर्वपक्षमुपसंह-
 रति—पृथग्भूतयोश्चेत्यादिना । आम्ना तावत्संबन्ध । संबन्धिद्वयाधारो हि संबन्धो
 नानिरूपितयोस्तयोर्निरूपयितुं शक्यते । नहि वर्णातिरिक्तस्य शब्दस्य शशविषाणाय-
 मानस्य संबन्ध एव संभवति नतरा नित्यत्वमित्याचारभूतं शब्दस्वरूपमेव कीदृशमिति
 प्रथमं निरूपयाम इति सिद्धान्तवाचाह—अथ गौरित्यादिना । गौरित्यत्रेति ।
 गौरित्युच्चारणे सति गोत्वरूपार्थप्रशयायवत्त्वेनाभिमतः शब्दः किं गकारादिवर्णरूप उक्त
 तद्विन्नस्तदभिन्यङ्गचः स्फोटारूप- कथ्यन इति प्रश्नमाध्यायः ।

एवं शब्दस्वरूप विधिति पृष्ठा सिद्धान्ती वृद्धसंमतिप्रदर्शनपूर्वकं स्वमेने
 गकारादिवर्णो एव शब्दस्वरूपमित्याह—गकारेत्यादिना । उपवर्षग्रहणं नास्य पक्षस्य

स्मृतेरपि क्षणित्वात्क्षरैस्तुल्यता । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो
वर्णः प्रत्यायक इत्यदीपः ।

परमतत्त्वज्ञापनाय किं तु वृद्धसंमतिप्रदर्शनायेति वेदितव्यम् । गकारादिवर्णानामेव
शब्दम्बरूपत्वं प्रत्यक्षबलेनार्थप्रत्यायकत्वानुरोधेन च व्यवस्थापयित्वा प्रथमं प्रत्यक्षबलेन
तेषां शब्दम्बरूपत्वं प्रतिपादयति—श्रोत्रग्रहणे हीत्यादिना । श्रोत्रग्रहणे—श्रोत्रेन्द्रि-
यजन्यप्रत्यक्षविषये । अर्थे वस्तुनि । शब्दशब्दः—शब्द इति शब्दः प्रसिद्धः । वाच-
कत्वेन लोके प्रसिद्ध इत्यर्थः । ते च श्रोत्रग्रहणा इति । त एव—गकारादय एव श्रोत्र-
प्राप्त्या इत्यर्थः । एवमरेण च पराभिमतस्फोटादीनां श्रोत्रप्राप्तत्वनिराकरणं बोध्यम् ।
एवं च श्रोत्रप्राप्तत्वरक्षणलक्षितानामेव लोके शब्दशब्दवाच्यत्वदर्शनात्स्फोटादीनां
चातयात्वाद्गकारादीनामेव वर्णानां शब्दम्बरूपत्वमाश्रयणीयमिति भावः ।

स्फोटवाचाक्षेपः ॥

एवं श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाद्दोषेषु शब्दत्वं प्रसाध्याधुनाऽर्थप्रत्यायकत्वानुरोधेनापि
तेषामेव शब्दत्वमाक्षेपसमाधानाम्या व्यवस्थापयितुं प्रथमतः शब्दामुपन्यस्यति—यद्येवमि-
त्यादिना तुल्यता इत्यन्तेन । यद्येवम्—वर्णानामेव शब्दत्वेऽभ्युपगम्यमाने शब्दश्रवणा-
नन्तरं जायमानोऽर्थप्रत्ययो नोपपद्येत्यर्थः । अत्र हेतुं पृच्छति—कथमिति । वर्णा-
नामर्थप्रत्यायकत्वं वदना वचन्यं किं प्रत्येकं वर्णा अर्थ प्रत्याययेयुरत तदतिरिक्तः
समुदाय उत संहता वर्णा इति । एवं विरूप्याऽऽद्यपक्षं दूषयति—एक-
काक्षरविज्ञान इत्यादिना । द्वितीयपक्षं दूषयति—न चाक्षरव्यतिरिक्तेत्या-
दिना । वर्णरारम्भ्य समुदायो युगपदवाच्यैरेव वर्णरारम्भ्य । न च वर्णानामुप-
लब्धिनो योग्यम् । विच्छिन्नयत्नयद्गन्वात् । सत्तायागपद्येन त्वारम्भे नित्यत्वा-
द्विभुत्वाच्च वर्णानां सर्वे सर्वदा सर्वमारभेगन्धित्यादिबहुतरटोपप्रसक्तदा वर्णावयवि-
बद्धानि रित्तसमुदायोऽप्यप्रामाण्य इति भावः । क्रमवर्तिना वर्णानां साहित्यममंभा-
विनमेवेति महिताना वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमिति तृतीयं पक्षं निराकरोति—यदा गकार-
इत्यादिना । एवं वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं दूषयित्वाऽर्थप्रतीतिरूपकार्यानुगोचरेण गका-
रादिव्यतिरिक्तो गकारादिद्वैर्ध्यवाहित्यमाणोऽप्य एव कश्चन स्फोटान्य शब्दम्बरूपमि-
त्यङ्गीकरणीयमित्याह—अत इत्यादिना । ननु तथाऽपि क्रमवर्तिना वर्णानां स्वरूप-
साहित्यामंभवेऽपि तत्तत्स्मरणद्वाराऽर्थप्रतीतिरुपपद्यते एवमन्यतरिरेव स्फोटकल्पनेत्या-
दाद्यच्च स्मृतेरपि क्षणित्वात्क्षरैस्तुल्यतायां योग्यं दुर्गमेवेत्यावश्यक्येव स्फोटकल्पने

नन्वेवं शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिकं वचनमनुपपन्नं स्यात् ।
उच्यते । यदि नोपपद्यतेऽनुपपन्नं नाम । न हि लौकिकं वचनमनु-
पपन्नमित्येतावता प्रत्यक्षादिभिरेनवगम्यमानोऽर्थः शक्योत्पुपान्तुम् ।
लौकिकानि वचनान्युपपन्नार्थान्यनुपपन्नार्थानि च दृश्यन्ते । यथा
देवदत्त गामभ्याज इत्येवमादीनि, दृश दादिमानि पशुपुपा
इत्येवमादीनि च ।

ननु च शास्त्रकारा अप्येवमाहुः 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे
ग्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्' [नि०१।१] इति यथा । न
शास्त्रकारवचनमप्यलमिममर्थमप्रमाणकमुपपादयितुम् । अपि च नैवैतद-

त्याशयेनाऽऽह—अन्तर्हित इत्यादिना । अन्तर्हिते निर्लान इत्यर्थः ।

स्फोटनिराकरणम् ।

एव स्फोटवाद्यमिमता शब्दामुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—पूर्ववर्णजनितेत्यादिना । अस्य
चायमाशयः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यत्र दर्शपूर्णमाससंज्ञकानामा-
श्रेयादीनापण्या यागानां स्वरूपतः, क्रमवर्तिनामपि सहितानामेव तेषां श्रुतफलसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या स्वरूपतः साहित्यासंगवेऽपि तत्तज्जन्त्यावान्तरापूर्वद्वारा साहित्यं परिकल्प्य
सहितानां फलसाधनत्वं श्रूयमाणमुपपद्यत एवेतीत्यते । तथा वर्णानामप्येकैकशोऽर्थाभि-
धानादर्शनात्सकलोच्चारणे च तदवगमात्संहत्यकारित्वे निश्चिने स्वरूपेण च वर्णानां
साहित्यासंगवात्सस्कारनामकमवान्तरव्यापारं परिकल्प्य तद्द्वारा साहित्यमभ्युपगम्यार्थ-
प्रत्यायकत्वं सहितानां वर्णानामेवोपपद्यत इत्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपाया अर्थापत्तेर-
शैव हीणत्वाच्च सा स्फोटनरूपनाय प्रभवतीति ।

नन्वेवं पूर्वपूर्ववर्णजनितसस्कारसहितान्तिमवर्णभ्यैवार्थप्रत्यायकत्वं न तु स्फोटानम-
कशब्दभेदेऽभ्युपगमे 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' 'गोशब्दात्सस्त्रादिमन्तं प्रतिपद्यामहे'
इत्यादिको लौकिको व्यवहारोऽप्यवधानेन शब्दस्यैव निमित्तत्वबोधकोऽनुपपन्नः स्यादि-
त्येवं स्फोटवादी शङ्कते—नन्वेवमित्यादिना । वेदल लौकिक व्यवहारं पुरस्कृत्य न्याय-
विरुद्धोऽप्रामाणिकार्थः कल्पयितुं न शक्यते किं तु लौकिक एव व्यवहारो वयाकथं-
चिदुपपादनीय इत्याशयेन सिद्धान्त्याह—उच्यते इत्यादिना । तत्र प्रथम ताव-
न्व्यायविरुद्धस्य लौकिकव्यवहारस्याप्रामाण्यमिष्टमेवेत्याशयेनाऽऽह—यदि नोपपद्यत
इत्यादिना—इत्येवमादीनि चेत्येवमन्तेन । स्पष्टार्थं भाष्यम् । ननु लौकिकव्यव-
हारस्य प्रकृतविषयेऽप्रामाण्येऽपि शास्त्रकारव्यवहार कथमदमार्थं भवितुमर्हतीति

नुपपन्नार्थम् । असरेभ्यः संस्काराः संस्कारादर्थप्रतिपत्तिरिति सं-
भवत्वर्थप्रतिपत्तावसराणि निमित्तम् । गौण एवार्थप्रतिपत्तौ शब्द
इति चेत् । न गौणोऽक्षरेषु निमित्तभावः । तद्भावे भावात्तदभावे
चामावात् । अथापि गौणः स्यात् । न गौणः शब्दो
मा भूदिति प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शक्यः परिकल्पयितुम् ।
न ह्यप्रिर्माणवत् इत्युक्तेऽग्निशब्दो गौणो मा भूदिति ज्वलन एव
माणवत् इत्यध्यवसीयते । न च प्रत्यक्षो गकारादिभ्योऽन्यो गोशब्द
इति । भेददर्शनाभावाद्भेददर्शनाच्च । गकारादीनि हि प्रत्यक्षाणि ।
तस्माद्गौरिति गकारादिविसर्जनीयान्त पदमक्षराण्येव । अतो न तेभ्यो
व्यतिरिक्तमन्यत्पदं नामेति । ननु 'संस्कारकल्पनाशमत्यदृष्टकल्पना'
उच्यते । शब्दकल्पनाया सा च, शब्दकल्पना च । तस्मादक्षराण्येव
पदम् ।

शङ्कते—ननु चेत्यादिना । व्रजति पचनीत्येवमाख्यातान्तपदेनाऽऽद्यक्रियाप्रभृत्यन्तिम-
क्रियापर्यन्त पूर्वपरभावेन विद्यमानाक्रियासमूहात्मक भाव घात्वर्थभूतमात्र इत्येवं
शास्त्रकारव्यवहारेण शब्दस्थैवायवधानेनार्थप्रत्यायनत्वदर्शनात्संस्कारद्वारा तदाश्रयणे
तादृशायवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । शास्त्रकारम्यापि न्यायविरुद्धत्वेऽप्रमाणत्वमिष्टमेवेत्या-
शयेनाऽऽह—न शास्त्रकारवचनमित्यादिना । किं च तत्तद्वर्णानुभवजनितसंस्काराणां
व्यापारमात्रत्वेन व्यवसायकत्वाभावाच्चानुपपन्नार्थं लौकिकवचन शास्त्रकारवचन चेत्या-
शयाशयेनाऽऽह—अपि चेत्यादिना निमित्तमित्यन्तेन ।

ननु शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यादि-व्यवहारेषु शब्दशब्दो वर्णात्मकशब्दो गौण एव
स्यात्तु मुख्योऽयवधानेनार्थप्रत्यायकत्वाभावादित्याशयवान्शङ्कते—गौण इत्या-
दिना चेदन्तेन । समाधत्ते—न गौण इत्यादिना । पूर्वोक्तव्यवहारेषु शब्दशब्दो वर्णेषु न
गौण इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अक्षरेषु निमित्तभाव इति । अन्यक्षरेषु निमित्तत्वमर्थप्रति-
पत्तावन्वयतिरेकदर्शनादित्यर्थः— । एवं च स्व व्यापारद्वाराऽस्तरणामर्थप्रतिपत्तौ हेतुत्वस-
म्भवात्ततोऽन्यादृशस्य हेतुत्वस्य युत्राध्यदर्शनात्स्वव्यापारव्यवसायस्य सर्वत्र नियतत्वात्संस्का-
रस्य शब्दस्य व्यापार एवेतिदृश-व्यवधानम-यवधानमेततो न गौण शब्द इति भावः ।
एव वर्णेषु मुख्यशब्दत्वमुपपत्त्यापुना प्रीतिवादेन कथाभिद्वर्णानां गौणशब्दत्वेऽपि तेषां
मेवार्थप्रत्यायकत्व युक्तं प्रत्यक्षादिभिरवगम्यमानत्वाच्च तु तदतिरिक्तस्य शब्दत्वस्य
प्रत्यक्ष विभिरनवगम्यमानत्वात्प्रत्यायनत्वद्वयनमुपात्तिमादित्याशयेनाऽऽह—अथापी-
त्यादिना प्रत्यक्षाणीत्यन्तेन ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः ।

अयमाशयः । यथा 'अग्निर्माणवकः' इत्यादौ प्रयुज्यमानोऽग्निशब्दो गौणो मा भूदिति ज्वलनपरो नेप्यते माणवके ज्वलनामेदस्य प्रत्यक्षाबाधितत्वात् । तद्वच्छब्दा-
दर्थं प्रतिपद्यामह इत्यादौ प्रत्यक्षादिविरनवगम्यमानस्य स्फोटस्य न शब्ददाब्दवाच्य-
त्वमद्गीकृत्यार्थप्रत्यायकत्वं कल्पयितुमुचितम् । किं तु प्रत्यक्षगम्यानां गकारादीनामेव
गौणत्वमप्यद्गीकृत्य तत्कल्पनमुचितमिति । अत उक्तयुक्तिभिर्गकारादीनामेव वर्णानां
पदत्वं न तु तदतिरिक्तस्य प्रमाणागोचरस्य स्फोटस्येत्याह—तस्मादित्यादिना नामेती-
त्यन्तेन ।

ननु यथा स्फोटवादे स्फोटस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वे स्वीक्रियमाणेऽदृष्टकल्पना तद्वद्भ-
वन्मतेऽपि तत्तद्दर्शानुभवजनितसंस्कारस्य तत्तत्सृष्टिहेतोरर्पप्रतीतिरूपकार्यान्तरे साम-
र्थ्यमदृष्टमेव कल्पयितव्यं भवतीति कथं स्फोटवादे निराकियत इति शङ्कते—
नन्विति । समाधत्ते—उच्यत इति । अयमाशयः । स्फोटशब्दपक्षे ह्यवश्यं तत्तद्दर्शानु-
भवजनितं संस्कारान्तरं स्फोटमिव्यक्तिसमर्थं सृष्टिहेतोरिव वा तदभिव्यक्तिसामर्थ्यं
कर्मणः संयोगविभागयोरिवादृष्टमेव कल्पनीयम् । तथास्माभिरर्थप्रतीतावेव कल्प्यते भव-
न्मते तु पूर्वोक्तरीत्याऽदृष्टकल्पनाऽप्रासिद्धस्फोटात्मकशब्दकल्पना चेत्याधिको दोष
इति । प्रकृतं स्फोटनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति । ननु वर्णानां तदतिरिक्तस्फो-
टस्य वाऽर्थप्रत्यायकत्वांशे प्रकृतौत्पत्तिकसंबन्धाधारतांशे वा तुल्यतया प्रयत्नपुरःसरं
स्फोटप्रतिषेधो निरर्थक इति चेत् । यतः स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य
वाक्यार्थस्य वाचकत्ववयवास्तु पदात्मकं वर्णान्तमकाश्च मृषामूढा इतीप्यते । ततश्च
पदतदवयवाश्रितस्योहादेर्महापाक्यवाक्यवान्तरवाक्यार्थप्रयानाद्याश्रितस्य प्रसङ्गतन्त्रादे-
श्चोत्तरत्र विचार्यमाणस्य मृषात्वं स्यात् । अतस्तत्सत्यत्वासिद्धचर्चं स्फोटनिराकरणमिति न

आकृतिवादः ॥

निष्कलम् । एवं संबन्धिद्वयाधारस्य संबन्धस्य एकस्मिन्नाधारे शब्दस्वरूपे निरूपितेऽपरं
संबन्धिनमर्थरूपं निरूपयितुमारमते—अथ गौरित्यादिना ।

तत्र यद्यप्याकृतिस्तु क्रियार्थत्वादित्यादिना सूत्रकारेणैवाऽऽकृतेरभिधेयत्वं स्थाप-
यिष्यत इत्यत्र पृथक्प्रयासो विफलः । तथाऽऽप्याकृतेरभिधेयत्वं पूर्वपक्षिणा द्वेषो-
द्भाव्यते । अभावाद्वावे वा क्रियायामनुपयोगादिति । तदत्र सद्भाष्यप्रतिपादनेन प्रथ-
मपक्षनिराकरणं क्रियते । द्वितीयमुपारिष्टात्सूत्रकारो निराकरिष्यतीति विवेकः ।

अयेत्यादिप्रश्नभाष्यस्यायमर्थः । गोत्वादिसामान्यरूपाया आकृतेर्व्यवस्था

सास्नादिविशिष्टाकृतिरिति द्रूमः । नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वेति ।
न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हति । रुचकः स्वस्तिको वर्ध-
मानक इति हि प्रत्यक्षं दृश्यते । व्यामोह इति चेन्न । नासति प्रत्ययवि-
पर्यासे व्यामोह इति शक्यते वक्तुम् । ' असत्यप्यर्थान्तर एवंजातीयको

सह भेदाभेदादि विकल्पासहस्येन दुर्निरूपतयाऽप्रसिद्धत्वाद्गोव्यावृत्तिरूपस्यापोहस्य
शब्दार्थत्वे तस्यावस्तुतया कथं तदाधारतया संबन्धो नित्यः सिध्येदिति । प्रत्यक्षप्र-
माणासिद्धस्य ' अयमपि गौरयमपि गौः शान्भेयादन्यो बाहुलेयः ' इत्यादिप्रती-
तिवशेन मित्रामित्रत्वेन प्रतीयमानस्य च गोत्वादिसामान्यस्य " प्रत्यक्षबलसिद्धस्य
सामान्यस्य कुतर्कतः । न शक्योऽपह्नवः कर्तुं सर्वं विजयते हि तत् " । इत्याद्युक्त-
रीत्याऽपह्नोतुमशक्यतया तादृशं गोत्वादिरूपं सामान्यमेव शब्दार्थ इति तदाधारः
संबन्धो नित्यः सिध्यत्येवेत्याशयेन सिद्धान्तवाद्याह—सास्नादिविशिष्टाकृतिरिति ।
' नातिमेवाऽऽकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया ' इति वार्तिकोक्तरीत्या आतिराकृतिश-
ब्देनोच्यते । आक्रियते निरूप्यत इत्यर्थः । सास्नादिविशिष्टेति । एकस्मिन्
गोपिण्डे विद्यमानानां सपुञ्चितानेकसामान्यानां सत्तादिरूपाणां मध्ये गोशब्दवाच्यसा-
मान्यस्य तेन साकमेकस्मिन्नवयविन्यसाधारण्येन विद्यमानैः सास्नादिभिरवयवैरुपलक्षण-
भूतैर्विच्य निर्देशार्थं सास्नादीत्युपादानम् ।

नन्वाकृतिर्न पिण्डपृथग्भूता पिण्डबुद्बुच्चमावेऽबुध्यमानत्वात् । पङ्क्तिरूपवनादिवदि-
त्यनुमानेन आकृतेरसद्भावमभिप्रेत्य शङ्कते—नन्वाकृतिरिति ।

अस्ति वा न वेति सद्विद्यमानतया साध्यत्वात्कथं सिद्धवत्कृत्याऽऽकृतेः शब्दार्थ-
त्वमुच्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षाविरुद्धं भवदनुमानमित्याशयेन समाधत्ते—न प्रत्यक्षे-
त्यादिना । लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षविरोधिभवदनुमानं निरालम्बनवाद्यामिमत्प्रत्यक्षगम्यरूपा-
द्यपहनवानुमानवदनादरणीयमिति भावः । रुचकः स्वस्तिको वर्धमानक इति ।
सौवर्णपदार्थगतत्त्वात्त्वादिरूपावान्तरसामान्याभिप्रायेण बोध्यम् । प्रयानुगतपुवर्णत्व-
रूपसामान्याभिप्रायं वेदम् । अनूक्तः प्रत्ययो भ्रमरूपः प्रत्यक्षाभास इति शङ्कते—
व्यामोह इति । उत्तरकाले बाधमज्ञानादिरूपबाधकाभावादुत्पन्नस्य च ज्ञानस्य स्वतः
प्रमाणत्वान्न भ्रमत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याशयेन समाधत्ते—नासतीत्यादिना ।
ननु यथा पङ्क्तिर्वनमिति वृक्षादिव्यतिरिक्तार्थान्तरस्याभावेऽपि प्रत्ययमात्रं भवति तद्व-
त्पिण्डव्यतिरिक्ताकृतिरूपार्थान्तराभावेऽपि प्रत्ययमात्रं भवितुमर्हतीति शङ्कते—असत्य-

भवति प्रत्ययः; पङ्क्तिः, यूर्यं, वनमिति ययेति चेत् । न । असंबद्धमिदं वचनमुपन्यस्तम् । किमसति वने वनप्रत्ययो भवतीति प्रत्यसमेवाऽऽक्षिप्यते वृक्षा अपि न सन्तीति । यद्येवं प्रत्युक्तः स माहायानिकः पक्षः । अयं क्रियाकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यते सिद्धान्तान्तरं ते दुप्यतीति वनेऽपि सति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति । एवमपि प्रकृतं दूपयितुमशक्नुवतस्तत्सिद्धान्तान्तरदूपणे निग्रहस्थानमापद्यते, असाधकत्वात् । स हि वक्ष्यति दुप्यतु । यदि दुप्यति किं तेन दुप्येन अदुप्येन वा प्रकृतं स्वया साधितं भवति, मदीयो वा पक्षो दूपितो भवतीति । न च वृक्षव्यतिरिक्तं वनं यस्माद्योपलभ्यतेऽतो वनं नास्तीत्यवगम्यते । यदि वनेऽन्येन हेतुना सद्भावविपरीतः प्रत्यय उत्पद्यते मिथ्यैव वन-

पीत्यादिना । असत्यप्यर्थान्तर इत्यादिना किं वनप्रत्ययो यथा प्रत्यक्षाभासोऽर्था-
न्तरसाधको न भवति, एवमाकृतिप्रत्ययोऽपीति निरालम्बनत्वादमभिप्रेत्य प्रत्यसमेवाऽऽक्षि-
प्यत उताऽऽकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यत आकृतिप्रत्ययानुरोधेनाऽऽकृतिसद्भावाम्युपगमे
वनप्रत्ययानुरोधेन वनसद्भावोऽप्यङ्गीकरणीयः स्यादिति ते सिद्धान्तान्तरं दुप्यतीत्येवं द्वेषा
विकल्प्योपपत्त्याऽपि न संभवतीत्येवं दूपयितुं भवदुपन्यस्तं वचनं प्रकृतेऽसंबद्धमित्युत्तर-
माह—नासंबद्धमित्यादिना । भवदुपन्यस्तं वचनं स्वल्पससाधकमपि न भवति मदीय-
पक्षदूषकमपि न भवतीत्यर्थः । तथाऽऽद्यं विकल्पमाशङ्क्य दूपयति—किमसति वन
इत्यादिना—माहायानिक इत्यन्तेन ।

असति वने वनप्रत्ययो भवतीति वचनेन यदि शून्यवादप्रतिप्रेत्य वनमित्या-
कारकप्रत्ययेन वृक्षा अपि वस्तुभूना न सिध्यन्तीति प्रत्यक्षमेव स्वविषये प्रमाणं न
भवतीत्याक्षिप्यते तर्हि स शून्यवादिपक्षः प्रागेव युक्तिनिषयोपपादनेन निराकृत
इत्यर्थः । द्वितीयविकल्पमाशङ्कते—अथेत्यादिना प्राप्नोतीत्यन्तेन । इदं विकल्पं
दूपयति—एवमपीत्यादिना भवतीतीत्यन्तेन । भाष्यं सुगमम् । वनप्रत्य-
यस्याऽऽकृतिप्रत्ययवैषम्यं द्वेषा दर्शयन् प्रथममेकमाह—न चेत्यादिना ।
यस्माद्दृशातिरिक्ततया वनं नोपलभ्यते, अतोऽतिरिक्तं वनं नास्तीत्यवगम्यते, आकृतौ
हु न तथेत्येकं वैषम्यम् । अपरं वैषम्यमाह—यदि वन इत्यादिना वैषम्यमित्यन्तेन ।
अयमाशयः । यदि लोकदृष्टिभुस्त्य वनप्रत्ययस्य नापकं प्रत्ययान्तरं वर्तत इति

प्रत्यय इति । ततो वन नास्तीत्यवगच्छामः । न च गवादिषु प्रत्ययो विपर्येति । अतो वैपम्यम् । अथ वनादिषु नैव विपर्येति न ते न सन्तीति । तस्मादसंबद्धः पङ्क्तिवनोपन्यासः । अत उपपन्नं जैमिनिवचनमाकृतिः शब्दार्थ इति । यथा चाऽऽकृतिः शब्दार्थस्तथोपरिष्ठाभिपुणतरमुपपादयिष्याम इति ।

अथ संबन्धः क इति । यच्छब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितम् ।

तस्मान्मन्यामहे फेनापि पुरुषेण शब्दानामर्थः सह संबन्ध कृत्वा

वनप्रत्ययो मित्यैवेत्याश्रीयते तदा वन नाम वस्त्वन्तर मांस्वेव । आकृतिप्रत्ययस्य तु कदाऽपि विपर्ययप्रत्ययान्तर नास्त्येवेत्याकृतिरूपवस्त्वन्तराम्युपगमे न कोऽपि दोष इति । यद्वि तु लोकेऽपि य कश्चिद्वनादिप्रत्ययस्यापि विपर्ययप्रत्ययान्तर नास्त्येवेत्यभिनिविशेत, तद्दृष्ट्या वनात्मक वस्त्वन्तरमन्तु नाम । नैतावताऽस्माकमाकृतिसद्भाववादिनां काचित्कतिरित्याशयेनाऽऽह—अथ वनादिष्वित्यादिना । आकृतिसद्भावसमर्थन च विन्तरेण धार्तिर एव कृत तत्रैव द्रष्टव्यम् । अत आकृतेरसत्यत्वप्रतिपादनाय पङ्क्तिवनाद्युपन्यास सर्वथाऽसाधक एवेत्यसंबद्ध एवेत्युपसहरति—तस्मादिति । उच्यतेत्याऽसाधकत्वादित्यर्थ । अत उच्यतेत्याऽऽकृतिसद्भावे बाधकभावात् प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपसाधकसद्भावाच्चाऽऽकृते शब्दार्थत्वबोधक जैमिनिवचनम्—आकृतिम्नु त्रियार्थत्वादित्यादित्रमुपपत्तरमित्याह—अत इति । एव सद्भावप्रतिपादनेनाऽऽकृते शब्दार्थत्वमुपपाद्य त्रियोपयोगप्रदर्शनेनापि शब्दार्थत्वमुत्तराऽऽकृत्यधिकरणे विन्तरेणोपपादयिष्याम इत्याह—यथा चेत्यादिना । एव शब्दार्थयोराधारभूतयो स्वरूपं निरूप्य तदाधेयमूनम्य सज्ञामज्ञिष्ठक्षणमबन्धम्य नित्यत्वमुपपादयितु पूर्वमेवोपपन्नान्तम्य तन्नित्यत्वपूर्वपक्षम्यैतावता शब्दार्थनिरूपणपरेण ग्रन्थेन व्यवहितत्वात्तस्मरणार्थ प्रशोच्यते प्राग्यां पूर्वोपपात्ति सज्ञामज्ञिष्ठक्षण शब्दार्थयो सबन्धस्वरूपमाह—अथेत्यादिना । कृतदित्तित्या शब्दार्थो भवेता नाम, यदर्थस्तु प्रयासोऽय शब्दार्थस्वरूपनिरूपणविषय यन्तादृशमबन्ध र इति प्रश्नार्थार्थ । यादृशेन सबन्धेन शब्दज्ञाने सत्यर्थज्ञानं जायते तादृश सज्ञामज्ञिरूप एव प्रकृते सबन्ध इत्युत्तरमाप्यार्थ । तस्य च कृतकत्वं पूर्वोपपादितमनुधापने—स तु कृतक इत्यादिना । प्रकृतपूर्वपक्षमुपसहरति—तस्मादिति । जगदादावेवेन केननिम्नहापुरूपेण शब्दानामर्थ सह सज्ञामज्ञिष्ठक्षणसबन्ध सं यवहारार्थ कृत्वा वेन प्रशोता इति पुनर्म्य च भ्रमप्रमादादिमन्त्राप्रमाणमेव वेदा प्रमाणमगौरित्यर्थ । एव प्राप्ते मिद्वान्तमाह—तद्विदानीमिति ।

संन्यवहर्तु वेदाः श्रणीता इति । तदिदानीमुच्यते । अपौरुषेयत्वात्संबन्धस्य सिद्धमिति । कथं पुनरिदमवगम्यतेऽपौरुषेय एष संबन्ध इति । पुरुषस्य संबन्धुरभावात् । कथं संबन्धा नास्ति । प्रत्यक्षस्य प्रमाणास्याभावात्, तत्पूर्वकत्वाचेतरेषाम् । ननु ' चिरवृत्तत्वात्प्रत्यक्षस्याविषयो भवेद्विदानीन्तनानाम् । न हि चिरवृत्तः सन्न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपारामादिषु स्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषविषयो हि तेषु भवति, देशोत्सादेन कुलोत्सादेन वा । न च शब्दार्थव्यवहारविद्योगः पुरुषाणामस्ति । स्यादेतत् । संबन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं कर्तृस्मरणमनाद्रियमाणा विस्मर्युरिति । तन्न । यदि हि पुरुषः कृत्वा संबन्धं व्यवहा-

शब्दार्थयोः संबन्धस्यापौरुषेयत्वासंभवात्सिद्धं प्रामाण्यमित्यर्थः ।

शब्दार्थसंबन्धापौरुषेयत्ववादाः ।

संबन्धस्यापौरुषेयत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयितुं कथं संबन्धस्यापौरुषेयत्वं गम्यत इति पृच्छति—कथं पुनरिति । संबन्धकर्तुः पुरुषस्याभावाच्चास्ति संबन्धस्य पौरुषेयत्वमित्युत्तरमाह—पुरुषस्येत्यादिना । संबन्धस्य कर्ता नास्तीति कथमवगम्यत इति पृच्छति—कथमिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणानामभावाच्चास्ति तत्कर्तेत्यवगम्यत इत्युत्तरमाह—प्रत्यक्षस्येत्यादिना । यद्दर्शनयोग्यं वस्तु तादृशं सामग्रीसमवधानदशायाः अपि चादि न दृश्यते तत्रास्तीत्यवगम्यते यथा गरुडङ्गादिरित्याशयः । ननु संबन्धकर्तुः प्रत्यक्षयोग्यस्यापि चिरवृत्तत्वादिदानीन्तनानां न प्रत्यक्षाविषयत्वं भवतीति शङ्कते—नन्विति । चिरवृत्तस्येदानीन्तनप्रत्यक्षयोग्यत्वासंभवेऽपि स्मरणयोग्यत्वसत्त्वात् । तस्य चातुपलम्भनाश्राप्तयेष संबन्धेत्यवगम्यत इति समाधत्ते—न हीति । न हि न स्मर्येत—स्मरणयोग्यो भवत्येवेत्यर्थः । ननु हिमवदादिषु विद्यमानकूपारामादीनां कर्ता यथा न स्मर्येत इदानीन्तनैस्तेषां भवितुमर्हतीत्याशङ्क्य समाधत्ते—नचे त्यादिना । अयमाशयः । हिमवदादिषु देशोत्सादस्य कुलोत्सादस्य वा संभावितत्वात्स्मृतिहेतुभूतपुरुषपरम्पराया विच्छेदात्तत्रास्मरणमुपपद्येत, प्रकृते तु शब्दार्थव्यवहर्तृपुरुषपरम्पराविच्छेदस्य कथमपि कदाऽप्युद्भाविगितुमशक्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धकर्तृविस्मरणोपपादनमस्ति साहसमिति ।

ननु व्यवहर्तृपुरुषाणां शब्दार्थसंबन्धमात्रं व्यवहारार्थमावश्यकं तत्कर्तृस्मरणं तु घटकर्तृकुलालस्मरणमिव निष्प्रयोजनमिति संबन्धारमनाद्रियमाणा विस्मर्युरिति शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । समाधत्ते—तद्येत्यादिना न विप्रतिचावित्यन्तेन । अस्य

रयेत्, व्यवहारकालेऽवश्यं स्मर्तव्यो भवति । संप्रतिपत्तौ हि कर्तृव्यवहारोऽर्थः सिध्यति, न विप्रतिपत्तौ । न हि वृद्धिशब्देन, अपाणिनेर्व्यवहारत आदैचः प्रतीयेरन्, पाणिनिः कृतिमननुमन्यमानस्य वा । तथा मकारेणापिङ्गलस्य न सर्वगुरुत्रिकः प्रतीयेत, पिङ्गलकृतिमननुमन्यमानस्य वा । तेन कर्तृव्यवहार्तरी संप्रतिपद्येते । तेन वेदे व्यवहारद्विरवश्यं स्मरणीयः सवन्धस्य कर्ता स्यात्, व्यवहारस्य च । न हि विस्मृते वृद्धिरादैजि(पा० १ । १ । १ ।)त्यस्य सूत्रस्य कर्त्तरि ' वृद्धिर्यस्याचामादिः । (पा० १ । १ । ३० ।) इति फ्रिचित्प्रतीयेत ।

माप्यस्यायमाशय । नात्र सवन्धकर्तुरनादराद्विस्मरणमुपपद्यते । यदा हि कश्चित्पदपदार्थसवन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपाटनाय वेदवाक्यानि कृतवास्तदाऽवश्यमसौ सवन्धस्य कर्ता, स एव च तैर्पदैर्वेदवाक्यरचनात्मक व्यवहारं करोतीति समयव्यवहारयोरेककर्तृत्वप्रतिपत्तुमि स्मर्तव्यं तथा वाक्यादर्थं प्रतिपाद्यमानानामवश्यं वाक्यकर्तुराप्तत्वं च स्मर्तव्यं तदर्थानत्वादर्थनिश्चयस्य । न च वेदादर्थं प्रतिपाद्यमाना समयकर्तारं तेन सह वेदकर्तुरेकत्वतस्तस्य चाऽऽप्तत्वं स्मरन्तो दृश्यन्त इति—संप्रतिपत्ताविति । सवन्धकर्तृवेदवाक्यकर्तुरेक्य आप्तत्वे च निश्चिते सतीत्यर्थः । अर्थः सिध्यतीति । प्रतिपत्तुणा वेदवाक्यादर्थनिश्चयो जायत इत्यर्थः—न विप्रतिपत्ताविति । ऐक्यनिश्चयाभावे सति न जायत इत्यर्थः । सवन्धव्यवहारोऽर्थनिश्चये सत्येव प्रतिपत्तुणा तद्व्यवहारतोऽर्थनिश्चयो नान्ययेत्यन्वयव्यतिरेकी दृष्टान्तेन प्रदर्शयति—न हीत्यादिना अननुमन्यमानस्य वेत्यन्तेन । अयमर्थः । यथा पाणिनिभिन्नस्य पाणिनिमतानुसारिणो वा वृद्धिशब्दव्यवहारत आदैचो न प्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तार । यथा वा पिङ्गलाचार्यमित्तस्य तन्मतानुसारिणो वा मकारव्यवहारत सर्वगुरुत्रिकं न प्रतिपद्यन्ते । किं तु वृद्धिरादैजिति वृद्धिशब्दसवन्धकर्तु पाणिनेर्वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति व्यवहारतो वृद्धिशब्देनाऽऽदैचं प्रतिपद्यन्ते ।

एव ' सर्वगुरुम् ' इति मकारसवन्धकर्तु पिङ्गलाचार्यस्य व्यवहारत सर्वगुरुत्रिकं प्रतिपद्यन्ते तद्वदिति । अतः कारणात्सवन्धव्यवहारो संप्रतिपत्तिरावश्यकीति निगमयति—तेनेति । तथा च प्रकृतेऽपि वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तुभिरवश्यं पदपदार्थसवन्धकर्ता तादृशपदसमूहात्मकवेदवाक्यकर्ता चैव एवाऽऽप्तत्वेन स्मरणीय इत्याह—तेन वेद इत्यादिना । समयव्यवहारयोरेककर्तृत्वविस्मरणे नार्थनिश्चयः समवतीत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शयति—न हीति । अतश्च प्रकृते विनाऽपि कर्तृस्मरणं वेदवाक्यादर्थनिश्चयस्य

तस्मात्कारणादवगच्छामो न कृत्वा संबन्धं व्यवहारार्थं केनचि-
द्वेदाः प्रणीता इति । यद्यपि च विस्मरणमुपपद्येत, तथाऽपि न प्रमाण-
मन्तरेण संबन्धारं प्रतिपद्येमाहि । यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं
भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे । तस्मा-
दपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति ।

नन्वर्थापत्या संबन्धारं प्रतिपद्येमाहि न कृतसंबन्धाच्छब्दा-
दर्थं प्रतिपद्यमानानुपलम्भामहे । प्रतिपद्येरंध्रेत्प्रथमश्रवणेऽपि प्रतिपद्ये-
रन् । तदनुपलम्भनादवश्यं भवितव्यं संबन्धेति चेन्न सिद्धवदुपदे-

प्रसिद्धत्वात् संबन्धस्य वेदवाक्यस्य च कर्ताऽभ्युपगन्तुं शक्यत इत्याह—तस्मात्कार-
णादिति । ननु विद्यमानस्यापि संबन्धकर्तृशब्दोद्योगप्राप्तिद्वेहग्रन्थकर्तुरिव विस्मरणमुपपन्न-
मिति न तावता कर्त्रमात्रः सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । समावृत्ते—तथाऽ.
पीत्यादिना । अयमाशयः । उद्गम्यादिपूहेतिसमाख्यादिरूपवहुतरप्रमाणवलेन कर्तुः
संप्रतिपन्नत्वेऽपीह संबन्धे कस्यापि प्रमाणस्यानुपलम्भमात्केनानुपलम्भनस्य वस्त्वमा-
त्रासाधकत्वेऽप्यप्रामाणिकवस्त्वनुपलम्भनस्य शशविषाणादिष्विवाभावसाधकत्वं संभवत्ये-
वेति ।

सौत्रोपदेशपर्यं निरूपयितुमवतराणिकामारभयति—नन्वित्यादिना । अस्य
शङ्कामास्यस्यायमाशयः । संबन्धसद्भावे प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रथमश्रुतावर्थाप्रतीत्यनुपप-
तिरूपाऽर्थापत्तिः प्रमाणं भवितुमर्हति । तथा हि । संबन्धस्य कृतकत्वे ह्यप्रतिपन्नस-
मयानामर्थाप्रतीतिः प्रतिपन्नसमयानां च प्रतीतिर्देवदत्तादिशब्दवदुपपन्ना भवति । स्वाभाविके
ह्यु प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यात् । स तु नास्ति किंत्वस्यायमर्थ
इति पुरुषेण कथिते सत्येवार्थप्रत्यय उपलभ्यत इत्यवश्यं पुरुषकृतमेव शब्दस्यार्थप्रत्याय-
कत्वमिति पौरुषेय एव संबन्ध इति । इमा शङ्कां सौत्रोपदेशपर्यं दर्शनेन निराकरोति—
न सिद्धवदुपदेशादित्यादिना । सिद्धवदुपदेशादिति । अस्यायमर्थ इति न संबन्धक-
रणमिदं किं तु प्रसिद्धस्यैव संबन्धस्य, उपदेशः—कथनं तस्मादित्यर्थः । सिद्धसंबन्धस्य
कथनमेवेदं न तु करणमिति कथमवगम्यत इति चेत् । इत्यम् । अर्थान्तरकथने बहुभिर्नि-
वारणात् । तथा हि । यो हि कश्चित्कस्मैचिद्विशब्दस्यार्थं भवत्यं वाऽप्यमाह तमन्वे
बहवो निवारयन्ति नायमस्यार्थः किं तु सास्नादिमानस्यार्थ इति । संबन्धकरणपक्षे च
देवदत्तादिशब्दवत् । येनैवार्थेन संबन्धः कथिते स एव तच्छब्दार्थ इति निवारणं नोप-
पद्यते । तस्मान्न तावत्पुरुषा अस्य शब्दस्याप्यमर्थोऽस्यायमर्थ इति वदन्तोऽपि तत्संब-

शात् । यदि संबन्धुरभावाभियोगतो नार्था उपलभ्येरस्ततोऽर्था-
पत्त्या संबन्धारमवगच्छामः । अस्ति त्वन्यः प्रकारः ।

वृद्धानां स्वार्थेन संबन्धव्यवहारमाणाणामुपशृण्वन्तो बालाः प्रत्यक्ष-
मर्थं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदाऽ-
न्येभ्यो वृद्धेभ्यस्तेऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादिरित्येवं वा भवेत् । अथ
वा न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्वार्थेन संबन्ध आसीत्; अथ केनचित्स-
बन्धाः प्रवर्तिता इति । अत्र वृद्धव्यहारे सति नार्थादापद्येत संबन्धस्य
कर्ता । अपि च व्यवहारवादिनः प्रत्यक्षमुपदिशन्ति, कल्पयन्तीतरे
संबन्धारं न च प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि कल्पना साध्वी । तस्मात्संबन्धुरभावः ।
अव्यतिरेकश्च यथाऽस्मिन्देहे सास्नादिमति गोशब्द एवं सर्वेषु दुर्ग-

न्धवर्तृत्वेन शङ्कनीया इति । पूर्वपक्षयुपन्यस्तामर्थापत्तिमन्यथा परिहर्तुमाह—यदि
संबन्धुरित्यादिना । संबन्धस्याकृतकत्वेऽपि शब्दादर्थप्रतीतिः प्रकारान्तरेणोपपन्ना
भवतीत्यर्थः । तदेव प्रकारान्तरमाह—वृद्धानामित्यादिना ।

यथाऽद्यत्वे स्वकार्यार्थं व्यवहरमाणानां वृद्धानां प्रसिद्धसंबन्धानामुपशृण्वन्तो
बालाः संबन्धमर्थं च प्रत्यक्षं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते, एव सर्वदाऽपीत्यनादिवृद्धव्यवहार-
महिम्ना संबन्धावगमोऽर्थावगमश्चोपपन्नतरो भवतीति संबन्धस्याकृतकत्वेऽपि न काऽप्यनु-
पपत्तिरिति भावः ।

एव स्वमतमुपपाद्य शब्दार्थसंबन्धस्य कृतकत्व शब्दार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिनिमित्तक
दूषयितुमनुवदति—अथ चेत्यादिना प्रवर्तिता इत्यन्तेन । इमं पक्षं दूषयति—
अत्रेत्यादिना । पूर्वोपपादितरीत्याऽनादिवृद्धव्यवहारेणैवार्थप्रतीतेरुपपन्नतरत्वादनुपपत्ते-
रेवामावात् तन्महिम्ना संबन्धवर्तृत्सिद्धिरिति भावः । सौत्रोपदेशपद प्रत्यक्षरूपार्थान्तरपर-
तया व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना । उपदेश प्रत्यक्षविषयो वृद्धव्यवहारोऽर्थप्रती-
तिसाधको यतो विद्यतेऽतोऽनुपपत्तिरेव नास्तीत्याशयः । यत्तु स्वामाविके प्रत्याय-
कत्वे प्रथमश्रवणेऽप्यर्थप्रतीति म्यादित्युक्तम् । तत्र । संबन्धस्य सामयिकत्व इव स्वामा-
विन्यत्वेऽप्यवगतस्यैवार्थप्रतिपत्तौ निमित्तत्व नानवगतस्येति प्रथमश्रवणेऽप्रतिपन्नसं-
न्धस्यार्थाप्रतीतिरेपपन्नतरत्वात् । सौत्रमव्यतिरेकपद व्याचष्टे—अव्यतिरेकश्चेत्यादिना ।
यतोऽव्यतिरेको देशाव्यतिरेक संबन्धस्य विद्यतेऽतोऽपिकारणात्संबन्धो नित्य इत्यर्थः ।
देशाव्यतिरेकमेव संबन्धोपपादयति—यथाऽस्मिन्देहे इत्यादिना ।

अयमाशयः । यथाऽस्मिन्देहे सास्नादिमत्यर्थे गोशब्द प्रयुज्यमानो दृश्यते,

मेवपि । चह्यः संबन्धारः कथं संगस्यन्ते । एको न शक्यनुयात् । अतो नास्ति संबन्धस्य कर्ता । अपर आह । अन्यतिरेकश्च । न हि संबन्ध-
व्यतिरिक्तः कश्चित्कालोऽस्ति । यस्मिन्न कश्चिदपि शब्दः केनचि-
दर्थेन संबद्ध आसीत् । कथम् । संबन्धक्रियैव हि नोपपद्यते । अवश्य-
मनेन संबन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन कर्तव्यः । येन क्रियेत तस्य केन
कृतः । अयान्येन केनचिरकृतः, तस्य केनेति तस्य केनेति नैवाव-
तिष्ठते । तस्मादवश्यमनेन संबन्धं कुर्वताऽकृतसंबन्धाः केचन शब्दा
बृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्याः । अस्ति चेद्ब्रह्मव्यवहारसिद्धिर्न नियो-
गतः संबन्धा भवितव्यमित्यर्थापत्तिरपि नास्ति ।

एवं सर्वेषु दुर्गमेषु देशेषु । न चैवमेकेन कर्तुं शक्यते । अमेके चेत्संबन्धारः कथं ते
सर्वे, सर्वेषु दुर्गमेषु संगस्यन्त इति संबन्धुरेकत्वानेकत्वाम्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्
संबन्धः कृतक इति । ननु दुर्गमेषु गोशब्दप्रयोगः सास्नादिमति विद्यत इति कथं ज्ञातुं
शक्यते । केनचित्पुरेण तत्र तत्र गत्वा स प्रयोगो दृष्टश्चेत् संबन्धुरीश्वरस्याप्रतिहत-
गतेर्ममनं न संभवतीति कथं संभाव्यते । किं च बहुना संबन्धुणामेकत्र संगमनमपि
सर्वत्रैकरूपशब्दार्थव्यवहाररूपकार्यदर्शनात्कल्पयितुं शक्यमेव । अपि च मा भूत्सर्वदु-
र्गमगमनमेकस्य बहुना वा संप्रतिपत्तिः । तथाऽपि बृद्धादिशब्दार्थव्यवहारवत्सर्वत्र शब्दा-
र्थव्यवहारैकरूप्यं संबन्धैक्यपक्ष उपपन्नमेवेत्यल्ल्या प्रवचनान्तरेणाव्यतिरेकपदं व्याचष्टे—
अपर आहेत्यादिना । अस्मिन्पक्षेऽव्यतिरेकपदं बालाव्यतिरेकपरम् । संबन्धस्य
कालाव्यतिरेकमुपपादयति—न हीत्यादिना । यतः संबन्धशून्यः कालोऽप्रामाणिकोऽतः
संबन्धोऽनादिरित्यर्थः । पूर्वं संबन्धानामप्रसिद्धत्वे कालविशेषे पुरुषविशेषेण तेषां करण-
मेव दुर्घटमित्येतमर्थं प्रश्नपूर्वमुपपादयति—कथमित्यादिना ।

संबन्धकरणपक्षेऽप्यवश्यमनवस्थापरिहाराय केचन बृद्धव्यवहारप्रसिद्धा अकृतसं-
बन्धाः शब्दाः संबन्धकरणाभ्युपगन्तव्या इति यदि बृद्धव्यवहारसिद्धिस्तेनैव सर्वा-
मुपपत्तिपरिहारे नावश्यं संबन्धा भवितव्यमिति सिद्धं संबन्धस्थानादित्यमिति भावः ।

ननु यथाऽप्रसिद्धसंबन्धस्य करणमनुपपन्नं तद्वत्कथनमप्यनुपपन्नम् । यद्यपि तदा
वक्तुः प्रसिद्धसंबन्धत्वात्संबन्धरूपनाय वाक्योच्चारणं संभवति तथाऽपि श्रोता-
रोऽप्रसिद्धसमन्तपदार्यां बालाः कथं वाक्येन संबन्धं प्रतिपद्येरन्नित्यमिप्रयोगेण शङ्कते—

स्यादेतत् । अप्रसिद्धसंबन्धा वालाः कथं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यन्त इति नास्ति दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टा वाला वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यमानाः “ न च प्रतिपन्नाः संबन्धाः ” संबन्धस्य कर्तुः । तस्माद्विषयम् । अर्थेऽनुपलब्धे । अनुपलब्धे च देवदत्तादावर्थेऽनर्थकं संज्ञाकरणमशक्यं च । विशेषान्प्रतिपत्तुं हि संज्ञाः त्रियन्ते विशेषाश्चोद्दिश्य । तद्विशेषेष्वज्ञायमानेषु मयमप्यनवकल्लसम् । तस्मादपीरुपेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः । अतश्च तत्प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न चैवं सति पुरूपान्तर प्रत्ययान्तरं चापेक्ष्यते । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षणः । वादरायणग्रहणमुक्तम् । अथ यदुक्तमनिमित्त शब्दः कर्मकारे फलादर्शनात्कालान्तरे च कर्मा

स्यादेतदित्यादिना—समाधत्ते । नास्ति दृष्ट इत्यादिना । अयमाशय । कथयितुम्तावत्र कर्तुरिवाशक्ति, उपायसमवात् । प्रतिपत्तारस्तुपायाभावात् प्रतिपद्यन्त इति दृष्टविरुद्धम् । दृश्यन्ते ह्यप्रसिद्धसमस्तपदार्था वाला वृद्धेभ्य संबन्ध प्रतिपद्यमाना इति । करणपक्षस्तु कर्तुरप्यप्रतिपन्नसंबन्धत्वात्तदुर्घट इत्याह—न च प्रतिपन्नाः संबन्धा इत्यादिना । उक्त नैष्य निगमयति—तस्मादिति । युक्त्यन्तरेणापि संबन्धकरणस्याशक्यत्वमनर्थकत्व च प्रतिपादयितु प्रवृत्त सौत्र “ अर्थेऽनुपलब्धे ” इत्यंशं व्याचष्टे—अर्थेऽनुपलब्धे इत्यादिना । यतोऽनुपलब्धे सर्वथा प्रमाणान्तरेणानुपलब्धे शब्दैकमभिगम्येऽर्थे संज्ञाकरणमियमस्य संज्ञेत्येवरूपमनर्थकमशक्यं च । अतोऽपि हेतोरौत्पत्तिर संबन्ध इत्यर्थ । अमुमेवार्थमुपपादयति—अनुपलब्धे चेत्यादिना । अयमाशय । लोके प्रसिद्धे देवदत्तादावर्थे विद्यमानान्विशेषान्प्रतिपत्तुं विशेषांश्चाभिप्रेत्य संज्ञा त्रियमाणा दृश्यन्ते । तदुभयमप्यप्रसिद्धपदार्थेऽनुपपन्नमिति तत्र संज्ञाकरणमनर्थकमशक्यं चेति ।

एतावता प्रपञ्चेनोपपादित संबन्धस्यापौरुषेयत्वमुपसहरति—तस्मादिति । अतश्चेत्यादिवादरायणग्रहणमित्यन्तो माप्यग्रन्थ पूर्वमेव व्याख्यात ।

चित्राक्षेपनिराकरणम् ।

एव तावत् संबन्धनित्यत्वोपपादनेन स्वपक्ष प्रसाध्याधुना चित्राद्युदाहरणेषु पूर्वपक्ष्युक्तमाक्षेपमन्य परिहरति—अथ यदुक्तमित्यादिना । समाधानमाप्यस्यायमाशय । पूर्व तावच्चित्रादिचोदनानामग्रामाप्यार्थमेक साधन चित्रादेर्निष्कलत्वार्थं चापरमुक्तम् ।

भावात्प्रमाणं नास्तीति । तदुच्यते । न स्यात्प्रमाणं यदि एतैव प्रमाणान्ययविषयन् । येन येन हि प्रमीयते तत्प्रमाणम् । शब्देनापि प्रमीयते ततः शब्दोऽपि प्रमाणम् । यथैव प्रत्यक्षम् । न च प्रमाणेना-
षगतं प्रमाणान्तरेणानवगतामित्येतावताऽनवगतं भवति । न वैषं
श्रूयते कृते कर्मणि तावतैव फलं भवति, किन्तु कर्मणः फलं
प्राप्यत इति ।

यद्य कालान्तरे फलस्यान्यत्प्रत्यक्षं कारणमस्तीति । नैष दोषः । तत्रैव
हि तत्र कारणं शब्दश्चेति ।

तत्र चित्रादिनिष्फलत्वार्थं स्वकाले फलादानरूपं यत्साधनमुक्तं तत्तावदासिद्धम् । आन-
न्तर्ये फलदानकालत्वेन चोदिते हि स्वकाले फलादानं सिध्येत् । आनन्तर्यं न फलदा-
नकालत्वेन चोदनया चोद्यते । किं तु कर्मणः फलं प्राप्यत इत्येव चोद्यते । एवं
च कालान्तरेऽपि फलदानसंभवात्स्वकाले फलदानमितिसाधनमासिद्धमेवेति ।

एवं यच्च चित्रादिचोदनाप्रामाण्यार्थं प्रत्यक्षादिविस्वादिरूपं साधनान्तरमुक्तं तद-
प्यसिद्धमेव । तथा हि । आनन्तर्यविषयो हि प्रत्यक्षविस्वादिः । नासावविशेषपवर्तिनी
चोदनां बाधितुमीष्टे विषयमेदात् । एवं च ' प्रत्यक्षाद्यधिकारेऽपि तैर्यासङ्गतित्यतः ' इति
यत्साधनमुक्तं तदासिद्धं चोदनार्थं प्रत्यक्षादेरधिकारादिति ।

ननु कालान्तरे चित्रादीनां फलदानाभ्युपगमे कालान्तरे जायमानफलस्य प्रत्यक्षं
सेवादिरूपं कारणान्तरं संभवतीति नादृष्टरूपं कारणं कल्पयितुं युज्यत इति न काला-
न्तरे जायमानफलस्य चित्रादिफलत्वं कल्पयितुं शक्यत इति पूर्वोक्तां शङ्कामनुवदति—
यद्येत्यादिना । परिहरति—नैष दोष इत्यादिना । तत्रैव हि तत्र कारणमिति ।
तत्र कालान्तरे जायमानफले । तत् । अदृष्टरूपं कारणमस्त्येवेत्यर्थः । इद्वरूपस्य
सेवादेरन्वयव्यतिरेकान्यां व्यभिचारान् फलकारणत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम् । अदृष्टस्य तु
व्यभिचारशङ्कानास्पर्दत्वात्कारणत्वं सुनिरूपामिति भावः ।

ननु ईश्वरेच्छाधिकारादेरेवादृष्टरूपस्य कारणत्वमास्तां ननु भवदभिमतचित्रादेरित्यत
आह—शब्दश्चेति । अयमाशयः । यत् ईश्वरेच्छाधिकारादिकं शब्दालिङ्गादिरूपप्रमाण-
वर्जितं चित्रादिकमेव ' चित्रया यजेत पशुकामः ' इत्यादिविधिप्रमाणकम् । अत
चित्रादिकर्मजन्यमदृष्टमेव कालान्तरजायमानफलसाधनमित्येवैष्टव्यमिति ।

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति । तदुच्यते । शरीरसं बन्धात् । यस्य तच्छरीरं सोऽपि तैर्यज्ञायुधैर्यज्ञायुधीत्युच्यते ।

आह कोऽसावन्यो नैनमुपलभामहे । प्राणादिभिरेनमुपलभामहे । योऽसौ

प्रत्यक्षविसवादपरिहारः ।

एव तावाचिन्नासेप परिहृत्य सप्रति वाक्यान्तरे दृष्टविरोधं पूर्वपक्ष्युपन्यस्त परिहर्तुं मनुवदति—यच्चित्यादिना । 'तदुच्यत इत्यादि' परिहारभाष्यस्यायमाशयः ।

न ह्यनेन वचनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते । येन प्रत्यक्षविरोधः स्यात् । किं तर्हि आत्मन एव । यस्यैतच्छरीरं स आत्माऽपि शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरस्येन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च एष इति यज्ञायुधीति च व्यपदेशुः शक्यत एव । एव सर्वगतस्याप्यात्मनो यागविषयकज्ञानप्रयत्नादिषु साक्षादेव कर्तृत्वं समवति ।

न हि वयं स्पन्दमेव क्रियामभ्युपगच्छामो वैशेषिभ्यः । येनाऽऽत्मन साक्षात्कर्तृत्वं न स्यात् । किं तु घात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वमिति न यजमानशब्दस्याप्यनुपपत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ।

आसंवादः ।

ननु उदाहृतस्य यज्ञायुधिवाक्यस्य आदित्ययूपादिवाक्यवदर्थवादतयाऽपि नेतुं शक्यत्वाच्चानदेहादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादनमत्र भाष्यकारेण नियमाणं व्यर्थमिति चेत् ।

सत्यम् । नैरात्म्ये हि साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिपादकानां चोदनाप्रामाण्यमापद्यते । तथा हि । स्वर्गनामादिचोदनाभिर्हि स्वर्गस्याऽऽमुष्मिकत्वाज्जन्मान्तरे फलोपभोगो बोध्यते । सोऽपि कर्तुरेव नान्यस्य । अतस्तस्य ज्ञानमात्रत्वे तेषां क्षणिकत्वात्कर्तृत्वमौ कर्तृत्वानुपपत्तेः शरीरचैतन्येऽपि तस्य विनिपातादतिरिक्तस्य च कस्यचिद्भोक्तुरनङ्गीकारादिदृष्ट्यादेश्चादत्तफलत्वापातात्तद्वचनस्याप्रामाण्यं स्यादिति यज्ञायुधिवाक्यसमर्थनच्छलेन ज्ञानदेहातिरिक्तात्मप्रतिपादनं वेदप्रामाण्यार्थमेव । तदुक्तं वार्तिके—(श्लो० वा० पृ० ६९० श्लो० ६)

तत्माद्वेदप्रमाणार्थमात्माऽन प्रतिपाद्यते ।

यद्यपि प्रकृतं वाक्यं व्याख्यायितार्थवाढत ॥ इति ।

नैयायिकमतेनाऽऽत्मास्तित्प्रतिपादनम् ।

ननु शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणं नास्तीति शङ्कते—आहेत्यादिना । प्राणादिहोक्कमनुमानमेव प्रमाणमिति वैशेषिकमतेन समाधत्ते—प्रणादिभिरित्यादिना ।

प्राणिति अपानिति उच्छ्वसिति निमिपति, इत्यादि चेष्टितवान्, सोऽत्र शरीरे-यज्ञायुधीति

ननु शरीरमेव प्राणिति अपानिति च । न । प्राणादयः शरीरगुण-विघर्माणोऽभ्यावच्छरीरभावित्वात् । यावच्छरीरं तावदस्य गुणा रूपादयः । प्राणादयस्तु सत्यपि शरीरे न भवन्ति । सुखादयश्च स्वय-मुपलभ्यन्ते न रूपादय इव शरीरगुणाः परेणापीति । तस्माच्छरीरगु-णवैधर्म्यादन्यः शरीराद्यज्ञायुधीति ।

“ चोऽसौ प्राणिति ” इत्यादिशब्देन प्राणनादिशब्दवाच्यस्य कोष्ठचस्य वायोरूर्ध्वा-योगमनवृत्तिविशेषस्य हेतुभूतः प्रयत्न उच्यते । अन्यथा वायुधर्मस्य मुख्यस्य प्राण-नादेरात्मवृत्तित्वासंभवेनाऽऽत्मलिङ्गत्वानुपपत्तेः । तथा चायमत्र प्रयोगः—

प्राणनादिप्रयत्नः स्रग्श्रयो गुणत्वादूपवदिति । स चाऽऽश्रय आत्मेत्याशयः । ननु कानुमाने शरीरस्थैवोक्तनिवाश्रयतया सिद्ध्या अर्मान्तरमित्याशयेन शङ्कते—नन्वि-त्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना । यतः प्राणनादयः शरीरगुणविघर्माणोऽतो न शरीरं प्राणनाद्याश्रयो भवतीति योजना । प्राणनादिषु शरीरगुणत्वाभावे हेतुं प्रदर्श-यति—अयावच्छरीरभावित्वादिति । अमुमेव हेतुमुपपादयति—यावच्छरीर-मित्यादिना । अयमर्थः । यत्र रूपादिषु शरीरगुणत्वं तत्र यावच्छरीरभावित्वं दृष्टम् । प्राणनादिषु च व्यापकमित्यावच्छरीरभावित्वाभावाच्चाप्यं शरीरगुणत्वमपि न सिध्य-तीति । शरीरातिरिक्तात्मसद्भावे लिङ्गान्तरमाह—सुखादयश्चेत्यादिना । यथा रूपादयः शरीरगुणाः स्वयमप्युपलभ्यन्ते परेणापि । न तथा सुखादयः परेणाप्युपल-भ्यन्ते परेन्द्रियैर्नावगम्यन्ते । अतो न शरीरगुणा भवन्तीति योजना । प्राणनादेर्बहि-र्वृत्तित्वस्यापि परेन्द्रियैर्गम्यमानत्वेनाभ्युपगम्यत्वत्वात्सुखादेश्च परेन्द्रियागम्यत्वेन सर्वथा आन्तरत्वान्न सुखादिवत्सर्वथा परानुपलभ्यमानत्वं प्राणनादेरित्यभिप्रेत्य सुखादेः पृष-गुपन्यास इति मन्तव्यम् । तथा चायमत्र प्रयोगः । सुखादयो न शरीरगुणाः, परेन्द्रियानवगम्यमानत्वात् । मनोबुद्ध्यादिवत् । किं तु आत्मगुणाः । तत्र चायं प्रयोगः । सुखादिः किंभिदाश्रितः । गुणत्वात् । रसादिवदिति । स चाऽऽश्रय आत्मेति । एवं वैशेषिकादिमतेनोपपादितं शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावमुपसंहरति—तस्मादिति ।

विज्ञानमात्रात्मवाद्याक्षेपः ।

एवं सुखादीनां शरीरगुणत्वनिराकरणेन शरीरादन्यास्मिन्नात्मनि वैशेषिकमतेन साधितं

आह—कुन एष संप्रत्ययः । सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति । न हि सुखादिप्रत्याख्याननेन तस्य स्वरूपमुपलभामहे । तस्माच्छशविपाणव-
दसौ नास्ति । अयोच्यते, तेन विना कस्य सुखादय इति । न कस्याचिदपीति वक्ष्यामः । न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य संब-
न्धिना भवितव्यम् । यस्य संबन्धोऽप्युपलभ्यते संबन्धी च तस्यायं संबन्धीति गम्यते । न हि चन्द्रमसमादित्यं बोपलभ्य संबन्धान्वे-
पणा भवति कस्यायमिति । न कस्याचिदपीत्यवधार्यते । तस्मान्न सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति । अयोपलब्धस्यावश्यं कल्पयितव्यः
संबन्धी भवति । तत आत्मानमप्यनेन प्रकारेणोपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्तरमन्विष्येम । तमपि कल्पयित्वाऽन्यमपि कल्पयित्वाऽन्यमि-
त्यव्यवस्यैव स्यात् ।

इदानीं ज्ञानमात्रात्मवादी शङ्कते—आदित्यादिना ।

यदुक्तं सुखादीनां गुणत्वादृणवानात्माऽनुमीयत इति तादृशं गुणत्वं सुखा-
दिष्वन्मान्प्रत्यासिद्धम् । ज्ञानविशेषरूपाणां सुखादीनां स्वातन्त्र्यादन्यवर्धत्वानभ्युपग-
मादिति शङ्काशयः । सुखादिप्रत्याख्याननेति । सुखादिकं विहायेत्यर्थः । तस्येति ।
आत्मन इत्यर्थः । तस्मादिति । अनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । सुखादीनां परतन्त्रत्वं
मन्यमानः सिद्धान्तो शङ्कते—अयोच्यत इत्यादिना । सुखादीनां परतन्त्रत्वं प्रमा-
णाभावात्सिद्धमिति मन्वानः पूर्वपक्षीं समाचते—न कस्याचिदपीत्यादिना । प्रमा-
णाभावमेवोपपादयति—नहीत्यादिना । अयं चायमाशयः । न ह्युपलभ्यमानत्वमात्रं
वस्तुनः पारतन्त्र्ये गमकम् । आदित्यादौ व्यभिचारात् । न ह्यादित्यमुपलभ्य कस्याय-
मिति संबन्धान्वेपणा भवति । किं तु यम्य वस्तुनः संबन्धः संबन्धी चोपलभ्यते तस्यैव
तद्वर्धत्वं यथा राज्ञः पुरप इत्यादौ पुरपम्य राजसंबन्धित्वम् । सुखादेश्च संबन्धिनः
संबन्धम्य चानुपलभ्यमानत्वात्केवलं सुखम्यैवाऽऽदित्यादिवदुपलभ्यमानत्वान्न तत्र पर-
तन्त्रत्वाभ्युपगमो युक्त इति ।

एवमुपलभ्यमानत्वमात्रमप्य पारतन्त्र्यप्रयोजनरत्वे व्यभिचारमुपपाद्याधुनाऽनवस्थामपि
प्रदर्शयति—अधेत्यादिना अव्यवस्यैव स्यादित्यन्तेन । माप्यं सुगमम् ।

यद्यनवस्थामपि सुखादेः संबन्धिनः कचित्पारिकल्प्य तावदेव विरम्यते तदा
विज्ञानमात्रमेवैकमङ्गीकृत्य तावदेव विरन्नुमुचितमिति विज्ञानरूपत्वात्सुखादेः परतन्त्र-
त्वरूपगुणत्वासिद्ध्या न तद्विज्ञेन तद्वन्तिरिक्तात्मा सिध्यतीत्याशयेनोपसंहरति—

अथ कंचित्कल्पयित्वा न संबन्ध्यन्तरमपि कल्पयिष्यसि तावत्येव विरंस्यसि तावत्ता च परितोक्ष्यसि ततो विज्ञान एव परि-
तुष्य तावत्पेव विरन्तुमर्हसि ।

अत्रोच्यते । यदि विज्ञानादन्यो नास्ति कस्तर्हि जानातीत्युच्यते ।
ज्ञानस्य कर्तुरभिधानमनेन शब्देनोपपद्यते । तदेव शब्दोऽर्थवान्कर्तव्य
इति ज्ञानाद्व्यतिरिक्ततात्मानं कल्पयिष्याम इति ।

आह—वेदा एनं शब्दमर्थबन्तं कल्पयिष्यन्ति, यदि कल्पयितव्यं ममं-
स्यन्ते । बहवः खल्विह जना अस्त्यात्मा अस्त्यात्मेत्यात्मसत्तावादिन
एव शब्दस्य प्रत्यक्षवक्तारो भवन्ति तथाऽपि नाऽऽत्मसत्तां कल्पयितुं
घटन्ते । किमङ्गः पुनर्नानातीतिपरोक्षशब्ददर्शनात् । तस्मादसद्देतत् ।

उच्यते । इच्छयाऽऽत्मानमुपलभामहे । कथमिति । उपलब्धपूर्वं
द्वाभिपेते भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण ग्रान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्ध-
पूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि ग्रन्थस्माकमिच्छा भवति ।
नो खल्वन्येन पुरुषेणोपलब्धेऽपि विषयेऽन्यस्योपलब्धुरिच्छा भवति ।
भवति चान्येषुरुपलब्धेऽन्येषुरिच्छा । तेनोपलम्भनेन समानक-
र्तृका सेत्यवगच्छामः । यदि विज्ञानमात्रवेदेदमुपलम्भकप्रमविष्यत्,
प्रत्यस्ते तस्मिन्कस्यापरेषुरिच्छाऽभविष्यत् । अथ नु विज्ञानादन्यो

अथ कंचिदित्यादिनाऽर्हसीत्यन्तेन । ननु चैत्रो जानातीत्यादौ घातुप्रत्ययान्यां
ज्ञानाश्रयस्य पुरुषस्य गम्यमानत्वेनैतादृशशब्दप्रयोगप्रत्ययान्यथामुपपत्त्या ज्ञानाति-
रिक्त आत्माऽवश्यमास्थेय इत्याशयवान्निदान्ती शङ्कते—अत्रोच्यत इत्यादिना
कल्पयिष्याम इतीत्यन्तेन । अत्र विज्ञानमात्रात्मयादी प्रतिविद्यते—आहेति ।
यद्यस्य शब्दस्यार्थवत्त्वं कल्पयितव्यं तदा वेदा अघटितघटनापटायांसोऽर्थवत्त्वं कल्पयितुं
शक्नुवन्ति । “ देवा इति ” पाठेऽप्येवमेवार्थः । न त्वस्मादृशाः शक्नुम इत्येवं वेदा
इत्यादिनोपहासोक्तिः । यदा अस्त्यात्मेत्येवं ज्ञानव्यतिरिक्तात्मसत्तावादिनो बहवः
केवलं तादृशशब्दस्यैवात्मरूपार्थबोधकस्य वक्तारो भवन्ति । न त्वात्मसत्तां कल्पयितुं
पारयन्ति । तदा जानातीत्येवं परोक्षशब्ददर्शनमात्रादात्मसत्ताकल्पनं ‘ महामनाः
पलायन्ते ’ इति न्यायमनुसरतीति समाधानमाप्याशयः ।

इच्छादीनामात्मलिङ्गत्वनिराकरणम् ।

एवं सुखादीनां लिङ्गत्वं निराकृत्येच्छया लिङ्गत्वं तेनैव चैत्रोपिकादिमतेन शङ्कते—
उच्यते इच्छयाऽऽत्मानमित्यादिनेच्छा नोपपन्ना स्यादित्यन्तेन । शङ्काभाष्य-

विज्ञाता नित्यस्तत एकस्मिन्नहनि य एवोपलब्धाऽपरेद्युरपि स एवै
विष्यतीति । इतरथा हीच्छा नोपपन्ना स्यात् ।

अत्रोच्यते । अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः । यन्न प्रमाणेनावगतम् ।
विज्ञानात्तावदन्य नोपलभामहे । यन्नोपलभामहे तच्छशविषाणवदेव
नास्तीत्यवगच्छामः । न च तस्मिन्नसति विज्ञानसद्भावोऽनुपपन्नः ।
प्रत्यक्षावगतत्वादेव ।

क्षणिकत्वं चास्य प्रत्यक्षपूर्वकमेव । न च ज्ञातरि विज्ञानादन्यस्मिन्न-
सति, ज्ञाने चानित्येऽपरेद्युरिच्छाऽनुपपन्ना । प्रत्यक्षावगतत्वादेव ।
नो खल्वप्येतददृष्टं य एवान्येद्युरपलब्धा स एवान्येद्युरेपितेति ।

स्यायमाशय । न विज्ञानमात्रमात्मा । तस्य क्षणिकत्वेनेच्छया अनुपपत्ते । तथा हि । इच्छा
हि नादृष्टेऽन्यदृष्टे वा विषये सम्भवतीति अतिप्रसङ्गादनुपलम्भाच्च । भवति त्वन्येद्युरपलब्धे
विषये तस्यैव परेद्युरिच्छा । अत उपलब्धिविषयमानकर्तृणा सतीच्छा क्षणिकविज्ञानातिरिक्त
स्थायिनमात्मान कल्पयति, अन्ययानुपपत्ते । अयमत्र प्रयोग । इच्छा स्थायिपुरुषा
श्रया स्वसमानकर्तृकोपलब्धिविषयपूर्वकत्वनियतत्वात् । अत्र च व्यतिरेकदृष्टान्तो बोध्य इति ।
एव शङ्किते स एव विज्ञानवादी प्रतिविधत्ते—अत्रोच्यत इत्यादिनाऽनुपपन्नमिति नः
क्व संप्रत्यय इत्यन्तेन । स्थिरस्य विज्ञानावगावेऽनुपपन्नमिति प्रत्ययो नास्त्येवेत्यर्थ ।
कुत इति चेदाह—यदिति । यस्मात्प्रमाणेन स्थिर कर्ता नावगम्यतेऽतो नास्तीत्यर्थ ।

अयमाशय । यत्र परस्परसम्बन्धित्वेन प्रमाणप्रामितयोर्द्वयोर्मध्य एकस्य दर्शनं तत्र
तन्मात्रभ्यान्ययानुपपत्त्याऽपरस्य सत्त्वन्विन कल्पनम् । यथा दिवाऽमुञ्जानस्य पीनस्य
देवदत्तस्य दर्शनेन प्रमाणान्तरप्रामितस्य रात्रिभोजनस्य कल्पनम् । यत्र तु शशविषा
णादि सर्वयाऽप्रसिद्धो न तादृशस्य यस्य कस्यचिच्छशत्वादेर्दर्शनेन तदन्ययानुपपत्त्या
कल्पनमुपपत्तिमिति ।

स्थिरस्य विज्ञाने सद्भावेऽनुपपत्तिरेव प्रमाणमिति वदता किं तदभावे विज्ञानसद्भावे
एवानुपपन्न इत्युच्यत उत विज्ञानस्य क्षणिकत्वमनुपपन्नमित्याहोस्वित्पूर्वेद्युरपलब्धु परे-
द्युरिच्छाऽनुपपन्नोतीत्येव विकल्प्यैतेषा सर्वेषामपि प्रत्यक्षावगतत्वान्नानुपपत्तिप्रत्ययो भवि
तुमर्हतीत्याशयेन दूषयति—न चेत्पादिना । यदुक्तमिच्छाया समानकर्तृकोपलब्धिविष-
यपूर्वकत्वनियतत्वात्स्पायिपुरुषकर्तृत्वमिति तदनुद्य दूषयति—नो खल्वित्यादिना ।
अन्येद्युरन्योपलब्धेऽप्यर्थेऽन्येद्युरन्यम्येच्छादर्शनेन तादृशानियमोऽसिद्ध इति भाव ।
पूर्वोक्तनियमादर्शनेऽपि क्वचिदन्यदष्टमन्य इच्छति क्वचिन्नेत्येव दृश्यते । एतादृशदर्श
नानुरोधेनान्योपलब्धेऽप्यर्थे तत्मतनिनन्यम्यान्यम्यापि वागनावशादिच्छा भवितुमर्हति ।

इदं तु दृष्टं यत्कचिदन्येन दृष्टमन्य इच्छति । कचिन्न । समानाया संतता-
वन्य इच्छति संतत्यन्तरे नेच्छतीति । तस्माच्च सुखादिव्यतिरिक्तोऽ-
न्योऽस्तीति । अत्रोच्यते । न ह्यस्मर्तार इच्छन्तीत्युपपद्यते । न वाऽदृष्टपूर्वं
स्मृतिर्भवति । तस्मात्क्षणिकविज्ञानस्कन्धमात्रे स्मृतिरनुपपद्यतेति ।

अत्राऽऽह । स्मृतिरपीच्छावत्पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं पूर्वविज्ञानविषयं
था स्मृतिरित्युच्यते । तच्च द्रष्टारि विनष्टेऽप्यपरेशुरुत्पद्यमानं नानुपपन्नम् ।
प्रत्यक्षावगतत्वादेव । अन्यस्मिन्स्कन्धघनेऽन्येन स्कन्धघनेन यज्ज्ञानं
तत्संसृतिजेनान्येनोपलभ्यते नातत्संसृतिजेनान्येन ।

तस्माच्छून्याः स्कन्धघना इति । अधास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ।

अन्यसंसृतिजन्यस्य तु तादृशवासानाभावादिच्छा नैव भवतीत्येव व्यवस्थाऽस्मन्मतेऽपि
मविष्यत्येवेत्याशयेनाऽऽह—इदं तु दृष्टमित्यादिना । अतः सुखादीनामिच्छादीना च
लिङ्गत्वात्समवाजं तन्माहिम्ना सुखादिव्यतिरिक्तत्वसिद्धिरित्याशयेनोपसहरति—तस्मा-
दिति । नन्विच्छालिङ्गेन स्थिरस्याऽऽत्मनोऽसिद्धावपि सृष्ट्यात्मलिङ्गेन तत्सिद्धिर्भव-
त्येव । न ह्यस्मर्तरीच्छोपपद्यते न वाऽदृष्टपूर्वं स्मृतिर्भवति । अतः स्मृतिः स्थायिपुरुषाश्रया
स्वसमानकर्तृदर्शनपूर्वकत्वनियतत्वाद् व्यतिरेकेण घटादिबदित्याशयेन वैशेषिकादिमतेन
पुनः शङ्कते—अत्रोच्यते इत्यादिनाऽनुपपन्नैत्यन्तेन । समाधत्ते—अत्राऽऽदृष्ट्यादिना ।
अप्याशयः । यथैवेच्छाऽन्यदृष्टेऽप्यर्थे तत्संसृतिजन्यस्यान्यस्यापि वासनावशाद्भवत्येव ।
अन्यसंसृतिजन्यस्य तु न भवति । एवमेव स्मृतिरप्यन्यदृष्टेऽप्यर्थेऽन्यस्य तत्संसृतिजन्यस्य
वासनावशाद्भवत्येव न त्वन्यसंसृतिजन्यस्य वासनाभावादित्येव दर्शनानुरोधेन कल्प्यते
इति । न-वेदानिच्छावदेव स्मृतावपि चोद्यपरिहारयोः समत्वेन भेदेनोपन्यासो विफल इति
चेन्न । यतो विशेषो पियते । तथा हि । स्मृतिविषया हीच्छा । सेयमन्तरेणाप्युपलब्धि-
समानकर्तृता स्मृतिव्यवर्थायैव व्यवस्था लभते य स्मर्ता स इच्छतीति । स्मृतिः पुन-
रुपलब्धयनुसारेणैव भवन्ती, अवश्यं समानं कर्तारं गमयति । अन्यथा व्यवस्थानुप-
पत्तेरित्यनेन विशेषेण भेदेनोपन्यासः । निराकरणप्रकारित्वच्छावदेव पूर्वोपपादित-
प्रकारेण समान इति । अत्र स्कन्धघनशब्दो बौद्धपरिभाषया विज्ञानरूपवस्तुमात्रपरः ।
एवं च यथादर्शनं क्षणिकरूपमात्रेण विज्ञानान्येवाम्युपगन्तव्यमिति तद्व्यतिरिक्तविषया-
भावाच्च स्थिरस्याऽऽत्मनः सद्भावे प्रमाणमन्तीत्येव बौद्धमतरीत्या पूर्वोपलभ्योपसहरति—
तस्मादिति । शून्या — म्नाशक्यतिरिक्तविषयशून्या इत्यर्थः । अधास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भव-
तीति । यद्यपि बौद्धमते ब्राह्मणमप्रमाणमेव तथाऽपि बौद्धवादिना वेदवादिना प्रति-

विज्ञाघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति [वृ० उ० ६-५] इति ।

उच्यते । नैतदेवम् । अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मानि चैतद्भवति न परत्र । अपरो हासाघन्येद्युर्दृष्टवान् । तस्माच्चद्वयतिरिक्तोऽन्योऽस्ति यत्रापमहंशब्दः ।

आह । परत्राप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यते, यथाऽहमेव पुत्रोऽहमेव देव-
दत्तोऽहमेव गच्छामीति । अत्रोच्यते । न वयमहमितीमं शब्दं प्रयुज्य-
मानमन्यस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशामः । किं तर्हि, शब्दाद्वयतिरिक्तं

स्थिरात्माभावसाधनाद्भवदभिमतवेदरूपप्रमाणासिद्ध स्थिरात्माभाव इति बौद्धेन कथन
नानुपपन्नमिति भाव ।

स्वमत्तरीत्या नित्यात्मास्त्वितिपादनम् ।

एव पूर्वोत्तरीत्या स्थिरस्याऽऽत्मन सद्भावे परोक्षेषु हेतुषु क्षणिकविज्ञानवादिबौ-
द्धेन प्रतिषिद्धेषु सप्रति ज्ञानैक्यावगाहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययगम्य स्थिरमात्मानं स्वयमुपपा-
दयति—उच्यत इत्यादिना । अयमाशय । योऽहं पूर्वेशुरिदमद्राक्ष सोऽहमद्य स्मरा-
मीत्येव प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय सर्वजननी इति निर्विवादम् । अत्र च प्रत्यये ज्ञातैव विषय
इत्यपि । तद्यद्य प्रत्यय क्षणिकविज्ञानालम्बनो भवेत्तदा तदेव ज्ञातृ स्यादिति तस्य च
क्षणिकत्वेन स्थिरैकविज्ञानवगाहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपाहप्रत्ययविषयत्व न स्यात् । अत
एतादृशप्रत्ययानुरोधेन क्षणिकविज्ञानभिन्नो ज्ञानाधारः स्थिरो विज्ञाता विषय एष्टव्य
इति ।

ननु स्मृतिवदेव प्रत्यभिज्ञाया अपि वासनावशादेवोपपत्तेर्नैकान्ततः पूर्वापरवा-
लावस्याप्येविज्ञानुपस्थापनक्षमत्वमिति चेत् । यतो यदि स्मृतिवत्प्रत्यभिज्ञाऽप्यर्थान्तर-
विषया स्यात्तया चार्वापत्त्या विज्ञाता ब्रह्म्येत ततो वासनावशादुपपत्तिर्भवेत् । न
त्वेवम् । ज्ञातृप्रत्यभिज्ञा त्वियम् । अतोऽनेन ज्ञातृप्रत्यभिज्ञारूपाहप्रत्ययेनान्यस्य स्थिरस्य
विज्ञातु सिद्धिर्भवत्येव ।

“ यत्रापमहं शब्द इति ” श्रुत्वा सिद्धान्त्याशयमनानानोऽहंशब्दप्रयोग एव
साधनत्वेनोपन्यस्त इति मत्वाऽहंशब्दस्य परत्रापि गौण्या प्रयोगदर्शनेनातिप्रसङ्गात्
तन्महिम्नाऽतिरिक्तात्ममिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—आहेत्यादिना । यद्यप्यत्राहं गच्छा-
मीति प्रयुज्यमानम्याहंशब्दस्य न परगोचरत्वं सम्भवति तथाऽपि शरीरस्यैव गन्तृत्वा-
त्तदभिप्रायेण प्रयुज्यमान स नानुपपन्न इति ज्ञेयम् । सिद्धान्ती स्वाशय प्रकटयन्समा-
धत्ते—अत्रोन्यत इत्यादिना । पूर्वोत्तरीत्या ज्ञानैक्यावगाहिन सर्वजननी योऽह
पूर्वेशुरिदमद्राक्ष मोऽहमिदानीं स्मरामीत्यत्रापि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययं विज्ञानव्यतिरिक्तस्थि-

प्रत्ययम् । प्रतीयो वयमिममर्थं वयमेवान्येषुरूपलभाभेदे, वयमेवाद्य रमराम इति । तस्माद्वयमिममर्थमवगच्छामो वयमेव ह्यो वयमेवाद्येति । ये ह्योऽथ च न ते विनष्टाः । अथाप्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति । स वाअयमात्मेति प्रकृत्याऽऽपनन्ति—अशीर्यो न हि शीर्यत इति । (वृ० उ० । ४ अ० ब्रा० ५ ।) तथा—अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिघर्मा(वृ० उ० ६-५) इति विनश्वरं च विज्ञानम् । तस्माद्विनश्वरादन्यः स इत्यवगच्छामः । न च शक्यमेवमवगन्तुं यथोपलभ्यन्तेऽर्था न तथा भवन्तीति । यथा तु खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति । तथा हि सति शशो नास्ति, शशस्य विपाणमस्तीत्यवगम्येत । न चाहंप्रत्ययो व्यामोह इति शक्यते वक्तुम् । बाधकप्रत्ययाभावात् । तस्मात्सुखादिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति । एवं चेत्स एव यज्ञायुधीति व्यपदिश्यते । आह । यादे विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातु, विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदोद्देशं चेति । न च तन्निदर्श्यते । तस्मान्न ततोऽप्यदस्तीति ।

अत्रोच्यते । स्वसंवेद्यः स भवति, नासावन्येन शक्यते द्रष्टुं कथ-

रात्मसद्भावे साधकत्वेनोपपादयामो न त्वाहंशब्दप्रयोगमात्रं हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञानुरोधेन स्थिर आत्मैष्टव्य इति भावः । एवं पूर्वोक्तार्थे न केवलं प्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं किं तु ब्राह्मणमपीति प्रदर्शयति—अथाप्यस्मिन्नर्थे इत्यादिना । यद्यप्यनेन ब्राह्मणेन नास्तिक्यं न प्रतिबोधयितुं शक्यन्ते तथाऽपि यो वेदवादी शिष्यो विज्ञानघन एवेत्यादिवेदादेव पूर्वोक्तात्मनास्तित्वं प्रतिपद्यते तादृशवेदाविरोधं वाऽऽत्मनो मन्यते तत्प्रतिबोधनाय ब्राह्मणाभिधानं युक्ततरमिति ।

यथाप्रमाणं . बहुभिन्नचनम्युपगमेऽतिप्रसङ्गं प्रदर्शयति—ए च शक्यमित्यादिना । पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञात्मकब्रह्मप्रत्ययस्य कदाचिदपि बाधकप्रत्ययान्तरानावात्तव्यामोहत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह—न चाहंप्रत्यय इत्यादिना । पूर्वोक्तप्रमाणा-
नुरोधेन सुखादिव्यतिरिक्तः स्थिर आत्मैष्टव्य एवेति स एव यज्ञायुधिवाक्ये शरीर-
संबन्धितथा यज्ञायुधित्वेनोपचारेणोच्यत इति न प्रमाणविरुद्धं तद्वान्यमित्याह—
तस्मादित्यादिना । ननु पूर्वोक्तरीत्या विज्ञानव्यतिरिक्तविज्ञानशक्तीकारे तादृशविज्ञातु
इदमीदृशं चेति निर्देष्टव्यं घटादिवद्विज्ञानमपास्य । न च तथा क्रियते । अतस्तादृशं
स्थिरं विज्ञानम्यतिरिक्तं नास्त्येवेत्यङ्गीकर्णीयमित्याशयेन परः पुनः प्रत्यवतिष्ठते—
आहेत्यादिनाऽस्तीत्यन्तेन । अत्र सिद्धान्ती समापत्ते—अत्रोच्यत इत्यादिना ।

मसौ निदर्शयेतेति । यथा च वक्षिञ्चक्षुष्मान्स्वय रूप पश्यति न च शक्रोत्यन्यस्मै जात्यन्धाय तन्निदर्शयितुम् । न च तन्न शक्यते निदर्शयितुमित्येतावता नास्तीत्यवगम्यते । एवमसौ पुरुरपः स्वयमात्मानमुपलभते न चान्यस्मै शक्रोति दर्शयितुम् । अन्यस्य द्रष्टुस्त पुरुरपं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । सोऽप्यन्यः पुरुरपः स्वयमात्मानमुपलभते न च परात्मानम् । तेन सर्वे स्वेन स्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपलभमानाः सन्त्येव यत्रापि परपुरुरप नापलभन्त इति । अथास्मिन्नर्थे ब्राह्मण (वृ० उ० ६ अ० ३ ब्रा०) भवति । शान्ताया वाचि किञ्च्योतिरेवाय पुरुरप आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति । परेण नोपलभ्यत इत्यत्रापि ब्राह्मणं (वृ० उ० ५ अ० १ ६ ब्रा०) भवति । अगृह्यो न हि शृणत इति । परेण न शृणत इत्येतदभिप्रायमेतत् । कुतः । स्वयज्योति इवचनात् ।

अयमाशय । यद्यप्ययमात्मा परस्मै निष्पु न शक्यतेऽयमसाविति परम्य त प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । यथा रूप जात्यन्धाय निदर्शयितु न शक्यते तस्य तत्प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । तथाऽपि यथा सर्वेरापि चक्षुष्माद्भि स्वसवेद्यत्वाद्द्रुप प्रमाणिर मास्येय तद्वत्परस्मै दर्शनशक्तिरारहितायाऽऽत्मनो निदर्शनासमवेऽपि सर्वेरापि स्वेन स्वेनाऽऽत्मना स्वात्मन उपलभ्यमानतया न परनिदर्शनाभावमात्रेणामावोऽभ्युपगन्तुं युज्यत इति ।

आत्मन स्वसवेद्यत्वे ब्राह्मण प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—अथास्मिन्नर्थे इत्यादिना । शान्तायामित्यादि । भगवन्त याज्ञवल्क्य प्रति बृहदारण्यके षष्ठाध्याये जनकप्र श्लोऽयम् । वाचि वाग्निन्द्रिये । शान्ताया सुषुप्तिकालेऽशक्त्या सत्यामय पुरुषो व्यवहर्ता किञ्च्योतिः केन ज्योतिषा प्रकाशतेन प्रकाशत इति पप्रच्छेत्यर्थे । आत्मज्योतिरित्यादि । जनक प्रति याज्ञवल्क्येनोत्तरमुच्यते । हे सम्राट् सार्वभौम तदाऽय पुरुरप अस्तज्योतिरित्येतत् ज्योतिषा प्रकाश्य । हेति प्रमिद्धो । इम्युत्तरमुवाचेत्यर्थे । परेण पर आत्मा नोपलभ्यत इत्यत्रापि ब्राह्मणमुपन्यस्यति—अगृह्य इति । यस्मात्परब्राह्मणाशक्तिरहितोऽन परेण न गृह्यत इत्यर्थे ।

नन्वत्र ग्रहीतृविशेषानुपादानात्सामान्यत सर्वेणाप्ययमग्राह्य इति प्रतीयमानत्वात्कथं मिद ब्राह्मण परेण पर आत्मा न गृह्यत इत्यत्र प्रमाण मन्तीत्यत्र आह—परेण न गृह्यत इति ।

अयापि ब्राह्मण (नृ० उ० अ० ६ ब्रा० ७) भवति । अत्रायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिर्भवतीति । केन पुनरुपायेनायमन्यस्मै नश्यत इति । तत्राप्युपाये
ब्राह्मण (बृ० उ० ६ अ० ३ ब्रा०) भवति । स एष नेति नेत्या-
स्मेति होवाचेति । ' अमावेवंरूपः ' इति न शक्यते निर्दर्शयितुम् ।
यच्च परः पश्यति तत्प्रतिषेधस्तरयोपदेशोपायः । शरीर परः पश्यति
तेनाऽऽत्मोपदिश्यते शरीरं नाऽऽत्माऽस्ति शरीरादन्य इति, स चाऽऽ-
स्मेति शरीरप्रतिषेधेनोपदिश्यते । तथा प्राणादयो नाऽऽत्मानस्तत्प्रतिषेधेन
तेभ्योऽन्य उपदिश्यते । तथा परस्थाः सुरादयः परेण लिङ्गैरुपल-
भ्यन्ते तेऽपि नाऽऽत्मान इति तत्प्रतिषेधेनान्य उपदिश्यते । यः स्वयं
पश्यति न ततोऽन्यः पुरुष इत्येतद्रपि पुरुषप्रवृत्त्याऽनुमीयते । यदाऽसौ
पुरुषः पूर्वेषुः सामिकृतानामर्थानां प्रतिसमा राने शेषानुष्ठाने च यततऽतः
मदृश्याऽवगम्यते नूनमसावनित्यात्रित्यमवगच्छतीति ॥

उपमानाद्योपदिश्यते । यादृशं भवान्भवयमात्मानं पश्यति, अनेनोपमा

अयमाशय । अत्र सामान्यत सर्वेणापीति प्रतीतावप्युक्तम् । पञ्चान्येऽत्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येवमात्मन स्वग्राह्यत्वप्रतिपादनादिद ब्राह्मण पराग्राह्यत्व-
प्रतिपादकमेवावतिष्ठत इति ।

नन्वयमात्मा परम् पुरपाय केनोपायेनोपदेशे शक्य इत्यत्रापि ब्राह्मण प्रमाणत्वेनो-
पन्यम्याति—केन पुनरित्यादिना । उक्त ब्राह्मण व्याचष्टे—असारेवंरूप इत्या-
दिना । विधिसुत्तेनायमात्मतादृशम्बरूप इति निर्दर्शयितु न शक्यते किं तु निषेधसुत्ते-
नेनोपदिश्यत इत्येतद्रुपपाठयति—यच्च पर इत्यादिना । अत्रत्यं माप्य सुगमम् ।
ननु यथा यच्च पर पश्यति न तत्रात्मेत्युक्त तद्गद्यस्वय पश्यति ततोऽप्यन्य पुरुष
स्थाबित्यत्राऽऽह—यः स्वयमित्यादिना ।

माप्यन्यायमाशय । पूर्वोत्तरार्धमनुष्ठितानां पदार्थानां तच्छेषानुष्ठाने परेष्टान्तम्यैव प्रवृत्ति-
दर्शनादन्यानुष्ठितपदार्थेषानुष्ठानेऽन्यप्रवृत्त्यनुपपत्ते स एषाऽऽत्मेत्यङ्गीकरणीयमिति ।

एवं निषेधसुत्तेनाऽऽत्मोपदेश कर्तुं शक्यत इत्युपपाद्योपमानप्रयाणादप्यात्मोपदेशः
सम्भतीत्याह—उपमानाद्येत्यादिना । यथा हि कीदृशो गवय इत्येव नागरिकेण .
पृष्ठो धन्य प्रसिद्धेन गत्रा साधर्म्यात्प्रसिद्ध गवय यथा गौर्गवयन्तथेति वाक्ये
नोपदिशति तद्वत्त्वेनचिदात्मा कीदृश इति पृष्ट प्रसिद्धम्य तत्रात्मन साधर्म्यात्प्रसिद्ध
स्वात्मान यादृश भवान्भवयमात्मानं पश्यत्यहमपि तादृशमेव पदयामीत्येवमुपमानात्म-

नेनावगच्छाहमपि तादृशमेव पश्यामीति । यथा कश्चिदात्मीयां वेदनां परस्मा आचक्षीत दह्यमानस्येव मे भवति यात्यमानस्येव मे भवति रुध्यमानस्येव मे भवतीति । अतः स्वयमवगम्यमानत्वादस्ति तद्व्यतिरिक्तः पुरुष इति ।

यदुच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति । यशुपायमेव निषेधसि । न शक्यममुपायमन्तरेणोपेयमुपेतुम् । अयमेवाभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानां यो यथा ज्ञायते स तथेति । तद्यथा, कः शुक्रो नाम । यत्र शुकृत्वमस्ति । किं शुकृत्वं नाम । यत्र शुकृशब्दप्रवृत्तिः । क तस्य प्रवृत्तिः ।

केनानेन वाक्येनोपदिशतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना । यद्यपीदमति-
देशवाक्यात्मकमुपमानप्रमाणं प्रसिद्धसाधर्म्यत्साध्यसाधनमुपमानमिति वादिना नैयायि-
कानां प्रसिद्धं तच्चाऽऽगमाद्बाहिर्भूतं न प्रमाणान्तरं भवितुमर्हति । तथाऽपि सादृश्य-
विषयस्त्वमात्रेणात्रोपचारादुपमानत्वोक्तिः । स्वाभिमतं तूपमानं सदृशार्थज्ञानात्सदृशा-
न्तरज्ञानरूपं पूर्वोक्तमेवेति ध्येयम् । ननु परात्मन्यवगते तत्सादृश्येन स्वात्मोपदेष्टुं शक्यते
तदवगतिरेव कुत इति चेन्न । यदसौ पुरुष इत्यादिना पूर्वभाष्येण प्रदर्शितादनुमाना-
त्तदवगतिसंभवात् । तच्चानुमानमयं पूर्वद्युः सामिहिकार्थानुष्ठानभिलसतच्छेषानुष्ठातृत्वादी-
दृशस्वात्मवदित्यादिरूपं बोध्यम् । यत्कं पूर्वपक्षिणा विज्ञातुर्विज्ञानादन्यस्याम्युपगमे
विज्ञानमपास्य विज्ञातृस्वरूपं निर्दिश्यतामिति । तत्रेदं तद्दीदृशं चेत्येवं परस्मै निर्देशो
न शक्यत एव परस्मै तं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । किं तु स्वसंवेद्य एव स भवति ।
न हि परस्मै निर्दर्शनाभावमात्रेण तत्रास्तित्वमम्युपगन्तुं युज्यत इत्यादिना परस्मै
निर्दर्शनासंभवेनाऽऽत्मनास्तित्वशङ्कां दूषयित्वा संप्रति विज्ञानमपास्येत्यंशं दूषयितु-
मनुवदति—यदुच्यत इत्यादिना ।

पूर्वपक्ष्याशयं प्रष्टुं दूषयति—यशुपायमित्यादिना शक्यमित्यन्तेन । अय-
माशयः । विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति निमुच्यते, परस्मै निर्देश एव न संभवतीति
वोत विज्ञानरूपमुपायं विहायाऽऽत्मस्वरूपं परस्मै निर्दिश्यतामिति वा । नाऽऽद्यः ।
तत्रप्रारस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । न द्वितीयः । उपायमन्तरेण क्वचिदप्युपेयस्योप-
गन्तुमशक्यत्वात् । ज्ञातव्यार्थसामान्यम्युपगमे ज्ञानमेवाभ्युपायः । यद्वस्तु यथा ज्ञाय-
तेऽस्तनि बाधके तत्तथैवेति हि सर्वजननीनम् । अनो विज्ञानन्यतिरिक्तोपायान्तरामात्रात्
तत्प्रत्याख्याय कस्यचिद्व्यपं निर्दर्शयितुं शक्यमिति ।

विज्ञानरूपोपायेनैव विज्ञेयार्थस्य सिद्धौ नोसिद्धं दृष्टान्तं प्रदर्शयति—तथये-

यच्छुक्लशब्द उच्यते प्रतीयते । तस्मान्न विज्ञानं प्रत्याख्याय कस्यचिद्द्रूपं निर्दर्शयितुं शक्यम् । न च नियोगतः प्रत्यये प्रतीते प्रत्ययार्थः प्रतीतो भवति । अप्रतीतेऽपि हि प्रत्यये सत्यर्थः प्रतीयत एव । न हि विज्ञानं प्रत्यसं विज्ञेयोऽर्थः प्रत्यस इत्येतत्पूर्वमेवोक्तम् ।

तद्वद्व्यकर्तव्येऽपह्नवे कामं विज्ञानमपह्नूयेत नार्था इत्येतदुक्तमेव । तस्मादस्ति सुरत्वादिभ्योऽन्यो नित्यः पुरुष इति । अयं यदुक्तं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । अत्रोच्यते । “अत्रैव वा भगवान्मोहान्तमापीपददिति परिचोदनोत्तरकालेऽपह्नूत्य मोहाभिप्रायमस्य वर्णितवान् ” न वा अरे मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा पात्रा-संसर्गस्त्वस्य भवति” (वृ० उ० ६ अ० । ५ ब्रा०) इति । तस्मान्न

त्यादिना । यदि शून्यवाद्यभ्युपगतरित्या ज्ञानज्ञेययोरैक्यमेव प्रामाणिकं स्यात्तदा भवेदपि विज्ञानातिरिक्तविज्ञानविषयीभूतविज्ञानासिद्धिः । तच्च सुतरां न संभवति ज्ञानज्ञेययोरन्यतरप्रतीतिं विनाऽप्यन्यतरप्रतीतेः सत्त्वादित्यादिषुक्तिभिः शून्यवादखण्डन-प्रस्तावेऽस्माभिर्निपुणतरमुपपादितमित्याह—न चेत्यादिना पूर्वमेवोक्तमित्यन्तेन । न हि विज्ञानं प्रत्यसमिति । यदि विज्ञानं प्रत्यसं स्यात्तर्हि तदेवैकमभ्युपगम्याप्रत्यक्षोऽर्थोऽपह्नूयेत न तु तच्छब्द । किं तु ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्यमेव विज्ञानं प्रत्यक्षस्तु विज्ञेयोऽर्थ एवेत्यपि पूर्वमेवोपपादितमित्यर्थः ।

तद्वद्व्यकर्तव्य इति । इदमपि याप्यं तत्रैव स्पष्टं व्याख्यातम् । अत उक्तशुक्ति-भिर्विज्ञानदेहादिन्यतिरिक्तः स्वसंवेद्यो नित्यः पुरुषोऽस्तीत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्युप-संहरति—तस्मादिति । यच्च पूर्वपक्षे विज्ञानघन एवेत्यादिब्राह्मणेन भूतानामेव धैतम्यमुक्तमतस्तदतिरिक्तधेतनो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशाङ्कितं तदनुवदति—अथ यदुक्तमिह्यादिना । एतच्छङ्कापरिहारमाह—अत्रोच्यत इत्यादिना । श्रुतिरेव ह्यस्य वाक्यस्यान्यार्थता दर्शयति । तथा हि । पूर्वमनराच्छतस्वमात्मनोऽभिधायेदानीं विज्ञानघन इत्यादिना विनाशित्वानुकीर्तनात्संभूत्या मैत्रेय्या पूर्वापरवि-रोधाख्यः पूर्वपक्षो याज्ञस्त्वयं प्राति चोदितः “अत्रैव वा भगवानित्यादिना” । एवं परिचोदनोत्तरकालमस्य वाक्यस्य मोहाभिप्रायमपह्नूत्य सिद्धान्तं वर्णितवान्याज्ञवल्क्यः “न वा अरे मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति” । आत्माऽविनाशी नित्य इत्यर्थः । कथं तर्हि विनाशवचनमित्याशङ्क्याऽह—मात्रा-

विज्ञानमात्रम् । तस्माद्द्वेषम्यम् ।

यदुक्तं नचैष यातीति विधिश्च्युत इति । मा भूद्विधिश्च्युतः स्वर्ग-
नामो यजेतेति वचनान्तरेणापगतमनुवादिष्यते । तस्मादविरोधः ॥ ५ ॥

[६] कर्मके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

संसर्गस्त्वस्य भवतीति । अत्र मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि वर्मापमो चोच्यन्ते ।
तथा चायमाशयः ।

विज्ञानजनः—ज्ञानशक्तिस्वभाव आत्मा, एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाय मुक्तो भूतेत्यर्थः ।
तान्पेवानुविन्दयति । भूतविनाशात्सोऽपि विन्दत इव भवतीति । भूतभ्यो ह्यमौ
स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते परं च शरीरेष्वेष्टालिङ्गानुमानेन ज्ञायते । मुक्तस्तु प्रमाणपथाति-
वर्तनाद्विन्दत इव भवतीति विन्दयतीत्युच्यते । तदनेन प्रकारेण मात्राणामेव विनाशो
न त्वाऽऽमन इत्यभिप्रायकोऽयं सदर्थ इति—मात्राममर्गस्त्वस्येति । अथ, मुक्तस्य
पुण्यस्य मात्रामि पूर्व य समर्ग आसीत्त एवेदानीं विन्दतो भवतीत्यर्थः । प्रकरणार्थ-
मुपमहरति—तस्मान्न विज्ञानमात्रमिति । न विज्ञानमात्रमात्मा किं नु तदन्यो नित्य
श्चेन्न आत्मेति सिद्धम् । यत्तु तज्जायुविनाशे यातीति श्रवणाद्विधिश्चाश्रवणान्न
तन्माहिम्ना स्वर्गलोकगन्ता नित्यश्चेन्न मि यति । यद्वि विधिश्च्युत भूयेत तदा
विधिमहिम्ना तादृशो नित्यश्चेन्न मि येदिति तदनुच परिहरति—यदुक्तमित्यादिना ।
अस्मिन्वाक्ये विधिप्रत्यया श्रवणेऽपि स्वर्गनामो यजतन्त्यादि त्रिविधावधान्तरेस्तादृशोऽ-
र्थोऽवगम्यत एव । तमेवार्थमिदमपि वाच्यमनुवादिष्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ॥ ६ ॥

वृत्तिकारमनानुवाद समाप्तः ।

ओत्पत्तिरूपेण पूर्वाविशरणे शब्दार्थयो मयन्वम्य नित्यत्व प्रमायितम् । तेन
शब्दानित्यत्वमर्थसिद्धमाक्षेपममात्रानाम्या दृढयितुमिदमविशरणमारभ्यते ।

ननु निष्प्रयोजनोऽयं विचारः । तथा हि । वेदप्रामाण्यात् हीन नित्यत्वप्रतिपादनम् ।
अमत्यपि नित्यत्वे तस्मिन् यति । यत्रमति नित्यत्वे शब्दार्थप्रतीतिर्न स्यात्समयापेक्षा
या स्यात्तदाऽनवबोधस्त्वात्समयकारिपुण्यापेक्षणाच्च न स्यात्प्रामाण्यम् । यदा त्वानि
त्यादपि शब्दानित्यत्ववादिनामिवावर्धप्रतीति सि यति, शब्दव्यवहारानादितया च
न पुण्यस्य क्वचित्स्वात्मन्य तत्र किं नित्यत्वप्रमाणनम् । न च सत्त्वप्रनित्यत्वसिद्धयर्थं
तत्रप्रतिपादनमिति वाच्यम् । भवन्ति य यामिद्वारपि बाधकाभावात् । सत्त्वप्रनित्यत्वामा
वेऽपि तत्र पुण्यस्वात्मन्याभावात्त्रै वेत्प्रामाण्यमिद्वेदिरिति चेत् । सत्यम् । अनित्यत्ववा
दिनोऽपि शब्दार्थप्रतीतिमिच्छन्ति । न च तद्विज्ञानमात्रेणामो मि यति न्यायेन त्वम्मा-

। उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः संबन्ध इति । तदनुपपन्नम् । शब्दस्यानित्यत्वात् । विनष्टः शब्दः पुनरस्य क्रियमाणस्यार्थेनाकृतकः संबन्धो नोपपद्यते ।

न हि प्रथमश्रुताच्छब्दात्कश्चिदर्थं प्रत्येति । कथं पुनरनित्यः शब्दः । प्रथमत्वाद्दुत्तरकालं दृश्यते यतः । अतः प्रथमत्वात्तन्तर्यात्तेन क्रियत इति गम्यते ।

नन्वभिव्यञ्ज्यात्स एवम् । नेति ब्रूमः । नह्यस्य भागभिव्यञ्जनात्सद्भावे किञ्चन प्रमाणमास्ति । संश्राभिव्यञ्ज्यते नासन् ॥ ६ ॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

नो खल्वप्युच्चरितं मुहुर्तमप्युपलभामहे । अतो विनष्ट इत्यवगच्छामः । न च सन्नोपलभ्यते । अनुपलम्भकारणानां व्यवधानादीनाय-

दर्शप्रतीतिः सिध्यति नेति निरूपणीयम् । स च न्याय उत्तरत्र भाष्य एव निरूपयिष्यत इति सफल एवायं विचारः । तदत्र वर्णात्मकं शब्दं विपयीकृत्य किमयं नित्य उतानित्य इति विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षी मन्यतेऽनित्यः शब्द इति । अत्रास्य विचारस्य वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थत्वात्पादाध्ययसंगती स्पष्टे । अनन्तरसंगतिस्त्वाक्षेपिकीति तां दर्शयति—उक्तमित्यादिना । यदुक्तं पूर्वाधिकरणे शब्दार्थसंबन्धो नित्य इति तदनुपपन्नमिति^१ योचना । तत्र हेतुमाह—शब्दस्यानित्यत्वादिति । उच्चारणानुपपन्नशब्दस्य विनष्टत्वात्पुनः क्रियमाणस्य शब्दस्यार्थेन साकं नित्यः संबन्धो नोपपद्यते न वा ग्रहीशु शक्यते यद्यग्रहीतोऽपि संबन्धश्चक्षुरादिवदर्थं प्रत्याययेत्तर्हि प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् तु तथेत्याह—विनष्ट इत्यादिना प्रत्येतीत्यन्तेन । प्रथमपूर्वकं सूत्रार्थमुपपादयन्पूर्वपक्षमुपपादयति—कथंपुनरित्यादिना । अयमत्र सूत्रार्थः । पूर्वसूत्राच्छब्दशब्दः प्रथमास्तत्वेन विपरिणतोऽनुपपन्नोच्यः । तथा च शब्दो गकारादिः, कर्म—क्रियत इति कर्म, कार्य—अनित्यमित्यर्थः ।

तत्र हेतुः—तत्र दर्शनादिति । तद्व्याचष्टे—प्रथमत्वाद्दुत्तरकालमिति । उच्चारणप्रयत्नानन्तरमेव गकारादिशब्दस्योपलम्भात्तज्जन्यत्वमेवावगम्यते । यो हि यदनन्तरं नियमेनोपलभ्यते स तज्जन्य इति नियमादिति भावः । ननु उच्चारणस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनाप्युपपत्तौ नायदयं तज्जन्यत्वं यत्तु युक्तमिति सिद्धान्तिशङ्कामन्य परिहरति—नन्वित्यादिना ॥ ६ ॥

शब्दस्य कृतकत्वे हेतुन्तरकत्वार्थं सूत्रम्—अस्थानादिति । अस्यार्थः । उच्चरितस्य शब्दस्य मुहुर्तमपि स्थितेरदर्शनात्कृतकः शब्द इति । नन्वस्थानादिति हेतुर्विनाशाख्यत्वेत्यन्त्यं साधकोऽपि सूत्रकारोक्तकर्मपदाभिहितकृतकत्वस्य सावकतया.

भावेऽप्यनुपलम्भनात् । न चासौ विषयमप्राप्तः । आकाशविषयत्वात् ।
कर्णच्छिद्रेऽप्यनुपलम्भनात् ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

अपि च शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्परिति व्यवहर्तारः प्रयुज्यते न
ते नूनमवगच्छन्ति स एवायं शब्द इति ॥ ८ ॥

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नमिति ।
असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम् । कार्याणां तु घटूनां नानादेशेषु

कथं सगच्छते । न ह्यनित्यत्वं कृतकत्वरूपमिति चेत् । न । यतः कृतकत्वस्य विना-
शित्वरूपत्वाभावेऽपि तयोः समनियततयैकसाधकोऽपि हेतुरपरसाधकोऽपि भवत्ये-
वेति । भाष्यमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तसाध्ये हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम्—करोतिशब्दादिति । अस्यार्थः । शब्दं
कुरु, अकार्पात्, करोतीत्यादिव्यवहारविषयत्वादिति । अतोऽपि कृतक इति भावः ।
भाष्यं स्पष्टार्थम् ॥ ८ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम्—सत्त्वान्तरे च यौगपद्यादिति ।

अस्यार्थमाह—नानादेशेष्वित्यादिना । नानादेशस्यैवैकतृमिह्वरिताऽशब्दान्युगपत्ता-
नादेशेषूपलभामह इत्यर्थः । तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नमिति । अत्र तत्, नित्यस्यानुपपन्न-
मिति प्रतिज्ञा । एकस्येति हेतुः । अयमर्थः । यतोऽयं नित्योऽत एकं स्यादेकत्वे चानु-
पपन्नं तादृशनानादेशेषूपलम्भनमिति । ननु कथं पुनर्नित्यस्यैकत्वम् । नित्या एव बहवो
गकारा भवन्वित्याशङ्क्यामाह—असति विशेष इत्यादिना । अविशिष्टरूपस्य
गकारस्य स एवायमित्येवं प्रत्यभिज्ञायमानस्य नित्यत्वपक्षे नानेकत्वं संभवति । तथा
सति प्रत्यभिज्ञानुद्धेरप्रामाण्यापत्तेस्तदप्रामाण्ये च न नित्यत्वसिद्धिरिति भावः । एवं
षायमत्र प्रयोगः । युगपदनेकवत्प्रवृत्तारितो गकारः परस्परं भिन्नः । अविभुत्वे सति
युगपन्नानादेशोऽवगमात् । घटवदिति । गोत्वादितामान्यस्याऽऽकाशस्य वाऽनेकत्र युग-
पदुपलभ्यमानस्यापि भेदाभावात्तत्र व्यभिचारवारणार्थमविभुत्वे सतीति विशेषणम् ।
घटादिवच्छब्दस्यैकैकत्र कात्स्न्येनावगमाद्दविभुत्वं ज्ञेयम् । नन्वेवं भेदसिद्धावपि कथं
कार्यता । भिन्ना एव गकारा नित्या भवन्त्विति चेन्नैवम् । यतो न हि भेदे नित्यत्वं
संभवति । भेदे सति प्रत्यभिज्ञानुद्धेः सादृश्यादिवशेन भ्रान्तित्वं वक्तव्यं स्यात् । न च
नित्यत्वं भ्रान्तित्वं तस्या वस्तुं शक्यम् । नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् । तस्मात्नित्यत्वमप्युप-

क्रियमाणानामुपपद्यतेऽनेकदेशसंन्यस्तस्मादप्यनित्यः ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

अपि च दृष्यन्नेत्यत्रेकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिरित्युपदिशन्ति ।
यद्द्विक्रियते तदनित्यम् । इकारसादृश्यं च यकारंस्वोपलभ्यते तेनापि
तयोः प्रकृतिविकारभावो लक्ष्यते ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

अपि च बहुभिरुच्चारयद्भिर्महाऽशब्दः श्रूयते । स यद्यभिव्यज्यते,
बहुभिरल्पैश्चोच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत । अतो मन्यामहे नूनमस्यैकै-
केन कश्चिदवयवः क्रियते यत्प्रचयादयं महानुपलभ्यते ॥ ११ ॥

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं भयत्नादुत्तरकाले दर्शनात् कृत-

गच्छताऽवश्यमेकत्वमप्युपगन्तव्यं स्यात् । तच्चैकत्वमुक्तेन नानादेशोपलम्बेन भेदे सिद्धे
न सिध्यत्येव । अतो नानादेशोपलम्बाद्विवा एव गववराः । भेदाच्च प्रत्यभिज्ञाया
भ्रान्तिर्त्वं तद्भ्रान्तिवाच्य शब्दस्य कार्यतेत्याशयः ॥ ९ ॥

इतश्च शब्दः कृतक इत्याह—प्रकृतिविकृतयोश्चेति ।

इदं सूत्रं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना । अयमाशयः । दृष्यन्नेत्यत्रेकारः प्रकृति-
र्यकारो विकृतिरिति गम्यते स्मृतेः सादृश्याच्च । स्मृतिस्तावदिको यणचीति । अस्या
अर्थः । इकः—इकारादेः स्थाने यण्-यकारादयः, अन्वि अकाराद्विषु परेषु सत्सु मव-
न्तीति । इकारसादृश्यं च यकारस्य ताल्लुम्यानकत्वरूपं स्फुटमवगम्यते । तथा च
पूर्वोक्तस्मृतिसादृश्याभ्यां वस्तुन्तररूपेण विकारित्वदर्शनाद्विकारिण्यभ्रान्तित्वस्वनित्यमादि-
कारादिमणोऽनित्यो दृष्यादिवदिति पाठः ॥ १० ॥

इतोऽप्येवमित्याह—वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्येति । सूत्रं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना ।
अयमाशयः । कर्तृभूम्ना—उच्चारयितृवाहुल्येन, अस्य—शब्दस्य । वृद्धिः—महत्वं
दृश्यते । अतश्च हेतुवृद्धचनुसारित्वाच्छब्दः कृतको स्मृतिपन्दादिकारणमहत्त्वानुसारि-
पटवादीति ।

ननु व्यञ्जकवृद्ध्या शब्दवृद्धिर्भवत्वित्यत आह—स यदीत्यादिना । न हि
दीपसहस्रेऽपि व्यञ्जके वर्धते शट इत्याशयः ॥ ११ ॥

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह—समं तु तत्र दर्शनमिति । एतत्सूत्रम् । तत्र
दर्शनादिति पूर्वपक्षमभिमतहेतोर्व्याभिचारित्वप्रदर्शनपरतया व्याचष्टे—तु शब्दात्प-

कोऽयमिति ।

यदि विस्पष्टेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यामस्ततो नित्य-
प्रत्ययसामर्थ्यात्प्रयत्नेनाभिव्यज्यते इति भविष्यति । यदि प्रागुच्चार-
णादनभिव्यक्तः प्रयत्नेनाभिव्यज्यते तस्मादुभयोः पक्षयोः सममे-
तत् ॥ १२ ॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

यदपरं कारणमुक्तमुच्चरितमध्वस्त इति । अत्रापि यदि शक्यामो
नित्यतामस्य विस्पष्टं वक्तुं ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्कदाचिदुपलम्भं
कदाचिदनुपलम्भं दृष्ट्वा किञ्चिदुपलम्भस्य निमित्तं कल्पयिष्यामः । तच्च
संयोगविभागसद्भावे सति भवतीति संयोगविभागविभाविभ्यञ्जका-

सो विपरिवर्तत इत्यादिना । यदि विस्पष्टेन हेतुनेति ।

नित्यस्तु स्यादिति सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः । तथा च प्रयत्नानन्तरकाले
दर्शनं नैकान्तेन कृतकत्वस्य साधकं भवति । प्रयत्नानन्तरकाले दर्शनं हि तत्र सत्तां
गमयति न कालान्तरे तां निषेधति । अतः सप्रत्यभिज्ञानेन प्रत्यक्षेण दृश्यमानस्य
कालान्तरेऽपि सद्भावकल्पना शक्यते इति कालान्तरेऽपि संभावितसत्त्वे विपक्षे शब्दे
हेतुरनैकान्तिक इति भावः । सूत्रस्यायमर्थः । तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः, तत्र दर्शनम्-
प्रयत्नानन्तरकाले दर्शनमिति पूर्वपक्ष्यभिमतो हेतुः । समम्-नित्यत्वानित्यत्वपक्षयोः
साधारणम् । अप्रयोजकोऽनैकान्तिकश्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वपक्ष्यभिन्नस्याभ्यानादिति हेतोरनैकान्तिकत्वासिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—सतः पर-
मित्यादि । तद्व्याचष्टे—यदपरमित्यादिना । अयमाशयः । अस्थानादित्यनेन
यद्युच्चारणपूर्वापरकालमत्त्वं विवक्ष्यते तदा स हेतुरसिद्धः । पूर्वापरकालयोः सत एव
शब्दस्यादर्शनं परं भवितुमर्हति । कुतः । विषयानागमात् । विषयं शब्दं प्रति ।
अनागमात्—उच्चारयितृमुखोद्गतवायवीयसंयोगविभागानां स्तिमितसमीरणापसारेण
शब्दाभिन्यञ्जकानामभङ्गात् । अतोऽमत्त्वमसिद्धम् । यदि चास्थानादित्यनेनोच्चारणपूर्-
वापरकालयोरनुपलम्भो विवक्ष्यते । तदाऽऽकाशाद्यन्तर्भावेन व्यभिचारः । आकाशो
हि कदाचित्कूपपूर्णयत्नेनप्रत्यक्षो भवति न तु नश्यति । अतो
नित्येऽप्याकाशे कदाचिदनुपलम्भसत्त्वादनैकान्तिकः स हेतुरिति । प्रशङ्कितं चैत-
दाकाशास्य प्रत्यक्षत्वं वार्तिके । कदाचिच्छब्दोपलम्भेऽन्वयन्यतिरेकाम्नां निमि-
त्तविशेषमाह—तच्छेत्त्यादिना । उपलम्भनं चेत्यर्थः । संयोगविभा-
गसद्भावे इति । वायवीयसंयोगविभागसद्भावे इत्यर्थः । ततश्चाभिन्यञ्जकस-

विति वक्ष्यामः ।

- उपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयत इति चेत् । नैतदेवम् । न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः । यत उपलभ्यते शब्द इति । न हि ते प्रत्यक्षा इति ।

यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्वन्ति, आकाश-

ज्ञाने शब्दोपलम्बस्तद्भावे तदभावे इत्यन्ययस्यतिरेकाभ्यां वायवीयसंयोगविभागयोरेवाभिव्यञ्जकत्वमित्याह—संयोगविभागान्नेवेति ।

ननु संयोगविभागयोर्न शब्दाभिव्यञ्जकत्वं युज्यते । उपरतयोरपि तयोः शब्दस्य श्रूयमाणत्वादिति शङ्कते—उपरतयोरिति । इयं च शङ्का संयोगविभागयोः सिद्धान्त्यभिमतं वाच्यत्वमज्ञात्वा तात्त्वादिस्पष्टत्वमिमानेनेति बोध्यम् । स्वाभिमतं वायवीयत्वमनुद्धाद्य गूढापिप्रायः सिद्धान्ती परिहरति—नैतदेवमित्यादिना । यस्मात्कारणाच्छब्द उपलभ्यतेऽतोऽभिव्यञ्जकाः संयोगविभागा नोपरयन्तीत्यर्थः । न हि ते प्रत्यक्षा इति । ते संयोगविभागा इत्यर्थः । न चात्राप्रत्यक्षत्वकथनेन वायवीयत्वमिप्रायः सिद्धान्तिना विवृत इति शङ्क्यम् । उपरमबोधपरिहारस्याभिघातवाक्य एव स्पष्टीकारित्यमाणत्वात् । इह च तात्त्वादिस्थानां संयोगविभागानां तत्तत्कार्यसामर्थ्यरूपेणाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेरप्रत्यक्षत्वकथनसामञ्जस्यसंभवाच्च । ननु संयोगविभागाभिव्यञ्जकविति यदुक्तं तत्र युज्यत इति शङ्कते—यदि शब्दमित्यादिना ह्युच्यते तदात्तेषामित्यन्तेन । अत्र च यदि शब्दमित्यतः प्रभृत्याभिघातेन हीत्यस्माद्ग्रन्थात्प्राक्पूर्वोत्तरपक्षादिनौ गूढापिप्रायाविति प्रत्येतव्यम् ।

कथं पूर्णगूढापिप्रायत्वं गम्यत इति चेदित्यम् । उत्तरत्र माप्येऽप्राज्ञाश्चेदित्यादिना संयोगविभागानामप्राप्तौ पूर्वपक्षिणा द्योप आपाद्यते । संयोगविभागानां वायवीयत्वपरिज्ञाने हि तेषां प्राप्तत्वादनवकाश एवास्य बोधस्य स्यात् । अतो माप्यग्रन्यर्षीर्वापर्यपर्यलोचनायामुभयोर्गूढापिप्रायत्वं गम्यत इति । “यदि शब्दम्” इत्यादिशङ्काग्रन्थस्यापमाशयः । संयोगविभागयोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वं न संभवति । अभिव्यक्तिर्हि ज्ञेया संभाविता शब्दसंस्काराधानेन वा श्रोत्रसंस्काराधानेन बोधसंस्काराधानेन वा । न तावच्छब्दसंस्कारेण । शब्दस्य तत्र मत एकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगाच्च य एव शब्दः ह्युग्रस्यैः संयोगविभागेः संस्कृतः स एव पाटलिपुत्रेऽपीति तत्राप्युपलभ्येत । यदि श्रोत्रसंस्कार इत्येत तत्राऽप्ययमेवदोषः । तथा हि । यदि कणादादिमतेनाऽऽग्रशः श्रोत्रमित्यभ्युपगम्यते तदा तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वस्यैऋदेशस्यैः संयोगविभागेः संस्कृतत्वाद्देशान्तरेऽपि शब्दोपलब्धिवः स्यादेव । अस्मिन् पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारण्यादेः शब्दोपलब्धयर्थापि संस्कृतं श्रोत्रं प्रस-

विषयत्वाच्छब्दस्याऽऽकाशस्यैकत्वाच्च एवायमत्र श्रोत्राकाशः स एव देशान्तरेष्वपीति सुघ्नस्थैः सयोगविभागेरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ।

यस्य पुनः कुर्वन्ति तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद्वायुप्वेव करिष्यन्ति । यथा त-तवस्तन्तुप्वेव पटम् । तस्य पाटलिपुत्रे प्वनुपलम्भो युक्तः । सुघ्नस्थत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येव न दोषः । दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्या अनुपकारकाः संयोगविभागास्तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यत इति ।

ज्ञात्सर्वांश्शब्दान्वटायो मीलित नेत्र समानदेशस्थानपगदीनिवावबोधयेत् । अयं च दोष पूर्वोपक्षिप्तशब्दसंस्कारपक्षेऽपि प्रदर्शयितुं शक्यते । तथा हि । सर्वेऽपि शब्दा श्रोत्रदेशेऽवस्थितास्तत्रैकस्मिन्संस्क्रियमाणे बलादन्येषामपि संस्कार स्यादेव । न हि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां कस्यचित्संस्कार कस्यचिच्चासंस्कार इति व्यवस्था सम्भवति, घटादावदर्शनात् । एवमुभयसंस्कारपक्षेऽप्युभयेऽपि दोषा समुचित्य सम्भवन्ति । तस्मान्न संयोगविभागाभिव्यञ्ज्यं शब्दं किं तु तज्जन्य एवासौ प्रादेशिकश्च । तथा च न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति ।

आकाशविषयत्वादिति । आकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वादित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् । अत्र समाधत्ते—यस्याप्यभिव्यञ्जन्तीत्यादिना । अभिव्यञ्ज्यत्वपक्षेऽपि पूर्वोक्तदोषा न सम्भवन्तीत्यर्थः । यत्तुक्तं श्रेष्ठा ह्यभिव्यक्तिः सभावितेत्यादि । अत्रोच्यते । श्रोत्रसंस्कारेणैव शब्दाभिव्यक्तिः सम्भवति । श्रोत्रं च कर्णशष्कुल्येव । सा च प्रतिपुरुषमिन्नेति या कर्णशष्कुली संस्क्रियते सनिहिता तत्रैव शब्दाभिव्यक्तिः । यदि वा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमेकमाकाशमेव श्रोत्रं तथाऽपि न तत्साक्षात्संस्क्रियते । किं तु कर्णशष्कुल्यात्मकाधिष्ठानद्वारेण । ततश्च यद्यपि सर्वपुरुषाणामाकाशात्मकश्रोत्रेन्द्रियमाकाशस्यैकत्वादेकमेव तथाऽपि तदधिष्ठानानां कर्णशष्कुलीनां नानात्वात्तत्संस्कारव्यवस्थया श्रवणव्यवस्था भविष्यति । यद्वा नावदयमेकमेव सर्वपुरुषाणां श्रोत्रेन्द्रियम् । तस्याऽऽकाशरूपत्वेऽप्याकाशस्यैकरूपत्वेऽपि च तद्वच्छेदकीमूतानां कर्णशष्कुलीनां प्रतिपुरुषमभिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्याऽऽकाशस्य श्रोत्रत्वात्सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां भेदाद्व्यवस्था सिध्यत्येव ।

यदप्युक्तं सृष्ट्यं सन्तृतं श्रोत्रं सर्वशब्दा-समानदेशस्था-प्रकाशयेदिति तत्राभिधीयते । ध्वनयो हि तात्त्वान्स्थानविशेषसपर्याद्विजातीया विलक्षणसामर्थ्या निष्प

नैतदेवम् । अप्राप्ताद्यैत्संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः संनिष्कृष्टविम-
कृष्टदेशस्यौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । न च युगपदुपलभेते ।

तस्मान्नाप्राप्ता उपकुर्यन्ति । न चेदुपकुर्यन्ति तस्मादनिमित्तं शब्दो-
पलम्भने संयोगविभागाविति ।

। नैतदेवम् । अभिघातेन हि मेरिता वायवः स्तिमितानि वाद्यन्तराणि
प्रतिवाचमानाः सर्वतोदिकान्संयोगविभागानुत्पादयन्ति पाचद्वेगमभि-
-

द्यन्ते । ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिच्छब्दस्यानुगुणं संस्कारमापत्ते न सर्वसाधार-
णमिति शब्दोपलब्धिव्यवस्था सिध्यत्येव । दृष्टा च समानेन्द्रियप्राज्ञाणामप्यदिव्यज्ञ-
कव्यवस्ययोपलब्धिव्यवस्था । सावित्रं हि तेनो घटादीनामेवाप्यदिव्यज्ञकं न नक्षत्राणाम् ।
निम्बत्वकू चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणामिति । ननु संयोगविभागानां
तात्त्वादिस्थानस्थिताना तत्तच्छ्रोत्रदेशमप्राप्ताना कथं तत्तच्छ्रोत्रोपकारकत्वं संभवति ।
यदि त्वप्राप्ता अपि श्रोत्रस्योपकुर्युस्ते तदा संनिष्कृष्टविमकृष्टदेशस्थाः सर्वेऽप्यविशेषेण
युगपच्छब्दमुपलभेरन् । न च तयोपलभाना दृश्यन्ते । तस्मात्तच्छ्रोत्रमप्राप्तानां तेषां न
तदुपकारकत्वं संभवति ।

अतो न संयोगविभागौ शब्दोपलम्भने निमित्तं भवत इति संयोगविभागानां
सिद्धान्त्यभिमतं वायवीयत्वमजानानश्चोदयति—नैतदेवमित्यादिना संयोगविभागा-
वित्यन्तेन । न संयोगविभागानां तात्त्वादिस्थानस्थितत्वं किंतु वायवीयत्वमेवेति त्वमत-
रीत्या शब्दध्रवणमार्गं प्रदर्शयन्परिहारमाह—नैतदेवमित्यादिना । अभिघातेन
मेरिता इति । उच्चारणप्रयत्नेनाभिहता इत्यर्थः । वायव इति—कोष्ठ्या इत्यर्थः ।
ते च शब्दविशेषाभिव्यक्त्यर्थं तात्त्वादिस्थानविशेषसंयोगमनुरुच्यन्ते । स्तिमितानि
वाद्यन्तराणीति । मध्ये विद्यमानानि स्तिराणि वाद्यन्तराणीत्यर्थः । ननु कथं पुन-
र्वायोः स्थिरत्वं सदागतिरिति हि नं समाप्तत इति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि सूक्ष्म-
त्वात्पदार्थान्तराण्यचालयन्स्थिर इव भवतीति स्थिर इत्युच्यते । ननु किं पुनरस्य सद्भावे
प्रमाणमिति चेत् । अमति तस्मिन्व्यवहारादिचालने वायुपलम्भासंभवापत्तेः । न हि
तेनासौ जन्मते पार्ष्णिक्स्य वायुपादानत्वायोगात् । अतो व्यम्ना वायवो व्यमनेन संहन्य-
माना उपलम्बन्त इत्येव युक्तम् । प्रतिवाचमाना इति तैः संयुक्ताः सन्त इत्यर्थः ।
संयोगविभागानिति । स्तिमितवायुभिः । साकं स्वात्मावयवानां संयोगविभागानित्यर्थः ।
पूर्वं संयोगविभागानुत्पाद्यन्तस्ते वाचद्वेगं प्रस्थितान्तत्तच्छ्रोत्रं मंप्राप्य तत्र तत्र शब्दध-
वणयोर्म्यं मन्तारमादधानाः शब्दोपलब्धिहेतवो भवन्तीति भावः । यत्तुक्तमुपरमचोदय-

तिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्ययत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुप
रतेष्वेव तेषु शब्द उपलभ्यते नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव
चानुवाकं दूरादुपलभ्यते शब्दः ॥ १३ ॥

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

यदपर कारणमुक्तं शब्दं कुरु मा कार्षीरिति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते ।
यद्यसंशय नित्यः शब्दः, शब्दप्रयोग कुर्विति भविष्यति । यथा गोम-
यान्कुर्विति संवाहे ॥ १४ ॥

आदित्यवयौगपद्यम् ॥ १५ ॥

यत्त्वेकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपद्दर्शनमनुपपन्नमिति ।
आदित्यं पश्य देवाना मिय । एकः सन्ननेकदेशावस्थित इव लक्ष्यते ।

रिहारकथनावसरे न नूनमुपरमन्तीत्याद्यभिसाध्यनुदघाटनपूर्वक, तामभिसाधिमुद्धाटय
न्नाह—ते च वायोस्तित्यादिना । अत एव चेति । पूर्वोक्तरीत्या शब्दश्रवणमार्गा
ङ्गीकारादित्यर्थ ॥ १३ ॥

यत्तु पूर्वपक्षिणा शब्दस्य कृतकत्वे साध्ये करोतिशब्दादिति साधनमुक्त तद्दूषणा-
र्थमिदं सूत्रम्—प्रयोगस्य परमिति । तव्याचष्टे—यदपर कारणमित्यादिना ।
अयमाशय । करोतिशब्दादित्यनेन करोतिर्भूतत्वरूपोऽर्थो विवक्ष्यत उत करोतिकर्मत्वेन
व्यवहियमाणत्व वा । आद्येऽस्मा-प्रत्ययसिद्धिरुत्तरत्र नित्यत्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् ।
द्वितीये तन्निदान-यत्त्वाभाववति गोमयादौ गोमया-कुर्विति तव्यवहारदर्शनाद्व्यभिचार ।
अतो यथा तत्र समाहाराभिप्रायेण तादृशव्यवहारस्तद्वत्प्रकृतेऽपि शब्द कुर्वित्यादिव्य
वहार शब्दप्रयोगविषयो भविष्यतीति ॥ १४ ॥

यदुक्तमेऽस्य नित्यस्य युगपन्नानादेशेषूपलम्बनमनुपपन्नम् । अतो युगपन्नानादेशो
पलम्बाननेकत्वमनित्यत्व चाङ्गीकरणीयमिति । तत्र हेतोरनैकान्तिरुत्त्वप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—
आदित्यवयौगपद्यमिति । तव्याख्यानाथं पूर्वपक्षयुक्तमनुपापते—यत्त्वित्यादिनाऽ
नुपपन्नमितीत्यन्तेन । पूर्वपक्षयुक्तहेतोरादित्ये व्यभिचार प्रदर्शयति—आदित्यं
पश्येत्यादिना । देवाना मिय इति । मूर्त्त इत्यर्थ । अनेकत्वाभाववत्यप्यादित्ये नाना
देशोपलम्बनहेतो सत्त्वाव्यभिचार इत्युपपादयति—एकः सन्नित्यादिना । यद्य
पुनरेकस्याऽऽदित्यमनेकदेशस्थितत्वावमास इति चेदित्यम् । ये तावद्विन्यनिलया
पुरया ये च कामरूपे स्थितास्तै सर्वैरपि स्वस्वात्मन प्राग्भाग एवोद्य-माम्वाङ्गिरीक्ष्यते ।
तथाऽन्त यम प्रत्यग्भागे निरीक्ष्यते मयाहे च सन्वोपरिस्थितो निरीक्ष्यते ।

कथं पुनरयंगम्यत एक आदित्य इति । उच्यते । प्राङ्मुखो देवदत्तः
 पूर्वाह्ने संपति पुरस्तादादित्यं पश्यति । तस्य दक्षिणतोऽवस्थितो न
 द्वौ पश्यति । आत्मनश्च संपति स्थितं तिरश्चीनं देवदत्तस्याऽऽर्जवे ।
 तस्मादेक आदित्य इति । दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते । अतो व्यापोहः ।
 एवं शब्देऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य । यदि श्रोत्रं संयोगविभा-
 गदेशमागत्य शब्दं गृहीयात्तथाऽपि तावदनेकदेशता कदाचिदवगम्येत ।
 न च तत्संयोगदेशमागच्छति । मत्पक्षा हि कर्णशङ्कुली तदेषा गृह्यते ।

तेषां च प्रातमागादयो विस्पष्टं भिन्ना एव वर्तन्ते । अतस्तेषु दृश्यमानस्यास्य भिन्नदे-
 शता विस्पष्टा ।

तथा यस्मिन्पावद्दूरे देशे वैश्वित्सूर्योदयो दृश्यते तद्देशवर्तिनोऽन्येऽपि ततः परंरंता-
 चावति दूरे पश्यन्त्यतोऽप्यस्ति देशभेद इति । नन्वेक एवाऽऽदित्य इति कथमव-
 गम्यते । युगपदनेकदेशोपलम्भादिना एव भवन्त्वादित्या इति शङ्कते—कथं पुनरि-
 त्यादिना । समापत्ते—उच्यत इत्यादिना । यदि भिन्ना आदित्या भवेयुस्तदा
 पूर्वाह्ने प्राङ्मुखतया पुरस्तादादित्यभनेकेषु देवदत्तादिषु पश्यत्स्वनेक आदित्या उपलभ्ये-
 रन् । उपलब्धिसाधनानामक्षतत्वात् । न तु तथा केऽप्युपलभन्त इति योग्यानुपलब्धि-
 नाधितत्वात् सूर्यनानात्वं युक्तमप्युपगन्तुमिति भावः । आत्मनश्च संपति स्थित-
 मिति । स्वाभिमुखतया स्थितमेकमित्यर्थः । तिरश्चीनमिति । देवदत्तस्याऽऽर्जवे स्थितं
 स्वस्य तिरश्चीनं तिर्यग्भूततया स्थितमन्यं सूर्यमित्यर्थः । तथा च न कोऽपि द्वौ सूर्यौ
 पश्यतीति भावः । किं पुनरेकदेशस्यस्यैव सवितुर्नाशदेशोपलम्भस्य भ्रान्तित्वे प्रमाणमिति
 चेद्ब्रूयाऽऽह—दूरत्वादित्यादिना । अयमाशयः । अतिदूरवर्तिनोऽस्याऽऽदित्यस्य यथा-
 षड्देशमनान्तः स्वस्वसंनिधिमध्येत्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते । अतो दूरत्वदोषेण जायमा-
 नत्वादस्यः प्रतीतेर्भ्रान्तित्वाविति । इवमेव शब्देऽपि नानादेशोपलम्भो दोषविशेषेण
 जायमानो भ्रम एवेत्याह—एवं शब्देऽपीत्यादिना । अस्याः प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे प्रमाण-
 माह—यदि श्रोत्रमित्यादिना । संयोगविभागदेशमिति । वक्तृवक्त्रप्रदेशमित्यर्थः ।
 तथा चायमर्थः । यदि श्रोत्रं भिन्नमिजान्वक्त्रवक्त्रप्रदेशानागत्य शब्दं गृहीयात्ततोऽ-
 नेकदेशता गन्धेतापि । न तु तत्तथा तद्देशमागच्छतीति । श्रोत्रानागमने कारणमाह—
 प्रत्यक्षा हीत्यादिना । तथा य स्वदेशस्थितमेव सच्छ्रोत्रं यदा शब्दं गृह्णाति तदा
 तस्य देशस्थैकत्वादेकस्मिन्नेव देशे परमार्थतः शब्दः श्रूयते । तं तु देशमनवधारयन्तो
 दोषविशेषेण वक्तृवक्त्रप्रदेश एव शब्दं भवनास्तेषां देशानां भेदाच्छब्दस्यापि भिन्न-
 देशता भ्रान्त्या मन्यन्त इति ।

वायवीयाः पुनः सयोगविभागा अप्रत्यक्षस्य वायोः कर्णशष्कुली-
प्रदेशे प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्त इति नानुपपन्नम् । अत एव व्यामोहो
यन्नानादेशेषु शब्द इति । आकाशदेशश्च शब्द इति । एकं च पुनराका
शम् । अतोऽपि न नानादेशेषु । अपि चैकरूप्ये सति देशभेदेन फारम
देशा एव भिन्ना न तु शब्दः । तस्मादयमप्यदोषः ॥ १५ ॥

वर्णान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

न च दध्यन्नेत्यत्र प्रकृतिविकारभावः । शब्दान्तरमिकाराद्यकारः । न

ननु वक्तृवक्त्रप्रदेशे प्रति श्रोत्रानागमने यत्कारणमुक्त प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली
तद्देशस्या गृह्यत इति । तदयुक्तम् । न हि श्रोत्र तत्स्वरूप येन गमनाभावो
निश्चीयत । किं तु तत्त्वच्छिन्नो नमोभाग एवेति । तस्य च गमनाभावोऽप्रत्यक्षत्वात्कथ
निश्चीयत इति चेन्न । यत कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननमोभागस्य श्रोत्रत्वेऽपि तादृशश्रो-
त्रेन्द्रियस्याधिष्ठानभूतकर्णशष्कुलीबहिर्भागे कार्यकारणशक्त्येव देशे शब्दो गृह्यते
श्रोत्रेन्द्रियेण तत्राधिष्ठानभूतकर्णशष्कुल्योऽपि गमनपक्षे गृह्येरन्न तु तथा गृह्यन्त
इति । नन्वभिव्यञ्जना सयोगविभागाना श्रोत्रदेशेऽभावात्कथ तत्र शब्दग्रहणमिति
चेत्तत्राऽऽह—वायवीयाः पुनरित्यादिना । न तावत्सयोगविभागास्ताल्वादिदेशस्या
एव किं तु वायवीया सन्त कर्णशष्कुलीदेशपर्यन्त प्रादुर्भवन्ति । तेषा चाप्रत्यक्षत्वा
यवीयत्वादुपलब्धि पर न भवति । वर्तन्त एव श्रोत्रदेश इति नानुपपन्न तत्र शब्दग्र
हणमिति भावः । अत एवेति । यत पूर्वोक्तरीत्या श्रोत्रदेश एवैकास्मिन्शब्दो गृह्यते
न त्वनेकेषु वक्तृवक्त्रप्रदेशेषु तत एवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि शब्दस्यैकदेशस्यतामाह—
आकाशदेशश्चेत्यादिना ।

ननु यत्र श्रोत्रैकत्व वक्तृवहुत्व च तत्र पूर्वोक्तरीत्या नानादेशेषूपलब्धिर्भवतु
भ्रान्तिः । यत्र तु श्रोत्रवहुत्व तत्र परमार्थत एव देशभेदाच्छब्दस्वरूपमपि मिथेत् ।
आकाशदेशत्वेऽपि च शब्दस्याऽऽकाशप्रदेशाना भेदानानुपपन्ना नानादेशता । अतश्च
युगपन्नानादेशोपलब्ध्याच्छब्दस्य भेदो भेदाच्च कार्यता च सिध्यतीत्यत आह—अपि
चेत्यादिना । ऐकरूप्ये सतीति । स एवायमित्येव प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञयैकरूप्यावगमान्
देशभेदेन िङ्गेन शब्दभेदानुमान समभवति प्रत्यक्षविरोधादिति भावः ॥ १६ ॥

यत्तत्त प्रकृतिविकृत्योश्चेति सूत्रेण यस्मिन्दिशरूपेणैकारादेशैर्विक्रियमाणत्वादनित्य
त्वम् । विक्रियमाणत्व च स्मृतिसादृश्याम्यामिति तत्परिहारार्थं सूत्रम्—वर्णान्तरम
विकारः इति । तद्व्याचक्षेपे—न चत्यादिना । न तावद्दध्यन्नेत्यादाविकारयकारयो

हि यकारं प्रयुञ्जाना इकारमुपाददत्ते । यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणानि ।
न च सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिविकृतिर्वोच्यते । न हि दधिपिटकं दृष्ट्वा
कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । तस्मादयमप्यदोषः ॥ १६ ॥

नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥

यच्चैतद्वहुभिर्भेरीपाद्यज्जिः शब्दमुच्चारयज्जिर्षहाशब्द उपलभ्यते,
तेन प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते । नैवम् । निरवयवो हि
शब्दः । अवयवभेदानवगमाभिरवयवत्वाद्य महत्त्वानुपपत्तिः । अतो न
वर्धते शब्दः । मृदुरेकेन बहुभिश्चोच्चार्यमाणे तान्त्वेचाक्षराणि कर्णशष्कु-

प्रकृतिविकृतिभावः किं तु वर्णान्तरमिकाराद्यकारः । कुत इति चेदित्यम् । न तावदिको
यणचीति सूत्रेणकारयकारयोः प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तादृशसूत्रस्य हि
नायमर्थो यदिकारपरिणामेन यकारः कर्तव्य इति । कुत इति चेत् । एवं हि शास्त्रादा-
वुक्तम्—सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे नियमार्थं व्याकरणमिति । प्रकृतिविकृतिभावक्य-
नेऽसिद्धस्यैव शब्दस्य साधनापत्तिः । अतो नायमर्थः । किं त्वयमर्थः—आचि परतो न इवप्र-
योगः साधुः किं तु यत्रप्रयोग एवेति । लोकदृष्टचनुसारेणापीकारयकारयोः प्रकृतिविकृ-
तिभावो न सिध्यतीत्याह—न हीत्यादिना । यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणान्यास्तृण-
विशेषानुपाददाना उपलभ्यन्ते तृणविशेषकटयोः प्रकृतिविकारभावस्य प्रसिद्धत्वाच्च तथा
यकारप्रयोगं कुर्वाणा इकारं स्वीकुर्वते । नातस्तयोः प्रकृतिविकृतिभाव इत्यर्थः ।

स्थितिरनेन प्रकृतिविकृतिभावोऽसिद्धावापि सादृश्यमात्रेण सिध्यतु स इति शङ्कामनै-
कान्तिकत्वप्रदर्शनेन निराकरोति—न चेत्यादिना । दधिपिटकानुन्दपिटकयोः सत्त्वापि
भावत्वादिना सादृश्ये प्रकृतिविकारभावो नावगम्यत इति तत्र व्यभिचार इति भावः ॥ १६ ॥

पदुक्तं वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽऽस्येति सूत्रेणोच्चारयितृत्वाहुत्वरूपत्वाभ्यां शब्दे मह-
त्त्वात्परत्वप्रतीत्या सावयवत्वावयवत्वादानित्यत्वमिति, तादृशहेतोरसिद्धत्वक्यनार्थ
सूत्रम्—नादवृद्धिपरोति । तद्रेतसूत्रं व्याचक्षणः पूर्वपद्युक्तमनुपापते—यच्चैतदि-
त्यादिना गम्यत इत्यन्तेन । पूर्वपद्याभिमतं प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचयं निराकरोति—
नैवमित्यादिना । उत्तरत्र सिद्धान्तसूत्रेण शब्दानित्यत्वस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात्तद्वि-
भाषेणाऽऽह—निरवयवो हीत्यादिना न वर्धते शब्द इत्यन्तेन । कथं तर्हि कर्तृ-
माहुत्वरूपत्वाभ्यां शब्दे महत्त्वात्परत्वप्रतीतिरित्यत आह—मृदुरेकेनेत्यादिनोपल-
भ्यन्त इत्यन्तेन । अयमाशयः । बहुपुञ्जारयत्सत्त्वतमाना वायवीयाः संयोगविभागा
नादशब्दाद्याः पृथक्पृथक्शब्दमभिव्यञ्जयन्तः स्वगतमुपचयं शब्दे समारोपयन्तो

लीमण्डलस्य सर्वा नेमि व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्तर्येणानेकशो
ग्रहणान्महानिवावयववानिवोपलभ्यन्ते । संयोगविभागा नैरन्तर्येण
त्रियमाणा शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाच्याः । तेन नादस्यैषा वृद्धिर्न
शब्दस्येति ॥ १७ ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । कुतः । दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमु-
च्चारणं तत्परार्थं परमर्थं प्रत्याययितुम् । उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे न
चान्योऽन्यार्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात् । अतो न परार्थमुच्चार्येत ।

महत्त्वादिबुद्धिमुपजनयन्ति । न स्वतः शब्दे वृद्धिरुपपद्यते । तस्य वक्ष्यमाणरीत्या
नित्यत्वेन निरवयवत्वादिति । सूत्रम्यनादशब्दार्थं विवृणोति—संयोगविभागा इत्या-
दिना । वायवीया संयोगविभागा शब्दाभिव्यञ्जकीमृता नादशब्दवाच्या इत्यर्थः । तथा
चायं सूत्रार्थः—या पूर्वपक्ष्युक्ता शब्दस्य वृद्धिः सा नादवृद्धिपरा नादस्यैवैषा वृद्धिर्न
शब्दस्य । निरवयवत्वादिति ॥ १७ ॥

एव तावत्पदमि सूत्रे परपक्ष प्रतिशिष्य तावन्मात्रेण स्वसिद्धान्तासिद्धिं मन्यमान
स्वपक्षसाधक्युक्तिमाह भगवान्सूत्रकार — नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादिति ।
एतत्सूत्रं व्याचष्टे—नित्यः शब्द इत्यादिना । अत्र च दर्शनस्य परार्थत्वादिति न
शब्दे नित्यत्वानुमापकं लिङ्गं, येन हेतोः पक्षधर्मता न सिध्येत् । परार्थत्वस्य दर्शनमात्रध-
र्मत्वात् । किं त्वर्थापत्तिप्रदर्शनपरमिदम् । तथा चायमर्थः—यदि शब्दो नित्यो न
भवति तदा परार्थं परामर्थं प्रत्याययितुं दर्शनमुच्चारणं नोपपद्येतेति । एतादृशार्था-
पत्तिप्रदर्शनपरतया दर्शनस्य परार्थत्वादित्यस्य व्याचष्टे—दर्शनमुच्चारणमित्या-
दिना । दृश्यते शब्दोऽनेनेति व्युत्पत्त्या दर्शनशब्द उच्चारणार्थः । तच्चोच्चारणं न
स्वतः फलरूपम् । अतोऽवश्यं केनाचित्फलेन भवितव्यम् । तदालोचनाया फलवतो
गवानयनादिव्यापारस्याङ्गमृतो यो गवानयनादिरूपार्थप्रत्ययः स तत्फलेनैव फलवामिति
शब्दस्योच्चारणसंस्कृतस्य फलसाक्षात्स्य फलमिति योभ्यतयाऽवधार्यते । तादृशार्थं
प्रत्ययफलत्वं च शब्दस्य नित्यत्व एवोपपद्यते न त्वनित्यत्व इत्याह—उच्चरितमात्र
इत्यादिना । अयमाशयः । प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य त्रियमाणस्य शब्दस्यार्थप्रत्याय-
कत्वं नैव सम्भवति । सन्धग्रहणसम्भवात् । अगृहीतमन्धस्य च नैवार्थप्रत्यायकत्वम् ।

अथ न विनष्टस्ततो बहुश उपलब्धत्वादर्यावगम इति युक्तम् ।

अर्थवत्साहचर्यावगम इति चेत् । न कश्चिदर्थवान्सर्वेषां भव-
त्वात् । कस्यचित्पूर्वस्य कृत्रिमसंबन्धो भविष्यतीति चेत् । तदुक्तं
सदृश इति धावगते व्यामोहात्प्रत्ययो व्यावर्तेत शालाशब्दान्मालाम-
स्य इव ।

तथात्वे सर्वस्यापि शब्दस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वापत्तेः । नाप्यन्यस्मिञ्ज्ञातसंबन्धे सत्य-
न्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । गोशब्दे मृहीतसंबन्धे सत्यशब्दस्य प्रत्यायकत्वा-
दर्शनात् । अतो न क्षणिकस्य शब्दस्य संबन्धज्ञानं भवितुमर्हतीति दूरापास्तमर्थप्रत्याय-
कत्वमिति । शब्दस्य नित्यत्वाम्युपगमे तु पूर्वोक्तसर्वदोषपरिहारः संभवतीत्याह—
अथ न विनष्ट इत्यादिना । शब्दस्य नित्यत्वे तु तस्यैव शब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणे
बहुश उपलब्धमानत्वात्संभवति संबन्धग्रहणमर्थप्रत्यायकत्वं चेति भावः ।

नन्वसदृशस्य शब्दान्तरस्वार्थप्रत्यायकत्वासंभवेऽपि यः शब्दो मृहीतसंबन्धेनार्थवता
शब्देन सदृशः स त्वन्योऽप्यर्थं प्रत्याययत्येवेत्याशयेन शङ्कते—अर्थवत्साहचर्या-
दित्यादिना । परिहरति—न कश्चिदित्यादिना । न हि द्विर्निर्वाऽनुपलब्धस्य शब्दस्य
संबन्धग्रहणं संभवति । अन्यन्यतिरेकामावात् । तथा च कस्यापि शब्दस्य संबन्धग्रहण-
पूर्वकार्यप्रत्यायकत्वस्य दुर्घटत्वात्केन शब्देन मृहीतसंबन्धेनार्थवता कस्य शब्दस्य साहचर्यं
वर्णीयमिति न सदृशशब्दादर्थावयवसिद्धिरिति भावः । ननु इतरशब्दानां साह-
चर्यप्रतियोगित्वासंभवेऽपि कस्यचिदकस्य जगदादिवर्तिनः शब्दस्य कृत्रिमः संबन्धो
भविष्यतीति तस्यार्थवत्त्वसंबन्धेन तत्साहचर्यादुत्तरोत्तरशब्दानामर्थप्रत्यायकत्वं भवत्येवे-
त्याशयेन शङ्कते—कस्यचिदित्यादिना । परिहरति—तदुक्तमित्यादिना ।

सर्वशब्देष्वप्राप्तिद्वारेषु संबन्धकरणे नैव शक्यमिति संबन्धाकरणे या युक्तिः प्रद-
र्शिता सैवाप्राप्यनुसंधेयेति भावः । सदृशादर्शप्रतीतौ दोषान्तरमपि दर्शयति—सदृश
इत्यादिना मालाप्रत्यय इवेत्यन्तेन । अयं भावः । यदि साहचर्यनिबन्धनोऽयमर्थ-
वगमस्तदा बाष्पदर्शननितान्मिनुद्विवच्छाशाशब्दनितमालाप्रत्ययवच्च कदाचिद्वाप्येत ।
न तु तथा नाप्यते । गवादिशब्दनितगवाधर्पावगमस्य कदाचिदप्यवाच्यमानतया
सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न च साहचर्यनिबन्धनस्यापि ज्ञानस्य बाधाभावादेवाध्रान्तत्वं
शक्यम् ।

तद्वदेव शब्देकत्वस्यापि प्रत्यायिज्ञावगतस्य बाधकार्यावाद्भ्रान्तिविषयत्वायोगात् ।

यथा गावीशब्दात्सास्त्रादिमति प्रत्ययस्यानिवृत्तिस्तद्भ्रविष्यतीति चेत् । न हि । गोशब्दं तत्रोच्चारयितुमिच्छा । नेहान्यशब्दोच्चारयिष्या । न चैकेनोच्चारणायत्नेन संव्यवहारश्चार्थसंबन्धश्च शक्यते कर्तुम् । तस्माद्दर्शनस्य परार्थत्वाच्चित्यः शब्दः ॥ १८ ॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

गोशब्द उच्चरिते सर्वगवीषु युगपत्प्रत्ययो भवति । अत आकृतिवचनोऽयम् । न चाऽऽकृत्या शब्दस्य संबन्धः शक्यते कर्तुं, निर्दिश्य शकृतिं कर्ता संबन्धीयात् । गोपिण्डे च वहूनामाकृतीना सद्भावा-

ननु सदृशजनितस्यापि प्रत्ययस्य क्वचिदव्यावृत्तिदर्शनात्तद्द्रवापि भविष्यतीति शङ्कते- यथा गावीशब्दादित्यादिना । परिहरति—नहींत्यादिना । अत्र नहींति च्छेद । उक्तशङ्का न कार्येत्यर्थ । गोशब्दमित्यादि । या गान्यादिशब्दाद्गोबुद्धि सा न सादृश्यनिबन्धना किं तु तदुपस्थापितमूलभूतगोशब्दजनिता । इयं तु गावीशब्दाद्युक्तिर्मूलभूतगोशब्दोच्चारणाशक्तिप्रयुक्तैवेति भावः ।

ननु मा मूदनुच्चरितस्योच्चरितनष्टस्य वा संबन्धकरणमुच्चार्यमाणस्य तु क्रियतां व्यवहारोऽपि तदेव क्रियत इति संबन्धकरणमाशङ्क्याऽऽह—न चैकेनेत्यादिना । उच्चारणसंबन्धकरणव्यवहारक्रियाणां क्रमस्वभावत्वात्क कुर्याद्युगपत्क्वचिदिति भावः । इदं च भाष्यं तदुक्तमिति भाष्यानन्तरं भवितुमुचितं सदर्भसागत्यसिद्धये । प्रकृतमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—सर्वत्र यौगपद्यादिति । तद्व्याचष्टे—गोशब्द उच्चरित इत्यादिना । गोशब्दोच्चारणे सति सर्वगोविषयक प्रत्ययो युगपज्जायते ।

ततश्च गोशब्दादिराकृतिवचन इत्यवगम्यते । अन्यथा व्यष्टिवचनत्वे तद्युक्तिमात्रप्रत्यय एव भवेत् । इत्येव सूत्राक्षरार्थमुपकर्ष्य तत्तापर्यल्लब्ध शब्दनित्यत्व प्रतिपादयितुमाह—न चेत्यादिना । शब्दस्य विना प्रयोगवाहुल्येन सकृच्छ्रूयमाणस्य गवादिशब्दस्यानित्यत्वेनाभिमतस्य आकृत्या वाच्यभूतया संबन्धः सज्ञासाङ्गीक्षणं कर्तुं न शक्यते कथयितुं ग्रहीतुं वा न शक्यत इति भाष्यार्थः । कथमिति चेदाह—निर्दिश्य हीत्यादिना । कर्ता संबन्धीयादिति । संबन्धकथयिता संबन्धकथयेदित्यर्थः । अङ्गुल्यादिनाऽऽकृतिविशेषनिर्देशपूर्वकमानित्यभ्यापि शब्दस्य संबन्धकथनं कृतो न समन्वित्यत आह—गोपिण्डे चेत्यादिना । अयमाशयः । एकस्मि-

च्छब्दमन्तरेण गोशब्दवाच्यां विभक्तामाकृतिं केन प्रकारेणोपदेक्ष्यति ।
नित्ये तु सति गोशब्दे बहुकृत्व उच्चरितः श्रुतपूर्वश्रान्यासु गोव्यक्तिष्व-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनमवगमयिष्यति । तस्मादपि नित्यः ॥ १९ ॥

संख्याभावात् ॥ २० ॥

अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित इति वदन्ति नाष्टौ गोशब्दा इति । किमतो
यद्येवम् । अनेन वचनेनावगम्यते प्रत्यभिजानन्तीति । वयं तावत्प्रत्य-
भिजानीमो न नः करणदौर्बल्यम् । एवमन्येऽपि प्रत्यभिजानन्ति स

गोपिण्डे पार्थिवत्वद्रव्यत्वादिरूपाणां बह्वीनामाकृतानां सद्भावाद्भिना प्रयोगना-
दुल्येन गोशब्दवाच्यां गोत्वरूपामाकृतिं विभक्तां गोशब्दादिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
नावगमयेदिति । नित्ये शब्देऽभ्युपगम्यमाने तस्य बहुकृत्व उच्चारणश्रवणसंभवादन-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्तदाकृतिविशेषावगमकत्वं सुलभमित्याह—नित्ये त्वित्यादिना ।
उपसंहरति—तस्मादित्यादिना । एतत्सूत्रस्थमाप्यस्यार्थान्तरोपपादनं तन्निराकरणं च
वार्तिके द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—संख्याभावादिति । तन्वाचष्टे—अष्टकृत्व
इत्यादिना । अत्राष्टकृत्व इत्येवं कृत्वमुच्चयोगात्तस्य च क्रियाम्भावृत्तिगणने विहि-
तत्वात्पूर्वाच्चरितशब्दस्यैव पुनरुच्चारणमावर्तते ।

न ह्यियमुच्चारणावृत्तिः शब्दान्तरत्वे भवितुमर्हति । शब्दभेदे ह्यङ्गीक्रियमाणेऽष्टौ
गोशब्दा इत्येव प्रयोगः स्यात्त च तथा दृश्यत इति भावः । किमतो यद्येवमिति ।
अस्य माप्यस्यायमर्थः । मुक्तबन्तोऽष्टाष्टकृत्वो ब्राह्मणा इत्यादौ ब्राह्मणादिद्रव्यभेदेऽपि
कृत्वमुच्चप्रत्ययदर्शनादनेकबन्तः कृत्वमुच्चप्रत्ययो न द्वयैक्यसाधक इति । एतच्छब्दां
परिहरब्राह्म—अनेन वचनेनेत्यादिना । अयं भावः । नायं कृत्वमुच्चप्रत्ययप्रयोगः
स्वरूपेणैव शब्दाभेदे लिङ्गतयोच्यते । येनानेकान्तिकत्वमुच्यते । किं तु प्रायेण प्रत्य-
भिज्ञासाहाय्यं कृत्वमुच्चप्रत्ययस्यास्तीति तादृशप्रत्यभिज्ञाज्ञापनार्थेऽयं कृत्वमुच्चप्रत्ययात्
इति । ननु स्वसंवेद्यमेव प्रत्यभिज्ञानं किमत्र कृत्वमुच्चप्रत्ययैवेत्यत आह—वयं ताव-
दित्यादिना । सत्यमस्तमीयप्रत्यभिज्ञानं स्वसंवेद्यम् । तस्य तु करणदोषाशङ्कानिरा-
करणाय सर्वजननीनत्वं साधयितुं कृत्वमुच्चप्रत्ययमिति भावः । न नः करणदौर्बल्यामिति ।
यतोऽन्येऽपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानन्त्यतोऽम्पामु करणदौर्बल्याशङ्का न कार्येतर्काः ।

एवागामीति । प्रत्यभिजानानाः प्रत्यभिजानन्ति चेद्वयामिवान्येऽपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति । अथ मतमन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढाः स इति वक्ष्यन्ति । तन्न । न हि ते सदृश इति प्रतियन्ति किं तर्हि स एवायमिति । विदिते च स्फुटेऽन्यत्वे व्यामोह इति गम्यते । न घायमन्य इति प्रत्य क्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति । स्यादेतत् । बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायते । ते अपि नित्ये प्राप्नुतः । नैष दोषः । न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव । ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत् ।

अतः प्रत्यभिज्ञानमहिषैक्यमेव शब्दस्याऽऽश्रयणीयमित्याह—प्रत्यभिजानाना इत्यादिना । ननु इन्द्रियदोषनिमित्ता भ्रान्ति पूर्वोक्तसर्वजनीनतया निराकर्तुं शक्यते । सादृश्यादिरूपविषयदोषनिमित्ता भ्रान्तिस्तु सर्वेषामपि म्यादेवेति नानया सर्वजनीनयाऽपि प्रत्यभिज्ञाया शब्देक्यसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—अथ मतमित्यादिना । तामिमां शङ्का परिहरति—तन्नेत्यादिना । अयमाशयः । यत्र सदृश एवेति नित्य दृढमिति, कदाचित्स इति प्रत्यभिज्ञानं तत्र तस्य भ्रान्तित्वमवकल्पते । इह तु स एवाय शब्द इत्येव नित्य दृढ विज्ञानं जायते न तु कदाचिदपि तत्सदृश इति । अतो नास्या प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं युज्यत इति । इममाशयः स्फुटयन्नाह—विदिते चेत्यादिना ।

ननु प्रत्यभिज्ञारूपलिङ्गेन यदि शब्दे नित्यत्व साध्यते तदाऽनित्यत्वेनाभिमतयो बुद्धिकर्मणोरपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नैकान्तिकत्व हेतोरिति शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । समापत्ते—नैष दोष इत्यादिना । प्रत्यभिज्ञाया लिङ्गत्वेऽपि नानैकान्तिकत्व प्रत्यक्षत्वेन विशेषणात् । न हि धर्मिकर्मणो प्रत्यक्षत्वमस्तीत्याशयेनाऽऽह—न हि ते प्रत्यक्षे इत्यादिना । प्रत्यक्षत्व चात्र श्रौत्रप्रत्यक्षत्व विवक्षितं नातो घटादिषु व्यभिचारः । न चैवमपि वायुधर्मभूतेषु ध्वनिषु व्यभिचार इति शङ्क्यम् । ध्वन्यन्यत्वेनापि विशेषणात् । न चैवमपि कर्मणः प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वाभिधानं कथमिति वाच्यम् । परमाण्वाद्याश्रितकर्मभिप्रायेण तन्भिधानात् । बुद्धेश्च ज्ञानरूपाया अप्रत्यक्षत्व शून्यत्वाद् एव साधितम् । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिनीनां तु क्रियाणां शब्दवदेव प्रत्यक्षत्व नित्यत्व चेष्टमेवेति विपक्षत्वाभावात् तत्र व्यभिचार इत्याशयेनाऽऽह—अथ प्रत्यक्षे नित्ये एवेति । नन्वेवमपि बुद्धेर्ज्ञानरूपाया कथं प्रत्यक्षत्व कथं वा नित्यत्वमिति चेदित्यम् । बुद्धिशब्देनाप्र चैतन्यत्वमात्रं प्रमातेव दृशणयाध्यते । स च प्रत्यक्षो नित्यश्चेति न कोऽपि दोषः । ननु ह्यस्तनस्य शब्दम्याद्यानुपलम्भाद्विनष्ट एव स इति अन्योऽयमद्यतन शब्दः । अतः प्रत्यभिज्ञा व्यामोहरूपैवेति शङ्कते—ह्यस्तनस्येति । समा

नैप विनष्टः । यत एनं पुनरुपलभामहे । न हि प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्तमदृष्ट्वा पुनरुपलभ्यमानं प्रत्यभिज्ञानन्तो विनष्टं परिकल्पयन्ति । परिकल्पयन्तो द्वितीयसंदर्शने मातरि आयायां पितरि वा नाऽऽभ्यस्युः । न ह्यनुपलम्भमात्रेण नास्तीत्यवगम्य नष्ट इत्येष कल्पयन्ति । अप्रमाणतायां विदितायां नास्तीत्यवगच्छामः । न हि प्रमाणे प्रत्यक्षे सत्यप्रमाणता स्यात् । अस्तीति पुनरव्यामोहेनावगम्यमाने न क्वचिदप्यभावः । न चासिद्धेऽभावे व्यामोहः । न च सिद्धोऽभावः । तस्मादसति व्यामोहे नाभावः । तदेतदानुपूर्व्यां सिद्धम् । तस्मात्पुरस्तादनुच्चारितमनुपलभमाना अपि न विनष्ट इत्यवगन्तुमर्हन्ति । यथा गृहान्निर्गताः सर्वगृहजनमपश्यन्तः पुनः प्रविश्योपलभमाना अपि न प्राक्प्रवेशाद्दिनष्ट इत्यवगच्छन्ति । तद्वदेनमपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति ।

येऽपि सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति तेऽपि न

धत्ते—नैप विनष्ट इति ।

अयमाशयः । यदि शब्दे भवन्त्याः प्रत्यभिज्ञाया ज्यामोहत्वं तदा स्यादेतदेवम् । न त्वत्र भ्रान्तित्वे कारणं बाधकज्ञानादिकं शब्दभेदबोधकं वा प्रमाणमनन्यथासिद्धमस्ति । यदि प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वेनैव शब्दभेदः साध्यते तर्हि तादृशभेदसिद्धयर्थानि प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वमिति सुव्यक्तं परस्परशयत्वम् । अतः प्रत्यभिज्ञामाहिम्ना पूर्वोपलब्ध एव शब्दः पुनः पुनरुपलम्भकसामग्र्यनुरोधेनोपलभ्यते इति नित्य एव शब्द आश्रयणीय इति । अमुमेवार्थं विशदयति—न हीत्यादिना वक्तुमर्हन्तीत्यन्तेन । भाष्यमत्र सुमगम् । ननु सर्वभाषानां क्षणिकत्वात्कथं शब्दस्य नित्यता । किं पुनः प्रमाणं सर्वभाषानां क्षणिकत्व इति चेत् । अर्थापत्तिरिति द्युः । तथा हि । प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां क्रियताऽपि कालेनावयवक्षयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव सुसलप्रहारादिभिः । सोऽयं विनाश उत्पत्तिप्रभृति किञ्चित्किञ्चिदन्यथास्वमन्तरेण नोपपद्यत इति घटादयो भाषाः प्रतिक्षणं विनाशिन इति शब्दोऽपि भावस्तथैव भविष्यमर्हतीति सौगतमतेनाऽऽशङ्क्य च परिहरति—येऽपीत्यादिना । इतरभाषानामन्ते क्षयदर्शनात्कथंचित्क्षणिकत्वेऽपि शब्देऽन्तस्यैवभावेन क्षयस्याप्यदर्शनेन पूर्वोचरित्या प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन नित्यत्वमेवाऽऽभ्येयम् ।

यस्तु तास्त्वितरभाषेष्वपि क्षणिकत्वं दुःसाधम् । तथापि स्थापित्वसाधिकाया अत्राधितप्रत्यभिज्ञाया दर्शनादित्येतन्मन्यन्त इत्यनेन भाष्यकारेण सूचितम् । एवं च प्रत्यभिज्ञारूपेण प्रत्यक्षप्रमाणेन शब्दस्यैव नित्यत्वे च सिद्धेऽनुमानाद्भेदोऽनित्यत्वं च न

शब्दनुवन्ति शब्दस्य वदितुम् । अन्ते हि क्षयदर्शनात्ते मन्यन्ते । न च शब्दस्यान्तो न च क्षयो लक्ष्यते । स इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः सदृश इत्यानुमानिष्व । न च प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदेति । स्वकार्यं वा साधयति । तस्मान्निन्यः ॥ २० ॥

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते तेषामपि केषांचिदनित्यता गम्यते, येषां विनाशकारणमुपलभ्यते । यथा अभिनवं पटं दृष्ट्वा । न चैवं क्रियमाणमुपलब्धवान् । अथ वाऽनित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तन्तुव्यतिपङ्गुजनितोऽयं तन्तुव्यतिपङ्गुविनाशात्तन्तुविनाशाद्वा त्रिनश्यतीत्यवगच्छति । नैवं शब्दस्य किञ्चित्कारणमवगम्यते यद्विनाशाद्दिनदृश्यतीत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

प्रत्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तर सूत्रम् । ननु वायुकारणकः स्यादिति वायुरद्भतः संयोगविभागः शब्दो भवतीति । तथा च शिक्षाकारा

युक्तमद्वीर्तुं प्रत्यक्षविरुद्धम्यानुमानस्योत्पत्तेरेवासंभवेन कार्यसाधकत्वस्य दूरापास्तत्वादित्याशयेन प्रकृतमूर्त्तार्थोपवर्णनमुपसहरति—स इतीत्यादिना ॥ २० ॥

एव यदा प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य ध्रुवणकालमतिक्रम्य कालान्तरेऽप्यवस्थान साधितं तदा म्बारासिके नाशे निरस्ते हेत्वन्तरस्य नाशकस्याभावादपि नित्यत्वमेवैष्टव्यमित्याभिप्रायेणाऽऽह—अनपेक्षत्वादिति । इदं सूत्रं व्याचष्टे—येषामित्यादिना । यथा पटादिद्रव्येष्वनवगतोत्पत्तिष्वपि विनाशकारणीभूतानामुपलम्भाद्विनाशिताऽवगम्यते, नैव शब्दस्य किञ्चित्कालमवस्थायिन पश्चाद्विनाशकारणमवगम्यते । अतोऽनपेक्षत्वादपेक्षितविनाशकारणाभावात्तित्य एव शब्द इति भावः ॥ २१ ॥

ननु वायुरापद्यते शब्दतामित्यादिशिक्षाकारवचनात्पटादिवद्वायव्योऽवयविद्रव्यविशेष शब्दः । अतस्तद्वदेवावयवसंयोगविशेषविनाशात्संभवत्येवास्य विनाश इति शङ्का निराकरणार्थं सूत्रम्—प्रत्याभावाच्च योगस्येति ।

तद्व्याचष्टे—इदं पदेभ्य इत्यादिना । पदेभ्यः केभ्यश्चिदिति । शङ्कानोषवेभ्य उत्सूत्रतया कृत्पतेभ्य पदेभ्य इत्यर्थः ।

शङ्कामुपपादयति—नन्वित्यादिना । सूत्रार्थप्रदर्शनपुर सरमुक्तशङ्का परिहरति—

आहुः—वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । वायवीयश्चेच्छब्दो भवे-
द्रायोः संनिवेशविशेषः स्यात् । न च वायवीयानवयवाञ्छब्दे सतः
प्रत्यभिजानीमो यथा पटस्य तन्तुमयान् । न चैवं भवति । स्याच्चेदेवं
स्पर्शनेनोपलभेमाहि । न च वायवीयानवयवाञ्छब्दगतान्स्पृशामः ।
तस्मान्न वायुकारणकः । अतो नित्यः ॥ २२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

लिङ्गं चैवं भवति, वाचा विरूपनित्यया इति । अन्यपरं हीदं वाक्यं
वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मान्नित्यः शब्दः ॥ २३ ॥

[७] उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्पुरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥ ५० ॥

यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः संवन्धश्च तथाऽपि न चोदनालक्षणो

नैतदेवमित्यादिना । सूत्रस्य चायमर्थः । प्रकृष्टा ह्या ह्यातिः प्रह्या । प्रत्यक्षा-
त्मिका प्रत्यभिज्ञेति यावत् । योगस्येति । वायवीयावयवयोगस्येत्यर्थः । तथा च
शब्दस्य वायुकारणकत्वपक्षे वायुकार्यत्वेनाभिमते शब्दे तन्तुकार्यत्वेनाभिमते पटे तन्तु-
संयोगस्येव कारणीभूतवायवीयावयवसंयोगस्य प्रात्यक्षिकग्रन्थमिज्ञाभावात् वायुकारण-
कत्वं शब्दस्येति नानित्यत्वमिति भावः ॥ २२ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—लिङ्गदर्शनाच्चेति । तद्व्याचष्टे—लिङ्गं
चेत्यादिना । लिङ्गं नामान्यपरं सद्व्याप्यद्योतकं वाक्यम् । तच्चेह दृश्यत इत्याह—
वाचा विरूपनित्ययेति । विरूपा च सा नित्या चेति विग्रहः । रूपयतीति रूपं
कर्ता । विगतं रूपं यस्या इति कर्तुराहितेत्यर्थः । अत एव नित्या वागित्यर्थः । इयं च
श्रुतिरितिस्तुतिपरा सती वाचो नित्यत्वं द्योतयतीति लिङ्गं भवतीति । प्रकृतं शब्द-
नित्यत्वसिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥

इति शब्दानित्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अत्राधिकरणे चोदनारूपाणि वेदवाक्यानि विषयः । तेषां चर्माधर्मयोः प्रामाण्य-
मस्ति न चेति संदेहः । न संभवतीति पूर्वः पक्षः । चोदनाप्रामाण्यनिरूपणात्पादान्याय-
संगती स्पष्टे । पूर्वाधिकरणोपरि स्वभेदिका । इमां संगतिं प्रदर्शयन्प्रकृतपूर्वपक्षसूत्रं
व्याचष्टे—यद्यपीत्यादिना । औत्पत्तिक इत्यस्यैव विवरणं नित्य इति । औत्पत्तिक
इति च सूत्रपटकोत्पत्तिपदविवरणम् । वाशब्दविवरणं—यद्यपीति । अवचना इत्यस्य
विवरणं—न चोदनालक्षण इति । अयं चात्र माप्यर्थः । यद्यप्याकृतिग्रन्थे पदा-
र्थस्य शब्दाधिकरणसंवन्धात्पारिहारग्रन्थयोः पदमन्वययोश्च नित्यत्वं प्रसाधितं तथाऽपि

धर्मः । चोदना हि वाक्यम् । न ह्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यतो वाक्यादन्यतमात्पदादग्निहोत्रात्सर्गो भवतीति गम्यते । गम्यते तु पदत्रय उच्चरिते । न चात्र चतुर्थः शब्दोऽस्त्यन्यदतः पदत्रयसमुदायात् ।

न चायं समुदायोऽस्ति लोके । यतोऽस्य व्यवहारादयोऽवगम्यते । पदान्यमूनि प्रयुक्तानि तेषां नित्योऽर्थः । अप्रयुक्तश्च समुदायः । तस्मात्समुदायस्यार्थः कृत्रिमो ध्यामोहो वा । न च पदार्था एव वाक्यार्थः ।

चोदनासूत्रे यद्वाक्यार्थे वेदवाक्यानां प्रामाण्यं प्रतिज्ञातं तन्न सिध्यति । वक्ष्यमाणप्रकारेण वाक्यार्थप्रतिपत्तौ मूलाभावात् । अनिमित्तायाश्च प्रतीतिरूपत्वाया अपि प्रतिभावादप्रामाण्यापातात् । अतः शब्दानित्यत्वप्रतिपादनप्रयासोऽनर्थक एव । यदयोऽयं प्रयासस्तस्यैव मूलाभावात्सिद्धिरिति पुनराक्षिप्यत इति । वाक्यार्थप्रतीतिर्निर्मूल्येत्तदुपपादयितुमारभते—चोदना हि वाक्यमित्यादिना । अत्र प्रत्येकं पदानि वाक्यार्थमवगमयेयुरयवा श्रूयमाणपदसघातव्यतिरिक्तमन्यत्रिचिदाहोम्वित्पदसंघातरूपं वाक्यमुत पदार्थो इति विकल्प्याऽऽद्य निराकरोति—न ह्येत्यादिना पदत्रय उच्चरित इत्यन्तेन । गम्यते च पदत्रय उच्चरित इत्येतद्भाष्यं प्रत्येकं पदानां मूलत्वं न समवतीत्येतत्परम् । न तु यथाश्रुतरात्यां समुदायस्य मूलत्वमिधानपरम् । यत समुदायस्य मूलत्वमुत्तरत्र निराकरिष्यते । द्वितीयं पक्षं निराकरोति—न चात्रेत्यादिना समुदायादित्यन्तेन ।

तृतीयं निराकरोति—न चायं समुदाय इत्यादिना । इदं च भाष्यं न वैदिकपदसमुदायमात्राभिप्रायं सर्वत्राक्याणां वाक्यार्थमूलत्वनिराकरणपरत्वात् । तेनायं भाष्यार्थः । अयमेवजातीयं समुदायो नाम लोके नाम्तीति । न च लोके गामानयेत्यादिसमुदायस्य विद्यमानत्वात्कथमसत्त्ववचनमिति वाच्यम् । यतोऽर्थसंबन्धार्थानां हि पदानां समुदायापत्तिः । अन्यथा गौरश्च इत्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गात् । संबन्धश्च पदानां स्वरूपेणार्थसंबन्धद्वारा वा केनापि प्रकारेण न समवतीत्येव पदानि तावद्दर्शा वा स्वरूपैर्न कदाचन (श्लो० वा० पृ० ८४९ श्लो० ११) । विशेषणविशेष्यत्वं न स्याच्छुद्धत्वगतत्वयो (श्लो० वा० पृ० ८५४ श्लो० २९) । इत्यादिना च वार्तिक एव विस्तरेण प्रपञ्चितस्तत्रैव द्रष्टव्यं । अतः सत्त्वेनाऽऽपातत प्रतिभासमानोऽपि लोके पदसमुदाय परमार्थतः सत्त्वेनाज्ञायमानत्वादसन्नित्युच्यत इति । यत इति । येन विद्यमानत्वेन कारणेनेत्यर्थः । अस्य—समुदायस्य । व्यवहारात्—वृद्धव्यवहारात् । समुदायस्यासत्त्वमेवोपपादयति—पदान्यमूनीत्यादिना । समुदायस्य मूलत्वाभावमुपसहरति—तस्मादित्यादिना । ननु गामानयेत्यादौ गवादिपदार्था एव वाक्यार्थः । तादृशपदार्थानां च पदमूलत्वात्त्र निर्मूले वाक्यार्थ इत्याशङ्क्य परिहरति—न च पदार्था एवेत्यादिना । परिहारभाष्यम्यायमाशयः । न तावत्पदार्था एव वाक्यार्थः ।

सामान्ये हि पदं प्रवर्तते विशेषे वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः । न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः । असंबन्धात् । असति चेत्संबन्धे कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत । एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात् । न चैतदेवं भवति । तस्मादन्यो वाक्यार्थः ।

स्पादेतत् । अपयुक्तादपि वाक्यादसति संबन्धे स्वभावादर्थविगम इति । यदि कल्पयेत् शब्दो धर्ममात्मीयं व्युत्क्रामेत् । न चैष शब्द-धर्मो पदमयुक्तादपि शब्दादर्थः प्रतीयते । न हि प्रथमश्रुतात्कृतश्चिच्छब्दात्केचिदर्थं प्रतिपन्ति । तदधिधीयते पदपरमोऽयं न वाक्यधर्मः । वाक्याद्धि प्रथमावगतादपि प्रतिपन्तोऽर्थं दृश्यन्ते ।

नैतदेवम् । यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेत्पुरापि तर्हि सर्वेऽवगच्छेयुः पदार्थ-

पदं हि सामान्यरूपेऽर्थे वर्तते । वाक्यं तु अर्थान्तरान्वितरूपे विशेषे । तथा च सामान्यमात्रं पदार्थ इति स्थिते क्वचिदनेकपदोच्चारणे सत्यपि द्वित्रादिसामान्यज्ञानमेव केवलं भवेत् । न तु विशेषरूपवाक्यार्थावधारणमिति । ननु तथाऽपि पदार्थावगममूलको वाक्यार्थावगमोऽस्त्वित्येवं चतुर्थपक्षमाशङ्क्य निराकरोति—न च पदार्थादित्यादिना । असंबन्धादिति ।

पदार्थानां वाक्यार्थस्य च घृमान्योरिव नियतसंबन्धामावादित्यर्थः । अत्रायमाशयः । किमेवैकशः पदार्था वस्त्वर्थमवगमयन्त्युत संहताः । अथ एकैकपदार्थस्य बहुवाक्यार्थसाधारणत्वात् नियमेनेकविशिष्टरूपवाक्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति । द्वितीये संहतानां तेषां तद्वाक्यार्थन्यतिरेकेणान्यत्र काचिदपि प्रागवगतानामसाधारणानैकान्तिकता स्याद्भू-र्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादौ गन्धवत्त्वादिपदिति ।

परस्परमसंबन्धेऽपि प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेऽङ्गोक्तिर्यमाणे दोषमाह—असति चैरसंबन्ध इत्यादिना । अन्यो वाक्यार्थ इति । संभावितसन्मूलको न भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वमप्रयुक्तात्प्रथमश्रुताद्वाक्यात्स्वार्थे संबन्धप्रहाभावेऽपि स्वभावात्स्वार्थावगमः सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते—स्पादेतदित्यादिना । परिहरति पूर्ववर्ती—यदि कल्पयेतेत्यादिना प्रतिपन्तीत्यन्तेन । यद्येवं कल्प्यते तर्ह्यगृहीतसंबन्धात्प्रथमश्रुतादपि शब्दादर्थप्रतीतिः स्यात् । न ह्येवं प्रतिपन्तो दृश्यन्त इति भावः । यद्यपि पदमज्ञातसंबन्धं न प्रत्यायकं तथाऽपि पदसंबन्धो वा पूर्वपूर्ववर्णननितसंस्कारसहितो वाक्यान्यवर्णो वा संबन्धप्रहणानपेक्ष एव प्रथमश्रुत एव सन्वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति शङ्कते—तदधिधीयत इत्यादिना दृश्यन्त इत्यन्तेन । परिहरति—नैतदेवमित्यादिना । यदि प्रथमश्रुताद्वाक्यार्थावग-

विदोऽन्ये च । न स्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति । तस्मान्नैतदेवम् । ननु पदार्थविद्भिरप्यवगच्छाद्भिरकृत एव वाक्यार्थसंबन्धो भविष्यति । पदार्थवेदनेन हि संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति । नेति द्रूमः । यदि वाक्येऽन्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति, उपकारस्तु तदा न पदार्थज्ञानादवकल्पते । तस्मात्कृत्रिमो वाक्यार्थप्रत्ययो व्यामोहो वा । न पदार्थद्वारेण संभवति वाक्यार्थज्ञानमिति ।

नन्वेवं भविष्यति सामान्यवाचिनः पदस्य गौरिति वाऽश्व इति वा, विशेषकं शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा पदमन्तिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते । तन्न । कथमिव गौरिति वाऽश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदात्सर्वगवीषु सर्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुति-

तिरिष्यते तर्हि पदार्थविदोऽन्ये च वाक्यार्थमवगच्छेयुर्न तु तथाऽपदार्थविदो वाक्यार्थमवगच्छन्तो दृश्यन्त इति भावः ।

ननु तथाऽपि वाक्यार्थावगमं प्रति पदार्थवेदनमप्यङ्गमिष्यते । नातोऽपदार्थविदो वाक्यार्थावगतिरित्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादिना । द्वितीयादिश्रवणेनेत्यन्तेन । समाधत्ते—नेति द्रूम इत्यादिनाऽवकल्पत इत्यन्तेन । यदि हि पदेभ्योऽर्थान्तरमूर्तं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं च वाक्यार्थं परम्परसंबन्धरहितं साक्षादेव प्रतिपादयति कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः । तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्पत्तिरनर्थिका वाक्यार्थं प्रतिपित्तताम् । पदार्थवाक्यार्थावगमस्त्वयं कदादेव निराकृतः ।

तस्मात्प्रथमश्रुताद्वाक्यादगृहीतसंबन्धाद्वाक्यार्थावगमो दुर्लभ इत्याशयः । अतश्च विचार्यमाणे मूलविशेषानिश्चयादबुद्ध्यादिपदार्थप्रतीतिवद्वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि सामयिकः । यद्वा निर्मूलोऽपि सन्वाक्यार्थो यादृशपरिभाषासिद्धो न तु सन्मूलक इत्याह— तस्मादित्यादिना वाक्यार्थज्ञानमित्यन्तेन । ननु तथाऽपि सामान्यवाचिनो गवादिपदस्य विशेषवाचिना शुक्लादिपदेन सह समभिध्याहारो यदा क्रियते तदा कृष्णादिनिवृत्तिरूपो वाक्यार्थोऽवगम्यत एवेतीतरव्यवच्छेदस्य वाक्यार्थत्वाभिमानेन शङ्कते— नन्वेवमित्यादिना । दूषयति—तत्रेन्यादिना अपवर्ततेत्यन्तेन । अयं भावः । गौरित्यादिश्रुतिस्वभावात्सर्वेगोविषयिणी भवन्ती बुद्धिर्न शुक्लपदेनैकवाक्यतावशेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तने । श्रुतिर्हि वाक्याह्वलीयमा बलावलाचिहरणोक्तन्यायादिति ।

ननु तथाऽपि शुक्लादिपदस्य कृष्णाद्यपोहवचनत्वमङ्गीकृत्येनरव्यवच्छेदोऽपि

जनिता, वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तेत । न च शुक्ल इत्यादेर्विशेषवचनस्य । कृष्णादिनिवृत्तिर्भवति शब्दार्थः । न चानर्थको वा भूदित्यर्थपरिकल्पना शक्या । अतो न पदार्थजनितो वाक्यार्थः । तस्मात्कृत्रियः । पदसंघाताः स्वल्बेते संघाताश्च पुरुषकृता दृश्यन्ते । यथा—नीलोत्पलवनेष्वथ चरन्तश्चारुसंरवाः । नीलकौशेयसंघीताः मर्तृत्यन्तीव कादम्बाः । अतो वैदिका अपि पुरुषकृता इति ॥ २४ ॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां क्रियार्थेन समुच्चारणम् ।

नानपेक्ष्य पदार्थान्पार्थगर्थ्येन वाक्यमर्थान्तरमसिद्धम् । कुतः । प्रमाणा-

श्रीतः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेत्यादिना । शब्दानामपोहवाचित्वस्यैवासंभवात्संभवेऽपि वा कृष्णाद्यपोहमात्रस्य शुक्लादिपदेनाभिधानेऽपि तस्य गोगतत्वं पदसंनिधिरूपाद्वाक्यत्वेवेति तस्य च दुर्बलत्वात्तेतस्यवच्छेदो वाक्यार्थ इति भावः । यथा चापोहस्य न शब्दार्थता तथा वार्तिकेऽपोहवादे स्पष्टम् ।

न चायं पदसमभिव्याहारे व्यर्थो मा भूदिति लोभेनाप्रतीथमानस्य शब्दार्थत्वपरिकल्पना संभवतीत्याह—न चेत्यादिना । उपपादितं वाक्यार्थस्य पदार्थमूढत्वाभावात्समुपसंहरति—अत इत्यादिना । तस्मात्कृत्रिय इति । व्याख्यातमिदम् । उक्त एव पौरुषेयत्वेऽनुमानमपि दर्शयति—पदसंघाताः स्वल्बित्यादिना । अयमत्र प्रयोगः । वेदाः पौरुषेयाः, पदसंघातरूपत्वान्नीलोत्पलादिक्यनमदिति । नीलोत्पलेत्यादिश्लोकोत्तरार्थं “ रामाः कौशेयसंघीताः कादम्बा इव शोभनाः ” इति पाठान्तरं न्यायरत्नमालायामुपलभ्यते ॥ २४ ॥

अत्र सिद्धान्तसूत्रम्—तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति । तद्भूतानामिति पदं व्यापष्टे—तेष्वेवेत्यादिना । क्रियार्थेनेति । क्रिया साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावैशिष्ट्या भावना । अर्थः—प्रयोजनम् । तथा च तादृशविशिष्टक्रियाप्रतीतिरूपप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः ।

समुच्चारणमिति । समाम्नायपदविरणम् । तथा चायं सूत्रार्थः । लोकासिद्धेषु पदार्थेषु वर्तमानानामेव पदानां विशिष्टक्रियारूपवाक्यार्थज्ञानोपायत्वात् प्रथमवाक्यस्य वाचकत्वम् । अत एव न वाक्यार्थो निर्मूल इति । तमेतं सूत्रतात्पर्यार्थं निरूपयन्नाह—नानपेक्ष्येत्यादिना । न हि लोके गामानयेत्यादिवाक्यं प्रतीयमानगवादिपदार्थान्विहाय पदार्थेभ्योऽत्यन्तमिद्रेऽर्थान्तरे प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः । अप्रासिद्धिमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—कुत इत्यादिना । वाक्यस्थानपेक्षितपदार्थस्य पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वाक्यार्थे

भावात् । न किं चन प्रमाणमस्ति येन प्रथमोपदेहे । न ह्यनपेक्षितप
दार्थस्य वाक्यान्त्यवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसंस्काररहितस्य शक्तिरस्ति
पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वर्तितुमिति ।

नन्वर्यापत्तिरस्ति, यत्पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमवगच्छामः । न च शक्ति
मन्तरेण तदवकल्प्यत इति । तन्न । अर्थस्य तन्निमित्तत्वात् । भवेदर्या-
पत्तिर्पद्यसत्यामापि शक्तौ नान्यन्निमित्तमवकल्प्येत । अवगम्यते तु
निमित्तम् । किम् । पदार्थाः ।

पदानि हि स्व स्वं पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि । अयेदानीं
पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति । कथम् । यत्र हि शुक

शक्तिः प्रमाणाभावात्प्राम्युपगन्तु युक्तेत्याह—न हीत्यादिना वर्तितुमित्यन्तेन ।
ननु यद्यपि नास्ति प्रमाणान्तर तथाऽप्यर्यापत्तिरस्ति । तथा हि लोके वाक्योच्चारणा
नन्तरं तत्तत्पदार्थव्यतिरिक्त विशिष्टमर्थमवगच्छाम । स चायमर्थावगमोऽस्तथा
तस्मिन्वाक्ये शक्तौ नावकल्पेनेत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वित्यादिना । इमा शङ्काम-
र्थस्य तन्निमित्तत्वात्ति सूत्रावयवार्थप्रतिपादनेन निराकरोति—तत्रैत्यादिना । इतरप्र
माणान्तमयकाले ह्यर्यापत्तिप्रमाणप्रवृत्ति प्रकृते च वाक्यार्थावगम पूर्वोक्तार्थापत्ति-
कल्प्यवाक्यशक्तिमन्तरेण यदि नोपपद्येत भवेदप्यर्यापत्तिस्तत्कल्पिका । उपपद्यते
हि प्रमाणान्तरेण पदार्थावगमरूपेण । अतो न वाक्यार्थावगमोपपत्त्यर्थमर्यापत्त्या वाक्य-
शक्तिकल्पनेति भाव ।

पदार्थानां वाक्यार्थावगममूलत्वमुपपादयति—पदानि हीत्यादिना । अयमा-
शय । यद्यपि प्रयुज्यमानानि तानि तानि पदानि स्वस्वार्थमात्रप्रतिपादकानि न विशि-
ष्टरूप वाक्यार्थमवबोधयितुं पारयन्ति तथाऽपि तेषां पदानां न पदार्थप्रतिपादनमात्रे
तात्पर्यं तेषां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । अतोऽभिधान्यापार पर पदार्थेष्वेव पर्यवस्येत् ।
तात्पर्यस्याप्युत्तरपर्यवसिनतया वाक्यार्थपर्यन्तत्वादुक्करीत्या पदै प्रतीता पदार्था एव
सामान्यादिशेषमावादिना परम्पर सबद्ध वाक्यार्थं गमयन्तीति सिद्ध शब्दप्रमेयतया
वाक्यार्थस्य शाब्दत्वम् । तमिमं वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगममूलत्वप्रकारमुदाहरण
विशेषे प्रदर्शयताह—यत्र हि शुक इत्यादिना विशिष्टार्थसंमत्ययश्च वाक्यार्थ
इत्यन्तेन । ननु पूर्वोक्तरीत्या यदि सर्वत्र पदानां विशिष्टभावनारूपवाक्यार्थावगतिरु
पप्रयोनोद्देशेनैव समाधाय, कथं तर्हि भाष्ये शुको गौरिति निष्क्रियमेव वाक्य
वाक्यार्थोदाहरण दर्शयामिति चेत् । मत्यम् । नोदाहरणमिदं यथाश्रुतमादरणीयम् ।

इति वा कृष्णं इति वा गुणः प्रतीतो भवति । भवति स्वल्पसावलं गुणवति प्रत्ययमाधातुम् । तेन गुणवति प्रत्ययमिच्छन्तः केवलं गुणवचनमुच्चारयन्ति । संप्रत्ययत एषां यथासंकल्पितोऽभिप्रायः । भविष्यति विशिष्टार्थसंप्रत्ययः । विशिष्टार्थसंप्रत्ययश्च वाक्यार्थः । एवं चेद्वगम्यतेऽन्यत एव वाक्यार्थः को जातुचिददृष्टा पदसमुदायस्य शक्तिरर्थाद्वगम्यत इति वदिष्यति ।

अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेतद्वगम्यते, भवति हि कदाचिदिष्यन्वस्था मानसादप्याघातात् । यदुच्चरितेभ्यः पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते । तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुर्यद्यस्यापार्थगर्थमभ-

यतः पदार्थानामस्ति परस्परं संबन्ध इत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपरामिदं माप्यं न तु पारमार्थिकम् ।

न हि प्रयोजनापेक्षं वाक्यमुच्चार्यते क्वचित् ।

प्रयोजनक्षमं नापि पदमाख्यातवर्जितम् ॥ (श्लो० वा० वा० ३४६)

इत्यादिवाचिकप्रदर्शितन्यायात् । अतोऽप्राप्त्यानीयतामित्यादिक्रियापदध्याहारेणैव वाक्यपूरणमिति । एवं च पूर्वोक्तरीत्या पदार्थेभ्य एव वाक्यार्थप्रतीतिः संभवात्पार्थपत्त्या पदसमुदायरूपवाक्यस्यादृष्टा वाचकत्वशक्तिः कल्पयितुं युक्तेत्याह—एवं चेदित्यादिना वदिष्यतीत्यन्तेन ।

किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वाक्यस्यावाचरत्वं पदार्थानां च मूलत्वमप्युपगन्तव्यमित्याह—अपि चेत्यादिना नावगच्छन्तीत्यन्तेन । अस्य माप्यस्यापमाशयः । कदाचिन्मानसादप्युच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा पदार्था नावधार्यन्ते तदा वाक्यार्थो नावगम्यते । अतो वाक्यान्वयेऽपि पदार्थव्यतिरेके व्यतिरिच्यमानो वाक्यार्थोऽन्यद्व्यतिरेकाभ्यां पदार्थनिमित्त एवेति निश्चीयत इति । अपार्थगर्थमिति । पृथगर्थत्वाभाव इत्यर्थः । यदि वाक्यार्थावगमः पदार्थावगममूलक एव स्यात् तद्विन्नवाक्यमूलकस्तदा पदार्थावधारणभावे वाक्यार्थं नावगच्छेयुरिति पूर्वोक्तान्वयः । वस्तुतः पदार्थावधारणभावे वाक्यार्थं नावगच्छन्ति । अतः पदार्थावगममूलक एव वाक्यार्थावगम इति ।

विप्यत् । नियोगतस्तु नावगच्छन्ति । अपि चान्तरेणापि पदोच्चारणं यः
 शौक्यमवगच्छत्त्ववगच्छत्त्वेवासौ शुक्लगुणकम् । तस्मात्पदार्थप्रत्यय एव
 वाक्यार्थो नास्य पदसमुदायेन संबन्धः । यत्तु श्रौतः पदार्थो न वाक्या-
 नुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हतीति । सत्यमेवैवमेतत् । यत्र केवलः
 पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रयोजनाभावादनर्थकः संजायत इत्यवगतं भवति
 तत्र वाक्यार्थोऽपि तावद्भवतिविति विशिष्टार्थताऽवगम्यते न सर्वत्र । एवं
 च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थ इत्येतदपि परिहृतं भवति ।

ननु यत्र मानसादपचारात्पदार्थाग्रहणं तत्र वाक्यमपि न गृहीतमिति वाक्यरूपमूलाभा-
 वादेव वाक्यार्थावधारणामावो न तु पदार्थावगमाभावमूलक इति न पूर्वोक्तान्वयव्य-
 भिचार इत्याशङ्कानिराकरणायऽऽह—अपि चान्तरेणापीत्यादिना संबन्ध इत्य-
 न्तेन । अयमाशयः । श्वेतं क्वचिद्व्यक्तं पदार्थं गवाश्वादिरूपं दूराद्दृष्टममानस-
 म्भिरेव प्रदेशे हेतुया स्तुरशब्देन चाश्वनार्तिं गतिं चानुमिमानो वस्त्वन्तराणामनुप-
 लब्ध्या च ताम्भिन्प्रदेशेऽभावमवगच्छन्नुपजातिक्रियाणामर्थान्तरान्वयमपेक्षमाणानां योम्या-
 नामर्थापत्या परस्परं ससर्गं बुध्यते श्वेतोऽश्वो धावतीति । अत एतादृशस्थले वाक्यो-
 च्चारणाभावेऽपि पदार्थावगममात्रेण तत्ससर्गरूपवाक्यार्थावगमदर्शनाव्यतिरेकव्यभिचारा-
 पत्या न वाक्यग्रहणमूलको वाक्यार्थावगमः किं तु पदार्थावगममूलक एव पदार्थान्वयेऽ-
 न्वीयमानत्वात्तद्व्यतिरेके व्यतिरिच्यमानत्वादिति ।

यत्तु पूर्वपक्षिणा गौरिति वाऽश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदाच्छ्रुत्या सर्वगवाश्च-
 विपक्षिणां बुद्धिर्जायमाना शुक्ल इत्यादिपदान्तरसमाभिन्वाहाररूपवाक्यानुरोधेन न कुत-
 श्चिद्विशेषात्कृत्वादिरूपादपवर्तितुमर्हति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुतेः प्रावहपादिति तदनु-
 भापते—यच्चित्यादिनाऽर्हतीतीत्यन्तेन । उक्तं विरोधमङ्गीकृत्यैव परिहरति—
 सत्यमित्यादिनाऽवगम्यत इत्यन्तेन । यद्यप्यस्ति विरोधस्तथाऽपि तादृशवाक्यस्य
 विशिष्टार्थप्रत्यापरत्वाभावे पदार्थमात्रस्य पूर्वमेवावगतत्वेन तत्प्रतिपादनं आनर्थक्यप्रापते-
 'आनर्थक्यप्रतिहतानां निपरीतं मलमलम्' इति न्यायेन दुर्बलवाक्यगम्योऽपि विशि-
 ष्टार्थरूपो वाक्यार्थः स्वीकार्य एवेति भावः ।

न सर्वत्रेति । यद्विदुः सामान्यतः प्रवृत्ताया श्रुतेर्वाक्यवशेन विशेषे व्यवस्थापनं
 तदपि न सर्वत्र । इति चिद्वि श्रुत्यन्वयायामेव विशेषावगम्यात् । तत्र सामान्यश्रुतिरलब्धा
 त्मिरेव भवतीति न श्रुतिवाक्ययोर्विरोध इति भावः ।

उत्तरात्वा विशिष्टार्थमैव वाक्यार्थत्वाद्भक्तिरेण शुक्लादिश्रुतेर्न गुणान्तरप्रतिषेधो
 वाच्यो भवितुमर्हतीत्यादिरूपमपि पराम्भं भवतीत्याह—एवं च सतीत्यादिना ।

अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह । सा च विशेषश्रुतिः सामान्यश्रुतिं वाधेत । यच्चैते पदसंघाताः पुरुषकृता दृश्यन्त इति । परिहृतं तदस्मरणादियिः । अपि चैवंजातीयकेऽर्थे वाक्यानि संहर्तुं न किञ्चन पुरुषाणां पीजमस्ति ॥ २५ ॥

लोके सन्नियमात्मयोगसंनिकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥ [सि०]

लौकिकेषु पुनरर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्य सन्नियमः सन्नियमन्तं शक्यं तत्र संहर्तुमेवंजातीयकानि वाक्यानि नीलोत्पलवनेन्वद्य इति ।

पूर्वोक्तश्रुतिवाक्यविरोधाभावात् उदाहरणविशेषं प्रदर्शयति—अपि च प्रातिपदिकादित्यादिना वाधेतेत्यन्तेन । इदमत्राऽऽकृतम् । गामित्यादी द्वितीयादिविभक्त्यन्तस्थले प्रकृत्यर्थभूतगोविशेषनिष्कर्षत्वविशेष एव प्रतीयते । प्रत्यक्षानां प्रकृत्यर्थानुरक्तस्वार्थबोधकत्वस्वामान्यात् । न तु तत्र प्रथमतः प्रतीयमानस्य सामान्यस्य पश्चात्प्रतीयमानप्रातिपदिकार्यमाहिम्ना विशेषे व्यवस्थापनमिति ।

यच्चोक्तं पदसंघातात्मको वेदः पुरुषकृतः पदसंघातरूपत्वान्नीलोत्पलादिवान्यवदिति तदनुद्य परिहरति—यच्चैत इत्यादिना । परिहृतं तदस्मरणादिभिरिति । अवश्यं स्मर्त्यस्य कर्तुरस्मरणात्पुरुषकृतत्वं साधयितुमशक्यम् । अनेन चेदं प्रत्यनुमानं सूचितम् । वेदोऽपीरुपेयः कर्त्तृस्मरणादिति । पूर्वपक्ष्याभिमतानुमाने च स्मर्यमाणकर्तृकत्वजन्यज्ञानमूलकत्वादिना सोपाधिकत्वं ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र भाष्ये पूर्वत्र वेदानां कर्तृस्मरणाभावादिना कृतकत्वं न निराकृतं किं तु संबन्धस्यैव संबन्धाक्षेपपरिहारस्यैतेन हेतुना तन्निराकृतं तथाऽपि तुल्यन्यायत्वाद्भेदानामपि कृतकत्वं निराकृतमेव भवतीत्येवमभिप्रायकमिदं भाष्यम् ॥ २५ ॥

लौकिकवाक्यवद्वैदिकवाक्यमपि पीरुपेयमित्युक्ते वैषम्यप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—लोके सन्नियमात्मयोगसंनिकर्षः स्यादिति । इदं सूत्रमवतारयति—अपि चेत्यादिना । सूत्रे लोके इत्यस्य संनिकर्षपदेन साकं संबन्धं, सन्नियमादिति पदे पञ्चम्याः प्रथमात्वेन विपरिणामं, प्रयोगपदे प्रथमान्ततया पृथक्पदत्वं, संनिकर्षपदे प्रथमायाः पञ्चनीत्वेन विपरिणामं चाभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—लौकिकेषु पुनरित्यादिना । पुनरित्यनेन वैदिकवाक्यापेक्षया लौकिकवाक्येषु वैलक्षण्यमुक्तम् । तदेव वैलक्षण्यमाह—प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्येति । इदं च संनिकर्षपदविवरणम् ।

तथा धार्यं सूत्रार्थः । लोके गवादिरूपस्वार्थस्य चक्षुरादिसंनिकर्षसंभवाच्चक्षुरादिना

तस्मादग्निहोत्रं जुहुयान्स्वर्गकाम इत्येतेभ्य एव पदेभ्यो येषां
अवगतास्तेभ्य एवेतदवगम्यतेऽग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति । पदेभ्य एव
पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थ इति ॥ २६ ॥

[८] वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषारयाः ॥ २७ ॥ [पू०]

उक्तं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । यतो न पुरुषकृतः शब्दस्या-
र्थेन संबन्ध । तत्र पदवाक्याश्रय आक्षेपः परिहृतः । इदानीमन्यथाऽऽ-
क्षेप्यामः । पौरुषेयाश्चोदना इति वदामः ।

सन्निकृष्टशालाः कृतका वेदा इदानीन्तनाः, ते च चोदनानां समूहाः,
तत्र पौरुषेयाश्चेद्रेता असंशयं पौरुषेयाश्चोदनाः । कथं नूनः कृतका वेदा
इति केचिन्मन्यन्ते । यतः पुरुषारयाः पुरुषेण हि समारयायन्ते वेदाः
काटकं काल्पाकं पौष्पलादकमिति । न हि मन्वन्वाहते समारयान्,

तमर्थमुपलभ्य तदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोग सन्नियम — मन्त्रिबन्धनरूप उपपद्यते । तदि-
दमाह—शक्यं तत्र संहर्तुमित्यादिना । वेदे तु न तथा भवतीत्याह—तस्मादित्यादिना ।
तस्मात्—वैदिकम्यार्थेभ्य चक्षु सन्निकर्षाभावादित्यर्थ । प्रकृताविवरणमिद्वान्तमुपमं
हरति—पदेभ्य एवेत्यादिना ॥ २६ ॥

इति पदार्थमूलनया वाक्यार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

एव पदपदार्थसम्बन्धनित्यनया वाक्यार्थेभ्य पदार्थमूलरत्नेन च चोदनानां प्रामाण्या-
क्षेपे परिहृतेऽप्युना वेदशाग्रानां काटकादिममाद्यया पौष्पेयत्वाद्यगमात्तदवयवानां चोद-
नानामपि पौरुषेयत्वात्पुन प्रकारान्तरेण प्रामाण्याक्षेपार्थ सूत्रम् । वेदांश्चैके संनिकर्षं
पुण्याम्या इति । एतत्सूत्रं सगतिप्रदर्शनाय वृत्तानुवाटपुर मग व्याख्यातु वृत्त कीर्त-
यति—उक्तमित्यादिना परिहृत इत्यन्तेन । यदुक्तं चोदनामूत्रे धर्मं चोदना लक्षण-
मिति तदेनावना मन्त्रज्ञानेन न्यवग्यापितं पदपदार्थसम्बन्धनित्यत्वप्रतिपादनेन वाक्या-
र्थेभ्य पदार्थमूलरत्नप्रतिपादनेन च पदवाक्याश्रय आक्षेपः परिहृत इति भावः ।
किमर्थं तर्हीदमविवरणमित्यन अह—इदानीमित्यादिना । तथा चैवमत्र मन्त्रे,
वेदा किं पौष्पेया उनापौरुषेया इति । तत्र पूर्वपदसूत्रम्—वेदांश्चैक इति ।
तद्व्याचष्टे—पौरुषेयाश्चोदना इति । इदं च सूत्रमप्यमनिकर्षपदेन उक्तमित्याशये-
नाऽऽह—मन्निकृष्टशाला इति । तथा चायं सूत्रार्थः । एके—पूर्वपदसिद्धे, वेदान् मन्त्रि-
कर्षं—मन्निकृष्टकाशान्कृतकानित्यर्थः ।

न च पुरुषस्यान्यः शब्देनास्ति संबन्धो यदतः कर्ता पुरुषः कार्यः शब्द इति । ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात् । नेति ब्रूमः । असाधारणं हि विशेषणं भवति, एक एव हि कर्ता, वहवोऽपि मद्भ्युः । अतोऽस्पर्शमाणोऽपि शोदनायाः कर्ता स्यात् । तस्मान्न ममाणं शोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ २७ ॥

अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

जननमरणवन्तश्च वेदार्थाः श्रूयन्ते । 'श्वरः प्रावाहणिरकामयत' कृसुश्विन्द औशालकिरकामयतेत्येवमादयः । उहालकस्यापत्यं गम्यत औशालकिः । यद्येवं प्रागौशालकिजन्मनो नायं ग्रन्थो भूतपूर्वः । एवमप्यनित्यता ॥ २८ ॥

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥ [सि०]

मन्यन्त इति शेषः । तत्र युक्तिप्रदर्शनार्थं पुरुषाख्या इति सूत्रावयवं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—कथं पुनरित्यादिना । यतः पुरुषाख्या वेदा अतः कृतक इति योजना । ननु काठकादिसमाख्या नावश्यं कर्तृकार्यभावरूपसंबन्धपरा प्रवचनाद्यर्थान्तरपरत्वस्यापि संभवात् । अतो न समाख्यया कृतकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य पारिहरति—नन्वित्यादिना । न तावदिह समाख्या प्रवचननिमित्ता संभवति । प्रवचनस्यासाधारणत्वासंभवात् । यदित्यं च विशेषणेनासाधारणेन । अतः कर्तृप्रापिकैव सा । कर्ता त्वसाधारणो भवितुं मर्हतीति भावः । यद्यपि स्मर्तव्यस्य तादृशकर्तुः स्मरणं न विद्यतेऽप्यपि समाख्याबलेनैव कृतकत्वमाश्रयणीयमित्याशयेनाऽऽह—अत इत्यादिना । तथा च वेदस्यैव समाख्याबलेन पौरुषेयत्वात्तदुपलक्ष्यशोदनामपि पौरुषेयत्वात्प्रामाण्यमेवाऽऽपद्यत इति शोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातार्थो न सिद्ध्यतीत्येवमाक्षेपसंगत्या प्रकृताधिकरणपूर्वपक्ष इत्याह—तस्मान्न ममाणमित्यादिना ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षे शुभ्रयन्तरकथनार्थं सूत्रम् । अनित्यदर्शनाद्येति । तद्व्याचष्टे—जननमरणवन्तश्चेत्यादिना । जननमरणवतां प्रवाहणाद्यपस्यानां बभरादीनां वेदे प्रतिपादनस्यैव सद्युपस्थानन्तरमेव वेदजन्मप्रतीत्याऽनित्यत्वमेव वेदस्याऽऽध्येयमिति भावः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रतिपादनार्थं सूत्रम्—'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्' इति ।

तद्व्याचष्टे—उक्तमित्यादिना । शब्दपूर्वत्वमिति । शब्दशब्देनात्र शब्दजन्यमध्ययनं विवक्षितम् । तथाचायमर्थः । सर्वशुभ्रमध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमित्यौत्पत्तिकसूत्रादावुक्तमित्यर्थः । सर्वे हि यथैव गुरुराऽर्थात् तथैवाधिजिगांसन्ते, न पुनस्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽध्येता वेदानामस्ति यः कर्ता स्यात् । तस्मात्कर्तृस्मरणाः प्रावाहपौरुषेया वेदा इति भावः । एवं च पूर्वमेव वेदापौरुषेयत्वस्य सिद्धत्वात्तद्विषये

उक्तमग्नाभिः शब्दपूर्वत्वमध्येतृणाम् । केवलमात्रेपरिहारो वक्त-
व्यः सोऽभिधीयते ॥ २९ ॥

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

यदुक्तं कर्तृलक्षणा समाख्या काठकाग्रोति । तदुच्यते । नेयमर्थापत्तिः ।
अकर्तृभिरपि शोनामाचक्षीरन् ।

प्रश्नेषु वचनमनन्यमाधारणं कटादिभिरनुष्ठितं स्यात्तथाऽपि हि
समाख्याहारो भवन्ति । स्मर्यते च वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी,
कठः पुनरिमां केवलां शाखामध्यापयांबभूवेति । स बहुशाखाध्यायिनां
संनिधावेकशाखाध्याय्यन्या शाखामनधीयानस्तस्यां प्रकृष्टन्वादसाधा-
रणमुपपद्यते विशेषणम् ॥ ३० ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

यद्य प्रावाहाणिरिति । तन्न । प्रवाहणस्य पुरुषस्यासिद्धत्वाच्च प्रवाहण-

पुन प्रयत्नो न कर्णीय इति केवल समाख्याद्यवलम्बनेन कृतम्याऽऽक्षेपस्य परिहारो
वक्तव्योऽभिधीयत इत्येवमुत्तरसूत्रमवधारयति—केवलमित्यादिना ॥ २९ ॥

यदुक्तं काठक बालापरमित्यादिमप्यावलेन कटादिकर्तृत्वमेवाऽऽश्रयणीय वेदाना-
मिति तत्परिहारार्थं सूत्रम् । 'आख्या प्रवचनान्' इति ।

तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपक्ष्युक्तमनुभाषणे—यदुक्तमित्यादिना । कर्तृलक्षणेति—कर्तृनिमि-
तिकेन्यर्थः । परिहारमाह—नतुच्यत इत्यादिना । यदिति काठकमित्यादिसमाख्या
कर्तृभाषकत्वं विनाऽनुपपत्ता स्यात्तदा तयैवार्थापत्त्या कर्तारमपि वक्ष्येत् । न त्वियम-
नुपपद्यमाना भवति । अकर्तृभिरपि प्रश्नेषु वचनमनन्यमाधारणं कृतवद्विरप्येवं समा-
ख्या भवति । अतो न मा कर्तृभाषिकेत्याह—नेयमर्थापत्तिरित्यादिना ।

उपपद्यते च कटादिषु एकैकशाखायेतृषु बहुशाखायाधिपुरुषापेक्षया प्रवचनेऽमाधा-
रण्यमित्याह—स्मर्यते चेत्यादिना ॥ ३० ॥

यत्तु जननमणवन्नो वेदायां श्रूयन् इति, तत्परिहारार्थं सूत्रम्—' परं तु
श्रुतिसामान्यमात्रम् ' इति । तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपक्ष्युक्तमनुवदति—यद्य प्रावाहाणि-
रिति । परिहारार्थमिहाय विवृणोति—तत्रेत्यादिना । प्रावाहाणिशब्दस्य बरशब्दस्य
च नानित्यदुपपत्तत्वं तथा कुत्राप्यप्रसिद्धे । किं तु प्रतीयमानयोगिकप्रथमदर्शोचन-
या प्रावाहाणशब्द प्रश्नेषु बाह्यनानित्यर्थेनो नित्यमिद्वत्त्वादिवाचको बर इति
तस्यैव वायो शब्दानुष्ठानिरित्येव नित्यार्थाभिप्रायित्वमेव तादृशवाक्यानामित्येव-
पत्तादप्यह—प्रवाहणस्य पुरुषस्तेत्यादिना । सूत्रस्यायमर्थः । परं तु—अनित्यद-

स्यापत्यं प्रावाहणिः । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो बहव्यर्थे प्रापणे । न त्वस्य
समुदायः क्वचित्सिद्धः । इकारस्तु यथेवापत्ये सिद्धस्तथा क्रियायामपि
कर्तरि । तस्पाद्यः प्रवाहयति स प्रावाहणिः । 'बवर' इति शब्दानुक्रान्तिः ।
तेन यो नित्योऽर्थस्तमेवैतौ शब्दौ बदिष्यतः । अत उक्तं परं तु श्रुति-
सामान्यमात्रमिति ॥ ३१ ॥

कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः संबन्धात् ॥ ३२ ॥

अथ कथमवगम्यते नायमुन्मत्तवालवाक्यसदृश इति । तथा हि
पश्यामः, ' वनस्पतयः सत्रमासत ' ' सर्पाः सत्रमासत ' इति । यथा
'जरद्भवो गायति मत्तकानि' कथं नाम जरद्भवो गायेत् । कथं वा वनस्प-
तयः सर्पा वा सत्रमासीरन्निति । उच्यते । विनियुक्तं हि दृश्यते पर-
स्परं संबन्धार्थम् । कथम् । ' ज्योतिष्टोमः ' इत्याभिधाय ' कर्त्तव्यः '
इत्युच्यते । केनेत्याकाङ्क्षिते सोमेनेति । किमर्थमिति स्वर्गायेति । कथ-
मिति । इत्थमनयेति कर्त्तव्यतयेति । एवमवगच्छन्तः पदार्थैरेभिः संस्कृतं
पिण्डितं वाक्यार्थं कथमुन्मत्तवालवाक्यसदृशमिति वक्ष्यामः ।

शेनादिति यदपरं कारणमुक्तं तत् श्रुतिसामान्यमात्रम् । श्रुतेः—शब्दस्यैवात्र
साम्यमात्रं न तु प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिरित्यार्थवत्त्वम् । किं तु भाष्यकारोऽपि-
त्या प्रकर्षेण बहव्यक्रियाकर्तृपरत्वमिति ॥ ३१ ॥

ननु ' वनस्पतयः सत्रमासत ' ' सर्पाः सत्रमासत ' ' गावो वा एतत्सत्रमासत '
इत्यादीनि वाक्यान्मुन्मत्तवालप्रलापसदृशानि श्रूयमाणानि कथमित्थं कृतस्य वेदस्याप्रा-
प्त्यर्थं नाऽऽपादयेयुरिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् — 'कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः
संबन्धात्' इति । एतत्सूत्रसूचितामेतत्सूत्रेणैव निवर्तनीया शङ्का प्रदर्शयति—अथ
कथमवगम्यते इत्यादिना । यथा ' जरद्भवो गायति मत्तकानि । जरद्भवः
कंचलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मत्तकानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्र-
कामा राजन्वमायां लशुनस्य कोऽर्थः ' इत्याद्यसंबन्धप्रलापसदृशानीत्यर्थः । पारिहा-
राभिप्रायमाह—उच्यते इत्यादिना । ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' ' सोमेन
यजेत ' इत्यादीनि वाक्यानि परस्परं संबन्धार्थकानि दृश्यन्ते । साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यता-
विशिष्टार्थभावनाविषयकविनिर्नेषप्रतिपादकत्वात् । अतः कथमित्यानि वाक्यान्मुन्मत्तवा-
लवाक्यसदृशानीति वक्तुं प्रभवाम इति भावः । ननु तेषां वाक्यानामुपपन्नार्थकत्वेऽपि

नन्वनुपपन्नमिदं दृश्यते, 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादि । नानुपपन्नम् । नानेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्येवमादयोऽनुपपन्नाः स्युः । अपि च 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः । स्तुतयो हेताः सत्रस्य, वनस्पतयो नामाचेतना इदं सत्रमुपासितवन्तः किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणाः । तद्यथा लोके, सव्याया मृगा अपि न चरन्ति, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति । अपि चाविगीतः सुहृदुपदेशः सुप्रतिष्ठितः कथमिवाऽऽशङ्कयेतोन्मत्तबालवाक्यसदृश इति । तस्माच्चोदनाल्लक्षणोऽर्थो धर्म इति सिद्धम् ।

इति श्रीमच्छावरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादीनामनुपपन्नार्थकत्वं तुर्वारमित्याशङ्कामनूद्य परिहरति—नन्वित्यादिना । यद्यपि वनस्पत्यादिवाक्यान्वनुपपन्नार्थकानि भवन्तु । तथाऽप्यनेनाग्निहोत्रादिवाक्यानि नानुपपन्नार्थकानि भवितुमर्हन्ति । तेषां सुस्पष्ट परम्परसन्नद्धार्थकत्वस्यत्रोपलम्भात् ।

ननु तथाऽपि वनस्पत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमशक्यपरिहारमित्यत आह—अपि चेत्यादिना । न वनस्पत्यादिवाक्यान्वनुपपन्नार्थकानि । उत्तरत्र विधीयमानस्य सत्रस्य म्नुतिसापेक्षस्यापेक्षितस्तुतिमगर्भकत्वेन प्रामाण्यसमवादित्यभिप्रेत्य स्तुतिप्रकारमाह—वनस्पतयो नामेत्यादिना । उक्तार्थे लोक्यासिद्धस्तुतिवाक्य सवादतयोदाहरति—सत्रधेत्यादिना । मध्याकाले मृगा अपि वर्तन्ते वाकर्तव्यविवेकविधुरा स्वच्छन्दाविहारपरिहृत्यैकत्र स्वभ्यतया तिष्ठन्ति । किं वत्तय विद्वद्भिर्वाङ्मन्तया वर्तन्त्यमिति दृष्टान्तमागाशय । किं चाविगीतशिष्टाव्येतुपरम्परयाऽवगम्यमानोऽत्यन्तसुहृदुपदेशस्य सर्वथाऽनाशङ्कित दोषलेशो वेदः कथमिवोन्मत्तबालवाक्यसदृश इति वैयाख्येनाऽऽशङ्कत । सर्वथा दुराशङ्का न कार्येत्याशयेनाऽऽह—अपि चेत्यादिना । तस्मादपौरुषेयत्वाद्योदनार्ना प्रमाणता । चोदनेति प्रतिज्ञार्थः पादेनानेन साधितः ॥ इत्यभिप्रायेण पादार्थमुपमहरति—तस्माच्चोदनाल्लक्षणोऽर्थो धर्म इति । सूत्रस्थाधर्म । वाकारपूर्वपत्तनिवृत्त्यर्थः । कृत इति भावे च, कर्मणोत्तर्य । कर्मणि—सत्रादिरूपे, 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्यादीनां प्रशमाद्वारा विनियोगः—अन्वय स्यात् । कुत इति चेदाह—कर्मणः संबन्धादिति—सत्रादे कर्मणः प्रशमासापेक्षस्य सतिधिपठितत्वरूपसबन्धमन्वयानि ॥ ३२ ॥

इति वेदापौरुषेयत्वाधिहरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमीमांसारण्टीरवमीमांसारत्नेत्यादिबिष्णाङ्कितवैद्यनाथशास्त्रिणो शाबरभाष्यटिप्पण्या प्रथमिध्याया प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सतन्त्रवार्तिकशावरभाष्यसहिते मीमांसादर्शने प्रथमाध्याये
द्वितीयपादः ।

[१] आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमंतर्धानां
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥ [पू०] ✓

‘सोऽरोदीयदरोदीत्तद्दुद्रस्य रूद्रत्वम् । प्रजापतिरात्मनो वर्षामुद-
विरत्तदैह । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्’ इत्येव-
मादीनि समांज्ञांतरः समापनन्ति वाक्यानि । तानि किं किंचिद्धर्म-
प्रमिमत इति नेति भवेति विचारणा । तदाभिधीयते । क्रिया कथमनु-
ष्ठेयेति तां वदितुं समांज्ञांतरो वाक्यानि समापनन्ति । तथानि
वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासंबद्धं वा किंचित् । एवमेव भूत-
मर्थमन्वाचंस्तते रीदितवान् रूद्रो, वर्षामुचिखेद् प्रजापतिः, देवा वै दिशो
न प्रजापतिर इत्येवजातीयकानि, तानि कं धर्मं प्रमिमीरन् । अथोच्यते,
‘अंध्याहारेण वा विपरिणामेन वा, व्यवहितकल्पनया वा, व्यवधारण-
कल्पनया वा, गुणकल्पनया वा काश्चिदर्थः कल्पयिष्यत इति । स
कल्पयमानः कः कल्पयेत् रूद्रः किल रूरोद, अतोऽन्येनापि रीदित-

सिद्धप्रमाणभावस्य धर्मो वेदस्य सर्वशः ।

विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽपुनोच्यते ॥

सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धेऽपुना विमज्य विनियोगः प्रतिपाद्यते । अवृत्तप्रामा-
ण्यस्य वा वेदस्येदानीं समांतस्य विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मरूप यथाविभागं धर्म-
प्रत्युपयोगः प्रतिपाद्यते । तत्र पूर्वपक्षवाच्यमिच्छतः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युपक-
मात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति परामर्शोत्तकृताना क्रियापेन समांज्ञाय इत्युपसंहाराद्विधि-
प्रतिषेधयोरेव प्रामाण्यं प्रतिपादितं; न च तद्व्यतिरिक्तशब्दगम्यत्वं धर्माधर्मयोः, नाद्य-
नधिगतायैषो धर्मं मुक्त्वाऽन्यः शब्दस्य व्यापारोऽस्तीत्युक्तमेव । अतश्च चापत्येव
साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावाचित्वेन विधिप्रतिषेधान्तर्गतानि तेषां भवतु प्रामाण्यं यानि
त्वतिरिक्तार्थान्यर्थवादमन्त्रनामधेयालुपातीनि सोऽरोदीदिये त्वोर्मे त्योद्धित्येवमादीनि
तानि सन्ध्यध्वपौरुषेयवेऽर्थाभिधानसामर्थ्यं च धर्माधर्मयोरप्रमाणमन्तर्दर्थत्वात् । यथाश्रुत-
गृहीताना तावत्प्रतीत्यनुपलब्धेः प्रसिद्धमेवातर्दर्थत्वम् । अथ कथाविच्छेदवृत्त्या तादर्थ्यं
कल्पयेत्, एवमपि व्यवस्थाहेत्वभावात् धर्माधर्मयोरवधारणं स्यात् । यदेव हि योक्त्वं
गृहीतं तदेवाध्याहारविपरिणामादिभिर्धर्मैर्द्वयं कल्पयितुं शक्यते । तर्थात् सोऽरोदीदित्ये-
वमेव तावद्गान्धर्व विदिशिष्टपुर्याचरितोपन्यासद्वारा रोदनकर्तव्यतापरम् । अथ वा महता-

(१ ते० सं० १-५-१ । २ ते० सं० २-१-१ । ३ ते० सं० ६-१-५ ।)

न्यम् । उच्चित्त्वेदाऽऽत्मवर्षां प्रजापतिरतोऽन्योऽप्युत्खिदेदात्मनो वषाम् ।
देवा च देवयजनकाले दिशो न प्रजातवन्तोऽतोऽन्योऽपि दिशो न
प्रजानीयादिति ।

तद्याश्नयम् । इष्टविद्येनाभियातेन वा यद् वाष्पनिर्माचनं तद्गो-
दनमिन्युच्यते । न च तदिच्छातो भवति । न च कश्चिदात्मनो
वषामुत्खिद्ये तामप्रौ महृत्य तत उत्पितेन तूपरणे पशुना यष्टुं शक्नु-
यात् । न च देवयजनाध्यवसानकाले केचिद् दिशो मुष्टेषुः । अत
एषामानर्थक्यम् । तस्माद्देशजापतीकानि वाक्यान्पनित्यानीत्युच्यन्ते ।

मप्येवंविधाः प्रमादाः संभवन्ति, तस्मात्प्रयत्नेन वर्जयित्वायमिति । अतो विधिप्रति-
पेक्षयोरम्भुदत्त्वाद्धर्मावर्मत्वेन निर्णये शक्यत्वावः । शास्त्रदृष्टविरोधादयश्च स्थिता एव ।
यत्तु भूतान्वाप्तानमात्रं यथावाम्भिनः प्रणिपाद्यते तत्र यद्यपि सत्यत्वमस्त्येव तथाऽपि
न तेन प्रयोजनमित्यनर्थक्यम् । अपि च । यम् एवाग्नेर्द्वित्यादीनां स्वार्थेऽप्यप्रामाण्यं
वक्ष्यते । विन्येकत्वात्क्यत्ववर्गेनेव तेपा रूपमङ्गः कियते । न च तस्यापि किञ्चित्प्रमाण-
मस्ति । मित्रैरपि हि तैः किञ्चित्प्रतिपादयितुं शक्यमेव । न च तत्प्रतिपादयतां
निःप्रयोजननेत्यविज्ञायमानप्रयोजनवदर्थान्नरक्ल्पना शक्या । न हि लोष्टं पश्यतमत्तद्दर्शनं
निःप्रयोजनमिति सुवर्णदर्शनना कल्प्यते । मर्वाण्येव च प्रमाणान्युपयुज्यमानमनुपयुज्य-
मानं वाऽर्षमात्मगोचरतापन्नं गमयन्ति । तेनैव चैषा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलत्वेन
वर्ण्यन्ते । अन्यथा शुषादानमेवैकं फलं म्यात् । अपि च प्रमाणोत्पत्त्युत्तरकालं प्रयो-
जनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा विज्ञायते न तु नद्देशेन प्रमाणोद्भूतिः । तस्माद्यो यद्दूषोऽर्थः
प्रतीयते स तथैव प्रयोजनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा प्रणिपाद्यते । न हि प्रयोजनवद्देव प्रमा-
तभ्यमिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । यत्रापि तावत्स्वार्थानः प्रमाणविनियोगान्तप्राप्येनद्दु-
र्लभं किमुताबुद्धिपूर्वनित्यागम्भिनवेदोत्थापितज्ञानम्राग्ये । न च वेदस्य प्रयोजनवदर्थामि-
धानशक्तिः प्रथममवयुता । अयमेव हि परीक्षाकालो वनेने कीदृशं पुनर्नेर्धीति ।
तद्य विदित्वा यथानुरूपमनुष्ठातुं क्षमा वयं न तु वेदं पर्थेन्योक्तं किमर्थं निःप्रयोजन-
मभिदधानि तदाऽपिदधित्कर्म प्रयत्नेन धार्यते इति । सर्वपुराणां केवलं प्रतिवक्तृत्वेन
पारतन्त्र्याद्वेदप्रदेशोत्तरकालं च परीक्षावमरान् । न ह्यनधीतवेद एवाऽऽदी परीक्षितुं क्षमः ।
पश्चात्परीक्षणमस्य तु नाबुद्धिपूर्वनितृप्तमन्ययने द्रहरणमनन्यायेन निश्चयेऽर्षमिति ।
तस्मात्पर्यागिहोत्प्राटिकाक्यानां गम्यमानप्रयोजनवत्त्वादानर्थक्यं निःप्रमाणमिति नाऽऽ-
र्थयते तथैवैषां प्रयोजनवत्त्वं नाऽऽश्रयितव्यम् । न हि यथागताम्युपगमादन्वयिष्ये-

यद्यपि च नित्यानि, तथाऽपि न नित्यमर्थं कुर्वन्तीति । स एष वाच्यै-
कदेशस्याऽऽक्षेपा न कृत्स्नस्य वाक्यस्य । नन्वेकदेशाद्विना साकाङ्क्षः
पदसमूहो न पर्याप्तः स्वस्मै प्रयोजनाय । अत आक्षिप्त एवेति । नैवम् ।
भवति हि कश्चित्पदसमूहो योऽर्थवादेभ्यो विनाऽपि विदधाति कंचि-
दर्थम् । यानि पुनस्तैः सह सयुज्यार्थान्तरे वर्तन्ते तान्येकदेशाक्षेपे-
णाऽऽक्षिप्यन्ते ॥ १ ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ २ ॥ ✓

स्तेनं मनः, अनुत्तवादिनी वागित्येवंजातीयकानां पर्यं प्रत्यप्रामाण्यम् ।

त्साधयि परीक्षकाणाम् । योऽपि च क्लेशेन स्तुतिनिन्दात्मकोऽर्थं कल्पेत स माव-
नयाऽशत्रयानन्त पातित्वात् न गृह्यते । तथा चागृहीतं न विधिप्रतिषेधाभाश्रयत । तदना-
श्रितं च दूरे पुरपार्याद्भवतीति । अपि नैवविषेषु स्तुतिनिन्दाकल्पनायामितरेतराश्रयप्र-
सङ्गः । स्तुतिनिन्दात्मकत्वेनैव हेतुवाक्यता तथा चानु-मीहितस्तुतिनिन्दात्प्रेक्षाश्रयणम् । न
चान्यतरमूलप्रासिद्धिरस्ति यतो न्यवतिष्ठेत । तस्मात्पृथगवस्थितानां दृष्टत्वादानर्थक्यमे-
योपपन्नतरमिति । स एष वाच्यैकदेशस्येति । विभ्युदेशातिरिक्तस्य सिद्धान्ताभिप्रा-
येणैकदेशस्य न तु पूर्वपक्षे, भिन्नवाक्यत्वाभ्युपगमात् । अथ वा वाक्यानां मध्य एक-
देशाक्षेप कतिपयानामित्यर्थः । तत्र यानि तावत्केवलविधियुक्तानि तेषु नैवाऽऽशङ्का ।
यान्यपि लिटादिमन्ति प्रागर्थादेभ्यो विधिसमर्थानि ते सयुज्यार्थान्तरे स्तुतिस्तुत्यस-
मन्धे वर्तन्ते तेषामर्थवादाभावे तन्मात्रमेव हीयते न तु विधित्वेन पुरुषार्थताऽपि । यानि
तु वर्तमानापदेशयुक्तानि स्तुतिनिरपेक्षविध्यसमर्थानि यथा “ यस्य खादिरः सुवो-
भवति स च्छन्दसामेव रसेनावद्यति” इत्येवमादीनि तान्येकदेशद्वारेण समस्ता-वा-
क्षिप्यन्ते ॥ १ ॥

वाङ्मनसयोर्विद्यमानमविद्यमानं वा स्तेयानुत्तवदनमुच्यमानं धर्मे स्वार्थेऽपि वा न
प्रामाण्यं प्रतिषद्यते । अथ त्वभ्याहारादिभिरेव कल्प्येत वाङ्मनसयोः सर्वशरीरेषु चेष्टा-
प्रति प्राधान्यादितरभूतेन्द्रियैरपि तच्चरितमनुवर्तितव्यमिति । तत्र शास्त्रविरोधः । तत्रै-
तस्स्यात् । विहितप्रतिषिद्धत्वात्पोडश्यादिवद्विकल्प इति । इतरस्तु कल्पनीयनस्तत्त्वेन
वैषम्यमाह । मनु चात्यन्तदुर्बलोऽपि विधिसिद्धचीनात्मशभेन प्रतिषेधेन तुल्यबलो भव-
तीति “प्रतिषेधं प्रदेशेऽनारम्य विधाने च” इत्यत्र वक्ष्यते । सत्यम् । यस्य शास्त्रमन्तरेणा
प्राप्तिरस्ति तत्रैतदेवम् । यत्पुनरर्थप्राप्तं निषिध्यते तत्र विच्यनभ्यनुज्ञयैव लब्धात्मानं
प्रतिषेधा बलीयासो भवतीति तत्रैव वक्ष्यतेऽर्थप्राप्तवदिति चेदिति । स्तेयानुत्तवादयोश्च
विनैव शास्त्रेण प्रवृत्तयोर्विधिनिरपेक्षोऽवस्थित प्रतिषेध इति कल्प्य विधिं वाचते ।

भूतानुवादात् । विपरिमाणायादिभिरपि कल्पमाने स्तेयं मृषाद्यं च
कर्तव्यमित्यापत्ति । तत्राशुक्तं स्तेयानुवादमतिषेत्रमवाधमानेनानुष्ठा-
तुम् । न च विकल्पः, वैषम्यात् । एकः कल्पो विधिरकः प्रत्यक्षा ।

ननु इति नु ५-४५ । ५४, ५५ ।

अत्र दृष्टविरोधः । 'तस्माद् घृम एवार्धेति वा दृश्ये नाधिः ।
तस्माद्घृमिरेवाग्नेर्नक्तं दृश्ये न घृम इति ।' अस्माद्धोकादुक्तकमाधिरा-
दित्यं गता, रात्रावादित्यस्तम्' इत्येतदुपपादयितुमिदम् । उभयमपि
दृष्टविरोधमुत्पत्ते । तस्मात्प्राणाऽवधारणा सिध्यतीति । अपरो दृष्टविरोधः ।
न चैतद् विप्रो धर्मं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा इति ।

तस्मादानर्थक्यम् । अतः परं स्वार्थं नैवाऽऽनर्थक्यं प्रतिपादयति । रात्रिदिवं
घृमार्धेतिरपि दर्शनात् "घृम एवार्धेति" चेत्तद्व्ययमपि प्रत्यक्षविरोधादव-
धारणं न संभवति । अथ वा यदनेन प्रतिपाद्यते दिवाऽग्निरादित्यमनुप्रतिशति रात्रावा-
दित्यमिति तदवधारणं नोपपद्यते । पूर्वोक्तस्य हेतोरसिद्धत्वात् । ततश्चाग्निसूर्ययोर्नक्तं दिवं
व्यवस्थितज्योतिषप्रतिपादनाय स्तुनिरप्यसत्यत्वात्वावकल्पत इत्येषा वाऽनवधारणा ।
अथ वा सूर्यो ज्योतिरिति प्रातरयं मन्त्रोऽग्निर्ज्योतिरित्येष सायमित्येषा मन्त्रयोरवधा-
रणा न सिध्यति । अथ वा समन्तो वेः प्रमाणमित्येषाऽवधारणा न सिध्यती-
त्यभिप्रायः । शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधश्च पुनः शास्त्रदृष्टविरोध इति यत्,
सदृशान्यायानि सन्ति क्रमभेदेन चोद्यते तत्परिहारसूत्रक्रमभेदानुरोधेन । न चैत-
द्विद्य इत्याप्येवधारणोऽभिमतः । स चायं क्रियातत्संबन्धव्यनभिधानात्तद्विषयत्वेनाश-
माणम् । न हि ब्राह्मणत्वाज्ञानसंदेहविपर्यया, केनचिदंशेन कर्ममुपपद्यन्ते । न च
प्रत्यक्षविरोद्धा भ्रुतिः संभवति । न च स्वतन्त्रब्राह्मणत्वाज्ञानप्रतिपादनेन प्रामाण्यम् ।
कथं पुनरयं दृष्टविरोधो यदा समानाकारेषु पिण्डेषु ब्राह्मणत्वादिविभागः शास्त्रेणैव
निश्चीयते । नायं शास्त्रविषयो लोकप्रसिद्धत्वाद्बुद्धत्वादिबन्धुः । कथं पुनरिदं लोकस्य
प्रसिद्धम् । प्रत्यक्षेणेति नूनम् । वस्मात्पुनर्मातापितृसंबन्धानभिज्ञाद्यस्तुःसंनिहितेषु मन्त्र-
व्येत्त्रवाच्यानं न प्रतिपद्यन्ते । शक्त्यभावात् । यथा बृहत्त्वं प्रागभिधानमुत्पत्तेः । नैतत्सर्वं
बृहत्त्वं प्रागभिधायकत्वापागज्जातयन्तरव्यवच्छिन्नं स्वयंस्विकृत्यनुगतं शास्त्रादिमद्वेषेण
दृश्यते । न तु ब्राह्मणत्वम् । अपि च व्युत्पन्नशब्दोऽपि निमित्तान्तराद्येनैव प्रति-
पद्यते । न चोपवाचाभ्ययनादि निमित्तम् । वर्णत्रयमाधारणत्वात् । अयाप-
नाद्यपि भिन्नाधारसाधियवैद्यप्रानियोगित्वात्संदिग्धम् । सर्वं च दुष्टशूत्रेषु संभाव्यमान-

Shamshy, & it actually means the 'in'

अक्रियार्थत्वात्तर्कम् । अत्रायमर्थो तत्रैतज्ज्ञायते, किं वा ब्राह्मण
वधमुत्तान्नास्मान्ना वेति, प्रत्यक्षविरुद्धममाणम् । अपरः शास्त्रदृष्टेः

त्वादिनिश्चितम् । यत्स्वविचारितसिद्धमेव प्रतिपद्येत स शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः
श्रीणीयात् । नैव दोषः । कचिद्धि काचिज्जातिग्रहण इतिकर्तव्यता भवतीति चार्णतमे-
तत् । तेन यथैवाऽऽलोकेन्द्रियानेकपिण्डानुस्यूतिशब्दस्मरणव्यक्तिमहस्वसंनिकर्षाकारविशे-
पादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणं तथैवात्रोत्पादकजातिस्मरणम् । अयं चोत्पाद्योत्पादकसंबन्धो
मातुरेव प्रत्यक्षोऽन्येषां तन्नुमानासौपदेशाद्यवगतः कारणं भवति । न चावदयं प्रत्यक्षा-
वगतमेव प्रत्यक्षानिमित्तं भवति चक्षुरादेरनवगतस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् । आन्तरालि-
कस्फुटिभ्यवहितमपि चेन्द्रियसंबन्धानुसारि प्रत्यक्षमित्येतत्साधितम् । न च यत्सहसा
सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवति तत्रिपुण्यतोऽपि पद्यता न प्रत्यक्षमित्येतदप्युक्तमेव । ह्यय-
राधात्तु दुर्ज्ञानोऽयं संबन्ध इति स्वयमेव वक्ष्यति । न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते ।
न हि यद्विरिशुद्धमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम् । न च स्त्रीणां कचिद्ध्यभिचारदर्शनात्स-
र्वत्रैव कल्पना युक्ता । लोकविरुद्धानुमानासंभवात् । विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः
परिरक्षन्त्यात्मानसनेनैव हेतुना राजभिर्नास्त्राणैश्च स्वपितृपितामहादिपारम्पर्याविसर-
णार्थं समूहलेख्यादि प्रवर्तितानि । तथा च प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात्तदनुकूपाः प्रवृत्ति-
निवृत्तयो दृश्यन्ते । न च मर्त्यव्यतिरेककृतेन वर्णासंक्रोऽपराधेन जायते । दृश्य-
ते ह्यपराधिर्नामपि स्वमर्तृनिमित्तः प्रसवः । तदपराधनिमित्तस्तु तासांमनुसफलोप-
योगो भवेन्नस्वपत्नानां वर्णसंकरः । न च नियोगतो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः ।
सवर्णेन चोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । संकरजातासामपि च पुनरुत्कर्षापक-
र्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते । तत्र स्वैतावन्मात्रमगमिकं प्रत्येत-
व्यम् । न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लौकिकप्रमाणगम्यः । तस्मात्सत्यपि सारूप्ये यथा
केवचिकिमिच्छेत् स्त्रीपुंस्त्र्येकित्वादिविभागज्ञानं तथैव दर्शनस्मरणपारम्पर्यानुगृहीतप्रत्य-
क्षागम्यानि ब्राह्मणत्वादीनीति भवत्यज्ञानवचनस्य प्रत्यक्षविरोधः । येषामन्याचारनि-
निता ब्राह्मणत्वादयस्तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्समेव न त्वाचारनिमित्तवर्णविभागो
प्रमाणं किञ्चित् । सिद्धानां हि ब्राह्मणादीनामाचारा विधीयन्ते, तत्रेतेतराश्रयता
भवेत् । ब्राह्मणादीनामाचारस्तद्गोत्रेण ब्राह्मणादय इति । स एव शुभाचारकाले ब्राह्मणः
पुनरुत्कर्षणकाले शूद्र इत्यनवस्थितत्वम् । तथैकेनैव प्रयत्नेन परपीडानुग्रहादि कुर्वतां
युगपद्ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वविरोधः । एतावद्विरुद्धपत्तिमित्ययं प्रतिपाद्यते । न तपआदीनां

न सतन्त्रवातुकशावरभाष्यसम्बन्ध—

नेति किं अर्थोऽयं निरार्थ इति चेत्

(ननु) किं कर्मफलं नैव

वरायः । का हि तद्वेद, यद्यप्युपलब्धौकेऽस्ति वा न वेति । यदि प्रश्नोऽ-
यम्, अक्रियार्थत्वादनर्थकः । अद्यानवकल्पितः, शास्त्रदृष्टेन विरोधः । अतः
प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥ *It is impossible real uncertainty*

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

गर्गत्रिरात्रघ्राहणं प्रकृत्योच्यते, शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति ।
यदि भूतानुवादः, अनर्थकः । अथाध्ययनफलानुवादः, ततोऽसदनुवादः ।
कालान्तरे फलं भविष्यतीति चेत् । न ह्यत्र प्रमाणमस्ति । विधिः
ऽस्यादिति चेत् । नैष विधिपरः । द्रव्यसंस्कारकर्मस्त्विति चिन्तयिष्य-
त्येतदुपरिष्ठात्, किं फलविधिरुतार्थवाद इति । इह तु किं भूतानुवा-
दः क्रियार्थो वेति । तेन न फलविधित्वाभिराकृतस्येहानर्थकोऽर्थवा-
दविचार इति । आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति चो-
दाहरणम् ॥ ३ ॥ *(If a man knows his, an extremely wealthy child
is born among his progeny)*

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति, पशुबन्धयाजी सर्वाङ्गोक्तानभि-

समुदायो ब्राह्मण्यम् । न तज्जनितः संस्कारः । न तदभिन्यद्ग्या जातिः । किं तर्हि
मातापितृजातिज्ञानाभिन्यद्ग्या प्रत्यक्षसमधिगम्या । तस्मात्पूर्वैर्णव न्यायेन वर्णविभागे
ध्यवस्थिते मासेन शूद्रीभवतीत्येवमादीनि कर्मनिन्दावचनान्यथ वा वर्णत्रयकर्महानिप्र-
तिपादनार्थानीति वक्तव्यम् । पूर्ववच्चात्रापि कल्पत्वात्प्रत्यक्षस्य कल्प्येनाज्ञानविधिना सह
विकल्पो न संभवति । अपि च तदनुष्ठानात्मकत्वाद्भवेदपि न त्वत्र यत्तुरूपणामैवा-
त्म्येनाविकल्पत्वात् । को हि तद्वेदेति पूर्ववद्देवाज्ञानसंशयविपर्ययाणामनौपयिकत्वादा-
नर्थक्यम् । निश्चिनवेदप्रामाण्येऽथ त्रैविचवृद्धैर्विज्ञायमानत्वात्स्वार्थोऽप्यानर्थक्यम् । विक-
ल्पाभावश्चानन्तरोक्तवत् ॥ २ ॥

यदि तावद्गर्गत्रिरात्रघ्राहणवेदानुमन्त्रज्ञानकाले विद्यमानयोरेव मुखशोभावानि-
जन्मनोः संकीर्तनं न धर्म प्रति प्रमाणम् । अथ त्वविद्यमानयोस्ततः स्वार्थेऽपि । वर्त-
मानापदेशाच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधः, कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणाद्विध्यासंस्कारस्य दीप्ति-
तनीर्थेऽनादिवाञ्छिराकाङ्क्षत्वात्फलविधित्वं निराकारिष्यते । यौनस्त्वत्यात्तर्ह्यत्र न विचार-
यितव्यमत्र आह तेन फलविधित्वाञ्छिराकृतस्येहाऽऽनर्थक्यार्थवादत्वविचार इति । मृत्यु-
र्थताऽपि चामत्यम्य नास्तीति व्यभिचयमेव ॥ ३ ॥

अनन्तरेणैव पूर्णाहुत्यादिफलवचनानि व्याख्यातानि विधित्वाभ्युपेत्यवादेन तु दोषा-

जयति, तरति मृत्युं, तरति ब्रह्महत्यां योऽभ्यमेधेन यजते, य उ चैन-
मेवं वेदेति । यदि भूतानुवादमात्रमनर्थकम् । अथ फलाविधेः, इतरथा-
मोनर्थक्यम् । न ह्यकृत्वा पूर्णाहुतिमग्निहोत्रादयः क्रियन्ते । न चानिह्वा
अग्नीषोमीयेन सोमेन यजन्ते । न चानयोत्याश्रमधेन यजन्ते । तथा,
पयि जातेऽकं मधुरं सृज्य तेनेव पया मध्वर्धिनः पर्वतं न गच्छेद्युस्ता-
दृशं हि तद् । अपि चाऽऽहुः । अकं चेन्मधु विन्देत् किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरोदिति ॥ ४ ॥

अग्नागिप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिव्यीत्यप्रतिषेधभागिनमर्थं प्रति-
षेधन्ति । विज्ञायत एवेतदन्तरिक्षे दिवि चाग्निर्न चीयत इति । पृथिवी-
चयनप्रतिषेधार्थं च यद्राक्यं भवेच्चयनप्रतिषेधार्थमेव तत् । अयाप्रमाणम् ।
नैव विरोधो भवति । कथं तत्प्रमाणं यद्विध्यन्तरमाकुलं यत्, स्वयं
न्तरमभिधीयते । पूर्णाहुतेरग्निसंस्कारत्वात्पशुबन्धस्य च ज्योतिष्टोमोपकारकत्वादभ्यमे-
धज्ञानस्य च संस्कारत्वाच्च तावत्फलाविधित्वावसरः । यदि पुनरिष्यते ततोऽन्यानर्थ-
क्यम् । समानफलान्यपि कर्माणि यानि परस्परानपेक्षाणि क्रियन्ते तेषां यथारुच्यनुष्ठा-
नाद्यान्यानर्थक्यकरत्वम् । पूर्णाहुतिपशुबन्धयोस्त्वकृतयोरितरकर्मानधिक्यरात् ।
प्रथमं वा नियम्येतेत्यनेन न्यायेनावापे फले नोत्तरकर्मानुष्ठानप्रयोननमस्तीति तद्विध्यान-
र्थक्यम् । तथा च दृष्टान्तोऽपि तेनेव पया मध्वर्धिन इति यत्रान्यः पन्या, पर्वतस्य तत्र
गच्छेयुरपि न तु तेनेव गच्छन्ति । तस्मान्द्रूपसामान्यत्वात् विधीनामनुग्रहाय वरं कल्प्या-
माभेवानर्थकत्वम् । न च फलविशेषार्थिनः पराणि कर्माण्यविशेषध्रवणात् । न हि समा-
नार्थां श्रुतावप्रत्यक्षः सन् फलविशेषः कर्माविशेषेभ्यः शक्यः कल्पयिष्यन् । न च स्तुति
रसत्यत्वादिति स्थितमेव ॥ ४ ॥

श्रीण्यपि पृथिव्यादिवचनान्यप्रतिषेधमागिनमर्थं प्रतिषेधन्ति । अन्तरिक्षे दिवि च तावद्-
प्राप्तत्वात्प्रतिषेधाविषयत्वम् । अनश्च पर्युदसितन्यामात्वाच्च पर्युदासः । अनन्तरिक्षे ह्यदिवि
च पृथिव्यां नित्यं चयनं प्राप्तमिति तद्विधिरनर्थकः । अथापि नित्यानुवादस्तथाऽप्यक्रिया-
र्थत्वमेव । पृथिवीचयनप्रतिषेधपर्युदासौ तु चयनवित्त्वभावेनाशक्यौ । बाधे च विध्या-
नर्थक्यम् । विकल्पेऽपि पक्षे नावः । कामसंयोगाच्चाग्नेरस्येव पाक्षिकत्वम् । दुर्बलश्च
प्रतिषेधः । पृथिवीपरत्वे सति चयने कल्प्यत्वात् । एतदेवाभ्य स्वयमाकुलत्वम् । विध्य-

तन्त्रवार्तिकशावरभाष्यसमेते

(३१०३) (१५०३)

चाऽऽकुलं स्यात् । न चेतव्यं हिरण्यं निधाय चेतव्यमिति ॥ ५ ॥ ५

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अनित्यसंयोगश्च वेदप्रमाण्ये सति । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति परिहृतः । इदानीं वेदकदेशानामाक्षिप्तानां पुनरुपाद्रलक उचिष्ठति, धवरः प्रावाहणिरकामयतेति ॥ ६ ॥

विधिनां त्वैकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥७॥ [सि०]

इदं समाभ्यायते वायव्यं श्वेतमालयेत भूतिकामः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेनं भूतिं गमयतीति ।

नन्तरमेव हिरण्यं निधाय चेतव्यमिष्टनाभिरग्निं चिनुत एतच्चाऽऽकुलयेत् । प्ररोचनाबुद्धिरस्य नैवोत्पद्यते ॥ ६ ॥

सर्वोपाहृतानेऽन्यपरत्वासिमात्मस्वरूपप्रतिपादनादुन्निर्व्यस्येयः । स च संपस्त-वेदप्रमाण्ये सति कथंचिदन्यथा नीयेत । यदा तु यथैवं प्रमाणानां मध्ये शब्दस्त-प्रापि च वेदः प्रमाणं तथैव वेदेऽपि विधिमात्रं युक्त्या कल्प्यते तदेतरेकदेशवदनि-त्यार्थकदेशप्रमाण्यं यथाश्रुतार्थग्रहणादापन्नं किं निवार्यते । तन्मादिवमादीनामनेपेक्षार्थ-मन्ययनमात्रादेव फलं कल्प्यम् । अथ वा यथैतान्युपेक्षाफलानि तथा तद्विषयं प्रत्यक्ष-मपि प्रतिपत्तव्यम् । अथ कस्मान्मन्त्रवचयाप्रकरणं प्रयोगकाले न प्रयुज्यते । प्रयोगरू-पसामर्थ्याभावात् । न हि मन्त्राणां पाठमात्रेण विनयोगं किं तर्हि तत्सामर्थ्यात् । न चात्र तदगति । अथ वा यथा तथा पूर्वपक्षे कार्यान्तरमावादाद्रूपमात्रं प्रहीयते तर्थाऽ-त्राप्यस्तु । यत्तु सूत्रकारेणानित्यत्वमुक्तं तत्प्रमाण्यापेक्षया नाप्रयोज्यतया ॥ ६ ॥

पूर्वपक्षोदाहृतेष्वेव वाक्येषु मिद्धान्तेऽभिधातव्ये किमर्थं वायव्यवाक्यमुपन्यस्यते । वैचिदाहुः । समानन्यायत्वादिदमपि तत्र सान्यर्पिं चेहोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति । यद्य-प्येवं तथाऽप्यपूर्वोदाहरणमभिप्रायान्तरमाकाङ्क्षति । तदभिधीयते । पूर्वोदाहृतेषु सर्वत्र स्वार्थासत्यत्वमप्याशङ्क्यते । तत्र क प्रथममेव तत्प्रतिपादनहेतुमाहोदाहृतौ प्रसि-द्धम्भार्थसत्त्वानां स्तुतिद्वारैकवाक्यभावेन धर्मप्रमाणशेषत्वमात्रप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं वाय-व्यवाक्योपन्यासः । तत्र भाष्यकाराः प्रसिद्धेनैवेकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थोपयोगं वदन्ति । एतावत्त्वत्र प्रथमं कल्प्यम् । त्रिमर्थं रूपमहो न मलादेकवाक्यता पुर्यार्थत्वं वा वेद-स्योच्यत इति । लौकिकवाक्ये तु दृष्टत्वादिति यद्युच्येत तत्राभिधीयते । युक्तं लोके वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरगन्यत्वादन्यथाऽपि कल्पनम् । इह त्वत्यन्तातीन्द्रियत्वाद्येथा-श्रुतादीपदप्यन्यथात्वे पीरपेयत्वमापद्येत । लोकेऽपि च यानि प्रमाणान्तरानवगतार्थानि

आप्तप्रत्ययमात्रेण श्रोतृणां प्रमाणानि भवन्ति तेषां नैवान्गवात्कल्पनं लभ्यते । तत्र केचिद्वदन्ति । “ तुल्यं च सांप्रदायिकम् ” इति बह्वक्षयति तेन समस्तो वेदः पुरुषार्थ इति साध्यते । न ह्यात्मानुपकारिणं सन्तमेन बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषाः प्रयत्नेन धारयेयुः । यद्यपि च केषांचिदज्ञानं भवेत्तथाऽप्यस्यत्पूर्वातिश्रान्ताऽनेकपरीक्षकप्रमादकरूपना निष्प्रमाणीका । तस्माद्यथा यथा पुरुषार्थता भवति तथा तथा भङ्क्त्वाऽपि रूपं व्याख्यायत इति । न त्वेतदुक्तमिष । कुतः, पुरुषार्थीनप्रमाण्यप्रसङ्गात् । यदि ह्यक्षरानुपात्तोऽप्यर्थोऽस्मदादिभिरेवं कल्प्यते । यस्माद्धयं प्रयत्नेन धारयामस्तस्माद्धस्य पुरुषार्थतेति । तथा सत्त्वात्मचेष्टितवशेन प्रामाण्यमभ्युपगतं म्यात् । अथ पुरुषान्तरधारणमुच्येत । एवमपि तद्वशेन तैरप्येवमन्यवशेनेत्यनादित्वेऽपि सत्यन्वपरम्परान्यायेन सर्वेषां परप्रत्ययान्न क्वचित्प्रामाण्यावस्थानम् । सर्वत्र ह्येवमयं पुरुषो वेदेति प्रत्ययो नैवमयमर्थ इति । तेन यद्यपि तेषु तेष्वप्येतेषु नूनं पुरुषार्थं केदं मन्यन्त इत्यभिप्रायोऽनुमीयते । तथाऽपि निर्मूलत्वात्तन्मात्रेणासिद्धेः । अतो यावद्धेद एव पुरुषार्थतया सकलमात्मानं न प्रतिपादयति तावदप्रमाणम् । तदुच्यते । सकलस्य तावद्धेदस्य स्वाध्यायोऽप्येतत् इत्यन्ययनमावना विधीयते । तत्र किं भावयेदित्यपेक्षायामध्ययनमित्यागतमपि पुरुषप्रवर्तनाशाक्तियुक्तेन विधायकेनापुरुषार्थसाध्यायां भावनायां प्रवर्तनाशाक्तिप्रसक्तेस्तदंशान्निराक्रियते । तत्र स्वाध्ययनेनेत्यविरोधात्संनिधेश्च करणादौ निविशते । तेन क्रिमित्यपेक्षिते यच्छक्यत इत्युपबन्धादक्षरग्रहणमित्यापतति । तस्याप्यपुरुषार्थत्वात्तेन क्रिमिति पदावधारणमित्युपतिष्ठते तेनापि पदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थज्ञानं तेन चानुष्ठानमनुष्ठानेन स्वर्गादिफलप्राप्तिरित्येतावति प्राप्ते निराकार्हा भवति । एवं सर्वविधीनां प्राक् पुरुषार्थताभादपर्यवसानम् । न च सहस्रैव विधिदर्शनात्स्वर्गाद्यैव फलं कल्प्यते । योग्यतया हि यम्य यज्ञानन्तरमापिनि व्यापारो लक्ष्यते तदेव तस्य कार्यमित्यवधार्यते । तत्र यदि तावत्तदनुसारेणैव क्रियत्यप्यश्वनि फलयासाद्यते ततो नान्तरा कल्पनमर्हति । पारम्पर्यप्रयोजनेनापि श्रुतविध्युपपत्त्याऽन्यथानुपपत्तिलक्षणायांपत्त्यनुत्पादात् । यत्र त्वनन्तरं दृष्टं कार्यं न स्वयं पुत्पार्थो नापि पारम्पर्येण तमामोति यथा ह्योमन्याऽऽहवनीयप्राधिर्मससाद्भावा वा तत्र तदतिक्रमेण साक्षात्कर्मण एवाट्टककल्पना । सर्वत्र चैतद्धस्यधितव्यम् । यत्र तु विहिते फलाकाङ्क्षिणि तदनात्मककार्यपरम्परायां सत्त्वामन्तरालिकं क्रिचित्कतवे पुरुषार्थो वा चोद्यते तत्र तदेव तत्साधनं पूर्वस्य तु विधेस्तदुपकारार्थतया पर्यवसानम् । यानि तूत्तरविधेः कार्याणि प्राक्तानि साध्यसाधनभावेनाचोदितत्वाच्चान्तरापरित्वेन काष्ठाधीनामिव ज्वलनादीनि पूर्वविहितवर्मम्बन्धापारमात्रतया पन्तन्यानि । यत्र तु पारम्पर्यजन्यं न किंचिदन्तरा विधीयते तत्र सर्वाणि स्वध्यापारोऽत्या विवेगस्यैव स्वयं फल-

साधनता । तत्र यानि तावत्कलुषकरूपविषयमाणापुरपार्यसाधनविविक्तयानि तानि तत्प्रति
पाठनं यावत्स्वाध्यायाद्ययनविधिना नीयन्ते परतस्तु फलवत्त्वज्ञातमेवेति न तद्यावत्प्रा
प्यन्ते । यानि तु तत्प्रकरणे पठ्यन्ते तान्यपि तथैवाक्षरग्रहणादिप्रमाण स्वार्थावबोधन
यावद्गतानि न साक्षात्कत्वद्भवन्ति । कुत । कथमित्यदृष्टोपायापेक्षेण ऋतुना दृष्टार्थ
त्वात्क्षरादिष्वनवमजना तद्विहित कर्ममात्रमेव हि प्रयोजनद्वारेणोपादीयते मान्यत् । अत्र
प्रदानवाक्यतुल्यान्यद्वादि भवन्ति । तद्वाक्यानि तु बाह्यतरण्यध्ययनादिवत् । एव
प्रोक्षणादिवाक्यानां त्रिंशत्त्रिंशत्प्रकारमात्रफलवसितानां तण्डुलपिष्टपुरोडाशशब्दवदानादि-
मिथ्यवाहिततर प्रदानमन्त्रव । एवमेवानारभ्याधीतारादुपकारकसामवायिकाहवाक्यानि
योजयिष्यान्ति । तत्र त्वेतावान्विशेष । यत्प्रकरणस्यत्वादक्षराण्यस्पृशत्प्रदानमर्थैरेव
सन्नयने यानि त्वाद्यानादिवाक्यानि तान्यपि फलवत्कत्वद्वाहवनीयादिमक्षरप्रतिपाद
नावमाधीनि दूरस्थेनैव फलेन निरासाह्वां जियन्ते । एतेन ऋत्वर्यजनृप्रतिपादनद्वारेणोप
निषदा निराकाङ्क्ष्य व्यास्यातम् । मन्त्रनामधेययोस्तु स्वाधिकारे योजना वक्ष्यते । तेन
सर्वथा भावनान्तर्गतनिरपत्ता । यत्स्वर्यवादानां भावनाशप्रयानन्त पानित्वात्ग्रहणमिति ।
तत्राभिधीयते । सत्यमतिरिक्तं न गृह्यते । अस्ति त्वन्तर्गति । कथम् । इह हि लिङादि-
युक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने गम्येते । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च । तत्रार्थात्मिकयार्थ
वादा नापेक्ष्यन्ते शब्दात्मिकया तु ग्रहणीयन्ते । सा ह्येव प्रवर्तते । स्वाध्यायाध्ययन
विविधेनरे सर्वे विधायका स्वाध्यायपदोपात्तश्चाऽऽत्मा नियुज्यते भावयेदिति । तत्र लिङा
दीनां प्रयोजकजनृत्व पुंशु प्रयोज्यन्तेन किमित्यपेक्षायां पुरुषप्रवर्तनमिति सन्नयने ।
अथ तु योजयत्येव त्रिंशद्विधया क्रियोच्यते प्रवर्तयेदिति तत् किमित्यपेक्षिते पुरुष-
मित्येव सन्नयने । यद्यपि चाचेतनत्वात्त्रिंशद्विधैवविध प्रयोजकत्व न सम्भवति तथाऽपि
पुंशुस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेस्तद्वनैतन्न्यद्वारेण विधायकानां प्रयोजकता । यद्वि
धैव न फलप्येन नैव विधायकत्वपदेशो भवेत् । अथ केनेत्यपेक्षिते पूर्वसंबन्धानुमवा
पेक्षेण विधिविज्ञानेनेति सन्नयने । कथमिति प्राशस्त्यज्ञानानुगृहीतेमिति । कुत एतत् ।
बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुंशु यावत्प्रशस्तोऽयमिति नावबु यन्तं तावन्न प्रवर्तन्ते । तत्र
विधिविभक्तिरवर्णयति तां प्राशस्त्यज्ञानमुत्पन्नाति । तच्च पुरुषार्थात्मके फलाशे सर्वस्य
स्वयमेवानुष्ठानं भवतीति प्राप्तिद्वत्वात् वेदात्पद्यमानमपेक्ष्यते । साधनेतिकर्तव्यतपोस्त
प्रवृत्तपुरयनियोगाच्छास्त्रमेव प्राशस्त्यप्रतिपादनायाऽऽसाह्यते । तत्तुन केन क्रियेनेति
साधनापेक्षायां यद्वि वा फलपदेन निवर्त्येन प्रशस्तोऽयं भूनिफलत्वान् । अथ वा विधि
नैव मन्त्रोपाशाद्वादिनिर्मुक्तं विहितत्वादिनि । अथ वा विशिष्टद्वयत्वेनेतिकर्तव्यतायुक्त
त्वानिति । नत्र फलवत्त्वानामर्थान्तरेणयोगात्पुनरुपपत्त्याप्युपयोगो न युज्यते ।

विष्णुत्तरकांक्षा चैयमाकाङ्क्षा पूर्वं च फलपदादिनिवेशः । तस्मादपि न तैर्निवर्त्यते ।
 लक्षणा चैतेभ्यः कल्प्यते । न च श्रौतार्थसंभवे सा युक्ता । युगपद्योभयवृत्तिविरोधात्प्रा-
 शस्त्यपरत्वे फलादीनि न स्युः । न ह्यन्यशास्त्रे सस्युपायमात्रत्वेनोपात्तानामेकान्तेन
 पारमार्थिकत्वमिति वक्ष्यते । अत एव चार्थाद्गम्यमानमन्यपरत्वाच्छब्दानां न प्राशस्त्यं
 प्रयोजनं भवति । न हि यद्यत्प्रतीयते तत्तच्छास्त्रफलमवसीयते । यथा पूर्वो धावती-
 त्युक्ते यद्यप्यपरो गम्यते तथाऽपि न कार्येण युज्यते तद्वत्प्ररोचना गम्यमानाऽपि न
 कार्यान्तरोपयुक्तशाल्यार्थत्वेनावतिष्ठते । अन्यथानुपपत्त्या चैवं तेभ्यः कल्प्येत । सर्वप्रमाण-
 प्रत्यस्तमये चान्यथानुपपत्तिर्भवति । प्रमाणाभावश्च यः सर्वप्रकारं प्रयतमानस्य स प्रमाणम् ।
 तद्यदि केनचिदुपदेशेन वाऽतिदेशेन वा न लप्स्यामहे ततो दुर्विहोमन्यायेन विष्णुद्दे-
 शस्यैव द्वे शक्ती कल्पयिष्यामः । अथ तु केनचिद्दूरस्थेनापि सेत्स्यति ततस्तदनुसार-
 स्तावत्कर्तव्य इत्येवं साकाङ्क्षो विधिरास्ते । तथा वायुर्वै शोपेष्टा देवतेत्येवमाद्यपि स्वा-
 ध्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थतयोपनीतं यच्छक्यते तत्कुर्यादित्युपबन्धाच्च सहसैव तेनासं-
 बध्यमानमपुरुषार्थत्वेन च पूर्ववदसारादिष्वपर्यवस्फूतान्वास्तुमानवाक्यार्थं यावद्भूतम् ।
 तत्रापि तु साकाङ्क्षमेवेति यस्तेन लक्ष्यमाणः साधनानुरूपसध्वोत्पत्तिद्वारेण क्षिप्रदेव-
 तासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यरूपोऽर्थः सोऽनन्तरप्रवृत्तविष्णुद्देशका-
 ङ्क्षितित्वात्पुरुषार्थे द्वारतां शक्नोति प्रतिपत्तुमिति पारिगृह्यते । सोऽयं नष्टाश्वध्वरथवत्सं-
 प्रयोगः । एवं च न प्ररोचनाऽन्यकृता कर्माद्भिः । न चार्थवाद्पदैः प्रयोजनान्तरं साध-
 नीयमित्याम्नानसामर्थ्यादुभयोर्नियमः । एतेन प्रतिषेधापेक्षितद्वेषसिद्धयर्थं निन्दापदसंगति-
 र्भ्यां स्थाता । तत्रापि हि न द्वेषादहे विद्वान्निवर्त्तते । द्वेषश्चाप्रशस्तप्रत्ययार्थिनोत्पत्तिः ।
 न चाप्रशस्तज्ञानं नकारादिभिः पदैः प्रशस्ताप्रशस्तानमिधानेन निषेधतत्फलेतिकर्तव्यता-
 माप्रपर्यवसितैः शक्यमवलम्बितुमित्यनन्यप्रयोजननिन्दावाक्यगम्यमेव भवति । अतश्चैक-
 याक्यत्वासिद्धिः । नित्यं च विधिप्रतिषेधयोः क्रमेण वाक्यशेषाः स्तुतिनिन्दानिर्णयहेतवो
 भवन्ति । न हि स्तुतिनिन्दे नाम व्यवस्थिते निन्दारूपासु स्तुतिषु स्तुतिरूपास्वपि च
 निन्दासु विपर्ययदर्शनात् । यथा वक्ष्यति नाहि निन्दा नित्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु
 विषेयं स्तोत्रमिति । तथा त्रैयम्बकाव्येषु “ यदभिघारयेत्तदुद्रायाऽऽस्ये पश्यान्निद-
 ध्यात् ” इति स्तुतमप्यभिघारणं नाऽऽश्रयिष्यते निन्दितमपि चान्ते विशिदर्शनादभिघारण-
 मेव प्रशस्तं भविष्यति । संदिग्धस्तुतिनिन्दानामपि च प्रक्रमादेव निर्णयो यथा वक्ष्यति न
 वयं निन्दिताननिन्दितान्वाऽसुरान्विजः । कदाचिद्धि यस्मादमुरानप्येवा वशीकृत्याऽऽ-
 नयति क्रिया तस्मान्नूनं प्रशस्तेति स्तुतिः स्यात् । अथ वा विध्वंसकामुरागमननिमित्त-
 त्वादशोपनेति निन्दा । तत्रान्ते सामविधानाच्चत्प्रसार्थमृचां निन्देति गम्यते । सर्वत्र

चायुर्वं सेपिष्टा देवसेत्यतो यद्यपि क्रिया नाऽवगम्यते क्रियासंबद्धं वा किंचित् । तथाऽपि चिन्मुद्देशेनैकवाक्यत्वात्प्रमाणम् । भूतिकाम इत्ये

च किंचित्पठ स्तौति निन्दति चेताराणि त्वेकवाक्यतया तादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । यत्रापि तादृशं पदं न स्यात्तत्रापि लक्षणा रक्षितलक्षणा वाऽन्यथानुपपत्तेराश्रयणीया । विधिप्रतिषेधयोश्च स्तुतिनिन्दाभ्यामविनाभावादन्वतरदर्शनेनेतरदनुमाय वाक्यं पूर्यितव्यम् । एव मारतादिकाक्यानि व्याख्येयानि । तेषामपि हि श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्येवमादिष्वित्यनुसारेण पुरुषार्थवान्नेषणादक्षरादि व्यतिरम्य भर्माभिकाममोक्षाधर्मानर्थदु खससारसाध्यसाधनप्रतिपत्तिरपादानपरित्यागाङ्गमृता फलम् । तत्रापि तु दानराजमोक्षधर्मादिषु वैचित्साक्षाद्विषयः केचित्पुन परवृत्तिपुरारूपरूपेणार्थवादा । सर्वोपाख्यानेषु च तात्पर्यं सति श्रावयेदिति विधेरानर्थक्यात्कथंचिद्द्रम्यमानस्तुतिनिन्दापरिग्रह । तत्परत्वाच्च नार्तावोपाख्यानेषु तत्त्वामिनिवेश कार्य । वेदप्रत्यानाम्यासेन हि वास्मीकिद्विपायनप्रमृति भिन्तयेव स्ववाक्यानि प्रणीतानि । प्रतिपाद्याना च विचित्रबुद्धित्वाद्युक्तमेवेत् । इह केचिद्विप्रिमात्रेण प्रतिपद्यन्ते । अपरे सार्थवादेनापरेऽल्लेनार्थवादेनापरे महता । सर्वेषां च क्विचिद्ग्रहणमित्येवमारम्भ । तत्र तु केचिद्विधिप्रतिषेधा श्रुतिमूला केचिदर्थसुखादिषु लोभमूलास्तथाऽर्थवादाः केचिद्विद्विका एव केचिद्वैकिका एव केचित्तु स्वयमेव वाच्यन्यायेन रचिता । सर्वे च स्तुत्यर्थेन प्रमाणम् । ये तु वाक्यशेषत्व न प्रतिपद्यन्ते तेऽपि केचित्स्वयमेव श्रयमाणगन्धमादनदिवर्णकप्रमृतय प्रीतिं जनयन्ति । ये तु मुद्गवर्णकाम्ते सर्वेषां श्रावणा भीरुणा चोत्साहकरा पार्थिवानामुपयुज्यन्ते । यत्र तु न किंचिद्दृष्टमुपलभ्यते तत्र विशिष्टदेवतादिस्तुतिद्वारमदृष्ट कल्पनीयमित्येषा दिक् । विध्युद्देशेनैकत्रायत्त्वादिति । केचिदाहु । निमर्या स्तुतिरिति चेत्कथं रोचेत नोऽनुष्ठीयेतेत्येव स्तुतिनिन्दाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादन लिङ्गादिभिश्चाभिधानमस्तुत्यर्थत्वम् । न च तुल्यार्थानां समुच्चय । तत्र ये तावदर्थवादाद्विहिता लिङ्गादयस्तत्राहिताश्चार्थवादान्तेषां यथाविषय व्यवस्थित निवर्तकत्व प्रवर्तकत्वमविरुद्धम् । यत्र तु द्वयसनिपानम्नरान्यनरेण घृणार्थत्वात्कदाचिद्व्येऽन्यतराग्निभूयसामनुग्रहो युक्त । स्यजेदेकं पुत्रम्यार्थ इतिवद्विप्रित्यय परित्यज्यते । केचिदप्रश्नप्रयोगामावात्तनुग्रहार्थप्ररोचनाल्लभविधित्वानुवादेन प्रवर्तते । यथा सत्राद्बुद्धवसाय पृष्ठघननीयेन यजेराक्षिति वत्त्वान्त्ययसिद्धप्रवृत्तगनुवाटकत्व वक्ष्यते । तस्मादायन्येनालम्भ इत्येतावन्मात्र विव

१ यमादानां आप्यानां श्रावणप्रतिपत्तिरिति विग्रहः । यमादिचतुष्टयश्रावणप्रतिपत्तिरपादानाद्युत्पत्तिः । अत्रमादिचतुष्टयश्रावणप्रतिपत्तौ परित्यागाद्युत्पत्त्ययः ।

वमन्तो विध्युद्देशः । तेनेकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः ।
 कथमेकवाक्यभावः । पदानां साकाङ्क्षत्वाद्धियेः स्तुतेश्चैकवाक्यत्वं
 भवति । भूतिकाम आलभेत । कस्माद्यतो वायुः क्षेपिष्ठेति । नायमभि-
 संयन्धो विवक्षितो भूतिकामेनाऽऽलब्धव्यामिति । कथं तर्हि आलभेत ।
 यतस्ततो भूतिरिति भिन्नाविभाव्यांबुभयाभिधाने वाक्यं भिद्येत ।

किमर्था स्तुतिरिति चेत् । कथं रोचेत नोऽस्तुष्टीयेतेति । ननु प्राक्
 स्तुतिवचनादनुष्ठानं भूतिकामान्तात्सिद्धं, स्तुतिवचनमनर्थकम् । न हि ।
 यदा स्तुतिपदासंनिधानं तदा पूर्वेणैव विधिः, यदा स्तुतिपदसं-
 यन्धो न तदा भूतिकामस्याऽऽलम्भो विधीयते । यथा पठो भवतीति पठ
 उत्पद्यत इत्यर्थः । निराकाङ्क्षं च पदद्वयम् । यदा च तस्मिन्नेव रक्त
 इत्यपरं श्रूयते तदा रागसंबन्धो भवतीत्यर्थः । भवति च रक्तं मृत्पा-
 काङ्क्षा । एवं यदा न स्तुतिपदानि, विविशब्देनैव तदा प्ररोचना,
 यदा स्तुतिवचनं तदा स्वधनेन । नन्वेवं सति किं स्तुतिवचनेन चरिम-

क्षितम् । स एव च विध्युद्देशः फलदिसंबन्धोत्तरकालं स्तूयत इत्येतद्भूतिकाम इत्ये
 वमन्तो विध्युद्देश इत्यनेन कथ्यते । अन्यथा पुनस्त्वेनग्रहणमनर्थकमेव स्यात्
 सूत्रोक्तेन तु विधिनैकवाक्यत्वं न संभवतीत्यतिक्रम्य तद्विषयः परिगृह्यते । तथ
 चाऽऽह—नायमभिसंयन्ध इति । विधिविधेयसंबन्धानेपेघेन स्तुतिस्तुत्यसंबन्धं विवक्षित
 वदति यतस्ततो भूतिरिति । सैव च भूतिनिमित्तस्य योजना । भिन्नाविभाषिति
 पूर्वोक्तौ संबन्धावभिद्यते । किमर्था स्तुतिरिति चेदिति । प्रत्ययश्चेदुत्तरातस्तेनावि-
 धीयमानस्य किं स्तुत्येति । अथ वा यदनया सात्व्यते तत्प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीति मनसि
 कृत्वा वदन्ति । आचार्येस्तुत्वातेऽपि प्रत्ययेऽर्थवाटादेव तदर्थवाप्तिभुभयसंभवे चार्थवा-
 दानुग्रहं मत्वाऽऽह—कथं रोचेतेति । इतरः प्रथामिप्रार्थं विवृणोति । प्रागेव सिद्धैः
 स्तुतिवचनमनर्थकमिति । नहीति ग्रन्थच्छेदः । सर्वथावान्तरवाक्यानि महावाक्ये-
 ष्वप्रमाणं महासंख्यास्त्विवान्तरसंख्या भवन्ति । तान्येव तु यदा केवलानि प्रयुज्यन्ते
 तदा निरपेक्षत्वाद्भवन्ति प्रमाणम् । यथा पठो भवतीति । न च कदाचिदेतावगमाश्रेण
 समासैर्नैराकाङ्क्ष्यदर्शनात्सर्वत्र नैराकाङ्क्ष्यम् । योग्यपदान्तरानुच्चारणेन हि सर्ववाक्यानि
 पर्यवस्यन्ति । इतरथा पुनः श्रुतपदातिरेकेणापि निपुणदृशां भवत्येवापेक्षा । सा चानु-
 पलब्ध्या निवर्तते । तथा च यत्रोपलप्स्यन्ते तत्रैकवाक्यतां गमयिष्यन्ते । अन्यथा
 ह्यसौ तदुच्चारणेऽपि न स्यात् । तदिह महावाक्येन विनाऽवान्तरवाक्यं प्रमाणं तत्स-
 द्भावे तु नेत्येतदाह—यदा न स्तुतिपदानांति । नन्वेवं सतीति । यत्र महावा-

नस्त्यविधायकं मा भूत्तत् । तदभावेऽपि पूर्वविधिनैव प्रगेचयिष्यत
इति । सत्यं, विनाऽपि तेन सिद्ध्येन्नरोचनम् । अस्ति तु तत् । तस्मिन्
विद्यमाने योऽर्थो वाक्यस्य सोऽवगम्यते स्तुतिः प्रयोजनं तथाः । (अर्थो वाक्यस्य सोऽवगम्यते स्तुतिः प्रयोजनं तथाः । नरोचनम्)

- तस्मिन्विद्यमाने विधिना प्ररोचनमिति । ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेषु
पूर्वस्य विधिस्वरूपत्वादिभिरभिप्रेतः स्यान्न विवक्ष्येत स्तुतिपदसं
ख्यः । आह—स्तुतिपदानि ह्यनर्थकान्यभविष्यन्साष्टादशाणि । भव-
न्त्वनर्थकानीति चेत् । न गम्यमानेऽर्थेऽविवक्षितार्थानि भवितुमर्हन्ति ।
'योऽसौ विध्युद्देशः, स शक्नोति निरपेक्षाऽर्थं विधातुं, शक्नोति च स्तुति
पदाना वाक्यशेषी भवितुम् । प्रत्यक्षश्च वाक्यशेषभावः । अतोऽस्माद्द्वेषः
स्तुतिमवगच्छामः । ननु निरपेक्षाऽपि विधिमवगमिष्यामः ।

क्यावान्तरवाक्ययो फल भिद्यते यथा पदभवनरामवने, तत्रैव युक्तमिह त्वनतिरि
कार्थस्य सत विभवान्तरवाक्यनिराकरणमेव महावाक्यस्य युक्त फलम् । तदेतदाह—
यस्मिन् सत्यविधायकमवान्तरवाक्यं भवति सा भूचन्महावाक्यमिति । सत्यं
विनाऽपि तेनेति । यो नाम वेदस्य वर्ता म्यात्स एव पर्यनुयुज्येत लघुनोपायेन
सिद्धे किं महावाक्यमाश्रयसीति । तदभावात् पर्यनुयोग । परिहारपथग्रामगमनवच्च
श्रमातिरेकमात्र इयात्तार्थनवाप्ति । दृष्ट चैवनातायिकेषु गौरवाश्रयणम् । यथा तमे-
वार्थं स्वमित्येतावता सिध्यन्तमावाशप्रभृतिभिरभिपद्यन्ति न च जाट्य लभन्ते तथाऽत्र लि
ङ्गादिभिरपि सिध्यन्तमर्थवादेभ्यो गृह्णन् इति । शक्यते चेदमिह वक्तुं यैवानेकोपाय
प्रसङ्गे मन्त्रेण मृतं त्रियमाणमभ्युदयकारि भवति तथाऽन्येऽपि विधिमिद्धावर्षवादप्र
तिपादितविधिविहितमिति । ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेष्विति । यत्र लघुमुपायमनुपा
दाय गुरुपाय आश्रयते तत्र तथाऽपि भवेद्यत्र तु पूर्वमेव लघुनर आश्रित समर्थतरश्च
तम्पाद्यपैव प्रयुक्ते तत्राच्चे नाऽऽकाशादयन्तदानीमेव प्रयुज्यन्ते तथाऽत्र विधौ सति
स्तुतिर्नाऽऽश्रयितयेति । तत्रोत्तरसाक्षात्सत्त्वास्तुतिपदान्यनर्थकानि म्युरिति । भवन्तिवति
चेत् । नोत्तेन न्यायेनार्थवत्त्वात्प्रतिवक्षितार्थता युक्तेति । द्वयममथे हि प्रत्यक्षादेकवा
क्यत्वात्तार्थवादानुग्रहे युक्त इति । ननु सत्स्वपीत्यनेन गतार्थत्वाच्च नु निरपेक्षा
दित्यवच्छेदम् । तदुच्यते । तत्रार्थवात्परित्यागायोक्तमिदानीं तु मत्रतु नाम स्तुतिस
मन्व. समस्तस्य पूर्वस्यापि तु स्वरूपावगतो विधिसम्बन्धो न याधितय । अप्यास्य क
चिदपि शक्तिरपाहियते तत्र प्रतिप्रसवहेत्वमावात्मवत्साक्षत्त्वप्रमद् इति । तन्मिवा
यते । मत्रतु पूर्वस्य विधिशाक्तिर्न त्विष्य क्विद्धाधिनेत्यन्यत्रापि वाच्यते । कदा

भवत्वैवम् । नैवं सति कश्चिद्दिरोचः, किञ्चिद्वचनः स्तुतिपदसंबन्धे
सति विध्यर्थो विवक्षितुम् । वाक्यं हि संबन्धस्य विधायकं, द्वौ चेरसं-
बन्धौ विदध्याद्भूतिकाम आलभेत, आलम्बेन चैव गुणो भविष्य-
तीति । भिद्येत तत्रैवं सति वाक्यम् । अथ यदुक्तं न क्रिया गम्यते
न तत्संबद्धं वा किञ्चिदिति । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः । स्तुतिशब्दाः
स्तुयन्तः क्रियां प्ररोचयमाना अनुष्ठातृणामुपकारिण्यन्ति क्रियायाः ।
एवमिमानि सर्वाण्येव पदानि किञ्चिदर्थं स्तुवन्ति विदधति ।

(analogie something and thereby help at doing again)

चिदाविर्भूतेति सर्वथाऽऽविर्भवति । यत्र त्वर्षान्तरस्तुत्यादि नोपादीयते
अत्राऽऽविर्भूता शक्तिः कार्यमारभते । यत्र त्वपवादभूतशक्त्यन्तरातिमन्धिक्रित्तत्र
शक्त्यभेदप्रसङ्गात्पूर्वा तिरोचीयते । प्रश्नोत्तरत्वेनायं पूर्वोक्त एव वाक्यभेदः परामृश्यते ।
अस्माद्वैकल्यात्प्ररोचनेथैवात्र विधिरिति । प्ररोचयमाना अनुष्ठातृणांमिति । “हृद्य-
र्थानां प्रीयमाणः” इति संप्रदानत्वं कस्माच्च भवति । प्ररोचयतेः प्रकृत्यन्तरत्वादिति
वेद्य । तत्रापि सविस्त्रंवाचनपहवात् । अथ सामान्यविवक्षया पद्यञ्च्यते । साऽप्युपात्ते
विशेषे दुर्लभा । तस्मादनुष्ठातृणां क्रियाया इति संबन्धः केन्यः प्ररोचयमाना इत्यपे-
क्षितेऽप्यसिन्धु एवेति गम्यते । अथ चानुष्ठातृणामुपकारिण्यन्तीति संबन्धः । त्रियाया
इति पञ्चमी क्रियातोऽपि हि त एव प्ररोचका इति । अथ वा क्रियार्थमिति पद्यार्थः
कल्प्यः । किञ्चिदर्थं स्तुवन्तीति शत्रन्तं किञ्चिदिति विधेयं तत्संबन्धिर्न वा किञ्चिद्वा
विद्यति क्रियां तत्संबन्धिर्न वा तच्च स्तुतिद्वारेणेत्युपपन्नं प्रत्ययोद्धारणार्थवादमाहा-
प्यम् । इदं तु स्यादयाने नानुमन्यन्ते । यदि हि प्रत्ययोत्स्रातिः स्यात्ततः केन स्तुति-
राकाङ्क्षेत न तत्राच्छब्दवाचनार्थमावोऽस्ति । याऽपि कस्मादित्यपेक्षा कल्प्येत साऽपि
विधीतिर्जन्यताविवक्षेयं तदनुग्रहार्थत्वात् । शब्दान्तरव्यपदेशमात्रं तु भिद्यते । साऽपि च
नियुज्यमानस्यैव पुरुषस्य भवति न क्रियामाश्रयणात् । न हि वाक्यभेदात्तल्लभ
ह्युक्ते कर्तव्यताऽकर्तव्यताकोः प्राक् प्रदास्तोऽप्रशस्त इति वाऽपेक्षते । तदनुपेक्षितं च
धुतिमार्शेण च वदन्तो नार्थवादाः प्रतिपादयन्ति । न च वात्सर्वेण सह कल्पश्चित्संबन्धोऽ-
पेक्षा वा विद्यते । सर्वस्य भावनामामित्वात् । भावना तु प्रत्ययोद्धारणपत्नीता किम-
पेक्षेन । तस्मात्तद्वृत्ताश्रयोच्छेदाच्च भूतिः फलं न भावः कारणं न वेत्तिर्जन्यता क-
चित्त्वात् । उक्तेऽपि च प्राशस्त्ये कस्मादित्यनुपेक्षितत्वात्प्रदास्तोऽप्यमित्येतावन्मात्रोऽ-
ववृत्ते प्रदास्तत्वादित्यनुपेक्षयमाने कर्तव्यतावृद्धिर्नैव स्यात् । भवन्ती वा तल्लिष्टा भवेत्प्र-
दास्तोऽप्यं कर्तव्यः पद्यो रक्तः कर्तव्य इति । अस्त्यन्ते विधाचार्यैक्यमेव स्यात् ।
प्रत्ययं च विविधुन्त्येव पारम्पर्यलक्षणवाऽर्षवादेभ्यः परिगृह्यन् इत्युक्त्वा

चैतत्कल्पनावसरोऽस्त्यन्यत सिद्धत्वात् । अनुक्तो हि सन्नर्थवाटादेव विधि कल्प्येत यद्यन्यथा नोपपद्येत । प्रत्यक्षप्रत्ययोपपन्नत्वान्नाभ्यानुपपत्तिस्तथाऽर्थवाटोऽपि यद्युपाख्यानाद्विधिश्च प्ररोचनाया निष्प्रयोजन स्यात्ततो दूर नीयेत । ययोक्तेन तु न्यायेन प्ररोचनोपयो गान्धान्यत्र गच्छतीत्यवश्यकर्तव्या च प्ररोचना यद्यन्यत सिध्येततोऽर्थवादान्नापेक्षेत । साऽपि स्वनन्यगतिकत्वात्समेवाऽऽश्रयति । सर्वत्र च वैदिकेऽर्थेऽर्थापत्त्या शब्द कल्प्येत ततोऽर्थसिद्धिस्तेन प्ररोचनया विधिशब्द कल्प्येत नार्थ, तत्कल्पनावेलाया च यथैन्द्रवायवादिशक्येषु सोमेन यजेतेत्यस्मिन्नुपतिष्ठमाने नान्ययनिकल्पना तथैवाऽऽलभेतेत्यनेनान्यानुमानप्रतिबन्ध । तुल्यार्थयोश्च वाचविकल्पौ भवत प्रत्ययार्थवादयो पुनरत्यन्तभिलानुप्राह्यानुप्राहकार्यविषयत्वेनार्थभेदात्समुच्चय इत्येववाक्यता । यदि च प्रत्ययोत्त्वाति स्यात्तत कर्तृसंख्योपग्रहविशेषावगतिक्रियाफलस्वार्थपरार्थत्वाद्युच्छेदप्रसङ्ग । स्यादेतत् । विधित्वमात्रमाविवक्षयित्वा शेषविवक्षया कर्तृसंख्यादिलोम इति । एतच्चाशक्य यतस्तदर्थमप्युपात्तप्रत्यय सामर्थ्यादिविधित्व वदत्येव । प्रतीतस्य च द्व्येवाविवक्षा विध्यसस्पर्शो वा ग्रहैकत्ववटनुवाटनत्व वेन्द्रियकामहोमवत् । न तावद्विधेरविविधित्व नाम किञ्चित् । नान्यनुवादस्तथाभवस्यायामप्राप्ते । न ह्येव समवति योऽय वायव्यश्रेतालम्भ कर्तव्यस प्रशस्त इति । भवति त्वेव कर्तव्य प्रशस्तत्वादिति । यत्तदवसानोपवदिति तत्रापि क्त्वावशेन विधिप्रतिषेधावनपेक्ष्य क्रियामात्रसोपाद् विधित्वमाश्रितमेवेत्यदृष्टान्तता । यदि च विध्यविवक्षा स्यात्तत प्रत्यासत्तेर्घात्वर्थ एव साध्याद्ये निपतेदिति निष्फलव स्यात् । तस्मात्सूत्राविनाशेनैव विधिमैकवाक्यत्वम् । तथा च भाष्यकार । सविधिकमेव भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देश इत्याह । अन्यथा घात्वर्थ इत्येवावक्ष्यत् । तत्रास्य क्रियामात्रतया वि युद्देशस्त शान्यते वक्तुम् । तस्मात्प्रत्ययस्य विध्यविधायित्वा द्विध्युद्देश । विध्यर्थेन त्वेकवाक्यत्वासमवात्सूत्रातिरेकेणोद्देशग्रहणम् । भूतिकाम इत्येवमन्त इति च फलादिसगत्युत्तरकाल स्तुन्यवसरप्रदर्शनार्थम् । नन्वेव सति वर्तमानापदेशोपवनाकाङ्क्षणात्पर्यवादा न सभष्येरन् । एवमेवैतत् तथाऽपि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावात्कश्चित्प्रयोगवचनेन कश्चित्पञ्चमलक्षणेन । अथवा श्रुतवर्तमानाभ्यानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेऽर्थवाद्समति । यत्रापि केवलाधर्वाद्दर्शनादेव विधित्व तत्राप्यन्यथानुपपत्तिमान शरणम् । सन्नवन्त्या तु गतो नातिगौरव युक्तमिति । यत्त्वसिन्धोक्षे वाक्यभेद सन्नवद्वाध्रयणादिति स जालमेत प्रशस्तत्वादित्येवप्रसरोपपत्ते परिहृत । विधीयमानस्यैव हि स्तुत्यानादत्तेत्यैरूप्यानुपपन्न तत्राप्यम् । यदि भैवविधे सन्नवभैवैवाक्य गियेन तत भाष्यसन्धनेतिवर्तव्यतास्त्वथैरपि मिथेत् ।

अतः प्रमाणमेवंजातीयकानि, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति ॥ ७ ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥

तस्मान्नायमभिषंघन्थो विवक्षित इत्यादिभाष्यमेवं नेतव्यम् । न पूर्वैरेव साहचर्यविधि-
पर्यवसानं विवक्षितम् । विधित्वादिद्वारप्ररोचनाकल्पनायामतिगौरवनिमित्ताद्वाक्यभे-
दात् । किमर्था स्तुतिरिति । पूर्वैरेव प्ररोचनाऽपि सिद्धेत्याभिमानात् । कथं
रोचतेति—विध्यनुग्रहकथनम् । ननु प्रागिति—पूर्वाभिप्रायविवरणम् । न हीति ।
स्तुत्यभावे तस्य शक्तिद्वयमगत्याऽऽधीयते न संभवन्त्यामपीत्येतन्न तदा भूति-
कामस्य विधिः समाप्यत इत्याह—यथा पट इति । यतार्थम् । विधि-
शब्देन तदा प्ररोचनेति विवृतं कार्यनानात्वं विधित्तुत्योः । नन्वेवमिति ।
आस्ति चेत्प्ररोचयितुमपि शक्तिः कस्मादन्यदपेक्षत इति । सत्यामिति । तस्माद्विद्यमाने
तस्मिन्नाविद्यमाने योऽर्थः स गम्यते । कश्चासौ । स्तुतिः प्रयोजनं तयोः । न तस्यैव
पूर्वस्यापीत्यर्थः । स्तुतिविषयोपकल्पनाच्च विधेरपि स्तुतिप्रयोजनव्यपदेशः । न हि
निर्विषया स्तुतिरुपपद्यते । अर्थवादाभावे त्वगत्या केवलोऽपि गौरवमङ्गीकारिष्यति ।
ननु सत्स्वपीति । पूर्ववदेव व्याख्येयम् । अतोऽस्माद्विधेरिति । इदानीं पृष्ठी, वाक्य-
शेषसंबन्धादित एवास्य स्तुतिमन्त्राच्छामो न स्वत इत्यर्थः । ननु निरपेसादपीति ।
यदि काचिदनतिकर्तव्यतावस्य विधेः प्रवर्तनशक्तिः कस्मादन्यदपेक्षते तेन सत्स्वप्य-
नादरः स्यात् । आचार्यस्तु सोपहासमाह यत्रासौ केवलः प्रयुज्यमानो निरपेक्षस्तत्र
भवतु न कश्चिद्विरोधः । इह तु न तत्संभवः साकाङ्क्षैः पदान्तरैराक्षिप्तत्वात् । वाक्यं
ह्येकमेकस्यैव संबन्धस्य विधायकं तत्र यदि द्वौ विध्युद्देश एव कुर्यात्तथा सति भिद्येत ।
विध्युद्देशोत्थापितानामेवैप हि गुणो भवतीति प्ररोचनां दर्शयति । तस्माद्विधिर्नैकवाक्य-
त्वात्तदनुग्रहेभार्यवन्तोऽर्थवादा इति ॥ ७ ॥

चशब्दव्याख्यायानार्थ परिचोदनोपन्यस्त । आनर्थक्यपमेवास्तिवति तलैव । कुतः ।
पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थस्वाकगम्यमानत्वात् । अथ वा तक्षेत्यवच्छिद्यैवमर्थावगमादित्युक्त-

१ नामनिर्दिष्टमन्थो विवक्षित इत्यादि, भिद्येतेत्यान्तभाष्यस्यावयवमः—भूतिकाम आकमेत
कस्मात्पतो वायुः क्षेपिष्ठाकमेव नः कार्यवादकस्य विध्युद्देशस्य विधित्तुतिरुपपन्नो विधीशोऽर्थो
दर्शितः, नार्थं विध्युद्देशमात्रेण विवक्षितः किं तु कार्यवादकेनेति । तद्वैलम्भं भिद्येतेत्यनेनान्वेति ।
आकमेतेति मन्थप्रतीकेन विध्युद्देशोपलक्षणम् । अतस्ततो यदितिस्वैवादात्म्योपलक्षणम् । तथाच
विद्येप्यविशेषणरूपभिन्नाविभावार्थं विध्युद्देशार्थवादान्तां प्रतिपाद्यमानां यदपेक्षेन विध्युद्देशेन प्रतिपि-
पादनियतिर्तर्हि गौरवकल्पनो नावयवेद इति । २ यतो वाक्ययोगोऽन्तो विधेः—विधिरुपनिषतोऽ-
स्माद्वाक्यभेदाद्विधेयस्य स्तुतिमन्त्रकथन इत्यर्थः । नत्वनेन भाष्येण विधिरेव स्तुतिप्रतिपादक इत्यु-
पसंहियते । पूर्वमन्त्रविरोधापत्तेरिति ।

अधोच्येत—प्राक् स्तुतिपद्रेभ्यो निराकाङ्क्षाणि विधायमानि विधिस्वरूपत्वात् । स्तुतिपदानि तु प्रमादपाठ इति । तन्न । एवमर्था-
वगमात् । तुल्यं च साम्प्रदायिकम् । संप्रदायः प्रयोजनं येषां धर्माणां
सर्वे ते विधिपदानामर्थवाट्टपदानां च तुल्याः । अध्यायानिध्यायते
गुरुमुखात्प्रतिपत्तिः । शिष्योपाध्यायतां च सर्वस्मिन्नेवंजातीयकेऽवि-
घ्नार्थं तुल्यमाद्रियन्ते । स्मरणं च दृढम् । अतो न प्रमादपाठ इति ॥ ८ ॥
(for the unimpeded study)

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थ-
स्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

अपि च तेषाऽनुपपत्तिरक्ता शास्त्रदृष्टविरोधादित्येवमाद्या सा, सोऽ-

प्रकारपरामर्श । किं च तुल्यं चेति योजना । संप्रदायानुग्रहार्थं धर्मजातम् । तत्स
बन्धुमरणात् । स्वर्गाद्यसयोगाच्च । न चाम्य प्रयोजनवत्सनिहिताध्ययनपरित्यागेना
न्यार्थत्वे प्रमाणमस्ति । संप्रदायाद्भवेऽपि चाविद्यम्याऽऽज्ञादक्षितत्वात् । तादर्थ्यमरणाच्चा
विन्नार्थत्वम् । न ह्यन्यत्कल्प्यमानं स्वाभावेतिर्जायतानुगुणं भवति । यदि तावत्स्वर्ग
कल्प्येत ततः पुरुषार्थत्वमेवाऽऽपद्यते । अथ पुनः ऋतुफलसिद्धिरेव पठिते वेदे भवतीति ।
एवमपि दूरस्थोपकारितैव । तस्मात्संप्रदायस्याक्षरग्रहणं साधयतो नियमजातमनुग्राह-
कम् । न च निष्प्रयोजनम्यावित्रेण कार्यं वर तादृशस्य विघ्नमेवोत्पन्नं येन क्लेशोऽपि
तावत् भ्यात् । यन्मते संप्रयोजनैर्विधिवार्थस्तुल्यमेवाऽऽद्रियन्ते । तेनावश्यं तद्वदेव प्रयो-
जनवन्त्यपीति । नियममृतेश्च वे मूलत्वाद्देदकृत एवायमादरः । स च प्रयोजनवत्त्वा-
दने नोपपद्यत इति प्रयोजनवत्त्वमपि मामान्येनानुमायार्थाद्वा कल्पनैः शक्यत्वादिति ।
सामर्थ्यतोऽर्थवादानां स्तुतिर्नाम प्रयोजनविशेषो लभ्यते । स्मरणं च दृढमित्येतदेवाऽऽह ।
अथ वा यदेवेदं ग्रन्थस्मरणं परिपालनात्मकं तेनाध्येतृपुरुषप्रयोजनवत्त्वामिप्रायप्रतिपत्ति
पूर्वकं प्रयोजनवत्त्वानुमानम् । सभा यने च कुतश्चिद्वाक्यादियं प्रतिपत्तिरिति नाप्रमा-
णम् । अन्यथा हि निष्प्रयोजनान्येनानीति केचित्परित्यज्यार्थवादान्वाधिमाम् प्रतिपद्ये-
रन् । तत्र दृढस्मरणमेतेषु न भ्यात् । अस्ति तु तन् । तस्मान्न प्रमादपाठः । ततश्चा-
र्थवन्त इति । तुल्यं च साम्प्रदायिकमित्यस्यापरा व्याख्या । संप्रदायः प्रयोजनं यस्य
वाक्यस्य येन प्रवर्तितं संप्रदायस्तस्मात्त्वाध्यायोऽच्येतस्य इत्येतत्त्वाभावात्त्वाविशेषा-
द्विपर्यवाद्योस्तुल्यमतः प्रागुक्तेन न्यायेन प्राक् पुरुषार्थासिद्धेरवस्यात् न लभ्यत इति
शक्यमनुमारेण स्थितमर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वमिति ॥ ८ ॥

उक्तदोषपरिहासेऽन पश्य । शास्त्रदृष्टविरोधिना याऽऽप्रानुपपत्तिर्विधिकल्पनायामुक्ता

रोदीदित्येवमादिषु न प्राप्नोति । कुतः । प्रयोगे हि स्तोत्रादीनामुच्यमाने विरोधः स्यात् । शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः । तस्मादुपपद्यते—स्तेन मनोऽ-
नृतवादिनी वागिति ॥ ९ ॥

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

यदुक्तं विधेयस्य प्ररोचनार्था स्तुतिरिति । तदिह कथमवकल्पयेत्
यत्रान्यद्विधेयमन्यच्च स्तूयते । यथा वेतसशाखयाऽवकाभिश्चासि विक-
र्षतीति वेतसाश्रुके विधीयते । आपश्च स्तूयन्ते—आपो वै शान्ता इति ।
तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौण एव वादो भवति, यत्संबन्धिनि
स्तोतव्ये संबन्धन्तरं स्तूयते । अभिजनो ज्येष्ठेयत्सवक्रयोः । ततस्ते
जाते । अभिजनसंस्तवेन चाभिजातः स्तुतो भवति । यथाऽऽत्मका-
भिजनो देवदत्तोऽऽत्मकेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्रापि
द्रष्टव्यम् ।

तामस्मत्पक्षमप्राप्तं मन्यामहे । अथवेदं स्तुतिव्याख्याने तामनुपपत्तिमप्राप्तमिति वृ-
हस्पयेयं येषां हस्यः पाठः । प्रयोगे ह्यनुष्ठाने रोदनवपोत्सननद्रिड्मोहस्तेयानृतवाद्यदी-
कल्प्यमाने विरोधः स्यात् । अस्माकं तु पुनर्य एषां शब्दानां श्रौतोऽर्थः स नैव विव-
क्षितः । न चाप्याहारादिभिर्बिधिः किं तर्हि स्तुतिमात्रं विषक्षितम् । न च तद्विरुध्यते
तस्मादुपपद्येत । अथ वा शब्दार्थास्तिवति वियायकशब्दानुग्रहार्थः सत्रयमर्थवादो
न स्वार्थानुष्ठानेन संबन्धते प्रयोगमप्राप्तोऽप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत । अथोऽत्र पाठाः ।
अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामहे इति वाक्यशेषः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्रा-
स्मद्गृह्यारूपानमित्यप्याहारः । अप्राप्तं चानुपपत्तिरित्यपरस्तत्रास्मत्पक्षे विज्ञेयेति ॥९॥

यत्र तावद्विधिसुत्वोरेकविषयता तत्रोपपद्यतां नाम, संबन्धे विषयनामात्वे तु कथ-
मिति । गुणादित्याह । यत्क्रियायाः संबन्धिनि स्तोतव्ये तत्संबन्धन्तरं स्तूयते अथ वा
यद्विकारे प्रकृतिसंबन्धिनि विधानार्थे स्तोतव्ये तत्संबन्धन्तरं प्रकृतितः स्तूयते तत्र तद्वा-
रेणापि लोके वेदे च ग्नुतिसिद्धेः प्रकारान्तरता । तस्माददोषः । एतस्यान्तु स्तुतेरर्थ-
मुपरिष्टाद्दृश्यति । शान्ताभिरद्भिः संबद्धो विकारः शान्तिहेतुर्भवन्त्यनमानस्य कष्टं
शामयतीति । गुणवादसूत्रेण शुद्धेनैव तावद्रेट्नाद्युदाहरणत्रयपरिहारः । शेषसूत्राण्यप्येतदु-
क्तोपपादनार्थतया संबन्धन्ते । तत्रोदाहृतानां गौणत्वानिमित्तं किंचिदिदं वक्ष्यते परं

अथ सोऽरोदीदिति तस्य विधेः शेषः । तस्माद् वहिषि रजतं न
 देयमित्यस्य । कुतः । साहाङ्गत्वात्पदानाम् । सोऽरोदीद्यदरोदीत्-
 दृद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र स इति प्रकृतापेक्ष । तत्प्रत्ययात् । तस्य यद्-
 श्दर्शयतेति तस्येति पूर्वमकृतापेक्ष एव । उपपत्तिश्चोपरितनस्य, यो
 वहिषि रजतं दद्यात्पुराऽभ्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीति । अस्य
 हेतुत्वेनायं प्रतिनिदिश्यते—तस्माद्वाहिषि रजतं न देयमित्येव
 सर्वाणि साहाङ्गाणि नथ विधेरुपकुर्वन्तीति । गुणवादेन । रोदनमभवं
 रजतं वहिषि ददतो रोदनमापद्यते । तत्प्रतिषेधस्य गुणो यदरोद-
 नमिति । कथं पुनरुद्रस्यरोदीदिति भवति, कथं वाऽनश्रुमभवे रजतेऽश्रु
 मभवमिति वचनम्, पुराऽस्य संवत्सरादसाति रोदने कथं रोदनं
 भवतीति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौणा एते शब्दाः । रुद्र इति
 रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनात्परोदीदित्युच्यते । वणसारूप्यान्नि-
 न्दन्नश्रुमभवमभ्यश्रुमभवमित्याह । निन्दन्नेव च घनत्वगो द्रुखदर्श
 नात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्याह ।

तथा यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्स एतं प्राजापत्यं तूपरमा
 ऽभेत इत्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषोऽयं—स आत्मनो वषामुद-

तु तन्मिद्धिमुने । सोऽरोदीदिति साहाङ्गत्वेनैकाक्यता विधिस्तुत्यो प्रत्यवप
 कल्पने । स इति प्रकृतापेक्ष । कुतः । तत्प्रत्ययात् । तद्धि प्रकृतं प्रतीयते । अथ
 वा तच्छब्दस्य प्रहनप्रारित्वं प्रसिद्धम् । स इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात्स
 एवार्थः । एव तस्य यद्भु तज्जनामिति सबन्धः । सर्वा चैयमुपरितनस्य
 निन्दाप्रत्ययोपपत्तिरिति तन्नन्तरं तदभिधानमुपपद्यते । कोऽसौ ग्रन्थस्तं दर्शयति ।
 यो वहिषि रजतं दद्यात्पुराऽभ्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवेत्ति । केन हेतुना तदेव
 भवतीति तदुपवाद्येन कारणानुत्पत्त्यात्कार्थस्य रोदनप्रभवरजतदानाद्गोदोनोत्पत्तिस्तस्मात्
 न्येयमिति मरुत्प्रदानम्योपपत्तिरिति । निन्दया तच्छेषत्वमर्थवत् । गुणवादस्तु शब्दा
 ऽभ्येन रुद्रशब्दात्प्रापितविज्ञानवरोन रोदनमामान्यतोऽदृष्टव्यत्वेना । अश्रुणस्य
 शौचत्याद्यदि नाभनत्वादिन भवेत्ततो रजतसदृशं भवेत्स्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्दा । घनत्या-
 मेनात्यन्तोऽारम्यापि गृहजन पीडयन् इति तन्मामा-दाडा रोदनोपन्यासः । एव येन
 केनचित्प्रत्ययेन निन्दाविज्ञानोत्पत्तिः प्रतिषेधोपनिर्गच्छति मुक्त्यार्थाभावेऽप्यशेषः ।
 एव योऽभननात्प्रकथयोजना । न्यामनयोऽभनेनापि हि विदिष्टप्रयोजनार्थं कर्माणि

विखददिति । कथं गुणवादः । इत्थं नाम, जाऽऽसन्पशवो यदात्मनो
 वषामुदविखददिति । एतच्च कर्मणः सामर्थ्यं, यदप्रौ प्रहृतमात्रायां
 वषायामजस्तूपर उदगात्, इत्थं बहवः पशवो भवन्तीति । कथं पुनरनु-
 त्तिव्रथायां वषायां प्रजापतिरात्मनो वषामुदविखददिंयाह । उच्यते ।
 असद्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन, यथासाया गम्यमानत्वात् । इहान्वा-
 ख्याने वर्तमाने द्वयं निष्पद्यते—यच्च वृत्तान्तज्ञानं, यच्च कस्मिंश्चित्परोचना
 द्वयो वा तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं चेति प्रयोज-
 नाभावादनर्पकमित्यविवाहितम् । परोचनया तु प्रवर्तते द्वेषानिवर्तते
 इति तयोर्विषया । वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्तादौषो

क्रियन्ते किमुत बाह्यनत्यागेनेति स्तुतिः । यथा नेत्रमप्युद्धृत्यायं ददातीति लोके-
 ऽपि त्यागिनं स्तुवन्तीति । वृत्तान्तपर्यवसायी च वेदस्तत्र प्रामाण्यमप्रतिषेधमानः ।
 स्तुतौ सत्यत्वान्यान्यत्रान्वेषणमर्हतीति निष्प्रयोजनोपाख्यानसत्यतया नार्थः । शब्दमा-
 यनाहं वाऽर्थवादाः । स च प्रवृत्तिर्विज्ञानमात्रेणैवोपयुज्यते नार्थेन । अर्थात्मिकार्या
 तु सर्वत्राविसंवादाः सिद्ध एव । अपोच्येत, असद्व्याख्यानेन स्तुतिनिन्दात्वमिति
 सुतरां तत्र प्रतीयते । कार्यं परमार्थे वक्तारो भवन्ति काऽत्र स्तुतिनिन्दा वा सत्यमे-
 वेतदिति । असत्ये तु यस्मादन्यत्र दुष्टमप्यवधृतामेह गुणवन्तामिति ब्रवीत्यतो नूनं
 मे प्ररोचयति तथा गुणवन्तं सन्तं निन्दति निवर्तयित्तामिति । ततश्चैवं विदित्वा यो
 यस्यानतिक्रमणीयस्तदनुरोधेन स तथा प्रवर्तते । वेदश्च प्रमाणमिति स्थितम् । तेन
 प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुग्रहणार्थे स्वसंवेद्येऽर्थे पुंसः प्रशस्ताप्रशस्तज्ञाने भवतः । इह ते
 वेदेनोरपादिते । तस्मात्तदनु रूपं न्यवहर्त्वमिति लोकेऽपि यां क्रियां फलान्तरयुक्तां
 भेषादिहेतुत्वेनाऽऽहां मन्यन्ते तस्यां कंचित्प्रवर्तयन्तस्तदभिप्रेतं सौभाग्यादिकलमसत्यप-
 प्युपन्यस्य नियुज्यते । तत्प्रवृत्तक्षेतरोऽपि क्रियाश्रयं फलं प्राप्नोति । यद्यपि च प्रति-
 पत्ता जानाति नैनदत्र पारमार्थिकं फलं मवभिप्रायानुसारेणैतेरुपन्यस्तं सर्वथा त्वपु-
 रूपार्थे मां न प्रवर्तयन्ति तदसत्यं नामैतत्किमप्यन्यद्वाप्स्यामीति ज्ञात्वाऽनुतिष्ठति ।
 एवं वेदेऽपि विधिना तावत्कलमवगमितमर्थवादात्मत्वसत्येन नाम प्ररोचयन्तु न तद्वत्ते
 सत्त्वात्सत्यत्वे किंचिद्दुष्कृतः प्रवर्तनमात्रोपकारित्वात् । यस्तु परस्ताद्भविष्यति तद्विधेरु-
 परिगतमिति निश्चित्य नैव विद्वांसो न प्रवर्तन्ते । तस्मादुपाख्यानासत्यत्वमतन्त्रम् ।
 न हि शुक्तिमाहृष्टसत्यरगतो यदि रगतान्तरं तद्देशे लभते ततोऽभिसंधीयते । शुक्ति-
 वावस्तु किंचिदात्मन्वं श्रुतिमाप्त्यमात्रेण सर्वत्र योजनीयम् । यथेह महामृतानि प्रजाः

अथ सोऽरोदीदिति रस्य विधेः शेषः । तस्माद् बर्हिषि रजतं न देयमित्यस्य । कुतः । साक्षाद्भ्रत्वात्पदानाम् । सोऽरोदीद्यदरोदीच-
 द्रस्य स्त्रत्वमित्यत्र स इति प्रकृतापेक्षः । तत्प्रत्ययात् । तस्य यद्-
 श्वर्णार्थेति तस्येति पूर्वप्रकृतापेक्ष एव । उपपत्तिश्चोपरितनस्य, यो
 बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीति । अस्य
 हेतुत्वेनायं प्रतिनिदिश्यते—तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमित्येव
 सर्वाणि साक्षाद्भाषिण कथं विधेरुपकुर्वन्तीति । गुणवादेन । रोदनप्रभवं
 रजतं बर्हिषि दत्तौ रोदनमापद्यते । तत्प्रतिषेधस्य गुणो यदरोद-
 नमिति । कथं पुनरस्दित्यरोदीदिति भवति, कथं वाऽनध्रुप्रभवे रजतेऽध्रु
 प्रभवमिति बचनम्, पुराऽस्य^(१) संवत्सरादसाति रोदने कथं रोदन
 भवतीति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौणा एते शब्दाः । रुद्र इति
 रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनात्पदरोदीदित्युच्यते । घणोऽस्त्वित्यादि-
 न्दन्धनध्रुप्रभवमप्यध्रुप्रभवमित्याह । निन्दन्नेव च घनत्यागे दुःखदर्श-
 नात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्याह ।

तथा यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्स एतं प्राजापत्यं तूपरमा
 लभेत इत्यासाद्भ्रत्वात्स्य विधेः शेषोऽयं—स आत्मनो वषामुद-
 (Komalajant)

तु नमिद्विमूत्रे । सोऽरोदीदिति साक्षाद्भ्रत्वेनैकवाक्यता विधिन्तुत्यो प्रत्ययवयं
 कथ्यते । स इति प्रकृतापेक्ष । कुतः । तत्प्रत्ययात् । तद्धि प्रकृतं प्रतीयते । अथ
 वा तच्छब्दस्य प्रकृतप्रार्थित्वं प्रसिद्धम् । स इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात्स
 एवार्थः । एव तस्य यद्भ्रु तद्रजतामिति सकञ्च । सर्वा चेषमुपरितनस्य
 निन्दाप्रत्ययोपपत्तिरिति तदनन्तरं तदभिधानमुपपद्यते । कोऽसौ ग्रन्थस्तं दर्शयति ।
 यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवेदिति । केन हेतुना तदेव
 भवतीति तदुपपाद्यते कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य रोदनप्रभवरजतदानाद्ब्रोदनोत्पत्तिन्तस्मान्न
 देशमिति सन्नतमदानम्योपपत्तिरिति । निन्दया तच्छेषत्वमर्थवत् । गुणवादस्तु शब्दा-
 लम्बनं स्त्रशब्दोत्थापितविज्ञानवशेन रोदनसामान्यतोऽदृष्टरूपना । अध्रुणश्च
 शौक्याद्यदि नाभैतरुदिनं भवेत्ततो रजतसदृशं भवेदित्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्दा । घनत्या-
 गेनात्यन्तोदारम्यापि गृहजन पीडयन् इति तत्सामान्याद्वा रोदनोपन्यासः । एव येन
 केनचित्प्रत्ययेन निन्दाविज्ञानोत्पत्तिं प्रतिषेधोपरिणीतिं मुख्यार्थमावेऽप्यदोषः ।
 एतं यथोक्तनास्त्वित्याक्ययोजना । म्यान्मवशोरुर्ननेनापि हि विशिष्टप्रयोजनार्थं कर्माणि

✓ रूपात्प्रायात् ॥ ११ ।

On the left the gold piece is held.
हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णातीति साकारुत्तत्वादस्य विधेः शपः-
स्तेनं मनोऽनृतयादिनी वागिति । निन्दावचनं हिरण्यस्तुत्यर्थेन यथा
किमुपिणा, देवदत्त एव भोजयितव्यः । कथं पुनरस्तेनं मनो निन्दि-
तुमपि स्तेनशब्देनोच्यते, वाचं चाननृतवादिनीमप्यनृतवादिनीति
द्रूयात् । गुणवादस्तु रूपात् । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एव च मन
इति गौणः शब्दः । प्रायाधानृतवादिनी वागिति ॥ ११ ॥

✓ दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥

दृष्टविरोध दृढाहरणं तस्माद्दूम एवाग्नेर्दिवा दृष्टे नार्चिः । तस्मा-
दाचरेवाग्नेर्नक्तं दृष्टे न धूम इति अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
सायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति मिश्रलि-
ङ्गमन्त्रयोर्विधानस्याऽऽकारुत्तित्वाच्छेपः । उभयोर्देवतयोः संनिधाने

इह सर्वं क्रियमाणं मनसा संकल्प्य वाचा चामिधाय क्रियते तदत्यन्तान्तरङ्गभूतयो-
रप्यनयोर्दूरेण हिरण्यादूनत्वं स्तेयानृतवादयोर्मादिति । या निन्दा तन्मात्रपर्यवसायिनी
सा निषेधफला भवति । विधिपरा तु स्तुत्यर्था जायते । तदुपपादनस्य दृष्टार्थत्वात् ।
यथा वक्ष्यति न चेदन्त्यं प्रकल्पयेत्प्रकल्पतावर्षवादः स्यादिति ॥ ११ ॥

तस्माद्दूम एवेति दिवाऽग्निरादित्यं गच्छतीत्यस्योपपत्तित्वेन । तदिदं किमर्थमुच्यते ।
मिश्रलिङ्गाग्निहोत्रमन्त्रविधिस्तुत्यर्थम् । कथं पुनरग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो
ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्यनयोर्मिश्रलिङ्गत्वम् । यदा विकल्पावेवाग्निः सूर्यो देवतात्वेनो-
पलभ्येते । के चिदाहुः । अग्निज्योतिरित्यत्र ज्योतिःशब्दः सूर्यवाची सूर्यो ज्योतिरिति
पुनराग्निवाची तेनोमी मिश्रलिङ्गाविति । तदयुक्तम् । ज्योतिःश्रुतेस्तेनः सामान्यवाचि-
त्वेनोमयद् सामानाधिकरण्येनोपपत्तेः । अन्यतरपर्यायश्च सन्नितरत्र न प्रयुज्येत । न
हि यो पर्यर्थायः स तेनैव सह प्रयुज्यते । सूर्यवाची सन्प्रातर्मन्त्रे न प्राप्नोति । अग्नि-
वाची सायंमन्त्रे । तस्माद्दृढाहरणं भ्रान्तिलिखितामितीमाबुदाहर्तव्यावग्निज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति । तद्विधेश्च स्तुतिः प्रथमविहितकैवलदेव-
स्यमन्त्रपर्युदासेन मिश्रलिङ्गविधानोपपत्तिरियमुच्यते । यदनयोर्मिश्रत्वं दिवाऽग्नेरनुप्रवेशा-
शक्तं चाऽऽदित्यस्येति केवलेत्या न युक्तेति । अस्मिन्नापि तु व्याख्याने पर्युदसनीयत्वे-
नैव पूर्वमन्त्रोदाहरणम् । इतरौ तु स्तुतिमागिनौ मिश्रलिङ्गाभिधानादेव ज्ञास्येते इति
नोच्चारिताविति भाष्यं नेयम् । अत्र बोधयोः केवलमिश्रलिङ्गशोर्मध्ये पठितोऽयमर्थवादः ।

होम इति स्तुतेरुपपत्तिः । दूरभूयस्त्वाद् घूमस्याग्नेश्चादर्शने गौणः
शब्दः ॥ १२ ॥

रूपपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

दृष्टविरोध एवोदाहरण न चैतद्विद्म इति । तत्प्रवरे प्रप्रियमाणे
देवाः पितर इति ब्रूयादित्याङ्गिभक्तत्वादस्य विधेः शेषः । अग्रा
हणोऽपि ब्राह्मणः प्रवरानुमन्त्रणेन स्यादिति स्तुतिः । दुर्ज्ञानत्वाद-
ज्ञानवचन गौणम् । रूपपराधेन कर्तुश्च पुत्रदर्शनेन । अग्रमत्ता रक्षत
तन्तुमेनमित्यादिना दुर्ज्ञानम् ॥ १३ ॥

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

शास्त्रदृष्टविरोध उदाहरण को हि तद्वेदेति, दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति
साकाङ्क्षत्वादस्य विधेः शेषः ।

तत्र उभयदेवत्वयोर-न्या प्रशसा, इतरयो पुनरिय, यस्माद्दिवाऽग्निरादित्य गच्छति तस्मा
त्सूर्य एव तदा ज्योति । एव न चमग्निरतस्तौ व्यवस्थितावेव यष्टव्याविति स्तुति ।
वथ तु घूम एवेत्यवधारणा । दूरस्थैर्भूम्ना दिवा घूम एव गृह्यते रात्रावर्चिरिति केन
चिदशेन स्तुत्यालम्बनम् ॥ १२ ॥

प्रवरे प्रप्रियमाणे यजमानो वदेद्देवाः पितर इत्यादि । तत्प्रशसार्थमुक्तमब्राह्मणो-
ऽपि ब्राह्मणो भवति प्रवरानुमन्त्रणेनेति । तत्र प्रसिद्धब्राह्मणत्वानामेव ब्राह्मण्यलाभे
निष्प्रयोजन इति तदुपपत्त्यर्थमुक्तं न चैतद्विद्म इति । ज्ञायमाने त्वज्ञानवचन दुर्ज्ञा
नत्वात् । यत्सुलेनाज्ञान तदज्ञानमेव । तच्च रूपपराधनिमित्तम् । सत्यपि च रूपप
राधे यदि मातुरेव शेषिणो वा पुत्र म्यात्ततस्तयो प्रसिद्धजातित्वात् नैव दुर्ज्ञानता
भवेत् । तयोरप्येवमेव तत्पूर्वजयोरित्यनादिन्यायेन जातिरवधार्यते । यतस्तु माता
मन्त्रा पितु पुत्र इति स्मर्तृणा दर्शनं जनयितुश्च नानाजातित्वापपत्तिस्तेन वर्णसकर ।
वेदेऽपि चाग्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनमिति जातिविच्छेददर्शनं रूपपराधकर्तुपुत्रनिमित्तमेवोप
पद्यते । अथवा ह्यपरिरक्ष्यमाणेऽपि नैव स्वजातितन्तुविच्छेदो भवेत् । तेनास्ति प्रशसा
वशाश इति । निरुद्धब्राह्मण्यप्रवरसर्तिनात्तत्प्रभवोऽयमिति ज्ञानाद्ब्राह्मण कृतो भव-
तीति स्तुति ॥ १३ ॥

यत्तदानीमेवोत्पद्यते तत्राकालिकम् । तच्च सर्वत्रैरभ्याभिमतं न यच्चिरमावि ।
तस्मात्प्रवर्ग्यराले दिक्ष्वतीकाशारणं प्राप्तशम्यं प्रशम्यते । तद्धि सद्य फल घूमते
शाननुभवान् । इतरत्तु कर्मन-य मत्कृत्वाविद्भवि-यति । कन्तद्वे- शास्त्रमात्रगम्य हि

१ पा० २ अ० ६। *relation to these passages as standing in quotes*
मौमांसादश्चनं।
प्रत्यक्षफलत्वेन स्तुतिः । अनवकल्पितवचनं विप्रकृतकालफलत्वाद्गो

णम् ॥ १४ ॥ *प्रसवशशापादी धूमनिर्मितमणि*
मुक्तादिषु प्रवेशेन कोमलं अतिवृद्धात् न - ३
विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥ *गिरि विप्रकृतकालफलत्वं*

तथा फलाभावादिस्यत्रोदाहृतं शोभतेऽस्य मुस्त्विति गर्मत्रिरात्रविधे-
रकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । वेदानुयन्त्रणस्य च, आऽस्य प्रजायां बाजी
जायत इति शेषः । मुखशोभा वाजिमस्त्वं च गुणवचनत्वाद्गौणः शब्दः।
शोभत इव शिष्यैरुदीक्ष्यमाणम् । कुले संतताध्ययनश्रवणान्मेधावी
जायत इति स प्रविप्रदादर्शनं प्राप्नोतीति ॥ १५ ॥

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥

अन्यानर्थक्यवाक्य उदाहरणं पूर्णाहुत्या सर्वान्कापानवाप्नोतीति
पूर्णाहुतिं जुहोतीत्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः श्रेयः । य उ चैनमेवं
वेदेति तरति मृत्युमित्यस्याऽऽकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । फलवचनं स्तुतिः,
सर्वकामफलस्य निमित्ते सर्वकामावाप्तिवचनं गौणम् । असर्वेषु सर्व-
वचनमधिकृतापेक्षम् ॥ १६ ॥ *On the same the 30th (line)*
then to that speaks of the man attaining
it is only a figurative way of stating the
is not being in about the reward in the shape of the attainment of all
and after all it is meant, get the word 'all' as usual, in the same sense.

तत्, इदं तु सर्वप्रत्यक्षम् । तद्रपेक्षया च ज्ञायमानेऽप्यज्ञायमानवचनमितरप्रशंसायम् ।
पाठान्तरमाकालिकः शब्दवचन इति । अकालिकमिति वा पाठः । काल इति लोके विप्र-
कर्ष्य उच्यते । तत्र मवं काळाद्भविति ठञि कालिकं न कालिकमकालिकम् ॥ १४ ॥

अव्ययनविधिशेषत्वादफलविधिः सन्यधाविज्ञातमुखशोभावानिमत्त्वानुवादो विज्ञा-
यते । न चैक एव प्रकरो मुखशोभायाः संस्थानं रमणीयता लाक्षण्यं चेति । ह्रीविषयं
क्षेत्तव । विदुषा पुनः पदवाक्यन्यायोद्धारि मुखं शोभते तेनाऽऽत्मना मुखययैव वृत्त्या शो-
भते । पुत्रश्च बान्धवान्द्रवर्षसद्दारेण । अथापि गौणता तथाऽपि स्तुतिपरत्वादवोपः ॥ १५ ॥

संस्कारकर्मत्वात् फलविधिः । स्तुतेस्त्वालम्बनं निमित्ते नैमित्तिकत्वदुपचारात् । सर्व-
कामनिमित्तानां कर्मणां सामान्यसाधनभूतान्ग्रीनवाप्नोतीत्यर्थः । सूत्रं चैवं योज्यते ।
सर्वकामनिमित्तैः कर्मभिराहिताग्निवादिदानीमधिकृत इति षत्त्वये सत्याधिकारिकं सर्वत्वं
स्तौतुमवास्तुपथरितम् । ननु चाऽऽज्ञाशामनसुरकन्यालाभादयोऽस्थन्तासन्तः सर्वशब्देन
वैदिकेषु कर्मसु निमित्तद्वारेणापि न शक्यन्तेऽनुवदितुमतः पुनः सूत्रमुच्यते । यथैवौद-
नादिषु सर्वशब्दोऽधिकृतापेक्षत्वात् त्रैलोक्यं गृह्णाति तथाऽत्राग्निकर्माधिकृतफलप्राप्ती
भविष्यतीत्यवोपः ॥ १६ ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः

फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

न्यारुह्य वचनमिदं/पद्यपि विधिस्तथाऽप्यर्थवत्ता परिमाणतः सारते
वा फलविशेषात् ॥ १७ ॥ *Even if one takes the 28 in question as being
the most ordinary pathing from the whole*

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

अभागिप्रतिषेधादित्यादायुदाहृतं न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे
न दिवीति, हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः
शेषः । पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो
नित्यानुवादः । यद्यानित्यदर्शनं बबरः प्राबाहणिरकामयत इति ।

तच्चैतत्समानस्वर्गादिकलेष्वग्निहोत्रादिषूपयोक्षयत इत्युपन्यस्तं साधनानुरूपत्वात्साध्या-
नाम् । सर्वे हि कामाः पूर्णाहुत्याऽवाप्यमानाः स्तोकास्तोकाः प्राप्यन्ते । तत्र फलभूमा-
र्थिनः कर्मान्तरविधिरर्थवान्भविष्यतीति स्थिते चोद्यते । युक्तं लोके कृष्यादिकलाना
प्रत्यक्षावगतत्वात्साधनानुरूपं जन्म । पूर्णाहुत्यादिषु त्वत्यन्तशास्त्राधीनत्वादविशेषश्रुते
फले किंमूला विशेषकल्पना । न ह्यग्निहोत्रज्योतिष्टोमस्वर्गयोः कश्चिद्विशेषः श्रूयते । न
चानुमानमीदृशे विषये समर्थम् । तदभिधीयते । विधिसामर्थ्यादेवेदं सिद्धम् । कथम् ।
यदि ह्यल्पान्महतश्च कर्मणः समं फलं जायेत ततोऽर्के चेन्मघु विन्देतेत्यनेनैव न्यायेना-
ल्पेन सिद्धे महति न कश्चित्प्रवर्तेत । तत्र विधिशक्तिबाधः स्यात् । अविहतशक्तिस्तु
सन् अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति विधिरेव फलाधिक्यमङ्गीकरोति । अतो यथा विश्व-
निदादौ फलसद्भावः प्रमाणवानेवमिह तद्विशेष इति । किं च

कर्मणामल्पमहता फलाना च स्वगोचरः ।

विभागः स्थानसामान्यादविशेषेऽपि बोधिते ॥

यथैव क्रमास्तातानामङ्गाङ्गिना प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमिति विनियो-
गव्यवस्था तथैव कर्मगोचरेऽल्पस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन फलगोचरेऽल्पमेधोपतिष्ठते ।
मध्यमस्य मध्यमं महतो महादिति स्थानमेव विनियोजकम् । स्मरणमप्येवमेव । चातुर्मा-
स्यसोमेषु च फलार्थवादो यदाऽग्निहोत्रं जुहोत्यथ दश गृहमेधिन आम्रोत्येकया रात्रि-
येत्यारभ्य न्यूनान्निहोत्रदशसवत्सरप्रयोगादिभिरेकदर्शपूर्णमासादिप्रयोगावाचित्वचनं कर्मा-
ल्पत्वमहत्त्वकृतं फलमेदं दर्शयति ॥ १७ ॥

यथैव बाह्मनस्योनिन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था तथा शुद्धपृथिवीनिषेधः प्रकल्पावर्धवादः
स्यादित्येवं हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थो न प्रतिषेधमात्रफलः । नान्तरिक्षे न दिवी-
त्यौचित्येन शुद्धपृथिवीनिषेधसमर्थनाथैव यथाऽन्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं तथा
हिरण्यरहिताया पृथिव्यामिति स्तवनम् । अनित्यसंयोगो गतार्थः परं तु श्रुतिसाधन्य-

तत्परिहृतम् । अर्थवादाक्षेपेण पुनरुत्थितमिदानीमर्थवादप्रामाण्ये तेनैव
परिहारेण परिहरिष्यत इति ॥ १८ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वाद्मात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥ पू०

इह ये विधिवन्निगदा अर्थवादास्त उदाहरणम् । औदुम्बरो पूषो

मिति । प्रयोजनं रात्रिसत्रे पूर्वपक्षे स्वर्गः फलं स्यादिति सिद्धान्ते त्वर्थवादस्यमेव
फलम् ॥ १८ ॥

इत्यर्थवादाधिकरणम् ।

एवमानर्थक्योपाख्यानादिप्रतियोगिष्वर्थवादेषु व्याख्यातेष्विदानीं विधिप्रतियोगिनी
विचार्यन्ते । कुतः संशयः । पूर्वत्र हि स्वार्थानुपयोगित्वेन दूरलक्षितस्तुतिग्रहणमङ्गीकृतम् ।
तत्संभवे तु स्तुतिरप्यनर्थकतुल्याऽऽपद्यते । विध्यदेश्य न कथंचनान्यस्मात्सिध्यति ।
प्ररोचना पुनः कथं विद्विष्यद्देश्यादप्युपपद्यत इत्युक्तं पुरस्तात् । अपि च प्रधानं
विधिरहं स्तुतिस्तत्र प्रधानविशेषणसंभविनस्तद्गामित्वमेव युक्तम् । समाप्ते च विध्युद्देशे-
र्थवादः प्रवर्तते तत्प्रक्रमावस्थायामेव तु भावनांशः संनिपतन्ति । विशेषेण तु
फलं प्राथम्यप्राधान्याभ्यामित्यादि मन्वानोऽपूर्वत्वादिति वदति । तदपेक्षया च स्तुति-
मात्रमनर्थकं मन्यते । ननु चैवञ्जातीयकः फलविधिरुत्तार्थवाद इति विचारश्चतुर्थेऽपि
द्रव्यसंस्कारकर्मस्त्विति भविष्यति । अतो नेह प्रस्तोतव्यः । तत्र केचिदाहुः ।
अनेन गतार्थत्वात्तत्रैवैष पर्युद्योगो युज्यते न त्विदं पुनरुत्तरमिति । सत्यमेव यदि
तु तत्कालप्रतीक्षणार्थविधिपरिहारान्तरं लभ्यतेऽतस्तत्रान्विच्छेदः । अथ पुनरहं
शक्यते वक्तुं तथा सतीदानीमप्युच्यमाने मन्दो दोष इति । अत्रापरे वदन्ति
तेन फलविधित्वनिराकरणमात्रमिह त्वर्थवत्त्वाय त्वर्थवादः स्यादिति तत्र वक्ष्यति तद्वि-
धित्वनिराकरणमात्रपरमेव प्रष्टव्यम् । तदयुक्तम् । यनस्तेन फलविधित्वात्प्रच्याविताना-
मानर्थक्यप्रसक्तौ पूर्वाधिकरणेनैव स्तुत्यर्थता साधिता । तथा च दर्शितं शोभतेऽस्य मुख-
मित्यादिषु । केचित्पुनराहुः । युक्तं वायुर्वै सेपिष्ठेत्यादीनां स्तुतित्वम् । ऊर्जोऽवल्गुव्या
इति पुनर्यथा फलविधित्वात्प्रच्याव्यते तथैव विसंवादेन स्तुतित्वात्प्राप्तिं कामं विधिर्म-
षु येन कालान्तरभाविन्वेन कथं चिद्विसंवादे निवर्तते इत्यारम्भः । तदप्ययुक्तम् ।
अपि च वेदे व्यक्तमसंवाद इति ह्यभ्युच्यतेतुरपुनरुक्तः स्यात् । अधिकरणवारीरं तु
तदेष । विसंवादोऽपि च गुणवाद्गतिव्यत्येन न कश्चिदपरिहृतः । पुनरपि च तावन्मात्र-
मेवोत्तरं भविष्यति । तस्माद्विधिर्वा स्यादित्यविशेषोपादानाच्चतुर्थे च फलश्रुतिग्रहणादि-
हाशेषद्रव्यगुणक्रियादिविधिसंरूपास्तत्र फलविधिसंरूपा एवोदाहरणमित्यपरे । तथा च

'भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव ऊर्जेवास्मा ऊर्जे पशूनाप्नोति ऊर्जोऽव-
रुद्धये इति । किमस्य विधिः कार्यमुतास्यापि स्तुतिरिति । किं ताव-
त्प्राप्तम् । विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वाद्मात्रं ह्यनर्थकम् । विधिवन्निगदेष्वेव

विधिश्चानर्थकं क्वचित्प्रकरणे च समवन्निति चाप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसो यो
विदग्य इति चोदाह्रियते । अन्यथा फलविधिमात्रोपन्यासे तदसंबद्धमेव स्यात् । इहापि
तस्य तावद्विशेषविषयत्वादिदमगतार्थं भवेत् । अनेन तु सामान्यत सर्वविषयावरोधिना
तत्पुनरुक्तमेवेति व्यवस्थया केचिदुदाहरन्ति । अत्र द्रव्यादिविधीनेव तत्र फलविधीनेव
भाष्यकारोदाहरणमतन्त्रीकृत्योदाहरणांतरं दातव्यमिति । अत्र वदाम । किमधिकरणद्व-
यमवधारणव्ययं येनैवमुदाहरणव्यवस्थाऽऽश्रीयते न ह्युदाहरणभेदादधिकरणं मिथ्यते । न
मूल्याव्यवस्थितेऽपि स्वादिरौदुम्बरत्वभेदादपौनरुक्त्यम् । न्यायविषयत्वेन त्वधिकरणाना-
तद्भेद एवापौनरुक्त्ये हेतुः ।

द्रव्यादिविधयोऽपि न सर्वे विचारिता । केचित्तत्सिद्धिसूत्रे । केचिन्निर्वाताद्यधिकर-
णेषु । परकृतिपुराकल्पद्वारेणान्ये पथे । यदृचा स्तुवत इत्यादयोऽर्थैकत्वाद्विकल्प इति
नवमे । जर्तिलगवीधुकविधिसरूपा दशमे । अतश्च न पुनरुक्तता महादोष इत्येव
वक्तव्यम् । अप वैकस्यैव न्यायस्य क्वचित्कश्चिदश शोधयत इति पुनरारम्भ । स्पष्ट
वा विषयनानात्वमेव वर्णनीयम् । सर्वविधिसरूपाणां केवलविधित्वनिराकरणेनार्थवादत्व-
मिह सिद्धम् । यस्तु चतुर्थे पुनरारम्भ सोऽर्थवादकल्पिते विधौ फलाकाङ्क्षावेलायामन्या
र्थोपात्तमपि ऋतुप्रयोगवचनात्तदेव सनिहिततरं वल्लभसंबन्धस्य च विशेषमात्रं सुकरम् ।
इतरथा सन्नपस्तद्विशेषश्लोपकारकत्वं कल्पनीयमिति रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिव फलविधित्व-
मपीति पूर्वपक्षाभिप्रायः । कथं चित्प्रयोजनान्तरे लभ्यमाने नैकस्यानेकार्थता युक्ता
तस्मादर्थवादत्वमेवेति सिद्धान्तः । एतेन निर्वाताद्यधिकरणानि व्याख्यातानि । अप
बौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षं कृत्वा चिन्तामता प्रत्येतव्या । विधित्वाभ्युपगमेन हि कस्य
शेषः नतो पुरुषस्य वेत्यादि विचार्येह सिद्धेनार्थवादत्वेनोपसंहारः । तथा परकृतिपुरा-
करणयोः किं तद्विज्ञानामुत सर्वपुसांमिति चिन्तितम् । एवमूहबाधप्रसङ्गेन नवमदशम
गता चिन्ता, तत्रिसिद्धिसूत्रे तु गुणवादानिमित्तमात्रकथनम् । अप वा फलविधावेव यत्र
भेदेन स्तुतिफलपदानि भवन्ति तद्विज्ञानाहरणम् । यथाऽऽश्वोर्गुदुम्बर ऊर्कपशव इत्येतै-
रेव स्तुतिः । ऊर्जोऽवरुद्धया इत्यनेन फलमिति । यत्र पुनस्तावन्मात्रेणैव फलं वा
स्तुतिर्वा वक्तव्येति भवति ते चतुर्थं इति । अथवा तत्र परार्थत्वादिति हेतुव्यपदेशात्प्रसि-
द्धेन च हेतुना व्यवहाराद्ये विज्ञातपारार्थ्यास्त उदाहरणं यथा यस्य पर्णमयी जुहुरिति ।
अत्र ह्यवदय नूद्धनुवादेन पर्णमयीत्वं विज्ञातव्यं स्वातन्त्र्येण फलसंबन्धाशक्तेः । सर्वत्र

जातीयकेषु फलविधिः स्यात् । फलं ह्यवगम्यते । तथा ह्यपूर्वमर्थं विधा-
स्यति । इतरथा स्तुतिवादमात्रमनर्थकं स्यात् । स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव
सौऽर्थः । अपि च छर्जोऽवयवद्वया इति प्रयोजनं श्रूयते । न च पश-
so bringing about strength

हि गुणः फलाय चोद्यमानः कंचिदाश्रयमपेक्षते । न च प्रकरणमन्तरेणाऽऽश्रयप्राप्तिः ।
तदिह यदि पर्णमपीत्वेन फलं भाषयोदिति वचनं न्यज्येत किमाश्रितेनेत्यपेक्षायां किं
संबन्धताम् । जुहूरिति चेन्न । वाक्यमेवप्रसङ्गात् । साऽपि च प्राक्क्रियाप्राप्त्याऽपि निरा-
काङ्क्षी भवति । न च क्रियासंबन्धे प्रमाणमस्ति । तस्मादनिर्वहणादेतन्नचनव्याप्तिवारि-
त्यागेनेतराश्रयणम् । तत्र च जुह्वा जुहोतीत्यस्याः प्रकरणे निर्ज्ञातप्रयोजनात्त्वाद्बिहि-
तनातिविशेषायास्तदाकाङ्क्षायां सत्यां यावदेव पर्णत्वनातिरूपनीता तावद्विज्ञातप्रयोजना-
वस्यत्वाद्भूतां प्रतिपद्यते । ततश्च निराकाङ्क्षीभूतायास्तस्मिन्नेव वाक्ये फलकल्पनानिमित्तं
नास्तीति युक्तमर्थपादत्वम् । इह पुनर्वैकृत्यप्रकरणे श्रूयमाणमौदुम्बरत्वमुदाह्रियते ।
न च तस्य प्रसिद्धं पारार्थ्यं येन चतुर्भानिकरणविषयता भवेत् । कथम् । अथ हि न
तावदप्राप्ते रूपां जातिविधानं शक्यम् । तस्यासिद्धेदवश्यं नल्लोपकारप्रकृतसादिरत्वादिनैव
निराकाङ्क्षेण भवितव्यम् । तत्कुतो जात्यन्तरस्य तादृश्येन विधिरतः फले विधानम् ।
याऽपि चाऽऽश्रयपेक्षा साऽपि प्राकृतकर्मसंबन्धिविचोदकप्राप्त्युपग्रहणात्तद्वर्तत इत्यविधातः ।
तेन प्रागेव पारार्थ्यत्वात्फलसंबन्धप्रसक्तिरवश्यं न्यायान्तरेण निराकर्तव्येत्येतदधिकरणार-
म्भः । इदमपरं मतम् । औदुम्बरवाक्यं जुह्वादिवाक्यं चोभयमुपमत्रोदाहरणम् ।
कथं, भावनांशान्तरविचारादौनिरुक्त्यम् । साध्यसाधनसंबन्धस्तावद्द्वयोरपि योग-
स्वेनोपासयोरवकरूपते नान्यथा । तत्र चतुर्थे साधनांशयोगविचारमनादृत्ताभ्युपेत्य वा
केवलसाध्यांशविचारः किमीदृशेन कामशब्दोपबन्धरहितेन वर्तमानफलसंबन्धाभि-
धापिना फलत्वं शक्यते गमयितुं न वेति विचारः । इह पुनः साध्यांशमनादृत्ताभ्युपेत्य
वा केवलसाधनांशविचारः । किमीदृशेन विधिविषयकिरहितेन ब्रह्मगुणाक्रियाः कंचि-
त्प्रति साधनत्वेन प्रतिपाद्यन्ते नेति । यच्च यदात्मना प्रतिपादितं भवति तत्प्रतियोगि-
विशेषापेक्षं सत्प्रदानराशुपात्तेन तेन संबन्धते । तत्र साध्यवित्यवष्टुते परिशेषादव-
शिष्टं साधनं गम्यते । एवं साधनावधारणेऽपीति ह्यवप्यंशौ स्वरूपेण निरूपयितव्यौ ।
तदिह साधनांशे विचार्यमाणे यो नाम फलांशस्य संस्पर्शः स चतुर्थे सिद्धः प्रसङ्गाद्दे-
'तुत्वेनेति मन्तव्यः । तथा यस्तत्र साधनांशपरामर्शः स इह सिद्धस्तत्र प्रसङ्गादित्यपुन-
रुक्तम् । नन्वेवं सति विध्युद्देशाच्चिन्तेयमित्यर्थवादाधिकरणेन न संबन्धते । नैव दोषः ।
तद्वशेनैवार्थपरिच्छेदात् । यदि ह्यसौ विधीयमानतया पूर्वैणावगतस्ततो नार्थवादत्वमथ
स्तुत्यर्थतया ततोऽर्थमादत्त्वमिति । तत्र पूर्वपक्षप्रमाणः । सर्वथा साध्यसंनिधाने

स्तोऽयमर्थ इति कश्चिच्छब्दोऽस्ति । लक्षणाया तु स्तुतिर्गम्यते । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्ञायसीति ॥ १९ ॥

लोकवादिति चेत् ॥ २० ॥

3/20m from the text
इति चेतुष्टयसि-स्तुतिरनुयिका, न च शब्देनावगम्यत इति ।
लौकिकानि वाक्यानि भवन्ता विदांकुर्वन्तु । तद्यथेयं गौः क्रेतव्या देवदत्तीया, एषा हि बहुक्षीरा, स्रग्परया, अनष्टप्रजा चेति । क्रेतव्येत्य-
प्युक्ते गुणाभिधानात्प्रवर्तन्तेतरां क्रेतारः । बहुक्षीरिति च गुणाभिधा-
नमवगम्यते । तद्वदेऽपि भविष्यति ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते बहुक्षीरादयः । तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । अतः प्रशंसा गम्यते । अविदितवादे न श्रद्धादीन्पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु पुनर्यदि विधिश्चब्देन न प्ररोचयन्ते नतरामर्थवादेन । जाताशब्दो *the cause of the order fails to be persuaded by the symmetrical sentence, etc. it seems doubtless to have arisen in his mind regarding (the author's) etc. in connection* । इति तदाकाह्लावशेन तादृष्येणानुपात्तमपि साधनं भवति यथैव यागेनत्यनुदितं संवध्यते तथैवाहुम्बरेणेति । तत्र विधिः किं कुर्यात्पुरुषं प्रवर्तयेत् । स च फलाधि-
नैव प्रवृत्त इति किं विधिना । अथ वा प्रयोगवचनविहितस्य फलसंबन्धमात्रमेव क्रियते । पञ्चमो वा लकारो विवास्याति । अर्थवाददेशो वेत्युक्तमेव । तस्मादूर्तोऽ-
वर्द्ध्या इति तादर्थ्यचतुर्थ्यैवं कामशब्दादपि स्फुटतरं फलमुपात्तमिति तस्मिन्नाहुम्ब-
रताविधिः । न तु फलस्य विधानमिति ग्रहीतव्यं भावार्थाधिकरणे फलविधिनपेक्षात् ।
ऽगुदुम्बर इत्यनः स्तुतिरित्याविरोधः । तस्मान्मुर्यविधिसंभवे लक्षणाया न स्तुतिः प्रतिपत्त्येति ॥ १९ ॥

लोके तावद्बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषा मात्रामपि न निष्प्रयोजनां प्रयुज्जते, तत्र च क्रेतव्येति विहिते बहुक्षीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः प्रवृत्तिविशेषनिमित्तत्वेनाऽऽश्रीयते । न च क्षीरादयः फलविषयः प्रत्यक्षविषयत्वाद्गतः स्तुतिः । एवं वेदेऽपि । ध्रुवसंभ-
वाच्च लक्षणापरिग्रह इत्यत्रोपः ॥ २० ॥

नायं दृष्टान्तः स्तुतेः प्रमाणान्तरावगत्यपेक्षत्वाद्धोके तत्संभवादुपपात्तिः । वेदे त्ववि-
दितत्वादत्वालं श्रद्धादीन् । अथ वा लोक एव यद्यविदितं कश्चिद्देवता नैव श्रद्धादीन् ।
पूर्ववचनादिव । विद्युद्देशादिव । अथ वा वैश्वोषमा । यथाऽधिगनपूर्ववचने श्रद्ध-
घते नैवमविदितवादे । न चोक्तिमात्रेणैव बहुक्षीरादयः प्ररोचयन्ते किं तर्हि विदित-
त्वादेव । वेदे त्वर्थवादासत्यत्वेन विधौ जानाशब्दो न प्रवर्तते । अथ वा यो विधि-

हि विधिशब्दे स तदानीम् । अथ विधिशब्देन प्ररोचितः, किमर्थ-
 वादशब्देन, अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, ^(१) ऊर्जोऽवल्द्व्या इत्यप्रसिद्धः
 वचनम्, ऊर्जा वदुम्बर इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम् । यस्माद्गुणदुम्बर-
 स्तस्मात्तन्मयो यूपः कर्तव्य इत्युर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनादन्यदस्यामृत
 मिति परिकल्प्येत ॥ २१ ॥

*There being a suspicion that the 1st
 essence of food, as food, - the construction
 is not in 1st (or 2nd) case, also as food*

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥ सि०

उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषत्व विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति । ननुक्तं
 फलवचनमिह गम्यते न स्तुतिरिति । यदिह फलवचन तदौदुम्बरस्य
 यूपस्य । न चाविहित औदुम्बरो यूपोऽस्ति । तत्र फलवचनमेवानर्थ-
 कम् । स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति चेत् । इह फलवचनेन फलवत्ता
 प्रतीयते फलवाच्च प्रशस्त इति ।
 तत्राविद्यमानबहुसंकीर्तनवदेतत्स्यात् । स्वरूपतस्तावदुम्बरेऽन्नत्व पक्षधर्मेणाप्रसि-
 द्धम् । अन्यथाप्रामिद्धेश्च हेतुत्वाप्रसिद्धि । न हि यद्यदन्न स स यूप इति लोके, वेदे
 वा प्रसिद्धमित्यसंबद्धम् । तस्मादसवादाद्धर विधिरेव किं स्तुत्या सवादापेक्षिष्येति ॥ २१ ॥

*but this part made of Udumbara wood (having been already employed by the 1st part
 to the 1st Udumbara) as not something not already employed (it hence to be larger
 along with the part of the 2nd sentence Udumbara as food) & the result is of the
 result means an objection on the same ground*

ऊर्गुदुम्बर इत्यादि तावदूर्जोऽवल्द्व्या इत्यस्योपपत्तिवैयर्थ्यावयमभूतं न विच्छिन्नं स्ताव-
 कम् । न ह्यनमुदुम्बर इत्युक्ते पुटप प्रति प्रशस्तता गम्यते । ऊर्जोऽवल्द्व्या इति तु
 प्ररोचयति । तदुपपत्तिरितरेति सगच्छते । तस्मात्कृत्स्नेन फल प्ररोचना वा । तत्र
 यद्यपि तावच्छिदादि स्यात्तथाऽपि सुतरामर्थवादतया गृह्णीयात् । किमुत वर्तमानापदेशो
 यो विधिसिद्धार्थमेव । प्रकरणञ्च यागोपकारे प्रयोजने लभ्यमाने किमित्यपाचवात्कल
 कल्पयिष्याम । प्रकरण वाक्येन वाच्यत इति चेन्न । अविरोधात् । यदि ह्येकादाप्राहित्वेन
 वाक्यप्रकरणे सनिपतेता तथा सति वाच्य स्यात् । इह तु प्रकरणौदुम्बरताविधि गृह्णाति
 सोऽप्यूर्गुदुम्बर इत्यादिलभ्या प्ररोचनाम् । तत्र तद्विशिष्टौदुम्बरत्वमिह प्रकरणस्य को
 विरोध । तस्मात्कलविधिसामर्थ्याभावात्प्रकरणावाचने निवेशसमयो नातिप्रमितव्य । प्ररो-
 चनाऽपि च वाक्यशेषपादुपपद्यमाना नार्थापत्त्या विव्युद्देशादेव कल्पिता भविष्यति । अन्यत्र
 विधिरपि हि तावत्ता कल्पयेत् । इह तु स स्वयमेव दु स्थित किं प्ररोचमथा करिष्य
 तीति । न च स्तुत्युपयुक्तव्य पुन फलेऽपि प्रतिष्ठत्यापि व्यापारो युज्यते । रात्रिस-

तत्र फलवत्तायामानर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रशंसा नाम स गम्यते । लक्षणेति चेन्न । लक्षणायामप्यर्थवत्ता भवत्येव । लक्षणाऽपि हि लौकिकी । ननुक्तमसंवादा वेदं, न ह्युगुदुम्बर इति । गुणवादेन प्ररोचनार्थतां व्रमुहे । गौणत्वात्संवादः । किं सादृश्यम् । यथाऽन्नं प्रीतेः साधनमेवामदमापि प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसितुं प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्दोच्यते । शक्यते हि तत्पक्षफलसंबन्धा-
द्वर्गाति षक्तुम् ॥ २२ ॥

प्राणा ह्यनन्यपरत्वाद्गुण्यपि करुपनाऽऽश्रीयते । अत्र तु प्रकरणादस्ति प्रयोजनसिद्धिरित्युक्तम् । जातिविशेषस्य च योग्यतयैव काष्ठाङ्गत्वं प्रसिद्धं न फलार्थता । यूपशब्दोऽपि च कर्माविष्टकाष्ठवचन इत्युपनीतमात्रमेव गृह्णाति । अतश्च प्रसिद्धे पारार्थ्येऽर्थवादता । यत्तु यूपे निराकाङ्क्षो जातिं प्रतीति शरवद्वाचो भविष्यति । न चाबाधप्रकारोऽस्ति । काम्यपक्षेऽपि तदभ्युपगमात् । एतावास्तु विशेषः । तव पुरुषार्थत्वाद्भिन्नविषयेण सता कर्षचित्प्रसङ्गलभ्यसमानाश्रयत्वेन, मम तूमयोः ऋत्वर्थत्वात्समानविषयेणेति । न चात्र जातौ फलाय विधीयमानायां दध्न इव होम आश्रयो मनसि विपरिवर्तते । यो हि पशु-यागः प्रकृतः स तावदयोग्यः । पशुनियोजनं च यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह यूपनाप्रकृतम् । न चानर्थक्यात्तदङ्गेषु इति प्रधानादवतीर्य तदङ्गमाश्रीयते । यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गेऽपि स्थित उपकरोतीत्येवं करुप्यते न त्विह तथा । अत्र हि प्राधान्याशमाजा गुणेनाऽऽश्रयः प्राच्यते । तत्र प्रधानं संनिहितं तद्यदि न योग्यं ततो वचनव्यक्त्यन्तरमाश्रीयताम् । न चावतरणं संभवति । न चानेनैव वाक्येनाऽऽश्रयो दीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्वौ हि संबन्धौ तदा स्यातां गुणफलसंबन्धस्तदाश्रयसंबन्धश्चेति । युगपच्चौदुम्बरताफल्यूपौ प्रत्युपादीयमानोद्दिश्यमाना विरूपा स्यात् । अधोमयोद्देशेन विधीयते तथाऽपि फलाननुरक्ता यूपेन संबध्येत यूपाननुरक्ता च फलेन । यत्तु विनैव विधायकास्त्वेच्छयैव प्रवर्तिष्यामह इति स्वच्छन्देन सह नास्ति विधिवादः । पुरुषार्थफलत्वं तु न प्राग्विधेः सिध्यति संनिहिततरोदुम्बरत्वादिसाध्याशावरोधात् । यत्तु अयोगवचनो विधास्यतीति न पुरुषार्थेषु तस्य शक्तिः । असंयुक्तं प्रफरणादिति वक्ष्यति । यदि तु तेन विधीयते सिद्धं कर्मार्थत्वम् । पञ्चमलकाररूपं तु वर्तमानपदेशेन सिद्धिवम् । तस्माद्द्वर्तमानफलाभिधायित्वाच्चतुर्थं चैवकामशब्दरहितस्य फलविधित्वनिराकरणात्प्रधानफलमेवेदं प्ररोचनार्थं संकीर्त्यत इति युक्तम् । सर्वत्र च स्तुतिपरत्वाच्चतुषा-येषु सत्यासत्यान्वेषणं व्यर्थम् । ज्ञानमात्रोपायिकत्वात् । गुणवादेन च संवादात् साधनत्वेऽपि च प्रीतिसाधनत्वेन तृप्तिहेतुत्वेन वा संवादः ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत

तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

अप्सुयोनिरवा अश्वो अप्सुजा वेतस इति अप्सुयोनिरश्वः कर्तव्य इति विधेरशक्त्वादानर्थक्यम् । तत्राश्वस्यं स्तुतिः कल्पयितव्या श्वपिथीभिरद्भिरश्वस्यावकानां च संबन्धो यजमानस्य कष्टं शमयतीति । तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं तथेतिषावत्, तावच्चयात्वमिति । किं तत्सामान्यम् । विध्यसंभवः स्तुतिसंभवश्च ॥ २३ ॥

प्रकरणे संभवन्नपकर्षो न कल्पयेत् विध्यानर्थक्यं

हि तं प्रति ॥ २४ ॥

इतश्च पश्यामः स्तुतिरिति । कुतः । इदं समामनन्ति यो विदग्धः

यदि चैवंजातीयका विधयो भवेयुस्ततः पूर्वोदाहृताः सर्वे एव द्रव्यगुणक्रियाविधयो भवेयुः । वायुः क्षेपिष्ठा देवता कर्तव्या, अप्सुयोनिरश्वः कर्तव्यः, अप्सुनो वेतसोऽवकाश्च कर्तव्याः, आपः शान्ताः ऊर्ध्वदुम्बर इत्यादि । तत्र यद्यपि के चित्क्रियादिविधयः शक्यन्ते कर्तुम् । एते त्वशक्याः स्वभावासिद्धेः प्रगल्भेनापि चानिष्यते । वायुवेतसा-
वकादिषु स्वभावासिद्धिः । अधौदुम्बरादीनामशक्यता । क्विदृशी स्तुतिस्ता दर्शयति । शमपिथीभिरद्भिरत्मादि । तत्रासंगतेरग्रन्थ इति व्यख्यातारः समर्थयन्ते । यस्मा-
दिहावकातसंबन्धयोः शमपिथीत्वस्य च नैवोपन्यासः कृतो वेतस उपन्यस्तः सोऽपि स्तुतिष्वेलायां न प्रदर्शित इति । तत्र त्विष्यं गमनिका । वेतसोदाहरणेनैव तुल्य-
त्वादवकादीन्यप्युदाहृतानि । न चायमभावः परस्परेश संबन्धः कथ्यते । केन तर्ह्यद्भिः । तावता तु न स्तुतिः का चिदुन्मीलितेत्यर्थवादान्तरापेक्षामवृत्ता ता दर्शयति-
आपो वै शान्ता इति । अनेन हि विधित्वात्प्रच्युतेनापां प्राशस्त्यमुच्यते तत्र कस्य चित्प्रसिद्धत्वात्संबन्धः प्रसिद्धशान्तत्वसंबन्धाभिरद्भिः संबन्धाद्वाधिरपि शान्ता-
त्मकत्वसंबन्धेन च कर्मणा यजमानस्य कष्टं शाश्वतीत्वैर्बविवप्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । एवं सिप्रद्वैवनेन शीघ्रं फलप्राप्तिरन्नमयेन च यूनेनान्नप्राप्तिरिति स्तुतिष्वे सिद्धे तत्समान-
न्यायानामप्येवमात्मकत्वम् ॥ २३ ॥

विधिपक्षे चायमपते दोषो यदि तावद्यथावस्थितशक्यग्रहणं ततः प्रकरणगतविद-
ग्धोद्देशेन देवतान्तरविधानादुत्पत्तिवाक्यनिष्ठदेवतापकर्षणं स्यात्, इयं वा तामप्यपकर्ष-
तीतिपकर्षः । तत्र नैमित्तिकत्वादभ्युदितेष्टिवद्वाचोऽपि कल्पयेन यथन्यथा न समवेत्,
सति तु मंभवे न युक्तमेतत् ।

स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स देवतः । तस्मादविद्वहता
 श्रपयितव्यः स देवतत्वैवेति । यदि स्तुतिर्दर्शपूर्णमासयोरेव श्रुतः
 स्ताविष्यते । तथा संभवन्नपुरुषो न कल्प्येत । अपकृत्यत इत्यपकर्षः ।
 विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्धता नीयेत । तथा सति प्रकरण
 बाधितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावाद्बिदग्धविधानमन-
 र्थकं स्यात् । तस्मात्स्तुतिरेव ॥ २४ ॥ (इति श्रुतिनामै निमित्तिनामात्मनः)

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

औदुम्बरो यूपो भवतीति विधावेतस्मिन्नाश्रीयमाणे ऊर्जोऽधरुद्धया
 इत्येतस्मिन् वाक्ये भिद्यते । इत्थमौदुम्बरो यूपः प्रशस्तः स चोर्जोऽ-
 धरुद्धया इति । तस्माद्विधिवन्निगदानामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थवादा
 नामिति ॥ २५ ॥ There are 2 syntactical ap's: the lower being (a) the first
 of 2 adumbrated words excellent & (b) the strong analogy about
 strength & then 2 predications, the 1st is omitted.

[३] हेतुर्वा स्यादथवत्त्वापपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥ प०

अथ ये हेतुवन्निगदाः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियेत इत्येवमादय-
 स्तेषु संदेहः । किं स्तुतिस्तेषां कार्यमुत हेतुरिति । किं मासम् । हेतुः
 स्यादन्नकरणं होमस्य ।

अथैतद्वोपधीतरर्थमन्यवचनव्यक्त्यन्तर व्यवहितरत्ननयाऽऽश्रीयेत यो नैर्ऋतः स
 विद्वान् कर्तव्य इति । ततः प्रकरणे नैर्ऋताभावाद्यत्रासौ विहितस्तत्र विदग्धता नीयेत ।
 तत्र प्रकरण वाच्येत । न चावाधसमवे तद्युक्तमतोऽर्थवादत्वादनपकर्ष इति ॥ २४ ॥

स्तुतित्वेन विधिविपत्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पनाया वाक्यभेदस्तस्मादर्धवाद
 एवेति ॥ २५ ॥

(इत्यौदुम्बराधिकरणम् ॥ २ ॥)

इह ये हेतुवन्निगद्यन्ते हिशब्दादिभिर्न च परमार्थहेतवस्त उदाहरणम् । तत्र यदि
 तावद्वेत्तुत्व विधीयते तत पूर्वेष्व गतम् । यदिह हेतुत्व तच्छूर्पहोमसन्न-ध प्रति न
 चाविहितोऽसावन्तीति कस्य हेतुरुच्यते । अथ भूतानुवादमात्रं तत्तु वायुक्षेपिष्ठत्ववद्-
 तमित्यनारब्धम्यमेतत् । उच्यते । न तावदनेनैव वाक्येन हेतुत्वं विधीयते । न च भूता
 नुवादमात्रं किं तर्हि हेतो प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्सिद्धवदुपादिष्टस्य यावत्स्यसिद्ध्याशङ्का तत्रा-
 र्थापत्तिरभ्यासवचनात्सिद्धिः । याऽपि चार्थवादाशङ्का कस्मादिति साऽप्यनेनैव हेतुना
 निवर्त्यत इति मन्यते । अथाप्यर्थवादत्वं तथाऽपि तदन्तर्निर्णीतहेतुत्वमेवेति सर्वाङ्क-
 णविषय विज्ञायते ततश्च हेतुरभ्यासि-ति पूर्वं पक्षः । सवन्वम्य च विधेयत्वात्तदन्त-

नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभावेन हेतुपदेशः । सत्यमेवं लोके, विधायिष्यते
 तु वचनेन वेदे । अर्पणं होमे कर्तव्येऽन्नकरणं हेतुरित्युपादिष्यते । किं प्रयो-
 जनम् । अन्यदापि दर्शपिठराघ्नकरणं यत्तेनापि नाम कथं होमः क्रियेताती
 कृतः । तस्याप्यन्नक्रियायामर्थवत्ता, शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्तुम् ।
 एतद्धि क्रियत इत्युच्यते । न हि वर्तमानकालः कश्चिदस्ति यस्यायं
 प्रतिनिर्देशः । हेतौ च श्रुतिः शब्दः स्तुतौ लक्षणा । यदि च दर्शपिठ-

मेव हेतुत्वं होमस्येति वदति । नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभाव इति । केचिदाहुः ।
 कार्यकारणयोरेवानुमानम् । तथा च दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्रापि वक्ष्यति । तत्त्वयुक्तम् ।
 अकार्यकारणमूतानामपि कृत्तिक्रादीनामचिरोद्गतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । अतो
 गम्यगमकत्वमेव कार्यकारणभावं मन्यते । ननु - सोऽप्यनुमानोत्तरकालीनत्वादनङ्गम् ।
 सत्यम् । अन्यरिमन्नेव तु संबन्धे सति पश्चात्प्रसिद्धचन्तमेनमनुमानव्यपहारोपलक्षण-
 त्वेनोपन्यस्यति । यद्वा शक्यमिप्रायं ययोरेव हि व्याप्तिग्रहणकाले गम्यगमकसामर्थ्या-
 त्मना कार्यकारणभावित्वेन साऽवधृता तत्रैव हेतुता । अथ योदाहृतविषयहेतुलक्षणमेतत् ।

अविनाशान्नो हानेककार्यकारणस्वस्वामिसहचरमावादिप्रभेदाभिन्नः, तत्राश्रयणता
 होमे हेतुत्वेनोच्यमाना संबन्धान्तराभावात्कारणत्वेन स्यात् । तच्चाप्रसिद्धं तस्मान्न
 हेत्वपदेशः । सत्यं लोके हेतुत्वव्यवहारकालात्प्रथमं प्रमाणान्तरेण संबन्धप्रसिद्धिरपे-
 क्ष्यते वेदे तु हि शब्दप्रतिपादितहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या संबन्धाभिधायि दृष्टान्तवचनं
 कल्प्येत यद्यदन्नकरणं तेन तेन जुहोतीति, तेन चोपपन्नं हेतुत्वम् । किं प्रयोजन-
 मिति । यदि च हेतुरवतिष्ठेत्तेत्यनेनाभिप्रायेण । अपरस्त्वाह व्याप्तौ सिद्धाया सर्वाङ्ग-
 साधनसाधनको होमः सिद्धो भवति । कुत इति । स एव सिद्धान्ताभिप्रायः । अथ
 वा कुतो दर्शपिठरादेः साधकत्वत्वम् । इतरत्वाद्वात्तक्रियाया तावत्तस्यार्थवत्ताऽस्ति
 तावन्मात्रं वाऽऽश्रयिष्यते । शक्यते च तेनार्थवत्ता । उपपत्तिशब्दस्यार्थः । पूर्वेषु
 तु समानार्थता गम्यते । तेन विवक्षा । शक्यमिप्रायमेतत् । यदेव हि तदुपयोगिमार्गं
 तदेव शक्यते कथं चित्साधकत्वत्वेन विवक्षितम् । अथवाऽर्थवत्त्व कारणविभक्तिर्निर्दे-
 शालम्बनमुपपत्त्या पुनर्वर्तमानान्नाक्रियस्य हेतुत्वाभिधानात्तादृशस्य होमं प्रत्यनुपपत्त्या-
 शक्योपपत्तिं वदति । शक्यते च तेनेति । तत्र चोदयति । एतद्धि क्रियत इत्यु-
 च्यते तत्कथं शक्यत इत्यभिधीयते । वर्तमानक्रियस्यासंपत्वादित्युत्तरम् । यद्वा स्वय-
 मेवाऽऽशङ्क्य परिहृति । यदि च न दर्शपिठरादीति । उभयोः परामर्शः । साध-

रादि न साक्षाद्भ्रं करोतीति नात्रकरणमित्युच्यते । व्यर्थे तस्मिञ्शूर्पस्तुतिरनर्थिका स्यात् । शूर्पमपि हि न साक्षाद्भ्रं करोतीति तेन विनाऽर्थेन शूर्पस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ॥ २६ ॥

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वाद्बोधना च तस्य ॥ २७ ॥ सि०

न त्वेतदस्ति । शब्दपूर्वकाऽयमर्थाऽन्नकरणं हेतुरिति । शब्दधातुकरणं शूर्पहोमे हेतुरित्याह । न च दर्वापिठरहोमे/तेन शब्दपूर्वं शूर्पान च दर्वापिठरादेशोदना ॥ २७ ॥

व्यर्थे स्तुतिरन्याद्येति चेत् ॥ २८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २८ ॥

कतमत्ववर्तमानत्वे चेत्तत्र न विद्येते शूर्पेऽपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् । तेन यथा तव स्तुत्यर्थः कथं चिद्विद्यते तथा मम हेत्वर्थ इत्यविशेषः । हेतौ च श्रुतिरित्यादि, असंबद्धवाक्यसंबन्धिदोषादन्ते द्रष्टव्यम् । स्तुतां लक्षणेति । अन्नकरणत्वेन सर्वजनामिमतेन प्राशस्त्यं लक्ष्यते । शूर्पेणेति चास्मिन्पक्षे नित्यानुवादोऽन्नकरणसामान्येनैव प्राप्तस्य । इत्थं वा सूत्रगमनिका । तत्रार्थवत्त्वं तावदर्थवादात्प्रयोजनवत्तरत्वमुपपत्तिरित्यप्रासिद्धं, संबन्धोऽपिकल्पानिऋतवाक्याश्रयणात् । तस्माद्धेतुः ॥ २६ ॥

शूर्पेणेति तावत्करणविभक्तिश्रुत्यैवावरुद्धो होमो नानुमानिकैर्दर्विपिठरादिभिः सह बाधविकल्पसमुच्चयान्प्रतिपद्यते ।

होमश्च तेन निराकाङ्क्षीभूतो नान्यत्प्रार्थयते । अनुत्पितायामेव च दर्विपिठरादिश्रुतौ शूर्पं प्राप्नुवच्छ्रुत्यनुमानं प्रतिबन्धाति । तेन अतीति-अचोदना च तस्येति । हेत्वपदेशश्च स्तुत्यैवोपपद्यमानः सन्नश्रुतदृष्टान्तस्वरूपनाथै प्रभवति । शूर्पश्रुतिश्च वि-युद्देशातिन्यनन्यप्रयोजना विस्पष्टा च सती परित्यक्तं न युज्यते । तस्माद्यद्वाऽन्नकरणत्वादित्येष कर्तव्य इत्यनेनापेक्षितत्वाद्दृष्टान्तयैतत्प्रतिपादयति प्रशस्तत्वादिति । अयं वाऽन्नकरणत्वादिनि श्रुतिवृत्तमेव । तत्र यथाश्रुतं वि-युद्देशे हेतुतामप्रतिपद्यमानं तदनन्तराकाङ्क्षितार्थोपप्लुतहेत्वपेक्षप्राशस्त्यहेतुरवधार्यते, अन्नकरणत्वात्प्रशस्त इति । कल्पनाद्ध्येऽपि च लोकप्रासिद्धदृष्टान्तलभाम्नाश्रुततद्वाक्यानुमानप्रसङ्गो भविष्यति । सिद्धं हि प्रशस्तानां कर्तव्यत्वमन्नकरणानां च प्रशस्तत्वमिति । अचोदना च तस्येति व्याख्यान्तरम् । तव हि यद्यदन्नकरणं तद्योद्यते न च दर्विपिठरादीनां करणनासाप्रकृतमस्य पाकादेः करणत्वान् । एवं चोत्तरसूत्रमागतति ॥ २७ ॥

यत्पुनः शूर्पेऽप्यन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोतीत्युक्तं किं तत्राभिधीयते ॥ २८ ॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ २९ ॥

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति । वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति । संवा-
दश्च स्तुतिवचनत्वेन यथा कथं शूर्पेणाश्रं क्रियमाणं जानीमस्तथा शूर्पे-
णाश्रं क्रियत-इत्येव गम्यते । तदा चावर्तमानं-स्तोतुं वर्तमानमित्युप-
दिशति । त्वत्पक्ष एष दोषो यस्य ते हेतुविधिः । विधौ हि न परः
शब्दार्थः प्रतीयते । न च वर्तमानमुपदिशन्वेदः शक्यमर्थं विदध्यात् ।

अस्मत्पक्षे तु एष परशब्दः परत्र वर्तते यथा लोके बलवान्देवदत्तो
यज्ञदत्तादीन्मसहत इति । प्रकृष्टबलेऽपि बलबच्छब्दो वर्तमानो न सिंहं
शार्दूलं वाऽपेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निकृष्टबलास्तानपेक्ष्य भवति ।

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनकरणत्वं नाम, वाक्यशेषो हि भवन्पारतन्व्यादौग-
त्वाद्यपि प्रतिपद्यते तदा च विधेयान्तरवशादवश्यमनुवादेन भवितव्यमनुवादश्च यथावि-
ज्ञातस्य भवति । अतः शब्देनैवाम्यनुज्ञातं यादृशं वयमन्नकरणत्वं शूर्पे
पश्यामस्तादृशमिदं संकीर्तयत इति । अनेन वर्तमानापदेशो व्याख्यातः ।
तत्रापि हि कृतं वा करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियत इत्युच्यते । कथं स्तुतिः,
सर्वलोकस्य भूतमविष्यदनादरेण वर्तमानोपकारानुरागाद्धर्तमानालोचनेनैव च कालान्त-
रेऽपि तत्र प्रीतिरिति क्रियत एवनेनात्रमित्युच्यते । अथ वाऽत्रक्रियाशक्तेर्वर्तमानतामन्न-
क्रियायामेवोपचर्य स्तौति । तत्रापि जनानां शक्यतिक्रमेणाभिव्यक्तिप्रियत्वात्क्रियत
इत्युक्ते स्तुतिर्भवति । न शक्यमिधानात् । तत्र तु विधिवादित्वान्मुह्यन्नात्रकरणत्व-
वर्तमानत्वयोरग्रहणे दोषः । किं कारणम् । विधानं ह्यत्यन्तानवगतार्थविषयम् । तत्र
यथाश्रुतादन्यथाग्रहणं निष्प्रमाणकम् । एतदेवाऽऽह-विधौ हि न परशब्दार्थः प्रयो-
जनमिति । परशब्दार्थो हि लक्षणासु प्रयोजनम् । तदिह भूतमविष्यत्क्रियावाचिनः
शक्तिवर्तमानतावाचिनो वा स्वार्थे वर्तमानान्नाक्रियावाची शब्दः कल्पनीयः ।

तन्निमित्तमात्रे शब्दार्थे साधकतमत्ववाचिनी तृतीया । ननैवभूतत्वं कुतश्चित्सिद्धमित्य-
प्रमाणकम् । अथ मुख्यार्थपरिग्रहः । तत्रोच्यते । न च वर्तमानं साधकतमं बोधदिश-
न्वेदः शक्यमर्थं विदध्यात् । न हि वर्तमानान्नाक्रियेण शूर्पादिना साधकतमेन वा पाकेन
होतुं शक्यते तस्मादुभयभाजपि विप्रतिषिद्धम् । अस्मत्पक्षे त्वनुवादत्वात्परशब्दार्थग्रहणम् ।
यथा लोके बलवान्देवदत्त इति भूयतिशयने वा मत्तुप्प्रवृत्तिर्न च विशेष उपात्तोऽ-
मुष्मात्प्रकृष्टबल इति । तत्र सर्वतस्तेष्वः प्रकृषे मुख्यः शब्दो न च तथा संप्रवति
सिंहादीनां बलवत्तरत्यादिति देवदत्तान्मनूतरबलानपेक्ष्यैवमभिधीयते तथाऽत्र विप्रकृष्ट-

एवं तेन ह्यन्नं क्रियत इति प्रकृष्टान्नकरणेन संस्तवः शूर्पस्य, निकृष्टान्न-
न्यन्यान्यन्नकरणान्यपेक्ष्य भविष्यति ॥ २९ ॥

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्सामान्यादिति चेद-

व्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यत्रापि च भवेदन्नकरणं हेतुर्दर्वीपिठरप्रकाराणां तथाऽपि शूर्प एवाव-
तिष्ठेत । शब्दादन्नकरण हेतुरिति विज्ञापते । शब्दश्च शूर्पस्याऽऽह न दर्वी-
पिठरादीनाम् ।

तद्धि निर्दिश्यते यस्माच्छूर्पेणान्नं क्रियते, तस्माच्छूर्पेण जुहोतीति ।

तरान्नमाधनलाह्लाद्यपेक्षया शूर्प साधकनमामित्युच्यते । न-वेवमापेक्षिकप्रवृत्तेर्मुख्यत्वमेव
स्यत्, तथा च देवदत्ते बलवच्छब्दप्रवृत्तिं नैव गौणी मन्यते । सत्यमेव, यदा ताव
न्यूनमात्रापेक्षयैव प्रयुज्यते यदा त्वविशेषप्रवृत्तेस्तदधिकवद्रेष्वपि बलवद्बुद्धिर्जाता तदा
स एव शब्द कुतश्चिदपि न्यूनबले वर्तमानो गौण सपद्यते । तथा यदि विध्युद्देशोपात्ते
शूर्पेऽन्नकरणत्वमन्यते ततस्तन्न्यूनमात्रापेक्षया वा मुख्यत्व न्यूनानुपादानाद्वा सामा-
न्यत प्रवृत्तस्य सर्वप्रकृष्टगामित्वबुद्ध्या सत्या गौणता । मवत्स्त्वपूर्वविधानात्त्यन्तसा
धकतमत्ववर्तमानत्वयो क्रिया प्रत्युपादानान्यूनपेक्षागौणत्वयोर्निमित्त नास्तीत्यतिहे-
स्यादित्यसमानम् ॥ २९ ॥

। अम्युपेत्यवादोऽयम् । यद्यपि हेतुविधानं तथाऽपि न दर्वीपिठरादे प्रसङ्ग । कुत ।
शूर्पे हि विधायान्नकरण हेतुरुच्यते । सोऽपि च न लोके प्रसिद्ध, शब्दमेव दृष्टान्त
वाचिनमनुमाय साधयितव्य । तदनुमाने च श्रुतहेतुत्वान्ययानुपपत्ति प्रमाण, सा च
सावत्येव हेतुत्वमुपपन्न ततोऽधिकरूपनायै न प्रभवति । शूर्पे च होमसंबन्धित्वेन
प्रतिज्ञातेऽन्यधर्मस्याहेतुत्वादवश्यं तद्वत्तमेवान्नकरणत्व वक्ष्यम् । सनिवेश्य तदवच्छिन्न
मेव तद्गम्यते । लोकेऽपि च य धर्मिण प्रतिज्ञाय यो हेतुत्वपदिश्यते स प्रथम सावच्छ-
तविशेषात्मनैव प्रतीयते । तदात्मकस्य तु साव्याशानुगमाभावात्सामान्यमात्रं विवाक्षित
मिति दृष्टान्तप्रयोगवेलयापेक्षावधार्यते, वेदहेतूनां पुनर्न सामान्यात्मना साध्यसम्बन्धोऽ
वगतो न विशेषात्मना सोऽधुनैवार्थापत्त्या करणीय ।

तत्र विशेषम्योपादानात्सामान्याप्रसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमित्तसाप्तमवाहुपात्तवि-
शेषमात्रोपसहान्यान्ययानुपपत्तिमन्तमेव दृष्टान्तवचनं कल्पयति । तदकल्पने हि हेतु
निर्देश, ध्रुवो विरु यते । यदि तु दर्वीपिठरादिगान्नकरणत्वहोमसंबन्धाविनाभावो
न कल्प्यते । न किं निच्छुन दृष्ट वा नावश्यमेव । तस्मादीदृश दृष्टान्तवचनं कल्प्य

यथा यस्माद्बलवदुपध्मातोऽग्निस्तेन मे-शूर्धं दग्धमिति, नानाग्निरपि बलवदुपध्मातो दहतीति गम्यते । अथ यत्, येन येनाग्ने क्रियते (in directly) प्रणाह्या शूर्पादन्येनापि, तेन तेनापि होमः क्रियत इति । अन्य-वस्था विधीनां स्यान्न केनचित् प्रणाह्याऽन्नं क्रियते । तर्हि यावदुक्तं स्याद्बलवदुपध्मातोऽग्निस्तेन मे-शूर्धं दग्धमिति, तावदेवात्रकरणेन जुहोतीति । अस्मत्पक्षे पुनः शूर्पं स्तूपते । तेन ह्यर्घं क्रियत इति वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञाप-नाय, किं तर्हि प्ररोचनायैव । तस्मादेतुवन्निरगदस्यापि, स्तुतिरेव कार्यामिति ॥ ३० ॥ ^३ So that it appears that one offers Homa, not to the other saying that one offers Homa with the intention of 1

[४] तदर्थशास्त्रात् । पू०

अथेदानीं किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचनाः । किम-र्थमकाशनेन यागस्योपकुर्वन्ति, उताच्चारणमात्रेणेति । यद्युच्चारणमात्रेण

यद्यच्छूर्पमन्नकरणं तेन तेन जुहोतीति । तदेतद्विशेषदृष्टमनुमानम् । लोकेऽपि तृणधूम-दर्शनात्तृणाग्निरैवानुमीयते नाग्निमात्रम् । यथा च गमनं गोशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनो-पादीयमानं साक्षादिमत्सामान्यप्रत्ययोत्तरकालं तद्गतमेव निमित्तत्वं प्रतिपद्यते न गन्तु-मात्रविषयमिति गोशब्दव्यवस्था तथा शूर्पगतान्नकरणहेत्वपदेशान्नान्यगतहेतुत्वप्रसङ्गः । तत्रैतान्वानर्थः स्यात् । यद्यन्नकरणसमर्थं शूर्पं तेन तेन होतव्यं न दर्शितरादिग्रहणम् । यथा बलवदुपध्मातेऽग्नौ दहनहेतुत्वेनोक्ते स एवानुपध्मातो न दहति तु शब्दा-दयो बलवदुपध्माता दहन्ति । तस्मान्बलवत्त्वात् । यदि पुनः शूर्पगतान्नकरणव्यतिरेकेण महासामान्यं विवक्षते ततो यद्यद्दृहीतं तस्य तस्य का विद्वन्निति तदा विद्यत इत्य-व्यवस्थितत्वाद्गोमासिसदृशव्यमात्रानुवादः सन्ननर्थकोऽन्नकरणशब्दः । तस्माद्बलहेतुत्वेन स्तुतिरूपेणैव परमिति ॥ ३० ॥

इति हेतुवन्निरगदुच्चारणम् ॥ ३ ॥

इहाऽऽनर्थक्यप्रवणारोचिषेत्रं संद्रेहमुपन्यस्यन्ति किमर्थवन्तो मन्त्रा उतानर्थका इति । तत्त्वमुक्तम् । स्पष्टे शब्दात्प्रतीतेऽर्थे नानर्थक्यं हि शङ्क्यते । अग्नौ दहति दृष्टे वा दग्धत्वं किं विचार्यते ॥ सर्वत्र हि कार्यदर्शनाच्छब्दानां शक्यः कल्प्यन्ते । तत्रार्थप्रत्यायनं मन्त्रेष्वप्युच्चार्यमाणेषूपलभ्यते । न चात्रिशिष्टस्तु चात्रपार्थ इत्येवमादि-प्रतिज्ञामात्रज्ञोत्तराः पूर्वपक्षा भवन्ति । तस्मादप्युक्तोऽयमुपन्यास इति मत्वाऽऽह—किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचना इति । नन्वनेनैव हेतुनेदमपि न विचारणी-यम् । नैव दोषः । अर्थवतामपि वाक्यानां द्वैविध्यदर्शनात् । उच्चारणार्थप्रत्यायने ह्यवि-नाभूते तत्रान्यतरविवक्षया प्रयुज्यमानेऽपि किंचिदान्तरित्यक्तं भवति । यद्यर्थप्रत्यायनं

१ तदर्थशास्त्रादिसारम्य मन्त्रानर्थक्यमित्यन्तर्त्यं सूत्रेणोपलब्धेन व्याख्यातव्यं यद्येवमपि विमज्य व्याख्यायत इति श्लेषम् ।

तदा न नियोगतो वहिर्देवसदनं दामीत्येष वहिर्लवने विनियुज्येत । अ-
 भिधानेन चेत, प्रकरणेन विज्ञाताङ्गभावो नान्यत्रोपरुर्तुं शक्नोतीत्यन्त-
 रणापि वचनं वहिर्लवन एव विनियुज्यतीति । तदेवमवगच्छामः ।

उच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीति । कुतः । तदर्थशास्त्रात् ।

विवक्ष्यते तदोच्चारणमर्थात्, अयोच्चारणविवक्षा ततोऽर्थप्रत्यायनमनुपपन्नात् । यथा ज्ञेयेषु
 विषयविद्यासु चेत्यस्ति विचारावसरः । कथं पुनरस्य प्रमाणलक्षणेन संबन्धः । पूर्वमेवो-
 क्तमेतत् । यथाऽऽज्ञायस्य क्रियार्थत्वादित्ययमेवात्र पूर्वपक्ष इति तदुत्तरेणैव च निरा-
 काङ्क्षत्वात् पुनरभिहितम् । एवं हि मन्यने यत्र सोऽरोदीदित्येवमादेः कथं
 चित्सबन्धापादनं, तत्र मन्त्रेषु च सदेहस्तस्मादुपयोगविशेष एव चिन्तनीय इति ।
 तत्र विधिन्तुतित्वे तावत्स्वयमेव निराकरिष्यति, अविधिसरूपत्वात् । प्रदेशान्तरविधि-
 तस्तुत्यसंभवाच्च । परिशेषात्म्यरूपप्रयोगे सत्यर्थोच्चारणयोः किं विवक्षितमिति विचा-
 र्यते । सामसु तु वाचस्त्वाभावादात्मप्रयोगमात्राक्षराभिन्त्याकिपरत्वगतसदेहः । कथं
 पुनः पूर्वपक्षवादिनः श्रुत्यसंयुक्तानां केषां चिन्मन्त्राणां प्रयोगसिद्धिः । केचिदाहुः ।
 अप्रयोगार्थमेवासावविवक्षितार्थत्वे यतते । न ह्यनाश्रितार्थान्मन्त्रान्कश्चिदपि प्रयुङ्क्ते ।
 अतो यच्च किमुच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीति सिद्धवत्प्रयोगाभिधानं नैतदज्ञसैव द्रष्टव्यम् ।
 अयं हि तत्र दुष्टोऽभिप्रायः । यदि नामोच्चारणमात्रोपकारं वक्ष्यति । तत्र शक्याम्य-
 स्यात्प्रयोगं वक्तुमिति । यद्यपि प्रयोजनकृत्यने वहिर्देवसदनं दामीत्ययं वहिर्लवनात्प्र-
 च्यान्यते तदनेन प्रकारेण प्रयोगप्रच्यावनमेव द्रष्टव्यम् । अथ वा याज्ञिकदर्शनेनावि-
 गानात्प्रयोगसिद्धिमविचार्येनरो विचारः । किमर्थं तु याज्ञिकप्रसिद्धिरपेक्षिता यतः सैव
 तावद्युक्तयुक्तत्वेन न विचार्यते । तत्रायमाभिप्रायः । सर्वथा तावद्दृष्टमेवा स्मृतिन्यायेन
 प्रयोगित्वमवाप्सित तत्र शक्यं वाधितुं तस्यैव त्विदं मूलं निरूप्यते । तद्यदि पूर्वपक्षे
 मविद्यति ततोऽन्यप्रमाणाभावाद्दिनियोजनश्रुत्यनुमानेन मूलं कल्पयिष्यामः । सिद्धान्ते
 तु लिङ्गप्रकरणयोरेव मूलत्वाध्यवसानम् । अथ वैवं पूर्वपक्षेऽपि प्रयोगः । स्वाध्याया-
 ध्ययनविधिर्नैव मन्त्राः पुरुषार्थाय नीयन्ते । तथा हि । दर्शपूर्णमासादिभिः क्रमप्रकर-
 णान्या यावत्संस्पृश्यते तत्सर्वमुपकाररत्वेन स्वीक्रियते । प्रयानादिवाक्यानि मन्त्र-
 रूपमपि च ।

तत्र प्रयानादिवाक्यान्त्यथ समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसम्पर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां
 न प्रतिपद्यन्ते । मन्त्राः पुनः कर्मानौपयिकार्थाभिधायित्वात्तेनाशेनानपेक्षिताः । स्तुतिविधि-
 स्मृतानां तु प्रकारान्तरेण सिद्धिरिति प्रयोगवचनेनेषां रूपमेवाङ्गीक्रियते । स्वाध्याया-
 ध्ययनचोदनाऽपि प्रत्यासन्नतरमन्त्रस्वरूपमेव समर्प्य चरितार्थत्वात् विप्रकृत्यमर्थाभिधानं
 यावद्द्रष्टव्यं । प्रयानादिवाक्येष्वपि तावद्रूपग्रहणमेव प्रसक्तपासित्त्वभिप्रेतार्थज्ञानेन

अधोच्चारणमात्रेण, ततो वक्तव्यो विनियोग उक्तश्च । अतो नार्था-
भिधानेन । यथा साक्षः पुरुषः परेण चेशीयते नूनमाक्षिभ्यां न
पश्यतीति गम्यते ।

^(परमि-प्रमाण-पर)
'नन्वर्थवादाय भविष्यतीति चत् । न हि । येन विधीयते तस्य

वाक्यशेषोऽर्थवाद इत्युक्तम् । न च निरपेक्षेण विहितेऽर्थवादेन किञ्चि-
दपि प्रयोजनं क्रियते । अतो नार्थवादाय वचनम् ।

<sup>यथा धर्मशास्त्रे न विधि-स
नान्ये वाक्ये वि-स
holding the space (the meaning was that the word was used in the
context of the word)</sup>
तथाऽर्थवादान् समथा मन्त्रा उदाहरणम् । लिङ्गदवाऽऽदाने मासादे
वचनेन विधीयन्ते । तां चतुर्भिरादत्त इति । चतुः संख्यामिति चेन्न ।

<sup>It might be argued that the direction was
to be given to the members of the
and to indicate that all the members are to be seen collectively</sup>
समुच्चयशब्दाभावात् । शब्दे च कार्यस्यासंवादार्थं कार्यं विज्ञायते । मन्त्रा-
द्युक्तं न विद्म तथा किञ्चित् । शब्दे च कार्यस्यासंवादार्थं कार्यं विज्ञायते । मन्त्रा-

द्यु शब्द एव संभवति । अवश्यं ह्यर्थप्राधान्यपक्षेऽपि पुरुषः शब्दे नियोक्तव्यः । तद्व्या-

पारोत्तरकालत्वादर्थभिधानस्य । तस्माद्रूपमेवाहम् । तथा च तदर्थशास्त्रादीन्मुच्यन्ते ।

परिहारसूत्रक्रमानुरोधेन विषयस्तान्युदाहरणान्यध्यादानात्प्रभृति दातव्यानि । भाष्यका-

रस्तु यथातपोदाहृतरपि कर्म्यसिद्धिं मत्वैवमुपन्यस्तवानुरूपया उरुथपस्वेत्यादि ।

यथासाक्ष इति । नीलीरोगाद्युपहृतेन्द्रियस्य चसुरस्त्येवेति परैर्दश्यते, परेण तु नीय-

मानमुपलभ्य न पश्यतीति ज्ञायते, तथा मन्त्ररूपमालोचयतामर्थप्रकाशनशक्तिबुद्धिर्यद्यपि

भवति तथाऽपि परेण विनियोगं दृष्ट्वा स्वयं विनियोजकशक्तिर्नास्तीति गम्यते । तत-

श्चार्थात्प्रत्ययत्वम् । अन्यथा स्वयमेव विनियुज्येत । नन्वर्थवादायमिति । लिङ्गप्र-
क्रमा-

नुमितमन्त्रविधित्तुस्यभिप्रायम् । न हीतिच्छेदः । विधिनेकत्वात्तथाऽर्थवादाः स्तुत्यर्था-

काक्षिताः । प्रवेशान्तरस्य तु प्रत्यक्षस्याऽऽनुमानिकस्य वा विधेरात्मनः समीपेऽर्थ-

वादमपश्यतः स्वयं प्ररोचनाशक्त्याविर्भावेन व्यावृत्तपेक्षत्वात् दूरत्वया स्तुत्या कार्यम् ।

तथाऽर्थवादाने रूपादेव प्राप्तत्वान्मन्त्राणां तां चतुर्भिरादत्त इत्यनर्थकं वचनम् । चतुः-

संख्यामपि श्रुतदेतन्मन्त्रगतमेव म्याञ्च क्रियमाताम् । न ह्यन्यमुणोऽन्यगामी पशति ।

न च निद्रित्वात्कर्माङ्गत्वेनोपदेष्टुं शक्यते । तेनैव वाक्यं भवेद्य एते चत्वारस्तेऽर्था-

दानं कुर्यात्ते च प्रागेव वचनाच्चत्वार इत्यानर्थक्यम् । क्रियान्द्वयत्वादेव च संख्यायाः

समुच्चयशब्दाभावाच्च प्रत्येकं च सामर्थ्याद्विकल्पः प्रसज्यमानो न शक्यो धारयितुम् ।

अस्मत्पक्षे पुनर्वचनगम्यत्वात्तद्व्यस्य न चतुर्भ्यः प्रगान्तित्ये प्रमाणाभेति युक्तः समुच्चयः ।

तथा, इमामृग्णन् रक्षनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्युदाहरणम् । रक्षनादाने प्राप्तस्य रक्षनादान एव शास्त्रं विनियोजकम् । तद्वि-
वक्षितार्थत्वे न घटेनेति । ननु गर्दभरक्षणां परिसंख्यास्याति ।

न शक्नोति परिसंख्यातुम् । परिसंचक्षणो हि स्वार्थे च जह्यात्,
परिधे च कल्पेत, प्राप्तं च बाधेत । तस्मान्न विवक्षितवचना मन्त्राः ।
अतो न प्रमाणं बहिर्देवसदनं दामात्यस्य रूपं बहिर्लेबने विनियोगस्य ।
वाक्यनियमात् ।

नियतपदक्रमा हि मन्त्रा भवन्ति । अप्रिपूर्धा दिवं इति, न विपर्ययेण ।
यद्यथप्रत्यायनार्था विपर्ययेणाप्यर्थः प्रतीयत इति नियमोऽनर्थकः
स्यात् । अयोच्चारणविशेषार्था विपर्ययेऽन्यदुच्चारणमिति नियम आश्री-
यते तेन यतरस्मिन् पक्षे नियमोऽर्थवान् स नूनं पक्ष इति । नन्वर्थव-
त्स्वपि नियमो दृश्यते । यथेन्द्राग्नी इति । युक्तं तत्र तत् । विपर्ययेऽर्थ-
प्रत्ययाभावात् ।

उभयोरपि तावद्रक्षनयोरवगर्दभवन्वनार्थमादानमर्थप्राप्तत्वात् विधीयते । यदि मन्त्रोऽपि
रूपात्प्राप्तोऽनर्थकं वचनम् । परिसंख्येति परेर्वर्जनार्थत्वात्तद्विषया बुद्धिरभिधीयते ।
साऽपि गर्दभरक्षनाया आदाने वा स्यान्मन्त्रे वा । उभयथा च त्रिदोषी । विधिपरः
सन्न गृह्यत इति स्वार्थं जह्यात् । परम्य च वाक्यस्य गर्दभरक्षणां नेत्यस्यार्थे कल्पेत ।
प्राप्तं च रूपादर्धाद्वा मन्त्रमादानं वा बाधेत । अदृष्टार्थत्वे त्वन्धन्यायेन यत्रैव नीयते
तत्रैव वर्तित्यते । यदि चाश्वाभिवानीमिति संबन्धः स्यात्ततः परिसंचक्षीतापि न त्वसा-
वस्ति । कारकाणां क्रियापरिहारेणान्योन्यसंबन्धमाभावात् । तेन वाक्यमपि क्रियैव
संबन्धीयान् । एका च सा । प्रकरणापूर्वसंयोगश्चाविशिष्टस्तस्मात् परिसंख्याप्रयोननं
कथयति । अतो न प्रमाणं बहिर्रित्यादि । तदा हि महाप्रयोगवचनेन सर्वे मन्त्राः
केवलप्रधानार्थास्तत्प्रयोगाबहिर्भाववृत्तयो नाहैः संबन्धेरन् । पाठक्रमानुरोधेषु तदाऽपि
नैव व्युत्क्रमेण प्रयोगः कर्माण्यनादृत्य सकृदेवानुवाक्यमाच्यं वा पाठित्वाऽनुष्ठीयते ।

अग्निर्भवेति योऽर्थः प्रतीयते स पूर्वमग्निरेत्येनापत्यनर्थको नियमः । यस्य
सदृष्टार्थता तस्य क्रमान्यत्वे तदुच्चारणजन्यादृष्टप्रमाणाभावात्क्रमान्यत्वं न युक्तमिति
नियमार्थवत्ता । अथ नियतप्रत्यायनाददृष्टं कल्पेत तदुच्चारणादेवोपपद्यते तदर्थानत्वा-
न्वियनप्रतीतिः । यन्तु दृष्टार्थेषु प्रकृतिप्रत्ययभमासेषु नियमो दृश्यते यथेन्द्राग्नी नीलो-
त्पलं राजपुरुषश्चिशगुर्निष्कंशाश्विरिति । युक्तं तत्र विपर्ययेऽपशब्दाश्चान्यानर्थक्य-
प्रसङ्गान् । अनाद्यन्तविशेषणत्वादिनिमित्तो हि तत्र नियतः पूर्वनिपातः स्मर्यते तेनाग्नी-

बुद्धशास्त्रात् ।

बुद्धे खल्वपि प्राठादर्थे तदाभिधानसमर्थो मन्त्रो भवति । अग्नीदमीन्^{० ३१५१}
 विदरेति । स बुद्धे किं बोधयेत् । अथ नूचारणविशेषार्थाः, बुद्धेऽप्यु-^{From atam}
 धारणाविशेषोऽवकल्प्येतेति । ननु पुनर्वचनात्संस्कारविशेषो भविष्यति ।
 एवमस्मरूपसमेवाऽऽभितोऽसि । वचनमुच्चारणम् । तद्धि शक्यते कर्तुं
 नार्थमस्यायनम् । तत्प्रतीतेऽशक्यम् । यथा सोपानत्के पादे द्वितीयासु-
 पानइमशक्यत्वात्सोपादत्ते ।

अविद्यमानवचनात् ।

यज्ञे साधनभूतः प्रकाशयितव्यः । न च तादृशोऽर्थोऽस्ति तादृश-
 मभिदधाति । यथा चत्वारि शृङ्गानि इति । न हि चतुःशृङ्गं त्रिपादं
 द्विशिरस्कं सप्तहस्तं किञ्चिद्यज्ञसाधनमस्ति । तदत्राभिधानार्थः किमभि-

न्द्रावित्यसाधुत्वं पुरुषराज इत्यर्थान्यत्वं काश्याम्बिनिरित्यनर्थकत्वम् । यस्त्वग्नी-द्राविति
 क्वचित्प्रयोगः स प्लान्दसोऽग्नेर्वाऽभ्यर्हितत्वस्य विवक्ष्येति मन्तव्यम् । तुल्यरक्षा-
 र्थप्रतीताविन्द्राग्नीपदमेव व्यवस्थितम् । नन्विहापि -क्रमान्यत्वादमन्त्रत्वं स्यात् । तदेवा-
 र्थपरत्वे सति तदविनाशो तु किं निमित्तमिति न विद्याः । तेन मन्त्रप्राप्तिद्वौ वाक्यनि-
 यमादित्यपि सूत्रम् । अथ वाऽस्त्वप्रकरण्याचीतवाक्यनियमात् । न ह्यर्थमिदानीं ऽन्यद्वा-
 यस्याऽऽत्मीयस्य च विशेषः ।

अथ वा मन्त्रपैक्ष्येयवाक्ययोस्तुल्येऽर्वाभिधानसामर्थ्ये मन्त्रवाक्यनियमोऽदृष्टार्थः ।
 अथ वाऽनेकध्यानादिस्मरणोपायप्रसङ्गे वाक्यनियमात् । न हि दृष्टेऽर्थे मन्त्रस्य ध्याना-
 देर्वा कश्चिद्विशेष इत्यदृष्टार्थता ।

न हाविर्वाग्निहितोऽस्तीत्यवश्यं तावदग्नीषाऽऽत्मीयाः पदार्थाः प्रागेव कर्म-
 प्रक्रमादवगन्तव्याः । तत्र प्रैषः पिष्टपेणन्यायेनार्थं ज्ञापयितुमशक्यत्वात्तदृष्टार्थो भवति ।
 अथ स्मारको मन्त्र इत्युच्यते । तदपि नास्ति । वासुदेवज्ञानाम्पासपाटवनिमित्तसंस्का-
 रादेव तत्सिद्धेः । संस्काराभिन्याच्छिहेतुरपि पूर्वपदार्थसमाप्तिर्वाख्यमेव वा भविष्यति
 नाथो मन्त्रैः । तत्र यदुच्यते संस्कारविशेषो भविष्यतीति नासावदृष्टादन्यः संभवत्यतः
 पूर्वपक्षपत्तिः । यदि हि प्रतीतोऽप्यर्थो नैव दृष्टं साधयति ततो यत्तददूरमपि गत्वाऽ-
 वश्यं कल्पनीयं तनुच्चारणादेव करमिति ।

न चतुःशृङ्गादि किञ्चित्कर्म तत्संबन्धि वा प्रकृतौ विहृतौ वा विद्यते । यद्यपि
 च गुणवादेन किञ्चित्सात्तथाऽपि तदनुष्ठानाभावात् तन्मृत्या कार्यम् । न च ज्ञायते

दध्यात् । उच्चारणार्थे त्ववकल्पने । तथा मा मा हिंसीरित्यसत्या-
मपि हिंसाया स्मिभिदध्यात् । *do not do, do not hurt (which is odd)*
must to be added

अचेतनेऽर्थवन्धनात् ।

अचेतनेऽर्थं त्वत्वर्थं निवृद्धन्ति, ओपधे प्रायस्त्वेनमिति । अमिधा-
नेनोपसुर्वन्त पञ्जातीयना ओपधि पशुत्राणाय प्रतिपादयेयुः । न
चासावचेतना शक्या प्रतिपादयितुम् । उच्चारणार्थे तु नैष दोषो भवति ।
तस्मादुच्चारणार्थाः । शृणोत प्रावाण इति चोदाहरणम् ।

अर्थविप्रतिषेधात् ।

(Contradiction)
अर्थविप्रतिषेधोऽपि भवति । अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । सैव
द्यौस्तदेधान्तरिक्षमिति को जातुचिद्वधारयेत् । अनवधारयंश्च किम-
मिधानेनोपहृत्यात् । उच्चारणमात्रे तु नैष विरोधो भवति । तस्मादु-
च्चारणार्था मन्त्राः । एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये, असंरयाताः सह-
स्वाणि ये रुद्रा अग्निभूम्यामिति चोदाहरणम् ।

स्वाध्यायवदवचनात् ।

(A certain woman named ...)
स्वाध्यायशाले पृणिताऽवहन्ति करोति । माणवकोऽवहन्तिमन्त्र
मर्थति । नासौ तेन मन्त्रेण तदभिधानमभ्यस्यति असंरानुपूर्व्या
अवधारण एव यतते । येन च नाम प्रयोजनं तदभ्यसितव्यम् । अत

ए प्रदेशे प्रयुज्यनामिति । तत्र मन्त्रपाठनमानुरोधेनोच्चारणमापतनीति सिद्धं पूर्वं
पक्ष । मा मा हिंसीर्मा मा सनास्रमित्यादीनि वेद्विहविर्धानादिविषयत्वाद्चेतनेऽर्थव-
न्धनादित्यत्राप्युदाहरणम् । इह त्वप्रमत्ताया हिंसाया प्रतिषेधानर्थक्यम् ।

ओपधे प्रायस्त्व, शृणोत प्रावाण इति च सचोवन कार्यनियोगाभिमुख्यकरणार्थम् ।
न चाचेतनम्याऽऽभिमुख्य समवति । न च पशुत्राणे प्रातरनुवाकश्रवणे वा प्रपेण प्रवृ-
त्तिरपपद्यत इत्यानर्थक्यमर्थविवक्षायाम् ।

द्युत्वमन्तरिक्षत्व चादिनेरेतानेकत्व च रुद्रस्य विप्रतिषिद्धम् । न चैष विप्रति-
षिद्धोऽर्थं कर्मापविर । कथं वाऽदितिर्द्वेषताऽन्तरिक्षं चोर्वा भवेत् । न च स्तुत्य-
र्थनयाऽपि हेतुद्वय परिहर्तुं शक्य ब्राह्मणे हि विधिदोषभूता म्मुतयोऽर्थवन्त्यो भवन्ति ।
मन्त्रमनुतिमन्त्रप्रयोजनत्वात्ताऽऽदत्तया ।

स्वाध्यायायनम्य कर्मार्थत्वाद्यत्कर्मण्युपयोक्ष्यते तदभ्यसितव्यं तच्चैव विद्वान्
सन्तो वृद्धा क्षिप्यानसरावधारण एव प्रवर्तयन्ति सनिहितेऽप्यर्थे न तद्वचनाम्यामे ।

उच्चारणाभ्यासादुच्चारणेन प्रयोजनमित्यवगच्छामः ।

अविज्ञेयात् ।

अपि च केषांचिन्मन्त्राणामशक्य एवायं वेदितुम् । यथा, अन्य-
क् सात इन्द्र कष्टिरस्मे इति, सृण्वेष कर्षरी तुर्करीतू इति, इन्द्रः सो-
मस्य काणुका इति च । एते किं मत्यापयेयुः । उच्चारणार्थं तु न दोषः ।
तस्मादुच्चारणार्था मन्त्रा इति ।

अनित्यसंपोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ ३१ ॥

अनित्यसंपोगः खल्वपि भवेन्मन्त्रेष्वभिधानार्थेषु । यथा किं ते
कृष्वन्ति कीकटेपु गाव इति । कीकटा नाम जनपदाः । नैचाशाखं नाम
नगरम् । प्रमगन्दो राजेति ।

यद्यभिधानार्थाः, प्राक् प्रमगन्दात्प्रायं मन्त्रोऽनुभूतपूर्व इति गम्यते ।
तदेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिः कारणैर्मन्त्राणामविवक्षितवचनता ॥ ३१ ॥

तेनावश्यं तेषामुच्चारणमेवाङ्गत्वेनाभिप्रेतमिति ।

केचित्पदार्था ज्ञानेनाविज्ञेयाः । केषां चित्तु वाक्यार्थ एव न ज्ञायते । न च
मन्त्रार्थः सत्तामात्रेणोपकरोति क्रियावेल्लयामस्मर्यमाण इति यदेकान्तेन शक्यं कर्तुमु-
च्चारणं तदेव कार्यमित्यवधार्यते ।

अर्थप्रकाशनपक्षे यस्य योऽर्थः स एव तेन प्रकाशयितव्यः । केचिन्धानित्यैरकर्माङ्ग-
मूर्तैश्चार्थैर्यवन्तो मन्त्रा लक्ष्यन्ते यथा किं ते कृष्वन्ति कीकटेपु गाव इति । अर्थ
हि ह्येनाप्येतृणां स्मरणेन विश्वागिन्नस्याऽऽर्थं गम्यते । तेन किञ्च कर्माधि धनं प्रार्थ-
यमानेनेन्द्रोऽभिहितः । त्रैलोक्याधिपते याः कीकटेपु जनपदेषु गावस्तास्तव किं कुर्वन्ति ।
ते हि नास्तिकाः किं कर्तुमोति वदन्तो न किञ्चित्कर्मानुसिद्धान्ति । अतश्च ता नाऽऽशिरं
सोमसंस्कारार्थं दृष्टे न धर्मं तपन्ति । न धर्मतपने पयोदानेन साधनीभवन्ति । तस्मा-
त्प्रमगन्दस्य कीकटाधिपतेर्द्वेन्द्रोऽयं तस्माकं नैचाशाखं नगरमामर । ह्यप्रदोर्ध्वच्छन्द-
सीवि भकारः । अथ वाऽस्मान्प्रति तद्विभृहि धारय शोषय चैत्येतन्नो मपवन्न्धया
साधयास्माकमिति । छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्येतद्विवाहितं तथा सत्यादिमदर्थाभिधाना-
द्देवस्य कृत्रिमत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यते । न चान्यो मन्त्रार्थः शक्यते वक्तुमपतीतिः ।
अतोऽर्थसदसद्भावावनादत्याक्षरोच्चारणं फलवदाश्रयणीयमिति ॥ ३१ ॥

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥ सि०

अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमानानां वेदे च पदानामर्थः । न यथैव लोके विवक्षितस्तथैव वेदेऽपि भवितुमर्हति । नैवम् । लोके तैरर्थैरच्युद्धैः सव्यवहारः । इह देवताभिरमत्यक्षाभिर्यज्ञाङ्गैश्चाचेतनं सलापे न कश्चिद्यज्ञस्योपकारः । यत्र दृष्टं परिषल्प्येत, उच्चारणादेव तद्भवितुमर्हति । यद्धि कर्तव्यं, तत्प्रयोजनवत्, उच्चारणं च न कथञ्चित् कर्तव्यं, यत्र पूर्वाप्यद्यर्थाः । यद्यर्थो न प्रत्याख्यते न किञ्चिदनर्थकम् । यदि न प्रयुज्यते समाप्तानानर्थक्यम् । तस्मादुच्चारणादपूर्वम् । तथा च तदर्थशास्त्राद्युक्तम् । तदुच्यते । अर्थप्रत्यायनार्थमेव यज्ञे मन्त्रोच्चारणम् । यदुक्तं न देवताभिर्यज्ञाङ्गैश्च संलापे प्रयोजनमस्तीति/यज्ञे यज्ञाङ्गमकाशनमेव प्रयोजनम् । कथम् । न ह्यप्रकाशिते यज्ञे यज्ञाङ्गे च गागः शक्योऽभिनिर्वर्तयितुम् ।

मन्त्रोच्चारणं तावदक्षरग्रहणेन निराकाङ्क्षीकृतं न साक्षात्स्वङ्गत्वप्रतिपद्यते । असंराणां च द्रव्यवदनितिकर्तयतात्मकत्वात्प्रकरणेनाग्रहणम् । एव पर्यायज्ञानस्य वाक्यार्थप्रत्ययेन निराकाङ्क्ष्याग्रहणम् । वाक्यार्थप्रत्ययस्त्वकृतार्थप्रकरणे विपरिवर्तमानं नियात्मकत्वात्प्रयोगवचनानाङ्क्षितं कर्मसमवेतानुष्ठाम्यमानार्थभृतिफलत्वेनेतिकर्तयता भवति । तत्रादृष्टकल्पनानिमित्ताभावः । समाप्तानान्यथानुपपत्त्या हि तत्कल्प्येत् नोपपत्तेऽर्थवत्त्वे । यद्यपि च तत्कल्पनावमरो भवेत्तथाऽपि कामवाक्यार्थप्रत्याख्येन न त्वाप्येऽवार्थप्रतीतिनिराकाङ्क्षाद्वाक्यात् । अवश्यं च दृष्टादृष्टयोर्विनियुच्यमानस्य प्रमाणमुपन्यसित्तन्म्यम् । इह च प्रकरणाददृष्टार्थता लिङ्गाच्च दृष्टार्थता । न च प्रकरणमशक्येऽर्थे विनियोज्यमर्हतीत्येकान्तेनैतदापत्तिर्यच्छकनुयात्तन्मन्त्रेण कुर्यादिति । न चासावदृष्टशक्तोतीति लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं विद्यते । तस्मादुभयोर्लिङ्गप्रकरणयोर्दृष्टार्थप्रयोगेणैकवाक्यता । एव च सति याज्ञिकप्रयोगप्रभिद्धेन मूलान्तरकल्पनाङ्गेशो भविव्यति । अतस्वामाविकमेवार्थप्राधान्यमवस्थितम् । नैवमिति । न दृष्टोऽर्थो निर्वृत्त इत्येतावतैव तार्थ्यमवसीयते । पुरुषार्थानुपयोगेन स्वान्यायाद्यनविधेरानर्थक्यात् । न च बुद्धशास्त्राविद्यमानवचनाचेतनार्थवचनान्मन्त्रार्थोपयोगः । तत्र यदि दूरेऽप्यदृष्टस्वरनातो न मुच्यामहे ततोऽतिरमकारणमावाद्युच्चारणादेव कल्पनीयम् ।

उभयवादिभिद्धत्वादुच्चारणकर्तयतायाम्प्रमवत्त्वाच्चादृष्टकल्पनस्य । तत्रोच्यते यज्ञे यज्ञाङ्गमकाशनमेव प्रयोजनमिति । यद्यपि लोकावर्तनं मायवहारमनयाऽपि तत्प्र

(अ. २.)
 तस्मात्तन्निर्दिष्टस्यार्थमर्थप्रकाशनं महानुपकारः कर्मणः, तच्च करोतीत्यव-
 गम्यते । तस्माद्रस्त्यस्य प्रयोजनम् । तच्च दृष्टं न शक्यमपवादितुं नार्था-
 भिधानं प्रयोजनमिति । नन्वर्थोभिधानेनोपकुर्वत्सु, तां चतुर्भिरादत्त
 इत्येवमाद्यनर्थकं भवति । काममनर्थकं भवतु न जातुचिद्व्यजानीमहे दृष्टं
 मर्थाभिधानस्योपकारकत्वम् ॥ ३२ ॥

अथ किं तच्छास्त्रमनर्थकमेव । न हि—

गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ ३३ ॥

गदुक्तं, तां चतुर्भिरादत्त इति समुच्चयशब्दाभावात् समुच्चयार्थ-
 मिति । चतुःसंख्याविशिष्टमादानं कतव्यमिति वाक्यादवगम्यते । तदे-
 केन मन्त्रेण गृह्यत यथाश्रुतं गृहीयादिति ॥ ३३ ॥

परिसंख्या ॥ ३४ ॥

रूपप्रकाशनमात्रमेवानुष्ठातृणामुपकारिष्यति । अतश्च यावन्मात्रमेवानौषधिकं संबोधनादि
 कामं तत्र विवक्ष्यते न तु तद्वशेन सर्वमेव त्यक्तव्यं न ह्येकरूप्यं नाम केनाचिन्नियतम् ।
 तस्माद्यथादर्शनाभ्युपगमाद्द्विद्वैतसदनं दामीत्येवमादीनां तावदविहतमर्थप्राधान्यम् । तां
 चतुर्भिरादत्त इत्यत्रापि वदामः ॥ ३२ ॥

यद्यपि मन्त्राः प्राप्ताः सामर्थ्येन तथाऽपि चतुःसंख्यामादाने विधास्यति । तत्रारुणौ-
 क्त्यायनीन्यायेन परस्परानियमे सति मन्त्रगतचतुःसंख्याविशिष्टमादानं चोदितं समुच्चया-
 द्दत्ते कर्तुं न शक्यत इत्यर्थात्समुच्चयफलम् । अथ वा यावच्छिञ्जानुमिताः श्रुतयः प्रतिमन्त्रं
 कल्पयितुमारम्भन्ते तावदनेन प्रत्यक्षकचनेन चतुःसंख्याविशिष्टास्ते विहितास्तेनाप्राप्तवि-
 धिरेव वचनम् । तत्र तु विनाऽप्येतेन मन्त्रेष्वर्गात्प्राप्तवत्सु तत्परत्वे मन्दं फलमित्यनन्य-
 लभ्यचतुःसंख्यार्थं तन्मोक्षदेशः ॥ ३३ ॥

यावद्धि मन्त्रान्नानमनवगतप्रयोजनं प्रकरणी चाकृतार्थस्तावद्यत्तात्सिद्धार्थं कल्प्यते
 तत्सर्वं वैदिकं भवति । नैराकारक्योच्चरकालं तु कल्पितमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणं स्यात् ।
 न च धृतिमकल्पयित्वा लिङ्गादेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वक्ष्यते । तदेतद्वाह । सति
 च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकं तथास्य नास्तीति । यदेव हि प्रकरणादनेन यजेत रसानां
 वा गृहीयादिति कल्पयितुमिष्यते तदैवाध्याभिधानीमित्यनेनापहारो मन्त्रस्य । यद्यपि नैवं
 संबन्ध इत्यादत्त इति कथं नहीत्यथाभिधानीमिति । तत्कारकसंबन्धासंभवात्किर्यथैव

मिति । लिङ्गद्रशनामात्रे शब्दात्तु विशेषेऽव्याभिधान्यामिति । सति च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकम् । तच्चास्य प्रकरणात्प्रानानुमितं वाक्यं नास्ति । कतरस्तु । एतेन मन्त्रेणाऽऽदानं कुर्यादिति यस्मिन्सति रशना-
 मात्रं लिङ्गात्नामाति । अव्याभिधान्यां तु प्रत्यक्षमेव वचनम् । अस्मि-

सह सामान्यामिप्रोषणं द्रष्टव्यम् । तस्मान्नाऽऽदानमात्रे विधीयते किं तर्ह्यव्याभिधानीविशिष्टे । अथ वा फलतः पश्चात्तनकारकसंबन्ध उच्यते । सर्वथा दर्शाशास्त्रता नास्ति । यदि हि यदेव मन्त्रवचनात्प्राप्नुयात्तदेव प्रत्यक्षवचनेनोच्यते ततो वयमुपालभ्येमाहि । नन्वेवमप्राप्तविधिविषयं संजात इति न वक्तव्यं परिसंख्येति । फलेनैवमाभिधानाद्दोषः । सर्वत्र हि परिसंख्याशब्दादेवकाराद्वा विना न श्रुत्या परिसंख्या नियमो बोध्यते विधिवेव त्वेवंजातीयकस्य फलेनैवं व्यपदेशः । कस्तर्हि विधिनियमपरिसंख्यानां भेदः । उच्यते । विधिरत्यन्तप्राप्ते नियमः पासिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते ॥ विधिवेव हि केचिद्विशेषणैवं मिथते । तत्र योऽत्यन्तप्राप्तो न च प्राप्स्यति प्राग्बचनादित्यवगम्यते तत्र नियमः शुद्ध एव विधिर्यथा ब्रीह्नीप्रो-
 क्षतीति । यत्र तु प्राग्बचनात्पासिकी प्राप्तिः संमान्यते तत्राप्राप्तिसंख्यं पूर्यन्तो विधिः प्रवर्तते स नियन्तृत्वान्नियम इत्युच्यते यथा ब्रीह्नीनवहन्तीति । तण्डुलनिष्पत्त्यर्थे-
 पादेव तत्सिद्धेर्न तत्प्राप्तमात्रं विधेः फलं किं तर्ह्यप्राप्तंशंपूरणम् । तदप्राप्तिसंख्यं च तण्डुलैरुपायान्तराण्यासिष्येरन्, पूरणे तु सति या तेषां निवृत्तिरसावर्षात्र वाक्यान् । न च तद्धारणं नियमः । परिसंख्या हि तथा स्यात् । प्रत्यासत्ता वाऽवहन्तिनिय-
 तनामुत्सृज्य नान्यनिवृत्तिकरकल्पनावसरः । तत्प्राप्तिकद्वारा त्ववहन्तेरनियतता-
 सीदिति नियमान्तर्गतैशर्षान्निवृत्तिर्गम्यते । न च प्राप्ते सति विधिर्यं प्रवृत्तो येनास्यान्य-
 निवृत्त्यर्था कल्प्येत् । प्रागेव तु प्रवर्तमानेनार्थस्य प्रापकशक्तिनिरोधादन्याप्राप्तिः कृता सा चार्थलभ्येति न तथैव व्यपदिश्यते । यः पुनः प्राङ्नियोगात्तत्र चान्यत्र च प्राप्नुया-
 दिति संमान्यते यत्र वा यच्चान्यच्च सा परिसंख्या यथाऽऽत्रोदाहने यथा च गृह-
 मेधीये पक्ष्मे पक्षे । अत्रापि च न प्राप्ते सत्येवा प्रवर्तते प्रापकस्य शास्त्रम्याननुमित-
 त्वान् । कथं तर्हि । यद्येनद्वाक्यं नामविषयत्त एतं प्राप्स्यदिति । सर्वस्य प्रत्यक्षस्य वाक्यस्य नानुमानिकवाक्ययत्तवन्ममात्रं फलमिष्यते । किं हि तेन पठितेन यस्यान्यतोऽ-
 प्यर्थः सिध्यति तदर्थं गर्दभरशानानिवृत्तिः फलं कल्प्यते । तेनैवं कल्प्यते कृत्वावि-
 न्तान्यायेन यदि नामैवं वाक्यं न मन्त्रेणैव कीदृशमनुष्ठानं स्यात् । तत्र मन्त्रप्राप्ति-
 स्तावदेकान्तेन मित्येदव्याभिधान्यां तद्देव तु गर्दभरशानायामपि प्रमग्येत् ।

नसति तदानुपानिकं नास्ति । तेन मर्दमरक्षणायां न प्राप्तिरेवेति ॥ ३४ ॥

अर्थवादो वा ॥ ३५ ॥

उरु मथा उरु मथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यर्थवादार्थेन पुनः श्रुतिः, यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति । ननु नापं मन्त्रस्य वाक्यशेषे न च मासस्य स्तुर्या प्रयोजनम् । सत्यम् । नापं मन्त्रस्य विधिं संस्तवः । मथनमेव तत्र स्तुयते । मन्त्रः पुना रूपादेव प्राप्त इहानुद्यते प्रथनं स्तोतुम् । इत्थं प्रथनं प्रशस्तं यत्क्रियमाणमेवंरूपेण मन्त्रेण क्रियते । कस्तदा भवति गुणः । यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिः प्रथयति । किमेतदेवास्य फलं भवति । नेति ब्रूमः । स्तुतिः कथं भविष्यतीत्येवमु-
 यदा स्वनेन वाक्येन प्रत्यक्षेण नैराकारदृष्ट्यादविशीपविनियोगसमर्थवाक्यानुमा-
 निषिद्धं तदा केवलाध्यामिधानीविषयत्वसिद्धिरित्यपौनरुक्त्यादर्थवद्वाच्यम् ॥ ३४ ॥

यद्यपि प्रदेशान्तरस्थत्वान्मन्त्रविधानं न स्तुयते तथाऽपि प्रथनविधानान्तप्ररोचनथा च सकलं वाक्यमर्थवत् । तस्य ह्येतदेवोत्पात्तिवाक्यम् । ननु च पुरोडाशान्वधानुपपत्ति-
 प्राप्त्वात्प्रथनं न विधातव्यम् । नैतन्नियोगतः प्राप्नोति । द्रुततरं हि पिष्टमप्रथितमपि
 प्रथेत् । विधाने तु सति तादृशं कर्तव्यं येन प्रथयितव्यं भवति । एवं चाध्वर्युकर्तृक-
 ताऽपि सिध्यति । पठ्यमानं ह्यध्वर्यवसमाख्या लब्धा कर्तृविशेषं नियच्छति । अर्थ-
 प्राप्तं त्वसमाख्यातत्वात् नियामकं स्यात् । एवमर्थं च यद्यप्येकान्ततोऽर्थात्प्राप्नुयात्त-
 याऽपि वाक्येनैव प्रापयितव्यम् । तस्मादुपपत्ता प्रथनस्तुतिः । एवमपि यज्ञपतिमेव
 तत्प्रथयतीत्यनेन स्तुतौ सिद्धाया मन्त्रग्रहणमनर्थकम् । न । मन्त्रस्यैव स्तुत्यर्थमुपादानात् ।
 प्रथनं कर्तव्यं तस्य हि क्रियमाणस्यायं मन्त्रः साधनं भवति । तत्र चोरु ते यज्ञपतिः
 प्रथतामित्येतान्यसुराणि प्रयुज्यन्ते तथा सति यज्ञपतिः प्रथितो भवतीति गुणो लभ्यते ।
 किमेतदेवास्य फलमिति नेत्याह । स्तुत्यर्थमेव तद्द्रव्यसंस्कारकर्मस्त्विति न्यायात् ।
 यद्यप्यत्र करणमन्त्राभिहितत्वात्फलं कल्प्यते तथाऽपि ब्राह्मणे तावत्संस्कारनमेका-
 न्तेन स्तावकम् । मन्त्रोऽपि तु लिङ्गविनियोगो न फलरूपनाथै प्रभवति । करणवि-
 भाक्तिविनियुक्तानां हि सकलोपयोगान्वयानुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता लिङ्गानुमिता
 पुनः श्रुतिरङ्गाहावशेन क्रियाप्रकाशनमात्रविनियोगायेव ज्ञायते । तेनैवजातीयको

१ मन्त्रिणी भाष्येण साक्षात्साक्षात्स्य वाक्यस्य मन्त्रकारात्साक्षात्तन्त्रविशेषगतमिदृशप्रकरणानु-
 मितोपदेशोपलान्भवादर्थकदात्तं न युक्तमित्येव पूर्वपक्षकार्यासाक्षात्पञ्चमाय सत्यमित्यादिना मन्त्र-
 स्तुत्यसंभवेऽपि प्रथनस्तुतिभिविद्यतीति धर्मापत्तेः ।

च्यत । कथमसात् प्रथने प्रथयतीति शब्दः । मन्त्राभिधानात् । मन्त्रेण पुरोडाशमध्वर्युः प्रथस्वेति ब्रूते । यश्चैवं प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयति यथा यः कुर्विति ब्रूते स कारयति ॥ ३५ ॥

मन्त्रोऽपि प्रधानफलसंकीर्तनात्मिका स्तुतिरेवाम्युपगन्तव्या । कथमसति प्रथन इति कस्यायं प्रश्नः किं विध्युद्देशवर्तिनः पुरोडाशप्रथनस्यायार्थवादगतस्य यज्ञपतिप्रथनस्येति । द्विधाऽपि चायुक्तं पुरोडाशप्रथनं तावद्विधीयमानत्वादेव न प्रष्टव्यम् । न च मन्त्राभिधानात्तस्यास्तित्वं किं तर्हि स्वरूपसद्भावादित्युत्तरमप्यसंबद्धम् । अथ पुनरितरार्थवादन्यायेन कथमरुदतीतिवत्प्रश्नः । तथाऽप्युत्तरमसंबद्धम् । मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशमिति पुरोडाशेन संबध्यते न यजमानेन । तस्मादग्रन्थ इति केचित् । उभयथाऽपि त्विदमदुष्टम् । अस्तु तावत्पुरोडाशप्रथने । तत्र हि याज्ञिकानां-केपाचिदयं मन्त्रः कृत्वा प्रथनमभिमर्शने प्रयुज्यते सोऽयं स्वासिद्धान्तेन पृच्छति कथमसति—धृते प्रथने प्रयुज्यमानेनानेन प्रथयतीति ।

तत्राम्युपेत्यवादेनोत्तरं मन्त्राभिधानादिति । यद्यपि प्रथनं प्रथमकृतत्वान्नास्ति मन्त्रेण नु सत्तयोच्यत इत्युपपन्नः शब्दार्थः । अथ वा सर्वप्रयोजकव्यापाराणां प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्वमर्थरूपेण स्थितमिति शब्दैरपि तथैव प्रवर्तितव्यम् । इह च स्तुतिविषयसिद्धयर्थं प्रथयतीत्येतद्विधीयत इत्युक्तम् । तत्राऽऽह नायं विधिः संभवति विषयानुपपत्तेः । प्रयोजकव्यापारो हि प्रतीयमानस्तद्गोचरः स्यात् । स चानुपात्तप्रयोज्यव्यापारत्वाच्च प्रतीयते तेन यथा यजेतेत्यनुक्ते यानयतीति नोच्यते तथेह प्रथेतेत्यनुक्ते प्रथयतीति न वाच्यम् । न चेह पुरोडाशः प्रथेत तेन वा प्रथितव्यमित्युपादानमस्ति । तस्मिन्नसति प्रथयतीत्यनुपपन्नम् । तदुपपादयति मन्त्राभिधानादिति प्रतीकगृहीतमन्त्रोपात्तप्रयोज्यव्यापारं हि ब्राह्मणं प्रथयतीति विधत्ते । यश्च प्रथस्वेति ब्रूत इत्यनेन पुरोडाशकर्तृका क्रियामध्वर्युः प्रेष्यतीत्येतद्दर्शयति । यद्यपि च संभाव्यमानकियाणां प्रयोज्यानामनुपादायापि व्यापारं शब्देन प्रयोजकव्यापारः सिध्यतीत्येतदप्युत्तरं संभवति तथाऽपि तूत्तरविषयादुपादानपूर्वकतैवोक्ता । अथ वाऽस्तु यजमानप्रथने कथमसतीति सर्वस्तुतीनां किञ्चिच्छब्दगतमर्थगतं वाऽऽलम्बनमुक्तम् । तदत्र किं निबन्धना स्तुतिरिति । तदभिधीयते । मन्त्रोक्तमर्थमाश्रित्य स्तुतिः प्रवर्तियते । मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशं ब्रूत इति न पुरोडाशप्रथनोपादानाभिप्रायं किं तर्हि पुरोडाशं ब्रवीति, उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति । प्रथन्वेत्यपीति क्रूरणः प्रमृत्यर्थो न शब्दपदार्थतायै । यश्च प्रथस्वेति ब्रूत इत्यापि तदार्थ एव । प्रथतामिति ब्रूत इत्यर्थः । यश्चैवं ब्रूते स प्रथयत्यनेनैव । गुणवादात् । अथ वा तदाचष्ट इत्येवं मुख्यमेव प्रथयतीत्यर्थमाश्रित्य प्रथनबुद्ध्या भिद्धा स्तुतिः ॥ ३६ ॥

चेतनसाहस्यमुपपादयितुकाम आमन्त्रणशब्देन लक्षयति ओपधे त्राय-
स्वैनमिति, शृणोत ग्रावाण इति । 'अतः पर प्रातरनुवाकानुवचनं भवि-
ष्यति, यत्राचेतनाः सन्तो ग्रावाणोऽपि शृणुयुः, किं पुनर्विद्वांसोऽपि
ग्राहणा इति । इत्थंचाचेतना अपि ग्रावाण आमन्त्र्यन्ते ॥ ३८ ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ३९ ॥

अद्वितीयाँरिति गौण एष शब्दः । अतो न विप्रतिषेधः । यथा त्वमेव
माता पितेति, तथैकरुद्रदैवत्ये एको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इत्य-
विरोधः ॥ ३९ ॥

वियावचनमसंयोगात् ॥ ४० ॥

यच्चकर्मशालेऽवहन्तिमन्त्रेण माणवको न पूर्णिकोऽवहन्ति प्रकाश-
यितुमिच्छतीति । अयन्नसयोगाद्, न यज्ञोपकारायैतत्प्रकाशयितुमि-
च्छति । ननु प्रकाशनानभ्यासोऽक्षराभ्यासश्च परिचोदितः । उच्यते ।
सौकर्यात्प्रशाननभ्यासो दुर्ग्रहत्वाच्चाक्षराभ्यासः ॥ ४० ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४१ ॥

विद्यमानोऽप्यर्थः प्रमादालस्यादिभिर्नोपलभ्यते । निगमनिरुक्तव्या-

पेणाग्निन्तुतिरुपवर्ष्यते । तत्र चत्वारि शृङ्गेति दिवसयामाना ग्रहणम् । त्रयो अन्य
पादा इति शीतोष्णवर्षाकाल । द्वे शीर्षे इत्ययनाभिप्रायम् । सप्त हस्ता इत्यश्वन्तुति ।
त्रिधा बद्ध इति सवनाभिप्रायेण । वृषभ इति वृष्टिहेतुत्वेन स्तुति । रोरवीति स्तम्-
यित्नुना । सर्वलोमप्रसिद्धेर्मेहान्देवो मर्त्यानांविवेशेत्युत्साहकरणोपकारेण सर्वपुरपहृदया-
नुप्रवेशात् । एवमनेन मार्गेणास्ति तावद्धर्मसाधनमृति ॥ ३८ ॥

अद्वितीयाँरद्वितीरिति । नात्र घृत्वादीनि विवक्षितानि किं तर्ह्यदितौ प्रकाशयि-
यित्वायामविद्यमानविप्रतिषिद्धधर्मोपादान म्युत्पत्त्यर्थम् । गुणवादेन त्वौदुम्बराधिकरण-
वत्प्रवादो योजयितव्य ॥ ३९ ॥

यद्यपि पूर्वपक्षेऽयमभिप्रायो नोपन्यन्तस्तथाऽपि समवादुपन्यस्यते । यदि हि स्वाध्या-
यशालेऽर्धवचनमुपयुज्येत ततस्तदाश्रीयेत न त्वेवमस्ति कर्मभिरसयोगात् । तदनभ्यासस्य
प्रोक्षणादिवत्सौकर्यात् ॥ ४० ॥

यद्यु पर कारणप्रक्षेपत्वमुक्तं तदयुक्तम् । सत एवार्थस्य पुरपापराधेनाविज्ञानात् ।
तत्र चार्थप्रकरणसूत्रदेवतार्थनिगमनिरुक्तव्याकरणज्ञानान्याधिगमोपाया । तेषां ह्येवमर्थ-
मेव पारिपालनम् । यथैव च व्याकरणेन नित्यपदान्वाख्यानानि क्रियमाणे ह्योपविकारादीना-
मुपायत्वेनोपादानमयुत्पन्नाश्च तैरेव पदोत्पादनमिव मन्यन्ते । तथाऽत्र नित्यवाक्यार्थ-

करणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितव्यः । यथा सृष्येव जर्मरी तुर्फरीतू
इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि द्विवचनान्तानि लक्ष्यन्ते । अनेन
अश्विनोः काममप्रा इत्याश्विनं सूक्तमवगम्यते । देवताभिधानानि च

प्रतिपत्तावार्षोपाख्यानमनित्यवदाभासमानमुपायत्वं प्रतिपद्यते । तत्र यथा कश्चिद्व्याच-
क्षणः पदतदवयवादीनां चेतनस्याभिव्यक्त्यस्य विशेषवाधादिव्यापारं निरूपयत्येतेनैवमुक्तोऽय-
मेवं प्रत्याहेति । यथा च पूर्वपक्षोत्तरपक्षवादिनौ व्यवहारार्थं कल्पितमेवमृष्यापेयवि-
विषया कल्पना । अथ वा परमार्थेनैवेदमृषिभिस्तथोक्तं न तु स मन्त्रस्तैरेव कृतस्तदानीं
वा पुरुषान्तरेष्वस्येव तेषामाविर्भूतः । किं तर्हि यथाऽद्यत्वेऽपि कश्चित्प्रकृतार्थविष-
क्षायां तदर्थं वाक्यमुपादित्समानस्तदर्थस्वरूपं मन्त्रं श्लोकं वाऽन्यदीयं स्मृत्वा स्ववाक्य-
स्थाने प्रयुङ्क्ते तत्रप्रत्ययेन चान्ये तदर्थमवधारयन्त्येवमिहापि वेदार्थविद्विस्तद्वासितान्तः-
करणैर्मृष्यादिभिरात्मीयव्यवहारेषु श्रुतिभामान्यरूपेण विशिष्टार्थप्रत्यायनार्थं मन्त्राः प्रयु-
क्तास्तद्वलेन चास्मदादीनां तदनुरूपाऽनित्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति । प्रत्ययदृढत्वार्थमेव
चाऽऽर्षस्मरणम् । तत्रैवमुपाख्यानं स्मरन्ति । यथा किल मूतांशो नाम कश्चिद्वार्षोपेर्जरा-
मरानिराकरणार्थं सृष्येवेत्येवमादिना सूक्तेनाश्विनौ स्तुतवान् । मूतांशो अश्विनोः काममप्रा-
इति चान्ते संकीर्तनात्तस्याऽऽर्षमाश्विनं सूक्तमिति च द्योतितम् । तत्र सृणिरङ्कुशः सर-
णत्तावन्त्वात्तमर्हन्ती तत्र वा साधू इति सृष्यवर्षात्कुञ्जरो । आकाररङ्गुण्डसि द्विवचनादेशः ।
तावित्वात्यर्थं जृम्भमाणानवष्टाद्ग्रहणव्यापृतौ जर्मरी । तुर्फरीतू हिंसन्ती । नितोदातिर्वधकर्मा
तरुमारणौ नैतोशौ—योद्धारी तविव तुर्फरी—त्वरमाणौ हिंसकाविति वा । पर्फरीका-
श्रोमायुक्तौ । उदन्यातिः पिशासार्थः, तत्र जातौ, उदन्यजौ प्रावृषिजौ चातकौ जेमना—उद-
कवन्तौ जेमशब्दात्प्रायादिविहितो मत्वर्थो न प्रत्ययः । तौ यथोदकलाभेन मत्तौ भवतस्तथा
यौ मदेरू तौ मे जरायुमरायु जराभरणघर्मकर्मार्च्छरीरभरणममरं च कुरुतमिति वाक्य-
शेषः । तेनैवं वाक्यार्थो यावद्दुःशाचोदिताविव कुञ्जरो सर्वतो जृम्भमाणौ शत्रूणां निहन्तारी
भवतो हित्वाविव च हिंसनव्यापृतौ दृश्येण च शोभते चातकाविव चोदकलाभेन मदात्प्री-
येते तावुमापि जराभरणयोः कुपिताविवानरत्वस्याभरणत्वस्य वा प्रीतावभरणममरं मे
शरीरं विषयामिति । “अभ्यक्सा त” इत्यमस्त्यार्थं तेन किलेन्द्रोऽभरत्वं धनं प्रार्थित-
स्तथा चोपरितन्यामृषि “त्वं तू न इन्द्र तं र्षि दा” इति श्रूयते । तदेवास्यामृष्य-
श्रुपक्षेण द्रष्टव्यम् । इयं च च्छन्दोमद्वितीयेऽहनि मरत्वतीये शस्त्रे विनियुक्ता । तत्राम्य-
गित्यमादाब्धोऽन्ययं साहित्यवाची यतोऽप्रात्य इनि भवति सहाश्रतीत्यन्यत्रसा त इन्द्र,
फाष्टिरायुधविशेषः पाणिलेप्यः, अम्बे इति—अस्माकं सनेभि—पुराणम् । अयं—तोयं मरुतो
जानन्ति—शिषन्ति । अग्निश्चिदित्युपमायां हि रम, अतमे—शुष्कतृणे शुशुकात्—दीप्त-

घटन्ते जर्भरीत्येवमादीनि । अवयवप्रसिद्ध्या च लौकिकेनार्थेन विभे-
ष्यन्ते । एवं सर्वत्र ॥ ४१ ॥ *and their special significance as determined
by their etymology & common usage*

उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ४२ ॥

परंतु श्रुतिसामान्यमात्रमित्यत्रेति ॥ ४२ ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ४३ ॥

आग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इति विधानाद्विषयितार्यानामेव मन्त्राणां
भवति लिङ्गेनोपदेशः । यद्दि तेऽग्निप्रयोजनास्ततस्त आग्नेय्या नामिन्द्र-

व्यसंनिधानात् ॥ ४३ ॥ *because they are capable of signifying the
verb अग्नि & not because they contain the verb अग्नि*

ऊहः ॥ ४४ ॥

indication

ऊहदर्शनं च विषयितार्यानामेव भवति । किमुहदर्शनम् । न पिता
वर्षते न मातेति । अन्ये वर्षन्त इति गम्यते । प्रत्यक्षं कौमार्यौवन-

वान् आप इव द्वीपं दधति प्रयासि—अन्नाद्यानि । वाक्यार्थे तु प्रथमतृतीययोर्द्वितीयव-
तुर्पयोश्च पदानां संबन्धः । तत्र सेत्येनदातिष्ठो यच्छब्दमृत्तृतीयपादे कल्प्यते । शुष्कनृणे
दीप्तोऽग्निरिव या लक्ष्यते तव सहचारिणी नित्यमृष्टिस्तव बहुमा सा तावच्चत्प्रसादेनास्मा-
कमेव । येऽप्यमी पुराणं जलं वृष्टिरूपेण विक्षिपन्त आप इव द्वीपमन्नाद्यानि धारयन्ति तव
प्रियसत्तास्तेऽप्यस्माकमेव स त्वमेवं साधारणद्रव्यः सन्नमरत्वं न केवलं देहि । एकया
प्रतिष्ठाऽपिबद्धिर्नान्द्रस्यैव स्तुतिः । एकेन प्रयत्नेनापिबन्ताकं—यौगपद्येन, सरांसि—पा-
त्राणि सोमस्य पूर्णानि इन्द्रः काणुका—कामयमान. कामुरुशब्दस्य च्छान्दसो वर्णन्यत्ययः ।
आकारस्तु विभक्त्यादेशः । अथ वा वान्तमानीत्यादयो निरुक्तोक्तः काणुकाशब्दवि-
कल्पना योनर्नायाः । तदेवं सर्वत्र केनचित्प्रकारेणाभियुक्तानामर्थोत्प्रेक्षोपपत्तेः प्रसिद्धत-
रार्थामावेऽपि वेदस्य तदम्युपगमात्सिद्धमर्थवत्त्वम् ॥ ४१ ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । यजमानमनावत्प्रार्थयिता इन्द्रश्च प्रार्थ्यमानः सर्व-
दाऽस्ति । क्रीकटा नाम यद्यपि जनपदास्तथाऽपि नित्याः । अथ वा सर्वलोकम्याः
कृपणाः क्रीकटाः । प्रमगन्दः—कुर्मादवृत्तिः स हि प्रभूनरमागमिष्यतीत्येवं ददाति ।
मीषाशासः—पण्डस्तदीयं धनं त्रैषाशासम् । तच्च सर्वमयज्ञाङ्गमूनं तेषां कर्मण्यप्रवृ-
त्तेस्तदस्माकमाहरेति । शेषं गतार्थम् ॥ ४२ ॥

आग्नेय्येन्यग्निना देवतया लिङ्गेन तदभिधानसामर्थ्येन वा य उपदेशः स तदर्थार्थिता
मन्त्रस्य घोटयति । देवतानद्विनो ह्येष म्मर्थेने यं चार्थप्राधान्येन मन्त्रः प्रकाशयति
सा तस्य देवता नामिधानमात्रेण । एकदेवन्येऽपि मन्त्रेऽनेकदेवान्तरपदप्रयोगे सति
तदेवत्यव्यपदेशामावात् । प्राचान्याभिधानं च नार्थपरत्वेन विनोपपद्यते ॥ ४३ ॥

ऊहदर्शनं न माता वर्णन इति । अर्थे च इष्ट्यादितृद्धेः प्रत्यस्तत्वात्प्रतिषेधासंभवा-

स्याद्विरेवर्धन्ते मात्रादयः । शब्दो न वर्धत इति सूते । कां पुनः

शब्दस्य वृद्धिः । यद्द्विवचनबहुवचनसंयोगः ॥ ४४ ॥

विधिशब्दाश्च ॥ ४५ ॥ *विधिशब्दाश्च*

विधिशब्दाश्च विवक्षितार्थानेष मन्त्राननुवदन्ति । शतं हिमाः शतं
वर्षाणि जीव्यासमित्येतदेवाऽऽहेति ॥ ४५ ॥ *in this passage*

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

[१] धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥ पू० ।

एवं तावत्कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् । अथेदानीं यत्र न वैदिकं
शब्दमुपलभेमहि अथ च स्वरन्त्येवमयमर्थोऽनुष्ठातव्य एतस्मै च प्रयोज-
नायेति । किमसौ तथैव स्यान्न वेति । यथा अष्टकाः कर्तव्याः, गुरु-

दानर्थक्यात्तदङ्केष्विति शब्दे विज्ञायते । तत्रापि स्पौष्ट्यादिवृद्धचसंभवादाधिकार्यवाचित्वेन
द्विवचनबहुवचनयोः प्रतिषेधः । स चार्थपरत्वे सर्वपशुविशेषणमात्राद्युपादिस्त्रयां सत्या-
मवकल्पते । या चान्यपदवृद्धिसम्भवावर्तीतिरियं च । यद्यपि मातृप्रभृतीनां पाराय्या-
त्संबन्धिभेदादेव च भेदसिद्धेरनुल्लङ्घनं सदेवानुवदति तथाऽपि न्यायामगतानूहसंकीर्तना-
न्त्यायरहितेपूहसंप्रत्ययात्प्रकृतौ विवक्षितार्थता विज्ञायते । अन्यथा तु तददृष्टमाधिकृतै-
रेव सान्धेय । तथा यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराप्रेत्येवमनोता कर्त्तव्यहृत्प्राप्तिदर्शनं, एव-
मुस्त्राणां षणानामित्येवमादीनां यथार्थमूहितानामेवाऽऽज्ञानमपि विवक्षितार्थं भवि-
ष्यति । इतरथा प्राकृतपदत्यागेऽन्यकल्पने चादृष्टद्वयं कल्पयेत् ॥ ४४ ॥

विधिरिव च शास्त्राणामिदंस्तत्र तत्र पर्यायेरवयवान्वास्त्यानिर्वचनानिर्वचनार्थप्रकाश-
नपरत्वं दर्शयति । अर्थानाश्रयणे हि सर्वं तदनर्थकं स्यात् । तस्माद्विवक्षितवचना मन्त्रा
इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

(इति मन्त्राधिकरणम्) ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मकारिलस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्यानान्त्रयार्तिके
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

एवं तावद्विस्पर्धवाद्मन्त्रनामधेयात्मकस्य वेदस्य धर्मं प्रत्युपयोगः साधित इवा-
नी पीरुपेयीषु स्मर्यमाणार्थावधिषु मन्वादिप्रणीतनिवन्धनासु स्थितिप्वनिवन्देषु चाऽऽचां-
रेषु चिन्ता । तत्र निचिदुदाहृत्य विचारः कर्तव्य इत्यष्टकदिम्बरणानि मन्वादिस्थानि

रनुगन्तव्यः, तदागं खनितव्यम्, प्रपां प्रवर्तयितव्या, शिखाकर्म कर्तव्यमित्येवमादयः । तदुच्यते । धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति । शब्दलक्षणो धर्म इत्युक्तम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

तद्वन्धसमर्पितानि प्रमाणाप्रमाणविचारविषयत्वेनोदाह्रियन्ते । संदेहेहेतुश्चाभिधीयते ।
 पारतन्व्यात्स्वतो नैषां प्रमाणत्वावधारणा ।
 अप्रामाण्याधिक्यस्तु द्रदिज्ञैव विहन्यते ॥

मन्वादिषणं स्मृत्यपेक्षं स्मृतिश्च मूलप्रमाणापेक्षिणीति नैकस्यापि वेदवाग्निरपेक्षप्रामाण्यनिश्चयः । यतस्तु वेदवादिनामेवाविभागेनाविच्छिन्नपारम्पर्यपरिग्रहदाढ्यमतो नाप्रामाण्याध्यवसानमिति युक्तः संदेहः । तत्र पूर्वपक्षवादी वदति नैषां प्रामाण्यमेवापेक्षितव्यमिति । कुतः ।

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते ।
 पूर्वज्ञानाद्धिना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते ॥

सर्वस्मरणानि हि प्रत्यक्षाद्यवगतेऽर्थे तदानुरूप्येणोपभ्यायमानान्यर्थं समर्थयन्ति । तदिहाष्टकादीनां स्वर्गादिसाध्यसाधनभावं प्रत्यक्षादीनि तावन्न गृह्णन्तीति साधितम् । शब्दोऽपि यथाऽग्निहोत्रादिषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यते नैवं मन्त्राः ।

प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे सद्भावकरूपना ।
 धर्मास्तित्वप्रमाणाद्धि विप्रकृष्टतरा भवेत् ॥

शब्दस्य तावदेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणम् । स चेत्तेनानवगम्यमानोऽप्यभूतीत्युच्यते ततो धरं धर्मास्तित्वमेव निष्प्रमाणकमभ्युपगतामिति ।

न वाऽऽनुमानमप्यम्भिन्नप्रकृष्टकाश्रुतिकल्पने ।
 न हि स्मृतिस्तथा व्याप्ता दृष्टान्यद्वाऽनुभाषकम् ॥

यथैव धर्मं संभवादर्शनाच्च किञ्चिच्छिन्नं कल्पते तथाऽष्टकादिश्रुतावपि ।
 न वाऽऽगमेन तद्दोषो नित्येन कृतकेन वा ।
 विश्वम्भः कृतके नास्ति नित्यो नैवोपपद्यते ॥

यद्यप्येन्द्रियकर्तृत्वाद्दृष्टकादिस्मृतीनां परिरूपेयागमगम्यत्वं संभवति । तथाऽपि त्रिप्रलम्भभूयिष्ठत्वादश्रद्धेयवचनेषु पुरेपेध्वनध्यवमानम् । दृश्यन्ते क्षानामिकानप्यर्थानामिकत्वाद्यवारोपेण केचिदद्यत्वेऽप्यभिध्यानाः । तेन मन्वादिमिरपि किमष्टकाश्रुतीरुपलभ्य वेदमूलत्वं स्वनिबन्धनानां प्रतिज्ञातमुतानुपलभ्यैव श्रद्धेयभावत्वार्थमिति दृष्टपुर्याकुलिनैवेतसां भवति संदेहः । तावता च प्रामाण्यविधातः । नित्यस्य वचनस्याऽऽदिमत्स्मरणमूलप्रतिपादने व्यापार एव नाम्नि । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वयं मूलत्वं प्रतिपद्यन्ते ।

अतो निर्मूलत्वान्नापेक्षितव्यमिति । ननु ये विदुरेतिथयसौ पदार्थः
कर्तव्य इति कथमिव ते वदित्थ्यन्त्यकर्तव्य एवाप्यमिति । स्मरणानुपप-
त्त्या । शननुभूतोऽश्रुतो चाऽर्थः स्मर्यते, न चास्यावैदिकस्यालौकिकस्य
च स्मरणमुपपद्यते पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति । या हि बन्ध्या स्मरे-
दिदं मे दौहित्रकृतमिति न मे दुहिताऽस्तीति मत्वा न जातुषिदसौ

विविधन्यत्वात् । न च मूलान्तरं न्यायागतं सूचय । अन्यपरत्वात् । न च सर्वेषां सृति-
प्रणयिनःप्रविर्तानम् । येन पीरूपेणामत्रलादुपलब्धपूर्वश्रुतिमूलत्वं स्यात् ।

न च विज्ञायते वाक्यं वदित्थं तैर्विस्तपितम् ।

अर्थवादादिरूपाद्धि पश्यामो भ्राम्यतो बहून् ।

यदि हेतदेकमेतेन भ्रम्येत यथाविधि वाक्यान्त्येव मन्वादिभिरुपलब्धानीति । ततः
काऽपि कल्पना स्यादत्यन्तेऽप्यन्यपरार्थवादादिवचनेभ्योऽपि भ्राम्यन्तः पुरुषा दृश्यन्ते ।
तेन तेष्वप्यासङ्गा भवति । मृतसाक्षिकन्यवहारस्य च प्रलीनशास्त्रमूलत्वकल्पनार्थां यस्मै
यद्रोचते स तदप्रभाषीकुर्यात् । तस्मान्नाऽऽगमेनापि मूलोपलब्धिः ॥

उपमानं त्वदृष्टेऽर्थे सदृशो चानिरूपिते ।

नैवेष्टमिति तेनापि न मूलश्रुतिसाधनम् ॥

अर्थापत्त्याऽपि यत्किं चिन्मूलमित्यवगम्यते ।

तच्चाप्रमाणपलेऽपि भ्रान्त्यादि न विरुध्यते ॥

यदि हि श्रुतिकल्पनेन विना सृतिर्नोपपद्यते ततः सम्बद्धमूला स्यात् । संभवति तु
स्वप्नमूलत्वेन तेनैकैकान्यथादर्शावचेः सामान्यतो दृष्टस्य चाऽनवकाशः । तस्मान्मुपल-
ब्धिगोचरापत्त्यां श्रुतेः सत्यपि मूलान्तरेष्वभिप्रेतमूलाभावाच्चिर्भूत्वाभिधानम् । ननु
ये विदुरेयमिति कर्तव्यताक एवंफलकथासौ पदार्थः कर्तव्य इति । अथ वा
ये कर्तव्योऽस्मावित्तरिषं विदुस्ते तेषां विज्ञानमस्तादृशाः कथमिवास्मान्निप्रलब्धुं न
कर्तव्योऽस्माविति वक्ष्येयुः । नन्वन्य एवं वदन्ति कर्तव्य इत्यन्वे न वा कर्तव्य इत्याहुः ।
कथमन्यत्वं यदा तेषामप्येवमर्थं समर्थत इति कथिते यवत्येवं प्रतिपात्तः । अथ वा
ये मन्वाद्येषु विदुरकर्तव्योऽर्थं पदार्थ इति कथमिव ते विनाऽपरायेन लोकं बध्दविदुं
वदित्थ्यन्ति कर्तव्य एवाप्यमिति । स्मरणानुपपत्त्येति । ये तावन्मन्वादिभ्योऽर्वाहः
पुरुषास्तेषां यज्ज्ञानं तत्तापदनकगतपूर्वार्थत्वात् सृतिः । मन्वादीनामपि यदि प्रथमं किं
चित्प्रमाणं संभाव्यते ततः स्मरणं भवेत्ताम्यथा । कस्मात्पुनः पुनं दुहितरं चाऽतिक्रम्य
बन्ध्यादौहित्रोवाहरणं कृतम् । म्यानसुख्यत्वात् । पुत्रादिस्पर्शार्थं हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानं

१ यदुन्मते दिग्गतिना श्रुतादौपदेश्यः । न तन्मर्ममते कस्मात्तत्राऽऽत्वा जायते स्वप्नम् ॥
इत्यादिना विष्णुदर्शन्यादिति भावः ।

प्रतीयात्सम्यगेतज्ज्ञानमिति । एवमपि यथैव पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद इति प्रमाणमेवा स्मृतिरेवमियमपि प्रमाणं भाविष्यतीति । नैतदेवम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वाद्ग्रन्थस्य नानुपपन्नं पूर्वविज्ञानम् । अष्टकादिषु त्वदृष्टा-
 र्थेषु पूर्वविज्ञानकारणाभावाद्ग्रामोहस्मृतिरेव गम्यते । तद्यथा कश्चिज्जा-
 त्यन्धो वदेत्स्मराम्यहमस्य रूपविज्ञेयस्येति । कुतस्ते पूर्वविज्ञानमिति च
 पर्यनुयुक्तो जात्यन्धमेवापरं विनिर्दिशेत् । तस्य कुतः । जात्यन्धान्तरात् ।
 एवं जात्यन्धपरम्परायामपि सत्या नैव जातुचित्संप्रतीयुर्बिदासः सम्य-

दौहित्रम्यानीय स्मरणमतश्च यथा दुहितुरभाव परामृश्य दौहित्रस्मृतिं भ्रान्तिं मन्यते
 तथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षाद्यमवपरामर्शादष्टकादिस्मरणं मिथ्येति मन्यन्त्यम् । यथैव
 पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद इति—वाक्यानुमानाभिप्रायेणोक्तम् ।

इतरस्त्वर्थम्यैवाविच्छेदस्मरणमयमाहेति मत्वा पुनर्निर्मूलत्वमाह । वेदः पुन सवि-
 शेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र घटादिवदेव पुरूपान्तरस्यमुपलभ्य स्मरन्ति । तेषां स्मृतमुपलभ्या
 न्येऽपि स्मरन्तोऽन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्तीत्यनादिता । सर्वस्य चाऽऽत्मीयस्मरणात्पूर्व-
 मुपलब्धिः समवतीति न निर्मूलता । शब्दसबन्धन्युत्तमात्रमेव चेह वृद्धव्यवहारा
 र्थिनम् । प्रागपि हि वेदशब्दादन्वयवस्तु विलक्षण वेदान्तरविलक्षण वाऽन्येतृभ्यमृग्मे
 दादिरूप मन्त्रत्राहाणदिरूपाणि चान्यविलक्षणान्युपलभ्यन्ते । सर्वेषां चानादयः सज्ञा इति
 तद्द्वारेणोत्तरकालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षत्व साधितम् । नन्वेष्टकादिषु पुरुषान्तरस्ये
 प्यपि कुम्भकारनियाम्बिव हि चिद्विज्ञानमूलमस्ति । यद्वि हि कर्मस्वरूपमात्र स्मर्येन
 तत पाकादि तदिन्द्रियैरन्याननुतिष्ठतो दृष्टा परे स्मरेयुः । यतस्त्विह स्वर्गादिसाध्यसा
 धनसबन्ध स्मर्येते । नासौ पुरूपान्तरेपुत्रपद्यमान कश्चिद्दृश्यत इत्यन्धपरम्परान्यायेना-
 प्रमाणता । सर्वस्यानादिस्यवहारोपन्यासेन वेदवत्प्रसिद्ध्यभिमानो भवत्यतोऽन्धपरम्परानि
 दर्शनम् । वेदे हि प्रामाण्यम्यानादित्वमिहाप्रामाण्यस्य । कथम्—

यो यो ग्रहीता जात्यन्ध स स्वय नोपलब्धवान् ।

श्वातन्त्र्येणाग्रहीते च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥

तादृश वाऽष्टकादिस्मरणम् । न च चोदना मूलभूतोपलभ्यते । न चाननुभूतसबन्धाऽ
 नुमाद्यु शक्यते । यद्वि च वेदादुपलभ्य स्मृतयः प्रवर्तिता स्युस्ततोऽर्थस्मरणवदित उप
 लभ्याय मन्वादिभिः ग्रणीत इत्यपि पारम्पर्येण स्मर्येते । म्यादेतद् । अर्थस्मरणेन कृता
 र्थानां निःप्रयोजन मूलस्मरणमनादराद्भ्रष्टमिति । तदयुक्तम् । न हि यत्कृत प्रामाण्य
 तदेव विगम्ये युज्यते । अर्थस्मृते स्वतः प्रामाण्याभावात् । सर्वे पुरूपान्तावदेतज्ज्ञाननि
 यथा वेदमूलज्ञानाद्विना प्रामाण्यं न निश्चीयत इति ने कथं नैव तत्रानादरं कुर्युः । अपि च—

गदर्शनमेतदिति । अतो वाऽऽदत्तव्यमेवंजातीयकमनुपपत्तं स्यादिति ॥१॥

अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि वेति पक्षो व्याघ्रत्यते । प्रमाणं स्मृतिः । विज्ञानं हि तर्कामि-
त्यन्यथा भविष्यति।पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणभावादिति चेत् ।

येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् ।

कस्मात्तेनैव तन्मूलं चोदना न समर्पिता ॥

यदि हि तैरुप्यर्थात्प्रमाणान्वेष्योऽधिगतं न वेद्यो दृष्ट इति ततस्तत्पूर्वकेष्वप्ययमेव
पर्यनुयोग इति निर्मूलसंप्रदायस्यप्रसङ्गान्निर्मूलत्वात् मुच्यमे । यदि तु प्रलीनशास्त्रामू-
लता कल्प्येत ततः सर्वासां बुद्धादिस्मृतीनामपि तद्द्वारं प्रमाणं प्रसज्यते । यत्स्यैव
च यदभिप्रेतं स एव तत्प्रलीनशास्त्रामस्तके निक्षिप्य प्रमाणीकुर्यात् । अथ विद्यमानशास्त्रा-
गता एवैतेऽर्थास्तथाऽपि मन्वाद्यश्च इव सर्वे पुरुषस्तत्र एवोपलप्स्यन्ते । युक्ततरा च स्वा-
ध्यायाध्ययनविधेः साक्षाद्देवादेव प्रतीतिरिति स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं स्यात् । न च ताद्विज्ञा-
यते । कीदृशाद्वाक्यादिदं मन्वादिभिः प्रतिषलं किं विधिपरादुत्तार्यैवाद्दरूपादिति । पर्य—

महताऽपि प्रयत्नेन तमिच्छायां परामृशन् ।

कृष्णशुक्लविषेकं हि न कश्चिदधिगच्छति ॥

न च मन्वादिवचनाद्देवमूलत्वं निश्चिनुमः । ते हि निर्मूलमपि विप्रलम्भादिहेतोरुक्त्या
लोकं वञ्चयितुमेवं वदेयुः । तस्मादप्रमाणम् ॥ १ ॥

सर्वथा तावन्मन्वादिप्रणीताः सन्निबन्धनाः स्मृतयः शेषाणि च विद्यास्थानानि स्वार्थे
प्रतिपादयन्त्युपलभ्यन्ते । मन्वादीनां चाप्रत्यक्षत्वात्तद्विज्ञानमूलमदृष्टं किं निदवश्यं
करुणमियम् । तत्र च—

भ्रान्तेरनुपवाद्वाऽपि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनान् ।

दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनेव लयीयती ॥

सर्वत्रैव चादृष्टकल्पनायां तादृशं कल्पयितव्यं यदृष्टं न विद्विष्यति न वाऽदृष्टान्तर-
मासन्नयति । तत्र भ्रान्तौ तावत्सम्बद्धनिबद्धशास्त्रदर्शनविरोधापत्तिः सर्वलोकाभ्युपगत-
दृष्टप्रामाण्यवाचक्य । इदानीन्तनेषु पुरुषैरपि भ्रान्तिर्न मन्वादीनामनुवर्तिता । तत्पारिहारोप-
न्यासश्च मन्वादीनामिस्थनेकादृष्टकल्पना । अनुभवेऽपि स एव तावदनुभवः कल्पयि-
तव्यः । पुनश्चेदानीन्तनसर्वपुरुषजातिविपरीतसामर्थ्यकल्पना, मन्वादेस्तच्चैतत्सर्वज्ञवादे
निराकृतम् । पुरुषवाक्यपराऽप्यन्वपरम्परया निराकृता । न हि निष्प्रतिष्ठप्रमाणात्म-
लामो दृढयते । तथा विप्रलम्भेऽपि तत्कल्पना । विप्रलम्भसा प्रयोजनं लोकस्य च तत्र
न्तिस्तस्याश्चेत्यन्तं काष्ठमनुवृत्तिरित्याद्याश्रयणीयम् । उत्पन्नस्य च दृढस्य अ...

निराकरणाद्दृष्टविरोध । तस्मात्सर्वेभ्यश्चोदनाकल्पनेव ज्यायसी । तत्र हि तन्माप्राष्टष्ट
 म्युपगम । शेषास्तु महाजनपारिग्रहादय सर्वेऽनुविधीयन्ते । सभाभ्यते च मन्वादीना
 चोदनापूर्वविज्ञानकारणत्वेन । तदर्थमेवाऽऽह—तेनोपपन्नो वेदसयोगस्त्रैवर्णिकाना
 मिति । यानि पुनरनुपपन्नवेदसभावनाना म्हेच्छादीनामतीन्द्रियार्थस्मरणानि तेषा मूल-
 कल्पनावेलायामेव चोदना सभावनापठ नाऽऽरूढेति मिथ्यात्वहेतुभूतचतुष्टयपारिशेष्याद्-
 प्रमाणत्वम् । सभाविताया पुनश्चोदनाया कारणान्तरनिषेधे कृते निर्भूलत्वासभावत्परि
 शेषसिद्ध चोदनामूलत्वम् । यत्तु किमर्थं चोदना नोपलभ्यन्त इति । तत्र के चिदाहु ।
 नित्यानुमेयास्ता न कदा चिदुच्चार्यन्ते । यथालिङ्गादिकल्पिता । कथमनुच्चारिताना
 मूलत्वोपपत्तिरिति चेत् । नैष दोष । पाठाविच्छेदेवत्पारम्पर्येण स्मरणोत्तत्सिद्धे ।
 यथैव हि ग्रन्थ सप्रदायादविच्छिन्नोऽस्तित्व भजते तथैव प्रतिज्ञया नित्यानुमेयश्रुति
 सप्रदायाविच्छेदसिद्धि । तत्त्वयुक्तम् । अन्धपरम्परान्यायादेव । या हि चोदना न कदा
 चिदुच्चार्यते तस्या सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसशामावाद्दुर्लभतरमस्तित्वम् । तथा च स्मृते-
 रपि सैव बन्ध्यादौहित्रतुल्यता । लिङ्गादीना तु नित्यत्वान्नित्यमनुश्चितश्रुत्यनुमानका-
 रणत्वमविरुद्धम् । तेन वर प्रलीनश्रुत्यनुमानमेव । न च प्रलयो न सभाभ्यते । दृश्यते
 हि प्रमादालस्यादिभि पुरुषक्षयाद्याल्पविषयत्वम् । न चैव सति यत्किं चित्प्रमाणमाप-
 त्स्यते । शिष्टत्रैवर्णिकद्वन्द्वस्मरणान्ययानुपपत्तिलभ्यत्वाच्छ्रुत्यनुमानस्य । यद्वा विद्यमान
 शाखागतश्रुतिमूलत्वमेवास्तु । कथमनुपपलब्धिरिति चेदुच्यते—

शाखाना विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणा प्रमादत ।

नानाप्रकरणस्यत्वात्स्मृतेर्मूल न दृश्यते ॥

यत्तु किमर्थं वेदवाक्यान्वेव नोपसंगृहीतानीति । सप्रदायविनाशभीते । विशिष्टानु-
 पूर्वा व्यवस्थितो हि स्वाध्यायोऽध्येतय श्रूयते । स्मार्ताश्चाऽऽचारा के विश्वचित्कृत्या
 विच्छास्तायाम् । तत्रापि तु केचित्पुरुषमेवाधिकृत्याऽऽन्नायन्ते । येन ऋतुप्रकरणान्नाता
 केनाचिन्नितेनोत्कृष्यमाणा पुरपधर्मता भजन्ते । यथा ' मलवद्वाससा सह न सर्व
 देव ' ' तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरैत् ' इत्येवमादयः । तत्र यदि तावदान्येव वाक्या
 न्युद्धृत्याध्यापयेयुस्तत नमान्यत्वात्स्वाध्यायविधिविरोध स्यात् । अनेन च निर्देशे
 नान्येऽप्यर्थवादोद्धारेण विधिमात्रमधीयीरन्कर्मौपधिकमात्र वा । तत्र वेदप्रलय प्रसज्येत ।
 न चावश्य मन्वादय सर्वशास्त्राध्यायिनः ।

ते हि प्रयत्नेन शाखा तराण्यामिम्य श्रुत्वाऽर्धमात्र स्ववाक्यैरविस्मरणार्थ निबधीयु ।
 न च वाक्यविशेषो ज्ञायते । यथैव हि स्मृतेर्दृष्टत्वाद्भ्रान्तिमूलत्व नास्त्येवमर्थवादमूलत्व
 मपि । शकनुवन्ति हि ते विध्यर्थवादो विवेचुम् । तत्र स्मृतेर्विध्यात्मकत्वात्प्रकृतिता

2 This is a common mistake that in the case of स्मृतिः, Remembrance, of the 3 higher classes, there is actual support in the words

अस्या एव स्मृतेर्द्वाद्विभक्तः कारणमनुमास्यामह । तच्च नानुभवन्तम्, अनुपपत्त्या । न हि मनुष्या इहैव जन्मन्येवंजातीयकमर्थमनुभवितुं शक्नुवन्ति । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते । ग्रन्थस्त्वनुमीयेत, कर्तृसामान्यात्स्मृतिवैदिकपदार्थयोः । तेनोपपन्नो वेदसंयोगश्चैवर्णिकानाम् ।

ननु नोपलभन्त एवंजातीयकं ग्रन्थं ^{actually known to} स्मरन्ती मीरन्, विस्मरणमप्युपपद्यत इति ।

कानां स्मरतां, विस्मरणस्य चोपपन्नत्वाद्ग्रन्थानुमानमुपपद्यत इति प्रमाणं स्मृतिः ।

अष्टकालिङ्गाश्च मन्त्रा वेदे दृश्यन्ते यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्येवमादयः । तथा प्रत्युपरिधतनियमानामाचाराणां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यम् । गुरोरनुगमात्मीतो गुरुरध्यापयिष्यति ग्रन्थग्रन्थभेदिनश्च न्यायान्परि-

दात्म्यानुमानलब्धास्पष्टेऽर्थवादपूर्वकत्वं निष्प्रमाणकम् । अपि च वेदोऽखिलो धर्ममूलं सप्तर्वोऽभिहितो वेद इति च स्वयमेव स्मृतृभिरात्मा बध्वा समर्पितस्तच्चैतन्नियोगतस्तत्कालैः कर्तृभिर्बुद्धिकारित्वादुपलब्धमतः सिद्धं वेदद्वारं प्रामाण्यम् । यस्तु कर्तृसामान्यात्स्वतन्त्रमेव प्रामाण्यं वेदमूलत्वं वाऽनुमानेन साधयति तस्यार्थकामानुसारिभिर्दृष्टार्थराचारैरनेकान्तः । क्षुयमाणश्च्युतधीनप्रामाण्यापत्तेश्च विरुद्धता तस्मादर्थापत्तिरेवात्रान्यभिचारादुपचारात्पश्चान्मानादनुमानत्वेनोक्ता । अस्या एव स्मृतेर्द्वाद्विभक्त इति । दृढत्वात्कारणानुमानमथ यः दृढत्वस्य । न हि मनुष्या इहैवेति । निःशेषसंस्कारच्छिदा मरणानन्तरित्वात्कर्मफलसंबन्धानुसंधानासंभवेनोच्यते । स्मृतिवैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादुपपन्नो वेदसंयोगश्चैवर्णिकानामिति । चोदनामूलसंभवापदलामार्थम् । विस्मरणमप्युपपद्यत इति । दृश्यते ह्यद्यत्वेऽप्यर्थस्मरणं ग्रन्थनाशश्च । यदा तु शास्त्रान्तरेषु विद्यन्त एव ताः श्रुतयस्तदाऽपि कस्यां शास्त्रायां क्वः पठ्यन्तइत्यस्यांशस्य विस्मरणम् । वैदिकत्वमात्रं तु प्रामाण्यसिद्धये परियालयन्ति । सद्भिः शेषज्ञानं पुनरनौपयिकत्वाद्नादार्तव्यमेव । तथा प्रत्युपरिधतनियमानामिति । आगतमागतं निमित्तं प्रति ये नियम्यन्ते वृद्धवयःप्रत्युस्थानादपस्तेषाम् । दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमिति । एतदयुक्तम् । कुतः—

धर्मं प्रति यतोऽवेदं प्रामाण्यं प्रसृतं स्मृतेः ।

तस्मात्कृत्वादिकतेषामुपन्यासो न युज्यते ॥

न हि यावत्किं चिदाचरणं तस्य सर्वस्य मूलमिह प्रमाणी क्रियते । धर्मनिज्ञासाधिकारात् । यदि च गुर्वनुगमादीनां केवलं दृष्टार्थत्वमेव स्यात्ततः कृप्यादिवद्धर्मं प्रत्य-

तुष्टो वक्ष्यतीति । तथा च दर्शयति, तस्माच्छ्रेयासं पूर्वं यन्तं पापीया
 न्पश्चादन्वेतीति । प्रपास्तडागानि च परोपकाराय, न धर्मायेत्येवावग
 म्यते । तथा च दर्शनम् । धन्वानिव प्रपा असीति । तथा, स्थलयोदकं
 , परिगृह्णन्तीति च । गोत्रचिह्नं शिखाकर्म, दर्शनं च यत्र वाणाः सप
 तन्ति कुमारं विशिखा इवेति । तेन ये दृष्टार्थास्ते तत्र एव प्रमाणम् ।

प्रामाण्यमेवेति नोपन्यसितव्या । स्यादेतत्प्रमाणत्वेनेपामुपन्यास इति । न । तथा
 सति “ हेतुदर्शनाच्च ” इत्यत्रोदाहर्तव्या भवेयु । तस्माच्छ्रेयासमिति च दर्शनं निष्फ
 लम् । न च नियोगतः शास्त्रादृते प्राप्तिः । शक्यते श्रुत्यान्तरेणापि सामदानादिना
 गुरुरध्यापनादीनि कारयितुम् । तत्रान्ति नियमविधेरवकाशः । सर्वत्र च यथा कथं
 चिह्नोक्तपक्षसहायोपादानात्प्रकरणप्रीत्युत्पादादिका दृष्टार्थता माप्यकारोक्ता शक्या
 वक्तुम् । न चावधातादीनां वृष्टिकामयागादीनां च दृष्टार्थानामवैदिकत्वम् । तस्मात्स
 त्यपि दृष्टार्थत्वे सम्भाव्यते वेत्तुल्यत्वं नियमादृष्टसिद्धेरन्यप्रमाणकत्वात् । अतश्च गुर्व
 नुगमनादेर्नमित्तिकत्वादन्याया प्रत्यवाय करणे च न भवति । दृष्टं च प्रीतो गुरुर
 ध्यापयिष्यतीत्येवमादि निष्पद्यते । नियमाच्चाविघ्नसमाप्त्यर्थापूर्वसिद्धिः । एव च
 “ आचारादृष्टमाणेषु तथा स्यादित्यत्र सट्टदसकृद्वाऽनुष्ठानमिति विचारो युक्तः । इत
 रथा तु दृष्टार्थत्ववशेनैवोदकपाणादिवदवधारणं स्यात् । यत्तु माप्यकारेण दृष्टार्थत्वादेव
 प्रामाण्यमित्युक्तं तत्पूर्वपश्चाद्यतिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति । यास्तावददृष्टार्था स्मृत
 यस्ता कथं चिदप्रमाणां कुर्याद्भवान्, इमा पुनर्गुर्वनुगमनादिविषया कथमिवाप्रमाण
 मविष्यन्तीति । समाप्रपादीनां यद्यपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्प्यते तथाऽपि परोपकार
 श्रुत्येव समस्तानामुपादानात्प्रामाण्यम् । तस्माच्छ्रेयासमित्यश्वे गर्दमनानुगन्तव्ये सिद्ध
 वच्छ्रेयसामूनैरनुगमनं दर्शयति । यथा धन्वनि निरुत्के कृता प्रपा परेपामुपकुर्वन्त्येव
 स्वमिति देवतास्तुतिपरे वाक्ये सिद्धवत्प्रपासद्भावात्प्रतम्याश्च पारार्थ्यं दृश्यते । गोत्रचिह्नं
 शिखाकर्म तत्राप्याचारनिधमस्यादृष्टार्थत्वात्तैव तावन्मात्रमेव प्रयोजनम् । शक्यं श्रुत्या
 यान्तरेणापि गोत्रं स्मर्तुं तेनान्य एवाभिप्रायः । कर्माङ्गभूतं तावच्चगुरवत्तपश्चावत्तादि
 विभागासिद्धयर्थमवश्यं स्मर्तव्यं गोत्रम् । अतश्च तच्चिह्नार्थमपि तावच्छिखाकरूपमृते
 प्रामाण्यमस्तु । तत्रियमादृष्टम्यं त्वेकान्तेनैवानन्यगतित्वात्पुरपार्थता सेत्स्यतीति । तेन
 सर्वमृतीनां प्रयोजनवती प्रामाण्यसिद्धिः । तत्र यावद्धर्ममोक्षसम्बन्धि तद्वेदप्रभवम् ।
 यत्तन्मृत्युविषयं तल्लोकं यवहारपूर्वमिति विवेक्तव्यम् । एषैवेतिहामपुराणयोरप्युपदे
 शवाक्यानां गतिः । उपारयानानि त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि । यत्तु पृथिवीविभाग
 कथनं तद्धर्माधर्मसाधनफलप्रयोगप्रदेशविवेकाय किञ्चिदर्शनपूर्वकं किञ्चिद्वेदमूलम् ।

वंशानुक्रमणमपि ब्राह्मणक्षत्रियजातियोज्ञानार्थं दर्शनस्मरणमूलम् । देशकालपरिमाणमपि लोकज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्धयर्थं दर्शनाणितसंप्रदायानुमानपूर्वकम् । मा-
 धिक्यनमपि त्वनादिकालप्रवृत्तयुगस्वभाववर्धमाधुन्युत्पन्नफलाविपाकं वैचित्र्यज्ञानद्वारेण वेद-
 मूलम् । अङ्गाविधानमपि ऋत्विगुणपरिपादने लोकेदेवपूर्वकत्वेन विवेकव्यम् । तत्र
 शिक्षायां तावत्पूर्वकरणस्वरकालादिप्रतिपाद्यकथनं तत्प्रत्यक्षपूर्वकम् । यत्तु तपाविधान-
 प्रयोगे फलविशेषस्मरणम् । मन्यो ह्यनः स्वरतो वर्णतो वेति च प्रत्यवायस्मृतिस्तद्वेदमूल-
 म् । एवं कल्पसूत्रेष्वर्थादादिमिश्रशास्त्रान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविध्युपसंहारफलमर्थनिरूपणं
 तत्तत्प्रमाणमङ्गीकृतम् । लोकव्यवहारपूर्वकञ्च केचिद्विवादादिव्यवहाराः सुखार्थहेतुत्वेनाऽऽ-
 भिताः । व्याकरणेऽपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं साक्षाद्वृत्तादिविभागवत्प्रत्यक्षानिमित्तम् ।
 साधुशब्दप्रयोगात्फलसिद्धिरपशब्देन तु फलवैगुण्यं भवतीति वैदिकम् । छन्दोविधि-
 त्वामपि गायत्र्यादिविवेको लोकेदेवयोः पूर्ववदेव प्रत्यक्षः । तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्तु फलमिति
 श्रौतम् । तथा चानिष्टं श्रूयते । यो ह वाऽविदिताप्येच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति
 यानघति वेत्यादि । ज्योतिःशास्त्रेऽपि युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभा-
 गेन तिथिनक्षत्रज्ञानमपिच्छिन्नसंप्रदायगणितानुमानमूलं ग्रहसौख्यदौस्थ्यनिमित्तपूर्वकृतशु-
 भाशुभकर्मफलविपाकसूचनं तद्गतशान्त्यादिविधानद्वारेण वेदमूलम् । एतेन सामुद्रशास्त्र
 विद्यादि व्याख्यातम् । ईदृशा वा विषयः सर्वत्रानुमातव्याः । ईदृशे गृहशरीरादिसंनि-
 वेशे सत्येतदेतच्च प्रतिपत्तव्यामिति । मीमांसु तु लोकादेव प्रत्याक्षानुमानादिभिरविच्छि-
 न्नसंप्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता । न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्तिकलापमुपसं-
 हर्तुं क्षमः । एतेन न्यायविस्तरे व्याचरति ॥

विषयो वेदवान्यानां पदार्थैः प्रतिपाद्यते ।

ते च जात्यादिभेदेन संकीर्णा लोकावर्तमाने ॥

स्वलक्षणाविवेकैस्तैः प्रत्यक्षादिभिरजसा ।

परीक्षकार्पितैः शक्याः प्रविवेक्तुं न तु स्वतः ॥

वेदोऽपि विप्रकीर्णात्मा प्रत्यक्षाद्यवधारितः ।

स्वार्थं साधयतीत्येवं ज्ञेयास्ते न्यायविस्तरात् ॥

तथा च मानवेऽप्यभिरहितम्—

प्रत्यक्षमनुमानं च ज्ञात्वं च विविधागमम् ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीक्ष्मता ॥

तथा—यस्तेर्केणानुमंगत्ते स धर्म वेद नेतरः ॥

इत्यादिभिस्तर्कविशुद्धिराश्रिता । प्रायेण च मनुन्याणामधर्मयुषिष्ठत्वात्तज्ज्ञानप्रतिपत्त्याः
 प्रतिभान्तेषु तेषु कुमार्गेषु प्रवर्तन्ते । तत्र लोकार्थवादोपनिषत्प्रमूर्तस्पर्कशास्त्रैः सर्वविद-

ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति ॥ २ ॥

[२] विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥ सि०

अथ यत्र श्रुतिविरोधस्तत्र कथम् । ययौदुम्बरीः सर्ववेष्टनम् ।
'औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्' इति श्रुत्या विरुद्धम् । अष्टावत्वारिंशद्वर्षाणि

तिपात्तिमुखप्रदर्शनम् । तदुपपत्तयन्तद्द्वयलपपूर्वकं च निश्चयद्वारं कथ्यते । अन्यथा पुन -

प्रतिमान्त्यः स्वयं पुंसामपूर्वा ह्युपपत्तयः ।

भ्रान्तिं बहुमताः सत्यं कुर्युरज्ञानबोधनात् ॥

सर्वासु तु प्रदर्शितासु स्वातन्त्र्येण विशोषयन्तः काश्चिदुत्सृज्यान्त्याः प्रमाणी करि-
ष्यन्ति । यद्यपि च नित्यानित्यपृथक्त्वैस्त्वसामान्यविशेषव्यतिरेकाद्येकान्तप्रतिपादनं
तदपि पक्षपातादृतेऽन्यतराशानिरूपणाशक्तेः । अवश्यं च सर्वात्मकवस्तुयुगपद्ग्रहणास-
म्भवात्सद्भागोपनिपातिपटाविषयविवेकार्थमेकैकनिरूपणमादरेण कर्तव्यम् । अन्यथा येऽन-
वाद्यसामान्यविशेषाद्युपपत्तयः पुरुषास्ते पदप्रतिपाद्य निष्कृष्टं वस्तुमागं लोकमात्रालोचनेन
नैवाध्यवस्येयुः । मन्त्रार्थवादोपात्ताश्च श्रुतिनिन्दास्तत्तन्नित्यानित्यैकपृथक्त्वैरान्तमाश्रित्य
तत्र तत्र विधिप्रतिषेधाङ्गत्वेन प्रवर्तमानाः पक्षपातप्रतिपादितवस्तुधर्मवैचित्र्यादृते निराळ-
म्बनाः स्युः । याश्चैनाः प्रधानपुरुषेश्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रियाः सृष्टिप्रलयादिरूपेण
प्रतीतास्ता सर्वा मन्त्रार्थवादज्ञानादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूलद्रव्यप्रकृतिविकारमावदन्तेन
च द्रष्टव्याः । प्रयोजनं च स्वर्गयोगाद्युत्पाद्योत्पादकविभागज्ञानम् । सर्गप्रलयोपवर्णनमपि
देवपुरषकारप्रभावप्रविभागदर्शनार्थम् । सर्वत्र हि तद्द्वलेन प्रवर्तते तदुपरमे चोपरमताति
विज्ञानमात्रज्ञानभङ्गनेरात्म्यादिवादानामप्युपनिषद्दर्शकादप्रभवत्वं विषयेऽत्रात्वन्तिकं राग
निवर्तयितुमित्युपपन्नं सर्वेषां प्रामाण्यम् । सर्वत्र च यत्र कालान्तरफलत्वादिदानमनुप-
वासमवन्तत्र श्रुतिमूलना । साहाय्येऽफले तु वृद्धिकविद्यादौ पुराणान्तरे व्यवहारदर्शना-
देव प्रामाण्यमिति विवेकसिद्धिः ॥ २ ॥

(इति सृष्ट्याचारप्रामाण्याविकरणम् ॥ १ ॥)

स्मृतिप्रामाण्यमुत्सृष्ट प्रसक्तं सर्वगोचरम् ।

सति वेदविरुद्धत्वे तद्विद्वानभिपोषणे ॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमीयते ॥

विरोधे वेदवाक्येन तेन चार्थेऽनभिधिषिते ॥

यावन्ती स्मृतिः प्रत्यक्षवेदज्ञानविरुद्धा ता सर्वाभुदाहृत्य संप्रधार्यते । किं पुनश्चा
दृश्यपि धर्मप्रमाणत्वेनावधार्यते । किं वा पर्युदम्यन इति । कुतः संशय इति चेदुच्यते ।

वेदग्रन्थचर्चरणं 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन विरु-
द्धम् । अतएव राजकोऽभाज्याच्च इति 'तस्माद्ग्रीषामाधि संस्थिते यज-
मानस्य गृहेऽशितव्यम्' इत्यनेन विरुद्धम् । तत्रमाणम्, कर्तृसामा-
न्यादित्येवं प्राप्ते द्रुमः ।

विरोधपरिहाराद्वा सति वा तुल्यमूलतः ।

अबाधो वा भवेद्द्रव्या बाधो वा तद्विपर्ययात् ॥

एकविषये विरुद्धार्थोपसंहारिणी विज्ञाने विरुध्येते बलवद्वलवत्त्वनिर्णयाच्च बाध्य-
नाधिक्यमात्रं प्रतिपद्यते । तद्यदि शक्तिविरोधयोरपि श्रुतिस्मृतयोः केनचित्प्रकारेण मिल्-
विषयत्वेन व्यवस्था सिध्येत् । विधेयप्रतिषेधयोर्वा विरोधाभावादेकास्मिन्नपि विषये समु-
च्चयसंभवादेकप्रयोगवत्त्वासंभवाद्दोषयोः प्रामाण्याङ्गीकरणेन प्रयोगान्तरे शोभयानुग्रहः
स्यादित्येवं विकल्पाश्रयणेऽप्यत्यन्तविरोधाभावात्प्रत्यक्षानुमितिश्रुतिजनितज्ञानयोश्च वैदि-
कत्वाविशेषे तुल्यबलत्वकल्पनादुभयप्रामाण्यमुपपत्स्यते । ततो ययोपन्यस्तविषयेऽपि
स्मृतिप्रामाण्यमपेक्षितव्यम् । अथ तु प्रयत्नेनान्विष्यमाणेऽपि न विषयान्तरकृता
व्यवस्था नापि प्रमेयाविरोधात्समुच्चयो नापि विकल्पेनोभयानुग्रहः किं तर्ह्युभयपीड-
नादत्यन्तविरोध एव । प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योश्च लौकिकप्रत्यक्षानुमानवन्महान्नन्नविशेष-
स्तदा गत्यन्तराभावाद्दुभयानुग्रहमभवे श्रुतिबलीयस्त्वेन स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्षणीयं मवि-
ष्यतीति ।

किं तावत्प्राप्नुयादथ विरोधेऽपि प्रमाणता ।

अप्रामाण्यप्रसङ्गे हि मर्यादानिष्कमो भवेत् ॥

अनाशङ्कितविप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूला ह्यन्याहृतवेदमूलत्वावधारणाः स्मृतयो निर्वाह-
प्रामाण्याः शक्यन्ते धर्मव्यवहाराद्गत्येन स्थापयितुम् । यदा तु वेदविरुद्धत्वहेतुदर्शन-
परस्परविमानादिना केनचिदपि क्लृप्तेनाऽऽसामप्रामाण्यं पश्यते तदा बहुशास्त्रा-
विलिख्यप्रकारादिभेदभिन्नेषु वेदेषु श्रुतिलिङ्गाद्यन्तर्गोपदेशानामादिद्वारातिदेशात्मकविधि-
प्रमाणभोगेषु को जानाति क्व स्मृतिः क्विदंशेन वेदभागेन विरुध्यमाना कदाऽनुमास्यत
इति । अनक्षेपं जाताशङ्कैर्नैव क्वचिदपि विश्वस्येत । अविश्वासाच्चात्यन्तमेव प्रामाण्यं
प्रतिहन्येत । तथा हि—

यदाचिरश्रुतिमूल्यमुक्त्वा भ्रान्त्यादिमूलना ।

स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चेत्कन्तामिन्द्रोऽपि वारयेत् ॥

१ बहुशास्त्राच्च श्रुत्या प्रकृत्यवयव ये वेदा ये भेदानिर्निधेयवेदेषु । श्रुतिलिङ्गाद्यन्तर्गो-
पदेशो यथा नान्यादिद्वारातिदेशात्स्वात्मनो ये विविधप्रमाणसामाण्यसंस्थिति विग्रहा ।

एकमूलव्यवस्थाया मूलान्तरनिराक्रिया ।

अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं शक्या न तदुपेक्षणे ॥

किं च—

परस्परविरुद्धत्व श्रुतीना न भवेद्यादि ।

स्मृते श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तर भवेत् ॥

यदा तूदितानुद्विताग्निहोत्रहोमविधिवदातिरात्रगतपोढाशिग्रहणवच्च सहस्रश श्रुतयोऽप्यसमवद्युगपदनुष्ठानार्थतया परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते तदा यदि नाम कासाचित्स्मृतीना स्ववेदशाखागतवचनविपरीतार्थशाखान्तरवचनमूलानामधीतवाक्यविरोधो दृश्यतेऽतस्तावतैव सर्वशाखाप्रत्ययकर्मव्यवहारिणा स्वयमश्रुतानधीतस्वमात्रेण दृढस्मरणोपस्थापितपुरुषान्तरस्य श्रुतिनिराकरणं न शोभते न चैकं × प्रतिशिष्यत इति हि सर्वश्रुतीना सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्यादध्ययनवच्च स्मृतेरपि श्रुतिधारणसामर्थ्यात् ।

तस्माद्यथा विरोधोऽपि पठ्यमानप्रमाणता ।

पठितस्मर्यमाणाना तथैवेत्यवधार्यताम् ॥

किं च ।

अविरोधे श्रुतिर्मूलं न मूलान्तरसम्भव ।

विरोधे त्वयमूलत्वमिति स्यादर्धवैश्वसम् ॥

मूलान्तरं निरस्तं च सामान्येनैव यत्पुरा ।

तदनुप्राण्यते पश्चाद्विरोधे नेत्यतिश्रिया ॥

तेनाऽऽसा श्रुतिमूलत्व सर्वदैव व्यवस्थितम् ।

मूलान्तरप्रवेशे वा किं तत्प्रामाण्यतृष्णया ॥

किं च भ्रान्त्यादिमूलाना समवासासम्भवाश्रय ।

स्मृती प्रतिविरुद्धोऽयं बाधपक्षो न युज्यते ॥

तेनाऽऽसा यदि वा नैव क्वचिदस्ति प्रमाणता ।

सर्वत्राव्याहता वा स्यान्न त्वर्धमैरतीयता ॥

विरुद्धत्व च जानन्ति स्मर्तारस्ता स्मरन्ति यत् ।

वेदमूढबलं त्यक्त्वा किमन्यत्तत्र कारणम् ॥

× जे० सू० (२ ४-२) :

१ एकस्या धमसहितायामेवस्याधा तरेण वैशास—विरोध इत्यर्थः । २ जचितं क्रियामिति कर्म क्रिया अतिश्रिये-यथ ।

३ केनपि पाशुपतेन धर्मेजरला यापिताऽनुपभोग्मत्वेन सर्वतदुप्याथ हृद्देऽभिप्रसङ्गादर्धनरनाऽऽनयने दृढं प्रैपित इति लोकप्रवादोऽत्राचरतीत्यप्युद्देशेनापमानत्वेनाप इति ।

गृह्यमाणनिमित्तत्वाद्युच्येताप्रमाणता ।
 उत्प्रेक्षणीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसज्यते ॥
 रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः ।
 क्र वा मोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः ॥
 अदुष्टेन हि चित्तेन सुष्ठुमा साधुमुच्छता ।
 दुष्टमूलत्वलामस्तु भवत्याशयदोषतः ॥
 का वा धर्मक्रिया यस्यां दृष्टो हेतुर्न युज्यते ।
 कथंचिद्वा विरुद्धत्वं प्रत्यक्षश्रुतिभिः सह ॥
 लौक्यातीकमूर्खाणां नैवान्यत्कर्म विद्यते ।
 यावत्किंचिददृष्टार्थं तददृष्टार्थं हि कुर्वते ॥
 वैदिकान्यपि कर्माणि दृष्टार्थान्येव ते विदुः ।
 अल्पेनापि निमित्तेन विरोधं योजयन्ति च ॥
 तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम दक्षो भीमांसकै- क्वचित् ।
 न च कंचन मुञ्चेयुर्धर्ममार्गं हि ते तदा ॥
 प्रसरं न लभन्ते हि यावत्कचन मर्कटाः ।
 नामिद्रवन्ति ते तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे ॥
 कचिद्दत्तेऽवकाशे हि स्वोत्प्रेक्षा लब्धधामिभिः ।
 जीवितुं लभते कस्तैस्तन्मार्गगतितः स्वयम् ॥
 तस्माद्भोकायतस्थान्ना धर्मनाशनशालिनाम् ।
 एवं मीमांसकैः कार्यं न मनोरथपूरणम् ॥
 यच्चाऽऽदौ श्रद्धया सिद्धं पुनर्यायेन साधितम् ।
 आज्ञासिद्धप्रमाणत्वं पुराणादिषुतुष्टयम् ॥
 तत्तथैवानुमन्तव्यं कर्तव्यं नान्तरा श्रयम् ।
 सर्वं श्रययतः सिद्धिदुर्नद्धशकटादिवत् ॥
 पक्षो योऽङ्गकृतो येन तमत्रस्य-स निर्वहेत् ।
 हारयेदन्तरा भस्यन्भीतोपद्रवकारिभिः ॥
 वेदेष्व यदि दृष्टार्थं श्रूयमाणविरोधि वा ।
 न विदध्यात्ततस्तादृक्स्मृतेस्तन्मूलता त्यजेत् ॥
 यदा तु हन्तिपिण्यादिकर्म दृष्टं सहस्रशः ।
 दृष्टार्थं विहितं वेदे तदा किं हेतुदर्शनेः ॥

ऋत्विगम्यो दक्षिणादानं तानूनपत्रादिकर्म च ।
 यद्दत्विग्यजमानानां दृष्टार्थं सर्वमिष्यते ॥
 तद्यद्यदिकं तादृक्स्थात्ततोऽन्यदवैदिकम् ।
 यदा चैवंविधान्येव वेदे कर्माणि सन्ति नः ॥
 तदा किं नाम दृष्टार्थं बुद्ध्या सिध्येदवैदिकम् ।
 तेनाऽऽदावेष या क्लृप्ता स्मार्तानां वेदमूलता ॥
 निर्वोदव्येह सैकान्तात्किमिदं विद्यतेऽधुना ॥
 तस्माद्देवविहृद्धानां दृष्टार्थानां च हेतुभिः ।
 स्मृतीनां न प्रमाणत्वं विहन्तव्यं मनागपि ॥
 अविशिष्टं प्रमाणत्वं सर्वासां प्राप्तमीदृशम् ।
 विरोधेऽप्यधुना युक्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
 विरोधे त्वनपेक्षं म्यात्प्रामाण्यं स्मृतिवन्धनम् ।
 अविरोधे हि वेदेन तन्मूलप्रनुष्ठीयते ॥
 या तु वेदविरुद्धेह स्मृतिः क्वचन दृश्यते ।
 सा तु म्याद्भ्रान्तिमूलैव न स्पष्टश्रुतिमूलिका ॥
 म्वातन्वयेण प्रमाणत्वं स्मृतेस्तावत् संमतम् ।
 वेदमूलानुमानं च प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥
 वेदवाक्यानुमानं हि तावदेव प्रवर्तते ।
 नदर्धविषयं यावन्प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥
 प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु न विद्येतानुमानिकम् ।
 न हि ह्मिति दृष्टेऽपि तत्प्रदेनानुमेप्यते ॥
 स्मृतीनां श्रुतिलिङ्गत्वमस्ति ह्मित्पदादिवत् ।
 तत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वे तद्देव निवार्यते ॥
 तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः पुरस्तादानुमानिकाः ।
 यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेषां न कृत्यते ॥
 ष्टममूलाः स्फुरन्त्योऽपि स्मृतयो न चिरायुषः ।
 निराचारत्वदोषेण शाग्वा इव वनस्पतेः ॥
 न हि साक्षात्प्रमाणत्वं स्मृतीनामुपपद्यते ।
 नान्यमूलं वनस्पत्यात्तत्तु मूलं न विद्यते ॥

अश्वत्थत्वाद्वापामोह इत्यवगम्यते । कथमश्वत्थता । स्पर्शविधानान्न-
सर्वा शक्या वेष्टयितुमुद्रायता स्पष्टं च । तामुद्रायतां स्पष्टव्यामवां-
चछन्तः केनेपं संमत्पयं वापेमहि । सर्ववेष्टनस्मरणेनेति द्युमः ।

(The text is a clear case of English lit. in line)

प्रत्यक्षप्रतिषद्धा हि धृतिर्नास्त्यानुमानिर्ही ।
नैराकाङ्क्ष्यात्प्रमातृणापनुमानं न लभ्यते ॥
प्रमेयं यत्परिच्छेद्यं भवेत्केनचिदात्मना ।
तस्य स्यात्परिच्छेदात्सावकाशप्रमाणता ॥
ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने तद्विपर्ययतोऽपि वा ।
भूयस्तास्मिन्प्रमेये हि न प्रमाणं प्रवर्तते ॥
निघ्नन्नप्रामते ये च प्रमाणे तत्र घावतः ।
तयोः शशिण निर्णीते मन्यरं न प्रवर्तते ॥
तद्धि दूर्गमि प्राप्तेभ्यः प्रप्यगतं पदम् ।
इतरेण गतेनाऽऽदायैकान्तेनैव नीयते ॥
यत्र शिप्रतरं नास्ति तस्यार्थस्यापहारकम् ।
विरेणापि नजेत्तत्र दुर्बलं न निवार्यते ॥
न हि येन प्रमाणत्वं लब्धपूर्वं कदाचन ।
तेन तत्सर्वदा लभ्यमित्याज्ञापयतीश्वरः ॥
सर्वमुत्पद्यमानं हि यद्यन्येन विरोधिना ।
न रुच्यते ततस्तस्य सिद्धिः कालेन लभ्यते ॥
यस्य तूत्पद्यमानस्य मूलमेव निकृत्त्यते ।
मुलं वा रुच्यते तस्य नाऽऽनलाभः कदाचन ॥
न च यद्वलवद्गुणमात्मानं नैव विन्दति ।
अविरोधेऽपि तेनाऽऽत्मा न लब्धव्यः कथंचन ॥
न चापि बाधकामावाहृष्य आत्मेति सर्वदा ।
लब्धव्यः स विरोधेऽपि पूर्वसामान्यदर्शनात् ॥
उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वत्रैवोपलभ्यते ।
तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावर्ह्यते ॥
अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः क्वचित् ।
तस्मात्सर्वत्र वाच्योऽस्मावित्येतदपि नेष्यते ॥
विपयाविषयौ ज्ञात्वा तेनोत्सर्गोपवादयोः ।
बाधान्नात्रो विवेकव्यौ न तु सामान्यदर्शनात् ॥

ननु निर्मूलत्वाद्द्वयामोहस्तस्मिन्मिति ^(सर्वद्वय) वैदिकं वचनं मूलं भविष्य-
तीति । भवेद्वैदिकं वचनं मूलं यदि ^(सर्वद्वय) स्वश्रेयं व्यामोहः । अव्यामोहे त्वश-
क्यत्वादानुपपन्नम् । यथाऽनुभवमनुपपन्नमिति न कल्प्यते तथा वैदिक-
मपि वचनम् । कथं तर्हि सर्वघट्टनस्मरणम् । व्यामोहः । कथं व्यामोह-
कल्पना । श्रौतविज्ञानविरोधात् ।

यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनीपति ।
तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृगतृष्णानलैरपि ॥
बाधिता मृगतृष्णा वा दृष्टा हृदगतोऽप्यसौ ।
विप्रलम्भमयादेव न स्नानादि समाचरेत् ॥
तावदेव हि तोयादिज्ञानम्येष्टा प्रमाणता ।
न तोय मृगतृष्णोयमिति यावन्न बुध्यते ॥
अनुमान प्रमाण च तावदर्थेषु जायते ।
रुच्यते विषयो यावन्नाम्य प्रत्यक्षजनमना ॥
एव स्मृतिप्रमाणत्वे तावच्छ्रुत्यनुमानजम् ।
यावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विषयो नावरुच्यते ॥
अत एव चिदप्रमाणत्वं क्वचिदप्यप्रमाणताम् ।
व्यवस्थापयता न्यायैर्न मवेदर्थवेशसम् ॥
प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमृगतृष्णयो ।
यथा तथैव ते स्मृत्योरविरुद्धविरुद्धयो ॥
तस्यादेव न वक्तव्यं सर्वासा वा प्रमाणता ।
अथ वा सा न कस्याश्चिद्यदि क्वचिदनाश्रिता ॥
तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता ।
रुद्धश्रुत्यनुमानत्वादन्यमूला हि ता यत ॥
विवक्ष्य किं पुनस्तासां नेष्यते श्रुतिभि सह ।

उच्यते ॥

विकल्पस्याष्टोपत्वात् तावत्स्वप्नुयेयता ।

पाक्षिके चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराहुरा ॥

तुल्यबलविकल्पो हि तावदष्टोपत्वाद्यतिवर्गातिन्यायेन क्वचिदेवाऽऽश्रीयते । किमुत

कसान्तरितप्रामाण्यविषमाश्लेषविकल्प । तथा हि ।

प्रमाणपदवीं यावन्नाऽऽरोहत्येव हि स्मृति ।

भाष्यने तावदत्यन्त श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया ॥

स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वं न तावत्स्वत इच्छते ।
 तुल्यकक्षतया येन विकल्पपदवीं व्रजेत् ॥
 परार्थीनप्रमाणत्वात् प्रमाणपदे स्थिता ।
 ध्रुव्या वाधितमात्राऽसौ पुनर्वोऽजीविषुं समा ॥
 तुल्यकक्षधिकरूपोऽपि नाप्रामाण्येऽस्त्यकल्पिते ।
 प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विदोषभाक् ॥
 प्रमाणत्वं प्रतीतं यदुज्ज्वलत्तदपह्नुतम् ।
 एकस्तावदर्थं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्ययात् ॥
 तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम् ।
 भावे सत्यम भावेन विवेकं परिकल्प्यते ॥
 सोऽपि स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थविपर्ययात् ।
 अर्थाकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना ॥
 प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्दोषद्वयं भवेत् ।
 यदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितम् ॥
 संप्रत्यपह्नुवानस्य दोष एको हि जायते ।
 प्रत्यक्षं दृढरूपं च यत्पुरस्तान्निराकृतम् ॥
 एष जायेत दोषोऽन्यस्तदुज्जीवयतः पुनः ।
 एवमेकत्र चत्वारो दोषा वाक्ये प्रदर्शिताः ॥
 एत एव प्रसज्येरन्दितीयेऽपि प्रकल्पिते ।
 एयमेपोऽष्टदोषोऽपि यज्ञीहियववाक्ययोः ॥
 विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ।
 मीहिशास्त्रप्रवृत्तौ ।दे यवशास्त्रेण कृष्यते ॥
 श्रोता तत्र प्रवृत्तोऽपि मीहिशास्त्रेण कृष्यते ।
 ह्याभ्यामश्वमुत्सृज्यञ्च श्रुतिभ्यामभितः समम् ॥
 श्रोतुगकृष्यमाणस्य षष्ठावलमपश्यतः ।
 एकस्मिन्नुपसंहर्तुं बुद्धिं युक्त्या न पश्यतः ॥
 उमथोरप्रमाणत्वं प्रतिवातात्प्रसज्यते ।
 तत्र प्रामाण्ययोग्यस्थ यदप्रामाण्यकल्पनम् ॥
 तदन्यगतिस्त्वेन तथाऽप्यभ्युपमभ्यते ।
 सति गत्यन्तरे त्वेनैव कल्पनमर्हति ॥

एकस्य वा प्रमाणत्व परिहर्तुं न शक्यते ।
 तदप्रामाण्यमात्रे तु न द्वयोरप्रमाणता ॥
 सिद्धो लोकप्रवादोऽयमेतानेकविनाशिनाम् ।
 सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्थे त्यजति पण्डित ॥
 स चायमुभयोर्नाश उभयार्थापरिग्रहात् ।
 मिश्रैर्वा यजमानस्य मिश्राणा विध्यदर्शनात् ॥
 नियमार्थे ह्युभे शास्त्रे यवत्रीहोर्विधानृणां ।
 पाप्मे चान्यनिवृत्त्यश्च फलमर्थात्प्रतीयते ॥
 व्रीहयो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाधनम् ।
 यथाशैवमतस्तेषा मिश्रत्व नावहरपते ॥
 नैव व्रीहिभिरिष्ट स्याद्यवैर्न च यथाश्रुतैः ।
 मिश्रैरिज्येत चेत्तत्र भवेदुभयबाधनम् ॥
 एवमप्रतिपत्त्यैव तुल्यैषा मिश्रतामति ।
 तेनोभयाप्रमाणत्वाद्युक्तैः प्रमाणता ॥
 सेयमत्यन्तमन्याय्या द्वयोरप्यनवस्थिति ।
 अयवस्था न युक्ता हि व्यवस्था यत्र ह्यभ्यते ॥
 सर्वत्रैव होत्ररूपत्वावधारणेन निरूपितरूप व्यवहर्तुं शक्यम् ॥
 तेन यस्य प्रमाणत्व प्रमाण सर्वदाऽस्तु तत् ।
 यस्यापि त्वप्रमाणत्वमप्रमाण तदुच्यताम् ॥

तदेव तु कदाचिदप्रमाण कदाचिदप्रमाणमिति न कथं चिदपि विश्रम्भ स्यात्
 हेतुहीहियवश्रुत्योरत्यन्तापरिहार्यत्वाटवश्यमापतितम् ।

न हि तत्रैकरूपत्वे चिह्नं किञ्चिद्यवस्थितम् ।
 येनैकत्र प्रमाणत्व म्याद-यत्राप्रमाणता ॥
 श्रुतिस्मृत्यो पुन स्पष्ट व्यवस्थाकारणद्वयम् ।
 येन श्रुते प्रमाणत्व स्यात्स्मृतेश्चाप्रमाणता ॥
 स्वरूपेण तयोस्तावत्प्रमाणत्वाप्रमाणते ।
 ततोऽन्यापेक्षया स्यातामप्रामाण्यप्रमाणते ॥

यो यस्य स्वरूपाऽन्यो धर्म प्राप्त स बलवता स्मृत्यात्तरेण विपर्यय प्रतिपद्यते ।
 न च श्रुतिजनितप्रत्ययस्य स्मृतिजनितो बाधस्त्व प्रतिपद्यते ।

स्मार्तस्य वाधकः श्रोतो बद्धवच्चात्प्रतीयते ।
 प्रत्यक्षे चानुमाने च प्रागेतद्बन्धवधारितम् ॥
 श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे व्यवस्थितबलाबले ।
 संनिहृष्टविहृष्टार्थे तथैवेह श्रुतिस्मृती ॥
 स्मृत्या प्रतीयते यावच्छ्रुत्या तावत्प्रतीयते ।
 विरुद्धधर्मतामेको न च धर्मः प्रतीच्छति ॥
 न च शीघ्रहतेऽर्थेऽस्ति चिरादागच्छतो गतिः ।
 अश्वैरपहृतं को हि गर्तभैः प्राप्तुमर्हति ॥
 स्मृत्या चार्थं परामृश्य यावत्तद्विषया श्रुतिम् ।
 अनुमातुं प्रवर्तेत तावत्सोऽर्थोऽन्यत्रो गतः ॥
 किं कर्तव्यमितीदं च कर्ता यावदपेक्षते ।
 प्रमाणं क्रमते तावत्प्रमिते तत्र जायते ॥
 युगपत्प्रमिमीयात्त यदि चार्थं श्रुतिस्मृती ।
 अगृहीतविशेषत्वात्स्याता तुल्यबले ततः ॥
 यद्वा यावच्छ्रुतेरर्थः साक्षादेव प्रतीयते ।
 तस्मिन्नेव क्षणे मूलं बल्पयेत्स्वं स्मृतिः श्रुतिम् ॥
 ततोऽर्थविप्रकर्षेऽपि प्रमाणत्वेन तुल्यता ।
 भवेदेव श्रुतिस्मृत्योरर्थः श्रुतिपरिग्रहात् ॥
 यतः स्मृत्या गृहीतेऽपि चिरेण श्रुतिरूपना ।
 माप्यते क्लृप्तया तस्मात्सा बाध्यताप्रतिष्ठिता ।
 स्मृतमूलानपेक्ष हि स्मृतित्वादेव हीयते ।
 तद्देशेन दुनः श्रुत्या बाध्यते मूलवर्जिता ॥

एष ॥ शब्दव्यपदेशपदमनाख्याया एव श्रुतेरेको वाधप्रकारः ।

द्वितीयेन प्रकारेण विरुद्धपदयो गता ।

आपञ्चा पाक्षिकं वाधमन्तं बाध्यते स्मृतिः ॥

तदर्थमिति । निरुद्धं तु बद्धव्यक्षे तावच्छ्रुतिप्रामाण्यमभ्युपैतीति । तदा च स्मृत्यप्रा-

माण्यमवर्यभावि तस्याप्रामाण्यरूपनाया न श्रुतेरिव तदध्यारोपः ।

किं तु तस्याः प्रमाणत्वं श्रुतिमूलत्वकारितम् ।

गत-तन्मादतन्मूला तदानीं साऽवधार्यते ॥

श्रुतिमूलत्वविच्छेदोत्तरकालं च प्राङ्निगृह्यतमूलान्तरोपहृत्वावधिमानस्मृतदुरुपप्रणीत-

त्वनिर्णयाच्च नित्यत्वद्वारानिर्मूलत्वासंभवादवश्यंभावि विप्रलम्भाभिप्रायादि किंचिदेकं
मूलमापद्यते ।

धृतिं मुक्त्वा च यन्मूलं स्मृतेरन्यत्प्रवरूप्यते ।

तेनैवास्थाः प्रमाणत्वमत्यन्तं प्रतिहन्यते ॥

ग्रीहिश्रुतिपरिग्रहकाले हि यवश्रुतेरभूतमेवाप्रामाण्यमध्यारोपितम् । तत्प्रयोगान्तरवे-
लायां तुल्यसांप्रदायिकान्नायमानत्वेन संनिष्कृष्टविप्रकृष्टार्थत्वादिविशेषामावेन च पुनः
सहजेन प्रामाण्येनाभिभूयते ।

न तु स्मृतेः प्रमाणत्वं पुनरुज्जीवितुं क्षमम् ।

विच्छिन्नश्रुतिमूलत्वाद्भ्रस्तं भ्रान्त्यादिहेतुभिः ॥

न ह्येकस्या एव स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थपरिग्रहकालेऽनुमितश्रुतिमूलत्वं तत्परिग्रहभ-
यणे तु भ्रान्त्यादिमूलत्वमिति विरुद्धावधारणाऽवकल्पते । आह । सत्यं यदि प्रथममेव
विकल्पकारी श्रुत्यर्थं परिगृह्य द्वितीयादिप्रयोगे स्मृत्यर्थपरिग्रहणायोपतिष्ठेत् ।

ततस्त्वदुक्तमार्गेण प्रतिहन्येत सर्वदा ।

न त्वेतस्य प्रसङ्गोऽस्ति स्मृतेः पूर्वपरिग्रहे ॥

यो हि श्रुतिं प्रथममश्रुत्वा श्रुतिमेवैकां पश्यति तस्याप्रतिहतश्रुत्यनुमाने वृत्ते ।

न पश्चाच्छ्रूयमाणाऽपि श्रुतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ।

गर्दभेनापनीतं हि हरेन्नाश्वश्चिराद्गतः ॥

न चैष नियमोऽस्ति निज्ञासुभिः स्मृतिविरुद्धा श्रुतिरेव प्रथमं श्रोतव्येति ।

बहुनिज्ञासमानानां कदाचित्किंचिदापतेत् ।

पूर्वपश्चाद्विभागैर्न न तद्धेतुबलाबलम् ॥

आद्ये प्रपाठके येन ग्रीहिशालं प्रतीयते ।

द्वितीये यवशालं च न तत्तत्प्रति दुर्बलम् ॥

स्वशास्त्राविहितैश्चापि शास्त्रान्तरगतान्विधीन् ।

करूपकारा निबन्धन्ति सर्व एव विकल्पितान् ॥

सर्वशास्त्रोपसंहारो जैमिनेश्चापि संमतः ।

न तु पूर्वावबद्धोऽर्थो बाधेतोत्तरं विधिम् ॥

तस्मात्पूर्वापर्यश्रवणमनाश्रित्य 'न चैकं प्रति शिष्यत' इत्यनेन न्यायेन सर्वपुरुषान्प्रति
नित्यावस्थितसमस्तपृष्ठमानम्पर्यमाणवेदशास्त्राव्यक्तज्ञानैर्निज्ञासुभिरात्मीयशक्तिमात्रकारि-
तपूर्वापरग्रहणविभागैरेकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्णपदबद्धलाबलमनपेक्ष्य मातापितृप्रणीतोपदेश-
वर्धिविचिकित्समेव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा हि—

पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वं परत्वेनाप्रमाणताम् ।
 प्रसज्यमानिकामेवं कोऽप्यवस्येत्सचेतनः ॥
 इत्थं च भ्रान्तिमूलत्वप्रसङ्गे कल्पिते स्मृतेः ।
 अविरोधेऽपि हि श्रुत्या प्रामाण्यं दुर्लभं भवेत् ॥
 सर्वैव श्रुतिमूलाऽतः सर्वा वा भ्रान्तिमूलिका ।
 स्मृतिरेवं निरूप्येत न तु स्यान्मूलसंकरः ॥

उच्यते । यद्यपि पूर्वोपलब्धया स्मृत्या श्रुतिमनुपलम्बमानस्य प्रतिबन्धरहितश्रुत्य-
 नुमानं क्रियेत तथाऽपि कालान्तरे श्रुतिं श्रुत्वा तत्प्रतिपक्षस्मृतेर्नाध्यायवसानादवश्यमा-
 विश्रुतिमूलत्वविच्छेदवशेन मूलान्तरसंचरणम् ।

ततश्च पूर्वविज्ञानं मिथ्यैतादिति चिन्तयन् ।
 आद्यवेवाप्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति ॥

यो हि कूटकार्पापणेन कंचित्कालमज्ञो लोकमध्ये व्यवहरति न तेन विवेकज्ञान-
 नितन्युत्पत्तिनाऽपि तथैव न्यवहर्तव्यम् । न चास्य तदानींतनज्ञानमात्रबाधबुद्धिर्भवति ।

समानविषयत्वाद्धि पूर्वेषामपि वाचनम् ।
 न हि तेषामभिव्यक्त्ये मिथ्येदानीतनं भवेत् ॥
 ननु च प्रागवस्थायां श्रुतिर्यवानुमीयते ।
 सैवेदानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतिः ॥

नैतदेवम् । प्रतिप्रयोगं प्रमाणपर्यालोचनात् । यद्धि ह्येकप्रयोगमात्रालोचनेनैव प्रयो-
 गान्तराण्यप्यनुतिष्ठेयुस्ततो येन त्रीहिंशास्त्रमप्रमाणीकृत्य यथाः परिगृह्येरन्स यावज्जीवं
 तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुष्माभ्यां विवल्प्यमानाभ्यां व्यवहारः सिध्येत् । तेन
 यावत्प्रयोगमाविप्रमाणालोचनवशात्पूर्वानुमितं श्रुतिं कचिदप्यज्ञुष्वन्पुनरपि स्मृतिमेषो-
 पलभ्य कर्तृसामान्यलिङ्गेनैव श्रुतिमनुमिमानः प्रत्यक्षया श्रुत्याऽऽसिद्धिचित्ततया तस्मा-
 माण्येनान्यथानुपपद्यमानेन स्मृत्यप्रामाण्यं कल्पयन्पूर्वावधारितमूलव्यत्ययमेव प्रतिपद्यते
 न पूर्वकल्पितमूलस्याप्रामाण्याध्यारोपम् । अपठवमानतथैवास्य सुलभावज्ञानत्वात् ।

यच्चैतद्वनवस्थानं त्वया मां प्रति बोधते ।
 भवतोऽपि तदस्येव तेनाचोद्यत्वमेकतः ॥
 यदा ह्यादौ श्रुतिं श्रुत्वा स्मृतेर्भ्रान्त्याऽनुमीयते ।
 तदाऽन्यमूलतापक्षेरेकान्तेनैव बाध्यते ॥
 कालान्तरेऽपि यो नावः स्फुटत्वेनावधार्यते ।
 यत्तेनाप्यप्रमाणत्वं कृतं तत्र निवर्त्यते ॥

पूर्वस्मृतिप्राहिणा च स्वयं बाधमचेतयमानानामपि पुरापान्तरस्य श्रुतिश्रवणप्राथम्य-
बलेन बाधसत्तानोऽनुवर्तते एव ।

पुरापान्तरबाधोऽपि नैवाल्प आन्तिकारणम् ।
न हि द्विचन्द्रद्विद्मोहौ न बाध्येते नरान्तरं ॥

ननु यवश्रुतेरपि तर्हि प्रमाणत्वेन परिगृह्यमाणायाम् पुरापान्तरबाधस्तदाऽपि मस्तीति
मिथ्यात्वप्रसङ्गः ।

उच्यते पठ्यमानत्वाद्गु-मञ्जननिमञ्जने ।
सर्वान्प्रति तयोस्तुत्ये विशेषोऽयो न गृह्यते ॥
स्मृतिस्तु यावता पुमा प्रथमं गोचरीमवेत् ।
तावता सर्वदाऽभावात्प्राप्याप्येन मुच्यते ॥
अप्रामाण्यपदं चैवमस्येव प्रथमं स्मृते ।
तावता लब्धमिव्यात्वाच्च श्रुतिं बाधितुं क्षमा ॥
अयारोप्येत मिथ्यात्वमुज्ज्वलाया श्रुते पुन ।
लक्षणेव स्मृतौ तच्चोक्तिर्मथं कल्प्यते श्रुते ॥

विरुद्धयोर्हि श्रुतिस्मृत्योर्विकल्पप्रसङ्गेनावश्यं कल्पनीयेऽन्यतरत्राप्रमाणत्वे यावच्छ्रुती
पटाच्छादनन्यायेन कल्पयितुमारभ्यते तावत्स्मृतौ स्वरूपाश्रयं कल्पसमेवोपलब्धं सशय
च्छेदे जाते न क्वाचिदप्यभूताप्रामाण्याध्यारोपरुत्पन्नोपपत्तिः ।

ननु श्रुत्यविरुद्धाया श्रुतिमूलत्वनिश्चयः ।
अनुमानादपि प्राप्स्यन् देनचित्प्रतिबन्धयते ॥
तस्मात्कारणवैपम्यान्नोभयत्ररूपता ।
सिन्धेन्मूल्यवस्था हि प्रतिपक्षानुसारिणी ॥

ततश्चार्धवैशसप्रसङ्गनिवृत्तिः ।

यथा ।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे त्रिहाटीना यवस्थिते ।
पूर्वं सट् विरुद्धत्वाविरुद्धत्वनिबन्धने ॥
तथेहापि व्यवस्थेष्टा न परस्परसंकरः ।
प्रतिबन्धाम्यनुज्ञाम्या श्रुत्या नान्येतरूपता ॥

यद्यप्यौदुम्बरीसर्ववेष्टनं धर्मशास्त्राथेनृस्मृतिविक्रमणस्यस्तुत्यर्थोपमहारपरमून-
कारोपनिबद्धं तथाऽप्युपरिष्ठाद्वयमाणात् सन्तरत्वाभिप्रायेण पुरपोपदिष्टत्वाविशेषाच्च

स्मृतिवेदेषोदाहृतम् । अत्रैतरान्नकभोज्यान्नत्वचचनं यद्यप्यथर्ववेदेऽस्ति तथाऽपि तस्याऽऽ-
हवनीयसंबद्धयज्ञ क्रमोपकाराभावात्तद्विकृतत्रयीप्रतिपादिताशीपोमीयसंस्थावधिभोजनप्रति-
षेधविरोधात् “प्रकरणविशेषाद्विकृतौ श्विरोधि स्यात्” इत्यनेन न्यायेनाधिकृतानधिकृत-
बलाबलाविशेषाभिप्रायेण स्मृतिपक्षानि, तेषाम्नाप्यकारणोदाह्रियते । कृष्णकेशत्वं च यद्यप्य-
नवस्थितवयोवस्याकालविशेषं जातपुत्रत्वपक्षे संदिग्धसमावेशं च तथाऽपि युवैव धर्मम-
न्विच्छेदित्येवमादिस्मरणप्रकाशितार्थं यौवनावस्थापरिग्रहादन्ततो वा वयोर्धानतिक्रमा-
ध्ययणादृष्टात्त्वारिंशद्वर्षम्रज्ज्वर्यप्रागुपनयनसंनद्धकालस्य च वयसः सातिरेकद्विपञ्चाश-
च्चतुष्पञ्चाशन्माससंबन्धपरिमितत्वेनापरिहार्यवयोर्धातिक्रमावश्यंभावित्वाज्यक्त एव
विरोधो दृश्यते । ननु च पूर्वकृतसर्ववेष्टनोत्तरकालविहितवेष्टिताया एव स्पर्शनं संम-
र्षतीत्याविरोधः । कथमविरोधो यदा स्पर्शनं नाम स्वगिन्द्रियद्वारं स्पृश्यसंवेदनम् । न
च वस्त्रान्तरिताया औदुम्बरीयाः स्पर्शा गृह्यते । न च वस्त्रे स्पृश्यमाने औदुम्बरी स्पृष्टा
भवति । बह्वौदुम्बरीजातिव्यक्तिस्पर्शानामत्यन्तभेदात् ।

अथ संवन्धिसंस्पर्शाः स्पृष्ट्रैवेत्याभिधीयते ।

भूमिस्पर्शेन तत्सिद्धेर्वृथा स्पर्शाविधिर्भवेत् ॥

ननु भूमावौदुम्बरीबुद्धचमावाद्ब्रह्मान्तरितायां च तदनुबुद्धचल्यतिरेकाद्दहणान्तवैषम्यम् ।
तथा हि ।

वस्त्रान्तरितचण्डालम्पर्शोऽप्यापातिते कश्चित् ।

साक्षात्स्पृष्टवदेष्टा सचेत्स्नानशुद्धता ॥

सत्यं तत्रेण्यते स्नानं तद्वस्त्रम्पर्शविरतम् ।

अशुद्धकारणं तादृक् चण्डालम्पर्शवन्मतम् ॥

तथा च तद्विद्युक्तेऽपि वस्त्रे तस्पर्शदूषिते ।

स्पृश्यमाने मवस्येव दोषः संयुक्तवस्त्रवत् ॥

कथं पुनरयं धर्मशास्त्रेष्वनुषनिबद्धोऽपि चण्डालम्पृष्टवस्त्रम्पर्शानिमित्तो दोषोऽध्य-
वसीयते ।

कथं वा नेप्यते दोषः काष्ठलोष्टतृणादिषु ।

तत्स्पृष्टस्पृश्यमानेषु न क्रमन्तेऽत्र युक्तयः ॥

तदुच्यते—

यथा व्राष्टतृणादीनां मारुतादेव शुद्धता ।

स्पर्श्यते वामसो नैवं तोयप्रक्षालनादिना ॥

सतन्त्रवातनशावरभाष्यसमत-
Let us say one of the options, say the 2 alternatives
& see if the other can be translated as -

अथ किमर्थं नैमौ विधी विनल्प्येते त्रीहियववद्वृद्धन्तरवद्वा ।
/ 20, the cannot be justification = admittance (as above)
नासति व्यामोहविज्ञान विनल्पा भवति। यदि सर्ववैष्टनविज्ञानं प्रमाणं,
स्पर्शनं व्यामोहः । यदि स्पर्शनं प्रमाणं स्मृतिर्व्यामोहः । विनल्पं तु
धदन्स्पर्शनस्य पक्षे तावत्प्रामाण्यमनुमन्यते । तस्य च मूलं श्रुतिः । सा

नन्वमेभ्येन लिप्तम्य सा शुद्धिरभिधीयते ।

न लिप्तग्रहणं तत्र पाठेऽस्ति तु चिरतने ॥

५ अमेध्यमैव यस्मात्पठन्ति । चण्डालस्पृष्टवाससश्चास्त्येवामेभ्यता । तस्मादस्ति सलि
छादिशुद्धिः । ननु च मनुष्यमैव चण्डालस्पर्शनिमित्तप्रायश्चित्तविधानादशुद्धिरूपममे-
ध्यत्वं गम्यते न द्रव्यान्तरम्य गवाश्वादे । ततश्च वस्त्रं किं गवाश्वादिबद्धमुत पुरु-
षवद्वृष्टमिति संदेहे गवाश्वादितुल्यमेवावधारयितुं युक्तम् ।

उच्यते—

पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।

तस्मात्पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्वादिबन्धनम् ॥

६ यदाऽपि हि शुद्धेनैव हस्तादिना चण्डालं स्पृश्यते गवादीनां तु चण्डालादिस्पृ-
ष्टानां स्नानप्रक्षालनविध्यमावाच्छुद्धिर्विज्ञायत इति न तन्मन्व्यपातित्वम् । अतश्च नानेन
प्रकारेणादुम्बरीसबद्धवस्त्रस्पर्शनात्तत्स्पर्शनज्ञानोपपत्तिः । यदा तु तयैवोद्गाता स्पृष्ट
उद्गातायेदिति विधिस्तदाऽवश्यमेवौदुम्बरीत्वोद्गातातृशरीरं प्राप्तव्यम् । अपाश्रयणाभ्युपग-
मपक्षोऽपि च स्पृष्टत्वापरित्यागेनैव स्थित इति न समस्ताच्छादितायामवकल्पते । परा-
श्रितमपि च वस्त्रमुद्गातुराश्रयत्वं प्रतिपद्यते । तेनैवौदुम्बरीश्रितेनोद्गायेत् । तस्मादस्ति
सर्ववैष्टनस्पर्शनयोर्विरोध इति युक्तं वाच्यवाच्यवस्थापनम् । अथ किमर्थं नैमौ
विधी विनल्प्येते इति । स्मृतेरविधायकत्वात्स्वयमतुल्यबलत्वाच्च तदनुमितशाखान्तर-
गाडितविधिरिग्रहाभिप्रायेणोक्तम् । नासति व्यामोहविज्ञान इति ।

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण व्यामोहैरान्तकरणम् ।

विनल्पेऽवश्यमापन्ना स्मृतावेव नियच्छति ॥

७ व्यामोहविज्ञानं च ज्ञानान्तरगतं व्यामोहत्वावधारणं ताद्विज्ञानगतव्यामोहत्वं वा
विवक्ष्यते । तेन पश्यामममं कर्मधारयो वा योज्यः । विनल्पं तु धदन्निति । कदा
चित्स्मृतिमूढश्रुतिविच्छेदाद्भ्रान्त्यादिमूलत्वमापाद्यति । तादृश्या च सफ्टापि श्रौत
विज्ञानमनुज्ञातमव्यागोप्यमाणव्यामोहाविषयत्वात् कदाचित्प्रामाण्यं त्यजनीत्यपासिक
त्वाभिधानम् । एव वेवगप्रमाणं पक्षग्रहणस्य पुनर्जीवनासमवादापासिकं च सर्ववैष्टन
Let us say one of the alternatives & see if the other can be translated as -

चेत्प्रमाणमनुपता न पाक्षिकी । पाक्षिकं च सर्ववेष्टनस्मरणं पक्षे तावन्न
शक्नोति श्रुतिं परिकल्पयितुम् । स्पर्शविज्ञानेन चाधितत्वात् । ततश्चाग्रा-
मोहे च तस्मिन्नशक्या श्रुतिः कल्पयितुम् । न चासावव्यामोहः पक्षे,
पक्षे व्यामोहो भविष्यतीति । यदेव हि तस्यैकस्मिन्पक्षे मूलं तदेवेतर-
स्मिन्नपि ।

एकस्मिन्पक्षे न व्यामोहः श्रुतिप्रामाण्यतुल्यस्वादितरत्राप्यव्यामोहः ।

न चासावैकस्मिन्पक्षे श्रुतिः, निवद्धाक्षरा हि सा न प्रमादपाठ इति शक्या
गदितुम् । तेन नैतत्पक्षे विज्ञानं व्यामोहात्पक्षान्तरं संक्रान्तमित्यवग-
म्यते तत्र दुःश्रुतस्वप्नादिविज्ञानमूलत्वं तु सर्ववेष्टनस्येति विरोधात्क-
ल्प्यते । न हि तस्य साति विरोधे प्रामाण्यभ्युपगन्तव्यामीति किञ्चिदास्ति
प्रमाणम् । तस्माद्यथैवैकस्मिन्पक्षे न शक्या श्रुतिः कल्पयितुमेवमप-
रस्मिन्पक्षे तुल्यकारणत्वात् ।

अपि चेतरेतराश्रयेऽप्यतः परिच्छेदात् । केयमितरेतराश्रयता ।

प्रमाणायां स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोहः, स्पर्शने प्रमाणे स्मृतिर्व्यामोहः

*The organ does bring a mutual interdependence (the latter cannot be
known) because its significance is dependent upon functioning latterly.*

स्मरणमित्याह— पाक्षिकं चेति वा । विकल्पवादिंसमतपाक्षिकत्वशब्दादेव श्रुतिप्रामा-
ण्यपक्षे स्मार्तश्रुतिकल्पनायामकृताया मूलान्तरसंक्रान्तेः सर्वकालप्रमाणत्वप्रसङ्गः । एक
दाऽपि च लब्धप्रामाण्यायकाशा श्रुतिदुर्बलप्रतिपक्षतया न कदाचिदपि व्यामोही भवि-
ष्यतीति समर्थयमानो यदेव हि तस्यैकस्मिन्पक्षे मूलमित्याह ।

नाहि प्रमादपाठत्वं शक्यं कल्पयितुं श्रुतेः ।

दुःश्रुतम्प्रविज्ञानमूला र्वाप्यते स्मृतिः ॥

हेतु नैतत्पक्षे विज्ञानमिति— प्रमाणविज्ञानमभिप्रेत्योक्तम् । व्यामोहात्पक्षान्तरं-
मिति । व्यामोहकल्पनातः प्रामाण्यमावपक्षान्तरसंक्रमणं प्रतिषेधति । यद्वा स्मार्तज्ञान-
मेव पूर्वाश्रयारितव्यामोहात्प्रामाण्यपक्षान्तरं न संक्रान्तमिति । दुःश्रुतस्वप्नादिमूलत्वेन
श्रुतिविरोधं दर्शयति— तुल्यकारणत्वादिति । बलीयः प्रतिपक्षनिराकृतत्वात्सर्वदेव श्रुत्य-
नुमानप्रतिबन्धात् सृष्टेः प्रामाण्यपक्षसंक्रान्तिः । अपि चेतरेतराश्रयेऽप्यतः परि-
च्छेदादिति । उपरिष्ठादितरेतरविरोधविवरणाद्विरोधमेवेतरेतराश्रयमाह—

परस्परविरुद्धे हि विरुद्धाव्यापिनारिवन् ।

प्रमाणे यत्र दृश्यते तत्रान्येनैव निर्णय ॥

प्रमाणशब्दस्य ज्ञानसामानाधिकरणत्वेन भावोत्पन्नत्वद्वन्द्वत्वेन वा ननु संसृष्टत्वा-
द्देहाः प्रमाणं स्मृतयः प्रामाण्यमिति तत्र प्रमाणे स्मृतौ स्पर्शनं व्यमोह इति भवितव्यम् ।

तदेतदितरेतराश्रय भवति । तत्र स्पर्शनस्य क्लृप्त मूलं, कल्प्य स्मृतेः ।

करणविशेषविवक्षाया वाऽभिधेयलिङ्गवचनानुवृत्तौ व्युदन्ताद्विद्वान्जिति ङीपि प्राप्ते प्रामा
ण्य स्मृताविति प्रयोक्तव्यम् । तमिममुच्यभ्रष्ट भाष्यकारप्रयोग समर्थयमानैरेवमुच्यते
वर्तन्य ।

प्रमाणमयते याति मूत्रभूना श्रुतिं पत ।
विचितादयतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते ॥
तत्र यद्यपि नित्यत्वाक्लिङ्गेषु प्रथम भवेत् ।
यलोपोऽपि भवेत्तव वलादिप्रत्ययाश्रय ॥
न च वर्णाश्रयत्वेन यलोपो न भविष्यति ।
व्योर्वलीति यलोपो हि वलादिप्रत्ययाश्रय ॥
यद्वा योगविभागेन वेर्व्यवस्य च लुप्यते ।
वकारश्च यकारश्चेत्येव लोपो भविष्यति ॥
यलोपे च कृनेऽकारो य शुद्ध परिशिष्यते ।
तन्तावधिसात्पश्चादतथापि न स्त्रियाम् ॥
अत्र सवर्णदीर्घत्व परयोऽन्तरङ्गत ।
सर्वेषामपि तत कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यते ॥

तदेतदितरेतराश्रय भवतीत्युक्तम् ।

यद्वा श्रुत्यप्रमाणत्वात्स्मृत प्रामाण्यमिष्यते ।
सिद्धाद्य तत्प्रमाणत्वाच्छ्रुत्यप्रामाण्यकल्पना ॥
तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनम् ।
तत्प्रामाण्यसिद्ध्या च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चय ॥

तदिदं विकल्पमादित्य उभयत्रेतेतराश्रयत्वमेव तवान्निस्त्व यतरत्र ।

तत्रान्यत्र परिच्छेदाद्वाच्य हे व तर स्फुटम् ।
भाष्यकार भिन्नहोक्तत्वेन तयोरेतमुक्तवान् ॥
तत्र स्पर्शनस्य क्लृप्त मूलं कल्प्य स्मृतेरिति ।

नैवात्प ताप्रकृतहेतवन्तराभिप्रायेणान्यत्र परिच्छेदोऽभिहित । प्रकृतयोःपि च य
द्व्यमिनरेतराश्रयत्व त एतिसिद्धिर्मर्शनालिश्रवियमाने भवत्येया यत परिच्छेद ।

स्वन स्मितात्प्रमाणत्वाच्चने म्यात् क्लृप्तमूलता ।

स्मृते श्रुत्यनुमापकप्रामाण्या कल्प्यमूलता तत्रश्च प्रत्यक्षश्रुत्यप्रामाण्यकल्पनायत

(अथ श्रुतेः)
 सोऽसावन्यतः परिच्छेदः । कल्पमूलत्वात्स्मृतिप्रामाण्यमनवकल्पम् ।
 तदप्रामाण्यात्संपर्जनं न व्यामोहः । तद्व्यामोहात्स्मार्तश्रुतिकल्पनाऽ-
 नुपपन्ना प्रमाणाभावात् । नन्वेवं सति व्रीहिसाधनत्वविज्ञानस्याप्यव्या-
 मोहाद्यवशुक्तिर्नोपपद्येत । सत्यं नोपपद्यते यद्यप्रत्यक्षा स्यात् । प्रत्य-
 क्षा त्वेषा । न हि प्रत्यक्षमनुपपन्नं नामास्ति । द्वयोस्तु श्रुत्योर्भावात् ।
 द्वे द्वौ वाक्ये । तत्रैकेन केवलवसावनता गम्यते, एकैकं केवलव्री-
 हिसाधनता । न च वाक्येनावगतोऽर्थोऽपहन्यते । तस्माद्ब्रीहियवयो-
 रूपपन्नो विफलो बृहद्रथंतरयोश्च । तस्मादुक्तं श्रुतिविरुद्धा स्मृतिर-
 प्रामाण्यमिति । अतश्च सर्ववेष्टनादि नाऽऽदर्शनीयम् ॥ ३ ॥

स्मृतेः प्रामाण्यं तद्वद्वेन च श्रुत्यप्रामाण्यं कल्पयत इतरेतराश्रयत्वमपरिहार्यम् ।

न चाध्यारोप्यमाणाऽपि श्रुतेः स्यादप्रमाणात् ।

न च तस्याप्राप्तिद्वयां स्मृतिप्रामाण्यसंभवः ॥

बलवन्तं परानित्यं यः प्रतिष्ठातुमिच्छति ।

हस्तिना पादयोर्वीव संतिष्ठेनाचिरादसौ ॥

एवं तावत्स्मृतिप्रामाण्यं कल्पयन्नैव तद्वद्वी परानीयते । यदा तु श्रुतिप्रामाण्यगत-
 मितरेतराश्रयत्वमात्वेच्छ्यते तदा तत्रापि प्रतिफलभूतस्मृत्यप्रामाण्यापेक्षया निरपवादप्रामा-
 ण्यावधारणसिद्धेः पराधीनत्वात्पूर्वसिद्धस्मृत्यग्रामाण्यलिप्सायाम्

सिद्धमेवाप्रमाणत्वं स्वरूपाश्रयमादितः ।

क्षणमात्रमपि प्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुते ॥

तेन यत्तदाद्ये पदकेऽननुमितान्स्थाय श्रुतावापातक्षणमात्रे स्मृतेरप्रामाण्यं दृश्यते
 तावत्तैव लक्षणप्रमाणात्वा श्रुतिः सर्वदा निरपवादप्रामाण्या भवतीत्यन्यतः परिच्छेदः ।

तेनैकत्र श्रुतेराद्यात्प्रामाण्यादवसीयते ।

स्मृत्यप्रामाण्यतोऽन्यत्र क्षणमात्रावधारितात् ॥

कृत्वैकमवधिं तस्मात्सिद्धमाद्ये क्षणे हृदम् ।

अनुपूर्व्यां मनेत्तावथावत्सिद्धोऽपरः स्फुटः ॥

तदेकेन मार्गेण दर्शयति—कल्पमूलत्वात्स्मृतिप्रामाण्यमनवकल्पमिदयादि याव-
 द्स्मार्तश्रुतिकल्पनमनुपपन्नं प्रमाणाभावादिति ।

द्वितीयमार्गेऽपि श्रुतिप्रामाण्यदर्शनादारभ्य तावन्नोतस्यै यावत्तदेव निरपवादं सिद्ध-
 मिति । व्रीहियववृहद्रथंतरविश्रीनां त्वनन्यगतिरूत्वात्कक्षान्तरितपदका इव स्थानभे-
 दामावात्तद्वद्वद्वतयाऽनवस्मिन्निविकल्प्याश्रयणं प्रागुपदिष्टमैव योग्यम् । अतो नापेक्ष्यं प्रत्य-
 क्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लोभादास आदिःसमाना औदम्यरी कृत्स्ना वेष्टितवन्तः केचित् ।
 तस्मृतेर्नाजम् । ^{Some greedy first eyes look at the house of the sacrificial pot} बुध्नमाणा ^{to have practised the same (to get rid of the opposite rule (from eating) and} केचित्कीतराजकस्य भोजनमाचारत
 वन्तः । ^{cutting)} अपुस्तं प्रच्छाद्यन्तश्चाष्टाचत्वारिंशद्वपाणि वदग्रहचर्यं चरे
 तवन्तः । तत एषा स्मृतिरित्यवगम्यते ।

अधिररणान्तरं वा । ' वैमर्जनहोमीय वासोऽव्युर्गृह्णाति ' इति

' यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति इति । तत्कर्तृषामन्यात् प्रमाणमिति प्राप्ते ।

~~They did not give away the cloth coming to pot~~

इतश्च न प्रमाणत्वं मूलहेत्वन्तरेक्षणम् ।

व्यभिचारे हि नोत्पात्तिरर्थान्तर्यनुमानयो ॥

श्रुतिविरोधमप्रसराया हि स्मृतौ पूर्वोक्तेन न्यायेन श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धादाकाङ्क्षी-
 तमूलान्तरावश्यकल्पयितव्यत्वाच्च ।

क्वचिद्भाति क्वचिद्धोम क्वचिद्युक्तिविकल्पनम् ।

प्रतिभाकारणत्वेन निराकर्तुं न शक्यते ॥

स्मृतेश्च श्रुतिप्रज्ञाया कारणांतरसम्बन्धः ।

न तु श्रुतेरत सैव तद्विरोधे हि बाध्यते ॥

यथैव वेदमूलत्वमनेकान्तात् लभ्यते ।

तथाऽयमूलत्वाऽपीति तदाशङ्कचेदमुच्यते ॥

उपपत्तर चैतद्वेदवाक्यानुमानतः ।

दृष्टे हि सत्यदृष्टस्य कल्पना निष्प्रमाणिना ॥

(श्रुतिविरुद्धस्मृतीनामप्रामाण्याधिकरणम् ।)

अधिकरणांतरं वेति ।

सर्वं यारयाविरल्पाना द्वयमेव प्रयोजनम् ।

पूर्वज्ञपरितोषो वा विषयः साक्षिरेव वा ॥

अपरितोषतावत्प्रथमेनैव श्रुतिविरुद्धत्वेहेतुना बलवता सिद्धे भाषे नान्वाचयहेतु-
 तीव प्रयोजनवान् । अधिकरणांतरं पुन पूर्वोक्तहेतुनिरपेक्ष पर्याप्त एवैव स्मृतिबाध
 नायति एवमन्वेन प्रदर्शनम् । विरोधेन च न व्याप्ताया स्मृतेरप्रमाणतद्व्याप्ती नापवा
 दा तरोद्भवः । वैमर्जनहोमीय वासोऽव्युर्गृह्णाति इत्यशोषमप्रणयनार्थं विमर्जनहोमवा
 लसन्नन्धियनमानाच्छान् वासोऽव्युर्गृह्णाति मुच्यते नान्वावरणानुमित स्मरणम् । एव
 यूपहस्तिनो दानमाचरन्तीति यूपपरिमाणशास्त्रं यूपहस्तिसाधनेन निर्दिष्टवाध्वर्युह
 र्त्तयनयाऽऽपारानुमितयैव स्मृत्या प्रानिवाप्यति ।

अममार्ण स्मृतिः । अत्रान्यन्मूलम् । लोमाद्राचरिनवन्तः केचित्ततएषा
स्मृतिः । उपपन्नतरं चैतत् । *This note respecting its authority of such Smṛti
is more reasonable than the assumption of Veda that it
[has] its source*

तत्रापि वेदमूलत्वकरूपना नोपपद्यते ।

कर्तृज्ञानान्यतः प्राया ओमसंभवपूर्वकात् ॥

प्रतिसृजो हि प्रथोममध्यपातितं यजमानं प्रकान्तऋषिब्रह्मपमापेनीयस्त्वनिबद्धसमा-
प्युत्तरकालभावि स्वाच्छब्दं च विदित्वा कार्यवृत्तावेलायामेव खलगतप्राधान्यविभाग-
व्यावृत्तमृतकवत्स्वयमुत्पाद्योत्पाद्य तानि तान्यादेयकानि श्रद्धाजनवर्धवाद्पुरःसरं याचन्ते ।
प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेयान्तरनिर्द्शनस्याभोहितश्च यजमानः श्रद्धाजनतया तथैव प्रतिपद्य
वेद्यः प्रयच्छतीति तैरेषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्वादित्याशङ्काया वेदमूलत्वं नानुमीयते ।
पूर्ववच्च ओमपूर्वकत्वकरूपनमेवोपपन्नमिति निर्णय्यतसंदेहनिवृत्तिः । इदं च भाष्यकारेण
प्रदर्शयता तुल्यकारणत्वात्पूर्वत्रापि प्रदर्शितमेवेति योजयितव्यम् ।

(भाष्यकारीयाविकरणात्सेपः ।)

एताश्चिहापिकरणद्वयेऽपि वक्ष्यन्म ॥

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वे हृदे पूर्वं निरूपिते ।

विरोधे सत्यपि ज्ञातुं शक्यं मूलान्तरं कथम् ॥

शास्त्रान्तरविभक्त्यानि हि पुराणान्तरप्रत्यक्षण्येव वेदवाक्यानि पुरुषवर्मानुष्ठानक्रमे-
णापठितानि वेदसमासायविनाशमयात्स्वरूपेणानुपन्थस्यार्षोपनिबन्धनद्वारलभ्यानि विशिष्ट-
ध्वनिस्थानीयेन तेनैव परोक्षाण्यपि न्यज्यमानानि शिष्योक्तृत्य स्मर्यन्ते । तत्र यथैवाऽऽ-
प्तप्रत्ययादिदिग्दिह पठ्यत इति कथितमुच्चारितमनुचारितं वा शिष्याः प्रतिपद्यन्ते
तथैव सूत्रकारवचनान्यव्यापकवचनस्थानीयानि स्वानुरूपवेदवाक्यसमर्पणमात्रं कृत्वा
मिष्टव्यापाराणीति न तास्वादिध्वनिप्रेरणवत्पारुषेयत्वेन परिभक्तित्थानि ।

वेदो हीदृश एवायं पुरुषैर्यः प्रव्रजगते ।

स पदाद्भिः प्रकाश्येत स्मरद्विवेति तुल्यभाक् ॥

अनुचारणकाले च संस्कारैरेव केवलैः ।

तत्कृतस्मरणैर्वाऽयं वेदोऽप्येतृषु तिष्ठति ॥

तेनार्थं कथयद्विर्यां स्मृतार्थां कथयते श्रुतिः ।

पठिताभिः समानाऽसौ केन न्यायेन वाच्यते ॥

स्मृतिशार्द्धं च यद्येकं भवेत्कृतकामवैदिकम् ।

तन्मुनस्वैकं ततोऽन्वानि व्यवहाराद्भूतामियुः ॥

कठमैत्रायणीयादिपठितश्रुतिमूलिका ।
 दृश्यन्ते स्मृतय सर्वा यद्रोपनयनादिषु ॥
 तदा तन्मध्यपात्येक वाक्य किञ्चिदपस्मृति ।
 मूलान्तरोद्भव वक्तु जिह्वा नो न प्रवर्त्तते ॥
 बाधिता च स्मृतिर्भूत्वा काचिन्व्यायविदा यदा ।
 श्रूयते न चिरादेव शास्त्रान्तरगता श्रुति ॥
 तदा का ते मुखच्छाया म्यात्रैथायिकमानिन ।
 बाधाबाधानवस्थान ध्रुवमेव प्रसज्यते ॥

यच्चैतत्सर्ववेष्टनम्भरण स्पर्शनश्रुतिविरुद्धत्वेनोदाह्रियते । एतज्जैमिनिनैव च्छान्दी
 श्यानुवादे शाट्टचायनिब्राह्मणमन्त्रश्रुतिमूलत्वेनौदुम्बरीप्रकरणे च शाट्टचायनिना तामूर्ध्वदर्शो-
 नोमयत्र वाससी दर्शयतीति ' वैष्टुत वै वास श्रीर्वै वास श्री सामे ' इति दर्शिते
 तत्प्रसङ्गेनौदुम्बरीवेष्टनवाससोऽपि प्रकाशश्रुतिमूलत्वमेवान्वाख्यातम् ।

ततश्च श्रुतिमूलत्वाद्वाच्योदाहरण न तत् ।
 विकल्प एव हि न्याय्यस्तुल्यवक्षप्रमाणत ॥
 विरुद्धत्वे च बाध म्यात्र चेहास्ति विरुद्धता ।
 न हि वेष्टनमात्र न स्पर्शश्रुत्या विरुध्यते ॥
 यदि द्विनाङ्गुल मध्ये विमुच्योत्तरभागत ।
 वेष्टयेतादुम्बरी तत्र किं नाम न कृत भवेत् ॥
 सर्वा वेष्टयितव्येति न ह्येव सूत्रकृद्वच ।
 न ह्यस्या त्रियते वैश्वित्कर्णमूलेषु वेष्टनम् ॥
 पारिशब्दोऽपि यन्तत्र सर्वतो वेष्टन वदेत् ।
 तद्वर्जितसमन्तत्वे सोऽर्थवानेव जायते ॥
 छोममूल च यत्तस्या वरुष्यते सर्ववेष्टनम् ।
 तल्लोम मुतरा सिन्धेन्मूलाग्रपरिधानयो ॥
 अन्तरीयोत्तरीये हि योपितामिव वाससी ।
 म्भरेत्कौशेयजातीये नोद्गातैव गुणैर्विना ॥
 प्राक् च लोमादिह स्पर्श कुशैरेवान्तरीयते ।
 वेष्टेत्तथा कुशे पूर्व वाससा पारिवेष्टयने ॥
 कुशवेष्टनवाक्ये च न किञ्चिद्वेत्तुदर्शनम् ।
 नियमोऽपि च तद्दृष्ट नैतोर्ध्वदशावासस ॥

कृतिराजकमोज्यान्त्रवानयं चायर्षवैदिकम् ।
 न च तस्याप्रमाणत्वे किञ्चिदप्यस्ति कारणम् ॥
 यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्त्यायर्षणश्रुतेः ।
 अर्षान्तरप्रमाणत्वं केनास्याः प्रतिहन्यते ॥
 शान्तिपुष्ट्याभिचारार्थां ह्येकत्रहार्त्विगाभिताः ।
 क्रियास्तया प्रधीयन्तेऽत्राप्येवाऽऽस्त्मीयगोचराः ॥
 न चायमपि यज्ञाङ्गाविविधः शान्त्यादिशास्त्रवत् ।
 अतोऽस्यापि प्रमाणत्वं पुरुषार्थेन वार्यते ॥
 न ह्येतद्यजमानस्य नर्त्विजानामुपदिश्यते ।
 सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यो हि भोज्याजस्वामिदं श्रुतम् ॥
 यान्त्यान्तरैर्निषिद्धं यद्भोक्षितान्नस्य भोजनम् ।
 तस्यैव श्रूयते पश्चादभ्यनुज्ञाविधिद्वयम् ॥
 अग्नीषोमीत्यसंस्थायां कृतिं वा सति राग्नि ।
 सोऽयं कालविकल्पः स्यादाशौचच्छेदकालवत् ॥
 ननु चाशौचकालेऽपि धर्मर्षिहाद्यपेक्षया ।
 अतः समाविकल्पत्वं नैव तस्यापि संमतम् ॥
 यस्य ह्यल्पेन कालेन शुद्धिर्भोज्याद्यताऽपि वा ।
 स कस्मात्तावता शुद्धौ दीर्घकालवमाद्यथेत् ॥
 एकरात्रे त्रिरात्रे वा शुद्धस्य ब्राह्मणस्य च ।
 अशुद्धिरनुवर्तेत दशरारत्रं कथं पुनः ॥
 शशुद्धौ हि शुद्धत्वं धर्मयोग्यत्वेन च ।
 प्राग्दशाहात्कर्म तस्य सदसज्जावकल्पना ॥
 एवं प्राक् पशुसंस्थानाद्दीक्षितान्नाविशुद्धता ।
 अस्ति नास्तीति चेत्येषं सहते नावधारणम् ॥
 स्यादेतद्येन यः कालः पुनस्तात्परिगृह्यते ।
 तस्यासावेव होमस्य प्रागूर्ध्वोदयकालवत् ॥
 शुक्तं समाविकल्पत्वमुदितानुदितत्वयोः ।
 न काचिदत्र पूर्वोक्ता सदसज्जाविरोधिता ॥
 न चादुदितहोमोक्तावुदितोक्तिरनर्थिका ।
 ऐश्वर्यव्यथादीनां नातिरेकोऽत्र कश्चन ॥

इह त्वल्पेन कालेन शुद्धेर्या दीर्घमालता ।
 न वर्धयेदघाहानि साऽनेनापि निवार्यते ॥
 क्लेशप्राय च त पक्ष नाऽऽशयेतैव कश्चन ।
 तनोऽनङ्गीकृते तस्मिन् स्यात्तद्वान्यमनर्थकम् ॥
 तेनैतं विषयान्यस्वान्न विकृतोऽवकल्पते ।
 स चोक्तो धर्मपीडाक्यम्नत्र चाहनामवर्धनम् ॥
 दन्तजातानुजातान्यकृतचूडेपु च रुमात् ।
 चित्त्रिया यंहमाहाम्त्र चहामवर्धनम् ॥

तथा गौतमेनाप्युक्तम्— राज्ञा च कार्याविधातार्थं ब्राह्मणानां च स्वाध्यायानिर्वृ-
 त्त्यर्थमिति ।

अथ वाऽन्तर्यदाऽऽशांचनिमित्तं किंचिदापतेत् ।
 तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥
 न वर्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।
 पूर्वमैव हि कालस्य प्रसङ्गेन तदङ्गता ॥
 प्रवृत्तोऽनपवृक्तश्च दशरात्रादिभ्योऽवधि ।
 अन्नं पतितमाशौचं स व्याप्नोति म्वसस्त्यया ॥
 वितत्य दशं स्यात् हि तान्यहानि व्यवम्भिता ।
 शम्भोत्येव परिच्छेत्तुमन्नराशौचमागतम् ॥
 शुद्धश्चशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेने यथाश्रुति ।
 मन्वेव भोजनम्यामिन् विषयावधिकारणम् ॥
 तत्र दीर्घावधिर्नैव म्यादल्पाव यनुज्ञया ।
 तस्मादिहापि वैषम्यहेतुर्वाच्योऽवचिद्वये ॥
 अत्राप्यसमवे तस्य दीर्घिते वा षडत्यपि ।
 तन्नियुक्तं तन्नाम भोज्यं सोमत्रये कृते ॥
 आपद्धर्मा यथैवान्ये मुर्याममवहेतुरा ।
 तथैव प्राणपीडया जीतरात्रभोजनम् ॥
 हन्तैवमप्रमाणत्वमुक्तमन्यप्रसारकम् ।
 नम्रश्चानपदि हानो विश्रामित्र श्वजाग्नीम् ॥

उच्यते—

एव विनाऽप्यनुज्ञानान् त्रियने गत्यसंभवान् ।
 त्रियनेऽनुज्ञया त्वन्यद्विशेषश्च नयोर्महान् ॥

सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषश्च विशिष्यते ।
 विशेषोऽत्यन्तनिर्दोषः स्तोत्रदोषेतरक्रिया ॥
 तथा च मनुनाऽप्युक्तमापद्धर्मगतं प्रति ।
 तत्रत्यपापशोषाणामन्ते शौचं भविष्यति ॥
 कर्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा ।
 उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ इति ।
 धर्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
 ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्वो भविष्यति ॥

पक्षुः क्रीतराजकभोज्यान्नत्वचनं तद्गत्यन्तरासंभवे निर्दोषत्वज्ञापनार्थमेव ज्ञावते ।
 तत्रापि तु ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
 स नाऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥

इति निन्दितत्वात्तु संभवद्भोज्यान्तरेणापि शोक्याप्रादिवशेन भोक्तव्यम् ।

यदि वा कालवैषम्यादसत्समाधिकल्पयोः ।
 अर्थभेदव्यवस्थानादविरोधोऽवधार्यते ॥
 दोक्षितात्ममोक्षं स्यादश्नते राजनि ध्रुवम् ।
 क्रीते स्वमोजनं नाम मनः कर्म नियम्यते ॥
 यथैवाश्राद्धमोजित्वं यथा याऽमांसभक्षणम् ।
 श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते ॥
 भाद्रमन्तर्दशाहं हि नियोगेन निषिध्यते ।
 एकोद्दिष्टं सदेकेषां न तु विध्यं कदाचन ॥

श्राद्धमोजित्वनियमः स्वर्गायेति विज्ञायते । तथा पष्ठष्ट

मांसभक्षणे मधुनादिक्रियाप्रतिषेधाद्ब्रह्मभ्यान्त्यत्र कामचारे प्राप्ते तद्वृत्तनियमः श्रेयसे
 विहितः । यथाऽऽह ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मधुने ।
 प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफल्य ॥ इति

ननु च वाक्यद्वयदर्शनात्तत्र संयोगवृत्तत्वं युक्तमिह त्वेकमेव दीक्षितात्ममोजनप्रति-
 षेधवाक्यं कथं प्राक्क्रियात्प्रतिषेधति तदुत्तरकरुणं च प्रमाश्रीषोमीयसमाप्तेर्निःश्रेयसेन निय-
 च्छनीति ।

तदुच्यते—

स्याद्वाक्यद्वयमेवैतद्वयविद्वयकल्पितम् ।
 यः पूर्वः प्रतिषेधोऽत्र संमितः ऋतराजके ॥
 परोऽवाधिः पुनस्तस्य नैकत्वादवकल्पते ।
 द्वितीयाज्ञानानुज्ञादर्शनात्तेन गम्यते ॥
 अभोजनविधिर्नमम्यन्वोऽप्यान्तरालिकः ।
 न हि पूर्वमनुज्ञाते म्यादनुज्ञान्तरं पुनः ॥
 वरणादभ्यनुज्ञाते निर्वापे किमनुज्ञया ॥

यथाऽध्वर्योर्वरणवेलाद्यामेव सर्वं यजमानेन यज्ञोपयोगि स्वयमनुज्ञातमेवेति निर्वापमन्त्रे
 प्रमदशब्देन तदानींतनयजमानानुज्ञाप्रकाशनं न क्रियते तथेह ऋतराजकावस्यानुज्ञा-
 तभोजनानुज्ञावचनमग्नीषोमीयममासौ पुनरुक्तमित्यवश्यं नियमेन प्रतिषेधान्तरेण वा
 वारितस्यानुज्ञानार्थमित्यत्रगम्यते ।

प्रतिषेद्धाम्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दूष्यते ।

पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्थया ॥

दीक्षितान्नविशिष्टाभोजननियमो हि श्रेयोर्धिम्यो विधीयते ।

पाश्चात्यभोजनानुज्ञा नान्यथा ह्युपपद्यते ।

अदृष्टार्थप्रसङ्गित्वात्तन्निविधिश्यायमिष्यते ॥

एवं विषयनानात्वादविरोधाद्वाचनम् ।

अष्टाचत्वारिंशद्धर्म वेदब्रह्मचर्याचरणभ्यापि स्मृतावेव पक्षान्तरविकल्पोपनिबन्धनादा-
 ध्यमान्तरविषयत्वमंभवाद्वा विरोधाभावः । तथा हि—

वेदानर्थात्वे वेदा वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमङ्गोक्त्येनदुच्यते ।

गौतमेनापि द्वादशवर्षाण्येकवेदब्रह्मचर्यं चरेदिति प्रथमरूपमाशु गार्हस्थ्यप्रतिषेध-
 र्थमुक्त्वा द्वितीयकल्पे द्वादश प्रतिवेदं वा मर्षेण्वित्पदद्यात्त्वारिंशत्परिमहः कृतः ।

तत्रैवं दावपने वक्तुं येऽवपद्भादयो नराः ।

गृहस्पतवं न दावपन्ति कर्तुं तेनामयं विधिः ॥

नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा पश्चिन्नकृत्वाऽपि वा ।

तेरवदयं ग्रहीतव्या तेनाऽऽदावेनदुच्यते ॥

उपकुर्वणैरेव याप्यः कान्तो बहुमनः ।

संप्राप्य ज्ञानभूयस्त्वं षविर्भैः क्षिगच्छमपैः ॥

सर्वाश्रयानिरिक्तेन स्वायायेनैव शोधितः ।

ग्नौकैरुप्याश्रयाशौगैनिमिष्टा गमिष्यति ॥

द्वैपायनादयश्चाऽऽहुः—

परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः ।

कुर्यादन्वयं वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानक्रान्तसामयजुर्वाहणकरूपव्याख्यानानिदिशयज्ञनिमित्तानि फलानि क्रत्वधिकृतपुरुर्येभ्योऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्दृश्यावृत्तानि जपध्यानमात्राधिकृतब्रह्मचारि-परिश्रमकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यापि स्वाध्यायविज्ञानमूगस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रतिवेदब्रह्मचर्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेषादितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथो-पपत्तिकालं तदर्थज्ञानामियोगमपरित्यजन्ग्रहणान्तं वेत्येतत्पक्षाक्षयणेन गृहस्थो भवेत्तं प्रति द्वादशाष्टाचत्वारिंशद्वर्षपक्षानेनैव स्मरणेन पूर्वपक्षीकृताविति नातीव श्रुतिविरुद्ध-त्वेनोदाहर्तव्यम् ।

तेन नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽतीव दृश्यते ।

श्रुत्योरेव ह्यसौ दृष्टः क चिद्वा नैव विद्यते ॥

तेनात्र यदि वा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते ।

यदि वा बाध्यमानत्वमुक्तं बाह्यं स्मृतीः प्रति ॥

एतद्धि जैमिनिनाऽत्यन्तं हितोपदेशेना जिज्ञासुभ्यः प्रतिपाद्यते ।

यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत्प्रतीयते ।

तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानामप्येते ॥

श्रीहियवानिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चिदावज्जीवमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेत् स कदाचिदप्युपालम्भात्पदं गच्छेत् ।

ततश्च तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् ।

-तथाऽपि नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुतिष्ठताम् ॥

यानि स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनुदाहृत्य निवृत्तव्या-पाराणि तेषु धृत्यनुमानव्याजसापेक्षप्रापण्येषु ससु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणतरत्वेन सनरां विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण ग्राह्यतरार्थं विज्ञायते । सूत्रार्थोऽप्येवं योजयि-तव्यः । श्रौतमातर्विज्ञानविरोधे यदनपेक्षमपेक्षावर्जितं यस्य वाऽपेक्षणीयमन्यजास्ती-त्येवं पाठद्वयेऽपि पूर्वसूत्रात्प्रमाणशब्दमनुषङ्गेण संवन्ध यदनपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानीन्तनव्यवहारमात्रप्रातिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छाखान्तरीयवियमानश्रुतिमूलवासङ्काया सत्यानेवात्यन्तनिराकर-णपक्षः परिग्रहीष्यते । न च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठानहानि । यदा तु कश्चिच्छाखान्तरे

स्मरणमूलं ध्रुनिरपि प्रत्यक्षां मविष्यति तदाभयोस्तुल्यत्वत्वाद्विकल्पो मविष्यत्येव ।
नन्वेनेनैव न्यायेन स्वशाखाविहितविरुद्धं शाखान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् । सत्यम् ।

वार्तामात्रेण रद्यावत्तत्रैव ग्रहीष्यते ।

यदा तु श्रवणं प्राप्तं तदाऽम्मानं विशिष्यते ॥

अनर्थैव ध्रुतिमृत्योर्विशेषोऽनेन दृश्यते ।

नात्यन्तमेव चाप्यत्यन्ततुल्यतां ॥

(बाह्यप्रस्थानामप्रामाण्यनिरूपणम् ।)

यद्वा घान्तेतानि प्रथीविद्धिर्न परिगृहीतानि किञ्चित्स्मिन्नश्रवणं कञ्चुक्छायापाति
तानि लोकोपसग्रहणभङ्गजास्तुतिप्रयोजनपगणि त्रयीविपरीतासबद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षा-
नुमानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि मारुययोगपाद्यगतपाशुपतशाक्यप्रत्यपरि-
गृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि विषयिन्तिस्सावशीररणोच्चाटनोन्माटनादिसमर्थकतिपयमन्त्रा-
विकाशाचित्कसिद्धिनिदर्शनबलेनाहिंमामत्यवचनमदानदयादिश्रुतिमृतिसवादिस्तोकार्थ-
गन्धवामित्तमोत्रिकाप्रायार्थान्तरोपदेशीनि य नि च बाह्यतराणि म्लेच्छाचारमिश्रकर्मोचना-
चरणनिबन्धनानि तेषामवैतच्छ्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्व प्रतिपाद्यते । न
चेत्तच्छ्रुतिविकरणान्तरे निरूपितं न चावक्तव्यमेव मात्यादिशब्दवाचकत्वबुद्धिवद-
निप्रसिद्धत्वात् ।

यदि ह्यनान्तरेणैषा न कल्प्येताप्रमाणता ।

अशक्यंवेति मत्वाऽन्ये मवेयु समदृष्टय ॥

शोभामारुयहेतुत्किञ्चित्कालवशेन वा ।

यज्ञोत्तपदाहिंमादित्यागभ्रान्निमवाप्नुयु ॥

ब्राह्मणसंज्ञिपप्रणीत-भावशेषेण वा मानत्रादिवदेव ध्रुतिमूलत्वमाश्रित्य सत्त्वेनमोऽपि
श्रुतिविरहितै सह विकल्पमेव प्रतिपद्येरन् ।

तेन यद्यपि लभ्येन मृत्युनि काचिद्विरोधिनी ।

मन्वाद्युक्तं तथाऽप्यस्मिन्नेतदेवोपयुज्यते ॥

प्रथीमार्गस्य सिद्धस्य ये ह्यत्यन्तविरोधिनः ।

अनिराहत्य तन्मर्तान्मर्तुद्धिर्न लभ्यते ॥

महान्तमगृहीतं व पित्राद्यनुगमादि च ।

तेषुपि द्वीपान्तरापेक्षं वदन्त्येव स्वदर्शने ॥

एष अद्भ्यमाश्रमेवैव चरन्त्यानिमित्तं सर्वेषां स्वपितृपितामहादिचरितानुयायित्वान् ।
देश मानत्रादिमृत्यानामप्युत्पत्त्येवशाखासूत्रवदमभ्युपगतं तान्प्रति मूनरा शाक्यादिभि-
रपि शक्यं न दृष्टव्यं न क्षमम् । सो हि इव नुशादुपशान्ता वाचयविषयेयत्तानियम

कर्तुम् । ततश्च यावत्किञ्चित्कियन्नपि क ल वैश्वान्द्रिगमाण प्रसिद्धि गत तत्प्रत्यक्ष
शास्त्राविसवादेऽप्युत्सलशास्त्रामूलत्वावस्थानमनुभवतुल्यकदातया प्रतिभायात् । अत आह—
विरोधे त्वनपेक्ष्य स्यादिति । पारतन्त्र्य तापदेया स्मर्यमाणपुरुषविशेषप्रणीतत्वा
सैरेव प्रतिपन्न शब्दकृतकत्वादिप्रतिपादनादराच पार्श्वस्यैरपि ज्ञायते ।

वेदमूलत्व पुनस्ते तुल्यकक्षमूलत्वाक्षयैव लज्जया च मातापितृद्वेषिदुष्टपुत्रवन्नाभ्युप-
गच्छन्ति । अन्यश्च मृतिवाक्यमेकमेवेन श्रुतिवचनेन विद्वेत् । शास्त्रादिवचन नि
तु कतिपयदमदानादिवचनवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशाविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गस्यु-
त्थितविरुद्धाचारणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि । त्रयीवाक्ष्येभ्यश्चतुर्धवर्णनिरवसितप्रत्येभ्यो व्या-
भूदस्य समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन सप्ताभ्यन्ते । स्वधर्मातिशयेन च येन क्षत्रियेण सप्ता
प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहं प्रतिपत्तौ स धर्ममविच्छ्लुतमुपदेश्यतीति च समाधास । उक्त च ।

परलोकाविरुद्धानि कुर्वाण दूतम्यजेत् ।

आत्मान योऽतिसंज्ञते सोऽन्वस्मै स्यात्कथं हित इति ॥

दुदाटे पुनरयमेव व्यतिक्रमोऽल्लारबुद्धौ म्वित । येनैवमाह ।

फलिकल्पकृतानि यानि लोके

मयि निपतन्तु विमुच्यता तु लोके, इति ।

स किल लोकहितार्थं सात्रियधर्ममतिरभ्य ब्राह्मणवृत्तं प्रवक्तृत्वं प्रतिपद्य प्रतिपेयाति
धर्मासमर्थैर्ब्राह्मणैरननुशिष्टं वर्षं ब्राह्मणाननुशासद्धर्मपीडामप्यात्मनोऽङ्गीकृत्य परानुग्रह
कृतवानित्येषाविषैरेव मुणे मृत्युते तदनुशिष्टानुसारिणश्च सर्वे एव श्रुतिमृत्युतेविहितधर्मा-
तिशयेन व्यवहरन्तो विरुद्धाचारत्वेन ज्ञायन्ते ।

तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या विरोधे ग्रन्थकारिणाम् ।

ग्रहीत्राचारितृणां च ग्रन्थप्रामाण्यवाचनम् ॥

न होषा पूर्वोक्तिन न्यायेन श्रुतिप्रतिबद्धानां स्वमूलश्रुत्यनुमानसामर्थ्यमस्ति ।

न च शास्त्रान्तरोच्छेदं ब्रह्मचिदपि विद्यते ।

प्रागुक्ताद्वैतनिष्पत्त्याज्जैषां दृष्टमूलता ॥

न हि यथोपनयनादिस्मृतीनां शास्त्रान्तरदृष्टधातिसंज्ञा । एव चैत्यकरणतद्वन्दन-
शूद्रसप्रदामकदानादीनां सवाद् सम्भवति मूलान्तररूपेण च प्रागेव प्रत्याख्यातम् ।

लोभादिकारणं चान्न बहुवेवान्मत्प्रतीभते ।

यस्मिन्सनिहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुषा ॥

शास्त्रादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।

हेतुमात्रविनिर्मुक्ता न क्वाचन कुर्वते ॥

वैदिकवेचनकल्पान् ॥ ४ ॥

[३] शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥ मि० *(C. nger dand
an die Proprium des Act. etc.)*

आचान्तेन कर्त्तव्यं यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं दक्षिणाचारेण कर्त्त
व्यमित्येवंलक्षणान्युदाहरणानि । इमेतानि श्रुतिविरुद्धानि न कर्त्त
व्यानि उताविरुद्धानि सार्वाणीति । चेत्पुनश्च, नैरप्यनुष्ठीयमानै-

न च तैर्वैदिकमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् ।

हेतवश्चाभिर्यायन्ते ये धर्मा दूरत स्थिता ॥

एत एव च ते येषा वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् ।

पाण्डित्यो विकर्मण्या हेतुकार्थेन एव हि ॥

एतदीया ग्रन्था एव च मन्वादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः ।

या वेदवाद्या स्मृतयो याश्च काश्चित्कुट्टयः ।

मर्वाग्ना निष्पन्न श्रोचाम्नमोनिष्ठा हि ता स्मृताः ॥

तस्माद्धर्म प्रति त्रयीवाच्यमेवनातीत्यक प्रामाण्येनानपेक्ष्य म्यादिनि सिद्धम् ॥ ४ ॥

शिष्टाकोपे—एव तावत्पुन्यार्थस्मृतीनामाविरोधे विरोधे च प्रमाणत्वाप्रमागत्वे निश्चयिते
सप्रति तु ऋत्वर्याना यज्ञोपवीतोत्काचमनत्रक्षिणहस्ताचरणस्मृतीना बहुधृत्यर्थमप्यपाति-
नीना विरोधाविरोधमात्रमेव विचार्यते । तत्रिणये तु कृते पूर्वाविकरणाभ्या प्रमाणत्वा-
प्रमाणत्वामिद्धि ।

कथ पुनर्विरुद्धत्व कथ वा न विरुद्धता ।

धृत्यर्थविगुणत्वेन तदभावेन चेप्यते ॥

यदि यज्ञोपवीतादीनि ऋतुमनुप्रवेक्ष्यमानानि चोदकप्रयोगवचनाभ्या न परिगृह्यन्ते
निराक्रियन्ते वा ननो विरोधः । यदि पुनरानुगुण्यात्प्रकरणादिपट्टिनवत्स्मृत्यनुमिनवाक्य-
सयोगेन ऋतुमनुप्रविशन्ति न च पूर्वगृहीत इतिहायन्ते ततो न विरुद्धानीति ।
अन्यत्तु दर्शन मन्यपि विरोधे प्रमाणप्रमेयवत्त्वविमवादात्प्रदेह । तथा हि ।

धुनिस्मृत्योर्विरुद्धत्वे ज्ञानमेव न त्रमलम् ।

धर्ममिद्विरोधे च धर्मिणो न त्रवत्तग ॥

वक्ष्यति हि “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति” । न चेह स्मार्तः कस्यचिदपि
श्रौतस्य पदार्थस्य वाच आशङ्क्यते अमकालपरिमाणानि तु ममत्पदार्थधर्मत्वेन निश्चि-
तानि । तत्र यदि प्रमणवत्त्ववत्त्वं बनीयन्तो नन्वच्छुनिरमेयत्वात्पूर्ववत्त्वमात्रेण
प्रमादिविराचमनादीना वाच प्रमेयवत्त्ववत्त्वमन्वे तु पदार्थधर्मस्य प्रमादिस्य
पदार्थत्वेनाऽऽपमनात्थो बनीयाम इति मन्यपि स्मृत्याम्यप्रमाणे पूर्ववत्त्वं न त्रवदाध्या-

वेदिकं किञ्चिन्न कुप्यति । तस्माद्विरुद्धानीति ॥ ५ ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥ पू०

नेतदेवम् । आरूपपरिच्छिन्नं हि क्रमं बाधेरन् । कथम् । वेदं कृत्वा वेदिं कुर्वन्तेतीमां श्रुतिमुपरुन्ध्यादन्तरा वेदं वेदिं चानुष्ठीयमानमाचमनादि । दक्षिणेन चिक्रहस्तेनानुष्ठीयमानेषु पदार्थेषु कदाचित्प्रधानं

नापि स्वरेण दुर्बलान्त्रमादीनेव बाधियन्ते ।

किं युक्तमविरुद्धत्वं क्रत्वर्पाङ्गस्मृतेरपि ।

न तदर्थक्रियायां हि श्रुतं किञ्चन हीयते ॥

यथैव विज्ञातवलाश्लेरपि श्रुत्यादिभिः समाख्यापर्यन्तेर्यावन्तः शेषाः प्रतीयन्ते । ते सर्वे शेषिकमभावेन प्रार्थिता इत्यंभावेन सहानारम्भवादाधीर्त्यहन्ते ।

स्मृत्या तथैव संतुष्ट्या शिष्टाचारेण चार्थिताः ।

गृह्यन्ते भावनाभाज्यैरर्पणैः साधनांशवत् ॥

कथंभावापेक्षितार्पूर्वोपकारस्याज्ञातपरिमाणाद्ग्राह्यत्वाद् आर्वात्किञ्चिद्येन केनचिदपि प्रमाणेन प्राप्नोति तत्सर्वमङ्गं भवति । तस्मादाचमनादीन्यपि यज्ञप्रयोगाङ्गानीत्युप-
न्यस्तेऽपिधीयन्ते ॥ ६ ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात्पदार्थोऽभ्यधिको भवेत् ।

शास्त्रितं परिमाणं हि क्रोऽतिक्रमिष्युमर्हति ॥

शास्त्रेण हि पदार्थानां परिमाणं त्रिधा गतम् ।

क्रमेयत्ताश्रुनिर्माणरूपं तदिह बाध्यते ॥

द्वाम्यां श्रुत्यादिपदकाम्यां कालेयत्ताक्रमान्तिपतात् ।

पदार्थाः प्रविशन्तो हि बाधेरन्स्मार्तलौकिक्यः ॥

सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालाच्च विप्रकष्टरुपा इति प्रयोगवचनेन प्रतिपादितं तत्र स्मार्तशिष्टलोकाचारप्रमाणकपदार्थानुष्ठानविशेषादसिद्धेकहस्ताधीनविलम्बितानुष्ठानाच्च प्रधानप्रत्यासत्तिनाशप्रसङ्गः ।

संमस्तप्रयोगकालाच्च पूर्वोक्तमध्यदिनादयोऽतिक्रमेरन् । क्रमश्च यः श्रुत्यर्थपाठस्यानमुह्यप्रकृत्तवत्क्रमैरवगतः स च वेदिकपदार्थारूढतया विज्ञाताश्रयप्रमाणपरिमाणः सन्नन्दपाल्यं हुतादिनिमित्ताद्यमन्यवधानात्प्रतिषाद्येन । एवमाशास्यस्तोपर्वीतपुनःकर्णव्यवधानेऽपि योन्नोच्यम् ।

योहमावन्तः स्मार्तः पदार्थाः क्रियते तदा

तस्य क्रमप्रमाणं हि न श्रुत्याद्यवगम्यते ।

स्वकालमतिनामेत् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामनुतिष्ठन्मघानकालं संभाव
 यिष्यति ॥ ६ ॥ कारणात् अतिप्रमाणत्वात् कारणात् अतीनामप्यने अर्थेनेति प्रयुक्तमनुमाने
 अत्रानुमाने अतिप्रमाणत्वात् अतिप्रमाणत्वात्
 अपिवा कारणाग्रहणं प्रयुक्तानि प्रतीग्येन ॥ ७ ॥ सि०
 अपिवेति पक्षव्यापृत्तिः । अगृह्यमाणकारणा एवंजातीयकाः प्रमा-
 णम् । ननु क्रमफालौ विरुन्धन्ति । विरुन्धन्तु । नैष दोषः । आचमनं

उक्तपरिमाणस्य क्रमस्य नान्यदपि किञ्चित्प्रमाणमवश्यते । तथा श्रुत्याद्यवगतप्रच
 यश्लिष्टपदार्थपरिमाणमवश्यमवश्यत्वादिभिरविस्मृतसमस्तपदार्थनिर्माणायवधारणीयम् ।
 तत्र प्रथमापरिकल्पितपश्चादागतस्मार्तपदार्थानुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रशात्समस्तकृताकृता
 निरूपणात्निवृत्तवगुणशङ्कस्य सम्यक्कृतत्वदादर्शनिमित्तसंस्कारपाटवाभावादपूर्वदौर्बल्येन
 न्यूनफलमप्रसङ्गम् ।

तच्चातिशयवत्सर्वं सार्थवादाद्धिर्भेगतम् ।

न्यूनत्वाक्षमयाऽवश्यं विरुद्धा बाधते स्मृतिम् ॥

परिमितश्रुत्याद्युपदेशातिदेशात्मकाद्गशास्त्रपरिमाणत्वाद्वा न तद्व्यतिरिक्ताद्गशास्त्राव
 श्चाश । सहकर्तव्यापगतेषु च पदार्थेषु सर्वात्मना त्वरमाणस्य यावानेवात्यन्ताशक्त्या काल
 विभक्तयो भवति तावन्मात्रमेव प्रयोगवचनोऽनुमन्यते । शक्तस्तु क्षणमात्रमपि यदि विक्षेप
 कुर्यात्तदस्य प्रयोगवचनविधिर्न सहेत । तस्मान्निविधम्यापि शास्त्रपरिमाणम्यान्यथाकर-
 णालाऽऽचमनाद्यविरुद्धमिति । उच्यते ॥ ६ ॥

तेष्वदर्शनाद्धिरोधस्येति वा ममाप्ति । अनन्तरमूत्रे विप्रतिपत्त्युपात्तविरोधाभावोक्ते-
 रनुपयुज्यमानत्वादिह च प्रनान्तविरोधाभावम्यावश्यवचनीयत्वात् । उपयोगसद्भावेऽपि
 च काकाक्षिपठमुपह्नेन तन्त्रेण चोभयसंबन्धात् ।

अपिवा कारणं दृष्टं यस्मादेषु न गृह्यते ।

तस्मान्नाऽऽचमनादीनां ननुश्रुतिविरुद्धता ॥

विरोधस्याजितश्रुतिविरुद्धता । विरोधत्वाजितश्रुतिमूलस्य हि स्मरणस्य यस्य मूला-
 न्तरनिष्ठं नामेस्येव समवदुत्प्रेक्षामात्रेणोपप्लवते तत्रारूपेनैव प्रयासेन निराशङ्कमप्रमाणत्वं
 निश्चीयते ।

यत्र तूत्रेक्षयाऽस्य यत्कारणं नावच्छेद्यते ।

अत्यन्तानन्यमूलत्वाच्चतुतिनस्तत्प्रमाणता ॥

न वाऽऽचमनादिस्मृते कामत्रोवल्लोभद्वेषमानञ्जादिकारणं किञ्चित्समाप्ये यन्मूल-
 त्वेन श्रुतिमूलत्वमपह्नूयेन ।

अनन्यमूलिकाया च श्रुतेः मूलेऽवधारिणे ।

विरोधेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न वार्यते ॥

पदार्थः पदार्थानां च गुणः क्रमः । न च गुणानुरोधेन पदार्था न कतव्यो भवति । अपिच प्राप्तानां पदार्थानामुत्तरकालं क्रम आपतति । यदा पदार्थः प्राप्तोति तदा क्रम एव नास्ति, केन सह विरोधो भविष्यतीति तथा यदि दक्षिणेन नाऽऽचर्यते, कालो मा विरोधीदिति तत्र

इयत्ताक्रमकालाश्च श्रौतत्वाद्बलवत्तराः ।

पदार्थधर्मभावात्तु दुर्बलत्वादबाधकः ॥

ननु पूर्वभावेत्वात्प्रमाणबलावलमेव प्रमेयबलाबलात्प्रमायस्त्वेन प्रतिपाति ।

उच्यते—

नैव तावच्छ्रुतिस्मृतयोः स्वरूपेण विरुद्धता ।

बलाबलपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिवा हि सा ॥

प्रमेयगतं हि विरोधमालोच्य प्रमाणविरोधबुद्धिर्भवति ।

तद्यस्यामेव वेदार्था विरोधो दृश्यते तयोः ।

प्रमेययोः स्वरूपान्यं तस्मादेव बलाबलम् ॥

येषां पदार्थधर्मत्वाद्दीर्घत्वम् पूर्वनिश्चितम् ।

न तेषां श्रुत्यवत्प्रमात्तत्पश्चात्पगच्छति ॥

पदार्थस्त्वेन येषां च बलीयस्त्वं निरूपितम् ।

न स्मृतेर्दुर्बलत्वेन पुनस्तदपनीयते ॥

नित्यमेवाप्रमाणं यत्तदेवं बाधमर्हति ।

आपेक्षिकाप्रमाणं तु स्यात्प्रमाणमपेक्षया ॥

न च प्रमेयदीर्घत्वञ्च श्रियस्त्वनिरन्धनम् ।

प्राप्तं स्मृतिप्रमाणत्वं प्रमाणत्वेन बाधयते ॥

न च प्रमेयदीर्घत्वे तस्यपि श्रुतिबाधनम् ।

तावता मन्दतेजस्त्वास्स्मृतिभूतां नैव बाधते ॥

एतदेव श्रुतेः पार्थाद्बहु यत्र स्मृतिर्वृत्ता ।

महास्मृत्याऽपि वा काचित् शक्या बाधितुं श्रुतिः ॥

युगपत्प्राप्तिहेतुश्च विरोधस्तुल्यकारणयोः ।

इह तु द्वयमप्येतज्जास्ति तेनाविरुद्धता ॥

कालेयत्ताक्रमानां हि सर्वान्ते प्राप्तिरिष्यते ।

मुनयन्यप्रमाणोऽपि पदार्थः पूर्वमश्रुते ॥

प्राप्तेषु हि पदार्थेषु क्रमः पश्चात्पेक्षते ।

यदा प्राप्तेऽप्यसौ नल्लभः तेन पश्चाद्गिरुच्यते ॥

(consideration of time shd not alter the meaning of the act)

कालानुरोधेन पदार्थो नाऽऽन्यथात्वमभ्युपगच्छेत् । प्रयोगाङ्गं हि कालः पदार्थानामुपकारकः । अतो न कालानुरोधेन व्यथयितव्यः पदार्थः । अपि च शौचं ढक्षिणाचारता यज्ञोपवीतित्वं चैवजातीयका अर्था व्यवधातारो न भवन्ति । सर्वपदार्थानां शेषभूतत्वात् । तस्मादाचमनादीनां प्रामाण्यम् ॥ ७ ॥

my objection cannot be

माणमपि स्वार्थमविस्मरणासिद्धये

रमालोच्यते प्राज्ञैः स्मार्ते सह तद्विष्यते ॥

न केनचित्प्रमाणेन पदार्थेयता परिच्छिद्यते । तत्र यदि तेन विनाऽप्ये समस्त पदार्थस्मृतिहेतवो न स्युस्तत एतदप्येक कारणमिति परिमाणमपि स्थाप्येत । तस्यामपि त्ववस्थाया यथा श्रौतमात्रपरिमाणमसमाप्य समाख्यापर्यन्तप्रापितपदार्थगतपरिमाणवधारणमाश्रीयते तथा म्मृत्याचारपर्यन्तावगतपरिमाणमाश्रयिष्यत इति निर्दोषम् ।

कालोऽपि च प्रयोगाङ्गं सर्वान्ते सोऽपि गृह्यते ।

स्मार्ते सह ससाहित्यमाशुत्व वा प्रपत्स्यते ॥

कालो ह्ययं प्रधानस्य सर्वाङ्गसाहितस्य य ।

अङ्कैराविप्रकृष्टत्वमीदृशस्यैव चोच्यते ॥

तस्मादाचमनप्रमाणकसर्वपदार्थप्राप्त्युत्तरकालोपेक्षितसम्बन्ध कालोऽपि नैव सर्वोपसंहारविरोधीति तेषु श्रमकालपरिमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्युच्यते । यद्वा तेष्वचमनादिषु क्रियमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रार्थयोजना । अपि च—

शौचयज्ञोपवीतादेर्म स्वतन्त्रपदार्थता ।

सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यवधायकम् ॥

अतदङ्केन हि मुख्यरूपेण व्यवधानं भवति न सर्वपदार्थेन ।

वेदं कृत्वा यदा वेदिप्रकृत्वाऽऽचामति क्षुते ।

वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदा ॥

वेदिरेव ह्यनावश्यं कुर्वती त्रिगुणी भवेत् ।

तामेव सगुणा कर्तुं शुद्ध्या न व्यवधायते ॥

इमेवार्थमभिप्रेत्य भाष्यकारेणोक्तं न चैवजातीयका अर्थाः पदार्थानां व्यवधातारो भवन्तीति । इतरथा ह्यङ्गप्रधानार्थत्वेऽनाश्रीयमाणे शुन्यहृदयवचनमेवैतत्स्यात् ।

तस्मादाचमनादीनां ऋतुभिः समष्टे मति ।

पश्चात्प्राप्तमेवैतत्कालशास्त्राविरोधिना ॥

(माध्यकारोक्तोदाहरणात्सेप ।)

मन्विदं यज्ञोपवीतमुदाहर्तव्यम् । दर्शपूर्णमासादिषु 'उपन्यसते देवलक्ष्ममेव तत्कुर्वते' इति ऋत्विक्प्रत्ययविधानात् । तथा काठके चानारभ्यवाद्यविधिना सर्वयज्ञगत-
यमनयानमसन्धोऽऽद्यापनाध्ययनसम्बन्धश्च श्रूयते । 'प्रसूतेन वै यज्ञेन देवा स्वर्गं -
लोकमायन्नमसूतेनासुरान्पराभानयन् । प्रसूतो ह वै यज्ञोपवीतित्तो यज्ञोऽप्र-
सूतोऽनुपवीतित्तो यद्वै किं च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्प्रमाय-
ज्ञोपवीत्स्वेवाधीयीत यानपेद्यजेव वा यज्ञस्य प्रसृत्या इति' । तथाऽऽचमनविधिरपि
'दक्षिणत उपवीथोपविश्य हस्तापवनिज्य त्रिराचम्य द्वि परिसृज्य दर्भाना महदुपस्ती-
र्थोपस्थं कृत्वा प्रादुमुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयीत' इति यद्यपि त्रसयज्ञप्रकरणे श्रूयते
तथाऽपि वेदोच्चारणसंबन्धात्तद्वत्त्वेनापि तावज्ज्ञातमानं सर्वयज्ञाना मन्त्रवत्प्रयोगित्वा
चरद्भं भवति । तथा च "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति प्राचाचमनप्रतिषेधार्थमे-
वावधार्यते । दक्षिणाचारत्व तु—

यत्राऽऽहस्य विधानेन म्यात्सव्याञ्जलिबोदना ।

तस्मादेव निवर्तेत नान्यत्राऽऽशङ्क्यतेऽपि क्त ॥

"यथा वै दक्षिणाः पाण्डिरेव देवयजनम्" इति प्रामुद्वप्रकरणविधिवरे वान्ये
देवयजनव्यवहाराद्भवौचित्यादुपमानमवकल्पते । तेन नत्रैकमपि विरोधकावशङ्कयोग्य
मित्यनुदाहरणानि । तस्मान्नैवैतदधिकरणान्तरम् ।

वेदाविरुद्धशाक्यादिवचसामप्रामाण्यनिरूपणम् ।

सूत्राणि तु पूर्वाधिकरणार्थोपरिहारसूत्रत्वेनैव व्याख्यातव्यानि । यत्तर्हि वेदविहितं
न वाघते शिष्टान्वा वेदविदो न कोपयति । विहाराराममण्डलकरणवैराग्यध्यानभ्यासाः
हिंसासत्पवचनदमदानदयादि, तद्वुद्धादिभाषित प्रमाणेनाधिकृतमिति चेत् । न ।
शास्त्रपरिभाषात्वात् ।

परमितान्देव हि ऋगुदेशाष्टादश वा विश्वाम्भानानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टे पविगृही-
तानि वेद्योपवेष्टाङ्गोपाङ्गाष्टादशधर्मसंहितापुराणशास्त्रशिक्षणव्यवस्थीतिसंज्ञकानि, न च तेषां
मध्ये बौद्धार्हतादिग्रन्था स्मृता गृहीता वा ।

प्रतिश्रुत्युक्त्वरूपेण पूर्वशास्त्रार्थयोवरम् ।

यत्रन्यात्तिक्रियते तस्य धर्म प्रत्यप्रमाणता ॥

१ तै० उ० (१-१-११) । २ तै० शा० (१-२) ।

१ उपवेदा - आयुर्वेदपदपूर्वद्वयविवेका । अद्यानि-दिक्षादीनि । उपाहृत-पूर्वोत्तरवीमासद्वयम् ।
स्पन्दनीति - अर्पणत्वमित्यर्थम् ।

तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमात्मीयमन्यकविकृतं वा श्लोकं सूत्रं
बोध्यार्य मानवादिप्रायश्चित्तं दद्यात् कश्चिदपि धर्मार्थं प्रतिपद्येत ।

वेदेनैवाम्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता ।
नित्यानामभिधेयाना मन्वन्तरयुगादिषु ॥
तेषा विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः ।
वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

तथा च “मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति” इत्यस्य विधेर्वाक्यशेषे श्रूयते “मनुर्वै
यात्किंचिद्वदत्तज्ञेपजं भेषजताये ” इति प्रायश्चित्ताद्युपदेशवचनं पापव्याधे-
र्भेषजम् ।

न वैतच्छ्रुतिसामान्यमात्र नित्येऽपि संभवात् ।
यज्ञेऽवयुरिव ह्यस्ति मनुर्मन्वन्तरे सदा ॥
प्रतिमन्वन्तरं चैवं स्मृतिरन्या विधीयते ।
स्थिताश्च मनवो नित्यं कल्पे कल्पे चतुर्दश ॥
तेन तद्वाक्यचेष्टाना सर्वदेवास्ति संभवः ।
तदुक्तिज्ञापनाद्धेदो नानित्योऽतो भविष्यति ॥
प्रतियज्ञं भवन्त्यन्ये सर्वदा षोडशर्त्विजः ।
आदिमत्त्वं च वेदस्य न तच्चरितवन्धनात् ॥

उक्तं च—

यथर्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृढयन्ते तानि तान्येव तथा भाति युगादिषु ॥ इति ।
इतिहासपुराणं च कृत्रिमत्वेन निश्चिते ।
तथाऽप्यकृत्रिमे वेदे तद्विद्यात्वेन संमतम् ॥

एवं ह्युपनिषत्सूक्तम् । ‘ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्ववेदं चतुर्थ-
मितिहासं पुराणं पञ्चमम्’ इति । तेन प्रतिरूपमन्वन्तरयुगानियतनित्यकृत्रिनामाभिधेय-
कृत्रिमविद्यास्थानकारा ये वेदेऽपि मन्त्रार्थवादेषु श्रूयन्ते तत्प्रणीतान्येव विद्यास्थानानि
धर्मज्ञानाङ्गत्वेन संमतानि । तथा च ऋग्वेदाद्विहितयज्ञाङ्गभेषजप्रायश्चित्तविशेषानभि-
धाय ‘यद्यच्चिज्ञात इति’ प्रायश्चित्तान्तरं विदधत् त्रिविचवृद्धस्मृतिविहितविनष्टोदेशेनैव
विदधातीति गम्यते । अन्यथा हि प्रत्यक्षवेदविहितं सर्वं विज्ञातमूलविशेषत्वादविज्ञात-
मूलत्वेनानभिधेयमेव म्यात् । यदि च म्यर्गमाणवेदसूत्रग्रन्थनिबन्धनानामविज्ञानृषेद्विशो-

एपूर्वकत्वेनापि स्थितानां प्रभाष्यं नाऽऽश्रियेत तथा सति नैवाविज्ञातमूलं किञ्चिद्वदे
क्रियत इति तद्विनष्टप्रायश्चित्तविधिर्नैवोपपद्येत ।

तस्माद्यान्येषु शास्त्राणि वेदमूलानतिक्रमात् ।
अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥
यथैवान्यायविज्ञाताद्देहाद्देह्यादिपूर्वकात् ।
शूद्रेणाधिगताद्वापि धर्मज्ञानं न संमतम् ॥
तथाऽतिक्रान्तवेदोक्तमर्यादाव्यहारिणाम् ।
संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ॥
स्मर्यन्ते च पुराणेषु धर्मविष्णुतिहेतवः ।
कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ॥
यथा कृतककर्पूरसुवर्णादिषु दीयते ।
यद्दीप्तं तदपि न्यक्तमग्राह्यत्वात्प्रवर्ष्यते ॥

तेन कर्मानुरूप्यसामान्यतो दृष्टार्थापत्तिबलात्तद्विप्र्रायकल्पितधर्माभाससम्बन्धपतितं सन्मू-
लमप्यहिंसादि श्रद्धाति निक्षिप्तसीरवदनुषयोऽप्यविश्रम्भणीयं च तन्मात्रोपलब्धं भवतीत्यवश्यं
यादत्परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो नोपलभ्यते तावदग्राह्यं भवति ।

यदा शास्त्रान्तरेणैव सोऽर्थः स्पष्टोऽवधार्यते ।

तदा तेनैव सिद्धत्वादितरत्स्यादनर्थकम् ॥

तस्मादावसंरिगणितवेदादिशास्त्रन्यातिरिक्तनिवन्धनं तद्धर्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितव्यमिति ।

(सदाचारप्रामाण्यनिरूपणम् ।)

यस्यैतन् । अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि मनीयेरन्, इति सूत्रम् ।
अत्र सदाचारानुदाहस्य त्रिवर्गसिद्धयर्थं विचार्यते । तद्विपरीतमेकीर्णव्यवहा-
रिषु शिष्टेष्वप्यकारिष्वैद्यातुरवदविक्रमणीयचरितस्वात्संभाव्यमानवेदमूलत्वाच्च धर्मसं-
शयं दर्शयित्वा “ धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्शब्दमनपेक्षणम् ” इति पूर्वः पक्षः क-
षिच्च “ विरोधे त्वनपेक्षणम् ” इत्येतन्न्यायानुसारेण । सदाचारेण हि दृष्टो
धर्मन्यतिक्रमः साहसं च महतां प्रजापतीन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनमीप्स-
धृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीनां बहूनामद्यतनानां च । प्रजापतेस्तावत्प्रजापतिरुपसमन्वैत्स्वा
दुहितरम् । इत्यगम्यागमनरूपादधर्माचरणार्द्धमन्यतिक्रमः । इन्द्रस्यैपि । तत्पदस्यस्य
च नहुपस्य परदारामिद्योगार्द्धमन्यतिक्रमः । तथा नासिष्ठस्य पुत्रशोकार्तस्य भलप्रवेशा-
स्मत्यागसाहसम् । विश्वामित्रस्य चाण्डालयाजनम् । यसिष्ठव-युक्तरवमः प्रयोगः । कृष्ण-
द्वैपायनस्य गृहीतनैष्ठिकव्रतवर्षस्य विचित्रवर्षिद्वारेष्वपत्यान्पादनप्रसङ्गः । मीप्सस्य च

सर्वाश्रमधर्मन्यातिरेकेणावस्थानम् । अपत्नीकम्य च रामवत्प्रत्युपयोगः । तथाऽन्धस्य घृतराष्ट्र-
स्येन्या पाण्डुर्जितैर्धनैरित्यनधिकृतक्रिया । तथा युधिष्ठिरस्य कनीषोर्जितभ्रातृजायापरि-
णयनमाचार्यब्राह्मणवधार्थमनृतमापण च । वासुदेवार्जुनयो प्रतिपिद्धमातुलदुहितुरुकिमणी
सुभद्रापरिणयनम्, उभौ भेष्यासवशीचाविनि सुरापानाचरणम् । अद्यत्वेऽप्यहिच्छन्नमपुरा-
निकासिब्राह्मणीना सुरापानम् । केमर्यश्चाश्वतरस्वरोष्ट्रोभयतोदहानप्रतिग्रहविक्रयव्यवहार-
मार्यापत्यमित्रसहभोजनाद्युदीच्यानाम् । मातुलदुहितुद्वाहासन्दीम्भभोजनादीनि दाक्षिणा-
त्यानाम् । मित्रम्बजनोच्छिष्टभृष्टभोजनं सर्ववर्णपरस्परभृष्टताम्बुलादनतद्वसानानाचमन-
निर्णयकचौतगर्दभारूढवस्त्रपरिधानब्रह्महत्यातिरिक्तमहापातककार्यपरिहरणादीन्युभयेषाम् ।
अतिभ्रूलानि प्रतिपुरणजातिकुटावस्थितसूक्ष्मस्वधर्मन्यतिक्रमणानि स्वमन्तमेदानि सर्वत्र
विगानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव संभवन्तीति नैवजातीयकमिग्रसदाचारधर्मत्वाप्यवमान-
संभवः । किं च ।

के शिष्टा ये सदाचारा सदाचाराश्च तत्कृताः ।

इतीतरेतराधीननिर्णयत्वाटनिर्णयः ॥

ननु ।

सदाचारप्रमाणत्व मन्वादिभिरपि स्मृतम् ।

आत्मतुष्टि स्मृताऽन्या तैर्धर्मं मा चानवस्थिता ॥

यथाभ्यासं ह्याशयवैचित्र्येण शुभाशुभोभयहीनत्रियानुष्ठायिनामात्मतुष्टिरपि विचि-
त्रैव भवति । तथा हि ।

कम्यच्चिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्माणि ।

शाक्यस्येव कुहेतूच्चिवेदब्राह्मणदूपणे ॥

तथा हि ।

पशुर्हिंसादिसन्धे यज्ञे तुप्यन्ति हि द्विजाः ।

तेभ्य एव हि यज्ञेभ्य शाक्याः कुप्यन्ति पीडिताः ॥

तथा ।

शूद्राश्रमोजनेनापि तुप्यन्त्यन्ये द्विजातय ।

स्वमातुलमुता प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुप्यति ॥

अन्ये तु सन्यलीकेन मनमा तत्र कुर्ते ।

तन्स्थानवम्पितत्वाद्यपैवाऽऽत्मनस्तुष्टिरेव चेत्येतन्मनुवचनं कथमप्यन्यथा नेतव्यम् ।
एवमाचारश्चैव साधूनामित्येतदुपाति ।

स्वयमज्ञातमूलाश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् ।

वदन्तोऽपि न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः ॥

स्मृतिकारवचनार्थो हि शिष्टैराचरितव्यः शिष्टत्वाय । अन्यथा हि तदनुपेक्षाः स्वात-
न्त्र्येण व्यवहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न शिष्टाः ।

न च तेषां श्रुतिर्मूलं व्यवहारस्य दृश्यते ।

यदि च स्यात्परोक्षाऽपि स्मर्येतैव ह्यसौ ध्रुवम् ॥

तस्मान्निर्मूलत्वादनपेक्षाणि शिष्टाचरणानीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

“ अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ”

दृष्टकारणहीनानि यानि कर्माणि साधुभिः ।

प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्धर्मत्वेनेह तान्यपि ॥

शरीरस्थितये यानि सुखार्थं वा प्रयुज्यते ।

अर्थार्थं वा न तेष्वस्ति शिष्टानामेव धर्मधीः ॥

धर्मत्वेन प्रयुक्तानि शिष्टैर्यानि तु कानिचित् ।

वैदिकैः कर्तृसामान्यात्तेषां धर्मत्वमिष्यते ॥

प्रदानानि जपो ह्येवो मातृयज्ञादयस्तथा ।

शक्रध्वजमहोयात्रा देवतायतनेषु च ॥

अन्यकानां च सर्वासां चतुर्ध्याद्युपवासकाः ।

प्रदीपप्रतिपदानमोदकापूपधायसाः ॥

अनभिपक्रमापसप्तषष्ठीषोर्णमासीफाल्गुनीप्रतिपद्धसन्तोत्सवादीनां नियमक्रियाप्रमाणं न-
शास्त्रादते किंचिदस्ति । स्मृतिकाराश्चाऽऽधारश्चैव साधूनां देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽभ्रा-
पैराविरुद्धाः प्रमाणाविति वेदाविरुद्धानामाचाराणां सामान्यतः प्रामाण्यमनुभवन्त्येते ।
तथाऽनध्यायाधिकार ऊर्ध्व भोजनादुत्सव इति देशनगरोत्सवप्रामाण्याश्रयणम् । वेदेऽग्नि-
च महाप्रते मेङ्गमश्च ह्योता श्रेयसीत्येतद्वाक्यशेषे श्रूयते, यदा वैभजा मह आचि-
शन्ति मेङ्गं तर्ह्यारोहन्तीति । महःशब्दवाच्योत्सवप्रसिद्धिरनुदिता । यत्तु परिमितशा-
स्त्रप्रमेयत्वाद्धर्माधर्मयोगिह च तदसंभवात्स्मृत्युक्तम् तद्वेदमूलत्वानुमानात्पूर्ववदेव प्रत्या-
ख्येयम् । न च स्मृतिर्निर्मूला । विस्तरवचनानामपि प्रयाठरुमात्रेणोपसंहारात्स्मृत्युक्त संक्षेप-
वचनस्य । शक्यं च स्मृत्यनुरूपमेव वेदवचनमनुमातुम् । तथा हि ।

शिष्टैराचर्यमाणानां सता गोदोहनादिकम् ।

फलसंबन्धमप्राप्तं मोक्षयच्छास्त्रमर्षवत् ॥

न हि तदेवैकं शास्त्रप्रमाणकं यन्म स्वरूपमपि तत एवावगन्तव्यम् । अनेककारस्य

हि प्रमेयस्य कश्चिदेवाऽऽकार केनचित्प्रमाणेन प्रमायते । तत्र प्रत्यक्षाद्यवगतेऽप्याचार-
स्वरूपे दधिगोदोहनादिवत्फलसबन्ध शास्त्रिणावगम्यते । यागादिष्वपि च नैव स्वरू-
प्रज्ञानेन शास्त्रमपेक्षितम् । फलसबन्धमात्रस्यैवातीन्द्रियत्वेन तदपेक्षितत्वात् । अतो न
नामोपलक्षणान्तरेण शास्त्र प्रवृत्तमुपलभ्य शिष्टा प्रवृत्ता सर्वकाल तु शिष्टव्यवहारशा-
स्त्रयोरवियोगाद्ब्यवहारादेवापोद्धृत्य केचित्स्वर्गादिसाधनत्वेन नियम्यमाना वादाचित्क-
त्वपारित्यागेन नित्यप्रयोज्या विज्ञायन्ते । तेषां चाऽऽर्यावर्तनिवासिशिष्टप्रयोज्यत्वमेवोपल-
क्षणं वेदेनापि सरम्बनीविनशनप्रत्यप्रवृत्तव्यादिवदुपात्तमिति शक्यमनुमासुम् ।

ननु शास्त्रार्थकारित्वाच्छिष्टत्व गम्यते यदा ।

शिष्टत्वेन च शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ॥

नैव तेषां सदान्तरनिमित्ता शिष्टता मता ।

सासाद्विहितकारित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः ॥

प्रत्यक्षवेदविहितधर्मत्रियया हि लब्धशिष्टत्वव्यपदेशा यत्परम्पराप्राप्तमन्यदपि धर्म
बुद्ध्या कुर्वन्ति तदपि स्वर्गत्वाद्धर्मरूपमेव ।

तद्यथा शुश्रुवान्विद्वाननूचानश्च वैदिङ् ।

इनस्तद्व्यसितो वेदे तेनैवाभ्यथनादिषु ॥

तेनाहोरात्रपीर्वापर्यवचनादित्वाद्ब्रह्मददर्शानामितेरेतराश्रयत्वात्प्रसङ्ग । स्मृतिरप्याचार
वेदवचन बोधलभ्याम्यनुज्ञानार्थं प्रवृत्तेत्यदोष ।

यत्तु हेत्वन्तरं ह्यत्र वेदमूलनिवारणम् ।

प्रत्यक्षवेदमूलेऽपि तद्दृष्टेस्तदकारणम् ॥

वेदेऽपि हि बहून्वेद वृष्टार्थगन्धमृष्टानि विधीयन्त इति न तावता वेदमूलत्वाभाव ।

यानि तु श्लेच्छादिममानानि नियनानियनात्रियान्तराप्यर्थसुखसाधनकृपित्वावाणि
प्यार्थाणि मृष्टाक्षपानमृष्टशयनासनरमणीयगृहोद्यानाल्लेख्यगीतनृत्यगन्धदुष्पादिकर्माणि
प्रसिद्धानि तेषु नैव कस्यचिद्धर्मत्वादाह्वाऽऽर्त्ताति न तत्सामान्यतो दृष्टेनेतरनिरात्रिषो
पपासि. वेदाविद्धा धर्मत्वात्पुण्यमात्र सर्वेषामेव तत्प्रसङ्ग । किं तु—

देवप्राप्त्यपूनादि यत्तेषामपि किञ्चन ।

तद्वेदमेव धर्मस्य चिष्टाचारमतं हि तत् ॥

द्योने हि कश्चिदाचार शिष्टत्वेन विशिष्यते ।

कश्चित्तु प्राणिसामान्यप्राप्त्यैरपि सगत् ॥

तत्र य वार्यरूपेण शिष्टानेवानुवर्तते ।

स एव वेदगे धर्मो नेतर प्राणिमात्रय ॥

एतेन वैदिकानन्तधर्मधीसंस्कृतात्मनाम् ।

आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं प्रसिद्धं धर्मशुद्धये ॥

तथैव बहुकालाम्यस्तवेदतदुर्ध्वज्ञानाहितसंस्काराणां वेदनियतमार्गानुसारिप्रतिमानां
नोन्मार्गेण प्रतिमानं संभवतीत्याश्रित्योच्यते । “ यदेव किञ्चनानूचानोऽभ्युहृत्यपि
तद्भवतीति ” । वैदिकवासानामनितत्वाद्देद एव स भवति ।

तथा हि—

यथा रुमायां छवणाकण्डेपु मेरौ यथा वोज्ज्वलश्वममूमौ ।

यज्जायते तन्मयमेव तस्स्यात्तथा भवेद्देदविदान्मतुष्टेः ॥

एवं च विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविमिनिरूपितम् ।

सता हि सिद्धिपदेषु बभूवुः प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ इति ।

“ बहुदिनाभ्यन्तधर्मध्यातात्मनो हि न कथंचिद्धर्मकरणरूपात्मतुष्टिरन्यत्र संभवतीति
धर्मत्वेनाभ्यनुज्ञायते ।

यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनां वचनादेव धर्मता ।

पुण्यकृद्भक्षानक्तस्मादाचारेष्वपि सा तथा ॥

यथा वा वरदानादौ देवताराधनोद्भवे ।

यद्दृश्यासि स मन्त्रस्ते विपन्न इति मन्त्रिते ॥

लोकः स्मरति तं मन्त्रं विषाषहरणादिषु ।

यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो यां किल्लौपविम् ॥

दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् ।

यथा वा या भुवं कश्चिदध्याषसति पुण्यकृत् ॥

तत्संषर्कषवित्रत्वात्सेष्यते पुण्यकारणम् ।

तथाऽऽचारात्मतुष्ट्यादिष्वर्थं धर्ममयारमनाम् ॥

वेदोक्तमिति निश्चिन्य प्राप्तं धर्मवृत्तुस्तुभिः ॥ इति ।

यत्तु प्रजापतिरूपसमभ्येत्स्यां दृष्टिदरमहत्स्याया मेप्रेय्यामिन्द्रो नार आसीदित्येव
मादिदर्शनादितिहासदर्शनाच्च शिष्टाचारेषु धर्मातिक्रमं पदधाद्भिः शिष्टाचारप्रामाण्यं दुर
ध्यवसानमिति । तत्रोच्यते—

धृतिमामान्यमाप्राहा न दोगोऽत्र भविष्यति ।

मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोबलवशेन वा ॥

यथा वा न निरुद्धत्वं तथा तद्भवति ॥

प्रजापतिमत्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते । स चारुणोदयवेलायामुपसमु
द्यन्नभ्यैत्, सा तदागमनादेवोपजायत इति तदुद्धितृत्वेन व्यपदिश्यते तस्या चारुणकि-
रणारुण्यर्वाजनिसेपास्त्रीपुरुषयोगवदुपचार । एव समस्ततेजा परमैर्धर्मनिमित्तेन्द्रशब्द
वाच्य सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्याया क्षयात्मकजरणहेतुत्वा
जीर्णित्यम्मादनेनैवोदितेनेत्याप्तित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते न तु परस्त्रीव्यभिचारात् ।
नहुषेण पुन परस्त्रीप्रार्थननिमित्तानन्तरकालानगरत्वप्राप्त्येवाऽऽत्मनो दुराचारत्व प्रत्या
पितम् । शच्याश्च पतिभक्तिनिमित्तपुण्यातिशयजनिततन्निराकरणावाप्तप्रभावलाभ
रूपात् एव ।

वसिष्ठम्यापि यत्पुत्रशोभयामोहचेष्टितम् ।

तस्याप्यन्यनिमित्तत्वाश्रैव धर्मत्वमशय ॥

यो हि सदाचार पुण्यबुद्ध्या त्रियते स धर्मादर्शत्व प्रतिपद्येत यस्तु कामक्रोधलो
भमोहशोकादिहेतुत्वेनोपलभ्यते स यथाविधिप्रतिषेध वर्तिष्यते । तेन विश्वामित्रम्यापि
यद्रागद्वेषपूर्वकमपि तपोत्रलारूढस्य चरित सत्सर्व बलवत् पथ्यमित्यनेन न्यायेन महान्ति
च तपासि कृत्वा तानि क्षय नयत उत्तरकाल वा पापविशुद्धिं प्रायश्चित्तं प्रतिकुर्वा
णस्य जीर्णित्यपि । मन्दतपसा गजेरिव महावत्काष्ठादिभक्षणमात्मविनाशायैव स्यात् ।
द्वैपायनस्यापि, “ गुरुनियोगादपातिरपत्यलिप्सुर्देवराद्गुरुमेरितादृतमतीयात् ”
इत्येवमागमान्मातृमवन्धभ्रातृजायापुत्रजनन प्राक्कृतपश्चात्करिष्यमाणतपोबलेन नातिदु
ष्येत् । अन्योऽपि यस्तादृत्तपोबलो निर्वहेत्स कुर्यात् । रामभीष्मयोस्तु छेहपितृ
भक्तिशक्तौ । विद्यमानधर्ममात्रार्थद्वारयोरेव साक्षाद्व्यवहितापत्यकृतपितृनृण्ययोर्थागसिद्धि
हिरण्यसतीताकरण च लोकापवात्भिया त्यक्तसीतागतानृशस्यामावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।
भीष्मश्च ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्ममेत् ।

सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरवर्षीत् ॥

इत्येव विधिप्रवर्धयेत्प्रमपुत्रलब्धविप्रनृणत्व केवल्यज्ञार्थपत्नीसंबन्ध आसीन्त्य
र्थापत्याऽनुत्तमपि गम्यते ।

यो वा पिण्ड वितु पाणी विज्ञातेऽपि न दत्तवान् ।

शास्त्रार्थोक्तिरमाद्गीतो यनेतैवावयसी कथम् ॥

घृतराष्ट्रोऽपि व्यासानुग्रहात्पार्थवर्षाणि पुत्रदर्शनवत्कृतुकालेऽपि दृष्टवानेव । शापा
नुग्रहसमर्था महर्षय श्रूयते । तद्यथैव तद्वचनात्सावधो जातो विज्ञायते तथा यज्ञा
नुग्रहवचनात्तानि माते दृष्टवानित्यर्थापत्या मुज्ञानम् । यद्वा, “ यन्नेवपूजामगति

करणदानेषु” इति दानार्थं एवायं यजिर्भविष्यति क्रतुफलसमानि च दानतपश्चरणादी-
न्यपि श्रूयन्ते तत्कारणात्क्रतुक्रियोपचौरः ।

या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता ।
साऽपि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥
यौवनस्यैव कृष्णा हि वेदिमन्व्यास्तमुत्पिता ।
सा च श्रीः श्रीश्च भूयोभिर्भुञ्ज्यमाना न दुष्यति ॥

अत एव चोक्तम्—

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
नगाद विप्रिर्विरतीतमानुपः ।
महानुभावा विल सा सुमध्यमा
नभूव कर्त्तव्यं गते गतेऽहनि ॥ इति ।

न हि मानर्थाप्तेवमुपपद्यते । तेनातीतमानुपमित्युक्तम् । अत एव वासुदेवेन कर्ण
उक्तः “ पष्ठे च त्वाभहनि द्रौपदी पर्थुपस्यास्यति ” इति । इतरथा हि कथं प्रमाणभूतः
सन्नेवं वेदेत् । अथ वा बहुव्य एव ताः सदृशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति
व्यवहारार्थापत्त्या गम्यते ।

यद्वा नार्थवर्जितस्यैव केवलस्य भविष्यति ।

साधारणा प्रसिद्धिस्तु निश्चिद्रत्वाय दर्शिता ॥

यथा युधिष्ठिरोपदेशात्समामव्यमानायमाना सहस्रैव रजस्वलावेर्षं सपुत्रकस्य घृतरा-
दस्यायश उत्पादयितुमात्मानं प्रख्यापयितुं द्रौपदी कृतवती तथैव केवलार्जुनमार्याया
एव सत्याः श्रीत्वं च जनेनाविदितं परस्परं संघाताविशयं च भेदप्रयोगानवका-
शार्थं दर्शयितुं साधारण्यप्रख्यापनमित्येवमाक्षिविकल्पैः सुपरिहरत्वाद्वागलोभकृतव्यवहा-
रस्य च शिष्टैरेव धर्मस्वेनाविहितस्योक्तत्वादानुपालम्भः ।

तथा च द्रोगवधाङ्गभूतानृतवादे ‘ प्रायश्चित्तं कामकृतेऽप्येके ’ इत्येवमन्तेऽप्यश्वमेधः
प्रायश्चित्तत्वेन कृत एवेति न तस्य सदाचारत्वाभ्युपगमः । यस्तु वासुदेवार्जुनयोर्गघपान-
मातुलदुहितुपरिणयनं स्थितिभिरुद्भूतमुपन्यस्तं तत्रात्मविकारसुरामात्रस्य द्वैवर्णिकानां
प्रतिषेधः ।

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्वाहणरानन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ इति ।

मधुसीध्वोस्तु शभ्रियवैश्ययोर्नैव प्रतिषेधः केवलवाहणानपिपयत्वात् “ मयं वाहणस्य ”
इति वचनात् ।

यदप्येतत्—

गांडी पैछी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभि ॥ इति ।

एतदपि ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारित्वनिमित्तत्वात्प्रवचनाश्रयणेन मूलशब्दस्योपकार्थत्वात्प्रनृषाद्ब्रह्मणम्भवेपामिति नियमाद्यस्यैव प्रवचन स एव तच्छीलस्तद्धर्म-
न्तत्साधुकारी वा भवति तस्माद्ब्राह्मणा एव ब्रह्मवादिन । तथा च मद्यसामान्यप्रतिषे-
धाङ्गनिन्दार्थवादेऽभिहितम् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वि ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ इति ।

तस्मादेतदुक्तं भवति यथैकालसुरा त्रयाणांमप्यपेया तथा सर्वा ब्रह्मवादिभिरपेयेति ।
इतरथा यथैवैकेति च ब्रह्मवादिभिरिति शोभयमप्यनर्थकमेव स्यात् । श्लोकान्तरनिर्देशेनैव
वर्णत्रयसंबन्धलाभात् । तेनोभौ मध्वासवस्वीवावित्यविरुद्धम् । तथा चान्यार्थदर्शनमभ्य-
नुज्ञानवचनम् । “यन्माल्यमासीत्तत्पश्चात्पर्योहत् सुरा वै माल्यं ततो राजन्यमसजत्
तस्माज्ज्यायाश्च स्नुषा च श्वशुरश्च सुरा पीत्वा विलपन्तश्चाऽऽसते पाप्मा वै माल्यं
तस्माद्ब्राह्मणः सुरा न पिबेत्पाप्मना न संसृज्या इति तदेतदेतत्सञ्चियो ब्राह्मणं
दृष्यान्नैनं सुरा पीता हिनस्ति य एवं विद्वान्सुरा पिबति” इति । मधुसूधिबिबक्ष-
यैतत् । यत्तु मातुलदुहितृपरिणयन तयोस्तन्मातृपृथ्वीयादिसंबन्धव्यवधानेऽपि भ्रात्रादि-
व्यवहारादविरुद्धम् । यद्यपि वासुदेवस्वसेति सुभद्रा रूपाता तथाऽप्युत्पत्तौ बलदेववासु
देवयोरेकानशायाश्च निजत्वात्वारूपातान्मातृपृथ्वीया सुभद्रा तस्य मातृपितृपृथ्वीया
दुहिता वेति परिणयनाभ्यनुज्ञानाद्विज्ञायते ।

वसुदेवाङ्गजाता च वान्नेयस्य विद्वयने ।

न तु व्यवेतसंबन्धप्रभवे तद्विरुद्धता ॥

येन ह्यन्यत्रैवमुक्तम्—

मम वर्तमानुवर्तेरभनुष्या पार्थ सर्वश ।

यद्यथाचरति श्रेष्ठस्तत्तेवेतरो जन ॥

स यत्प्रमाणं कुरते लोकन्तदनु वर्तते ॥ इति ।

स कथं सर्वलोकदर्शमूतं सन् विरुद्धाचारं प्रवर्तयिष्यति । एतेन रत्विमणीपरिणयन
व्याख्यातम् । यत्त्वद्यतनानामाहिच्छत्रकमाधुर्याह्वणीनां सुरापाणादि दासिणात्यानां
मातृदुष्टदुहितृविवारादि स्थितिविरुद्धमुपन्यातम् । तत्र केचित्तावदाहुः । स्मृत्याचारयो-
रितरेतरनिरपेक्षत्वे मूलत्वेन तुल्यवत्त्वाद्बिहितप्रतिषिद्धविकल्पानुष्ठानाश्रयणादत्रोप इति ।
तत्तु वक्ष्यमाणवत्प्रवृत्तिव्यागादयुक्तम् । अन्ये त्वेवमाहुः —

सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यवस्थया ।
 आपस्तम्बेन संहृत्य दृष्टादृष्टत्वमाश्रितम् ॥
 येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।
 त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नतरे जनाः ॥

तथा मनुनाऽप्युक्तम्—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

• येषां तु यः वित्रादिभिरेवार्थो नाऽऽचरितः स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धश्च ते तं परिहरन्त्येव ।
 अपरिहरन्तो वा स्वजनादिभिः परिह्रियन्ते । ननु गौतमेनाऽऽज्ञायविरुद्धानामाचाराणाम-
 प्रामाण्यमुक्तम् । आह— •

यदि वेदविरोधः स्यादिष्येतैवाप्रमाणता ।
 स्मृतिराज्ञायशब्देन न तु वेदवदुच्यते ॥

• न त्वेतदपि युक्तं स्मृतिग्रन्थेऽप्याज्ञायशब्दप्रयोगात् । स्मार्तधर्माधिकारे हि शङ्ख-
 लिखिताभ्यामुक्तम् 'आज्ञायः स्मृतिधारकः' इति । ग्रन्थकारगतायाः स्मृतेस्तत्कृतग्रन्था-
 ज्ञायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिनां स्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तः । ततश्च मन्वादिवाक्यप्रतिषिद्धाचाराणां
 प्रामाण्यमशक्यमप्युपगन्तुम् । आपस्तम्बकथनं तु बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदृष्टाचारोदा-
 हरणान्येव प्रयच्छता निराकृतम् । स्पष्टकरमादिहेल्वन्तरदर्शनात् विरुद्धाचाराणामप-
 स्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वोपपत्तिः । आह । केन वा ग्राह्यर्थांसा सुरापानं प्रतिषिद्धम् ।

उच्यते—

तस्माद्ग्राह्यणरामन्वौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ इत्यनेन ।
 ननु पुंलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीणां न प्रतिषिच्यते ।
 सुरापानमतो नात्र गृह्यत्याचारविरुद्धता ॥

उच्यते—

हननप्रतिषेधेऽपि भवेत्पुंसत्वं विवक्षितम् ।
 तथा पुंस्त्ववेदकत्वविवक्षाऽपि प्रसङ्गने ॥
 अहत्वा कञ्चित्देवैकं ततश्च स्यात्कृतार्थता ।
 एकेन च सुरापानेऽवर्जिते पूर्ववद्भवेत् ॥
 आह यत्तावदेवत्वविवक्षामतमुच्यते ।
 प्रत्येकान्यकिसंनन्वाज्जातेर्वा तद्य दुष्यति ॥

एकैकस्या एव हि ब्राह्मणव्यचेर्यथाप्रसक्तवधपानयो प्रतिषेधात् । विवक्ष्यमाणमपि तावदनुद्यमानत्वाद्भ्रज्याविशेषण वा सम्भवति किमुत यदा जातिगतैकत्वानुवाद एवाप विज्ञायते । आह । हननप्रतिषेधे कर्ममृतस्य ब्राह्मणस्योद्दिश्यमानत्वात्सुरापाने च कर्तृत्वेनोपादीयमानत्वात्स्वर्गकामौदुम्बरीसमानार्थयजमानवत्तुस्यविवक्षाविवक्षयोरप्रसङ्गादुदाहरणवैषम्यम् । तथा हि—

यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते हननप्रतिषेधत ।

ब्राह्मणे प्रतिषेधे वा लिङ्ग नाभ्यद्विधीयते ॥

प्रतिषेधविधिपरो हि विधायक शुद्धवधप्रतिषेधासम्बद्धान्नातिमात्रविशिष्टवध प्रतिषेध विधाय निवृत्तव्यापारो यदि लिङ्गमपर ब्राह्मणे वधे प्रतिषेध वा विद्व्यास्तत् प्रत्ययावृत्तिलक्षणवाक्यमेतदप्रसङ्ग । येषां तु विधिप्रतिषेधौ नाभ्याभ्यन्तमिच्छी वेदवाक्यार्थौ तेषां प्रत्ययसम्बन्धानुगृहीतशक्तिरभावमात्राभिधानादभ्याधिक्येऽभ्यव्यापारो नन्वविध्यर्थमपि द्वेषाद्यर्थप्राप्त पूर्वोक्तन्यायविवन्धितब्राह्मणविशिष्टहननाविशिष्ट चानूदित प्रतिषेध चरितार्थो न लिङ्गमपर ब्राह्मणवधविधिषु शत्रोत्थनावर्तमान प्रतिषेद्धमिति श्रूयमाणमपि लिङ्गप्रतिषेध प्रत्यनुपयुज्यमानत्वादविवक्षित भवति । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिर्यत्, श्लोधादि वशेन ब्राह्मण ह याद्ब्राह्मणो वा हृतव्यस्तनेति । विधेयत्वपक्षे पुनरीदृशी वाक्य योजना यद् ब्राह्मणहनन तन्न कुर्यादिति यो वा ब्राह्मणस्त न हयादिति ब्राह्मणविशिष्टहननप्रतिषेधविधि शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषयवधप्रतिषेधविधेरेति ।

सर्वथा ब्राह्मणोद्देशान्नेह मुच्यामहे वयम् ।

न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिङ्गसरूपे विवक्षितम् ॥

ब्राह्मण सुरां न पिबेत्, न पेया ब्रह्मवादिभिरिति निमित्तदेशकालकलसस्कार्यानुपादेयपञ्चकव्यतिरेकादेकत्राऽऽख्यातप्रत्ययोपात्तगुणाभूतोपादीयमानसरूपापरिच्छेद्यत्वयोग्यसाधनांशविशेषणत्वेनोपादानादितरत्र च तृतीयाविभक्तिश्रुतिवचन विवक्षितलिङ्गस्यैव प्रतिषेधरमिति दर्शयितव्यम् ।

अतश्चाप्रतिषिद्धत्वान्नैव स्त्रीणां विरुध्यते ।

सुरापानमहिच्छत्रब्राह्मण्यस्तेन कुर्वते ॥

नैतन्पेवमिहाप्येतत्पुम्ब नैव विवक्ष्यते ।

ब्राह्मणम्यानुवाच्यत्वात्तद्वपप्रतिषेधवत् ॥

नोपादेयत्वमेवैव कारणत्वेन समतम् ।

विशेषणविवक्षया कारणं हि महद्विधि ॥

जनूद्यमानः सर्वे हि यथाप्राप्तमनूयते ।

- तत्रानाकाङ्क्षितं नान्यद्विधेदेभ्यो विधीयते ॥

यदि हि ब्राह्मणः सुरां पिबेदित्ययमवान्तरवाक्यार्थः प्राक्प्रतिषेधसंबन्धाद्विबिबुद्धि-
मवस्थापयेत्ततो गुणत्वोपादेयत्वाविधिसमवायान्न ब्राह्मणपदे किंचिदविधिसितं - नाम
स्यात् ।

यतस्तु रागमोहादेः सुरापानं प्रसज्यते ।

ब्राह्मणादेरतन्तन्मिन्न कश्चिद्विधिसंभवः ॥

प्रतिषेधोपसंहारिमहावाक्यतिरस्कृता ।

नावान्तरविधेः शक्तिः प्रादुरस्ति कर्षणम् ॥

तेनेहापि यत्सुरां ब्राह्मणः पिबेत्तत्रेति वा वचनं व्यज्यते यो ब्राह्मणः स न सुरां
पिबेदिति वा सुराविशिष्टपानप्रतिषेधेन प्रतिषेधविधिना वा प्रत्यवायव्यावृत्त्या ब्राह्मणोऽ-
नुगृह्यत इति नास्य पानं प्रतिषेधं वा प्रतिषेधेयत्वोपपत्तिः ।

लोके चतस्र्यथाप्राप्तं पानं स्त्रीषुसकर्तृकम् ।

प्रतिषेधपरे वाक्ये तदवस्थमनूयते ॥

न च यो ब्राह्मणः पिबेदित्यनूदितं स च पुमानिति विधिन्यापाराद्धिना लिङ्गवि-
वक्षाऽवयवल्पते ।

न चास्य लिङ्गसंबन्धः केवलः सन्विधीयते ।

न पानप्रतिषेधाद्धि विधिरन्यत्र गच्छति ॥

ततश्चोभयंत्राप्याविवक्षितलिङ्गसंख्यत्वं सिद्धम् । नन्वेवं सति ब्राह्मणस्त्रीवधेऽपि
पुंभ्राह्मणवधवद्ब्रह्महत्याऽस्तीति यदात्रेय्यामेव केवलायां भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तविधानं तत्रो-
पपद्यते ।

उच्यते—

ब्राह्मणस्त्रीवधे को वा ब्रह्महत्यां निषेधति ।

प्रायश्चित्तान्तरे तस्याः स्त्रीत्वमात्रनिबन्धनम् ॥

न च प्रायश्चित्ताल्पत्वेन निमित्तस्य ब्रह्महत्यात्वमपनीयते पुंषधेऽपि लघुतरप्रायश्चि-
त्तविधिदर्शनेन ब्रह्महत्यादोषामावप्रसङ्गात्तस्मात्त वाचनिकप्रायश्चित्ताल्पत्वेन ब्राह्मणीवध-
प्रतिषेध एव नास्तीत्याशङ्कितव्यम् । सुरापाने पुनः प्रायश्चित्तविशेषोऽपि न कश्चिदा-
स्मान् इति दूरादुपाकृतत्वादस्त्येवास्त्य स्मृत्या सह विरोधः । याऽपि चाऽऽपस्तम्बस्मृ-
तिवचनात्तुल्यबलवाशङ्का भवेत्साऽपि “ तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति ”
प्रत्यक्षश्रुतिविधिना निराकृतेति नैवविधानारप्रामाण्यमाशङ्कितव्यम् ।

अथवा सदाचारप्रमाणत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रद्वयेनाप्येतदेकमाधिकरणं व्याख्यातव्यम् ।
इह यावन्ति कृष्णसृगसंचरणोपर्यस्तार्थावर्तनिवासिचातुर्वर्ण्यचरणानि तान्युदाहृत्य
चिन्त्यते—

धर्मबुद्ध्या यदार्याणां चरित्रमुपलभ्यते ।

किं तथैव प्रमाणं तदथ वा निष्प्रमाणकम् ॥ इति ।

कुतः संशयः ।

उच्यते—

स्मृतिवत्कर्तृसामान्यात्प्रमाणत्वेन गम्यते ।

अनिबन्धनतायास्तु भवेदप्यप्रमाणकम् ॥

ननु च स्मृतिकारैरेवैतत्प्रामाण्यमभ्युपगतं “ तद्विद्वा च स्मृतिशाले ” “ आचारश्चैव
साधुर्षा ” “ यस्मिन्देसे च आचारः स सदाचार उच्यते ” । अतश्च तत्प्रामाण्यादेव सिद्ध-
म् । न । मूलमात्राहेतुदर्शनातिरेकात् । शास्त्रान्तरगतषेदवाक्यदर्शनमूलानि हि स्मरणाप-
निबन्धनानि प्रमाणत्वेनाधिगतानि । ननु सदाचारदर्शनात्तन्मूलमात्रप्रवृत्तस्मरणानां
मूलान्तरानुमानसंभवः ।

यथैव च वयं तेषां द्रष्टारः केवलं तथा ।

स्मृतिकारास्ततो नैषां गम्यते मूलदर्शनम् ॥

यदि हि तैर्मूलान्यश्रोष्यन्त ततो यथैवान्यानि स्मरणानि निबद्धानि तथैवैतान्यपि
निबद्धान्येवाभाविष्यन्त्यतस्तु स्वयमुपलब्धानुरूपमनिबन्ध परप्रत्ययेनैव सदाचाराः प्रमा-
णमिस्थीहः । अतो न दृष्टमूलत्वेनाध्यवसातुं शक्यमिति विचार्यते । तत्र पूर्वाधिकरण
द्वयबलैः न प्राप्ताप्यं प्रतिज्ञायते कर्तृसामान्याद्विस्मृतिविरोधरहितत्वाच्च ।

न हि केचित्सदाचाराः श्रौतस्मार्तविरोधिनः ।

अनन्तसुल्लेखकारित्वात्प्रामाण्येनावधारिताः ॥

स्मृतिकाराम्यनुज्ञानं महदन्वेष कारणम् ।

तेषामज्ञातमूलानां न ह्यनुज्ञोपपद्यते ॥ इति ।

तदपाकुर्वन्नाह—

न शास्त्रपरिमाणत्वाद्धर्माधर्मस्यैतेरमी ।

शिष्टाचाराः प्रमाणत्वं लभन्ते शब्दवर्जिताः ॥

शास्त्रपरिमेयत्वं तावत्परिमाणशब्दवाच्यं धर्माधर्मयोरवधिर्न परिमितानि च शा-
स्त्राणि वेदोपवेदादीनि न च तेषां मन्ये सदाचारशास्त्रं किंचिदस्ति । न च सदाचारः
स्वयमेव शास्त्रं नापि तद्दर्शनमनुष्ठानं वाऽत्यन्तपरायत्तत्वात्प्रमेयत्वाच्च । भृतेभ्येनद्वि-
पयाया निर्मूलत्वमुक्तमेव ।

किं च मूलं भवेद्वैक्यमनेकमिति चिन्तिते ।

नैव द्विविधमित्येतदनुमातुं हि शक्यते ॥

न तावद्देशनातिकूलभेदाद्भिन्नानामपरिमितस्वरूपाणामेकश्रुतिमूलत्वम् ।

न हीदृशां श्रुतिर्यतान् सर्वाचारान् ग्रहीष्यति ।

शब्दाधिषेययोस्तेषां व्यक्तघाकृत्योरसंभवात् ॥

यानदाचारं हि वेदवाक्यानि कल्पयतां वेद एवैकः कल्पयितव्यः । एकस्य तु वाक्यस्य नैव कस्यचिदपरिमिताचारविधायित्वमवकल्पते यत आचाराः प्रवर्तेरन् । न च धर्मसूत्रकारैस्तदेव दृष्ट्वाऽऽचारप्रामाण्यमुपनिबद्धम् । शेषधर्मस्मृतिवाक्यतुल्यनिबन्धनप्रसङ्गात् । न चाऽऽचारदर्शनोत्तरकालप्रवृत्ता स्मृतिस्तेषां मूलं भवति । मूलमूलवलावलविपर्यय-प्रसङ्गात् ।

अतः परिमितं शास्त्रमनुमातुं यतोऽर्हति ।

नाऽऽचाराणां च तन्मूलं बहूनामित्यमूलता ॥

न च स्मृतिसरूपाऽपि श्रुतिस्त्वानुमायते ।

आचाराणामतत्पूर्वप्रसङ्गात्सविपर्ययात् ॥

शिष्टाचारः प्रमाणायेति हि श्रुतावनुमीयमानस्यामाचारः प्रथमं सिद्धो भवेत्तत्पूर्विका श्रुतिः ।

न त्वाचारस्य सा मूलमिति निर्मूलता पुनः ।

शास्त्रपरिमाणत्वादिति वा परिमिते स्वर्धे शास्त्रं प्रवर्तेत । अपरिमितत्वादाचाराणा-मुच्छास्त्रत्वमिति । परिमितार्थविषयत्वाद्वा शास्त्रस्य, 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति ।

दृश्यमानान्यहेतुत्वान्नात्र शास्त्रप्रमाणता ।

तस्मादर्थमुलाङ्गत्वात्तत्राऽऽचारेष्वास्ति धर्मता ॥

यथा 'तत्रैकस्मिन्' 'तत्रैकस्मिन्' 'तत्रैकस्मिन्' 'तत्रैकस्मिन्' ।

चरित्राण्य यथा 'वार्थसुरवाङ्मत्वं तपाऽस्त्वह ॥'

तस्माच्छ्रुतिस्मृती एव प्रमाणे धर्मगोचरे ।

शौलाचारस्मृत्युद्धीनां गोष्ठीहास्यादितुल्यता ॥

यत्रा सुप्रप्रयेणाप्येतदेवाधिकरणं व्याख्यातव्यम् । इहाऽऽर्थावर्तनिवासिशिष्टाचारा-नेवोदाहृत्य पूर्ववत्प्रामाण्याप्रामाण्यमेदहे त्रिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति सिद्धान्तस्तावदुपक्रम्यते । तथा हि—

[४] तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥ पू०

Shloka of Atarsha Shukra (One collect the 47000 words in 216 mat)
 'यवमयश्चक्रः, वाराही उपानहौ, वेतसे कटे प्राजापत्यान् ^{संचिनो-}संचिनो-
 ति' इति यववराहवेतसशब्दान् समापनन्ति । तत्र केचिद्विरोधश्लोकेषु यव-
 शब्दं प्रयुज्यते केचित् ^(Long pepper)प्रियङ्गुषु । वराहशब्दं केचित्सूकरे केचित्कृ-
 ष्णशकुनौ । वेतसशब्दं केचिद्भुजुलके केचिज्जम्बाम् । तत्रोभयथा पदा-
 र्यावगमाद्विकल्पः ॥ ८ ॥ *(Dargala case) (Blasberg)*

शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योन्तेन यत्र विरु-यने ।

तच्छिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते ॥

यदि शिष्टस्य कोपः स्याद्विरु-येत प्रमाणता ।

तदकोपात्तु नाऽऽचारप्रमाणत्वं विरु-यते ॥

(इति शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्येव-पुत्रं वा सूत्रम् । शब्दार्थविषयप्रयोगशिष्टाचारविप्रतिपत्तौ संदेहः ।

एकशब्दमनेकार्थं शिष्टैराचर्यते यदा ।

विगानेन तदा तत्र कोऽर्थः स्यात्पारमार्थिकः ॥

यववराहवेतसशब्दाः प्रियङ्गुवायसजम्बूपि किल क्वापि देशान्तरे प्रयुज्यन्ते ।

तेन तद्वचनत्वे हि संदेह उपजायते ।

अनिरूपिततत्त्वानां यावद्दृष्टानुसारिणाम् ॥

तत्राऽऽह नैव संदेहः कर्तव्योऽत्र मनागपि ।

प्रयोगं प्रति तुल्यत्वात्सर्धलोकप्रयोगिणाम् ॥

यत्र देशे हि यः शब्दो यम्भिन्नर्थे प्रयुज्यते ।

शक्तिस्तद्रोचरा तस्य वाचिकारूपा प्रमीयते ॥

तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्न्यायत्वात्प्रमीयते ।

नैकेषामेव सा ह्यस्ति केषांचिद्वा न विद्यते ॥

ज्ञाताज्ञाताविभागस्तु ज्ञातृभेदेऽत्रकल्पते ।

तन्माद्यैरपि न ज्ञाता यच्छब्दार्थम्य वाच्यता ॥

तैरप्यभ्युपगन्तव्या स्वप्रामिद्धिसमा हि सा ॥

न चाल्पत्ववहुत्वाम्या प्रयोनृणा विशिष्यते ।

वाच्यताचक्रमावोऽयमसपादादिशब्दवत् ॥

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यवशब्दो यदि दीर्घशुक्ले, साह-
 श्याद् मियंशुपु भविष्यति । यदि मियंशुपु, साहश्याद् यवेपु । किं
 साहश्याम् । पूर्वसस्ये लीषे भवन्ति दीर्घशुक्लाः प्रियंगवश्चैतत्तयोः
 साहश्याम् । कः पुनरत्र निश्चयः । यः शास्त्रस्थानां स शब्दार्थः ।
 के शास्त्रस्थाः । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च ।

विमीतकेऽक्षशब्दो हि यद्यप्यसौः प्रयुज्यते ।

तथाऽपि नाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाक्षवत् ॥

तथा चोक्तं शवतिर्गतिकर्मा कम्बोमेप्येव दृष्टो विक्रारापन्नमार्थाः प्रयुज्यते शवमिति
 मृतशरीरामिधानादित्यादि । महव एव हि भातवो नामशब्दाश्च प्रतिदेशमर्थभेदेषु
 व्यवस्थिता दृश्यन्ते तस्मात्समेयमभिधाने विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवं च विकृतिपु केपां
 विदर्शनां साधारणशब्दवाच्यत्वात्प्रकृताविवाविकृतप्रयोगादर्थं चोदकोऽनुग्रहीष्यते ।
 'तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य' इत्यत्रैव चैतद्व्याख्येयम् । इतरत्र विप्रतिपत्त्याविरोधयोरघटमान-
 त्वात् । तस्मादाचारविप्रतिपत्तेः समत्वाद्विकल्प इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ८ ॥

शास्त्रस्था तन्निमित्तत्वात्प्रतिपत्तिर्वलीयसी ।

लौकिकीं प्रतिपत्तिर्हि गौणत्वेनापि नथिने ॥

नानाविप्रतिपत्तौ हि न लोकम्येह सत्यता ।

या शास्त्रानुगुणा सैव ग्रामाण्येनावधार्यते ॥

लौकिकत्वे समानेऽपि शास्त्रेणाभ्यधिके हि सा ।

शास्त्रस्थाः पुरुषा ये वा प्रतिपत्तिस्तदाश्रया ॥

प्रमाणत्वेन मन्तव्या सप्रत्ययनरा हि ते ।

शास्त्रार्थेष्वभियुक्तानां पुरुषानां हि सर्वदा ॥

स्तोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्कलो भवेत् ।

लौकिकस्त्वन्यथात्वेऽपि नार्थोऽर्थाव विरुध्यते ॥

रमर्थावैविधाकाना भेदाद्वैद्यैरवाद्यः ।

निर्घार्थाः स्वार्थतत्त्वेन धर्मसिद्धयैव यास्तिकेः ॥

तस्माद्ये यादिकैर्येषा वैशैर्वाऽर्था निरूपिताः ।

तेषां त एव शब्दानामर्था मुग्धा हि नेतरे ॥

अनवगितशब्दार्थमन्वयः मति मपवे ।

तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । ते ह्येवं समामनन्ति यवमयेषु
 कर्मभूपात्रेषु विहितेषु वाक्यशेषेषु यत्रान्या ओपधयो म्लायन्ते अथैते
 मोदमाना इवोचिष्टन्तीति दीर्घशूकान् यवान् दर्शयति वेदः । वेदे दर्श
 नाविच्छिन्नपारम्पर्यो दीर्घशूकेषु यवशब्द इति गम्यते । तस्मात् प्रियं-
 गुषु गौणः । तस्माद् दीर्घशूकानां पुरोडाशः कर्तव्यः । तस्माद्गुराहं
 गावोऽनुधावन्तीति सूकरे वराहशब्दं दर्शयति, अम्मजो वेतस इति
 वञ्जुले वेतसशब्दम् । सूकर हि गावोऽनुधावन्ति । वञ्जुलोऽस्तु
 जायते । जम्बूद्वीपः स्थले गिरिनदीषु वा ॥ ९

विकल्पश्चाष्टोपत्वात् कश्चन युज्यते ॥

अविष्णुतश्च शब्दार्थो यो वेदेषूपलभ्यते ।

तत्रत्यनिर्णयात्तस्माद्देवे भवति निर्णय ॥

यवमतीमिराद्धिरोद्भव्या प्रोक्षणे विधीयमाने वाक्यशेषोऽयं 'यत्रान्या ओपधयो
 म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति' इति बर्हीषु शास्त्रासु ध्रुयते भाष्यकारेण वारु
 णप्राधासिकयवमयकर्मपात्रवाक्यशेषत्वेनोपलब्धो य स मन्दप्रयोननत्वात्तया नामास्तु ।

फाल्गुनेऽन्यौपधीना तु जायते पत्रशतनम् ।

मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यत्रा कणिशशालिन ॥

प्रियगव शरत्पक्षस्तावद्रच्छति हि क्षयम् ।

यदा वर्षासु मोदन्ते सम्यग्नाता प्रियगव ॥

तदा नान्यौषधिम्लानि सर्वासापेव मोदनात् ।

एव वराहवेतसशब्दा अपि शास्त्रमध्यप्रयोगादेव निश्चीयन्ते ।

(भाष्यकारोक्तोद्गाहरणाद्यक्षेप)

नत्वेनाम्युद्गाहरणानि लोकप्रसिद्धेरेव व्यवस्थितत्वाद्युक्तानि ।

तथा हि ।

नैवोच्यन्ते षड्विद्देशे यवध्रुम्या प्रियगव ।

जम्बू न वेतस प्राहुर्वराह नापि वायमम् ॥

अयारोप्य विचारेण किं मुषा विद्यते मन ।

सन्निगेषु च सर्वेषु वाक्यशेषेण निर्णयम् ॥

वक्ष्यत्येव न तेनापि शृण्वार्या विचारणा ।

यद्यपि नत्राभिधेयमन्वेहमनुत्सह्योपादानमन्वेहनिर्णयोपाय-याभ्यान् करिष्याति । याव-

द्वावयशेषमेव स निर्णयो नान्यत्र । अर्थं त्वविधेयनिर्णय एकत्र च कृतः सर्वत्र च कृतः
एव भविष्यतीतिवचनपुनरुक्तत्वमापद्यते ।

तथाऽपि न्यायतुल्यत्वाद्यथा धृत्परिग्रहः ।

वाक्यशेषात्तत्रैव स्याद्यथाघर्षविनिर्णयः ॥

तस्मिन्निर्णये च साकूप्यादीनां गौणवृत्तिनिमित्तानामनुक्रमणाद्धेतुसप्तदशानम्बूपस्य-
यसिद्धिरशान्दार्थत्वेऽपि विज्ञायन एवेति नेहोदाहृतेन कार्यम् ।

(आर्यश्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिवशाच्चञ्चिन्तनम् ।)

तस्मादन्यदुदाहृत्य विचार्यमिदमीदृशम् ।

यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादाद्यंश्लेच्छप्रयोगना ॥

तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव वरीयसी ।

समा विप्रतिपत्तिः स्यात्तदुदाहर्यवहारिणाम् ॥

आर्यान्नावट्टिमिष्येरन्नदृष्टार्थेषु कर्मसु ।

दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमार्यश्लेच्छप्रयोगिणाम् ॥

मर्तो हि शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते । अर्थश्च मन्ववहारप्रविद्धार्थमभिधीयते ।

तत्र यस्य विशिष्टस्य श्लेच्छेषान्तरामिथा ।

तत्रापि तस्य सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥

एतैव ह्यार्यश्लेच्छैर्भवन्नानादिना मनिः ।

श्लेच्छगम्ये तपैव स्याद्विशिष्टं हि वरणम् ॥

न प्रयोगावविस्तस्य श्लेच्छेष्वपि हि दृश्यते ।

अनाद्योर्यश्लेच्छयोश्च विज्ञेयो गम्यतां कथम् ॥

यथा च श्लेच्छेऽपि धूमोऽग्नेरवबोधकः ।

एवं स्वार्थे प्रयोगादौगिष्ठः शब्दोऽपि वाचकः ॥

तस्मात्साम्बादिशब्दानां वृत्तहस्यादिबोधनं ।

समा विप्रतिपत्तिः स्यादाद्यंश्लेच्छप्रयोगतः ॥

इति प्राप्तेऽपि विधीयते । शास्त्रस्था वेति पूर्ववदेव मकलमुपस्यन्त्या शोचन्त्या ।

किं च ।

यथा मकलमुपस्यन्त्यानादादादौगिष्ठेऽपि ।

नापने वाचकत्वान्निमित्तैव श्लेच्छप्रतिपत्तिः ॥

शब्दान्तरावदेव मीमांसकान्यदिदमेतदितिवा अर्थान्तरा मन्ति ते शब्दश्लेच्छा-

विप्लुतार्थक्रियानिमित्तपुण्यार्थिभि शक्यन्ते साध्वसाधुकार्पाषणमध्यादिवतत्परीक्षिभिर्धि
वेक्तुम् । अभियुक्तानभियुक्तज्ञानयोश्चामियुक्तज्ञान बलवदितरस्य मुलभाषवादत्वान् ।

अत शास्त्राभियुक्तत्वादायावर्तनिवासिनाम् ।
या मति सैव धर्माङ्गशब्दार्थत्वप्रमा मता ॥

एतेनाऽऽर्थावर्तनिवासिमध्येऽपि—

अभियुक्ततरा ये मे ऋशास्त्रार्थवेदिन ।
ते ते यत्र प्रयुज्जीरन् स सोऽर्थस्तत्त्वतो भवेन् ॥

(स्मृत्याचारविरोधे बलबलविचिन्तनम् ।)

स्मृत्याचारविरोधे वा साम्भ्यवैषम्यसंशये ।
समा विप्रतिपत्ति स्यान्मूलसाम्याद्द्वयोरपि ॥
यथैव श्रुतिमूलत्वात्स्मरणाना प्रमाणता ।
आचाराणा तथैवेति न विशेषो बलबले ॥
यद्वाऽऽचारबलीयस्त्वं फलस्यत्वात्प्रतीयते ।
फलाद्वियुज्यमान हि प्रमाण दुर्बली भवेत् ॥
श्रुतिराचारमूल या फलस्था सोपलभ्यते ।
यावद्धि स्मरण दृष्ट्वा श्रुतिरन्याऽनुमास्यते ॥
तावल्लब्धात्मक पूर्वमाचार प्रतितिष्ठति ।
प्रतिष्ठितस्य नापश्च कीदृश परिकल्प्यताम् ॥
तेनाऽऽचारबलीयस्त्व एतत्वे वेह युज्यते ।
स्मृतीना वा बलीयस्त्वं शास्त्रस्या वेति वर्ण्यते ॥
उभयोः श्रुतिमूलत्वं न स्मृत्याचारयो समम् ।
सप्रत्ययप्रणीता हि स्मृति सोपनिब द्ना ॥
तथा श्रुत्यनुमान हि निर्विघ्नमुपजायते ।
आचारास्तु स्मृति ज्ञात्वा श्रुतिर्विज्ञायते तत ॥
तेन द्रव्यतरित तस्य प्रामाण्य विप्रकृत्यते ।
न ह्येतेन श्रुति काचिदाचाराणा प्रवर्तिका ॥
मिनाभिर्विप्ररीर्णत्वात्तास्मृताभि प्रवर्तनम् ।
नैकप्रपात्केनैव ह्याचाराणा विविधिति ॥
कचित्प्रकरणे कश्चिन् कथ चित्प्रकथ्यते ।

तद्यथाऽग्निप्रकरणे 'यत्सप्तदशवतीमुपदधात्यन्नमेवोभयतो दधाति तस्माद्दु-
भाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषोऽन्नमत्ति' इति । सत्यपि हेतुवज्जिगदत्वे प्रसिद्धिरहिते
हेत्वसंभवात् । विधायिन्यते तु वेदे वचनेनेत्यनेन न्यायेन विध्यनुमानम् । न चैतज्जियो-
गतोऽर्थतः प्राप्तं येन 'तस्मात्प्रजा दश मासान्गर्भं धृत्वा एकादशमनु प्रजायन्ते तस्माद्ध-
तर्यः प्रजा' इतिवत् स्वभावप्राप्तत्वेनार्थप्राप्तत्वेन वा 'तस्मादुत्तरे वयसि पुत्रान्पितोपनीवति'
इतिवदनुद्येतेत्यतो न्यायात्पुरुषपरमविधिः । एवम् 'अन्नमेव तदक्षिणतो दधाति तस्माद्द-
क्षिणेन हस्तेन पुरुषोऽन्नमत्ति' इति । तथा दीक्षितो नयनं दक्षिणं प्रथममङ्कं सव्यं
इति मनुष्याः पूर्वमङ्कते विधृत्य' इति । तथा यूपैकादशिन्या द्वि द्वे रशने यूपमृच्छतः
तस्मात्स्त्रियः पूंसोऽतिरिक्त्वास्तस्माद्दुतेको बह्वीर्जाया विन्दते नैका बहून् पत्नीन्'
इति । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽग्नीषोमीयविधिसंखल्लक्षणेन त्वाष्ट्रघानिमित्तेन्द्रगतब्र-
ह्महत्यासुरीयविभागप्रतिग्रहप्रस्तावायतरजस्वल्प्रतानां भूमिशयनाद्यानामांसमक्षणानभ्य-
क्षानक्षनाविलेखनाकर्तनादन्तधावनानक्षच्छेदनारज्जुसंसर्जनादीनां त्रिराश्रयिषयाणां प्रकर-
णातिरिक्तस्त्रीधर्मत्वावधारणम् ।

एवं च विप्रकीर्णानामशक्यैकत्र संहतिः ।

स्मृतिमेव दृढं मुक्त्वा तस्मादस्तगन्तरा स्मृतिः ॥

तेनाऽऽचारः स्मृतिं यावदनुमातुं प्रवर्तते ।

स्मृतिर्लक्ष्यश्रुतिस्तावद्धर्ममेवावधारयेत् ॥

तस्मादाचारेभ्यः स्मृतिर्वलीयसी सत्रिवन्धनेति ।

(लोकवाक्यशेषयोर्विरोधे बलावलम्बितनम् ।)

त्रिवृत्तर्धश्वालादेर्लोकैऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।

वेदे तदभिप्रेतैश्च तस्मादन्यो विलक्षणः ॥

तत्र किं तुल्यफलत्वात्पदार्थे लोकश्रेयोः ।

समा विप्रतिपत्तिः न्यादप वैरा सत्रीयसी ॥

लोके तावत्त्रिवृच्छब्दास्त्रिगुणत्वस्य वाचकः ।

त्रिवृद्भ्रज्जुस्त्रिवृद्भिर्वेदे तु नवके स्थितः ॥

त्रिवृद्वाङ्मिष्यमानमित्युक्त्वा तृपत्रयमनुग्रन्थमिति स्तोत्रीयैर्हन्वकवचन एव त्रिवृ-
च्छब्दो विज्ञायते ।

तथाऽयं चरुशब्दोऽपि लोके स्थालीनिबन्धनः ।

याज्ञिकानां च वेदे च प्रभिदस्त्वोद्गमं प्रति ॥

अनवस्थावितान्तरूपमपकौदनवचनो हि याज्ञिकाना चरुशब्दः प्रसिद्धस्तथा वेदेऽपि
 'आदित्य प्रायणीय पयसि चरु' इति विहिते पश्चादुक्तमदितिमोदनेनेतिवचनाच्चौदन
 वचनत्व ज्ञातम् । एवमाश्वलाय प्रस्तर इत्यश्वजातीयवालमय प्रस्तरो लोकप्रसिद्ध्या वि-
 ज्ञायते । वैदिकवाक्यशेषान्तु काशेष्वश्ववालप्रसिद्धिः । एव हि श्रूयते "यज्ञो वै देवेभ्योऽश्वो
 भूत्वाऽपाकामत्सोऽपः प्राविशत् । स बालधौ गृहीतः स बालान्मुक्त्वा विवेश ह ।
 ते बालाः काशता प्राप्ताः" कार्योऽत प्रस्तरस्तु ते ।

ऐक्षणी विधृती ये च ते इक्षवयवात्मिके ।

लोके सिद्धे तथा वेदे काशानामेव मूलके ॥

एवमादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिविपर्यये ।

प्रतिपत्ते समानत्वाद्विकल्पो हि प्रसज्यते ॥

ननु च लोकप्रसिद्धेर्धर्म प्रत्यनङ्गत्वाद्देवप्रसिद्धिरेव ज्यायसी ॥

नैतदेव पदार्थेषु न हि वेदो विशिष्यते ।

अदृष्टहेतुवाक्यार्थे लोकात्स ह्यतिरिच्यते ॥

तस्मादुभयपि त्वेषा प्रतिपत्ति समा भवेत् ।

यदि वा पूर्वमावित्वाहै किक्येव बलीयसी ॥

वेदानिरपेक्षा हि लोकप्रसिद्धिरात्मान लभते वैदिकी पुनर्लोकप्रसिद्धपदान्तरसामा-
 नाधिकरण्येन सिध्येत् ।

तत्र लोकाविरुद्धा या वैदिकी सैव गृह्यते ।

लोकसिद्धिं व्यतिक्रम्य साऽऽत्मान नैव विन्दति ॥

'तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य' इति च तेषु लौकिकेषु पदार्थेष्वदर्शनाद्विरोधस्यार्थवादाना धान्यप
 रत्वेन गुणवादप्रायत्वात् । आदित्ययूपयजमानप्रस्तरस्वर्गाहवनीयादिवचनवत्कथमपि प्ररो
 चनाशेषत्वात् सज्ञासहितसबन्धकरणव्युत्पादन यापाररहितत्वाच्च न पदार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वम
 ध्यवर्त्तयते तदाश्रयणे च विधिविरोधप्रसङ्गात्तेष्वेव वा दर्शनाद्विरोधस्येत्यभिप्राय । तथा
 शास्त्रस्यमन्वाडिप्रसिद्धिरप्यस्मत्पक्षानुगुणैव । यथाऽऽह—

कार्पासमुपवीत म्याद्विप्रम्योर्ध्ववृत् त्रिवृत् ।

त्रिवृता प्रथिनैवेनेति ॥

१ 'एणसुप्रमयं राज्ञो वैदयस्याऽऽविकमेव च' इत्युत्तरार्धम् । मनु० २ अ० श्लो० ४४ ।

२ मुञ्जालमे तु कृतव्या सुशासमन्तकवत्वने । त्रिवृता प्रथिनैकन त्रिभि पयभिरिव वा
 मनु० अ० २ श्लो० ४३ ।

तन्मात्समाऽपि तावद्भवत्विति प्राप्तेऽभिधीयते—

शास्त्रस्था प्रतिपत्तिर्या सैवात्र ज्यायसी यवेन् ।

धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्मसाधनफलात्मन ॥

अर्धदादहृताऽप्यर्धप्रतिपत्तिर्वर्लीयमी ।

तद्वाप्यत्वादृते नान्यत्तस्या त्वास्ति प्रयोननम् ॥

गौणो वा यदि वा मुस्यो वेदेनाऽऽधीयते हि य ।

स धर्मसाधनत्वेन पदार्थोऽध्यवसोयते ॥

त्रिवृच्छब्द प्रयुक्तो यस्तोत्रीयानवक प्रति ।

यस्त शक्तस्तोऽन्यत्र नेतु नन्मशतैरपि ॥

तेन यत्र त्रिवृदग्निष्टोम इति श्रूयते तत्र तेनैवार्थेन भवितव्यम् । एव स्तोमशब्दो यद्यपि ब्राह्मणन्तोम इत्यादिषु समुदायमात्रवचनत्वेन प्रासिद्धस्तथाऽपि 'त्रिवृदेव स्तोमो भवति पञ्चदश स्तोमो भवति' इति वेदे श्रवणात् स्तुतेश्च मान स्तोम इति याज्ञिकस्मरणात्तथा स्तोमे ङविधि पञ्चदशार्थ इति व्याकरणशास्त्रप्रासिद्धेरेवदयमेव त्रिवृदादिषु लोकप्रसिद्धिरतिरमणीया । यत्तु मनुवचन क्तुमयाश्रयत्वात् समस्त्वेनापि युज्यते । यद्वा तथापि नवतन्तुवमेव त्रिवृच्छब्दात्प्रत्येप्यते तथा रशनात्रिवृत्वमपीति । यद्वा यथेवाय नवके दृष्टस्तथाऽप्य स्तोत्रीयायतेऽपीति यत्रैव तत्समस्तत्रैव तत्प्रासिद्ध्यनुवाती भवति । यत्र तु सम्ययेवान्तरविषयत्व तत्र वैदिज्ञोऽर्थो गौणो गृह्यता लोरिको वा मुख्य इति तादृशे विषये मुर्यार्थत्वाद्द्वौषिकप्रसिद्धेरेव गृहीतन्येत्युत्तरमूत्रे वक्ष्याम । "चोदित तु प्रतीयेताविरोधात्" इति तथा चरुशब्दोऽप्यन्याम्यानेकार्थाभिधानप्रतिबद्धशक्तित्वादेकत्र नियम्यमानो याज्ञिकवेदप्रासिद्धिः प्रामोदनाविषय एव भवति । आश्वलायनेऽथीशब्दौ तु यदि तावद्द्वैदिप्रयो गलब्धसमुदायप्रासिद्धित्वेन लंघित्वावयवप्रासिद्धिर्नहीतन्तत सिद्धमेव शास्त्रस्यप्रतिपत्तिबलीयस्त्वम् । अथापि श्येननात्युपायितप्रासिद्धश्येनयागे गौणत्वद्वारा वाऽऽप्तप्रासिद्धि 'समानामितरच्छयेनेन' इत्यादिष्विवाऽऽधीयते । तथाऽपि शास्त्रकल्पितत्वाद्धर्म प्रति गलीयन्त्वम् ।

अथापि शरुद्गौणत्व तथाऽपि वऽवत्तरम् ।

स्वतन्त्रस्य हि वेदस्य दृष्ट चेत्त निवार्यते ॥

गौण लाक्षणिक वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थ वो नु त प्रतिवृल्लयेत् ॥

न चात्र 'सादिगेषु वाक्यशेषात्' इत्येतेन तुल्यार्थत्व प्रतिपत्तिद्वयस्याप्यसद्विग्वत्वात् ।

[५] चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥ १० ॥ सि०

अथ याञ्छच्छान् आर्या न कस्मिंश्चिदर्थे आचरन्ति म्लेच्छास्तु कस्मिंश्चित् प्रयुञ्जते यथा पिरु—नेम—सत—तामरसादिशब्दास्तेषु संदेहः । किं निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन घातुतोऽर्थः कल्पयितव्य उत यत्र म्लेच्छा आचरन्ति स शब्दार्थ इति । शिष्टाचारस्य प्रामाण्यमुक्तं

लीकिकी प्रतिपत्तिर्हि स्वार्थे नि सशया म्बिता ।

बैदिकमपि तथा स्वार्थे नाघतेऽनो विपर्ययात् ॥

तस्माच्छास्त्रस्थितैवैका प्रतिपत्तिर्बलीयसी ।

न समा मुक्तकारांश्विप्रकृष्टं ससकरे ॥ इति ॥ ९ ॥

(इति यववराहाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

ये शब्दा न प्रसिद्धा- म्युरार्यावर्तनित्वामिनाम् ।

तेषां म्लेच्छप्रसिद्धोऽर्थो ग्राह्यो नेति विचिन्त्यते ॥

तथा—

निरक्त-याक्रियाद्वारा प्रसिद्धि किं बलीयसी ।

समुदायप्रसिद्धिर्वा म्लेच्छस्यैवाप वा भवेत् ॥

म्लेच्छप्रसिद्धिव्यवहर्तृवैरूपेऽपि समुदायरूढिवलेन स्वरूपगतेन ज्ञायसी प्रतिपाति ।

तत्र प्रयोक्तृवैरूप्यस्वरूपव्यवहृतयो ।

किं तु म्यादयनर युक्तं ज्ञातुमित्यत्र चिन्त्यते ॥

तथा—

निरक्तव्याक्रियाद्वारा किं शास्त्रम्या बलीयसी ।

किं वाऽन्यवविशेषजननात्मैव दुर्बला ॥

एव नामोपपत्तित्वात्सदेहे तावदुच्यते ।

निरक्त-याक्रियाद्वारा प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥

ज्ञातव्या वेत्यनेनापि कल्प्याऽपि हि बलीयसी ।

मन्मूलस्य प्रमाणत्वं मा-यस्यापि वरं श्रितम् ॥

न मिद्वमध्यमन्मूलमाश्रयेण हि दूषितम् ।

अथ वेदमै शब्दैर्म्लेच्छम्पोऽर्थं प्रतीयेते ॥

येषां दर्शनमात्रेऽपि वेद एव न पठ्यते ।

ममापाऽपि च न म्लेच्छैः महाऽऽर्यावर्तनित्वामिनाम् ॥

नाशिष्टस्मृतेः । तस्मान्निगमादिद्वयेनार्थकल्पना । निगमादीनां चैवमर्थ-
वृत्ता भविष्यति । अनभियोगश्च शब्दार्थेष्वशिष्टानामभियोगश्चेतरेषाम् ।
तस्माद्भानुतोऽर्थः कल्पयितव्य इत्येवं भास्ते द्रूमः । चोदितपश्चिष्टैरपि

The meaning of
the word is.

तत्र तेषु प्रसिद्धोऽर्थः कथमर्थैः प्रतीयताम् ।
एवं च सति यस्यापि प्रसिद्धिर्नोपलभ्यते ॥
तस्यापि श्लेच्छदेशेषु सर्वेष्वन्येष्वतां व्रजेत् ।
ततश्च निगमादीनां न कश्चिद्विषयो भवेत् ॥
अनन्तश्लेच्छदेशांश्च कः सर्वेऽनुपलब्धये ।
य एव स्यादनन्विष्टस्तत्र शङ्का प्रसज्यते ॥
अनन्तेषु हि देशेषु कः सिद्धः केति गम्यताम् ।
निगमादिवशाच्चाद्य भानुतोऽर्थः प्रकल्पितः ॥
द्वित्रेष्वहःसु वाध्येत प्रयोगान्श्लेच्छचोदितात् ।
श्लेच्छाचाराप्रमाणत्वमप त्वन्वयसंयते ॥
आर्यावर्ते ततः शक्या प्रसिद्ध्यन्वेषणक्रिया ।
तस्याश्चरूपेण कालेन सदसद्भावनिर्णयः ॥
ततश्च निगमादीनां मुक्तातः स्वार्थगोचरः ।
तस्यात्तदर्थवत्त्वाय श्लेच्छाचाराप्रमाणाता ॥
धर्मे चानादरात्तेषां अश्येतायोऽपि शब्दवत् ।
न चारितं संस्कृतः शब्दः कश्चिन्श्लेच्छापभाषणे ॥
संस्कृतप्रतिरूपा हि तद्भाषापर्यान्तरे स्थिता ।
न चावाचकरूपाणां वाचकत्वं कथंचन ॥
आर्थाश्च श्लेच्छभाषाभ्यः कल्पधन्तः स्वार्थं शब्दः ।
पदान्तराक्षरोपेतं कल्पयन्ति कदाचन ॥
न्यूनार्थं कदाचिच्च प्रक्षिपन्त्यधिवासारम् ।

तद्यथा श्रौविद्यादिभाषायामेव तावद्द्वयज्ञानान्तमाभाषणवदेषु स्वरान्तविभक्तिर्लक्ष्मिप्रत्यया-
दिकल्पनाभिः स्वभाषानुरूपानर्थान्प्रतिषेद्यमाना दृश्यन्ते । तद्यथा चोरित्युक्ते चोरपद-
वाच्यं कल्पयन्ति पण्यानमतारित्युक्तेऽन्तर इति कल्पयित्वाऽऽहुः । सत्यं दुस्तरत्वाद्दतर

१ चोर्—अतर्—भाप्—मान्—चैर्—इत्येतेषां शब्दानां क्रमेण ओदन—मार्थ—सपे—
सल—उदररूपेष्वर्थेषु श्राविज्ञानमन्वेष्येऽपि प्रयोषी कर्तते ।

शिष्टानवगतं प्रतीयेत यत् प्रमाणेनाविरुद्धं तदवगम्यमानं न न्यार्यं
त्यक्तम् । यत्तु शिष्टाचारः प्रमाणमिति, तत् प्रत्यक्षानवगतेऽर्थे । यत्त्व-
भियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टा इति । तत्रोच्यते अभियुक्ततराः पक्षिणां
पोषणे ऋग्ने च श्लेच्छाः । *in the catching & rearing of birds*

एव पन्था इति । तथा पापशब्द पकारान्त सर्ववचनमकारान्त कल्पयित्वा सत्य पाप
एवासाविति वदन्ति । एव मान्शब्द स्त्रीवचन मालेति कल्पयित्वा सत्यमित्याहुः ।
वैरशब्द च रेफान्तमुट्ठरवचन वैरिशब्देन प्रत्याम्नाय वदन्ति । सत्य सर्वस्य क्षुधित-
भ्याकार्ये प्रवर्तनादुट्ठर वैरिकार्ये प्रवर्तत इति । तद्यदा द्रविडादिभाषायामीदृशी स्वच्छ-
न्दरुत्तरना तदा पारसीवैरवचनरामकादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रतिपत्स्यन्त इति न
विदुम ।

तस्मान्श्लेच्छासिद्ध यत्पदार्थविवक्ष्यते ।
न कश्चित्तत्र विश्वाप्तो युक्त पदपदार्थयो ॥
निरक्त्यात्रियाद्वारा यन्त्वर्थ परिगम्यते ।
विन्नेमादिशब्दानां स एवार्थो भविष्यति ॥ इति प्राप्तम् ।
एव प्राप्ते वदामोऽत्र पद निपुणदृष्टिभिः ।
विज्ञापिताविनष्ट यत्तत्तदर्थं भविष्यति ॥

देशभाषाप्रशपदानि हि विप्लुतिभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्तुम् ।

यत्तु वेदतद्भेषु पद दृष्टमविप्लुतम् ।
श्लेच्छभाषामु तद्रूपमर्थं वचन चोदितम् ॥
तत्तथैव प्रतीयेत प्रमाणेनाविरोधतः ।
विरुन्नेमादि तद्वच्चैव निपुणैरवधारितम् ॥
षोडश शृपद्विष्ट वा प्रयुक्त वा क्रियागतम् ।
श्लेच्छैरवचन पक्षार्थादिभाषाविकै क्वचिन् ॥
तादृशं तु प्रतीयेत प्रमाणेनेति निश्चितम् ।
न तद्वर्मप्रमाणेन वेदावचनेन विज्ञयन् ॥

अपि च—

पदार्थान्तरमन्त्रज्ञानापेक्षप्रवर्तनान् ।
प्रसिद्धिर्यत्र नत्रम्या वाच्यार्थायानुगम्यते ॥
विकल्पितशब्दवचन वा श्लेच्छैरवधारितम् ।
अविरोधात्प्रमणेन तद्विद्यमानेनादितम् ॥

यत्तु निगमनिरुक्तव्याकरणानामर्थवचेति । तत्रैषामर्थवत्ता भविष्यति,
न यत्र श्लेच्छैरप्यवगतः शब्दार्थः । अपि च निगमादिभिरर्थं कल्प्य

चोदित वा प्रमाणेन वेत्तेत्यस्य सगति ।

अर्थैः सहाविरुद्धत्वात् तस्य तैरप्यपेक्षणात् ॥

एषैव ज्ञोमादय पश्चवयवा वेदे चोदिता सन्तोऽध्वर्याविभि स्वयमज्ञायमानार्थं
त्वाद्ये नित्य प्राणिबधामियुक्तास्तेभ्य एवावधार्य विनियुज्यन्ते । यथा च निपातेऽप्युक्ता
कूट दक्षिणेति विहिते य एवैतेन व्यवहरन्ति तेभ्य एवार्थतत्त्वं ज्ञात्वा धीयते । तथेह
पिकनेमतारसादिचोदित सद्देदाटार्यावर्तनिवासिम्यध्वाप्रतियमाल श्लेच्छेभ्योऽपि प्रतीयत
लोकान्गम्यनित्यशब्दार्थान्गुपममाविरोधात् स्वेनैव प्रमाणेन प्रतीयतेति । यत्तु शास्त्र-
बलीयस्त्वादेतदग्रहणमिति । तन्न । अविरोधे दुर्बलम्यापि ग्राह्यत्वाद्यदेवात्यन्त प्रमाणा-
भासमेव मृगतुष्णाज्ञानवद्भवति तत्सर्वदेव परिहर्तव्य, यत्पुनर्बलवद्दिरोधापेक्षमप्रमाण
भवति तद्विरोधाभावात्प्रमाणमेवेत्यवधारणीयम् । न चैवमादि विरुध्यते । विपरीतार्थं
प्रसिद्धचन्तराभावात् । अत एव वैदिकवाक्यार्थस्वनिपयप्रयुक्तपदार्थमात्रामियुक्ततरार्थप्र-
सिद्धिबलीयस्त्वाग्रयणम् ।

प्रसिद्धौ विद्यमानाया तद्वलीयस्त्वमिष्यते ।

असत्या तु बलीयस्त्व व- यासुतबलोपमम् ॥

अष्टवादिषु शब्दार्थेषु सम्मूलेषु समर्थमाणेषु गवादिपदम्बरूपतदर्थज्ञानेषु च सत्य
मार्थाणामासन्नरत्वाभियुक्ततरत्वे विद्येते । पित्रादिषु त्वार्थबलैर्नवावगतम्बरूपमात्रवाचक-
त्वेषु वाच्यविशेषज्ञानरहितत्वेनाऽऽर्थेषु किञ्चिद्विपरीतभूतेषु पश्यद्दृष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थानादिशब्द-
प्रयोगलक्षणसम्बन्धप्रसिद्धिश्लेच्छप्रयोगेभ्योऽर्थनिर्णये सति न किञ्चिद्विरुद्धमाकाङ्क्षितपदा-
र्थज्ञानं च सेत्स्यति । निगमनिरुक्तव्याकरणैरपि न चैवमाश्रितानामर्थान्तरं किञ्चिदुदाहृत,
यत्प्राप्य कृतार्था सन्त इत्येषा प्रसिद्धिं परित्यजेत् ।

कारुणिक्या प्रसिद्धेभ्य या कल्प्या सा बलीयसी ।

तस्या सत्य हि नाऽऽमानमिता लब्धुमर्हति ॥

आश्रयाणा ऋ दीर्घस्य धर्म प्रति निरूपितम् ।

दृष्टार्थव्यवहारेषु कृप्यात्राविव सुखताम् ॥

तस्माद्यथैव सेवाशौ गृह्णादिषु च कौशलम् ।

श्लेच्छानामपि च तद्वदमित्येवार्थनिर्णये ॥

शब्दम्बरुः तावतेनाभियुक्तत्वाच्चिरचिन्त्याचिन्त्यत्वेन न विविचीरन् । यस्तु कथ-

मानेऽव्यवस्थितः शब्दार्थो भवेत् । तत्रानिश्चयः स्यात् । तस्मात् पिकु
इति फोफिलो शाब्दः, नेमोऽर्थः, तामरसं पत्रं, सत् इति टारुपयं पत्रं,
परिमण्डलं घताच्छिद्रम् ॥ १० ॥

[६] प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ पू०

इह फल्पसूत्राण्युदाहरणम् । माशकं, शास्तिफं, कौण्डिन्यकभिर्येषं-

मप्यविनष्ट एव शब्दन्तेषामपि प्रयोगविषयमापन्नस्तस्य चाऽऽर्थवद्देवानादिवृद्धत्वपहारपर-
म्पर्याऽर्थं जानन्ति तत्किं तेषां निराकर्तुं शक्यते ।

पत्रोर्णवार्त्तनागादि यच्च तद्देशसमवम् ।

तैरेवाकथितं नाम तच्च को वेदितुं क्षमं ॥

तस्मान्न तेषां व्यवहारप्रसिद्धौ दौर्बल्यम् ।

निरुक्तादेश्च सिद्धेऽर्थे तन्निमित्तादिमात्रके ।

व्यापारो न च पूर्वार्धप्रतिपत्तौ स्वरूपतः ॥

निरुक्ते न तावहोक्त्व्यवहारप्रसिद्धान्येव पदानि तद्गतक्रियानिमित्तशब्दप्रयोगमा-
कर्त्तवेन निरुच्यते । व्याकरणेनापि प्रसिद्धार्थानामेवाविनष्टस्वरूपान्वाह्यानामात्रं क्रियते तत्र
प्रासाङ्गिकमेव कियत्प्यर्थनिरूपणम् । तानि न्वविषयादन्यत्र दुर्बलानामपि न बाधकानि ।

यस्य चान्विषयमाणाऽपि प्रसिद्धिर्न भविष्यति ।

वाप प्रदर्शितद्वारा तत्र कल्प्याऽऽश्रयिष्यते ॥

विसिद्धा बहुरूपा च या सदेहप्रदायिनी ।

अनन्योपायनामात्रे क्वचिदेव ग्रहीष्यते ॥

न चार्थप्रत्ययानङ्गनिरुक्ताद्यप्यनर्थकम् ।

पदह्रवेदधिज्ञानपूर्वकर्मक्रियापत्तान् ॥

यथा महाभारतनिर्बन्धनान्वाह्याने द्वेषायनेनोक्तम् ।

महत्तद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।

निरुक्तमर्थं यो वेत्त सर्वपापं प्रमुच्यते ॥

इत्येव निरुक्तव्याकरणाद्यज्ञानुगृहीतवेदाव्ययनजनितकर्माविबोधपूर्ववानुष्ठानायत्तरवात्
स्वर्गादिसिद्ध्यर्थपूर्वमिद्धेऽन्युत्पन्नरूपे च ज्ञातेऽपि निरुक्तावगतत्वात्पर्यपूर्वकनामार्थज्ञान-

(१) पत्रोर्णं पीतवीर्यं बहुसूत्रं महावनमित्यमरः ।

(२) कम्बुकी वारवाणोऽश्रीत्वमरः ।

लक्षणकानि किं प्रमाणमप्रमाणं वेति संदिग्धानि । किं प्राप्तम् । मयो-
गस्य शार्त्तं प्रमाणमेवंजातीयकामिति द्रुमः ।

द्वारवाक्यार्थप्रतिपत्तिपूर्वकानुष्ठानादेवाद्यष्टसिद्धिरिति श्रेष्ठसिद्धापिकाद्यर्थग्रहणेऽपि सि-
द्धादीनामर्थवत्ता सिद्धेति ॥ १० ॥

(इति विकनेमाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

कल्पसूत्राण्युदाहृत्य संप्रत्येतद्विचार्यते ।

किमेतेषां स्वतन्त्राणां प्रामाण्यं वेदवद्भवेत् ॥

किं वा वेदत्वमेवैषां मन्त्रवाहाणवन्मतम् ।

वैदिकार्थप्रबन्धाद्धि नैतेषां स्मृतितुल्यता ॥

आह । के पुनः कल्पाः कानि सूत्राणीति । उच्यते ।

सिद्धरूपः प्रयोगो वैः कर्मणामनुभव्यते ॥

ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचसते ।

कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ॥

सूत्रं तु सूत्रनात्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम् ।

कल्पाः पठितसिद्धा हि प्रयोगाणां प्रतिक्रतु ॥

बोधायनीयवाराहमाशकादिप्रबन्धवत् ।

स्वसंज्ञावारेमापामिर्यदुत्सर्गावदानम् ॥

हेतुदृष्टान्तवत्सूत्रं तल्लयव्यापि लक्षणम् ।

आम्बलायनकं सूत्रं बैजावापिकृतं तथा ॥

द्राक्ष्यायणीयलाटीयकात्वायनकृतानि च ।

तत्र सकलप्रत्यक्षवद्प्रतिषेधकतुप्रयोगोपनिबन्धनादन्तर्हितविप्रकीर्णानुमेयप्रायश्चित्ति-
मूलस्मृतिबन्धनेभ्यो महानेव कल्पसूत्राणां विशेषोऽस्तीति न तत्तद्वन्त्यायं व्यवस्थाप्य
प्रामाण्यानि विज्ञायन्ते ।

अप्रामाण्यं स्मृतीनां च यदशब्दतयोदितम् ।

पूर्वपक्षे न तद्वक्तुं कल्पसूत्रेषु शक्यते ॥

प्रत्यक्षवेदशब्दत्वाच्चतुक्ता नापशब्दता ।

न ह्यत्यन्तानृतं वक्तुं शक्यते पूर्वपक्षिणा ।

स्मृत्याधिकरणे चाप्रमाणत्वं मूलानुपपत्त्या पूर्वपक्षेऽपिवाय सिद्धान्तेऽनुमितश्रुतिमूल-
त्वेन प्रामाण्यं स्थापितम् । एतानि च न तत्रोदाहृतानि पूर्वपक्षहेत्वसंपन्नात् । न चैषा-

यथैव कटादिप्रोक्ताः शास्त्राः कठकादिसमाख्याऽऽभिधीयन्त इत्यङ्गत्रिमाः स्थापि-
तास्तथैव वेदसामान्नातमशकादिसमाख्यात्प्रन्यनियताऽपि प्रत्येतव्या । यथा सामसू-
क्तानामिदमस्याऽऽर्षमिदमस्येति सत्यामपि तन्निमित्तायां समाख्यायां न नित्यत्वप्रतिघातः ।
एवं प्रख्यातार्षिप्रकल्पसूत्रग्रन्थानामपि । तथा हि—

न तावदनृषिः कश्चित्स्मर्यते कल्पसूत्रकृत् ।
कर्तृत्वं यदधीनां तु तत्सर्वं मन्त्रकृत्सपम् ॥

यथा शैशवं भवति शिशुर्वा अङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीदित्यत्र मन्त्र-
कृच्छब्दः प्रयोक्तारि प्रयुक्त एव तस्य तस्य कल्पस्य सूत्रस्य वा प्रयोक्तारस्तत्त्ववृ-
त्त्वेन व्यपदेशयन्ते । ब्रह्मयज्ञविधाने च 'एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीयीत' इत्युक्त्वा तत्प्रपञ्चे
'यद्वचोऽधीते यद्यज्ञंपि यत्सामानि यद्ब्राह्मणानि यदितिहासपुराणानि यत्कल्पान्' इति
तज्जप्यमानत्वेन विधानाद्यर्षत्वमेव विज्ञायते । पुरुषकृतानां जपनिमित्तचर्महेतुत्वेन
नित्यविधिविपयत्वासंभवात् । अरुणपराशरशास्त्राणां ह्यणस्य च कल्परूपत्वात्सर्वमाहि-
कैश्च स्वशास्त्राधीतव्यतिरिक्तकल्पसूत्रकारोपन्यस्तपक्षतुल्यबलत्वाध्यवसानात्कल्पमन्त्रा-
णां चेतारसामान्याधीतवत्कृतुष्विनियोगाश्रयणात् तुल्यत्वम् ।

आर्षेयवचनं नित्यपर्यायत्वेन गम्यते ।
आर्षेयत्वप्रसिद्धिश्च कल्पसूत्रेष्ववस्थिता ॥

छात्रद्राह्याणसूत्रकाराभ्यामपि च दृढकल्पप्रामाण्यापेक्षयेदं माशकमपेक्ष्य 'तत्प्रत्यक्ष-
विहितं चाऽऽर्षकल्पेन सत्रानुमानं न विद्यते' इति ब्राह्मणविहितादप्यार्षकल्पविहित-
गरीयस्त्वमङ्गीकृत्योक्तम् । कात्यायनेन च कृतःक्षणसूत्रप्रणयनप्रक्रमेऽभिहितं यज्ञविपय-
ब्राह्मणगतस्तोत्राविधिव्यवशेषे यथा माशकं तत्प्रामाण्यात्करिष्यते न तन्निरपेक्षशुद्ध-
ब्राह्मणप्रामाण्यादिति । तथा च प्रायणीयाम्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञीयेन सह वैकल्पिकं
जरायनोर्षायमग्निष्टोमसाम् कार्यमिति पञ्चविंशत्याह्मणेऽभिहितमपि माशकादुच्यते का-
त्यायनेनाऽऽर्षधीयनायत्रतृतीयत्वेनजरासादिति लक्षितम् । आर्षधीयगायत्रीगतगायत्रान-
न्तरसाम्नो हि तेन समिति संज्ञा कृता । तस्माच्च परत्वेन यदैकदेशप्रयोगेण जराभौ-
धीयमुक्तं देशब्देन च ज्योतिष्टोमिकाग्निष्टोमसामसंज्ञाभूतेन यज्ञायज्ञीयमेवाग्निष्टोमसा-
मत्वेन नियतम् । यदि च कल्पाद्ब्राह्मणमतिरिक्तं कात्यायनोऽमंस्यत ततः प्रत्यक्षब्रा-
ह्मणदृष्टं विकल्पमेवावश्यम् ।

बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यदश्रयीत् ।
कात्यायनो न तद्वाच्यमन्यायमिति माट्टशैः ॥

सत्यवाचामेतानि वचनानि । कथमवगम्यते । वैदिकरेषां संवादी
भवति । य एव हि वेदे ग्रहास्त एवेह, या एव वेदे इष्टकास्ता एवेह ।
सस्मात्सत्यवाच आचार्याः ।

आचार्यवचनानां च प्रामाण्यं श्रूयते श्रुती ।
अङ्गानां च प्रणेतार आचार्या ऋषयो मताः ॥
यथा च सर्वशास्त्रानां संशयान्तुल्यत्वन्यता ।
तथैव कल्पसूत्राणामिति प्रामाण्यतुल्यता ॥

यान्यप्यप्रत्ययिनपुरुषवचनानि प्रमाणान्तरसंगतार्थानि भवन्ति तान्यपि सत्यत्वेना-
वधार्यन्ते किमहं पुनः सत्यवाचा वचनानि ।

सत्यवाचां च वाक्यानि वैदिकैः संगतानि च ।
ज्ञातमत्यानि तान्येवं कोऽन्यथा कल्पयिष्यति ॥

अपि च—

वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पे. कर्माणि याज्ञिकः ।
न तु कल्पीर्विना केचिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकं म्वाच्यायाध्ययनविधिवचनं प्राग्दर्शितं कल्पग्रहणात् ।

अथ वा संप्रदातृणामध्येनूणा च यादृशः ।
मन्त्रब्राह्मणयोर्यत्नः कल्पसूत्रेषु तादृशः ॥
अनुयोगेषु वेदाना घटिका मार्गवृत्तिषु ।
न कल्पसूत्रहीनानां लभ्यते कृत्स्नवेदता ॥
तस्मात्कर्मप्रयोगाणां शास्त्रमेतदतिस्फुटम् ।
वेदो वा वेदतुल्यं वा कल्पसूत्राद्यमंशयम् ॥
एतेन धर्मशास्त्राणामङ्गानां चापि वेदता ।
तत्तुल्यताऽपि वा वाच्या सर्वेषां सर्वहेतुभिः ॥
धर्मशास्त्रपदं येषु सर्वकालं प्रयुज्यते ।
प्रयोगशास्त्रता तेषां वेदताः को हरिष्यति ॥
अपि चाङ्गानि वेदाश्च धर्मशास्त्रं च तुल्यवत् ।
विद्यःस्यानानि गण्यन्ते सर्वदा वेदवादिभिः ॥

१ वेदकोशरक्षिशामार्थं तन्वेदभागविहनलेभ्यानि घटिकायां कुम्भालयाया निक्षिप्य तत्तद्वैद
भाष्यपरीक्षाकाले तान्याहृत्य आकृतलेख्यविहितं पठन्त्येतेतरो न शुच्य इति घटिकायां विहितोऽ-
नुयोगः इति ।

आचार्यवचः प्रमाणमिति च श्रुतिः । प्रत्यक्षतः प्राप्ताप्यमनवगतमिति
 यद्युच्येत, प्रमाणान्तरेण वचनेनावगतमिति न दोषः । वेदवाक्यैश्वेषां
 तुल्य आदरः । तस्मात् प्रमाणम् ॥ ११ ॥

किं च—

कर्मणां ब्राह्मणोक्तानां यथा मन्वा. प्रज्ञाशकाः ।
 अष्टकप्रार्थनादीनां हृदयन्ते ते तथैव हि ॥
 तथाऽवकीर्णियागादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि वा ।
 वेदमन्त्रप्रकाश्यं सत्स्वयं कथमवैदिकम् ॥
 सिद्धवह्निशिक्षत्वादि यच्च मन्वैरनुघते ।
 चौलोपनयनप्राप्तं तत्स्यात्कथमवैदिकम् ॥
 एवं च वेदमूलत्वं विज्ञेयमनुमीयते ।
 संभवत्येव वेदत्वे नित्यत्वे चापि तत्समे ॥
 वेदं हि कल्पयित्वाऽप्युनस्तस्यापि नित्यता ।
 वक्तव्यैव वरं तेन सा तेष्वेवावधारिता ॥
 सिद्धानां नित्यतैवैका सुबोधा वेदताऽपि वा ।
 असंशयितवेदार्यविषयत्वात्प्रकल्प्यते ॥
 तस्माद्दर्पसहस्रेऽपि यस्य न ज्ञायतेऽवाधिः ।
 न तत्कृतकता लब्ध्वा लभते नित्यमूलताम् ॥
 यान्येव धर्मशास्त्राणां मूलाव्याप्तानि मन्यसे ।
 तान्येवैतानि पठ्यन्त इत्येतत्कल्पितं वरम् ॥
 मन्वादिभिरवश्यं च स्वग्रन्थप्रतिपादने ।
 तान्युपन्यसनीयानि शिष्याणां वेदवादिनाम् ॥
 तेन तान्येव तैरेभ्यः संप्रप्तानीति गम्यते ।
 के हि तेषु लब्धेषु गृह्णीयुः प्रतिकञ्चुकान् ॥
 यथा च धर्मशास्त्राणां नाद्यत्वे प्रतिकञ्चुक्ताः ।
 ब्राह्मन्तथा पुराऽप्यासन्न वेदप्रतिकञ्चुकाः ॥
 संप्रदायविनाशाच्चेद्भीतिस्तदसमर्पणम् ।
 मन्वादिष्वनुमीयेन स्वग्रन्थाकरणं तथा ॥

वेदवाक्यार्पणं येषां स्रण्डशो नामिसंमतम् ।
 स्वग्रन्थकरणं तेषां वेदग्रन्थान्ते कथं भवेत् ॥
 वेदादेव च विज्ञातो वेदार्थः साधयेत्फलम् ।
 नान्यस्मात्पुरग्रन्थान्मन्त्राभासात्स्मृतौ यथा ॥
 कृता मन्वादिर्मिथुद्वल मन्त्रप्रतिकञ्चुकाः ।
 न हेनेन स्मृतं कर्म मित्यनीत्यवधारणात् ॥
 तथैव तर्न कर्णदया ब्राह्मणप्रतिकञ्चुकाः ।
 नावेदविहितं कर्म फलतीति हि निश्चिनम् ॥
 न चभिभिन्नदेशग्रन्थवेदवाक्यसमुच्चयः ।
 कृत उत्पद्यगन्नन्यमीदृक् ग्रन्थावधारणात् ॥
 ईदृगेवं क्रमश्चायं वेदग्रन्थ इतीदृशी ।
 युज्यते हि मतिः कर्तुं न मूलान्तरकल्पना ॥
 तेन प्रयोगशास्त्रत्वं तद्वैवाऽऽपतितं बन्धत् ।
 धर्म प्रत्यग्रमाणत्वं यद्वैवा न संमतम् ॥
 चोदनालक्षणं धर्मं पूर्वमेवावधारिते ।
 अवेदम्य प्रमाणत्वं ब्राह्मणम्यापि नेप्यते ॥
 तेनेषां धर्मशास्त्राणां न वा धर्मोपयोगिता ।
 वेदना वाऽभ्युपेयन्या गतिर्नास्त्यान्तरालिकी ॥
 वदन्ति धर्ममेतानि चोदना गमयन्ति च ।
 अशक्यमीदृशं वक्तुं यावदुक्तप्रमाणैः ॥
 उक्तमर्थं परित्यज्य यदनुक्तं प्रतीयते ।
 अनुक्तं च माऽप्यर्थं इति किं नोपपद्यते ॥
 इत्यस्यैतदप्रयोगस्य मत्स्यस्यैतदप्रमाणम् ।
 प्रमाणं धर्मशास्त्रं यदात्र वेदव्यवधानवत् (?) ॥
 शास्त्रादिनिर्मिते धर्मशास्त्राभासो निराकृतः ।
 धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं नम्य वेदमिदोच्यते ॥
 येनैवाकृतवन्व हि वेदम्य प्रतिपाद्यते ।
 न्यायेन तेन शास्त्रादिग्रन्थम्यापि मन्थयति ॥

नासन्नियमात् ॥ १२ ॥ सि०

नैतदेवम् । असन्नियमात् । नैतत्साम्यङ्निवन्धनम् । स्वराभा-
वात् ॥ १२ ॥ (उपसर्ग पूर्वप्रसक्तं परस्परद्विधापत्तौ नासन्नियमात् सिद्धत्वात् निमित्तात् ॥ १२ ॥)

बोधकत्वात्प्रमाणत्वं स्वतस्तस्यापि सम्पद्यते ।

न च संदिह्यते बुद्धिर्न विपर्ययते क्वचित् ॥

अकर्तृकतया नापि कर्तृदोषेण दुष्यति ।

वेदपदबुद्धवाक्यादिकर्तृस्मरणवर्जनात् ॥

बुद्धवाक्यसमाख्याऽपि प्रवक्तृत्वनिबन्धना ।

तद्बृहस्पृत्वनिमित्ता वा काठकाङ्गिरसादिवत् ॥

यावदेवोदितं किञ्चिद्देवप्रामाण्यसिद्धये ।

तत्सर्वं बुद्धवाक्यनामतिदेशेन गम्यते ॥

तेन प्रयोगशास्त्रत्वं यथा वेदस्य संमतम् ।

तथैव बुद्धशास्त्रादेर्वक्तुं मीमांसकोऽर्हति ॥ इति ॥ ११ ॥

एवं प्राप्ते वदामोऽत्र तत्रासन्नियमादिति ।

असन्नियवन्धनं होतृपूर्वोक्तं सर्वमीक्ष्यते ॥

इहैकः परमार्थेन बुद्धिरर्थेषु जायते ।

अन्या भ्रान्तिरजाताऽपि त्वन्या जाताऽपि दुष्यति ॥

परेण सह केवाचिद्धा को वाक्यानि नल्पताम् ।

उक्तयः प्रातिमासिन्यो जायन्ते परवाक्यतः ॥

म्हत्तैवेद्यं च सिद्धान्तयाम्नीयमपि जानताम् ।

छायां तथाऽपि रक्षन्तो नल्पन्ति प्रतिशब्दकैः ॥

यथा मीमांसकप्रस्ताः शाक्यवैशेषिकादयः ।

नित्य एवाऽऽगमोऽस्माकमित्याहुः शून्यचेतनम् ॥

प्रद्वेषाद्वेदपूर्वत्वमनिच्छन्तः कथंचन ।

तन्मात्रेऽपि च भूयिष्ठमिच्छन्तः सत्यवादिताम् ॥

भूयसा वेदनाहत्याद्बुद्धादिवचसाममी ।

अहिंसाद्यप्यतत्पूर्वमित्याहुस्तर्कमानिनः ॥

ततश्च पौंस्येयत्वाद्प्रमाण्यमनीन्द्रिये ।

प्रागुक्तैर्वेदानित्यत्ववायामासैर्विभोह्यते ॥

यादृशतादृशमीमांसकैरप्यतीन्द्रियविषयपुरुषवचनप्रामाण्यनिराकरणादपौरुषेयत्वाध्यवसायनिराकृतकारणदोषाद्यङ्कनिरपवादप्रामाण्यसिद्धिं प्रतिहन्तुमशक्या मन्यमाना निरुत्तरीभूता बालानुकरणवाक्यसदृशै स्ववाक्यैर्व्यवहिस्यमानहृदया सन्तोऽपि प्रतीणकुहे-
सुवचनजाला कन्यावरणार्थगतमूर्खवरगोत्रप्रश्नोत्तरवत् ।

यदेव भवता गोत्र तदस्माकमपीतिवत् ।

आहु स्वागमनित्यत्व परवाक्यानुकारिण ॥

अम्मदीयमिद वाक्य भवतामिति चोदिता ।

जल्पन्त्यस्मान्मेवैतच्छ्रुत्वा मीमांसकैर्हृतम् ॥

त्यक्तलज्ज ब्रुवाणो हि वाचोयुक्तिमनर्थिकाम् ।

कुर्वन् परातिसघानमश्रान्त कोऽवसीदति ॥

तत्र शाक्ये प्रसिद्धाऽपि सर्वक्षणिकवादिता ।

त्यज्यते वेत्सिद्धान्ताज्जल्पद्विर्नित्यमागमम् ॥

धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयमनित्य सर्वसंस्कृतम् ।

क्षणिका सर्वसंस्कारा अस्विराणा कुत क्रिया ॥

बुद्धिबोध्य त्रयादन्यत्संस्कृते क्षणिक च तत् ।

तथा शब्देऽपि बुद्धेर्नियमान्नामियक्तिर्द्वेषाऽपि दोषादित्येवमोदिमि सर्वदा पदार्थ-
सम्बन्धानित्यत्वप्रतिपादनात्तद्विपरीतमागमनित्यत्वमभ्युपगम्यमान लोकोपहासास्पदमात्र
मेव भवेत् ।

तथा हि—

यस्तन्तूननुपाय्य सुरीमानपरिग्रहात् ।

पठ कर्तुं समाहेत स हन्या योम माष्टिभि ॥

यावदागमनित्यत्वेदमन्तरूपकल्पिते ।

हेत्वाभासाग्निर्निर्गमे तार्क्ष्यस्तद्वेश्म दुष्करम् ॥

व्यवहारनित्यताशब्दश्च त्रियानित्यत्वपर्याय तद्यस्य शब्दार्थसम्बन्धानामनित्यत्वं
तस्य तदाश्रयव्यवहारनित्यत्व किमाधार भविष्यतीत्यतित्तु सपाठम् ।

२. ६ शब्दार्थसम्बन्धदूष्यत्वमनित्यत्वात् ।

नित्यता व्यवहारस्य निराधाराऽवश्यरूपते ॥

शब्दादिषु विनश्यत्सु व्यवहार ए वर्तनाम् ।

म्पितैषा धर्मतेत्येत्तर्थाग्रन्यमतो वर ॥

ण्येत्यपि न निर्गु शक्या षणविनाशिनी ।

विमुन म्पितया सार एतेष्वर्थैकतायता ॥

तेनानित्यशब्दवादिनामागमनित्यत्वानुपपत्तेरतीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य प्रयोग-
शास्त्रत्वामावाजासन्निपमादित्युच्यते ।

असाधुशब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादयः ।

असन्नित्यन्धनत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥

मागधदासिणान्त्यतद्वपत्रंशप्राचासाधुशब्दनिबन्धना हि ते । भ्रम विहि भिक्त्वा
कम्मवच्च इती सत्वे । तथा उक्तास्त्रित्ते लोडम्मि उक्त्वे अत्थि कारणम् । पढणे णत्थि
कारणम् । अणुमवे कारणं इमे संकडाधर्मा संभवन्ति सकारणा अकारणा विणसन्ति ।
अणुप्पत्तिकारणमित्येकमादयः ।

ततश्चासत्यशब्देषु कुतस्तेष्वर्थसत्त्वता ।

दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यादनादिता ॥

वेदेषु हि ताक्त्रेव पदवाक्यसंघातात्मकत्वाद्विहेत्त्वामासैः कृतकत्वभ्रान्तिर्भवति ।

या तद्बहिरवस्थानाद्देहरूपं न दृश्यते ।

ऋक्सामादिस्वरूपे तु दृष्टे भ्रान्तिर्निवर्तते ॥

आदिमात्रमपि श्रुत्वा वेदानां पौरुषेयता ।

न शक्याऽध्यवसायं हि मन्यापि सचेतनैः ॥

दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोकानुसारिभिः ।

पदैश्च तद्विधैरेव नराः काव्यानि कुर्वते ॥

प्रपाठकचतुःपष्टिनियतस्वरकैः पदैः ।

लोकैष्वप्यश्रुतप्रायैर्ऋग्वेदं कः करिष्यति ॥

अग्निमाले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नघातममित्येतन्नृवचः कथम् ॥

किमालोच्य क वा दृष्ट्वा वाक्यप्रतिच्छन्दमीदृशम् ।

रचयेत्पुरणो वाक्यं किं चोद्दिश्य प्रयोजनम् ॥

अग्नेः पुरोहित्वं च क दृष्टं येन कीर्तयते ।

ईलेशब्दप्रयोगश्च क दृष्टस्तोत्रगोचरः ॥

देवत्व चास्य यज्ञस्य विहितं कोपलाक्षितम् ।

विधिर्नैव हि देवत्वं प्रतिकर्मावधार्यते ॥

न नात्या देवतात्वं हि क्वचिदस्ति व्यवस्थितम् ।

१ ममापि भिन्नव कर्म वर्तत एवाऽऽशरीरपातात् । २ तथा, उरिदृष्टो लोष्ट्रे दृक्षेपेऽस्ति
कारणं पतने नास्ति कारणम् । ३ अस्त्युद्भवे कारणमिमे स्मृता यथाः संभवन्ति सकारणा अकारणा
विनदयन्ति । उत्पत्तिगतकारणमपेक्षन्ते ।

होतृत्वमपि यत्तस्य देवताह्वानहेतुकम् ॥
 रत्नधायितम् व च तन्नरैर्ज्ञायते कथम् ।
 अविज्ञातगुणानां च कल्पते म्त्वन न तु ॥
 स्वतन्त्रो वेद एवैतत्केवलो वक्तुमर्हति ।
 इषे त्वेत्ययमप्यर्थं पुरुषेणोच्यता कथम् ॥
 शाखाच्छेटोपयोगश्च प्रभिरुत्प्रेक्ष्यता कुत ।
 एवमूर्जेत्यय मन्त्रं केन शास्त्रानुमार्जने ॥
 वक्तुं शक्यो नियोक्तुं वा बुद्धिपूर्वकारिणाम् ।
 वाचनं म्येत्यय मन्त्रो वत्सापाकरणं प्रति ॥
 एकशो विनियोक्तव्य इति क कथयिष्यति ।

वायुशब्देन बहुवचनान्तेन मातृविद्योग्यमान एकैरो वत्सोऽभिधीयत इति नैनद्बु-
 द्धिपूर्वकारिणां चिन्तितुं शक्यम् ।

सामवेदे यदोग्राईप्रमृतीनां प्रयुज्यते ।

रूपं तत्रापि पौंश्रत्वं नामिप्रायोऽस्ति वक्ष्यन् ॥

को नाम बुद्धिपूर्वकारी पुरषोऽर्थाभिधानपराणामृगक्षराणां लोकन्याकरणादिष्वनवगतं
 पूर्वमत्र इत्यस्य पदस्याकारमोकारेण प्लुतेन विकुर्यात् ।

तथा वीतय इत्यम्मिन्नीकारम्यापि विक्रियाम् ।

तशब्दस्य च तोशब्दं येशब्दस्यापि रूपताम् ॥

को मूढो बुद्धिपूर्वो वा नियमात्कल्पयिष्यति ।

तेन वेदम्वतन्त्रत्वं रूपादेवावगम्यते ॥

किञ्चिदेव तु तद्वाचय सद्दश लौकिकेन यत् ।

तत्रापि च्छान्दसी मुद्रा दृश्यते सूक्ष्मदर्शिनो ॥

एव च यदाध्येतारोऽभ्यापयितारं पार्श्वस्थां वा वेदपठवाक्यतदर्थरूपाण्यालोचयन्ति
 तदा स्वसवेद्यमेवापौरुषेयत्वमध्यवम्यन्ति ।

तावता तु बाह्यनार्त्विजाणां प्रतीतिभावेना नोत्पद्यन् इति तत्तत्प्रतिपादनसमयेदोत्या-
 वितन्यायोपनिबन्धनान्नामासकं केवञ्च यश एव पीतम् ।

१० शाक्यादिग्रन्थेषु पुनर्यदपि किञ्चित्मातृशब्दाभिप्रायेणाविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तं तत्रापि
 प्रज्ञादिभिर्ज्ञप्तिपदयन्तातिष्ठतादिप्रायप्रयोगात्किञ्चिदेवाविप्लुतं लभ्यते ।

किमुत यानि प्रसिद्धापञ्चदशभाष्योऽप्यपञ्चदशानि भिन्नत्वे इत्येवमादीनि द्वितीयावहुवचनस्थाने लोकारन्तं प्राकृतं पदं दृष्टं न प्रथमावहुवचने संबोधनेऽपि । संस्कृतशब्दस्थाने च ककारद्वयसंयोगोऽनुस्वारलोपः, ऋत्वर्याकारापरिभाष्यमेव प्राकृतं पञ्चदशेषु दृष्टं न ककारापरिभाष्ये । सोऽयं संस्कृता घर्मा इत्यस्य सर्वकालं स्वयमेव प्रतिषिद्धोऽपि विनाशः कृत इत्यसाधुशब्दनिबन्धनत्वादित्यन्तेन हेतुना वेदत्वाकृतकशास्त्रान्तरशब्दानिवृत्तिः । यावांश्चाकृतको विनष्टः शब्दराशिस्तस्य व्याकरणमेवैकमुपलक्षणं तदुपलक्षितरूपानि च ।

वेदे यथोपलभ्यन्ते नैवं शाक्यादिमादिते ।

प्रयोगनियमामावादतोऽप्यस्य न शास्त्रता ॥

असन्नियमादिति च व्याकरणोक्तनियमामावादित्यर्थः ।

क्षणिकत्वनिराकृतानित्यासिद्धानित्यत्वात्पन्थाविद्यमानग्र
वाऽसन्नियमादित्युक्तम् ।

असतां वा क्षणमङ्गशून्यवाटान्नात्मकत्वादीनामसद्वैतमिवा प्रतिपादननियमात्तद्वैक-
कर्तृकधर्मवचनानामप्यग्रामाण्यम् ।

कर्तृम्परणदादृर्चा च नैषामकृतता मता ।

तेनाकृतकगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्यात् प्रमाणता ॥

एवं समस्तवेदाङ्गधर्मशास्त्रेष्वपीदृशात् ।

कर्तृमृत्तिद्विज्ञः स्यात् स्वातन्त्र्येण शास्त्रता ॥

अनेन कल्पसूत्राणां प्रत्याख्याता स्वतन्त्रता ।

कर्तृमृत्त्या दृष्टं ज्ञाता तेषामप्यसता क्रिया ॥

येन न्यायेन वेदानां सामिताऽस्मादिता पुरा ।

दृष्टकर्तृमृतेस्तस्य कल्पसूत्रेषु वाचनम् ॥

यथैव हि कल्पसूत्रप्रन्यानितराङ्गमृत्तिनिबन्धनानि चाख्येयव्यापयितारः स्मरन्ति
तथाऽऽश्रयायनसौपायनापस्तम्बऋत्वायप्रमृतीन् ग्रन्थकारत्वेन ।

तत्रश्च प्रागवस्थायामसतामेव वन्ननात् ।

कृतः प्रयोगशास्त्रत्वं वेदवद्वेदतैव वा ॥

न चैषा समाख्यामात्रबलदेव कर्तृत्वमुच्यते । चेनाऽऽख्या प्रवचनादित्युत्तरमुच्यते
पुरूपपरम्परयैव हि मृतेषु कर्तृषु समाख्याऽभ्युच्यहेतुत्वेन ज्ञायते यथा च कठादिचर-
णैरनादिभिः प्रोच्यमानानामनादिवेदशास्त्रानामनादिमहाख्यामन्त्रो नैवं नित्यावस्थितमा-

अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥

ऋत्विजो वृणीते, वृता यजन्ति, देवयजनमभयस्यन्तीति । नात्र विधिः ^{Key has our seat in the Sanskrit text}

गम्यते वर्तमानकालप्रत्ययनिर्देशात् । न चात्र वाक्यशेषः स्तावकोऽस्ति ।
 (from the original text it is deduced)

शकादिगोत्रचरणप्रवचननिमित्तसमाख्यापपत्ति । माशकचौघायनापस्तम्भादिशब्दा ह्यादि-
 मडेकद्रव्योपदेशिन इति न तेभ्य प्रकृतिभूतेभ्योऽनादिग्रन्थविषयसमाख्याम्युत्पादनसमय ।
 अतश्च माशकादिसमाख्याऽप्यविद्यमानग्रन्थनियमनादेव प्रकृतेत्यपि हेत्वर्थयोजना । वेद-
 रूपनियमाविद्यमानत्वात्तिति वाऽत्र हेतुवारुष्या । काम तु वेदाङ्गानीत्यन-यापानि
 यमाभावात्तिति वा योज्यम् । यत्तु भाष्यकारेण स्वराभावादित्यनियमार्थं व्याख्यान
 कृतम् ।

तन्मन्त्रेष्वप्यवेदत्व कल्पार्थानेषु साधयेत् ।
 तथा गृह्योपदिष्टेषु च्छान्दोग्यब्राह्मणेषु च ॥
 ब्राह्मणानि हि यान्यथा सरहम्यान्यधीयते ।
 छन्दोगाम्नेषु संवेषु न कश्चिन्नियतम्बर ॥
 तेन तेष्वप्यवेदत्व स्वराभावात्प्रसज्यते ।
 तस्मादुक्तस्वसवेद्यरूपाभावोऽत्रकारणम् ॥
 म्वरोऽपि त्वस्ति रूपाशे नत्वसावेव केवल ॥ १२ ॥

अतश्च वाक्यशेषोऽपि तस्मिन्नेवोपयुज्यते ।
 बहवो वाक्यशेषा हि येषां लोकेऽत्रसमय ॥
 अनुद्दिपूर्वतासिद्धिस्तेन वेदम्य तैरपि ।

बृहस्पतिर्वेदेवानामुदगायान्द्रो वृत्रमहनत्प्रनापतिर्वपामात्मन उदत्तिदत् । गावो वा
 एतत्सत्रमामत तासां दशसु माम्भु शृङ्गाण्यनायन्तेत्यादय कथमिष बुद्धिपूर्वकारिणाऽ
 र्थवादा प्रणीयेरन् ।

नित्यत्वे सति येषां हि हेतुशेन विधियोजना ।
 तान् कृत्वाऽप्यापयन् कर्ना सुसमत्वं व्यनेज्जटे ॥

न च तादृशवाक्यशेषमुद्राऽपि कल्पमूत्रान्निग्रन्थेषु वाचिदस्ति यद्वलेनाकृतवत्त्वमे
 पामवर्मायेन ।

विधिशून्यतया चैवा विहिताऽऽख्यातरूपना ।
 गम्यते न त्वपूर्वार्थप्रतिपादनशक्तता ॥

वर्तमानापदेशोऽपि त्वर्धवाद्प्ररोचितः ।

विधित्वं लभतेऽन्यत्र कल्पसूत्रेषु नास्ति सः ॥

पञ्चमेन लकारेण विधिर्यदुच्छन्दसि स्मृतः ।

मन्त्रब्राह्मणमितत्वात्सोऽप्येतेषु न युज्यते ॥

यद्यपि षट्कमेक इत्यनेन कल्पसुत्राणां वेदत्वं भवेत् ।

तथाऽपि तर्कवत्तेषां छन्दस्त्वं नोपपद्यते ।

मन्त्रब्राह्मणयोरेव छन्दस्सा विधयः स्थिताः ॥

यथैव 'विधिर्यधेयस्तर्कश्च वेद' इत्येतस्मिन्दर्शने सति समस्तवैदिकतर्कोपसंहारा-

स्मिकत्र मीमांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवति न त्वमन्त्रब्राह्मणरूपत्वाच्छन्दोनिबन्धनानि
कार्याणि लभते तथा कल्पसूत्राण्यपीति विधिपर्यायप्रयोगशास्त्रत्वाभावात् ।

इतिहासपुराणभ्यां सा त्वनैकान्तिकी स्मृता ।

या त्वेषां ब्रह्मयज्ञोऽपि विधानाश्रित्यतोदिता ॥

इतिहासपुराणानि कल्पानिति हि सा श्रुतिः ।

तस्मात्कृत्रिममप्यत्र विधास्यानं गृहीष्यते ॥

वेदार्थोपसंहारस्य कल्पसूत्रानपेक्षैः कर्तुमशक्यत्वाद्दवश्यं च यावद्वेदं यावत्कर्मप्रयोगं
च क्रियमाणैरपि विधास्यानाशन्यतार्थं कैरपि कल्पसूत्रैर्भवितव्यम् ।

वेदार्थकल्पनात्कल्पो नित्ययैवाऽऽह्वययोच्यते ।

जपे च नित्यकर्तव्ये नित्यमेव विधीयते ॥

कर्माभ्यासाभिसंघानं विद्यर्थश्चात्र गम्यते ।

स चाथो नित्य एवेति नाऽऽपतेदंन्यानित्यता ॥

यः पुनर्वेदमंवादः स तत्पूर्वतयेष्यते ।

तदर्थागुगमाद्येषां न स्वतन्त्रप्रमाणता ॥

वेदशब्दाभिधेयत्वं नैषामध्येतृषु स्थितम् ।

षट्कमेक इत्येतेषु च सिद्धान्तभाषितम् ॥

संवाद्त्वानुवादत्वमेकस्यैकान्तनिश्चितम् ।

ऐकान्तिकविधित्वाच्च ब्राह्मणे तत्र युज्यते ॥

कल्पाद्वागुगमाद्भवमापत्रं परिशेषतः ।

न च शास्त्रान्तरन्यायन्तुल्याध्येतृकंतावशात् ॥

७ सतन्त्रवातिश्चावरभाष्यसमत—

(नोऽन्तर्गतोऽर्थोऽर्थवत्त्वविषयं भाष्यस्यैव तत्र क्वचिदर्थगतम् २)
तस्मादप्रमाणम् । यथाऽऽदर उक्तः स नान्तरीयकत्वाद्देवाक्यमिश्र-
मानानात् । यत्तु श्रुतिरिति नैतत् । अर्थवादत्वात् । कथमर्थवादः ।
विध्यन्तरं यस्ति, आश्रयोऽष्टारूपाल इति । अत्राऽऽचार्यो वेदोऽभिप्रेतः ।
आचिनोत्यस्य युद्धिमिति । यद्वाऽऽचार्यवचनं प्रमाणं तदपेक्षम् । कत-
रत्तद् । यत् प्रमाणगम्यम् ॥ १३ ॥

‘ यद्योक्त सत्यवाचामेतानि वचनानीति । तन्न ’

सर्वत्र च प्रयोगात्संनिधानशास्त्राच्च ॥ १४ ॥

आचार्यवचनं हि भवति “पूर्वपक्षं सर्वासु तिथिष्वभावास्या” इति ।

सर्वशाखाविधित्वं हि सिद्धमध्येतृभेदतः ।
प्रतिशास्त्रं तु ये कल्पास्तदर्धप्रतिपादकाः ॥
समाना येतृक्त्वात्ते न कदाचिद्विधिक्षमाः ।
विनृण्वन्तश्च दृश्यन्ते हेतुभिर्ब्राह्मणोत्थितैः ॥
कल्पनारास्ततोऽप्येषा नैव ब्राह्मणतुल्यता ।
अन्यार्थैर्ब्राह्मणैश्चान्याब्धापयन्त्यर्थानिर्णयान् ॥
नममादपि स्वतन्त्रत्व कल्पानां नोपपद्यते ।
अर्थकत्वेन वेपाचिदक्षराणां च साम्यतः ॥
सादृश्याद्ब्राह्मणभ्रान्तिर्नोत्तैवमपनीयते ।
आचार्यवचसा यच्च प्रमाणत्व श्रुतौ श्रुतम् ॥
श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्तस्याप्यन्यार्थतोदिता ।
व्याचक्षणस्य वेदार्थान्वेदाश्च वदत स्वयम् ॥
शिष्यान्प्रत्यासृजान्त्स्याटाचार्योक्तिप्रमाणता ।

आचार्यशब्दस्यार्थो मन्वादिभिरेव व्याख्यातः ।
उपनीय तु य शिष्य वेदमत्यापयेद्द्विनः ।
माह्वं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति ।

वेत्सप्रदानरात्रि च शिष्यास्तद्वच सु कथं नाम श्रद्धाश्रित्येवमर्थमाचार्यवच-
माणमित्युक्तं न कल्पसूत्रारवचनविषयम् ।

न च पुत्रवचनं सर्वं सत्यत्वेनागम्यते
वागिह श्रूयते यस्मात्प्रायाऽनृनवादिनी ॥

तथाऽन्यथाप्युक्तम् । ‘ तस्माद्द्वयं वाचा वदति सत्यं चानृतं च पापना-
वेदने ’ ॥ १३ ॥

वेत्सप्रदानं च तद्वाचापवगम्यते ।
विषयादो हि भूयिष्ठमन्वगायेन च दृश्यते ॥

संनिहितं च शास्त्रं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाम-
मावस्यया यजेत' इति । तेन श्रुतिविरुद्धवचनात् सत्यवाचः । तस्मा-
दप्रमाणम् ॥ १४ ॥

[७] अनुमानव्यवस्थानात्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥ पू०

anuman (inferential evidence)
अनुमानात् स्मृतराचाराणां च प्रामाण्यमिष्यते । येनैव हेतुना ते
प्रमाणं तेनैव व्यवस्थिताः प्रामाण्यमर्हन्ति । *A very fine but not abiding the
authority also proves that the au-
thority is in fact (locution)*

सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदर्शयते ।

संनिधानाच्च शास्त्रस्य विज्ञेवादः स्फुटः स्फुटः ॥

तत्र गृह्यकारेणोदाहरणं पार्वणस्थालीपाकविषयगृह्यकारवचनश्रवणाद्दर्शपूर्णमास-
परककल्पसूत्रकारवचनाध्यारोपेण दत्तं तदत्यन्ताध्यारोपाभिभवामिप्रायप्रयुक्तमित्यना-
इतम् । गृह्यकारवचनं ह्येतदसतहोमे तावदासायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति ।
आमातराहुतेः सायमाहुतिरित्यतश्च यथेवेतदग्निहोत्रविषयत्वेन न कल्प्यते तथैव-
तदपि आपौर्णमास्या अमावास्या नात्येति । आऽअमावास्यायाः पौर्णमासीत्ये-
तदपि दर्शपूर्णमासविषयं न कल्पनीयमिति । तस्मादन्यदुदाहार्यम् ॥ १४ ॥

(इति कल्पसूत्राधिकारणम् ॥ ६ ॥)

देशधर्मानुदाहृत्य संप्रत्येताद्विचार्यते ॥

किं व्यवस्थितमुल्लास्ते किं तेषां सर्वधर्मता ।

विधर्षप्रतिषेधार्थाः क्रियावर्जनाधिहनिताः ॥

इह सर्वे उदाहार्या विचार्याश्च विभागशः ।

प्राच्या यामनुतिष्ठन्ति वर्जयन्ति च साधवः ॥

तेषामेवोपदिष्टास्ते सर्वेषां वेति चिन्त्यते ।

एवं ये दक्षिणास्यानां प्रतीच्यानां च केचन ॥

उदीच्यानां तथाऽऽचारा विचार्याः सर्व एव ते ।

आद्यं सूत्रद्वयं यावद्विदमप्यत्र चिन्त्यनाम् ॥

गृह्यगीतमसूत्रादिव्यवस्थानासर्वगामिते ॥

पुराणमानवेनिहासः स्यातिरिक्तगीतमवसिष्ठशङ्खलि... ता...

१ दर्शयति—यथैवेऽप्याप्यितुवचनं निदप्रमाणं, तददर्शं श्रुतितार्क्यं

* तस्माद् होलाकादौ ^{मां} प्राच्यैरेव ^{सुखान्तरे} कर्तव्याः, आह्नानैवुकादयो दासि-
णात्यैरेव, उद्बृपभयनादय उदीच्यैरेव । यथा शिखाऽल्पो व्यवतिष्ठते
केचित् त्रिशिखाः केचित् पञ्चशिखा इति ॥ १५ ॥ ^{Just as the practice regarding the} ^{number of hair on the head is local}

धर्मशास्त्राणां गृह्यग्रन्थानां च प्रातिशारूप्यलक्षणवत्प्रतिचरण पाठव्यवस्थोपलभ्यते ।
तद्यथा गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव च परिगृहीते । वासिष्ठ बहुवृषैरेव शङ्खलिखितौक्तं
च वामसनेयामि । आपस्तम्बीयबौधायनाये तैत्तिरीयैरेव प्रतिपत्ने इत्येव तत्र तत्र गृह्य-
व्यवस्थान्युपगमादि दर्शयित्वा विचारयितव्यम् । किं तानि तेषामेव प्रमाणान्युत सर्वाणि
सर्वेषामिति ।

किं तावत्प्रतिपत्तन्य व्यवम्भवेति पाठन ।

न ह्यन्यत्र स्थितालिङ्गाह्निङ्ग्य-वश्रानुमीयते ॥

अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमान लिङ्गमेवोच्यते ।

तच्च व्यवस्थित दृष्ट्वा लिङ्गी तत्रैव गम्यताम् ।

विधिर्वा प्रातिपेधो वा न हि सोऽन्यत्र लिङ्गचते ॥

तत्र ग्रन्थात्मकादाचारात्मकाद्वा लिङ्गाह्निङ्गिनौ विधिप्रतिपेधावनुमीयमानौ तद्विष-
यवैवानुमातुं शक्येते नान्यमतां । कुत —

अन्यवेदमस्थिताद्भूमात्र वेदमान्तरमग्निम् ।

प्रमीयते न चादृष्टधूमैरिति हि निश्चितम् ॥

यथोपनयन येषामाधान च विधीयते ।

तेषामेवाग्निहोत्रादिविधिरप्यवगम्यते ॥

यथा च जातितद्देवकुल्धर्मा व्यवस्थिता ।

तथैव देशधर्मादि व्यवस्थाऽपि भविष्यति ॥

यन्मि ग्यात्सर्वगामित्व निधानप्रातिपेधयो ।

आचारोऽपि तथैव म्यात्प्रवस्थाहेत्वसमवात् ॥

सर्वविषयशास्त्रप्रणीतो ह्याचार सर्वदेशगतशास्त्रिभूपुरैरग्निहोत्रवद्वेवानुष्ठीयेत ।

यन्तु त विनियोगेन कुरुते तत्र व्यवस्थितम् ।

तेन नूनं श्रुति काऽपि तेषामेव विचारयिष्यति ॥

अयथानुपपत्त्या च श्रुतिरत्र प्रमीयते ।

तन्मात्रानुपपत्त्या च सा तत्रैवावधार्यते ॥

यस्मादयं देशाचारोऽयं वा गृह्यान्निग्रन्थोऽन्यथा नोपपद्यते यदि श्रुतिमूलकत्वं
नास्तीत्यनयोपपत्त्या मूलरूपेणा तस्मात्प्रवस्थितविषयैव साऽन्यत्रसातत्या । तथा
चोक्तम् । यत्रि च हेतुरवगिष्टेन निश्चान्ति ।

अपि वा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद्धिधानस्य ॥ १६ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एवंजातीयकः सर्वधर्मः स्यात् । कुतः ।

तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । विधीयतेऽनेनेति विधानं शब्दः । सोऽनु-

7. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

यदन्नकरणं हेतुः शूर्पहोमे विधीयते ।

तन्मात्रगतमेवासां दृष्टान्तमपि कल्पयेत् ॥

यदन्नकरणं शूर्पं तेन तेनैव हूयते ।

तत्तथातिशयः स्यान्न दर्विपिटरादिषु ॥

एवं व्यस्यितान् दृष्ट्वा देशाचारान् ममंतवः ।

तन्मात्रविषया युक्ता तन्मूलधृतिरल्पना ॥

अनुमानव्यस्थानादेशादिनियमादतः ।

तत्संपुक्तं प्रमाणं स्याद्यद्वाक्यमनुमीयते ॥ १९ ॥

अपि वा सर्वधर्मः स्यादित्यत्रोत्तरमुच्यते ।

तन्न्यायत्वाद्धिधानस्य शक्तमात्राधिकारिणः ॥

इह स्मृतीशास्त्रांत्योपलभ्य मूलधृतिष्वनुमयमानामु पारमार्थिक्याविकार्यन्यायेना-
वश्यमुपलभ्यमानावर्णानुसंगकारणानुमानैर्मविनश्यमिति भावमानामविरोपत्पवच्छिन्नयाग-
दानहोमोपनामादिधातवर्णविरोधवर्गादिफलकारकेति कर्तव्यताविषयतावदनुमातव्याः ।
एवं वर्तनीयेष्वपि देशेन्द्रियमनोद्वास्वराहारेषु प्रतिषेध्यक्रियाकारकं नरकवचनित्यकल्पप्रति-
षेधकशब्दानुमानमवश्यंभावि तावता च योग्यत्वमात्रविषयत्वात्तद्दिदेशपरिच्छिन्नकर्तृवि-
शेषाधिकारनियमप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । कुतः—

मीयते स्मृत्या । न च तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या, न च व्यक्तिव-
चनता । न सर्वेषामनुष्ठातॄणां यदेकं सामान्यं, तस्य वाचकः कश्चिच्छ-
ब्दोऽस्ति, योऽनुमीयेत । तस्मात् सर्वधर्मता विधेर्न्याय्या । कुतः ।
पदार्थाः कर्तव्या इति प्रमाणमस्ति, व्यवस्थायां तु न किञ्चित् प्रमाण-
मस्ति ॥ १६ ॥

वश्यो वैश्यस्तोमेनेत्यादिवद्विशेष्येण न चात्र हृद्यमानाचारितुवाचि किञ्चिदेकमेकं
संभावितुं शक्यम् । कुतः—

सर्वं नामपदं तावद्धचकस्याकृतिनिबन्धनम् ।

यद्यदेवानुमीयेत नैकार्थमपि तद्ववेत् ॥

न तावत्प्राच्यत्वद्राक्षिणास्यत्वादिजातिः प्रतीच्योदीच्यादिव्याक्तिव्यावृत्ता सर्वप्राच्या-
दिव्यक्तिष्वनुगता काचिदुपपद्यते । यद्धचनमुपपदं होलाकायधिकार विशिष्यात् ।
यास्तु मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिजातयन्तेषु विद्यन्ते ताः सर्वदेशवासिव्यक्तिष्वविशिष्टा इति
नाऽऽचारानुरूपविशेषणसमर्थत्वेन ज्ञायन्ते ।

व्यक्तिवाचि तु यत्राम तदेकत्रैव वर्तते ।

देवदनादिवचनेन न सिध्येत् कर्त्तव्यता ॥

न ह्यनन्तभेदानां प्राच्यादिपुरुषव्यक्तीनां व्यस्तसमस्तानां संबन्धानुभवासंभवादेकम-
भिधानमवकल्पते । एतेन गुणक्रियाजातिविशिष्टपुरुषव्यक्तिवचनत्व प्रत्युक्तम् । न हि
काश्चिदपि गुणक्रियाजातिव्यक्तयः प्रतिदेशव्यवस्थितपुरुषव्यक्त्युपलक्षणयोग्याः संभा-
व्यन्ते । सर्वत्र तत्रापि व्यावृत्त्याविशेषात् ।

व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च विद्यते ।

यमाश्रित्य प्रवृत्तं स्यादधिकारविशेषणम् ॥

एतदेव प्रतिपादयन् भाष्यकार आह । शक्तमात्रपुरपाधिकारप्रवृत्तविधानविशेषणं
येनोपपदेनानुमीयमानेन क्रियते न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचन-
तेति । न ह्येते होलाकाकाराः काचिद्राकृतिमनुविधीयन्ते न व्यक्ति न हि यावत्सु
पुरूपेभ्योऽवस्थितास्तावतामेतेनापि व्यपदेशेनोपसंग्रहः सम्भवति । केषाञ्चित्स्याऽऽकृति-
वचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति ग्रन्थस्तेषामभिप्रायः । येषु 'जातिं तु वादराय-
णोऽविशेषात्' इति सूत्रकारः स्वर्गकामपदं यौगिकमप्युद्दिश्यमानपुम्त्वाविशेषणासंभवात्फ-
लार्थिमात्रमनुष्यजातिवियोगोपपत्तेश्च सामर्थ्यादिप्रजातिमात्राधिकारं वदति ।

तदेहापि फलार्थित्वकर्तृशक्त्यावबोधनात् ।

देशधर्मेषु सर्वेषु नरजातेरधिक्रिया ॥

कश्चित्पुनराख्यातशब्दार्थमुपवर्णयन्निमं ग्रन्थपाठं दूषयित्वाऽपूर्वमेव समर्थयमानः सूक्ष्म-
गुत्यावच्छ्रुतविधानशब्दजनितभ्रान्तिर्विधिभावनयोश्च भेदमपश्यन्नुभयस्वरूपनिरूपणपर्य-
नुयोगप्रासादावार्थाधिकरणसिद्धान्तं विनाशयन्नेवमाह भाव इति वाऽनाख्येयः स्वधर्म-
णान्यदतः शब्दज्ञानात्कारकत्वमिति ।

- तेन यः कश्चिदाख्यातप्रत्ययार्थतत्त्वं जिज्ञासमानः पृच्छति कः पुनरयं माधो भावना
।ति तं प्रत्यनन्यशब्दाख्येयत्वात् केवलप्रत्ययप्रयोगदर्शनाभावाच्च सर्वधास्वर्थसामान्य-
।चनकरोतिपरलिङाद्युच्चारणमात्रेणैवोत्तरं दास्यते कुर्याच्छब्द इत्यर्थः, सर्वेधाऽऽख्याय-
।ानोऽर्थ आकृतिरूपेण वाऽऽख्यायेत व्यक्त्याकृतितमोचरातिभ्रान्तिश्च किलाऽऽख्यात-
।ाब्देनोपायरहितत्वाद्नाख्येयोऽस्यार्थ इति । तदेव किलानेनापि ग्रन्थेनोक्तं माध्यकरेण ।
। तस्याऽऽकृतिवचनता न्यास्या न व्यक्तिवचनतेति । विधानशब्दो हि सूत्रे पूर्व
।कृतस्तमेव तच्छब्देन निर्दिश्य व्यक्त्याकृतिवचनत्वादपनयति ।

कुर्यादित्युच्यमानो हि करोमीति प्रपद्यते ।

न विधेर्भावना या वा सामान्यन्याचिरूपताम् ॥

- तदिदमसंबद्धमेवानुपपत्तिकं च श्रुतिसामान्यमात्रेणान्यार्थमेव सखतुःशृङ्गादिमन्त्रवद्भा-
न्यकारामिप्रेतार्थत्यागेन स्वप्रज्ञाविलसितं प्रकाशयताऽन्यस्मिन्नेवार्थे योजितम् ।

देशाचारसर्वधर्मोपपत्तिविचारणार्थोऽयं ग्रन्थः स यदि पूर्वकृतया व्याख्ययोपपदनिरा-
करणाविपरत्येन वर्ण्यते तत एतत्सूत्रव्याख्यानेन संबध्यते यथोक्तन्याय मार्गेण । यदि तु
तत्परित्यागेनाऽऽख्यातप्रत्ययार्थाभामनाख्येयत्वापत्तिमेव व्यक्त्याकृतिराहितार्थत्वेन वर्णये-
त्ततोऽत्यन्तासन्नन्यानुपयुज्यमाननिरुपपत्तिकार्थत्वेन हेय एव स्यात् ।

तथा हि—

यस्मादाख्यातशब्दस्य न व्यक्त्याकृतिवाचिता ।

तस्मात्तद्विहितं कर्म सर्वार्थमिति विन्मयः ॥

यदि नाम लिङादिप्रत्ययो भावनाया विधेर्वा व्यक्तीमाकृतिं वा वदेत्ततो होलाका-
दयः प्रतिनियतदेशधर्मो भवेद्युर्ध्वतस्तु व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तोऽव्यपदेश्योऽर्थस्तस्मात्त-
।द्विहितार्थत्वविषयः सर्वरूपधर्म इत्येवं नीयमानमसंबद्धोदाहरणे ज्येष्ठमेव स्यात् ।

अनाख्येयत्वमुक्त्वा च पर्यायैः स्वविकल्पितैः ।

अनाख्यानं कृतं तच्च पूर्वोक्तेन विहृत्यते ॥

अथ यदुक्तं यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठत इति ॥

दर्शनाद्दिनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥

गोत्रव्यवस्थया शिखाकल्पव्यवस्थायां दर्शनं स्पष्टम् ॥ १७ ॥

लिङ्गभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥

This Sutra is to be preceded by a few words

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि । अथ किमर्थं न लिङ्गाद् व्यवस्था । यथा शुक्रो होता इति । नास्ति तन्नि

There is no such indication mark as is usually made at the end of a sentence. It is

actually found to follow a particular context
विध्युपदेशकत्वव्यताभावनाशब्दानां ह्यत्यन्ताभूतमेव बहुमापित्वप्रत्यापनापरपर्याय-
त्वव्यहारोप्याऽऽचक्षणेन स्वयमनारुयेयत्वमतीव स्थापितम् । यद्यपि तावदाख्यातप्र-
त्ययः कर्तृशक्तितदाधारद्रव्यमात्रं वा वदेत्तथाऽपि ब्राह्मणो यजमान इति वदुपपदाधीन-
विशेषावस्थानत्वात्तदधीननात्यादिवृत्तित्वमनुरयमनो न स्वगत्यक्त्याकृतित्वचनत्व-
विचाराधीनाधिकारित्वनिर्णयः स्यात्किमुत यदा कर्त्रभिवाननिरपेक्षविधिर्भावनादिमात्र-
वाचित्वमेवावस्थाम्यते । यदि चैतावन्मात्रमेव सर्वधर्मत्वकारण भवेत्ततो राजसूयाध्वमेध-
वैश्यन्तोमाडीनामप्येवमात्मकाख्यातप्रत्ययविधेयत्वाविशेषात्सर्वधर्मत्वप्रसङ्गः । अथ तेषा-
मनिर्देश्यार्थप्रत्ययविहितानामपि राजान्युपपटवशात्सर्वधर्मत्वम् । एव तत्राप्यसर्वधर्मत्व-
व्यादिना तदेवोपन्यसनीयम् । सर्वधर्मत्ववादिना च निराकर्तव्यम् । तच्चाऽऽचारानुरूप-
त्यक्त्याकृतित्वचनत्वासमात्सामर्थ्यलभ्यमनुप्याकृतिमात्राधिकारप्रतिपत्तेर्वा निराकृतमेव ।
तद्यथा चोत्तरसूत्राणि लिङ्गभावाच्च नित्यस्योऽऽख्या हि देशसयोगादित्येवमादीन्युप-
पदोपन्यासप्रत्याख्यानार्थानि सगम्यन्ते । तस्मात्सर्वाधिकारन्यायत्वाद्दिधानस्य व्यव-
स्थितदेशाचारगुणधर्मसूत्रनिबद्धधर्माणामपि सर्वधर्मत्वम् ॥ १६ ॥

यस्तु जातिकुलमोत्रधर्मवद्भवन्म्यतविद्यनुमानमिति ।

तत्रैकशब्दवाच्यानां जात्यादीनां व्यवस्थया ।

दर्शनाद्दिनियोगः स्यात्पञ्चावत्तादिधर्मवत् ॥

यधैव पञ्चावत्तं तु भृगूणां वसिष्ठशुनकात्रिविष्यधकाण्डसकृतिरानन्यानां नाराशसो
द्वितीय प्रयागस्तनूनपाठन्येषामित्यन्वयतो व्यतिरेकनक्षोपलक्षणसमवाह्यव्यतिविध्यव-
सान तथैव प्रतिनातिगोत्रनियतत्रिशिलैकशिखाटिकरूपव्यवस्थितविधिविशेषानुमानोपपत्ति-
रस्तीति दृष्टान्तगार्होन्निवैषम्यम् ॥ १७ ॥

व्यक्त्याकृत्याभिधेयेऽर्थे प्रत्याख्याते विशेषणे ।

लौहितास्मादिचिह्नानामवुनाऽन्या निरात्रिया ॥

त्यमेषां लिङ्गं, यद्यथादर्शनमनुवर्तते । येऽपि श्यामा वृहन्तो लोहि-
तासांस्तेऽपि न सर्वे आर्हानैचुकादीन् कुर्वते । अनेर्बलिङ्ग अपिचानु-
तिष्ठन्ति । तस्मान्न व्यवस्था । शुद्धो द्रोतेति प्रत्यक्षा श्रुतिः ॥ १८ ॥

जातिव्यक्तिवाच्युपपदाभावेऽपि कर्तृगतसंस्थानवर्णादिगुणविशेषोपलक्षणेन कृष्णकेशा-
धानवदाधिकारनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराक्रियते—

लिङ्गभाषाच्च नित्यस्य नास्ति कर्तृविशेषणम् ।

नियतेन हि लिङ्गेन नित्यः कर्तोपलक्ष्यते ॥

यच्चिह्नं दासिणात्यानां लोहितासादि कल्प्यते ।

अन्येषामपि तद्दृष्टं तदनाचरतापि ॥

दृष्टमाचरणं चैतच्चिह्नरहितेष्वपि ।

तस्माद्भवस्यैतच्चिह्नैर्नाधिकारो विशेष्यते ॥

यस्तु लिङ्गविशेषणं नित्यशब्दं मन्यते तस्योपसर्जनीभूतलिङ्गसापेक्षत्वादसमर्थसमा-
सप्रसङ्गः । ननु लिङ्गशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्स्वार्थासिसंज्ञकव्यन्तरत्वेन सामर्थ्यवि-
घाताभावाद्भवितव्यमेवेह स्यासेन देवदत्तस्य गुस्कुलमिति यथा ।

नैतत्तुल्यमनेष्टमपेक्षान्तरसंगतेः ।

नित्यं नापेक्षते लिङ्गं देवदत्तं यथा गुरुः ॥

गुरुशब्दस्य हि शिष्यापेक्ष एवाऽऽत्मलाम इति देवदत्तशब्दोपासारीप्यसंबन्धानति-
रेकान्तर्णीतस्वार्थत्वाच्चात्म्याधिकोपेक्षाकृतसामर्थ्यप्रतिबन्धप्रसङ्गः ।

इह लिङ्गस्य लिङ्गत्वं गम्यते लिङ्गपेक्षया ।

न च लिङ्गविधायकत्वान्नित्यस्येति पदं गतम् ॥

यद्यपि चैष गम्यगमकसंबन्धे सति लिङ्गशब्दः प्रवर्तते तथाऽपि गुरुशिष्यापितापुत्रा-
दिसंबन्धवत्सास्य तदपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धिशब्दत्वप्रासङ्गिः ।

लिङ्गी यौगिकशब्दत्वात्सद्य लिङ्गमपेक्षते ।

लिङ्गशब्दस्तु घात्वर्थं भुवत्वा नान्यदपेक्षते ॥

लिङ्गघतेऽनेनेति हि क्रियायोगनिमित्तो यद्यपि लिङ्गशब्द इति न संबन्धिशब्द-
त्वेनोच्यते तथाऽपि तु क्रियागतकारकान्तरापेक्षं न भुञ्जतीति कर्म 'लिङ्गिनो लिङ्गदर्श-
नम्' इत्यादौ मवेदप्यसामर्थ्यपरिहारः । नित्यत्वं पुनर्लब्धस्वार्थलिङ्गापोक्षितं तद्धर्मतया
षष्ठ्योपनीयत इति तत्संबन्धापेक्षायामपरिहारोऽसामर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मान्नित्यस्येति निय-
तचिह्नोपलक्ष्यकर्तृविशेषणमेवाधिकाराविशेषणं वा नियतस्य कर्तृनित्यस्याधिकारस्य वा
न प्रतिपादकं विधिचिह्नमस्तीति न तदभिप्राय्युपपत्तिविशेषितव्यवस्थितशोकादिविधा-
नोपपत्तिः ॥ १८ ॥

आरूपा हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥

अथ कस्माच्च समारयया नियमः । ये दाक्षिणात्या इति समारूपा-
तास्त आर्हानेषुकादीन् करिष्यन्ति य उर्दाच्या इति, समारयातास्त
उद्दूपभयज्ञादीन्, ये प्राच्या इति ते होलाकादीन् । यथा राजा राज-
सूयेनेति । नैतदेवम् । देशसंयोगादारूपा भवति । दाक्षिणदेशान्निर्गतः
प्राधु बोद्धु वाऽवस्थित आर्हानेषुकादीन् करोत्पेष । उर्दीच्याश्च
देशान्तर उद्दूपभयज्ञादीन्, प्राच्याश्च होलाकादीन् । अन्यदेशश्च देश-
न्तरगतो न नियोगतः परपदार्थान् करोति । तस्माच्च व्यवस्था । राजा
राजसूयेनेति तु नियता जातिः ॥ १९ ॥

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् पश्यामि यदि देशसंयोगादारूपा भवेद्, देशान्तरस्यस्य

इदानीं तु यदाचारमत्यन्तमनुवर्तते ।

तत्प्राच्यादिसमारूपायास्त्यमुपन्यन्त विशेषणम् ॥

सर्वे हि देशाचारा प्राच्यदाक्षिणात्यादिममास्त्यात् पुर्यै क्रियन्ते समारूपावर्णि
तेषु च नोपलभ्यन्ते । तस्मात्समारूपाविशिष्टवि यनुमानात्तत्सयुक्तप्रमाणम् एव ज्याया-
निति । तत्र समाधि ।

आरूपा हि देशसंयोगाद्यस्मात्कर्तृषु वर्तते ।

आचाराणामत प्राप्ते विधिर्देशविशेषण ॥

देशश्च दिग्निशिष्ट म्यादिग्रूप चानवन्धितम् ।

न च तद्देशमरचाटनाचारोऽनुवर्तते ॥

निर्गतेष्वपि दृष्टत्वात्तदनेष्वप्यदर्शनात् ।

समारूपायास्ताः न देशान्तरेष्विति मन्ति तद्विशिष्टविधिविहिताभ्याऽऽचारा केवल-
मेव तद्देशमवन्तमनुवर्तन् । उभयथाऽपि तु यमिचारास्त देशनिमित्तसमारूपाविशिष्ट-
विधानरूपना गते ॥ १९ ॥

अत्र भवत्येवमप्यस्याः अन्तरेष्विति प्रत्यक्षप्रमाण आह— 'न स्याद्दे-
शान्तरेष्विति चेत्' इति ।

यदि देशनिमित्तत्वात्समारूपा इति न स्यात् ।

शतयमन्यानिमित्तं च वक्तुमन्या मया पुनः ॥

सन्ति देशनिमित्तं वे न म्यादेशान्तरेष्विति मम् ।

न भवेत् । भवति च देशान्तरस्यस्य, माथुर इत्यसंबद्धस्यापि मथुरया । तस्मान्न देशसंयोगादारूया ॥ २० ॥

स्यायोगारूया हि माथुरवत् ॥ २१ ॥

देशसंयोगनिमित्तायामप्यारूयार्था देशान्तिर्गतस्य तदारूया न विरुद्धा । यत् एषा योगारूया योगमात्रापेक्षा, न भूतवर्तमानभविष्यत्संबन्धापेक्षा । यतो दृश्यते मथुराप्रतिप्रस्थितो माथुर इति, मथुरार्या वसन् मथुराया निर्गतश्च । यस्य स्वतोऽन्यतमः संबन्धो नास्ति न स माथुरः । तस्मान्न समाख्यया व्यवस्था ॥ २१ ॥

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ २२ ॥

अथ कस्मान्न कर्माङ्गं देशः । यः कृष्णमृत्तिकायायः स आह्नीनियु-

कादीनाम् । यथा 'प्राचीनप्रवणे वेदवेदेवेन यजेत' इति ॥ २२ ॥

Just as in the case of the person who is born in a particular place (1)

तस्मात्किमपि जात्यादि ध्रुवमस्या निबन्धनम् ॥ *As particular sleeping places are the subject of*

अस्तु वा निर्निमित्तैव विशेष्यति तथाऽपि तु ।

लघ्वाचारनिमित्तानां किं निमित्तान्तरेण नः ॥

तस्मादनिमित्तया समाख्ययैवाधिकारविशेषसिद्धेर्न व्यभिचारिदेशनिमित्तत्वमस्याः कल्पयितव्यमित्युक्तेऽपिधीयते ॥ २० ॥

संन्यैर्बहुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते ।

निवासप्रवणात्त्वत्तद्गमनहेतुभिः ॥

'सोऽस्य निवासः' तत्र भवस्तत्र जातस्तत्र आगत इत्येवमादिनिमित्तपारित्यागेन न कदाचित्प्राच्यादिसमाख्या वर्तते । न चैषा देशसंयोगं व्यभिचरति । न चैनामाचारोऽनुवर्तते तस्मिन्नासिनामपि केषांचिदनाचरणाच्चिरनिर्गतपुत्रर्षीश्रादीनां च देशान्तरेष्वप्याचरणादिति न समाख्यया नियतावेवेसिद्धिः । यत् मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति भाष्यकारेणोक्तं 'तैत्तल्लच्छति पथि दूतयोरिति वा दूतविषयं कल्पयितव्यमप्रत्ययितोक्तत्वाद्भौपेक्षितव्यम् । सर्वस्मिन्नपि प्रस्थिते तद्विद्वत्प्रवणाभावात् ॥ २१ ॥

इदानीं कर्तृविशेषणविशिष्टविध्यनुमानात्प्रतिहतः कर्माङ्गभूतप्राग्देशादिविध्यनुमानसंमर्षं मन्यमान आह—'कर्मधर्मो वा प्रवणवत्' इति ।

प्राग्भूतप्रवणो यद्देशप्राचीनप्रवणोऽपि वा ।

देशो भवति कर्माङ्गं प्राग्देशाद्विन्तया भवेत् ॥ इति ॥ २२ ॥

तुल्यं तु कर्तृघर्मेण ॥ २३ ॥

यथा कर्तर्यव्यवस्थित लिङ्ग श्यामादि न पदार्थैः संवादमुपैति तद्देशलिङ्गमध्यवस्थितम् । कृष्णमृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति तथाऽन्यलिङ्गेऽपि कुर्वन्ति । तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवर्णं तु श्रुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ॥ २३ ॥

[८] प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥ पू०

गौर्गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दा उदाहरणम् । गोशब्दो यथा सास्नादिभति प्रमाणं, किं तथा गाव्यादयोऽप्युत नैति संदेहः । किमत्रैकः शब्दोऽत्रिच्छिन्नपारम्पर्योऽर्थाभिप्रायी, इतरेऽपभ्रंशाः,

‘तुल्यं तु कर्तृघर्मेण’ तच्चिह्नमनवस्थितम् ।

दिककृष्णमृत्तिकाप्रायप्रभृतित्व्यभिचारत ॥

प्राग्देशो यो हि केषाचित्सोऽन्येषा दक्षिणापथ ।

तयोदकप्रत्यगित्येव नैकरूप्येण गम्यते ॥

मृत्तिकाद्यापि यच्चिह्नं तत्रान्यत्र च तत्समम् ।

होलाकादिविधिमन्मन्त्रां तेनापि विशेष्यते ॥

पुरपापेक्षयाऽऽचारस्तस्मिन्नपि न दृश्यते ।

अन्यस्मिन्नपि दृष्टश्च तस्माद्देशोऽप्यकारणमिति ॥ २३ ॥

(इति होलाकाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एकस्मात्पदान्प्रयोगनानात्वदर्शनादनेकार्थप्रतिमाने सति विकल्पदोषमयादनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च गौणमुस्यविभागमाश्रित्य व्यवस्थितशास्त्रप्रयोगबलेनाव्यवस्थिते लौकिकप्रयोगबाधादुपवहारादिशब्दानामर्थनिर्णय प्रतिपादित । एव पुनरेकस्मिन् गवादावर्षे गोगाव्यादयो बहवः शब्दाः प्रयुज्यन्ते तत्र वृद्धव्यवहारावगतप्रतिशब्दसमवायिवाचकशक्तिभेदोपपत्तेः शास्त्रम्यसर्वशब्दप्रयोगाणां च लौकिकशब्दैरविरोधात्पदपूर्वकत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारसिद्धेर्न पदगतसाधुत्वप्रतिपादने व्यापारो भवति, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि—

लौकिकप्रसिद्धशब्दार्थवशं शास्त्रं प्रवर्तते ।

अतो न लौकिकेऽप्यस्मात्सा वसाधुत्वनिर्णय ॥

वाक्यार्थेषु हि श्रुतिस्मृत्याचारविरोधदर्शनाद्द्वलाबलमानुपूर्व्येणावधृतमिह तु न विपरितक्रमत्वात् ।

१ गौरित्यस्य शब्दस्य गौरी, गोणी, गोता, गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशा महाभाष्ये पश्यशाह्निके निर्दिष्टा १—१—१ ।

एत सर्वेऽनादयः । सर्वे इति द्रूमः । कुवः । प्रत्ययात् । प्रतीयते हि
गाव्यादिभ्यः सास्त्रादिमानर्थः । तस्मादितो वर्षशतेऽप्यस्यार्थस्य
संघन्ध आसीदेव, ततः परेण, ततश्च परत्तरेणेत्यनादिवा । कर्ता चास्य संव-
न्धस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव । तस्मात्सर्वे साधवः सर्वैर्भाषितव्यम् ।
सर्वे हि साधयन्त्यर्थम् । यथा ह्रस्वः करः पाणिरिति । अर्थाय श्लेष
व्यवस्थान्ते नादृष्टाय न ह्येवामुच्चारणे आस्त्रयस्ति । तस्मान्न व्यवस्थि-
तेत कश्चिदेक एव साधुरितरेऽसाधव इति ॥ २४ ॥

लोकदेवाधिगन्तव्या शब्दानां साध्वसाधुता ।
वाचकावाचकत्वेन सा च नित्यं व्यवस्थिता ॥
ध्वनिमात्राण्यसाधुनि वर्णा वा केवलात्मनाम् ।
संघातोऽर्थानपेक्षो वा मातृकाद्युपदेशकत् ॥

तेन मेरीशङ्खादिशब्दा मकारकक्षरादयः प्रत्येकं तद्गर्भा वाऽनर्थकत्वादपशब्दा
इति लोकव्यवहारादेवार्थं न साधयन्तीत्यसाधवो गम्यन्ते । गाव्यादयः पुनर्गवादिब्रह्मे
साधयन्त्यर्थं तेभ्योऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरत्वादर्थप्रतीतिमुत्पादयन्तीति सत्यप्येक-
विपयानेकशब्दत्वे ह्रस्वकरपाण्यादिशब्दवर्धसाधनत्वात्साधुत्वेनावधार्यन्ते ।

ततश्चावाचकत्वेन यथासाधुत्वमुच्यते ।
तस्य लोकविरुद्धत्वाच्च ग्राह्यत्वं प्रतीयते ॥
अदृष्टविपया चेतस्यादेतेषा साध्वसाधुता ।
वेदवाक्यैरानीर्दिष्टा न साऽऽत्यन्धप्रमाणिका ॥

प्रत्यक्षेण तावदुभयत्राप्यविशेषेण वर्णाः शुद्धाः प्रतीयन्ते । न तद्गते तत्समुदाय-
गते वा साधुत्वासाधुत्वे । न वाऽननुमतसंबन्धादनुमीयेने । तन्निराकरणाच्च तत्पूर्वकपु-
रुषवचननिराक्रियाऽपि सिद्धा । येदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपतद्गतगुणदोषान्माह्वानपरं विधि-
प्रतिषेधानपेक्षं नैव किञ्चिदप्रमाणत्वेन संभवति । साधुत्वासाधुत्वयोरननुष्ठानात्मकत्वा-
द्विधिप्रतिषेधविषयत्वम् । अपिघायावनाकरणमूतयोर्विधेयत्वप्रतिषेध्यत्वसंभव इति चेन्न ।
प्रतिशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधवान्यानुमानकरूपनानुपपत्तेः ।

यो हि प्रतिपदं पाठ साधूना नाध्यवस्यति ।
विधिवान्यानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥
अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।
न कलङ्गादिवत्तेषा प्रतिषेध्यत्वसंभवः ॥

त्रीक्षादीनि हि कलङ्गादीनि च नियतजातिगुणादिरूपेण परिज्ञायमानपरिमाणत्वा-

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

यथा कर्तर्यव्यवस्थित लिङ्ग श्यामादि न पदार्थैः संवादमुपैति तद्देशलिङ्गमव्यवस्थितम् । कृष्णमृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति तथाऽन्यलिङ्गेऽपि कुर्वन्ति । तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवर्णं तु श्रुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ॥ २३ ॥

[८] प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥ पू०

गौर्गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दा उदाहरणम् । गोशब्दो यथा सास्नादिभति प्रमाणं, किं तथा गाव्यादयोऽप्युत नेति संदेहः । किमत्रैकः शब्दोऽविच्छिन्नपारम्पर्योऽर्थाभिधायी, इतरेऽपभ्रंशाः,

‘तुल्यं तु कर्तृधर्मेण’ तच्चिह्नमनवास्थितम् ।

दिककृष्णमृत्तिकाप्रायप्रभृतिन्यभिचारत ॥

प्रादेशो यो हि केषाचित्सोऽन्येषा दक्षिणापय ।

तयोदकप्रत्यगित्येव नैकरूप्येण गम्यते ॥

मृत्तिकाद्यपि यच्चिह्नं तत्रान्यत्र च तत्समम् ।

होलाकादिविधिस्तस्मान्न तेनापि विशेष्यते ॥

पुरुषापेक्षयाऽऽचारस्तस्मिन्नपि न दृश्यते ।

अन्यस्मिन्नपि दृष्टश्च तस्माद्देशोऽप्यनारणामिति ॥ २३ ॥

(इति होलाकाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एकस्मात्पदात्प्रयोगनानात्वदर्शनादनेकार्थप्रतिमाने सति विकल्पदोषमयादनेकादृश-
त्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च गौणमूल्यविभागमाश्रित्य व्यवस्थितशास्त्रप्रयोगबलेनाव्यवस्थिते
लौकिकप्रयोगवादाद् व्यवहारादिशब्दानामर्थनिर्णय प्रतिपादित । एवं पुनरेकस्मिन् गवा-
दावर्धे गोगाव्यादयो बहवः शब्दाः प्रयुज्यन्ते तत्र वृद्धव्यवहारावगतप्रतिशब्दसमवा-
यिवाचकशक्तिभेदोपपत्तेः शास्त्रम्यसर्वशब्दप्रयोगाणां च लौकिकशब्दैरविरोधात्पदपूर्व-
कत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारसिद्धेर्न पदगतसाधुत्वाद्युत्पत्तिप्रतिपादने व्यापारो भवति,
इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि—

लोकप्रसिद्धशब्दार्थवशः शास्त्रं प्रवर्तते ।

अत्रो न लौकिकेष्वस्मात्साधुत्वाद्युत्पत्तिनिर्णयः ॥

वाक्यार्थेषु हि श्रुतिस्मृत्याचारविरोधदर्शनाद्दृष्टान्त्वत्मानुपूर्व्येणावभृत्तनिह तु न
विपरितन्त्रमत्वात् ।

उत सर्वेऽनादयः । सर्वे इति ब्रूमः । कुतः । प्रत्ययात् । प्रतीयते हि
गाव्यादिभ्यः सास्त्रादिभ्यः । तस्मादितो वर्षशतेऽप्यस्यार्थस्य
संबन्ध आसीन्नेव, ततः परेण, ततश्च परतरेणेत्यनादिता । कर्ता चास्य संब-
न्धस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव । तस्मात्सर्वे साधवः सर्वैर्भाषितव्यम् ।
सर्वे हि साधयन्त्यर्थम् । यथा हस्तः करः पाणिरिति । अर्थाय ह्येत
उच्चार्यन्ते नादृष्टाय न ह्येषामुच्चारणे शास्त्रमस्ति । तस्मान्न व्यवति-
ष्टेत कश्चिदेक एव साधुरितरेऽसाधव इति ॥ २४ ॥

लोकादेवाविगन्तव्या शब्दानां साध्वसाधुता ।

वाचकावाचकत्वेन सा च नित्यं व्यवस्थिता ॥

ध्वनिमात्राण्यसाधूनि वर्णा वा केवलात्मनाम् ।

संघातोऽर्थानपेक्षो वा मातृकाद्युपदेशवत् ॥

तेन मेरीशङ्खादिशब्दा मकारककारादयः प्रत्येकं तद्गर्गा वाऽनर्थकत्वादपशब्दा
इति लोकव्यवहारादेवार्थं न साधयन्तीत्यसाधवो गम्यन्ते । गाव्यादयः पुनर्गवादिवदेव
साधयन्त्यर्थं तेभ्योऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरत्वादर्थप्रतीतिमुत्पादयन्तीति सत्यप्येक-
विषयानेकशब्दत्वे हस्तकरपाण्यादिशब्दवदर्थसाधनत्वात्साधुत्वेनावधार्यन्ते ।

ततश्चावाचकत्वेन यद्यसाधुत्वमुच्यते ।

तस्य लोकविरुद्धत्वाच्च ग्राह्यत्वं प्रतीयते ॥

अदृष्टविषया चेत्यादेतेषां साध्वसाधुता ।

वेद्वाक्यैरनिर्दिष्टा न साऽस्त्यन्यप्रमाणिका ॥

प्रत्यक्षेण तावदुपयन्नाप्यविशेषेण वर्णाः शुद्धाः प्रतीयन्ते । न तद्गते तत्समुदाय-
गते वा साधुत्वासाधुत्वे । न वाऽननुमूतसंबन्धादनुमीयेने । तन्निराकरणाच्च तत्पूर्वकपु-
रुषवचननिराक्रियाऽपि सिद्धा । वेदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपतद्गतगुणदोषान्वाख्यानपरं विधि-
प्रतिषेधानपेक्षं नैव किञ्चित्प्रमाणत्वेन संभवति । साधुत्वासाधुत्वयोरननुष्ठानात्मकत्वा-
द्विधिप्रतिषेधविषयत्वम् । अभिवाभावनाकरणभूतयोर्विधेयत्वप्रतिषेध्यत्वसंभव इति चेन्न ।
प्रतिशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधवाक्यानुमानकरूपनानुपपत्तेः ।

यो हि प्रतिपदं पाठं साधूनां नाध्यवस्यति ।

विविधाक्यानि तावन्ति स कथं प्रतिपस्त्यते ॥

अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।

न कल्लजादिवत्तेषां प्रतिषेध्यत्वसंभवः ॥

श्रीह्लादीनि हि कल्लजादीनि च नियतजातिगुणादिरूपेण परिज्ञायमानपरिमाणत्वा-

द्विविधप्रतिषेधगोचरी भवन्ति न तु गवादिगाव्यादीनां जातिरूपेण व्यक्तिरूपेण वा विधि-
प्रतिषेधावुपपद्येते । न तावत्साध्वमाधुत्वे जातिगुणाद्यात्मकसामान्यरूपेण सर्वव्यक्त्य-
नुगते विज्ञापयेते यदात्मन्वौ द्वावेव विधिप्रतिषेधावनुमीयेयातां साधुमिर्मोषत नासाधु-
भिरिति ।

अविमत्तः हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः ।

न त्ववान्तरसामान्ये केचिद्द्वर्गद्वयम्विधेते ॥

तेन यद्येकैका व्यक्तिर्विधीयेत प्रतिषेध्येत वा ततो यावत्पदं वाक्यान्यनुमिमान-
स्त्रैलोक्यपूरणादप्याधिकानि स्मृतिमूलभूतानि वेदवाक्यान्यनुमिमीते । न च तावता कोटि-
शतमागोऽप्यास्त्रात् शक्यते । न चानास्त्रातस्य स्मृतिमूलत्वम् । नित्यानुमेयश्रुति-
मूलप्रतिषेधात् । न च वाचकत्वावाचकत्वनिबन्धनौ विधिप्रतिषेधौ संभवतः । सर्वेषां
वाचकत्वात् ।

वाचकैर्मापितव्यं हि प्राप्तत्वात्त्र विधीयते ।

अवाचकनिषेधश्च नाप्राप्तेरवगच्छते ॥

ने ह्यदकं विनेदग्निं न विनेदिति च विधिप्रतिषेधौ संभवतः । अवश्यं च व्याकरण-
स्मृतिमूलभूतसाधुविधिश्चुतिरसाधुप्रतिषेधश्चुतिरस्यं वा संयोगवृत्तत्वात् कल्पनीयम् ।
त्रिन्वपि च पक्षेषु साध्वनुशासनमात्रमेव सांकर्यादाश्रितम् । यदि ह्यपशब्दप्रतिषेधमूलं
व्याकरणं ततस्तेषां बहुत्वादव्यवस्थितरूपत्वाच्च न स्वरूपमवगन्तुं शक्यत इति 'पञ्च
पञ्चनखा भक्ष्या' इति स्मृतिन्यायेनानुगतविपरीतमापणप्रतिषेधोऽर्थापत्तिरिति सिद्धः स्मर्यते ।
साधुविधिपक्षे तु त एव स्मर्यन्त्याः । उभयपक्षे तु तदनुगमादेवेतरमिद्वेः प्रतिषेधविषय-
ज्ञानोपपत्तिः । स एष व्याकरणस्य पक्षत्रयेऽप्येवानुगमनिबन्धनत्वात्कथंचित्तसंशेषोऽवग-
च्छते । ननु प्रतिशब्दं विधिप्रतिषेधावच्छेदितम् । अनन्तवाक्यपाठासंभवादिष्टासंभवदर्श-
नार्थमेव श्लोकाधिकारणेऽमिहितम् । न तस्यऽऽहृदिवचनना न्याय्या न व्यक्तित्व-
चनतेति । तस्मादमंभवमूलत्वादप्यस्मृतिः ।

अथ प्राप्तश्च योऽर्थः स्यान्न स शास्त्रस्य गोचरः ।

सिद्धः शब्दप्रयोगश्च श्लोकादेवार्थलक्षण ॥

अथार्थलक्षणात्वेऽपि शास्त्रेण कर्माणि प्रयोगानि कर्मात्प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वं न्यायिति ।
तदनुपपन्नम् । नियमविषयासंभवात् ।

यस्य ह्यनियता प्राप्तिस्तच्छास्त्रेण नियम्यते ।

नित्यप्राप्तप्रयोगस्तु न शब्दो नियमात्पदम् ॥

यस्याप्यत्यन्तमप्राप्तिस्ततोऽन्यो न नियम्यते ।

तत्र चात्यन्तमप्राप्तिर्गान्धादेः प्राप्तता मम ॥

तेन पंस्त्रयेऽपि नियमानुपपत्तिः । कीदृशश्चात्र नियमः कल्पयेत् । किं साधुभिरिव
भाषितव्यमुत साधुभिर्भाषितव्यमेवेति ।

यदि साधुभिरिवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।

नियतं भाषितव्यं चेन्मौने दोषः प्रसज्यते ॥

यदि होकार्थाः साध्वसाधवो विकल्पेन प्राप्नुयुस्ततः साधुनियमावकाशः स्यात् ।
त्वन्मते तु पुनः—

अत्यन्तावाचयन्वास्तु नैवामाधुः प्रसज्यते ।

यत्प्रवृत्तिफलः साधोर्नियमोऽव्यर्थवान्मवेत् ॥

अथ प्रमादाशक्तिकृतप्रसङ्गनिवृत्तिर्नियमं प्रयुञ्जीत । तदसत् ।

न हि शास्त्रशक्तेनापि प्रमादाशक्तिकारितात् ।

निवर्त्यन्ते प्रयोक्तारः प्रयोगादिति दृश्यते ॥

दृष्टोऽप्यशब्दानामर्याभिधाने पयोग इति चेत् । उच्यते—

अन्योऽप्यस्तिनिकोचादेः प्रयोगोऽर्थेषु दृश्यते ।

तत्रिवृत्तिफलः कश्चिन्नियमो न च दृश्यते ॥

न च नियमाना प्रतिपक्षनिवृत्तिः प्रयोजनम् । परिसंख्याप्रयोजनत्वात् । न चायं
परिसंख्याविषयो युज्यते । युगपत्प्राप्त्यभावात् ।

न वा दृष्टार्थेतेवास्य प्रयोगस्योपपद्यते ।

न हि दृष्टनिराकाङ्क्षादृष्टमपि गम्यते ॥

न हि तादृशेष्वदृष्टकल्पनायामर्यापत्तिः प्रभवति । परार्थत्वाच्च फलध्रुतेरर्थावदत्यम् ।
न चासति फले शक्यमपूर्वं कल्पयितुम् ।

न चेदं नियमापूर्वमाश्रितं केति गम्यते ।

शब्दार्थश्रोतृतद्बुद्धिवचनचचारणगोचरे ॥

शब्दस्य तावदत्यन्तपरार्थदृष्टार्थत्वात् । पूर्वेण कश्चिदुपकारः । सत्यपि चाभिधानकर्म-
त्वेनार्थस्य प्राधान्ये दृष्टार्थेषु लोकव्यवहारेषु विनाऽप्यपूर्वेणाङ्गभावादपूर्वोपकारानुपयोगः ।
श्रोत्रः पुनर्नियमविधित्स्पर्शानन्तर्गतत्वादेवासत्कार्यत्वम् । बुद्धयोश्च क्षणिकत्वात् फला-
न्तरावस्थाद्यपूर्वाधारत्वोपपत्तिः ।

वदा तु भाषणे सर्वो गुणभूतो विधीयते ।

न तस्य नियमापूर्वसंस्कार्यत्वानिरूपणम् ॥

न प्रधानपदं चात्र विद्यते स्वर्गोत्तमवत् ।

शास्त्रपूर्वप्रयोगोऽप्युदय इति वार्तिककारेणोक्तम् । माप्यकार आह—अथ वा पुनरस्तु
ज्ञाने धर्म इति । न चैवमानियमेन धर्मत्वावधारणं युक्तम् ।

संबद्धयोश्च धर्मत्वं यदैकस्यावधार्यते ।

तदेतरत्तदर्थत्वाच्च धर्मत्वेन गम्यते ॥

तद्विह यदि तावज्ज्ञानमेव धर्मत्वेनावधारितं ततो लोकप्रसिद्धस्यैव प्रयोग-
ज्ञानान्तु निष्पादितत्वेन सत्यामप्युपकारनिवृत्तौ वाजिनादिवत्प्रयोजकत्वाभावः । शास्त्रपू-
र्बकप्रयोगपक्षे तु ज्ञानस्य तदङ्गत्वेन निराकृतत्वमूतत्वात् । असत्यां प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायां
यद्यपि काचित्फले श्रुतिर्भवेत्साऽपि 'द्रव्यसंस्कारकर्म' इत्यनेन न्यायेनार्पणवादतया ज्ञायते ।
न हि समानाध्वनोः परस्मिन्फलवति ज्ञाते पूर्वस्यापि कलवत्ता ज्ञायत इति वर्णितमेतत् ।
“ योऽध्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ” इति । किं च—

आदिमत्त्वाच्च धर्मत्वं नैव ज्ञातप्रयोगयोः ।

न हि व्याकरणापेक्षया वर्तते वैदिकी श्रुतिः ॥

यन्नाम ज्ञानं नित्येन वेदेनैव क्रियते तत्र तत्पूर्वकप्रयोगविधानं फलायोग्यमप्यते ।
व्याकरणज्ञानं तु पौरुषेयं ग्रन्थाधीनत्वान्मन्त्रार्थवाङ्गतानित्यसंयोगपरिहारन्यायेनाना-
दिवेदाविषयत्वेन नावधार्यते ।

न च व्याकरणं नित्यं कथंचिदवगम्यते ।

कर्तृस्मृतिद्रादिना हि नित्यपक्षनिराक्रिया ॥

अथापि व्यवहारनित्यतान्यायेन पौरुषेयक्याकरणपरम्पराऽनादिः कल्प्येत तथाऽपि
उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् इत्यस्य न्यायस्य स्थितत्वात् । अनेकपुरुषकृतमपि सद्वाक्यकरणं
वेदालम्बनत्वं न प्रतिपद्यते ।

न च व्याकरणत्वाख्या ग्राप्तिः काचिद्व्यवस्थिता ।

अनित्ये वाक्यसंघाते सा ग्राप्तिः कावतिष्ठताम् ॥

अथ ' लक्ष्यैर्लक्षणे व्याकरणम् ' इति सत्यपि लक्षणांशकृत्रिमत्वे लक्ष्याद्येन नित्येन
नित्यो विधिरूपपत्त्यत इति । तदनुपपन्नम् । कुतः—

अत्यन्तमिन्नरूपत्वाल्लक्षणाणां लक्षणादिना ।

नैकमालम्बनं किञ्चिद्विधेरस्तीत्युदाहृतम् ॥

ननु वेद एव व्याकरणनित्यत्वं दृश्यते । यथाऽह—वस्मादेवा व्याकृता वागुच्यत
इति । नैतदस्ति ।

चिकित्सा गर्हा वा दृश्यते । न चाऽऽहिताग्निहव्येऽप्येकस्त्वद्रामिमत्ताधुशब्दैरेव व्यव-
हरमाणो वदयते ।

कल्पसूत्रस्मृतिग्रन्थमीमांसागृहकारिणः ।

शिष्टा दृष्टाः प्रयुज्जाना अपशब्दाननेकशः ॥

‘समानमितरच्छेनेन’ इत्यादितकारान्तग्रन्थमान्तनपुंसकप्रयोगेषु मशफेन तत्र तत्र
प्रयुक्तं, “समानमितरं ज्योतिष्टोमेन” “समानमितरं गवा ऐकाहिकेन” इति
सूत्रकारेणाप्यभिहितम् । “अहीनि बहिष्पवमानैः सशसि स्तुवीरन्” इति कर्त्रभिप्रा-
यक्रियाफलवर्जितेऽप्युत्पिक्कर्तृके स्तवने “यजन्ति वाजन्त” इतिवत्परस्मैपदे प्रयो-
क्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्याऽऽत्मनेपदं प्रयुक्तम् । तथाऽऽव्ययानेन “प्रत्यासित्वा प्राय-
क्षितं जुह्युः” इति समासेऽपि व्यम्न प्रयुक्तः । आज्येनाशिणी आज्य इत्यसमासेऽपि
प्रयुक्तः । तथा शिक्षायां नारदेन “प्रत्यूपे ब्रह्म चिन्तयेत्” इति गाव्यादिशब्दतुल्य
एव प्रयुक्तः । तथा मनुनाऽपि “ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा” इत्यत्र सन्ति म इत्यु-
क्त्वेति वक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्यैव संहिता कृता । तथा मीमांसायामपि गव्यस्य च
तदादिषु इति गोर्विकारावयवविषयसाधुप्रयोगयोर्म्यः शब्दोऽन्यत्रैव गवामयने प्रयुक्तः ।
तथा ‘द्यावोर्स्तथेति चेत्’ इति द्यावापृथिव्योरिति वक्तव्ये लक्षणहीनमेव बहु प्रयुक्तम् ।
तथा गृह्यकारेण पूर्वन्धमिन्द्राणामिति वक्तव्ये पूर्वन्धमिन्द्राणामित्यविषये मिन्द्रादेशः
प्रयुक्तः । कात्स्न्येऽपि व्याकरणस्य निरुक्ते हीनलक्षणाः प्रयोगा बहवो यद्ब्रह्मक्षणे
ब्रवणादिति । संवत्सरं शशयज्ञना इत्येतन्मन्त्रगतमण्डूकविषयब्रह्मणशब्दनिर्वचने क्रिय-
माणे यवनशीलत्वनिमित्तां दर्शयता ध्रुवो यचिरिति वच्यदेशमकृत्वेव ब्रवणादिति
प्रयुक्तम् ।

अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः ।

तथोत्तम्यादिरूपाणा हन्तिशिक्षादिकारिणाम् ॥

युगपदुमान्यां दन्ताम्यां यः प्रहारः स उषाम्य इति सर्वैः पाठकार्यराजपुत्रादि-
भिर्व्याकरणवेत्सैव प्रयुक्तम् ।

वेदेष्वपि प्रयोगास्ते स्यांसोऽध्येतृसमताः ।

सामान्यं छान्दसं वाऽपि येषां नास्त्येव लक्षणम् ॥

न हि ते सुसिद्धुप्रहादिव्यत्ययेन नापि कतिपयाधिकारदृष्टेन ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यनेन
सिध्यन्ति । तथाप्य मध्यं आपत्य सिध्यति । नीचीनवारं धरुणः कर्षन्धामिति ।

न ह्यपामित्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनविषयव्यञ्जनान्तप्रातिपदिकपरपष्ठ्याऽन्वाख्याना-
दात्म्येत्येतद्रूप लक्षणानुगत दृश्यते । नापि द्वारशब्दस्य स्थाने छापमापातोऽन्यत्र
वारशब्द समवति । तेनानारम्य एवाय विषयव्याप्त्यसमवात् ।

शब्दानुगमरूपोऽर्थो यत्र व्याकरण कृतम् ।

येऽपि व्याकरणस्थैव परे पारे प्रतिष्ठिताः ॥

सुतरा तेऽपि गाभ्यादितुस्थानेव प्रयुज्यते ।

सूत्रवार्तिकमाप्येषु दृश्यते चापशब्दनम् ॥

अधारूढा कथ चाद्वान्विम्भरेयु सचेतना ।

सूत्रे तावत् 'जनिकर्तु प्रकृति' इत्यत्र हि द्वावपशब्दौ जनिशब्देन हि इविशतपौ धातु-
निर्देश इत्यनेन लक्षणेनान्वितो धातुरेव निर्दिश्यते । न च तस्य कर्तु प्रकृतेरपादानसङ्गे-
प्यते । जायमानस्य पुनरर्थस्य जनिशब्दो वाचकतया नैव लक्षणेनानुगत । तेनार्थ
दरिद्र इवादवशब्दो जनिमात्रवाचित्वात्तदर्थ प्रत्यसाधुरेव विज्ञायते । तथा । 'तृजकाभ्यां
कर्त्तरि' इति प्रतिपिद्धपठ्यासमासप्रयोगाव्याकरणफलपरिस्थाय । एव तत्प्रयोजक
इति प्रतिपिद्ध एव समास । तथा वार्तिकेऽपि दम्भेर्हल्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सि-
द्धमिति । तथा 'आन्यमा'य तु कालशब्दव्यवायात्' इति । अत्र क्लेशेन समासं कल्प-
यित्वा तत्र समाससज्ञया गुणवचनमज्ञाया बाधिताया 'गुणवचनत्राक्षणादिभ्य' इति
लक्षणेनासम्यक् एव प्यञ्जयुक्त । माप्येऽप्यविराविकन्यायेनेति द्वंद्वगर्भे तत्पुरूपे पूर्व-
समासपूर्वपदम्याया सुष 'सुषो धातुभ्रातिपदिकयोः' इति प्रत्यसोपदिष्टोऽपि लुङ्
वृत् । तथाऽन्यथा वृत्त्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार इति । 'अन्यथैवं कथम्' इत्य-
न्वाख्यातसाधुत्वोऽपि णमुल् न प्रयुक्त । न चैषा निपातने साधुत्वसिद्धिः । कृत —

येषामनुगमो नास्ति ते सि भेयुर्निपातनै ।

अन्यपानुगताना तु प्रयोग बाधते मृत्ति ॥

मृत्त्याचारविरोधे हि मृत्तिरेव बलीयसी ।

प्रत्यक्षप्रतिषेधाच्च जनिकर्त्राद्यसाधुता ॥

प्रत्यक्षमृत्तिविरोधे तु लक्षणरहितस्यापि प्रयोगादेव शिष्टाचारभूतादवयवानुगमसृत्ति-
मनुमाय निपातनात्साधुत्वसिद्धिः । न च लक्षणशब्दाना ध्वात्मनि क्रियाविराधादात्मा-
र्थत्वामावादा लक्षणानुगतिरनादरणीया ।

प्रदेशान्तरसिद्धेन लक्षणेनानुगम्यते ।

देशान्तराम्पिन शब्दो लक्ष्यभूतोऽन्यशब्दवत् ॥

तथा च 'कुत्वे कम्मान भवति वृद्धिः' इति । कोऽयं शब्द इत्यादिषु लक्षणानुगमादरः सर्वत्राऽऽश्रितः । यदि च लक्षणशब्देषु लक्षणं न प्रवर्तेत, ततः सर्वं व्याकरणमपशब्दरेव निबद्धं स्यात् । अर्धवैशसदर्शनात् प्रमाणत्वहानिः । अपोच्येत यत्प्रयोगविषय एव साधुभाषणनियमो न सूत्रकारन्याख्यानादिक्रियास्त्विति । तदसत् । स्वर्गे लोके कामधुगिति फलवत्त्वोपन्यामात् । सारस्वतीविधावाहिताग्निग्रहणार्थवत्त्वात् । इतरथा ह्याहिताग्निरेव यक्षोष्वाधिक्रियत इति तद्गोचरेऽपशब्दप्रयोगे निष्प्रयोजनमेवाऽऽहिताग्निग्रहणं भवेत् । योऽपि च ज्योतिष्टोमप्रकरणे वानसनेधिनां " तस्माद्वाह्यणो न श्लेच्छेत् " इति प्रतिषेधः कर्माङ्गत्वेन ज्ञायते सोऽपि गुरुसंप्रदायक्रमगतमन्त्रप्रयोगविनाशविषय एव श्लेच्छमापाप्रतिषेधार्थो वेति पूर्ववदेव नेतव्यः । यदपि च 'कैषा शब्दानाम्' इति प्रधानन्तरं 'लौकिकानां वैदिकानां च' इति विवेककथनं तदपि बहूनां तावत्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाल्लोकवेद्योरभेदे सति स्तोत्रविभागापेक्षं नैवेदमत्यन्तमेदाश्रयसहशमभिधीयमानं शोभते न च लौकिकमन्त्रे गौरवः पुरुषो हस्तीत्येवमादयः सर्वे वेदसाधारणा वेदादेव बोद्धव्यं लोकेन प्रयुक्ता उदाहर्तुं न्याय्याः । य एव हि भाषायामित्येव स्मर्यन्ते, न च कचिदपि वेदे दृष्टपूर्वा इत्येवं संभावयितुं शक्यन्ते त एवोदाहर्तव्याः । वैदिकरेटाहरणेऽपि च श्लेच्छासिद्धा एव शयादय उदाहृताः । न च वाक्योदाहरणेन लौकिकेभ्यो भिद्यन्ते । वाक्यानां व्याकरणेनान्वारुणानात् । अतश्चान्दसान्येव कानि चित् " गृह्णामि " " दत्त्वायाय " इत्येवमादीन्पुदाहर्तुं योग्यानि न " शंनो देवीः " इत्येवमादीनि । छान्दसोदाहरणं च कुतः 'सिद्धे' 'लोकत' इत्यनेन प्रत्यासन्नैव व्याह्रयेत । यदि च लौकिकानामन्वारुणानं क्रियेत, ततः सुतरां गाश्यादय एवान्वारुण्येपाग्नेषा व्यवस्थितं लौकिकत्वं वेदेष्वप्रयोगात् । पुनरध्येतृभिर्वेदादेवाद्दृष्ट्यादृश्य प्रयुक्ता इति शक्यं वक्तुम् । तथा च मनुनाऽप्युक्तम् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ पृथक् संन्या विनिर्मम इति । दृश्यन्ते चाद्यत्वेऽपि श्रोत्रिया लौकिकेऽप्येयं विवक्षिते तज्जापासमानार्थोन्सकलमन्त्रानप्युदाहरन्तः किमङ्ग पुनः पादान्दानि वा । न चाऽऽश्रितप्रतिपद्यताताना वैदिकानां लक्षणेन कार्यम् । न चैषा गुरुमुखात्साधीयो लक्षणमिति 'दृष्टानुविबित्वाच्छन्दम' इति स्वयमेव लक्षणस्याऽऽज्ञानार्थिनत्वेन मन्त्रप्रयोजनत्वमुक्तम् ।

यथैव लोकमिद्वत्त्वात्कृप्यादेर्लक्षणं वृथा ।

तथैव वेदसिद्धानां शब्दानां लक्षणं वृथा ॥

रहाद्यपि यदत्रोक्तमन्वारुणानप्रयोजनम् ।

न तदप्यन्यतः सिद्धेरल्पसिद्धेरततोऽपि वा ॥

१ म० मा० (१—१—१ आ० १) । २ म० मा० पृष्ठ० । ३ सिद्धे शब्दार्थवचने, लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु इति भद्रवार्तिके ।

शिष्याचार्यसंबन्धो हि महान्वेत्तरसाहेतुर्व्याकरणानधीनस्यापि वेदक्रमस्याध्ययनेनैव
रक्ष्यमाणत्वात् । तद्विनाशेऽपि च विशिष्टतरटोपप्रसङ्गात् । उक्तं च—

निराकाङ्क्षी भवेत्क्षय्य येन तन्नाम लक्षणम् ।
शताशमात्रसिद्धौ तु तेन मन्द प्रयोजनम् ॥
समाध्यायप्रसिद्धेऽपि सामवेदेऽस्ति लक्षणम् ।
तद्युक्तं कृत्स्नसिद्धित्वात्कर्तव्यार्थेन चार्थवत् ॥

औच्छिद्ये हि सर्वाणि सामपर्वाणि यथान्तम लक्षणेनानुगतानि ततश्च समस्तसाम
रूपसिद्धेर्निराकाङ्क्षत्वमवति । ब्राह्मणविधिवशेन च, ऋग-तरसचारणाया प्रस्तावादिप
द्यथात्रिभागेन लक्षणोपयोग । पदानुगममात्रनिवृत्तव्यापारेण तु व्याकरणेन विशिष्टपद
रचनारमकवाक्यसघातरूपाणामसम्भवत्कर्तव्यपटवाक्याना मन्दमिव रक्षितव्यं दृश्यते ।

लक्षयेद्य समाध्यायात्पटवाक्यमाम् बहून् ।
स लक्षयेत्तरामल्प प्रकृतिप्रत्ययक्रमम् ॥

किं च—

यदि व्याकरणाद्रसा मन्वीरन्वेत्वादिन ।
वैयाकरणगेहेषु छिन्द्यस्ते वेदसशयान् ॥
कक्षावलम्बिन नित्य को नाम करक बहून् ।
तमनादृत्य शीचार्यमन्यत कर्तुमर्हति ॥
लोके यस्य यदर्थत्वमाप्ता वा यत्र ये मता ।
तेन तेभ्यश्च तद्वस्तु यथावदवगम्यते ॥
आयुर्वेद चिकित्सासु प्रायेण विनियुज्यते ।
व्याधितत्त्वोपपत्तान वैद्येभ्यश्चोपलभ्यते ॥

न तु वेत्ताप्यादिना कदाचिदप्यभियुक्ततरसहाध्यायिव्यतिरेकेण वेदवर्णपटवाक्या
ज्ञानमन्वेहविपर्ययावृत्तौ व्याकरणं वैयाकरणं वोपयुज्यन्ते ।

सहाध्यायिभिरेवातो वेदं वात्स्न्येन रक्ष्यते ।
स्वराक्षरविनष्टोऽपि द्वेषादन्येर्न मृष्यते ॥
तस्मात्प्रीतिरपाप्याथैर्द्विष्टे कारणिकानिभि ।
न विनाशयितु वेदो लभ्यते तेन रक्षणे ॥

तस्माद्देदरसार्थं तावन्नाप्येय व्याकरणम् ।

एते तु सर्वमापाभिरर्था व्याकरणादृते ।
भिष्याति व्यवहारेण काव्यादिप्यमशयम् ॥

यदि तु संख्यवहारवाक्येष्वनुपयुज्यमानमपि काव्यनाटकलक्षणप्राकृतव्याकरणद्विपदी-
रासत्रादिलक्षणन्यायेन संस्कृतकाव्योपयोगार्थं व्याकरणमाश्रीयेत्, तथाऽपि काव्यप्रयोग-
नियमोत्पत्त्यशास्त्रत्वाद्यपेक्षमाभाभिः प्रबन्वकरणसंभवाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यादि-
त्युच्यते ।

काव्यशोभास्यपि स्वेतजैवातीवेषयुज्यते ।
वैयाकरणद्वेषाद्धि कष्टान्ठच्छान्प्रयुज्यते ॥
न च लक्षणमस्तीति प्रयोक्तव्यमलौकिकम् ।
लोकसिद्धप्रयोगे तु लक्षणं स्यादनर्थकम् ॥

तेन लोकेऽपि न कदाचिद्व्याकरणेन शब्दरक्षा ।
उद्धार्यमपि शब्दानां न व्याकरणमर्थवत् ।
उद्दृष्ट्याप्यन्यतः सिद्धेरुद्धानुद्धाविपागवत् ॥

तथा च—

मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थसमवेतार्थतादिभिः ।
प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्रा गताः कार्यातिदेशतः ॥
विकारेऽयं निषिद्धोहाः कार्यापत्रेषु पञ्चषा ।
अर्यान्तरेऽप्यपूर्वार्थद्वारेणोहं प्रनन्ति नः ॥
एतावत्यन्यतो यस्य विना व्याकरणात्मतिः ।
जायेत स कथं तत्र पदं योग्यं न लप्स्यते ॥
केद् एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः ।
शब्दानां तत उद्भूत्य प्रयोगः संभविष्यति ॥
अथ वा योऽपि गान्धादिर्लोकैनार्थे प्रयुज्यते ।
सोऽप्यर्थद्वारतः प्राप्तप्रयोगः केन वार्यते ॥

देवतापदानि तावत् । 'विधिश्चन्द्रस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्' इत्येतेन न्यायेन सर्वा-
नेव साव्यसाधुत्वसंमतान्पर्याधान्परिस्थेय्य विनिगतप्रयोगानुसरणेनैव तद्वाक्यशेषवाक्या-
न्तराधिगतापार्थविधानरूपेण प्रयुज्यन्ते तेषु हस्त्येव कर्माभिधानार्थमेव प्रयोगोत्पत्ति-
शास्त्रत्वम् । यानि तु द्रव्यतद्गुणादिपदानि तेनिहितार्थपर्युपस्थापितसमस्तरूपाणि प्रयो-
गवचनगोचरमागच्छन्ति तेष्वसंनिहितार्थपदानिवृत्तिन्मूलसाकाङ्क्षमन्त्रवाक्यनिराकाङ्क्षी-
करणाय स्मृतेऽप्यर्थे प्रयुज्यमानेषु प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात् व्यवस्था स्यादित्युच्यते ।
प्रकृतौ हि मन्त्राणां प्रयोगोत्पत्तिः शास्त्रवर्ता विकृतौ, पुनरर्थवशाद्भवन्ती न व्याकरणा-
नुगतेष्वेवावतिष्ठते । व्याकरणस्याप्यसंभाव्यमानमूलशास्त्रस्य कृतकविधायकेऽनुपसंख्या-

नाद्यावापमूत्रप्रत्याख्यानानवास्थितप्रमाणत्वस्य यथारुचिविकल्पितप्रकृतिप्रत्ययपरिमाणा-
दिदोषग्रस्तस्य निश्चिनस्मर्यमाणपाणिन्यादिमतमापेक्षस्य नैवानादियज्ञगतशब्दप्रयोगानि-
यमोत्पत्तिशास्त्रत्वमवकल्पते ।

तेनोहे कर्मकर्माङ्गवाक्यार्थज्ञानकौशलेः ।

लोकवेदप्रयोगाच्च सिद्धे व्याकरणेन किम् ॥

अपि च व्याकरणेनोहकरणमशक्यमेवेति मन्वानेर्षीकाकारैरप्युक्तम्—

अङ्गानि ज्ञातिनामान्युपमा चेन्द्रियाणि च ।

एतानि नोहं गच्छन्ति अग्निं विषमं हि तत् ॥

आगमो यस्तु निर्दिष्टः प्रयोजनविवक्षया ।

कर्मणा नोच्यते तत्र किं वेदाध्ययनं फलम् ॥

सर्वस्य हि ह्यनुष्टातस्यस्याऽऽगमो मूलत्वेनाऽऽख्यायते न प्रयोजनत्वेन ।

अर्थेतेनैव युक्तं स्यादागमोक्तं प्रयोजनम् ।

तदप्यसदनाम्नान्निष्कारणतयाऽपि च ॥

निष्कारणपदङ्गवेदाध्ययनोपन्यासेन हि सुतरा व्याकरणस्य निष्प्रयोजनत्वमुक्तम् ।

आगमो वेदवाक्याच्च नान्यः कश्चन विद्यते ।

कथं चाऽऽदिमता मध्येद्वेदेनानादिना विधिः ॥

तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतन्यः' इत्येनत्केवलवेदान्ययनविधानं शतपयादिषु दृष्टमुपपन्नं

च नित्यार्थालम्बनत्वात् । व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनविधानं पुनर्न कस्याचिच्छात्रायां श्रूयते ।

न चाऽऽदिमदर्धविषयं सद्नादित्वाधीनं वेदत्वं प्रमाणत्वं वा लभते ।

न च वेदाङ्गमात्रोऽपि कश्चिद्व्याकरणं प्रति ।

तादर्थ्यावयवाभावाबुद्धादिवचनेष्विव ॥

श्रुनिलिङ्गादिभिस्तावत्तादर्थ्यं नाम्य गम्यते ।

अट्टप्रिमस्य वा कश्चित्कृत्रिमोऽवयवः कथम् ॥

तस्मादवयवविषयमेवैतदेवं वर्णयितव्यम् ।

पदद्वौ वेद इत्युक्तं श्रुनिलिङ्गाद्यपेक्षया ।

तेः पद्वौ प्रविमक्तं मन्म हि कर्मविशेषनं ॥

ननु बाह्याङ्गानपेक्षत्वे वेदस्वरूपान्मर्गान्श्रुत्याद्यपेक्षया विशेषणमनर्थकं प्रसज्यते ।

तथा हि—

संभव्यामिषाराभ्यां म्याङ्गिशेषणमंभवः ।

श्रुत्याद्यभिवागत्तु तैर्गङ्गैः किं विशेष्यते ॥

उच्यते—

१ यस्तानि प्रविभक्तानि हेतुरूपफलैः पृथक् ।
ज्ञात्वाऽधीते स एवास्य विधेरर्थं करोति नः ॥
अधिगन्तव्य इत्येतदध्येय इति बोध्यते ।
तेन श्रुत्यादिमान्बेदो बोद्धितव्यो विधेरतः ॥
ध्यायतेरेव वा रूपं ध्येय इत्येतदाश्रितम् ।
श्रुत्याद्यर्षितसर्वार्थः स ध्यातव्यः सदा द्विनैः ॥

ततश्च मीमांसाद्वारा वेदार्थानुचिन्तनविधिरेवायमिति ज्ञायते न व्याकरणाध्ययनविधिः ।

वेद्रे व्याकरणादीनि सन्त्येवाभ्यन्तराणि नः ।

भवेद्वा तदभिप्राया षडङ्गाध्ययनस्मृतिः ॥

‘तद्बन्धो दाधित्वम्’ इत्येवमादीनि हि वैदिकार्थेवादान्तर्गतान्येव हि निरुक्तव्याकरणादीनि तैः सह विद्यायुक्तो वेदोऽध्येतव्य इति स्मृत्यर्थो भवेत् ।

प्रातिशाख्यानि वा यानि स्वाध्यायवद्धीयते ।

गृह्यमाणतदर्थत्वादङ्गत्वं तेषु वा स्थितम् ॥

यानि हि वेदव्यापारपराण्येव तेषु लिङ्गेन शक्यमङ्गत्वमध्यवसातुम् । ननु कति-
पयसृष्टवेदवाक्योदाहरणच्छब्दमात्रेषु पाणिनिप्रभृतिप्रणीतेषु प्रातिशाख्यानीव प्रयोग-
शास्त्राणीति चेत् । न । तेषां पदस्वरूपेष्वेव व्यापारात् । पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूप-
वर्जितानि पदान्येव संस्कृत्य संस्कृत्योत्सृज्यन्ते । प्रातिशाख्यैः पुनर्वेदसंहिताध्ययनानुग-
तस्वरसंधिप्रयतिविवृतपूर्वाङ्गं ग्राह्याद्यनुसरणाद्भेदाङ्गत्वमाविष्टम् ।

पूर्वोक्तेनानुसंधानमागमस्य च नास्ति ते ।

आगमोऽध्ययनप्रायः प्राक्च शब्दानुशासनम् ॥

घाक्षणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गे वेदोऽध्येय इति विहिते ज्ञाने धर्मः शास्त्र-
पूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति च व्याहृताभिधानम् । यदपि च शब्दापशब्दज्ञानलाघवं प्रयो-
जनत्वेनोपदिष्टं तन्निराकृतप्रयोजनान्तरस्य लाघवमात्रमेशयति इति सत्यमेवोक्तम् ।

यदि वा गौरवस्यैव ह्युत्सवमुपचर्यते ।

विपर्ययापदेशेन शूरे कातरशब्दवत् ॥

लोकप्रसिद्धानामेव शब्दानामत्यन्तविषमव्याप्तुगणोणादिसूत्रादिभिरलौकिकसंज्ञापरि-
भाषानिबद्धप्रतिशैरनवस्थितस्थापनाशेषसिद्धान्तविचारैः ज्ञेयान्तं मत्वा यथावस्थिता-

नुवादमात्रमेव त्रियने, तत्रापि चोदाहरणन्यतिरिक्तेषु कस्यचिदेव लक्षणयोजनसामर्थ्यं दृश्यते । तेनास्यन्नगुर सन्नयमुपायमनुत्तर्यमेव ह्युरित्युपचरितः । यदपि केन चिदुक्तम्—

तत्त्वावबोधे शब्दानां नाम्नि व्याकरणादृते ॥ इति ।

तद्रूपरमगन्वम्पशेषेषु वक्तव्यमासीत् ।

को हि प्रत्यक्षगम्येऽर्थे शास्त्रात्तत्त्वावधारणम् ।

शास्त्रलोभस्वभावज्ञ ईदृशं वक्तुमर्हति ॥

अत एव श्लोकम्योत्तरार्धं वक्तव्यम् ।

तत्त्वावबोधे शब्दानां नाम्नि श्रोत्रेन्द्रियादृते ॥ इति ।

न ह्यत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते बहिरेष्वेवमदृष्टत्वात् ।

अमदृष्टश्च वेदार्थे यदप्युक्तं प्रयोजनम् ।

तदप्यमद्यतो नाम्नात्पदवाक्यार्थनिर्णयो ॥

यत्र पदार्थमतेहास्मावद्बहवो वृद्धव्यवहारादेव निवर्तन्ते । शेषाश्च निगमनिरुक्तकल्पमूत्रनर्कामियुक्तेभ्य मर्षेणामर्थप्रतिपादनपरत्वात् । व्याकरणेन पुनरतन्नीकृत्यार्थपदम्बरूपमात्रेऽन्वयव्यायमाने दूरादपेतमेवार्थज्ञानम् । तथा हि—

घातुभ्य कल्पिते नाम्नि त्रियायोगोऽनुगम्यने ।

न चाभिवानवेलाया तत्प्रतीनिर्भनागपि ॥

‘गपेटोः’ इत्येतद्रूपपच्यनुमारी हि गन्तृमात्रमेव गोशब्दवाच्यमव्यवस्येत् । आतिशब्दक्षाय वृद्धव्यवहारेऽवस्थितो यत्र प्रसिद्धमन्त्रान्त्व स्यात्तस्य । तथा च—

कुशलोदाहरशब्दार्थेषु वक्तव्यनुगममिथम् ।

न तावन्धेव शब्दार्थप्रसिद्धिर्यवतिष्ठते ॥

अक्षरार्थमकर्णार्थं ममामानुगमे सति ।

अपेतावधवार्षोऽर्था दृश्यते वृत्तशब्दवत् ॥

एव राजन्यशब्दादेरयत्नाद्यनादर ।

स्यात्त्रियाविवरीनोऽपि स्थितो लोकप्रसिद्धित्वात् ॥

तथा वेदविन्देऽर्थे दृष्टं शब्दानुशासनम् ।

तत्तथा यद्विद्वेन वेदाद्वत्त्वं विद्वदने ॥

‘कंठेर्दृ’ नामदेवाद्दृष्टयद्दृशो’ इति कृत्रिणामदेवदृष्टमाभाभिधानप्रतिपत्तिर्वाकरणस्य

भवति । वेदे तु “ ततो वसु वार्षं समभवत् तस्माद्दामदेव्यम् ” “ यदकालयत्त-
त्कालेषस्य फालेयत्वम् ” इत्याद्यर्थव्युत्पत्तिदर्शने व्याख्यानुसारिणी प्रतिपत्ति
वाधते । तथा कल्पसूत्रकारे कृष्णशं वासः कृष्णवल्ग्वे अग्निने इत्येवमादिषु
कृष्णदशादिविवरणाश्रयणाद्वाच्यकरणशक्तेनाप्यनवगता अर्था वेदार्थवित्परम्पराप्राप्ता वेद-
वाक्यपौर्वापर्यावगतपुष्पादिशब्दार्थाश्च व्याख्यायन्ते । यथा चैवमादिषु व्याकरणान-
पेक्षाणामेव निःसशयार्थप्रतिपत्तिस्तथा श्रुतपृषत्यादिशब्दार्थेष्वपि व्याख्यातृपरम्परैव
निर्णयक्षमेति न व्याकरणमपेक्षितव्यम् । किं च—

वाक्यार्थेषु च सदेहा नायन्ते ये सहलक्ष ।

नैषा व्याकरणात्कश्चित्पूर्वपक्षोऽपि गम्यते ॥

यदि वेदार्थासदेहप्रयोजनं व्याकरणं भवेत्तत किमर्थमादा म्यतन्ना कश्चिदर्थं
प्रतिपादयन्त्यथ विधिशेषमूता । तथा किमूर्गकरोधनमौदुम्बरत्वस्य फलमुत प्रशसार्थ-
मुपात्तमिति । तथा हेतुविधिहेत्वर्थवाटमन्त्रप्रयोगदृष्टादृष्टार्थत्वादिषु ग्रहेकत्वविवक्षादिषु
च सदेहानपनयेत् । अथैवमादिषु मीमांसासिद्धत्वाद्वाच्यकरणेऽनुपन्यासस्ततः कल्पसूत्र-
कारवचनसिद्धकतिपयमूलपृषत्याद्यर्थनिर्णयप्रयोजनता मुतरा नाऽऽश्रयणीया । अपि च—

लक्षणोत्पेऽपि सदेहे व्याख्यानान्नेव निर्णय ।

वेदशब्देष्वपि व्याख्या नैव दण्डैर्निवार्यते ॥

‘ व्याख्यानतो विद्वेषमसिपरितः ’ इत्यनर्थैव परिभाषया न हि संदेहाद-
लक्षणमितिवत्र हि सदेहाद्वेद इत्यपि शक्यं वक्तुम् ।

न चागृहीतशब्दार्थे कैश्चिद्व्याकरणाश्रयात् ।

व्याख्यासु शक्यते वेदो यत म्यात्नेन निश्चय ॥

यथैवास्त्यतो वेदस्तथा व्याख्याऽपि सर्वदा ।

अतः श्रुतपृषत्यादिव्याख्या व्याकरणादृते ॥

न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वर ।

व्यवहारोद्दिहिर्भूतास्वरान्नातोऽर्थनिश्चय ॥

शृद्धम्यवहाराधीने शब्दार्थावधारणं तत्र च समासान्तोदरसत्त्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वा
दिप्रयोगविभागाभावात् तत्कृताऽर्थविशेषन्यवस्था ।

यत्र त्वस्ति स्वरज्ञानं वेदवाक्येष्वविश्रुतम् ।

तत्र नैव पदार्थानामवधारणसम्भवः ॥

तथापि निर्णयो य म्यादर्थप्रकरणादिमि ।
 तत्र तैरेव सिद्धत्वात् स्वरस्याभिधा गता ॥
 तेनादृष्टार्थ एवाय स्वरपाठोऽवगम्यते ।
 सर्वदा ब्रह्मयज्ञाङ्गद्रव्ययज्ञनपेपु च ॥

व्याकरणानुगमोऽपि चास्य यदि नाम कश्चित्तदुपयोगार्थ एव भवेन्नतु शौक्ति-
 कप्रयोगार्थ । अत्यन्ताप्रयुक्तत्वात् ।

न च व्याकरणोक्तेन स्वरेणार्थस्य निर्णय ।
 शब्दानुशासनं ह्येतददृष्ट नार्थानुशासनम् ॥

तस्मादसदेहार्थमपि नाभ्येय व्याकरणम् । न ह्येतन्निश्चयाङ्गभूतस्वरविशेषप्रयोगो
 स्पृष्टिशास्त्रम् । यान्यपि च 'इमानि भूय शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि' इत्येवमुपन्य
 स्तानि तेषामपि कानिचित्प्रयोजनत्वयोग्यान्येव न समवन्ति, कानिचित्प्रयोजनामा-
 सानि, कानिचिदप्रमाणकानि । अपि च—

अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुख्यैर्यस्य प्रयोजनै ।
 तस्यानुपपत्तिकेप्याशा कुशकाशावलम्बिनी ॥

तत्र यन्तावत्तेऽमुरा इत्याद्यमुरपुराकल्पार्थवादप्रक्रमेऽप्यशब्दप्रतिषेध प्रयोजनत्वेनो
 पन्यस्त स यथावस्थितस्तथोक्तं प्राक् । द्रष्टुं शब्द इत्यत्रापि बहुजनप्रसिद्धशिक्षाका
 रपठितमन्त्रपटोद्धारेण शब्दपद प्रसिपता स्वपदानुरागो दर्शित । द्रष्टुमन्त्रप्रयोगे
 त्विष्यत एव यजमानस्य प्रत्यवाय । 'यद्धोता जहाति वाग्मिं तद्यजमान जहाति'
 इत्येवमादिभिः सर्वैर्विकृष्टप्रयोज्यमन्त्रविनाशेषु यजमानगामित्योपदर्शनात् । तथा च 'इन्द्र
 शत्रुर्बर्धस्व' इति मन्त्रप्रयोगविनाशोप एवोदाहृत । यत्तु निरुक्ते 'यद्धर्षातमवि-
 ज्ञात निगदेनैव शक्यते' इत्युक्तं, तदस्माभिः प्रथमसूत्र एवार्थशब्द व्याचक्षणां ह्यन-
 स्मृत्यतिरिक्तमकारणत्वेनोपवर्णितम् । 'अनतिव्रामन्तो वेदमर्थवन्त सन्तमनर्थकमव-
 फल्पयेम, द्रष्टो हि तस्यार्थः कर्मवरोधनम्' इति । ततश्चाभ्याख्यातान वेदेनार्थप्रका
 शनाकरणात् 'न तज्ज्वलति कर्हि चिन्' इति । सत्यमेवैतन् । न तु व्याकरणस्य
 तत्रोपयोग । कर्मप्रयोगोत्पत्तिं प्रत्यशास्त्रे वात् । शब्दशास्त्रमेतदिति चेत्तत्त्वव्यपूर्वो
 स्तेन निर्मूलत्वेन न व्यनम्या स्यात् तस्मात्स्वरूपसूत्रनिश्चयीमांसानामेवाधीतमन्त्रब्राह्मणा-
 र्थविज्ञानोपयोगसमत्वादेतत्प्रयोजनं युक्तं, न तु व्याकरणस्य । यन्तु मप्रुदंक्त इत्ये

१ अनप्राविदं पुर्वेषो न तज्ज्वलति कर्हिविदिति शेषः ।

२ यस्तु प्रयुक्ते कुन्तो विद्यते शब्दान्यायाव्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति मयं परत्र
 भाग्योगतिं दुष्यति चापराधैः । म मा ।

तदपि मन्त्रब्राह्मणशब्दस्य सम्यक्प्रयोगप्रयोजनमेव विज्ञायते । यथासमाप्तादादन्वयाकार-
णाच्च “दुप्यति चापशब्दः” इति । स्वाध्यायाध्ययनाध्यापनयननयानगतवेदशब्दविना-
शोऽपि ‘यदृक्तो यज्ञ आर्तिमियात्’ इति । एतद्वचनाद्व्यवसितोपानुवादोऽपीत्यवगम्यते ।
वागयोगविदिति च बहुलोकस्यवहारदर्शनाद्भिदितपदप्रदार्थसंबन्धः पुमान्, ब्राह्मण-
वाक्येषु चोद्दिश्यमानोपादीयमानगुणप्रधानादिनिरूपणावधृतवचनव्यक्तिविशेषो मन्त्रेषु
वाक्यतचोदिताचोदितस्वार्थपरार्थप्रकाशनाहंत्वानहंत्वविदेव च वागयोगविदित्युच्यते न
वैयाकरणः । वैयाकरणस्यैवंविधप्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात् । यदुप्यतिर्वांस इति, प्रत्यमिवादि
मामान्यस्वरप्लुतानमिहानिन्दावचनं, तत्प्लुतस्य त्रिमात्रस्य लोकप्रसिद्धत्वाम्बन्वापुपदि-
ष्टनामान्यप्रयोगसिद्धौ लब्धायां तत्प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वम् । न च तावता मन्वादिभिरनेन
चौदाहृतेन श्लोकेन प्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारेण शब्दापशब्दविवेकज्ञानं तदुपयोगो वाऽऽ-
श्रीयते । यच्च ‘प्रयाजाः सविमक्तिकाः कर्तव्याः’ इति तद्याज्ञिकोपदेशसिद्धत्वाद्
ब्राह्मणे च पदहविमक्तयः “अग्निर्वृशाणि जह्यन्तु” “अग्निं वो वृत्रहन्तमम्”
‘अग्निनाऽग्निः समिच्यते’ इत्येवमादिविमक्तवैभक्तिप्रयोगदर्शनादन्तरेणापि व्याकरणं
वैभक्तिकमाप्रालोचनेनापि वा सविमक्तिकप्रयाजप्रयोगसिद्धेरशास्त्रं व्याकरणम् । “स्यो
वा इमां पदशः स्वरशो वाचं विदधाति स आस्विजीनो भवति” इति सम्य-
ग्नेदाध्याय्येवमभिधीयते । तथा “चत्वारि वाक्परिमिता पदानि” इति यानि ताप-
दोकारमहाव्याहृत्यादिचतुष्टयत्राहुल्यप्रयोजनानुसरणेन नैरुन्तरप्यक्षरवर्णसाम्याच्चिद्व्या-
दितिवत्प्रपञ्चितानि, न तत्र व्याकरणस्य कश्चिदधिकारः । यत्तु नामाख्यातोपसर्गनि-
पातचतुष्टयानुगतं वैयाकरणमतमाश्रितं तदपि चतुष्टयस्य लोकसिद्धत्वादेव नातीव व्या-
करणापेक्षम् । एतद्विषयत्वे च वर्ण्यमाने “तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” इत्यसंबन्धमेव
स्यात् । चतुर्णामपि पदभातानां मनुष्यैरुच्यमानत्वात् । तस्माद्यमस्य मन्त्रस्यार्थः
पौर्वापर्यसंगतो वर्ण्यते । “चत्वारि वाक्परिमिता पदानि” इति वैधवियद्यते गम्यते
तानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्याख्यानि प्रमाणाभ्यभिधीयन्ते । तत्र यानि
प्रीतीकविधिप्राकृतवैकृतवाक्यसारूप्यदृष्टानुपपद्यमानादिप्रभवैरनुमानोपमानार्थापत्त्याख्ये-
ल्लिभिर्गम्यन्ते, तानि तत्सिद्धत्वादेव नेद्गदन्ति नोच्चरन्ति । यस्तु भागस्यैरशतयः
प्रतिपादयितुं स तुरीयं प्रत्यक्षमभिगम्यमप्येवमनारो मनुष्या वदन्ति समामनन्तीत्यर्थः ।
पदप्रमाणोपध्याय्य प्रमाणद्वयं वाक्पदत्वात्प्रबोधितम् । अत्राप्यन्तावदमादविपद्यत्वादेव
वाक्पदं न भवति । आगमस्य पुनर्वागात्मकत्वात्प्रचमानवासाश्रितस्य पदत्वाश्रयणमनुष-

१ अग्निर्वांसः प्रत्यमिवादे नामो येन प्लुति विद्मः । कामं तेषु तु विप्रोप्य हंषिवायमहं वदेत् ।
इति महाभाष्ये व्याकरणस्य लीलाभ्यपरिहारप्रयोजनत्वात्प्रचयार्थमनुष्यस्यः श्लोः । ३ अ० ८०
(२-२-२२) ।

पन्नम् । प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तत्वात्पृथक्त्वेनानिर्देश । चत्वारि शृङ्खेत्यम्य तु विपुवति होतु-
राज्ये प्रयुक्तस्य योऽर्थः स मन्त्राधिकरणे व्याख्यात । न चात्र काचिद्व्याकरणा-
पेक्षा । यत्तु चत्वारि पदजातानि शृङ्गाणीत्येवमादिसत्यासामान्यमात्रेण कर्मविनियोगा-
नपेक्षमर्थान्तरं वर्णयन्ते, तद्व्याकरणकृतवाक्यौशल्यमात्रम् । तादृशं च वैशेषिकादिष्वपि
तदभियुक्तैः शक्यं योजयितुमित्यनादरणीयम् । “ उतत्त्वः पश्यन् ” इत्यपि छोक
निरुक्तकल्पसूत्रमीमासाश्रयोत्पन्नपदार्थवाक्यार्थज्ञानप्रशस्तार्थ एव मन्त्रो विज्ञायमानो न
व्याकरणमाद्रियते । एवं “ सक्तुमिव तित्तडना ” इत्येषोऽप्यविधुतस्त्राव्यायाध्ययननि-
र्मलवेदाक्षरार्थज्ञानप्रशस्तार्थं पूर्ववदेव वर्णनीयम् । “ आहिताग्निर्पश्यन् प्रयुज्य ” इति,
व्याख्यातमेवैतत् । यद्यपि नामकरणे, घोषवदाद्यन्तरन्तम्य द्विचतुरादिवर्णकृदन्तपारिग्रह
ताद्वितवर्जनवचन, तत्कृत्तद्वितसंज्ञयोर्व्याकरणेऽपि पूर्वप्रसिद्धयोरेवोपादानाद्वर्णपारिमाणस्य
च प्रत्यक्षपूर्वकम्भृत्यर्थात्त्वाद् घोषवत्त्वादीनां च शिक्षाप्रतिशारूप्येणुक्तमणात्सर्वश्र
श्रोत्रिधैरक्लेशेन नामकरणान्न व्याकरणं नाम प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वेनापेक्षणीयम् । “ सुदे-
वोअसि चरुर्ण ” इत्यत्र यद्यपि तावत्सप्त विभक्तय एव सप्त सिन्धव इति व्याख्यायन्ते
तथाऽपि तासां विभक्तिज्ञानमात्रं व्याकरणेन क्रियते प्रसिद्धमेव वा गृह्यते । यानि तु
प्रयोगरूपाणि तानि छोके वेदे च विभागशः प्रत्यक्षाप्येवेति न व्याख्यापेक्षयैवमभिधी-
यन्ते । यदा पुनः सप्त सिन्धवो नद्य एव यद्वात्विग्यजमानप्रशस्तापक्षे वा सप्त होत्रागता
वाच सप्त सामम्बरगतामन्तद्भक्तिगता वा पारिगृह्यते, तदैतिहासिख्याद्विकगोचरापत्त-
त्वादविषय एव व्याकरणस्य ।

संस्कृतानां च शब्दानां साधुत्वे परिकल्पिते ।

वक्तव्यं कस्य सम्कारं कथं वा क्रियते पुनः ॥

व्याकरणेन शब्देषु सम्भ्रियमाणेषु न ज्ञायते किं वस्तु सम्भ्रियते को वा सम्कार

उत्पत्तिप्राप्तिविहारपूर्वसाधनसामर्थ्याधानानां क्रियत इति ।

न तावद्भक्ति शब्दत्ववर्णस्वयत्तिसम्भ्रिया ।

सर्वत्रातिप्रसङ्गेन न व्यवम्या हि सि यनि ॥

शब्दत्वे सम्भ्रिये म्याद्वि ध्वनीनामपि साधुना ।

वर्णस्वेऽप्येववर्णानां गा यदीनां च तुल्यता ॥

एतेन वर्णव्यक्तिमन्वारं प्रत्युक्तं ।

गवादिषु गकारादिर्यः सकृत्संस्कृतः कश्चित् ।
 गाव्यादिषु स एवेति साधुरेव प्रसज्यते ॥
 एवं प्रत्येकसंस्कारे न कस्यचिदसाधुता ।
 समुदायस्तु नैवास्ति तेषामयुगपच्छ्रुतेः ॥

येषां तावद्दर्शन्यक्तयः प्रध्वंसिन्य एव तेषां विनष्टानुत्पन्नानां संस्कारायोग्यत्वमेव ।

वर्तमानाऽपि संस्कारक्षणं नैवावतिष्ठते ।
 तावदेव विनश्येत्सा यावत्संस्कर्तुमिष्यते ॥
 न च तां संस्कृतां मूयः कश्चन द्रक्ष्यति क्वचित् ।
 सक्तूनामिव संस्कारो ह्येतेनैव प्रसज्यते ॥

यथैव होमसंस्कृतानां मस्मसाद्भावात्सक्तूनां पुनर्दर्शनविनियोगासंभवाद्द्वितीयाप्रतिपा-
 दितसंस्कार्यत्वपरिग्रहे सक्तवो होमस्तद्भावनविधिरिति सर्वेषामनर्थकत्वं प्रसज्यत इति
 संस्कारानाश्रयणं, तथैव क्षणिकशब्दव्यक्तिसंस्कारपक्षे सर्वानर्थकत्वप्रसङ्गः । ततश्च
 योऽप्ययमनियमोऽभिहितो यद्येवं नित्यः शब्दोऽप्यापि कार्य उभयथाऽपि लक्षणं प्रवर्त्य-
 मिति स एवमेव न्यायनिरूपणमयमात्राविष्करणार्थः शिष्यव्यामोहनार्थो वेति न युक्तः
 परिग्रहार्थम् ।

अदूरविप्रवृष्टे च वस्तुन्यनियमो भवेत् ।
 शीतैत्प्यानियमं ब्रूयात्को नु वक्षेः सचेतनः ॥
 उत्पादश्चैव संस्कारः कार्यपक्षे भवेद्यम् ।
 ततश्च सुतरां प्राप्ता प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रता ॥

व्याकरणप्रक्रियानुगृहीतेन वैयाकरणेनोत्पाद्यमानेषु साधुशब्देषु नित्यवेदमूलत्ववेदा-
 कृत्वनिराकरणं स्वयमेवाऽऽपादितम् ।

अथ व्याकरणोत्पत्तौः शब्दैर्वेदोऽपि निर्मितः ।
 ततो व्याकरणस्यैव वेदस्याप्यप्रमाणता ॥
 शब्दश्चेत्पाद्यमानस्ये क्षणान्न स्यात्सणान्तरे ।
 तादृशस्य च संस्कारो न शक्यो नोपयुज्यते ॥
 तस्मादनियमं मुक्त्वा नित्यः संक्रियते यदि ।
 विक्रियारूपोऽपि संस्कारस्ततो नैवास्य संभवेत् ॥
 विना व्याकरणादाप्तिः सिद्धा श्रोत्रसमाश्रया ।
 अदृष्टार्थस्तु संस्कारो विध्यमानान्न गम्यते ॥

दृष्टार्थेषु च शब्देषु नादृष्टेन प्रयोजनम् ।
 न हीष्ट भोजनार्थाना ब्रीहीणा प्रोक्षणात्फलम् ॥
 कर्मप्रकरणाज्ञाता न च व्याकरणत्रिया ।
 येनापूर्वप्रयुक्ताना शब्दाना सम्कृतिर्षवित् ॥
 हन्त्यादिविधिवनापि समर्था व्यात्रियाविधि ।
 पौल्येय कथ वस्तु विदध्याच्छाश्वतो विधि ॥
 तेनानारम्यवादेऽपि विधिर्नैवास्ति तादृश ।
 अन्तरम्य विधित्वे च न कर्मार्थत्वसम्भ ॥
 ऐकान्तिक हि सकार्यं यत्नतौ स्यात्स्त्रुवादिवत् ।
 तद्द्वारेण ऋतुप्राप्तिर्न लोक-यामिचारिण ॥
 लोकवेदमतत्वाच्च शब्दाना व्यभिचारिता ।
 अतो न व्याक्रिया गच्छेत्तदुपस्थापित व्रतुम् ॥
 आकाशेऽनम्पित शब्द सम्प्रतुं शक्यते कथम् ।
 नित्यत्वान्मूर्त्यभावाच्च व्योमाश्रितविमुत्सवत् ॥
 वर्णसंस्कारमात्र च यदि व्याकरणाद्भवेत् ।
 प्रत्याहारेण तत्सिद्धेर्नोचरेण प्रयोजनम् ॥
 समुदायस्त्ववस्तुत्वात्त्रैव संस्कारमर्हति ।
 प्रत्येकं च मन्वेत्तद्वदग्निधर्मं प्रतीष्टकम् ।
 न च स्थलशब्दारम्भो वर्णं शब्दस्य कस्य चित् ।
 येन तत्सम्कृति सिद्ध्येत्स हि पूर्वं निराकृत ॥
 स्फोटगोशब्दताङ्कत्वप्रभृतौ पठकल्पना ।
 गन्तारादिपदव्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥
 सर्ववर्णममूहोऽपि न सन्त्यार्थं कथञ्चन ।
 न तस्यार्थप्रयुक्तत्वमस्ति ह्यनभिः नन ॥
 अथ त्रिनसुरा वर्णा सम्प्रियन्ते ष्ते ष्ते ।
 सस्यामात्रस्य सायुत्व तच्च म्यादितरेष्वपि ॥
 सस्त्रियेतान्पूर्वीं चेच्छब्दधर्मो न सेष्यते ।
 ग्रहणोच्चारणम्यत्वाद्वा यादेषु च समवात् ॥
 ग्रहणोच्चारणे ष्व संस्कार्यं यदि मन्वमे ।
 वर्मण कर्ममाण्यवमुपागिष्टान्निषेत्पते ॥

यद्वयति हि—

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यादिति ।

तालादिश्रोत्रसंस्कारो न च व्याकरणाद्भवेत् ।

विद्योपादिष्टसंस्कारसंस्कार्यत्वावधारणात् ॥

वनो वा पुरुषो याऽथ संस्काराम्पदमिष्यते ।

शब्दानुशासनं शास्त्रमिति व्यर्थं तदा भवेत् ॥

शिष्यानुशासनत्वं हि शास्त्राणामुपपद्यते ।

शब्दस्याननुशास्यत्वाद्द्वयार्थं तदनुशासनम् ॥

स्फोटशब्दे च संस्कारः सुतरा नोपपद्यते ।

असन्तौ तत्र हि स्याता प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥

वाक्यस्फोटश्च यैरिष्टः सर्वावयववर्जितः ।

नामाख्यातादि संस्कार्यं तेषां शशविपाणवत् ॥

अशेद्वारेण संस्कारो यद्यत्राम्युपगम्यते ।

शृङ्गं शशादपोद्दृत्य किं न संस्क्रियते मनाक् ॥

अन्यावयवसाराख्यादपोद्दारो यदीष्यते ।

खरशृङ्गेण सारूप्याच्छशशृङ्गस्य किं न सः ॥

गवयादिषु नाङ्गानां सादृश्यं यच्चिदर्शितम् ।

सत्यावयवसामान्यात्तद्दिहापीष्यते तथा ॥

वाक्याधिकरणे चैताद्विन्तरेण निराकृतम् ।

तेनापोद्दारसंस्कारकल्पनाऽपि न युज्यते ॥

अन्वाचक्षते शास्त्रं चेच्छब्दानसद्वैद्वैतान् ।

एतेनैवाप्रमाणत्वमस्य माहेन्द्रनालवत् ॥

अंशिष्यत्वाद्शास्त्रत्वमेवं तावत्पदं प्रति ।

वाक्यानुशासनं नैव कृतं व्याकरणेन च ॥

अर्थेन च प्रयुक्तानां शब्दानां संस्क्रियोद्विता ।

वाक्यमेवंविधं वेष्टं न पदान्दर्पवर्जनात् ॥

श्रासणापौ यथा नास्ति कश्चिद्वाह्यणकम्बले ।

देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थमाः ॥

इति बहुप्रपञ्चमुक्तः च वेदलभ्य चाप्रयोगार्थप्रयुक्तत्वं निराकृत्य वाक्यान्वाख्याना-
र्थमेव व्याकरणमपि व्याख्यानं युक्तमासीत्तदनाश्रयणात् सूत्रवार्तिकमाप्यनारवदेव

पूर्वापरविरुद्धमभिधानैष्टीकाकारिरपि सुतरा न्याकरणम्याप्रत्ययितदुरुपप्रणीतत्वं दर्शितम् ।

अतो विमानभूयिष्ठाद्विरुद्धान्मूलवर्जितात् ।
निष्पलाच्च व्यवस्थान शब्दाना नानुशासनात् ॥

ततश्च—

स्वाध्यायाध्ययन मुक्त्वा तत्प्रयोगश्च कर्मसु ।
शेषशब्दप्रयोगेषु न यवम्योपयुज्यते ॥ ।

तेन सर्वैर्भाषितय सर्वे सावव इति । अत्रानुमानप्रयोगा -

गार्गीगोष्पादय शब्दा सर्वे गोत्वस्य वाचका । १०
वृद्धैस्तत्र प्रयुक्तत्वाद्गौरुत्वेत्येवमादिवन् ॥
एव साधुत्वमेतेषा सर्वेषामर्थसाधनात् ।
श्रौतत्वात्प्रशब्दत्व पूर्वदृष्टान्तदर्शनात् ॥
अनादित्य च सर्वेषामवध्यनवधारणात् ।
वक्तुर्वक्तु पुरो वृत्ते शक्य वक्तु गवादिवत् ॥
साधुभिर्भाषमाणाना नादृष्टफलसम्भव । ११
दृष्टार्थत्वाद्यथा घृमादग्निं देशेऽवगच्छताम् ॥
अशास्त्रविहित्वाच्च बुद्धशब्दाभिधानवत् ।
शास्त्र नावेदरूपत्वात्प्राकृत धारिण्यादिवत् ॥
वेत्तुमूलतयाऽप्यस्य प्रमाणत्व न कल्पते ।
अवेत्तुविपर्ययत्वात्प्राकृतनिवन्धवत् ॥
शास्त्राङ्गमपि नैवेत्ततादृश्यात्प्रादिवत् ।
अनादर्थ्य विनाऽप्यस्माद्धेदेनार्थावबोधनात् ॥
न च शब्दप्रयोगाङ्ग सिद्धे तस्मिन्प्रवर्तनात् ।
यदीदृशमनङ्ग तद्दृष्ट नेत्रानुमानवन् ॥

यथा हि षड्गुरादिग्रहणानपेक्षरूपाविविज्ञानसिद्धौ तज्जानितार्थापत्तिप्रभव षड्गुराद्यनुमानमुपजातमपि न पूर्वज्ञानम्याङ्गमेव लोकवेत्सिद्धशब्दप्रयोगोत्तरकालप्रणीततया ध्याकरणमप्यनङ्गम् ।

तस्मात्पर्यायशब्द वादाभ्यान्तस्तद्वृत्तवन् ।

अ चात्रेण प्रयोज्य न न शास्त्रार्थनिर्धारितम् ॥ २४ ॥

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ २५ ॥ सि०

महता प्रयत्नेन शब्दमुचरन्ति—वायुर्नाभेरुत्थितः, उरसि विस्तीर्णः,
कण्ठे विवर्तितः, मूर्दानमाहृत्य पराहृतः, वक्त्रे विचरन् विविधां
शब्दानाभिव्यनक्ति । शब्दानां अर्थान्, तन्मार्गं

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

अनैकामितकता तावदप्यपि तैरिहोच्यते ।
अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्प्रयोगायावबोधयोः ॥
याचकत्वाद्दत्ते यन्तु न कथंचित्प्रयुज्यते ।
प्रयोगप्रत्ययायत्ता तत्र वाचकता ध्रुवम् ॥
संशयप्रतिबद्धे च पूर्वपत्त्यर्थनिर्णये ।
इष्टार्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्तहेतुना ।

इदविपर्ययज्ञानानन्तरं सहमेव च सम्यग्ज्ञानोत्पादातिभाराद्धैरिहोच्यते शब्दशावतारणार्थं
संशयोत्थापनामात्रमेव तावद्युक्तम् । अथ वा—

संसिद्धान्यवहारत्वाद्नादित्वं यदाश्रितम् ।
अपराधप्रसङ्गेन तत्रैषा संशयक्रिया ॥

यदि ह्येकान्तेन यादृशः परमुवाच्यशब्दः श्रूयते तादृशेव मंत्रेण सर्वदोषोद्येत ततो
वृद्धल्यवहारपरंपराया सत्या गवादिभिरिव न गान्ध्यादिभिः कश्चिदपि कालः शून्य आसी-
दित्यप्यवसायादनादित्वमद्वाकिञ्चेत् । अपराधमन्य शब्दस्य संभवात् तदाशब्दाया
सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामनादित्वम् । प्रयत्ननिष्पत्तेरिति पूर्वोक्तन्यायावधारितप्रयत्ना-
भिरदक्षिरेव हेतुस्वेवोपदिश्यते । अथ आह । अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वेति ।
योऽक्षमत्तद्विपर्ययः शब्दमभिव्यनक्ति तस्य परंपरागतशब्देऽचारणमात्रात्सर्वे संशय-
निविधाना भवेयुः । यदा प्रयत्ननिष्पत्तेरपि शब्दे संभवत्येव तदा तत्रापराधमन्य-
न्तरापत्तिप्रसङ्गात् नियोमतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् । अथ वा शब्दविपर्ययस्य
प्रयत्नम्यैव वा निष्पत्तिस्तस्यापराधः सुनिष्ठाणां मध्यविकलरूपेणाभां इदयने किमुता-
निष्ठाविगुणरूपेणाभां—

यश्च प्रयत्ननिष्पत्तावपराधः कृताम्पदः ।
शब्दे म तदभिव्यङ्ग्ये प्रसङ्गमेव वार्यते ॥
अनश्चानपराधेन व्यन्धमानेषु भाषुना ।
सापराधेष्वमाधुन्यं न्यवम्यैव च तन्तुना ॥

In this (long drawn out prose) there is every possibility of the author making slips
 तत्रापराध्यताप्युच्चारयिता । यथा शुक्ल पतिष्यामीति कर्दमे पतति,
 सकृदुपस्मक्ष्यामीति द्विरुपस्पृशति । ततोऽपराधात्मवृत्ता गाढ्यादयो

*The allowance & use of constant words
 may have originated from such*

लोकैऽपि च—

अविनष्टे विनष्टे च दृश्येते साध्वसाधुते ।
 तथा सति च तद्द्वारा सिद्धि शब्दापशब्दयो ॥
 यद्वा सत्यत्वमेवेद साधुत्वमभिधीयते ।
 असत्यत्वमसाधुत्व घर्माधर्मोपयोगवत् ॥
 घर्माधर्म यवस्या हि सत्यानृतनिबन्धना ।
 विहितप्रतिषिद्धत्वात्तयोश्चेष्टा सशास्त्रता ॥
 अर्थसत्य यथा वाच्य शब्दसत्य तथैव हि ।
 शब्दानृत च हातव्यमर्थानृतवदेव न ॥
 एव सति व्यवस्थाने ऋक्ष्यामक्ष्याविभागवत् ।
 प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्र वादिति हेतोरसिद्धता ॥

अथ वा यदुक्तम् ।

साधोर्नित्यप्रसक्तत्वात्साधोरप्रसङ्गत ।
 न घर्मेनियमोऽन्तीति तत्रेदमभिधीयते ॥
 अपराधस्य मागित्वात्प्रमय सावकाशकम् ।
 साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥

यदि हि साधु प्रयुज्यमानो न कश्चित्कदाचित्पि विनश्येत्तत्तन्मस्य नित्यप्रसक्तत्वात्
 त्रिवर्त्यापशब्दाप्राप्तेश्च नियमशास्त्रमनर्थक भवेत् । यथा त्वपराधमागित्वे सति द्वयोर
 प्यनियता प्राप्तिस्तदा साधुनियमकारिण शास्त्रम्य न विषयव्याघात । एक एवाप्त
 शब्द पुरपाशक्तिप्रभाकारणादिभेदात्ता ता वर्णयूनातिरेकमायत्वाद्यवधामनुपपत्त
 स्तेन तेनापभ्रशरूपेण गृह्यमाणस्तमेवार्थे प्रतिपाद्यतीति न पर्यायकल्पनया वाचकशब्दा
 न्तरत्वैकात्मसिद्धि । किं च ।

देवदत्ताग्निमानि नि मदिग्धानि यानि च ।
 बालैस्तत्तान् रूपेण नादयते तैश्च सशय ॥

तत्तादिशब्दापि हि बालप्रयुक्तानुकारिकठोरशुद्धिप्रयुक्ताद्वा देवदत्ताद्यर्थप्रत्यय
 मुपलभमान कथमिव प्रयोगप्रत्ययदर्शनाभ्यामेव वाचकत्वमप्यवश्येत् ।

अपभ्रशाश्च ये केचिद्रूढा गा यादयो जने ।
 तैऽपि मात्यान् रूपेण नादयते व्यभिचारिता ॥ ।

भवेयुने नियोगतोऽविच्छिन्नपारम्पयो एवांत ॥ २५ ॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥

न चैष न्यायो यत्सदृशः शब्दा एकमर्थमभिनिविशमानाः सर्वेऽ-
विच्छिन्नपारम्पर्या एवेति । प्रत्ययमात्रदर्शनाद्भ्युपगम्यते । सादृश्यात्सा-
धुशब्देऽप्यवगते प्रत्ययोऽविकल्प्यते । तस्मादमीपामेकोऽनादिरन्येऽ-

कतिपुचिदेव गान्धादिषु चिरात्प्रपञ्चत्वाद्दृग्दृश्यासाधुत्वभ्रान्तिर्भवेत् । ये तु
संप्रत्येव अट्प्रत्ययज्ञानकरणैरपिनवगान्धादिरूपेण विनाशयशब्दाः प्रयुज्यमानाः प्रकृत्य-
नुसरणद्वारेण वाऽर्थं प्रत्यापयन्त उपलभ्यन्ते तेष्वपि प्रयोगप्रत्ययदर्शनमस्तात्प्यनैका-
न्तिकता ।

ततश्च त्वत्प्रयुक्तोऽयं हेतुरप्यपराधभाक् ।

अनैकान्तिकतादोषान्न ह्यसौ साधनक्षमः ॥

अन्ययोश्चार्थमाणश्च शब्दोऽपभ्रश्यते यथा ।

तथा हेतुरनैकान्ताद्धेत्वात्सासत्वमृच्छति ॥

तस्माद्दृष्टप्रयोगेऽपि पुनरस्ति विचारणा ।

वाचकोऽयं न वेत्येवं सति वाऽन्येन निर्णयः ॥ २६ ॥

संशयापाठनात्परपक्षे नितेऽपि स्वपक्षसिद्धिर्दुर्लभैवेत्येवमर्थमुत्तरसूत्रम्—अन्यायथा-
नेक शब्दत्वमिति । कथं पुनरिदमन्याम्यम् । तदुच्यते—

वाच्यवाचकमार्थनियमो योऽभिप्रायतः ।

संबन्धन्तदनेकत्वे स्वरूपात्सोऽपि हीयते ॥

एकात्मकयोरेव हि वाच्यवाचकयोरेन्योन्याक्षेपात्परस्परानियमः संभवत्यन्यतरम्यापि
त्यनेकत्वे सति व्यभिचारान्नियमहानिः । किं च—

सामर्थ्यं सर्वमायानामर्थापत्त्याऽवगम्यते ।

एकसामर्थ्यमिदेषु नानेकं तच्च उच्यते ॥

अत्यन्तादृष्टा हि वाच्यप्रत्ययान्ययानुपपत्तिमात्रप्रमाणिका वाचकस्याप्यत्र
काश्चित्ता तदनुसार्थप्रसंगेष्वपि नेदनुगम्यते को नाम तस्मिन्पक्षे वाचकशब्दत्वन्तरकल्पनां
लभेत ।

नाम च व्यवहारार्थमर्थस्याभ्युपगम्यते ।

तेनैकैव सिद्धेऽर्थे द्वितीयादि च निष्कलम् ॥

किं च—

विरुद्धम्यादृष्टोपत्वं पुरस्तादेव वर्णितम् ।

न तेहानेकशब्दत्वे निश्चयेन प्रपञ्चते ॥

पञ्चशाः । हस्त कर पाणिरित्येवमादिषु त्वभियुक्तोपदेशादनादिरमी
पामर्थेन सवन्ध इति ॥ २६ ॥

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥ २७ ॥

कथं पुनस्तत्र तत्त्व शक्य विज्ञातुम् । शक्यमित्याह । अर्थिनो

नामान्तरे श्रुते चार्थस्तद्विशेषोऽयं प्रतीयते ।
सज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादित्यत्रैतद्वद्विष्यते ॥
यं तु हस्त कर पाणिरित्यत्रानेकशब्दता ।
अनन्यगतिरेत्वेन सा दृढस्मरणेन च ॥
एकशक्त्यनुसारेण यावत्त्वस्ति गति क्वचित् ।
उपमानानुमानभ्यां तावत्सैवानुगम्यते ॥
तस्मात्स्वरूपसंबन्धशब्दार्थत्वानिरूपणे ।
एकैकनियमादेव गति म्यान्नान्यगोचरा ॥

यथा च प्रकृतिसारूप्यद्वारेणापञ्चशा प्राकृतीमेव शक्तिमाविर्भावयतोऽर्थप्रतिपत्ताय
पयोग गच्छति तथा तदशक्तिश्चानुरूपत्वादित्यत्र वर्णयिष्यते ।

तेनानेकप्रयोगेऽपि कश्चिन्नेवार्थसंगतः ।

तदुपम्यापनेनान्ये बोधकान्तश्चिन्ना ॥ २६ ॥

तुल्यप्रयोगप्रतिपत्तीनामन्यतरावधारणमशक्यमिति च दत्त आह—तत्र तत्त्वमभियो
गविशेषात्स्यादिति । क पुनरभियोग को वा तद्विशेष इयं वा तेन वाचकत्वनि
रूपणमिति । तदुच्यते—

लक्षणश्रवणाम्यासाभियोग प्रवर्तते ।

तेन लक्ष्यान्तरज्ञान तद्विशेषोऽमिधीयते ॥

प्रतिपदपाठो ह्यानन्त्यात्यन्ताशक्यस्तभावे च लक्षणानुसरणमेवैकमशेषलक्षपानिरू
पणसमत्वेनावधार्यते ।

तस्मात् लोकेषाम्या कश्चिन्त्याकरणादते ।

वाचकाननपञ्चष्टान्यथावञ्जानुमर्हति ॥

तस्मान्मत्यापरिज्ञाने पारिशेष्यानिरूपणात् ।

अर्थापत्त्याऽपशब्दाना निश्चयो नोपपद्यते ॥

लक्षणानुमायास्तु बहिरेव प्रयुज्जने ।

नियतप्रतिपत्तत्वात्तेष्वर्थापत्तिसमव ॥

श्रुभियुक्ता भवन्ति । दृश्यते चाभियुक्तानां गुणयतामविस्मरणमुपपन्नम् । /
 प्रत्यक्षं चैतद् ^(प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं) गुणयमानं न भ्रश्यत इति । तस्माद् यमभियुक्ता उपदि-
 शन्त्येव एव साधुरिति, साधुरित्यवगन्तव्यः ॥ २७ ॥

तेनोभयेज्ञानस्यापि व्याकरणमेवोपाय इति तद्गताभिद्योगविशेषाश्रयणम् । यत्तु प्रयो-
 गोत्पात्तिशास्त्रत्वादिति लक्षणे तन्मूलासंभवादितरेतराश्रयत्वमुक्तं तल्लोकव्यवहारप्रसिद्ध-
 प्रतिपादकत्वमात्रेणानिर्गतपारमार्थिकवाचकत्वेरपि व्याकरणावयवमूतैः पदैः केषांचित्सा-
 धुत्वमन्वाख्याय पुनस्तैरप्यन्वाख्यापकशब्दासाधुत्वनिर्णयात्परिहरिष्यते ।

यदि वाचकैवाऽऽदौ न स्याद्व्याकरणादौ ।

न विज्ञायेत वा तत्र भवेद्व्योम्यसंश्रयम् ॥

निर्ज्ञाते वाचकत्वेऽपि तदपभ्रंशसंकरात् ।

विवेकप्रतिपत्त्यर्थमिष्टा च व्याख्या सृष्टिः ॥

तेन संकीर्णासंकीर्णवाचकज्ञानोपायत्वाल्लोकव्याकरणयोर्भिन्नविषयत्वेनापुनरुक्ता, वेदे
 साधुशब्दमात्रदर्शनादनर्थकं व्याकरणमिति चेत् । न । अकृतस्त्वविषयत्वात् ।

केचिद्वचसास्थिता एव साधवो लोकवेदयोः ।

सर्वशास्त्रागतान्विद्यात्क्रे वा साधारणानपि ॥

यथैव लौकिकप्रतिपदपाठस्याशक्यत्वमेवं वेदेऽपि सर्वशास्त्रागतान्सकृदपि श्रोतुम-
 शक्तिः किमुताध्येनुम् ।

प्रकृतिप्रत्ययानन्त्याद्यावन्तः पदराशयः ।

लक्षणेनानुगम्यन्ते कस्तानध्येतुमर्हति ॥

एतेन पुरुषार्थकृत्वार्थादृष्टसाधुशब्दप्रयोगज्ञानसाध्यसाधनभावविधिवान्वयगतपदव्या-
 क्रिया तरयाश्च पूर्वप्रसिद्धतन्मूलत्वनल्पनागतेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । यदि होका-
 न्तेन “तस्मान्न ब्राह्मणेन म्लेच्छित्तवै” “एकः शब्दः सम्यक्तातः सुप्रयुक्तः ॥ शास्त्रा-
 ऽन्वितः स्वर्गे लोके कामधुमवति” “तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यते” इति, भैवमादिफक्तु-
 पुरुषगतनिदमविधिदुर्भोत्तरकालमेव व्याकरणेन प्रवर्तितव्यमिति पौर्वापर्यव्यवस्था, अवे-
 क्षत एवं पर्यनुयोगः प्रसज्येतापि व्याकृतत्वाश्रयो वेदविधिर्वेदविध्याश्रयं च व्याकरणं
 कथमवकल्पिष्यत इति । यदा तु किंचिद्व्योषानिनमद्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारप्रक्रिया-
 रमरण्याकरणसृष्टिर्वर्जितशालाभावाद्वाह्यानान्वाख्येयान्वाख्यातविधिप्रयोगानन्वाख्या-
 तप्रतिषेधवर्जनपट्टकस्याप्यवगम्यमानवेदविधिमूलत्वादनादित्वे सति सर्वेषां वेदवेदियूषाह-
 मनीयाधन्युगोदोहनादिस्वरूपतत्कार्यगत्साधनविधानामिव सर्वत्रानवगमपूर्वापरविभागसं-
 द-

न्वेऽत्यन्तादृष्टार्थत्वमेव केवल शास्त्रप्रत्ययाधीन, तदा सर्वत्रालव्यात्रियमाणविद्यमान
शब्दनियमविधेर्न किञ्चिदनुपपन्नम् । यत्तु वाचकत्वावाचकत्वव्यतिरिक्तसाध्वसाधुता-
मावाद्वाचकावाचकत्वयोश्च लौकिकप्रयोगप्रतिपत्तितद्विपर्ययमात्रशरणत्वाद्वा पाठिशब्दा-
भाषवाचकत्वप्रतिज्ञाने लोकाविरोधात् भेदादिशब्दमात्रकृत्स्नरपाठप्रसिद्धन्यूनतिरिक्तविप-
र्यन्तवर्णपदव्यतिरिक्तप्रसिद्धमध्ये कश्चिदपशब्दो नामास्तीति । तत्राभिधीयते—

समुच्चवाचके लोके लक्षणद्वयाचक स्फुट ।

गम्यते स्मरण चोत्तमाचाराह्वलवत्तरम् ॥

लोकन्याकरणाम्या हि मिश्राम्यामविभूतवाचनसिद्धिरिति तावदेव लोकन्यवहारा-
द्वाचकत्वज्ञानं जायते यावद्वाचरणानुगतत्व नाम्युपगम्यते ।

यत्र तु तयोर्मागभेदेन प्रतिपत्तिस्तदा 'तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य सर्वा विप्रतिपत्ति स्यात्'
इत्युपन्यस्य 'शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यनेनैवोत्तरेण व्याकरणाख्यशास्त्रगत-
प्रतिपत्तिवलीयस्त्व तदभियुक्तपुरुषवलीयस्त्व वा पूर्वमेव म्यापितम् ।

तर्केणावाचकत्व च वदन्तीनेन वाच्यते ।

स्मर्यमाणविरोधस्तु ब्राह्मणाब्राह्मणादिवत् ॥

यथैव तुल्याशिर पाण्याद्याकारेष्वपि सर्केर्णलोमृष्टाष्टिग्राह्येषु ब्राह्मणादिषु मातापितृ-
सुबन्धस्मरणादेव वर्णविवेकावधारण भवति तथा साधुशब्दावधारणमपीति लोकविरो-
धीभाव ।

यथा च तुल्यपाण्यादिरूपत्वाद्दर्शनसंकरम् ।

वदत मृत्युतिवाध म्यात्तया वाचकसंकरम् ॥

आदितश्च मृत्युने सिद्ध प्रत्यक्षेणापि गम्यते ।

साध्वसाधुविभागोऽय कुशटैर्वर्णभेदवन् ॥

'यो नाम मृत्युतिप्रतिपादितोऽर्थ कर्मफलसंबन्धवदनियतकालत्वात् ज्ञायते कदा भवि-
ष्यतीति सोऽत्यन्त प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्केवलश स्त्रमूलत्वेन म्याप्यते । यस्य त्वादौ
स्मरणजनितविवेके कृते तदनन्तरमेव प्रत्यक्षमपि विचाराम्यासन्नितसंस्कारस्य रागा-
म्यासन्नितपद्मानादिविभागविषयमिव माध्वसाधुशब्दरूपगोचरमुपजायते ।

तरमै तर्केण यो नाम साधयेच्छब्दसंकरम् ।

तस्य प्रत्यक्षत्राघोऽपि वर्णसंकरनाशवत् ॥

तेनापशब्दगतवाचकत्वापादनस्यैव समस्तप्रमाणविरोध शक्यो षक्तु न स्मर्यमाण-
शब्दसाधुत्वपक्षम्येति निरवद्यता । तेनादृष्टार्थप्रत्यायननियमप्रतिषेधद्वार घर्माघर्मसाध-

नत्वकृतमपि साधुत्वसाधुत्वज्ञानमुपपत्स्यते । यस्त्वाह साधुत्व नेन्द्रियप्राह्यमित्यादि-श्लो-
कम् । त प्रत्येव वक्तव्यम् ।

साधुत्वमिन्द्रियप्राह्य लिङ्गमस्य च विद्यते ।

शास्त्रस्य विषयोऽप्येव प्रयोगोऽप्यस्त्यसत्कर ॥ इति ।

प्रप्तानिरन्ताम्बुहृतादिदोषवर्जितनियतह्रस्वादिवाक्यमित्यङ्गव्ययपालितकर्मप्राह्य
वर्णानां स्मर्षनाणां विनष्टवाचकत्वरूपविषयश्रोत्रज्ञानेनोदात्तादिवदिन्द्रियप्राह्यत्वम् । तदुत्तर-
कालप्रवृत्त-पवहारगतार्थप्रतिषेधसहितलक्षणगतप्रकृतिप्रत्ययलोपागमावेकारादेशादिलिङ्ग-
मप्यस्यभिचारि विद्यते । शास्त्रमस्य च द्विविधस्यापि श्रुतिस्मृतिरूपस्य स्वर्गलोकय-
ज्ञोपकारसिद्धिसाधनभावप्रतिपादनार्थस्यार्थानर्थकार्यस्वरूपज्ञानार्थस्य चायमेवविषय एवा-
न्योऽपि विषय । अविनष्टे शब्दैर्यापमाणस्य स्वर्गयज्ञोपकारो भवति ।
याज्ञे च कर्मण्यशब्दैर्भाषमाणस्यानृतमिव वदत प्रतिषेधचरणनिमित्तकत्तु
वैगुण्यप्रसङ्ग । यथोक्त " वाग्योगविद्विद्व्यति चापशब्दे " इति । एतौ द्वावप्यर्थौ
न शास्त्रादृतेऽन्येन प्रतिपादायैतु शक्येते इत्यतीव शास्त्रविषय । द्वाभ्यामेव च विधिप्रतिषे-
ध्यामविनष्टे शब्दे स्वर्गयज्ञोपकारकामो भाषेत न विनष्टैरिति न प्रतिशब्दापशब्दमन-
न्तविधिप्रतिषेधरूपेण प्रसङ्ग । न च विधिप्रतिषेधविषयेणैव शास्त्रेण भवितव्यं न प्रमे-
यस्वरूपज्ञानार्थेनेत्येतदधीश्वराज्ञापितम् । न हि 'अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छि-
त्तिवर्मा' इत्यादि, 'चतुर्लिंगशब्दाधीनानि सरस्वत्या विनष्टनष्टप्रश्रवणे' इत्येवमादिवा-
क्यशेषाणां च शास्त्रगतानानर्थतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं न लभ्यते । नापि तन्प्रतिपादने
शास्त्रशब्दवाच्यत्वेनात्र । अथापि विधिप्रतिषेधात्मकेनैव शास्त्रेण भवितव्यमिति का-
चित्परिभाषा तथाऽप्येवविधा साधुशब्दा प्रत्येतया इतीदृशो विधि सप्तवत्येव । यो वा-
क्यान्तरागतदृष्टप्रकारो यथाविनष्टे शब्दैर्भाषितमिच्छेत् स चैतानेव रूपानेतत्कर्ममा-
प्राह्य वर्णानुपादधीत नाधिकाल न्यूनान्धेति यावद्रूप विधिप्रतिषेधौ शक्यौ दर्शयितुमिति
शास्त्रविषयत्वसिद्धिः । नि सन्निभूद्वालप्रयुक्तैवत्तत्तादिशब्दोपमयाऽपि च सर्व-
शब्दानां विनष्टाविनष्टरूपैरेवदय भवितव्यमिति शक्यं विज्ञातुम् । एव न्याकरणात्पुन-
रैदिकशब्दाविनाशसाहचर्यादपि तद्विषयानि न विनष्टत्वोपमानं दर्शयितव्यम् । तथा
छाँदिककार्पप्रत्ययोत्पापित्तवाचकत्वार्थोपसिद्धिमप्यन्तापदेन साधुत्वनिश्चयः । तत्र समवत्प्र-
माणात्स्यकरणवैगुण्यनिमित्तापभ्रष्टरूपवर्णितक्रेवलसांभवात्पानम्यान्यपानुपपन्नमानत्वा-
दपरयाऽप्यर्थोपस्था सिद्धमेव साधुत्वज्ञानम् ।

अपश्रवणेषु साधुत्व तुच्यार्थव्याख्येयने ।

लक्षणाभावमार्गेण तस्याभावोऽपि निश्चिन ॥ इति ॥

पण्णामपि प्रमाणानां साध्वसाधुत्वनिर्णये ।
 व्यापारोऽस्तीति को जल्पेत्साधुत्व निष्प्रमाणकम् ॥
 यद्यप्यनभियुक्तानां प्रयोगोऽस्ति सप्तम् ।
 अभियुक्ता विवेक्ष्यन्ते तथाऽपि ब्राह्मणादिवत् ॥
 यथा च पद्मरागादीन्वाचम्पटिरमिश्रितान् ।
 परीक्षता विजानन्ति साधुत्वमपरे तथा ॥
 यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम् ।
 तथा व्याकरणान्मिद्ध साधुशब्दानिरूपणम् ॥

परीक्षेयन्याकरणागमपरम्परायामपि च तदनुगतसाधुत्वानन्तरदर्शनात्पूर्वदृष्टविवेकज्ञानमात्रपरत्वाद्वा नान्वपरम्परावचनन्यायप्रसङ्ग । यावानिह दृष्टार्थी स वैदिकवैदिकप्रतिपेक्षद्वयादेवोपपन्न । तस्मिन्नुपनिषत्शब्दरूपाज्ञान वेदशिष्टप्रयोगमवादिष्याकरणाव्याख्यानपारम्पर्येण सद्य फलत्वात्सुलभमिति न पुरपकृतत्वनिमित्तदोषप्रसङ्ग । यत्तु दृष्टार्थत्वात्स्वमामर्त्यप्राप्तत्वादेव 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति वाचकभाषणविधानमनुपपन्नमिति तत्राधिकरणेनैवोत्तर दाम्यते 'नियमार्था वां श्रुतिरच्यते' इति । यच्चवाचकत्वेनापशब्दानामप्रसङ्गाद्वाचवर्त्याभावे नियमानुपपत्तिरिति । तत्रोच्यते—

नियमः परिसस्या वा न व्यावर्त्याद्विनेष्यते ।
 नित्यनामात्रकारी तु नियम र्ति न लभ्यते ॥

सति मापितये कदाचित्त्रिविधेन मापेत कदाचित्प्रमादाशक्तिनापभ्रशेनाप्यभिनिकोचनादिना वा शब्दरहितेनैव प्रत्यापयेत् ।

अत्र श्रेयोऽर्थिनोऽवश्य साधुभाषा नियम्यते ।
 नियोगेन हि ता कुर्वन्पूर्वं साधयिष्यति ॥

यद्यपि च नियमेऽन्यनिवृत्तिरवश्य कल्पनीया तथाऽपि साधुशब्दस्मृतिर्यवहितानां कालेरूपरूपभ्रान्तिवाचकत्वगृहीतानां आपशब्दानां समवनि प्रयोगप्रसङ्गे साधुनियमेन व्यावृत्तिः ।

अथ वा नैवापशब्दानामपृथक्त्वे केचिद्देश्चिद्विधायिषयानेकद्रव्यगुणादिवदभिधाया प्राप्नुवन्ति ये साधुनियमेन व्यावर्त्येरन् । किं तु ।

१ ज० सू० (६-२-४) । २ ज० सू० (४-२-९) । ३ विप्रकर्षाभिधायिकालशब्दो ज्ञानामपशब्दानां, क. पदपरामृष्टो याऽस्मयमाणावधिदीपकालप्रयोगे यथ रूपशब्दो रूपेच्छभाषणविलक्षणसाधुशब्दसदस्यामकाऽथ तन्मयामककालवचन्यथा ज्ञान्याऽऽधुनिर्देवाचकत्वेन गृहीतानामिष्यथ

साधुनेव प्रयुज्जाना नाशयेयुरयत्ननः ।

मा विर्नानशदित्थेवं नियमस्ताञ्जियच्छति ॥

तद्यथा । ' यो विदम्बः स नैर्भतः ' इत्येवमादिद्रोषानिन्द्रापूर्वकम् ' अविदहता
श्रपयित्तयः ' इति नियम्यते । तथा ' दुष्टः शब्दः स्वरतो यर्गतो वा ' इत्यादिना
निन्दितत्वात्, ' तस्माद्वाक्येन न श्लेच्छिनैव नापभाषिनैव श्लेच्छो ह वा एष यद्-
पशब्दः ' इति प्रमादादिनिमित्तविनाशेन शब्दकार्पादर्थसाधनादपेतोऽयं श्लेच्छः,
' श्लेच्छे अल्पकार्या वाचि ' इति स्मरणान्न न प्रयोक्तव्य इति प्रतिषेधः । ' तस्मा-
देवा व्याकृता वागुच्यते ' इति च विधिरविनष्टप्रयोगानियमार्थः ।

ननु चाशक्तिना दोषाः प्रमादगतिनाश्च ये ।

परिहर्तुमशक्यत्वान्निषेधस्याप्यसोचरः ॥

उच्यते—

प्रमादमेव मा कार्पाः सामर्थ्याय यन्म्व च ।

एवमर्थो निषेधोऽयं नाऽऽद्विष्येताम्यथा त्वमी ॥

अन्ये सुखमुस्ताम्ना न ह्येतेन विवक्षतः ।

शक्ताथैवाप्रमत्ताश्च वदेयुरनिवारिताः ॥

अशक्तैर्नाशिताभ्यामन्ये द्राक्षिण्याद्यनुवर्तनात् ।

जानन्तोऽपि प्रयुञ्जीरन् यदि ज्ञात्रं न वारयेत् ॥

अन्येऽपि प्राष्टन्ताद्यपैरशक्तेर्नैवहर्तुमिः ।

सह न्यवहरन्तम्नानुपेत्यापि प्रयुञ्जते ॥

तत्कथं नाम यत्किञ्चित्स्यादपभ्रंशकारणम् ।

दूरात्परिहरेयुःशक्ति यत्नो नियम्यते ॥

यत्तु दृष्टार्थप्रत्यागननिराशयत्सत्त्वाद्दृष्टार्थप्रयोगोत्पत्तेश्चास्यत्वामिति । तत्रोच्यते—

दृष्टे मत्स्यपि मत्स्ये नियमादृष्टमिष्यते ।

प्रत्यर्थं पुरार्थं च तत्संयोगदृष्टयत्ननः ॥

' पृथग्यत्नमप्ये संयोगदृष्टयत्नं ' तथेह प्ररणात्प्रत्यर्थशब्दाभ्यामवगमं, तत्र—

कत्वार्थादौ वर्णार्थादर्थवादः कत्वधुनिः ।

पुरार्थां तु निर्देशात्कत्वमोत्रेयदर्शनात् ॥

मत्स्यं चानिर्देशात्प्रत्यागननिराशयत्सत्त्वाद्दृष्टार्थप्रयोगोत्पत्तेश्चास्यत्वामिति नियमापूर्वमात्मसारपूर्वपुण्या-
र्थादौ कत्वधुनिर्देशादौ कथोनि । पुरार्थस्य नियमस्य स्वयमेव न्यनीयप्रयोगजनत्वाद्-
र्थप्रतिपत्तेश्चावर्णार्थोऽप्यनिर्देशोपादिभ्यो वा मुनसा भिद्यत्वादनारादृष्टिनियमापूर्वोऽस्मी-

वनसामर्थ्यं नास्तीत्यवदयमर्थवादोपात्तमेव स्वर्गलोके कामधुगाधेव फलत्वेनाऽऽश्रयणीयम् ।
यत्तु न ज्ञायते केदं नियमापूर्वमाश्रितामिति, तत्राभिधीयते—

ऋत्वर्थं तावदङ्गेषु तदर्थेष्वेव संश्रितम् ।

अनहत्त्वामिधानार्थं म्यात्ऋत्वर्थं नराश्रितम् ॥

‘ प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत् ’ इति हि ज्योतिष्टोमप्रकरणगत-
ब्राह्मणशब्दलक्षिततदपूर्वसाधनयजमानसंस्कारस्वात्साधुमापणनियमापूर्वस्य । ‘ याज्ञ-
मानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत् ’ इत्यनेन न्यायेन फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वाधानार्थं तदाश्रितमेव
विज्ञायते । पुरपार्थवाक्येऽपि सम्यग्ज्ञातसुप्रयुक्तत्वात्सिद्धज्ञातृप्रयोक्तृपर्युपस्यापनात्क्रिया-
फलयोश्च तद्गामित्वात्प्रधानयोग्यत्वात्पूर्ववदेव ज्ञातृप्रयोक्तृश्रितं निष्पद्यते ।

तृतीयोक्तिक्रियागम्यगुणमावेऽपि वक्तारि ।

संस्कार्यत्वात्प्रधानत्वं स्यात्प्रयानाज्यशेषवत् ॥

यथैव ‘ प्रयानशेषेण हवींष्यभिधारयति ’ इति सत्यपि शेषस्य तृतीयानिर्देशे
कार्योपयोगित्वात्संस्कार्यत्वावधारणमेवं ब्राह्मणम्यापीत्यदोषः ।

यदि वा ब्राह्मणेनेति तृतीया यागकारिणि ।

कामधुकूलवृद्धयोगाच्च बहिः प्राधान्यरूपना ॥

नैव म्लेच्छनकारित्वात्तृतीयेयं प्रतीयते ।

कुरुता यागमित्येवं ब्राह्मणेनेति योज्यते ॥

यामे यो गुणमावश्च संस्कारे सा प्रधानता ।

न ह्यारादुपकारित्वं संयुक्तम्योपयोगिता ॥

तद्योपयोगित्वं प्रकरणतृतीयाविमक्तिश्रवणाम्यामवगतं शेषम्बीकरणसमर्थं भवति ।
बाह्यपुरपार्थत्वेऽपि कामधुकूलवृद्धस्य पुरपोपमोग्यकाम्यमानार्थसाधनवचनत्वात्पुरुरूपप्रा-
धान्यप्रतिपात्तिः । यद्यपि च साधुशब्दोच्चारणमुच्चारणव्यभिचर्यं ऋत्वर्थं च न भवति
तथाऽपि तद्व्रतनियमप्रतिषेधयोरेव ऋत्वर्थपुरुपार्थत्वे भविष्यतः । न हि यदर्थं कर्मणि
यौ नियमप्रतिषेधौ तावैव केवळौ तदर्थौ भवतः । तथा हि—

स्त्रुपायमासमज्ञादिपुरुपार्थमपि श्रितः ।

प्रतिषेधः ऋतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥

ऋत्वर्थात्ज्ञादिशब्देष्टा वीर्यसिद्धिर्विधानतः ।

मोजनाच्चाप्यतिथ्यर्थादपूर्वं दातृसंश्रितम् ॥

अनश्च परार्थोच्चारणाश्रितावपि नियमप्रतिषेधौ स्वप्रयोजनात्तद्वादेष्टायां संनिहि-
तपुरुरूपप्रधानो विज्ञायते ।

अतश्च वेदमूलत्वे सत्येवं प्रतिपादिते ।
 प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वं यदुक्तं तदसत्कृतम् ॥
 यच्चास्य कृत्रिमत्वेन स्वतः शास्त्रत्ववाचनम् ।
 तत्प्रसिद्धिविरुद्धं स्यादणन्द्रशशिवाक्यवत् ॥

शास्त्रशब्दो यदि तावद्द्रव्यतत्त्वस्तुर्दशसु तावद्विद्यास्थानेषु शास्त्रस्थानामिव प्रसिद्ध-
 स्तदन्तर्गतत्वाच्च न्याकरणस्य शास्त्रत्वनिराकरणानुपपत्तिः । अयापि शिष्यतेऽनेनेति
 शास्त्रत्वमन्वर्थमिष्यते तथाऽपि न्याकरणेन साधुशब्दाः शिष्यन्ते तदनुगमोपाया वा
 प्रकृतिप्रत्ययादयस्तरुमियुक्तशिष्यजनो वेति सर्वथा शास्त्रशब्दप्रवृत्तिरविहता ।

प्रसिद्धमपि शास्त्रत्वं यस्तु तर्केण वारयेत् ।
 वेदस्यापि स नित्यत्वान्द्योमवद्वारायेष्यति ॥

यथैव हि न्याकरणादीनां कृत्रिमकान्त्योपनिबन्धसाधर्म्याच्छास्त्रत्वं प्रतिषेद्धमध्यवसी-
 यते, तथाऽऽकाशदिव्यललात्मना परमाणुदण्डान्तकलेन नित्यत्वोद्देश्याशास्त्रत्वमप्यय-
 त्नेनैव क्रियेत । यो हि नागारिकभाषाभिज्ञतया आभाषेर्मातापितरावपि शुकृत्तचनेरभि-
 दधीत स केनान्येन वार्येत ।

परत्राविनयं कुर्यान्मित्तम्या वार्यते सुतः ।
 तयोरेवाविनीतस्य को भवेद्विनिवारकः ॥
 तथा बहिरसंबद्धं वदन्वेदेन वार्यते ।
 साङ्गेन तं पुनर्निघ्नन्केनान्येन निवार्यते ॥
 कुब्जो यो नाम यं हन्ति स तस्याङ्गानि कृन्तति ।
 कृशाङ्गस्य ततस्तस्य विनाशः क्रियता भवेत् ॥
 तेन प्रयीद्विपन्पूर्वं वेदाङ्गान्येव लुम्पति ।
 ततस्तनेनैव मार्गेण मूढान्यन्यस्य कृन्तति ॥
 क्षुनिस्मृतिप्रमाणत्वे हेतुपूर्वं निरूपिते ।
 अङ्गानामप्रमाणत्वमशास्त्रत्वं च को वदेत् ॥

यत्स्वितरस्मृतीनां प्रायेण सारूप्याद्वाक्यकरणस्य तद्विच्छिन्नतात्त्विकत्वमध्यवस्यतीत्यमसंभा-
 व्यमिति । तत्रोच्यते । सर्वधर्मसूत्राणां वर्णाश्रमधर्मोपदेशित्वाद्दर्माणां चैकरूपप्राप्यत्वा-
 त्परस्परसंबाधित्वं युक्तं, व्याकरणस्य त्वन्य एव साधुशब्दतत्त्वनिर्णयरूपो विषयतर-
 नास्य न्याकरणान्तरेणैव संगतिः स्यात्त धर्मसूत्रैः । स्मृतित्वं त्वज्ञानां धर्मसूत्राणां
 चाधीनैव ।

अप्यापि मृतिशब्देन नाङ्गानामभिधेयता ।
 तथाऽप्येषा न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिराकिया ॥
 पुराण मानषो धर्म साङ्गो वेत्तिश्चिरसितम् ॥
 इति हि तुल्यतत्प्रामाण्यम्भरणम्—

अपि वा कर्तृमामान्यादुक्तो न्यायश्च य मृते ।
 प्रमाणत्वे समानोऽसौ वेदाङ्गेष्वपि गम्यते ॥
 प्रमाणपङ्कमूलत्व पूर्व चैषा प्रदर्शितम् ।
 दृष्टादृष्टदृष्टत्वेन तन्मान्नामत्यप्रमाणता ॥
 एकस्य च यदा युक्त्या ममूढत्व निरूपितम् ।
 पारिषेयान्तरग्रन्थमूलनाऽपि तदेष्यते ॥
 असंभावितमूढ हि पारिषेय यदुच्यते ।
 मूढे तस्याप्रतिष्ठत्व न्ये जात्यन्त्रवाक्यवत् ॥

इह तु समूलत्वादेवान्तरितप्रामाण्यसिद्धि । यत्तु सूत्रार्थिकमाध्यकाराणामन्यान्य
 विगीतवचनत्वादप्रमाणत्वमिति । तत्राभिधीयते—

मृतीनामप्रमाणत्वे विगान नैव कारणम् ।
 श्रुतीनामपि मूयिष्ठ विगीतत्व हि दृश्यते ॥
 विगीतवाक्यमूलाना यद्वि म्यादविगीतना ।
 तासा तनोऽप्रमाणत्व यवेन्मूलविपर्ययान् ॥

मूलानुरूप्येण हि मृतीना प्रमाणत्व तदविगानेन —

परम्परविगीतत्वमनन्त्यामा न दूषणम् ।
 विगानाद्धि विकल्प म्यात्रैकत्राप्यप्रमाणता ॥
 धर्ममात्रनशो च विगान नैव विद्यते ।
 अन्वारूयानविगान तु हृदयमेशान् दुष्यति ॥

पुनरुक्तत्वादिना हि यत्सूत्रप्रत्याख्यान तस्य च पुन समाधानम् ।

तस्यावैकिकमूलत्वात् किञ्चित्पि दुष्यति ।
 ये चार्थादनुपमस्याने ते च मृत्यन्तराश्रिते ॥
 न चाधिकोपमस्थानान्मयूनम्यास्त्यप्रमाणता ॥

तद्यथा । वानमनेयिशावाशमावर्षव चक्रशास्त्रामु च बहिस्तेनावना नाहरविषय
 मप्रमाणिकुर्वन्ति । तस्मादयमपि न दोष । यन्तु सूत्रकारस्य प्रयोजनानभिधानो-
 पालम्भ ।

स श्रुतिस्थितिभिद्धत्वान्नोपालम्भत्वमर्हति ।

अन्यान्ते च स्वसर्वेषां मुक्तानं तत्प्रयोजनम् ॥

सत्यवचनं च सर्वश्रुतिस्थितिषु स्वर्गसाधनत्वेन यागसाधनत्वेन च नियतम् । सत्यं च द्विविधं शब्दसत्यमर्थसत्यं च । तत्र यथैव यथावस्थिताविष्णुनार्थवचनं श्रेयःसाधनमेवं यथावस्थितशब्दसत्यवचनमपि, यथा चार्थसत्यविपर्ययः प्रत्यवायादिवं विनियोगकालप्रयुक्तशब्दानृतवचनमपि । शब्दसाधुत्वज्ञानं च व्याकरणाभियोगविशेषादित्युक्तम् ।

तस्माद्भिन्नज्ञायमानत्वाश्लोक्तं मूलकृता स्वयम् ।

शास्त्रेण सर्वशब्दानामन्वारुयानप्रयोजनम् ॥

न च व्याकरणप्रयोजनाभिप्रायं प्रति केचिद्विद्वन्ते । स एव त्वमिप्रायः किं न्याय्यो नेत्यर्पान्तरमेतत् ।

धर्मार्थ नियमं चाऽऽह वाक्यकारः प्रयोजनम् ।

वेदमूलस्तु तत्रैक एको व्याकरणाभयः ॥

नियमद्वयप्रयुक्तं व्याकरणम् । साधुशब्दज्ञानात्तत्पूर्वप्रयोगाद्वा स्वर्गयज्ञोपकारासिद्धिरित्येतत्तावद्देदमूलमन्यप्रमाणकत्वात् । अतश्चाद्यं तावद्देदाख्येन शास्त्रेण धर्मनियमः ।

तथा व्याकरणाख्येन साधुरूपं नियम्यते ।

अविशेषेण सिद्धिः स्याद्भिना व्याकरणस्मृतेः ॥

तेन वेदावगतसम्बन्धात्साधुशब्दप्रयोगात्मकधर्माङ्गत्वेन व्याकरणप्रक्रियेतिकर्तव्यं तया नित्यवाचकशब्दरूपज्ञाननियमः क्रियते । यच्च कात्यायनेन ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्म इति तन्त्रेण प्रसङ्गेन वाऽवशब्दज्ञानात्धर्मत्वापत्तिदोषमाभिधाय शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति निःश्रेयससिद्धयुपायेऽवधारिते यत्पुनः परावृत्त्य माप्यकारेणोक्तम्, 'अर्थे वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म इत्यभ्युपेत्यवादमात्रं तत्पूर्वोक्तदोषपरिहारसामर्थ्यप्रदर्शनायै कृत्वाचिन्तान्यादेनोक्तम् । परमार्थतत्त्वव्यानर्थक्यप्रसङ्गाविज्ञातपाराध्यापारिदार्थवादत्वात्कलश्रुतिर्न कलप्रतिपत्तिरामा विज्ञायते । यथा 'योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेत्' इति ज्ञानमाप्रादेव ब्रह्महत्यातरणं यदि सिध्येत्येको जातुचिद्धुर्ब्रह्मव्ययायासताध्यमधमेधं कुर्यात् । तद्विधानं चानर्थकमेव स्यात् । एवं शब्दज्ञानाच्छेद्धर्मः सिध्येत्येको नामानैकतात्वादिभ्यापारायासत्तेदमनुमवेत् । तस्मात्कतुवदेव ज्ञान-

१ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः । २ म० मा० परमसाहित्ये । ३ शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्वरूपं वेदशाब्देन । ४ म० मा० परम ।

पूर्वप्रयोगस्यैव फलकारणे कार्यवदुपचारात्तण्डुले दर्ववर्षणवज्जाने धर्मवचनमापादिताधर्मपरिहारीमिधानशक्तिमात्रप्रदर्शनार्थमेषोपन्यस्त न फलवत्त्वप्रतिपादनाय । 'द्रव्यसंस्कारं कर्मसु परार्थत्वात्' इत्यनेन न्यायेन ज्ञानस्य पुरुषशब्दसंस्कारत्वेन निराकाङ्क्षस्य फलसम्बन्धासम्भवात् ।

सर्वत्रैव हि विज्ञान संस्कारत्वेन गम्यते ।

पराङ्क्वाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणात् ॥

आत्मज्ञान हि सयोगपृथक्त्वात्कृत्वर्षपुरुषार्थत्वेन ज्ञायते तेन विना परलोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्भवात् । तथा 'य आत्माऽपहृतपाप्मा विनरो विन्दत्युपिशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम सत्यसंरूप सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य' तथा 'मन्तव्यो बोद्धव्य' 'तथाऽऽत्मानमुपासीत' इति कामवादलोकवादवचनविशेषैर्निज्ञासामननसहितात्मज्ञानकेवलावबोधपर्यन्तस्पष्टात्मतत्त्वज्ञानविधानापेक्षितवाक्यान्तरोपात्तद्विधिधाम्युदयानि श्रेयसरूपफलसम्बन्ध 'स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामानामोति तरति शोकमात्मवित्तपा स न्यदि पितृलोककामो भवति सकल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सपत्नो महीयते' इत्यादिना योगजन्याणिमाद्यष्टगुणैर्धर्मफलानि वर्णितानि । तथा 'स खल्वेव वर्तयन्यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसपद्यते न स पुनरावर्तते' इत्यपुनरावृत्त्यात्मकपरमात्मप्राप्त्यवस्थाफलवचनम् । अप्रकरणगतत्वेनानैकान्तिकक्रतुसम्बन्धासम्बन्धाच्च नाञ्जनस्तादिरस्तुववाक्यादिकलश्रुतिवदर्थवादत्वम् ।

न च ज्ञानविधानेन कर्मसम्बन्धवारणम् ।

प्रत्याश्रमवर्णनियतानि नित्यनैमित्तिककर्माण्यपि पूर्वकृतदुरितक्षयार्थमकरणनिमित्ता नागतप्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्तव्यानि । न च तेषां भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नमार्गत्वाच्च बाधविकल्पपरस्परान्काङ्क्षिभावा सम्भवति । शब्दज्ञानस्य त्वेकान्तेन प्रयोगाङ्गत्वात्पूर्वतरमावित्वाच्च न पृथक् फलसम्बन्धसम्भव इति ज्ञानपूर्वप्रयोगफलवत्त्वमेव निश्चीयते । यत्त्वादिमद्वयाकरणज्ञानतत्पूर्वकप्रयोगफलसम्बन्धोऽनादिविधिमूलो भावकल्पत इति । तत्र यूप्यादिकरणवद्व्याकरणपरम्परानादित्वादानुपालम्भ । 'तस्मादेषा न्याकृता' इति च व्याकरणव्यवहारनित्यत्वमुक्तम् ।

न चेषां सप्रदायेन न्याकृतेत्यभिधीयते ।

तत्र ह्युच्यते इत्येव न्याकृतेति तु निष्फलम् ॥

तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तम्—अर्थोऽवगम्यते गाव्यादिभ्यः, अत एवामप्यनादि-
रर्थेन संबन्ध इति । तदशक्तिरेषां गम्यते । गोशब्दमुच्चारयितुकामेन
केनचिदशक्त्या गावीत्युच्चारितम् । अपरेण ज्ञातं सास्नादिमानस्य
विवक्षितस्तदर्थं गौरित्युच्चारयितुकामो गावीत्युच्चारयति । ततः शिक्षि-
त्वाऽपरेऽपि सास्नादिमति विवक्षिते गावीत्युच्चारयन्ति । तेन गाव्या-
दिभ्यः सास्नादिमानवगम्यते । अनुरूपा हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य ॥२८॥

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

अत एव हि विभक्तिव्यत्ययेऽपि प्रत्ययो भवति । अश्मकैरागच्छामीत्य-
श्मकशब्दैकदेश उपलब्धे, अश्मकैभ्य इत्येव शब्दः स्मर्यते । ततोऽ-
श्मकैभ्य इत्येषोऽर्थ उपलभ्यत इति । एवं गाव्यादिदर्शनाद्गोशब्दस्म-
रणं ततः सास्नादिमानवगम्यते ॥ २९ ॥

[९] प्रयोगचोदनाभावादर्थकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥ पू०

अथ गौरित्येवमादयः शब्दाः किमाकृतः प्रमाणमुत व्यक्ते-
रिति संदेहः । उच्यते । इदं तावत् परीक्ष्यताम् । किं य एव लौकिकाः
शब्दास्त एव वैदिका उतान्य इति । यदा त एव, तदाऽपि किं त ।

यदपि च मनुना षट्कृत्पावनमध्ये वेदादेवोपलभ्योक्तम् । 'यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च
मीमांसतेऽध्वरम्' इति तेनापि पूर्वपश्चादुक्ताधीतवेदत्वयज्ञमीमांसनव्यतिरिक्तविषयेण
सताऽवश्यमेतदेव व्याकरणज्ञानमाश्रयितव्यमिति तन्नित्यपूर्वसिद्धिः ॥ २७॥२८॥२९॥

(इति व्याकरणाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

इह नामाख्यातोपसर्गनिपाताना मध्यान्नामानि परिगृह्यन्ते, तेषामपि जातिगुणक्रिया-
द्रव्ययद्दृष्ट्यासर्वनामशब्दानां मध्याज्जातिशब्दाश्चिन्त्यन्ते । तेषामप्येकं गोशब्दमुदाहृत्य-
विचार्यते किं पुनरसमाकृतेर्वाचकोऽय व्यक्तेरिति, ततः ।

(लोकवेदयोः शब्दार्थानामनन्यत्वरूपणम् ।)

एतत्साम्यासिकं कृत्वा वक्ष्यमाणं नु सापत्नम् ।

१ यश्च व्याकुरुते वाचं शब्द मीमांसतेऽध्वरम् । तावुन्मी दुष्यकर्मापी षट्कृत्पावनपावनी ।
२ अत्र च वैदिकशक्तिः 'तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्' इति सूत्रे प्रसङ्गात्पूर्वमेव 'अन्यायवनेकशब्द-
त्वम्' इति सूत्रव्याख्यानान्दे यथा 'प्रकृति सारूप्यद्वारेणापभ्रंश' इत्यादिप्रत्येन व्याख्यातत्वात् व्या-
ख्यातम् । एवं 'एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात्' इति सूत्रं च आश्रयते । सुसृष्ट व्याख्यातरशादु-
पेक्षितमिति वेदितव्यम् ।

एवैषामर्था ये लोके, उतान्य इति संशयः । तत्रान्ये लौकिकाः
शब्दा अन्ये वैदिका अन्ये चैषामर्था इति द्रुमः । कृतः । व्यपदेशभे-
दाद् रूपभेदाच्च ।

उपायफलसिद्धयर्थमिदं तावद्विचार्यते ॥

किं य एव लौकिका शब्दान्त एव वैदिकान्त एव चैषामर्था उतान्य इति । आह—
किं लोकेषु शब्दानामेकत्वप्रतिपादने ।

प्रयोजनं यत्र पूर्वं तावत्प्रतिपाद्यते ॥

उच्यते—

फलमस्य विचारस्य वैदिकेषु भविष्यति ।

लोके च निर्णयोपायस्तेनैकत्वाय यज्यते ॥

यदि शब्दार्थानामनन्धत्वं लोकेषु भवेत्तत एतस्या व्यक्त्याकृत्याभिधानचिन्ताया
वृद्धव्यवहारस्यानेन प्रयोगानुसरणद्वारेणाभिधेयानभिधेयत्वनिर्णयं शक्यते कर्तुम् ।

प्रयोजनं तु लोकस्य न किञ्चिदपि सिध्यति ।

आवृत्तिरित्येवैकत्वपरमार्थनिरूपणात् ॥

समूहिनानेकार्थसन्निधाने हि शब्दं प्रयुक्तं कियत्यप्यर्थजाते प्रत्यय करोति तेन
चाविविक्त्याभिधेयगम्यमानाशेनापि समस्तवर्माणितेन कार्यसिद्धौ क्रियमाणाया प्रयुक्त ।

यद्युच्यमानया कार्यं यदि वा जातिगम्यया ।

समस्तं क्रियते व्यक्त्या को विवेकधियो गुण ॥

यद्युच्येतेहापि वेदवत्सामान्यविशेषलक्षणबाधसिद्धिरेव प्रयोजनमिति । तदुच्यते—

सर्वं हि दृष्टवानादि लोके कर्मार्थलक्षणम् ।

तद्वशात्क्रियमाणे तु न चिन्त्ये श्रुतिलक्षणे ॥

तेन लोके विचारोऽयं जायते निष्प्रयोजनः ।

स्यात्प्रयोजनवाच्येदे ज्ञानोपायस्तु दुर्लभः ॥

तेन शब्दार्थभिन्नत्वे व्यक्त्याकृतिविचारणा ।

न्यात्प्रत्ययप्रतिवेदस्य च कर्मस्य व्यक्त्यस्य ॥

अभेदे सति लोके कृतं शब्दार्थनिर्णयः ।

तस्मिन्नुपयुक्तोऽपि फलं वेदेषु दाम्यति ॥

तेन लौकिकं शब्दार्थनिर्णयत्वे सत्याकृत्याधिकरणमुपपत्तिवत्त्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्चाऽऽ-
रब्धवम् । भेदपक्षे त्वनारम्भमित्यवृत्त्य भेदपक्षस्तावत्प्रतिपाद्यते । नियतानियतम्-

इमे लौकिका इमे वैदिका इति व्यपदेशभेदः । ' अग्निर्वृत्राणि
 जह्वन्त' इत्यन्यदिदं रूपं लौकिकादग्निशब्दात् । शब्दान्यत्वाच्च
 न त एवार्थाः । अपि च समामनन्ति, ' उचाना वै देवगवा वहन्ति
 ' इति । ये देवानां गावस्त उचाना वहन्तीत्युक्ते गम्यत एव
 य उचाना वहन्ति ते गोशब्देनोच्यन्त इति । तस्मादन्यो वैदि-
 कगोशब्दस्यार्थः । तथा देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण
 प्रदिवस्ते अर्थम् इति, हिरण्यपर्णो वै देव वनस्पतिर्वेदे । एतद्वै
 देव्यं मधु यद्घृतम् । इति वेदे घृते मधुशब्दः । तस्मादमीषामन्येऽर्था
 इति प्राप्ते द्रुमः । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका स्त एवैषा-
 मर्था इति । कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । एव प्रयोगचोदना संभ-
 वति यदि त एव शब्दास्त एवार्था, इतरथा शब्दान्यत्वेऽर्थो न
 प्रतीयेत । तस्मादेकशब्दत्वमिति । उच्यते । प्रयोजनमिदम् । हेतुर्च्य-
 पदिश्रुतामिति । ततो हेतुरुच्यते । अविभागादिति । न तेषामेषां च
 विभागमुपलभाभे । अत एवैकशब्दत्वं, तांश्च त्रांश्चार्थानवगच्छामः ।

रच्छान्दसप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णाविहारसदसद्भावकृतरूपभेदादध्यायानः शायोपनीतानुप-
 नीतत्रैवर्णिकचातुवर्णप्रयोज्याप्रथोज्यत्वगुरुशुश्रूषाराधितगुरुसंप्रदाययदच्छाप्रयुक्तवाक्यत-
 दर्थान्यत्ववद्यादि पदपदार्थान्यत्वं लोकवेदयोस्ततो लौकिकानामेव व्यवहारोपनिपातादर्थ-
 वत्ता, वेदे त्दानर्थक्यान्न चोदनालक्षणो धर्मः । स्वरेण रूपभेदं मन्यते ।

अध्यायानध्यायतया वृत्रहननाद्यर्थयोगेन चापिदम्बवानयवदुच्छानहनवाक्यमङ्गः । सर्वेषा
 च वैदिकानामन्यत्वाच्च ततोऽपि पौर्वापर्येणार्थान्वगतिः । ग्राह्यत्वादिधर्मभेदनियतानियत-
 पदवाक्यरचनाद्वारा व्यपदेशरूपभेदाभ्या सर्वशुश्रूषानामर्थाना लौकिकाना वैदिकाना च
 भेद इति प्राप्तेऽभिधीयते—

प्रयोगचोदनाभावादेकत्वं तेषु गम्यते ।

तस्मात्सिद्धिः फलत्वाच्चेदविभागाद्भविष्यति ॥

भेदे सत्यपूर्वसर्ववैदिकपदानामनवगतसंबन्धत्वेनार्थशून्यत्वात्कित्याकारकसंसर्गात्म-
 कप्रयोगचोदनामामाव एव स्यात् ।

एकत्वे सति सद्भावादिति वा हेतुवर्जना ।

अर्थकत्वं प्रधानत्वाद्द्वयत्वभेदेऽप्युच्यते ॥

शब्दार्थैकत्वमिति वक्तव्येऽर्थैकत्ववचनं फलादेव शब्दैकत्वोक्तिमिदं मत्वैवमु-
 क्तम् । अथ वा वस्तुमात्रपर्यायत्वाद्द्वयसाधारण्याभिप्रायेणैवार्थैकत्वोक्तिः । प्रयोगचो-
 दनाभावमसङ्गः षरपसे स्वपसे वा तद्भावाभिद्धिर्वेदवादिनैव सह विभादेऽपरस्वते नाप्ये-

2. what you are pointing out as the useful purpose served by the two
 things is same; please point out some reason for regarding them as different.

अतो नान्यत्वं च वदामः । यच्चोक्तं य उचाना वहन्ति तै देवगवाः,
यद् घृतं तन्मधु, यो हिरण्यपर्णः स वनस्पतिरिति । नास्ति वचनं
यदुचानाना वहता गोत्वं ध्रूयात् । ये गावस्त उचाना वहन्तीत्येवं
तत् । यदि चानेन वचनेन गोत्वं विधीयते, उचाना वहन्तीत्यनुषादः
स्पात् । न चोचाना वहन्तः प्रसिद्धाः केचित् । ते नियोगतो विधा-
तव्याः । तेषु विधीयमानेषु न शक्यं गोत्वं विधातुम् । मिश्रते हि
तथा वाक्यम् । यदि चान्ये वैदिकास्तत उचानादीनामर्थो न गम्येत,
तत्र नतरा शक्येताविज्ञातलक्षणं गोत्वं विज्ञातुम् । न चोचानवहनव
चनमप्यनर्थकं, स्तुत्यर्थेनार्थवद्भविष्यतीति । एव घृतस्य मधुत्वं, हिर-
ण्यपर्णता च वनस्पतेः । तस्मात् एव शब्दा अर्थाश्च ।

नेत्यत आह—प्रयोजनमिदं तत्प्रमाणमभिवीयतामिति । तदुच्यते । प्रत्यभिज्ञारू-
पप्रत्ययविभागाज्जायमानोभयप्रमेयरूपाविभागाद्वा वाक्यतत्समूहमात्रनिबन्धनापन्नपदव-
र्णविपयत्वन्वयपदेशाविभागाद्वा तथोच्चारयित्वा स्थानकरणप्रयत्नाविभागाद्वा लक्षणविदा
वा बहुतरानुगमनाविभागादिति हेत्वर्थविरुद्धा ।

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दकत्व प्रतिष्ठितम् ।
एकशब्दोत्थितज्ञानग्राह्यत्वाच्चैकवाक्यता ॥
यथाश्रुतमवादीना चाऽपि वाच्यान्तरे श्रुति ।
अर्थरत्वाविरोधेन गुणमात्रान्यता परा ॥
यथा हि वामना गावो नराश्विपिटनासिका ।
वर्णप्रावरणाश्चान्ये नरार्थत्वाच्च न च्युता ॥
एव सत्येव गोत्वाद्यौ धर्मो यदि विलक्षण ।
नैतावताऽर्थभेदोऽस्ति विशेषानभिधानत ॥

न च या एव देवाना गावस्ता एवावश्य सर्वत्र वैदिकस्य गोशब्दस्य वाच्या
भवन्ति । मनुष्यगवीषु ऋषिणाटिसाधनेषु सुतरा प्रयुज्यमानत्वात् ।

एव हिरण्यपर्णत्व मेरी यदि वनस्पते ।
देवलोके तत्र शब्द किमर्थान्तरवाच्यम् ॥
यच्चैतद्भूतमम्माक देवाना माध्विद यदि ।
रसवीर्यादिभिस्तत्र न शब्दार्थोऽन्यथा भवेत् ॥
न च सर्वाप्रसिद्धत्वे गम्येनैकोऽपि कश्चन ।

अतोऽवश्यमेतेषामेव गवादीनां देवसंबद्धानामुत्तानवहनप्रतिपादनमिति वैकल्प्यम् । अप वा भूमिष्ठानामेव सत्त्वं केनापि गुणवादेन पृथिवीगोलकत्रैलोक्यधर्मिणीदिना वा पुराणोक्तं दृष्टिवशाद्येषु वयमुपादि देवान्प्रश्याम एवमद्यो शुपरिवर्तनाद्ययमपि लोको देवैरुपादि दृश्यत इति उत्तानवहनदृष्टिः । तस्मात्सोऽवेदयोरभिज्ञाः शब्दार्था इति सिद्धे ।

विचार्यते किमाकृतिः शब्दार्थोऽथ व्यक्तिरिति ।

द्वौ च पक्षानुपन्यस्तौ भाष्यकारेण यद्यपि ।
 व्याख्यातारमन्तथाऽप्यत्र कुर्युः पक्षान्तराण्यपि ॥
 नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुचिते ।
 संबन्धः समुदायो वा विशिष्टा वैक्येतरा ॥
 एते पक्षाः पुनर्योज्या व्यक्तिकीर्णाः परस्परम् ।
 लिङ्गकारकसंख्याभिः संहतासंहतात्माभिः ॥
 पुनर्जात्यादिप्राणां तादस्येवात्र योजना ।

प्रथमं तावदृष्टव्येषु दर्शयित्वा । गोशब्दस्यार्थः किमाकृतिरेव, व्यक्तिरेव, उताऽऽकृतिर्था व्यक्तिकीर्णा, अथाऽऽकृतिश्च व्यक्तिकश्च, किमुभयोः संबन्ध उत समुदायः, किमाकृतिविशिष्टा व्यक्तिरुत व्यक्तिविशिष्टाऽऽकृतिरिति । तथा किमाकृत्यैव विशिष्टः संबन्धः किं व्यक्त्यैव आकृत्या वा व्यक्त्या वा, अथ समुदायेनाप्याकृतिविशिष्टया व्यक्त्या, अथ व्यक्तिविशिष्टयाऽऽकृत्या, अथ परस्परविशिष्टाभ्यां ह्याभ्यामिति । तथा किमाकृत्यैव विशिष्टः समुदाय इत्याद्यापि पूर्ववदेव संबन्धविशिष्टसमुदायपक्षमात्रातिरिक्तं योजनीयम् । एवं किमाकृत्यैव विशिष्टः संबन्ध एव, उत व्यक्त्यैव, अथवाऽऽकृत्या वा व्यक्त्या वा, अथ समुदायेन किमन्यतरविशिष्टयाऽन्यतरया, अथोभ्यामप्यमित्येवं समुदायविशेषणत्वपक्षाः पूर्ववदेव योज्याः ।

एवं किं संबन्धेनैव विशिष्टाऽऽकृतिरेव समुदायेनैवाथ विकल्पमानाम्यामुत समुच्चिताभ्याम् । तथैतद्विशिष्टा किमाकृतिरेवाथ व्यक्तिरेव, अथ विकल्पिते किं समुचिते किमिति । तथा किमाकृतिविशिष्टसंबन्धविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ व्यक्तिविशिष्टसंबन्धविशिष्टाऽऽकृतिरेवाथ विकल्प उत समुच्चयः । एवं समुदायेनापि योज्यम् । तथा संबन्धविशिष्टव्यक्तिविशिष्टाकृतिरेवाथ संबन्धविशिष्टाकृतिविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ विकल्पोऽथ समुच्चयः । एवं समुदायविशिष्टपक्षाः ब्रह्मण्यितव्याः । तथा किं जात्येव विशिष्टेन संबन्धेन विशिष्टा व्यक्तिः, अथ व्यक्त्यैव विशिष्टेन संबन्धेन विशिष्टा जातिरेव विकल्पोऽथ समुच्चयः । एवं समुदायेनापि विशिष्टता योज्या । तथा किं संबन्धेनैव विशिष्टया अत्यैव विशिष्टा व्यक्तिरुतैवंविधया व्यक्त्यैव विशिष्टा जातिरेव विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

यदि लौकिकास्त एवार्थास्तदा संदेहः किमाकृतिः शब्दार्थोऽय
व्यक्तिरिति । का पुनराकृतिः का व्यक्तिरिति । इत्यगुणरूपेणा सामान्य-

भाष्यमाकृतिः । *Every substance, quality & action that falls under the
category of general individuals as the class (— common to all),*

एव समुदायेनैव विशिष्टयेत्यापि योगयिनयम् । एव जातिलिङ्गयोर्जातिकारणयो-
र्जातिसङ्गयोश्च प्रत्येक जातिव्यक्तिपक्षविरहितसमुच्चितपक्षोत्थान दर्शयित्वा व्यक्ते-
र्लिङ्गादीना च दर्शयितव्यम् । तथा लिङ्गसत्त्वा लिङ्गकारकसत्त्वा कारकयुगलान्यपि
विकल्प्य प्रत्येकद्वित्रिलिङ्गादिसहितैकजाति व्यक्तिविरूपास्त्रियोगपक्षयोगाश्रया दर्श-
यितव्या ।

एव शब्दस्वरूपस्य पुनर्जात्यादिभि सह ।
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चपट्वै सह विकल्पना ॥
एते चात्यन्तनिष्कृष्टा पक्षा यद्यपि न स्थिता ।
बुद्ध्या तथाऽपि भिद्यन्ते जातिद्रव्यगुणादिवत् ॥
सर्वत्रैन्द्रियलिङ्गाम्या भेद स्तोकोऽवगम्यते ।
शब्देन तु समूहोऽपि वस्तुभागो विभज्यते ॥
पदात्प्रमृति चैव या प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भने ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति ॥
अत्र चाऽऽकृतिरेवेति दृढ पक्षोऽयमेव ।
इतरे त्वन्यत सर्वे व्यक्तिपक्षानुदायिन ॥
व्यक्तौ निराकृताया च समन्ताना निराश्रिया ।
मुलभेति न सर्वेऽपी भाष्यकारेण दर्शिता ॥
न चैतस्मात् सन्त्येव न चैते निष्प्रयोजना ।
विकल्पिता हि जिज्ञासो प्रज्ञाविकसनक्षमा ॥
दर्शनेष्वपि सर्वेषु विचार नियते द्वयो ।
का शब्देनाऽऽकृतिर्यत्त चोरच्यते काऽनुगम्यते ॥

... अ—

विचारमुत्ससिद्धार्थ स्वरूप तावदेतयो
प्रश्नपूर्वमुपन्यस्य याथात्म्येन निरूप्यते ॥

ननु प्रथमपाठ एवाऽऽकृतेर्निरूपणात्पिनी प्रश्नोत्तरे मन्त्रप्रयोजने ।
उच्यते—

सत्यमेवाऽऽकृति पूर्व प्रत्यक्षेण निरूपिता ।

सम्मानाशङ्कया त्वत्र मामान्यात्मा निरूप्यते ॥

द्रव्यगुणकर्माणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति ।

द्रव्यादीनां च सामान्यं परापरविभागवत् ।
 वस्तुत्वं प्रथमं तत्र द्रव्यत्वाद्यपरं तथा ॥
 पुनर्वायुत्वतेजस्त्वजलत्वात्मत्वामिन्नता ।
 पृथिवीत्याद्यद्यत्वं च तद्व्यक्तिषु समाप्यते ॥
 वृक्षत्वात्परतक्षेष्टं शिशपात्वादि केवलम् ।
 शरीरत्वाच्च गोवाजिह्मितपुंस्त्वादि गम्यते ॥
 वामिकत्वादि आश्रत्वात्कर्मादिस्तु गुणो मतः ।
 हस्तित्वः द्रुमद्रादिदिङ्नागकुलजातयः ॥
 पुंस्त्वाद्वाक्षणवौण्डिन्यकठत्वादि समाप्यते ।
 तथा गुणत्वकर्मस्वरूपता जन्मतादि यत् ॥
 ततः शुद्धादि तद्द्रव्यक्तिगुणेषु प्रतितिष्ठति ।
 कर्मणामपि यागवहोमत्वादिविभागतः ॥
 अपर्यायस्मृतेरुक्तं पातुभिः प्रविभज्यते ।
 पुनर्विधानसंख्यारूपा गुणप्रकरणान्तरैः ॥
 अन्ये तु भेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्वते ।
 अपि वाऽव्यतिरेकान्यादेशादेरेकरूपता ॥
 रूपशब्दाविभागाच्च वक्ष्येत्येतद्धि जैमिनिः ।
 एवं प्रपद्यितं सर्वमर्थसामान्यमाकृतिः ॥
 न संस्थानं कृतो ह्येतदात्मादिगुणकर्मसु ।

सर्वेषु हि पार्थिवेषु यवादिघटादिषु संस्थानं भवेत् । अग्नितोयवाय्वाकाशादीनां तु पार्थिवद्रव्यपरिग्रहवशादाकारानुवृत्तिः कल्प्येत न स्वातन्त्र्येण, दिक्कालात्ममनसां तु गुणकर्मणा च न कर्मादिषु संस्थानं संभवति । सामान्यमात्रं तु सर्वस्वविशेषानुवृत्तिरूपं संभाव्यते । तस्मादेतदेवाभिषेकाकृतिलक्षणं नावगवरचनासंस्थानाकृतित्वमवकल्पते ।

संस्थानस्य च नाशित्वात्प्रतिय्यक्ति च भेदतः ।
 सामान्यव्यवहारित्वं नाऽऽकृतिरेवकल्पते ॥
 अथ संस्थानसामान्यमाकृतिरित्वेन गृह्यते ।
 अथादिष्वपि तुस्यत्वाद्भवेदाकृतिसंकरः ॥
 न चावान्तरसंस्थानं सर्वगोपिण्डवृत्ति यत् ।
 अथादिभ्यो निवृत्तं च गोशब्दात्मनर्त्नं भवेत् ॥

असाधारणविशेषा व्यक्तिः । कुतः संशयः । गौरित्युक्ते सामान्यप्रत्य
याद्, व्यक्तौ च क्रियासंबन्धात् । तदुच्यते।व्यक्तिः शब्दार्थ इति ।

तस्य ह्युपलक्षणमालोच्यमान न जातेरन्यल्लभ्यते ततश्च जातिरेव सामान्यमिति
न्यायेनाऽऽपद्यते । तेन प्रथमपाठे रुचकम्बन्तिः सर्वमानशोदाहरणात्मम्यानाकृत्वभिधा-
नाशङ्कासयादर्शनवदासीदित्येताभ्या प्रश्नोत्तराभ्या व्यावर्त्यते । अतश्च द्रव्यगुणकर्मणां
यावत्किञ्चित्प्राप्त्यक्तिम्य. सामान्यं तत्सर्वमाकृतिरेवेत्यभिप्रेत्य मात्रशब्दः प्रयुक्तः ।
असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति । के चिदाहुः । असाधारणा विशेषा एव व्यक्तिः ।
विशेषन्यतिरिक्तव्यक्त्यभावादिति ।

तत्तु नैव विशेषेभ्यो व्यक्तिरन्यैव हीष्यते ।

खण्डमुण्डादयः सर्वे विशेषत्वेन संमता ॥

ते चान्यत्रापि दृश्यन्ते तथा जात्यन्तरेष्वपि ।

शाबलेयादिभेदोऽस्ति तदपत्यान्तरेष्वपि ॥

खण्डमुण्डादयस्तावदन्त्या अपि व्यक्त्यो मन्त्येव गवयमहिषादिव्यक्तयश्च । शाबले-
योऽपि यथैकमथाऽन्योऽपि य शबलापत्यत्वेन गम्यते स सर्वः शाबलेयः । एतच्चो-
भयवर्णनिमित्तं वा यादृच्छिकं वा नामान्यत्रापि विनियोगवशाद्दूर्तत एव । तदपत्ये च
शाबलेय इत्यसाधारण्यपदेशानुपपात्ति । विशेषन्यक्तिशब्दयोर्बहुवचनैकवचनानयोः
सामानाधिकरण्यप्रयोगवचनभेदोप. । तस्मात्साधारणा विशेषा यस्या मा व्यक्तिरि-
त्येव व्याख्येयम् । ननु पूर्वोक्तिन न्यायेन स्रष्टादीनामपि बहुव्यक्तिसाधारण्याद्व्यक्ति-
व्यतिरिक्तानां चान्येषा केवलैकन्यक्तिगताना विशेषाणामसम्भवाद्बहुव्रीहिरप्यनुपपन्नः ।
उच्यते । नैव विशेषाणा प्रत्येकमभाषारणत्वमाश्रित्य व्यक्तिविशेषणत्वेनोपादानम् ।
'कथं तर्हि' साधारणरूपाणामप्येकद्विभ्रादिभेदेन क्वचिदुपलक्षणाना यदेकत्र पिण्डीक-
र्त्तानां ग्रहणं तदप्येकसाधारणविशेषत्वाभिधानम् ।

प्रविमत्ता हि ये दृष्टा दृश्यन्ते सहता पुन ।

पिण्डासाधारणत्वेन तैर्यक्तिरुपलक्ष्यते ॥

न केकस्या व्यक्तेः ये समुदिता दृष्टान्त एव व्यक्त्यन्तरेऽप्यन्यूनानतिरिक्ता दृश्य-
न्ते । य एवादृष्टपूर्वमन्मिन्समुदाये मंप्रति दृश्यते स एवासाधारणतामापादयति । अन-
न्तभेदाभ्वपि व्यक्तिषु नात्यन्तापूर्वविशेषणोपलक्षणोपादानं किञ्चिदुत्कर्षापकर्षमात्रेण
च सर्वत्रसाधारणोपलक्षणलाभात्परसामान्यपेक्षया च सर्वार्थेष्वन्तरेसामान्यानि
विशेषन्यपदेश प्राप्नुवन्ति । मघातावम्याथा च व्यक्तिविशेषणत्वात्तेषु विशेषशब्दः ।
एतच्च व्यक्तेर्विशेषाणामन्यन्त्वमपरिष्ठाप्यकारोऽपि वदत्येव, योऽर्थः सामान्यस्य

विशेषाणां चाऽऽश्रयः सा व्यक्त्तिरिति । तत्र केचिद्भोत्वादिषु विशेषत्वमङ्गीकृत्य सामान्यवाचिना शब्देनानभिधेयत्वाद्यदेव महासामान्यं सत्तावस्तुभावशब्दाभिधेयं तदेव शब्दस्वरूपव्यपदिच्छन्नं गोत्वादिविशेषव्यपदिच्छन्नं वा गोसत्ताख्यमाकृत्याभिधानपक्षे वाच्यमिति मन्यन्ते । यथाऽऽहुः—

अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गः सममाहुर्गवादिषु ॥ इति ।

तत्तु कक्ष्याविभागेन सामान्याना निरूपणात् ।

अयुक्तं न गवादीनां तत्र वाचकशक्तता ॥

प्रतिनियतार्थविषया हि शब्दानां वाचकशक्तिरर्थापत्त्या गम्यते । तत्रान्तरावान्तर-सामान्यवचनानां द्रव्यगुणरूपशब्दानामेव तावदसंकीर्णार्थत्वात्सत्तार्थत्वमनुपपन्नं किमुत दूरान्तरितार्थावगादिशब्दानाम् ।

सत्ताभेदे वदन्तश्च न शुद्धा सविशेषणाम् ।

वदन्तीत्यभिधानं हि शक्यं द्वेषाऽप्यसंभवात् ॥

शुद्धवचनत्वे तावत्सर्वेषामेकार्थप्रत्यायनात्पर्यायत्वप्रसङ्गः । पुनरुक्तत्वाच्चास्तिसा-
ब्दप्रयोगानुपपत्तिः ।

गौर्नास्तीति प्रयोगश्च विरोधान्नावरूपते ।

न हि सत्तैव नास्तीति कथं धित्संप्रतीयते ॥

देशकालाद्यपेक्षायामपि नैव सत्ताया नास्तित्वमभिधानं युक्तम् । विभुत्वमित्यन्त्या-
म्यां सर्वदेशकालव्यापित्वात् ।

रुदिशब्दश्च नैवायं लोकदृष्ट्या प्रतीयते ।

तेन द्रव्यादिसामान्यं सत्तेत्येतन्न युज्यते ॥

य एव ह्यस्तिशब्देन द्वितीये भावविचार उच्यते । ज्ञेयमनविपरिणामाद्यवस्थसर्व-
वस्तुषु विनश्यत्तापर्यन्तेषु वस्तुशक्तिप्रतिवर्तिर्दृश्यते । तेन यदि नाम महासामान्यम-
भिधेयं प्रतिज्ञायते ततो वस्तुत्वर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणमिति कामं वक्तव्यं
नास्त्वर्थ इति । न चावयवार्थापरित्यागेन सच्छब्दमहाशब्दौ वर्तेते इति मवच्छब्दवदेवा-

१ कक्ष्याशब्द कोष्ठवाची, द्रव्यत्वगुणत्वरूपमैतान्येकस्या सत्तावान्तरसामान्यकक्ष्याया, पृथिवी-
स्वादीनि द्रव्यत्वावान्तरसामान्यकक्ष्याया, रूपत्वादीनि गुणत्वावान्तरसामान्यकक्ष्याया च वर्तन्ते इति
कक्ष्याविभागे द्वेषः ।

२ तावदेऽस्ति विपरिणामने कथंतेऽपर्यायने विनश्यति इति निदर्शनाः पदभावाविचार
द्वेषः । अत्र यो परिणयदेन द्वितीयो भावविचार उच्यते स एव ह्यस्तेषु पुन्यदृश्यतेः ।

स्तीति सद्भाव सत्तेति न तु वैशेषिः परिभाषया यतो द्रव्यगुणकर्मसु सटिति प्रतीति सा सत्तेति । एवलक्षणा जाति प्रतिपत्तव्या ।

सेयमव्ययशब्देन वस्तुपर्यायवाचिना ।

भवत्साधारणार्थेन प्रसिद्धिरूपपादिता ॥

अस्तित्वमास्तित्वेव दृश्येते प्रत्ययौ यत ।

स वस्तुवचन शब्द आख्यातप्रतिरूपक ॥

अप्रतिपटित्वाद्धि नाऽऽख्यातात्त्वतलौ स्मृतौ ।

अम्बित्क्षीरा समासश्च तेन सद्भाविनेष्यते ॥

अम्बित्क्षीरा गौरिति तिङन्तसमासत्वेनानुपसख्यानादवश्यभाविप्रत्ययलक्षणद्वारसुबन्तत्वयोग्याययपठेन सह क्षीराशब्दस्यायपठार्थे बहुव्रीहिरभ्युपगन्तव्य । तत्र चायसदर्थवचन सक्षीरा गौरिति प्रत्ययोत्पादात् । ततश्च वस्तुनि सति च प्रयुज्यमानमस्तित्शब्दमुपलभ्य तदर्थानुसरणप्रत्यासन्न सच्छब्द च देवात्तलिति च स्वार्थिक देवतेति वसलमिहाप्यस्तिधातुवाच्यार्थविशिष्टकर्तृप्रतीतिमनङ्गीकृत्य शुद्धघात्वर्थमात्रवचनावेव सच्छब्दसत्ताशब्दौ गृहीत्वैव तार्किके कल्पित सच्छब्दवाच्या सत्ता महासामान्यमिति । तदुक्तात्तगमनेऽनादराच्च पदवाक्यविद्विरप्युपेक्षित प्रसिद्धमिवेमामवस्था प्राप्य गवादिशब्दवाच्यत्वेनापि सभाच्यते ।

न त्वर्थाद्रम्यमानम्य वस्तुत्वम्यापि वाच्यता ।

धर्मात्तरन्वृत्तेस्तु सत्ताया कुन एव सा ॥

वस्तुशब्दो हि रूढित्वाद्वाच्यत्विनात्यन्तराश्रितम् ।

सामान्य यद्ब्रवीत्येतद्रम्यतेऽर्थगवादिभि ॥

शुद्धाभिधानपक्षस्य दुष्टत्वात्तर्विशेषितम् ।

महासामान्यामिष्ट चेद्वाच्य तदपि दुर्लभम् ॥

यदेवाऽऽकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्षे व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षे वा निराकरणकारणतदत्रापि मुञ्चमम् । विशेषणस्य पूर्वतराभिधानप्रसङ्गात् ।

गोसत्ता चापि गोशब्दो यद्वि नाम त्रयीत्ययम् ।

गोत्रात्या वा विशिष्टा ता वदेद्व्यक्तिभिरेव वा ॥

१ तदुक्तं—यावदावद्विवादाय मुच्यते दीयते मन । अनवस्थादिपापण तावतावद्विहन्यते । इत्यनन न्यायन विरनिखाननश्यादिगतशब्दात्त्वच्छुद्धतस्याप्रतिष्ठितत्वन निराकृतस्यापि पुनः पुनश्च वन समापयितुमशक्यत्वात्तार्किकात्तस्या त गमने—समापने, अनादरादभियुक्तैरेवेति त्वात्प्रसिद्धसदिमां—युक्तयुक्त विवारावस्था प्राप्तमित्यर्थ ।

२ धर्मान्तरनि—जालाभ्यादमादमान्तमन्वेन—द्वितीयमावद्विद्वारत्वेन वर्तमानव्यादित्यर्थ ।

तत्र—

गोत्वनातिविशिष्टा चेत्तत्ताऽनेनाभिधीयते ।

उक्ताद्विशेषणादेव तत्सिद्धे सा विमुच्यते ॥

विशेषणमनभिधाय तद्विशिष्टविशेष्याभिधानासमवाहिशेषणम्य च विशेष्येणात्यन्तसं
बन्धात्पूर्वतराभिहितविशेषणमूतगोत्वसम्बन्धादेव सत्तावगमसिद्धेर्न तत्रामिधानशक्तिरल्प-
नायामर्थापत्तिरप्यम्ययाऽप्युपपद्यमानफलत्वप्रतिहता सती न प्रवर्तते । तथा व्यक्तिवि-
शिष्टसत्ताभिधानेऽप्येव एव निराकरणहेतु । अनित्यमन्वज्ञानानन्तशब्दशक्तिर्यत्प-
मिधानपूर्वकैकसत्ताभिधानकल्पनायाश्च केवलमन्यमिधानपक्षवदनुपपत्ति । यत्तु अप-
र्यदेवतास्वर्गं सममाहुरिति ।

तत्रामिधीयते—

नैवापूर्वादिशब्दानां सत्ता वाच्येत्वाम्यितम् ।

विशेषानेन तेऽप्याहुरर्थापत्त्यादिरल्पितान् ॥

केचिच्छ्रुतार्थापत्त्या केचिद्वाक्यदोषवाक्यान्तरपर्युपम्यापितार्थविशेषवचना एव
सन्तोऽत्यन्तात्यमिचारिस्वार्थद्वारेण सत्ता गमयन्तोऽनभिधायकत्वेनावधार्यन्ते न सत्ता
पदार्थो व्यभिचरतीति लक्षणयैव तेभ्यः सत्ताप्रतीति ।

कार्यसापर्यामि-ष्टादिनिर्मिश्रसुखसगति ।

सामान्येनाप्यपूर्वादि सत्तातोऽन्यत्तु लभ्यते ॥

सर्वपदार्थानामिव कार्यार्थापत्तिगम्यानि सामर्थ्यानि सन्ति यागादिजनित च पुसा
फलप्राप्तिसामर्थ्यमपूर्वशब्दवाच्य यागानुष्ठानात्पूर्वमभूतमनुष्ठानोत्तरकाल चापूर्वं जायत
इति यौगिकत्वादेवापूर्वशब्दाभिधान सर्वत्र लभ्यते । तथा ईदृशान्ति द्योतन्ते वा चन्द्रा
दित्याग्निप्रह्ननसत्तात्कारकादिरूपेण वायवश्च सततगत्या म्भूयन्ते सर्वैर्मन्त्रैरिति उवा
सुज्ञानशब्दसम्बन्धा विशेषरूपैरेवेति न सत्तागोचरत्व प्रतिपद्यन्ते । तथा स्वर्गशब्देनापि
नक्षत्रदेशो वा वैदिकप्रवादोराणित्रयाङ्गिकदर्शनेनोच्यते यथा हि वेदे ' ये हि जना
पुण्यकृत् स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतीषि नक्षत्राणि तथा नैव ज्योतिष्यन्त
पुण्यलोकं जयति ' इति । यद्वि वेतिहासपुराणोपपन्न मेरुष्टम् । अथ वाऽन्यथव्यति-
रेकाभ्या विभक्त केवलमेव सुख यत्सत्सरादिष्वनुभूयमानं तु सत्तावचनशीतोष्णसुस्नि-
धासाक्षिसम्पत्तद्वद्वरहितार्थापत्तिसिद्धदेशान्तरानुभवनीयं, तच्च यद्यपि तादृशमदृष्टपूर्वं
तथाऽपि मिथानुभवदेव विवेकेनोद्भूत्य स्वर्गशब्दार्थत्वेन ज्ञायमानं सत्ता गमयतीति
न तत्रमिधानमपेक्ष्यते ।

कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । ^{Killing} आलम्बनमोक्षणविशसनादीनां ^{cutting} प्रयो-
 गचोदना आकृत्यर्थे न संभवेयुः । यत्रोच्चारणार्थवयं,
de manger le regard et al "in case when the utterance is a
verb alone in the matter, the case may be taken as
 तेनापूर्वादिशब्दाधोः समाः सत्यं गवादिभिः ।
 स्वशब्दाभिहिताः सन्तः सत्तां लक्षयितुं समाः ।
 अतश्च नैव गोशब्दो गोसत्तामभिधास्यति ।
 गोस्वाख्याकृतिवाच्यत्वसंदेहात्तु विचार्यते ॥
 कुतः संशय इत्येतरकार्ययोग्यार्थनिर्णयात् ।
 व्यक्तिमात्रपदार्थत्वं मन्यमानेन चोद्यते ॥
 लक्ष्यते कार्ययोगित्वाद्भ्रम्यते व्यक्तिवाच्यता ।
 शब्दशक्त्यनुरोधात्तु नाऽऽकृतेर्व्यतिरिच्यते ॥
 शक्तिकार्यविसंवादादेव शब्दार्थगोचरात् ।
 किं समञ्जसमित्येवं नाविचार्यावधार्यते ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

प्रयोगचोदनाभावात्वाच्यार्था न तूभयम् ।
 अर्थकत्वं यतो युक्तमविभागाद् द्वयोर्नोतिः ॥
 नित्यं यथैव शब्दानामाम्नातानां प्रयोजने ।
 अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्चद्रोनावधारणा ॥
 एवं सर्वपदार्थानां वाच्यार्थप्रत्ययाङ्गता ।
 यथा सिच्येत्तथा कथं तेषां रूपनिरूपणात् ॥
 आकृतिर्यदि शब्दार्थः कस्य स्युः प्रोक्षणादयः ।
 केन चेज्येत न स्याग आकृतेरुपपद्यते ॥
 अमूर्ता ह्याकृतिर्नित्या नावघातादिभाननी ।
 तद्विधिः प्रतिषेधो वा तेनास्या नावकल्पते ॥

‘ ग्रीहीनवहन्ति ’ ‘ पशुं संज्ञपयति ’ ‘ सोममभिपुणोति ’ ‘ वावयति ’ सोमेन
 पशुना ग्रीहीद्विश्च यजन् इति यावन्त एवमस्यो विनास्मिन्मूर्तिमद्विषयाः संस्काराः
 प्रयोजनसिद्धयर्था वा तेषां प्रयोगचोदनाया आकृतावभावात्सत्तौ तु भावात्कार्यप्रधान-
 त्वाच्च पदार्थप्रतीतिर्विच्यधीनत्वाच्च सर्वपुरुषचेष्टानामवश्यं विधिविपक्षत्वयोग्यवाक्यार्थपू-
 रणसमर्थपदार्थकल्पनमङ्गीकर्तव्यम् । तथा यदापि ‘ ब्राह्मणो न हन्तव्यः ’ ‘ न
 कलञ्जं मक्षयिनव्यम् ’ इत्यादिप्रतिषेधाविधानं तदापि प्राप्तिपूर्वकत्वेन सापेक्षत्वा-
 द्यत्तौ च प्राप्तिमपवादादृतेष्वानधिकारात्सत्या प्राप्तावर्षकमेव स्यात् । तस्माद्येन

(आकृतिर्वाक्येति शिष्येण चर्चिता इति तस्मात् शिष्यकृतत्वं वाक्येति तस्मात्तन्त्रभाष्यसमेते ॥ ३१ ॥
न आकृतिः पदादिभिः संख्याभिर्युज्यते । तस्मान्नाऽऽकृतिवचनः ॥ ३१ ॥

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

यादि पशु^(Concretely)रूपाकृतः पलापेत अन्य तदूर्णं तद्रूपसमालभेत इति ।
यथाकृतिवचनः शब्दो भवेदन्यस्याऽऽलम्भो नोपपद्येत । अन्यस्यापि
पशुद्रव्यस्य सैवाऽऽकृतिः । तस्माद्द्रव्यक्तिवचन इति ॥ ३२ ॥

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्याचतयति । आकृतिः शब्दार्थः । कृतः । क्रियार्थ-
त्वात् । इयेनचित्तं चिन्वीत इति वचनमाकृतौ संभवति यथाकृत्यर्थः
इयेनशब्दः । व्यक्तिवचने नु न चयनेन इयेनव्यक्तिरत्पादयितुं
शक्यते इत्यशक्यार्थवचनादनर्थकः । तस्मादाकृतिवचनः ।

व्यक्तिस्त्वेवगुणा तस्माद्द्रव्यत्तेरेवाभिधेयता ॥

मम हि व्यक्तिशब्दत्वात्सिन्धत्येकार्थवृत्तित्वात् ।

तव त्वद्रयशब्दत्वाद्भेदेदो गवाश्ववत् ॥

जातिगुणविशिष्टव्यक्तिवचनत्वेन शुद्धव्यक्तिवचनत्वेन वा प्रत्यक्षे भवति सामाना-
धिकरण्यं, तच्च तत्र द्रव्यम् । एवविषयमपि सामानद्रव्यशब्दत्व त्वत्पक्षे न स्यादिति
नञा तदभावप्रसङ्गं दर्शयति । यत्तु भाष्यकारो विपरीतार्थेन द्रव्यशब्देनैव
तदाश्रयगुणलक्षणया नञश्चासमर्थसमासमङ्गीकृत्य न द्रव्याश्रयवचनं शब्दो भवेत् ।
आकृतिवादिन इत्याह । तदतिक्रिष्ट व्यधिकरणनिर्दिष्टगुणप्रयोगार्हं चेत्पुपेक्षितव्यम् ।
तत्रापि चैवमस्यार्थमात्रसम्बन्धो जना । इत्याश्रयस्य गुणस्य च शब्दोऽद्रव्यशब्द स
आकृतेर्निर्गुणत्वादेकवाक्यसम्बन्धो गोत्वशुक्रमित्यादिवत् प्रतिपद्यते । सामानाधिकरण्य
षोद्य तु स्वपक्षेऽप्यविशेषात्तदानीमप्यनुपपन्नमेवेति पूर्वव व्याख्या कर्तव्या ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

किं च नैवेष्टकामिराकृतिस्तपादनमभ्युपगतं यत् स्वभावात्कारण्यकारण्यद्रव्यममवा-
यित्वेनोपालम्भं स्यात्पिष्टपिण्डसिंहवत्साहृदयमपत्ति पक्षद्वयेऽपि चोदनार्थं । सा त्वाकृ-
त्यन्तरविलक्षणइयेनाकृत्या म्यात्र तु व्यक्त्यन्तरविलक्षणइयेनविशेषेणासाधारणेन वा ।
निर्विकल्पत्वात्सामान्यार्थेनोपपत्तेः व्यक्तिसाध्याहृदयमाविषेय, सर्वद्रव्येषु तुल्यत्वात् ।
एकव्यक्तिपरिग्रहाच्च व्यक्त्यन्तरेण साहृदयं न कार्यं स्यात् । तस्माच्चउद्येनचित्क्रिया

१ तै० स० (५-४-११) : ० " अन्यदर्शनाच्च " इति पूर्वपक्षानुपपत्तं भाष्य स्पष्टत्वाद्दुपेक्ष्य,
' आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ' इति सिद्धान्तानुपपत्तं ' इयेनचित्तं चिन्वीत ' इति वचनमाकृतौ संभ-
वतीति भाष्यं यथाशुकार्थमसंगतमित्य मन्वानो दुष्टत्वेन बुद्धित्वं न्ययितुमुपपन्नाने—किंचेत्यादिना ।

ननु इयेनव्यक्तिभिश्चयनमनुष्ठास्यते । न साधकतमः इयेनश्च
 ब्दार्थः, ईप्सिततमो हासौ इयेनशब्देन निर्दिश्यते । अतश्चयनेन इयना
 निर्यतयितव्यः । स आकृतिवचनत्वऽवकल्प्यते । ननूमयत्राक्रियाया
 असंभव एव व्यपदिश्यते । नाऽऽकृतिः शब्दार्थः । कृतः । क्रिया न
 संभवेदाकृतौ शब्दार्थे, व्रीहीन् प्रोक्षति इति । तथा न व्याक्तिः शब्दार्थः,
 क्रियैव न संभवेद् व्यक्तेः शब्दार्थत्वे, इयेनचितं चिन्वीत इति । यदप्यु-
 च्येत व्रीहीन् प्रोक्षति इति व्यक्तिलक्षणार्थाऽऽकृतिरिति, शक्यमन्य-
 प्रापि इयेनचितं चिन्वीत इति वदितुमाकृतिलक्षणार्था व्यक्तिरिति ।
 किं पुनरत्र ज्यायः । आकृतिः शब्दार्थ इति । यदि व्यक्तिः शब्दार्थो
 भवेद्, व्यक्तयन्तरे न प्रयुज्येत । अथ व्यक्तयन्तरे प्रयुज्यते, न तर्हि
 व्यक्तिः शब्दार्थः सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरित्युच्यते । नैप
 दोषः । व्यक्तयन्तरे सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्त एव प्रवर्तिष्यते ।
 यदि व्यक्तयन्तरे सर्वसामान्यविशेषविमुक्ते प्रवर्तिष्यते, सामान्यमेव तर्हि
 तत् । नर्युच्यते । यो ह्येव सामान्यस्य विशेषाणां चाऽऽश्रयः, सा
 व्याक्तिः । व्यक्तिवचनश्च शब्दा न सामान्ये, न विशेषे वर्तते, तेषां
 त्वाश्रयमेवाभिदधाति । तेन व्यक्तयन्तरे वृत्तिरदोषः । न हि तत्सामा-
 न्यम् । यदि व्यक्तयन्तरेष्वपि भवति, सर्वसामान्यविशेषविमुक्ताया-
 मश्वव्यक्तौ गोशब्दः किमिति न वर्तते । आह—येष्वेव प्रयोगो दृष्ट-
 स्तेषु वर्तिष्यते न सर्वत्र । न चाश्वव्यक्तौ गोशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः ।
 तस्मात्तत्र न वर्तिष्यते । यदि यत्र प्रयोगो दृष्टस्तत्र वृत्तिः अयं जातार्यो
 गार्थे प्रथमप्रयोगो न प्राप्नोति तत्रादृष्टत्वात् । सामान्यप्रत्ययश्च न
 प्राप्नोति, इयमपि गौरिति, इयमपि गौरिति, इयं वा गौरिति, इयं वा
 गौरिति इत्याह । भवति तु सामान्यप्रपयोऽदृष्टपूर्वायामपि गोव्यक्तौ ।

एयक्तौ शब्दार्थे न संभवति । न साधकतम इति । न ह्येवं स्मृतिः इयेनैश्वर्यत ३
 इयेनचिन्, कर्मण्यन्यांस्यायाम्' इति हि सा । इयेन चयनेन साधयेदितोप्सिततमत्वम्
 तत्रापि मुह्यसाप्तमवारसादृश्यपरिमहः असाधारणे शब्दप्रवृत्त्यसंभवात्' अद्यपदेइयत्
 १ अत्र च, दृष्टकामिथोदसानं इयेनसदर्थं नयनेन संपादयेदित्येवं विषयौ भाष्यकाराणा
 निश्रेणः । न तु यथाश्रुतः इयेनान्विन्यस्योद्यनेनोन्पादयितुसत्त्वेरिति ।

३ पा० सू० (३ । १ । १२) । ३ असाधारणे पारम्येतराऽऽकृतिरित्यन्तो वार्तिकम्
 यथा व्याहृति शब्दायं दयारभ्य—अत्रैव भाष्यविनुमिग्यन्ताप्यभ्यन्यान्वयानार्थलक्षणायावत्प
 पितरः ।

तस्मान्न प्रयोगापेक्षो गोशब्दो व्यक्तिवचन इति शक्यत आश्रयितुम् ।
 एवं तर्हि शक्तेः स्वभाव एषः, यत् कस्यांचित् व्यक्तौ वर्तते, कस्यां-
 चिन्न यथा अग्निरूपः, उदकं शीतम्, एवमेतद् भविष्यतीति । नैवं
 सिध्यति । न ह्येतद् गम्यते कस्यांचिद् व्यक्तौ वर्तते, कस्यांचिन्नेति ।
 सत्यमत्तं । गोत्व लक्षण भविष्यतीति । यत्र गोत्वं तस्यां व्यक्ता-
 विति । एवं तर्हि विशिष्टा व्यक्तिः प्रतीयेत । यदि च विशिष्टा, पूर्व-
 तरं विशेषणमवगम्येत । न ह्यप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्येतुम-
 र्हन्तीति । अस्तु विशेषणस्वेनाऽऽकृतिं वक्ष्यति विशेष्यत्वेन व्यक्तिम् ।
 न ह्याकृतिपदार्थकस्य व्यक्तिर्न पदार्थो, व्यक्तिपदार्थकस्य वा नाऽऽ-
 कृतिः । उभयमुभयस्य पदार्थः । कस्यचित् किंचित् प्रधान्येन विव-
 क्षितं भवति, तेनात्राऽऽकृतिर्गुणभावेन, व्यक्तिः प्रधानभावेन विवक्ष्यत
 इति । नैतदेवम् । उभयोरुच्यमानयोर्गुणप्रधानभावः स्यात् । यदि चात्राऽऽ-
 कृतिः प्रतीयते शब्देन, तदा व्यक्तिरापि पदार्थ इति न शक्यते वदि-
 तुम् । कुतः । आकृतिर्विही व्यक्त्या नित्यसंबन्धा, संबन्धिन्यां च तस्या-
 मवगतायां संबन्धन्तरमवगम्यते । तदेतदात्मप्रत्यक्षं, यच्छब्द उच्चरिते

च, सर्वप्राविशेपात्, सामान्याकारेण च निरूपणे विकल्पात्, व्यापकापेक्षया, व्याप्य-
 सामान्यस्य नैव विशेषव्याप्यापेक्षयेतरत्राऽऽकृतिः । तत्र विशेषपक्षे संबन्धानन्वारुपानव्य-
 भिचारसामान्यबुद्ध्यभावप्रत्यर्थशक्तिकल्पनादयो दोषाः । न च यत्र संशयस्तत्प्रत्यर्थं
 भवतीति निर्विषयता शब्दस्य । एतेन स्वतन्त्रोभयामिधानमार्गः प्रत्युक्तः । व्यक्तिवि-
 शिष्टाकृतिमार्गोऽपि 'नागृहीताविशेषणा' इति न्यायाद्व्यक्तेः प्रथमग्रहणप्रसङ्गात् संबन्ध-
 समुदाययोरपि स्वरूपप्रत्ययभावात्सर्वत्र चाविशेषादवश्यं संबन्धिसमुदायिविशेषणताऽ-
 म्युपगन्तव्या भवति । तत्रापि शक्तिप्रयकरूपना । व्यक्त्यंशे चोक्तदोषप्रसङ्गः । न च
 व्यक्त्याकृत्योर्भिन्नकार्ययोर्गुणप्रधानानानावस्थयोः समुदायोपगमनं युक्तम् । अनस्यन्तमेदाश्च
 भिन्नमर्थं संबन्धसमुदायौ न युक्तौ । आकृतिविशिष्टोऽपि व्यक्तिविशेषो नैव प्रतीयते ।
 व्यक्तिविशेषबुद्ध्यभावाद् व्यक्तिमात्रमिति चेन्न । तदानीं तस्याऽऽकृतितोऽन्यत्वेनानिरू-
 पणात् । मात्रशब्दो हि सामान्यवाचीत्याकृतिरेवोच्यते । नानाकारेषु च वस्तुषु तज्जे-
 दानुसारित्वाच्छक्तीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोत्वाकारानिबन्धनैव गोशब्दाच्चयत्त्वशक्ति-
 र्गम्यते तदेकाधारसामान्यान्तरावगतिर्विशेषाकाङ्क्षा वेत्यर्थव्याप्यव्याप्तिभ्याम् । अनस्य-
 न्तव्यतिरेकाच्चाऽऽकृतेरमूर्तत्वाद्याश्रयदोषाप्रसङ्गः । सा हि प्रतीयते निष्कृष्टरूपा, क्रिया-
 योगिनी तु व्यक्त्युपेता मवत्येवेति प्रोक्षणवेशणादि तु न कथंचिन्न समवति । विश-

व्यक्तिः प्रतीयत इति । किं शब्दादुताऽऽकृतेरिति विभागो न प्रत्यक्षः
सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । अन्तरेणापि शब्दं य आकृतिमव-
बुध्येत, अवबुध्यतेवासौ व्यक्तिम् । यस्तु चरितेऽपि शब्दे मानसादप-
Concise description

षारात् कदाचिदाकृतिं नोपलभेत न जातुचिदसाविर्मा व्यक्तिमवगच्छेत १५३१
* (and the result) is conclusion from their premises is that it is the loss that a
statement by the work & its logical form to the individual follows only from the object
of the work)

सनाद्यपि तु व्यवस्थव्यतिरेकापेक्षया संभवत्येव । तथा हि—पञ्चादिष्वपनीताङ्केषु विशेष-
पबुद्धयभावात्सामान्यरूपैव विशसन्यादिविशिष्टा बुद्धिर्दृष्टा । नन्वेवमनित्याऽऽकृतिः स्यात् ।
तेनानिनेष्टैव । आश्रयान्तराविनाशास्तु सर्वस्यविनाशोऽवश्यमेवैष्टव्यः । तेन यत्तत्त्वन्मा-
त्रमेव तस्य विनाशोऽनेकदेशस्य तु न कर्तव्यविनाशः स्यादित्युभयया व्यवहारः ।
अत्यन्तव्यतिरेके तु नैष घर्माविधिविषयो व्यवतिष्ठेन । न च पशुत्वममूर्तत्वात् । तद्वि-
पल्यते तु यद्द्रव्यं तद्द्रव्यत्वाद्यते न ताद्रूप्येण गम्यत इत्येकार्थसमवायाव्यापकत्वाच्च
द्रव्यं गमयितव्यं, तत्राप्यमूर्तत्वे दोषः । आश्रयोपलक्षणञ्च द्रव्यमात्रप्रसङ्गः । विशेष-
पशुत्वस्य वा द्रव्यत्वस्य वाऽव्यापकत्वाद्गम्यः । न वाऽप्रतीतं विधिना मेवध्यते ।
न च यत्र संशयस्तत्रप्रतीतम् । न चान्यत्रोक्तो घर्मास्तत्रासंभवादन्यत्र कार्यः । तस्मान्न
सामान्यकृतो विशेषेषु युक्तः, विशेषा अपि व्यपदेशात्सामान्यमेवेत्यमूर्तता । असाधा-
रणेन तु नैव व्यवहारस्तस्मादनिरूप्यो घर्मानिधिविषयः । सामानाधिकरण्यादि च प्रसि-
द्धिविपरितं लक्षणया कल्प्यम् । मान्यकरणेण तु व्यतिरेकाभ्युपगमेनाऽऽश्रयमात्रगति-
रुक्ता, विशेषरूपा न कदाचिद् व्यक्तिः प्रतीयते । योऽप्याश्रयाश्रयिभावः सोऽप्यौ-
पचारिकः । सामान्याच्च विशेषलक्षणं तत्र नाऽऽश्रयितव्यम् । आक्षेपमात्रमावाद्य
वैतद्विषय एवायं प्रपद्यः । किं शब्देनाऽऽकृत्या वेति । अन्वयव्यतिरेकाम्यां चाऽऽकृ-
त्येति निर्णयः । यो हि घूमादिप्रसक्तं प्रतिपद्यते तस्य तैश्चण्येऽप्याकाङ्क्षा सिद्धा ।
मानसादप्यव्यतिरेकं । यो हि जाड्यात्सामान्यवाचितां हित्वा कंचिदेव विशेषं यत्र
संबन्धानुभवस्तं वाच्यं मन्यते तस्य सामान्याप्रतीतिर्न विशेषान्तरापेक्षा भवति । अथ वा
यथा शब्दात्स्वतन्त्रमाकृतिं बुध्यते नैवं कदाचिदाकृतिमबुद्ध्या व्यक्तिमिति । केन तर्हि
गोत्वगोशब्दयोर्विशेषः । व्यतिरेकादास्थकत्र विवक्षा । गोत्ववानिति तु स्फुटं प्रत्ययेन
जातिमद्विधानं विभागोपपत्तेः । सामान्यस्य बोधलक्षणत्वात्त भेदपक्षदोषः । भेदाना-
मेव चायं प्रत्येकं सर्वेषां वाचकः । यस्तु प्रादीयमान्ये संनायः स संख्याधारविषयः ।
उद्दिश्यमानेषु निर्णय एव । गवादिशब्दग्रहणं मर्षनामाद्यतशब्दानामन्तर्भावार्थम् ।
प्रयोजनं सामान्यविशेषशब्दयोरेकविषयत्वात्सामान्यविशेषस्य विशेषविद्येनाभायः पूर्व-
पक्षे । एवं वा—

गौरित्येवविवा शब्दा भावुत्वेन निरूपिता ।
 तेषामेवाभिधेयेऽर्थे ध्यापार हेति चिन्त्यते ॥
 त्रुविधे पदे चात्र त्रिविधम्यार्थनिर्णय ।
 त्रियने मशयोत्पत्तेर्नापमर्गनिपातयो ॥
 तयोरर्थाभिधाने हि याभारो नैव विद्यते ।
 यदर्पद्योतकां तां तु वाचक स विचार्यते ॥
 वाचकत्वेऽपि पाश्चात्यमनुयात्येवमादिषु ।
 प्रतीयते विशेषो य सशयेन म नाऽऽप्यते ॥
 यदि द्वयद्वये बुद्धिनिपातोच्चारणद्भवेत् ।
 तन्नो विचारो जायेत न मामान्यारिग विना ॥
 आस्थानम्यापि नन्वत्र न युक्तार्थविचारणा ।
 द्विनीयादाविय यम्मास्मिन्नेण करिष्यते ॥
 कः पुनर्भाव इत्यादां विवेकेनार्थनिर्णय ।
 आख्यातम्य कृतम्नेन तच्चिन्ता नोपपद्यते ॥
 प्रत्ययार्थम्य भावम्य वाच्यना प्रतिपादिता ।
 प्रकृत्यर्थविवेकार्थ विचार त्रियनेऽधुना ॥
 प्रत्ययम्यापि वा तत्र भावार्थत्वे निरूपिते ।
 सामान्य वा विशेषो वा किं वाच्यमिति चिन्त्यते ॥
 या चोक्ता माप्यकारेण यागादेरभिप्रेयता ।
 मिद्धा सेह विवेकार्थ तत्र भावम्य भाषिता ॥
 यज्याद्यर्थेऽपि वा वाच्ये किं मामान्यविशेषयो ।
 अभिवेत्प्रमिति प्राप्ता चिन्ता कर्तुं त्रियापदे ॥
 अपूर्व भावशब्देभ्यो द्रयादिभ्य किमिष्यते ।
 एषा नत्र च चिन्तोक्ता शेषा प्रामद्विकी कया ॥
 नामाम्यानपदे नेन कर्म्यार्थम्याभिवापके ।
 किमाहनेन न्यत्तेरिति चिन्ता प्रवर्तते ॥
 प्रयोगम्य प्रतीनेश्च नुन्यत्वच्छब्दशेषे ।
 स्थितिनशाभिधानाच्च सशय प्रतिभानि न ॥

कथं लक्षणसम्बन्धाद्यन्ताया प्रकृतेन वा ।
 स्मृतिमूलविचारेण वक्तव्यं त्विदमादित ॥
 इयं प्रासङ्गिकी चिन्ता साधुशब्दे निरूपिते ।
 उदाहृतस्य तस्यैव क्रियतेऽर्थविनिश्चय ॥
 वक्तव्यं पूर्वमर्थश्चेच्छब्दरूपनिरूपणात् ।
 न हि वाच्यमाभिज्ञाय साधुत्वमवधारयते ॥
 अनिश्चितेऽपि वाच्यत्वे व्यक्त्याकृत्योर्विवेकत ।
 साधुत्वं शक्यते ज्ञातुं तेन वाच्यमिहोच्यते ॥
 वाच्यमत्र हि साधुत्वमविज्ञाते न स्म्यते ।
 न चाऽऽकृत्या न च व्यक्त्या विना तत्रोपपद्यते ॥
 अथ धौकेन मार्गेण सर्वा न्याकरणममृते ।
 प्रमाणमिति सिद्धस्य किञ्चिदत्र विचारयते ॥
 व्यतिर्वाच्येति विज्ञानं न सन्मूलमसमवात् ।
 तेन न्याकरणेऽर्थादम् न प्रमाणं ममृतेर्मता ॥
 स्मृतेभ्योनापवादोऽयं प्रामाण्यस्य कश्चित्कृत ।
 युक्तो लक्षणपाठस्या पूर्वाया चापि चिन्तया ॥
 ननु चाऽऽकृतिपक्षेऽपि त्यक्तावेव क्रियाक्रिये ।
 शब्दार्थे समवात्तेन निमर्षेणा विचारणा ॥
 यद्यप्येव न भेदोऽस्ति वेगार्थस्तरणे नृणाम् ।
 तापि विप्रेभ्य इत्यादौ फलं लोके भविष्यति ॥
 व्यक्तिपक्षे विवक्ष्य म्यात्कौण्डिन्ये दधितत्रयो ।
 सामान्यवाक्यदौर्बल्याच्च न्येवेतरत्र तु ॥
 वेदेऽपि च विशेषोऽस्ति श्रीहिमोक्षणचोदके ।
 दधेत्यादिषु भेदश्च जायते होमचोदके ॥
 प्रोक्षणं पूर्वपक्षेऽपि धर्तव्यं लोकिकेष्वपि ।
 श्रीहिपु श्रुतिसामर्थ्याद्वाधिरवा सानिधेरुमम् ॥
 प्रकृतेष्वेव सिद्धान्ते श्रुतिसानिध्यगुप्रहात् ।
 तत्रापि कृत्स्नमस्त्येव व्रीहित्वं हि श्रुतीरितम् ॥
 एव होमेऽपि दध्यादौ प्रकृतेऽप्रकृतेऽथ वा ।
 प्रकृते श्रुतिवाच्यस्य होमत्वमपि न भवति ॥

लोपपत्तिकमन्यञ्च वक्तव्यमनया दिशा ।
 कर्तव्या तेन यत्नेन चिन्तेषु सप्रयोजना ॥
 ननु गौरितिशब्दादां सर्वमेतद्विचारितम् ।
 तेन तेन गतार्थत्वात्पुनश्चिन्ता न युज्यते ॥
 आकृतेरभिधेयत्वप्रतिज्ञा केवला कृता ।
 तत्रेदानीं सहेतुत्व तस्या एवाभिधीयते ॥
 यथा चाऽऽकृतिरित्यादौ माप्यकारेण बोधितम् ।
 पुनरस्या प्रतिज्ञाया हेतुरप्यभिधास्यते ॥
 यद्वोक्तमत्र सद्भाव शब्दार्थत्वमिहोच्यते ।
 या तु शब्दार्थता प्रोक्ता सेह सिद्धा न चिन्तिता ॥
 उक्ते चाऽप्यभिधेयत्वे जाते सद्भावासिद्धये ।
 व्यक्तिर्वाच्या न वेत्येतदगतायै विचार्यते ॥
 एतच्चिन्ताप्रसिद्धयर्थमिदं तावद्विचार्यते ।
 शब्दार्थौ लौकिकौ वेदे किमन्याविति सशब्द ॥
 एकत्वे सति कर्तव्यो विचार शब्दवाच्ययोः ।
 भेदे तु सशयामावाञ्च चिन्तावसरो यत ॥
 शब्दार्थेन न कार्यं हि व्यवहारेऽर्थलक्षणे ।
 लौकिकव्यवहारार्थं तेनेदं न विचार्यते ॥
 वेदे तु प्रत्यभिज्ञाने शब्दार्थविषये सति ।
 विवेकं शक्यते ज्ञातुं प्रतीतिर्वाच्यगन्गयो ॥
 अलौकिके च शब्दार्थे वाच्यवाचनरूपयो ।
 अज्ञातयोर्न जायेत सदेहो वाच्यवस्तुनि ॥
 तेन प्रतीतशब्दार्थे निर्णयार्थमिदं पुरा ।
 एकत्व विद्यते नेति चिन्त्य शब्दाभिधेययो ॥
 सार्याभावादिति हेतुननु स्पष्ट निरूपितम् ।
 शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानालान्यनोच्चारणान्तरे ॥
 अभेदकारणं चात्र प्रत्यभिज्ञानमेव ते ।
 अन्यत्तूपवयत्वेन तेन चिन्ता न युज्यते ॥

छाँकिकेष्वेव शब्देषु तत्रामेदः प्रसाधितः ।
 वैदिकानामभेदार्थं चिन्तनीयमिदं पुनः ॥
 व्यपदेशादिभेदाच्च कथं भेदो न जायते ।
 तत्रानुक्तमिदं वक्तुं विचारोऽयं प्रवर्तितः ॥
 एकत्वेऽपि च शब्दस्य सिद्धे तत्रैह चिन्त्यते ।
 किमर्थं मिथते नेति तेनाप्युपनख्यतता ॥
 अर्थाभेदे च चिन्तेयं शब्दाभेदे तु सत्यपि ।
 पठते कस्य वाच्यत्वं व्यक्त्याकृतयोर्हयोरपि ॥
 व्यपदेशादिभेदेन शब्दे च प्रत्यभिज्ञया ।
 भेदाभेदनिमित्ताभ्यां क्रियते संशयोद्भवः ।
 किं प्राग्मुच्यते मितौ शब्दार्थौ लोकवेदयोः ॥
 व्यपदेशस्य भिन्नत्वादाख्याया लक्षणस्य च ।
 स्वरोच्चारणभेदाच्च लोपन्वत्यदृशनात् ॥
 स्वरूपादिशब्दैश्च स्पष्टभेदैः सह श्रुतेः ।
 अनव्यायादिभेदाच्च शूद्रोच्चारणवर्जनात् ॥
 अश्रवाद्यादिशब्दानां स्पष्टार्थान्तरदर्शनात् ।
 अग्न्यादीनां च भिन्नत्वं माप्ये यदभिधीयते ॥
 तद्बुक्तं क्रियाभेदे कर्तृभेदो हि नेष्यते ।
 हन्ति कर्तृत्वप्रसंगे पदार्थेभ्यः प्रतीयते ॥
 अशाब्दे वह्निशब्दस्य तद्वाच्यं कथमुच्यते ।
 हननं किं कृतं नेति प्रमाणं चात्र नास्ति नः ॥
 असत्ता कथमन्यत्वं कर्मणास्तः प्रतीयते ।
 अपूर्वं वृत्रशब्दार्थे क्रियाशब्देऽप्यलौकिके ॥
 हानिकर्तारि वह्नित्वं कथमभ्यवसीयते ।
 स्तुतिमात्रपरत्वाच्च न वह्नित्वं विधीयते ॥
 आक्रियत्वाच्च मात्पर्योक्तवन्तैरित्यभिराम्यते ।
 तेनोक्तस्यैव शब्दस्य त्रिवृत्तादेर्नवादिषु ॥
 वृत्तिर्येष्वपूर्वेषु वक्तव्या भेदमिदमेव ।
 यत्कर्तव्यमिदमित्याह रूपभेदं क्रियाश्रुतेः ॥
 तदसत्यं न शब्दस्य भेदोऽर्थगुणधारितः ।

• लोकवेदयोः शब्दार्थानामन्यत्वं विरुद्धसत्त्वं भाष्यघात इति शेषः ।

तेन स्वरादिभेदेन वक्तव्या भिन्नरूपता ॥
 पूर्वोक्तैर्नैव मार्गेण नार्थभेदनिबन्धना ।
 तस्माच्छब्दार्थयोर्भेद स्पष्ट इत्यवधारिने ॥
 तावैव वेदे शब्दार्थो लोके याविति भाष्यते ।
 वेदस्यैव प्रसज्येत सकलभ्याप्रमाणता ॥
 अविज्ञातार्थसयोगात्स्थितप्रामाण्यबाधया ।
 प्रयोगस्याग्निहोत्रादेश्चोदनायाश्च जायते ॥
 अमाव प्रत्ययार्थस्य विभेरप्रतिपादनात् ।
 अर्थान्तरे च शब्दस्य न प्रयोगो विधीयते ॥
 वेदेनाशास्त्रहेतुत्वात्सबन्धस्येति हि स्थितम् ।
 किं चाविमक्तरूपत्व प्रत्यभिज्ञायते स्फुटम् ॥
 वैदिकेष्वपि शब्देषु प्रत्यक्षेण पुन पुन ।
 यद्वा विभागशब्देन शब्दस्योच्चारणे सति ॥
 गोत्वबुद्धे समानत्वात् भेद इति कर्त्तव्यते ।
 लक्षणस्याविमक्तत्व शब्दानां वेदमुच्यते ॥
 सर्वथा शक्यते भेदो न वक्तुं शब्दवाच्ययो ।
 एकत्वे याज्ञिकानां च प्रसिद्धिरनुगृह्यते ॥
 मामिहा चापि वेदार्थत्वनिर्णयकारणम् ।
 व्यपदेशादिभेदैश्च न भेदोऽत्रानुमीयते ॥
 प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाते वेदशब्देऽन्यरूपता ।
 व्यपदेशादिभेदश्च स्वरभेदादिकारित ॥
 स्वरावयवश्च भिद्यन्ते वेत्वात्किमिहोच्यते ।
 स्वरूपपादिशब्दानामन्यत्वेनेतरत्र च ॥
 नान्यत्वं युज्यते बाधात्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया ।
 वचनाद्धर्मभेदस्तु दूद्रवर्जितताऽपि वा ॥
 घर्मावुच्चारणभ्येती न शब्दस्य स्वरश्च य ।
 अश्ववालान्तिशब्दार्थभेदे वचनकारिते ॥
 न च भिन्नत्वमन्येषु प्रज्ञातार्थेषु युज्यते ।
 उत्तानानां च केषांचिद्ब्रह्मता न विधीयते ॥

गोत्वं तेषामसिद्धत्वात्पदार्थाग्रहणादपि ।
 विधेरन्यस्य शेषत्वात्स्तुतिरेपाऽवगम्यते ॥
 उत्तानेत्यादिका तेन नातो भेदः प्रतीयते ।
 तस्माद्यापेव शब्दार्थो लोके पूर्वं निरूपितौ ॥
 वेदे तावेष विज्ञेयाविति भिन्नं प्रमाणवत् ।
 यद्वा चैवं तदा युक्ता चिन्तेयं क्रियतेऽधुना ॥
 किमाकृतेः पदार्थत्वं किं व्यक्तेः किं द्वयोरिति ।
 बहवः प्रतिभान्त्वत्र पक्षाः प्रतिपदं च ये ॥
 ते च सर्वेऽभिधीयन्ते व्यामोहविनिवृत्तये ।
 गौरित्युच्चरिते सप्त वस्तूनि प्रतिभान्ति नः ॥
 नातिर्व्यक्तिश्च संबन्धः समूहो लिङ्गकारके ।
 संख्या च सप्तमी तेषामष्टपक्षी द्वयोर्द्वयोः ॥
 किं जातिरेव शब्दार्थो व्यक्तिरेवाथ बोधयम् ।
 किं विकल्पोऽयं संबन्धः समुदायो निरूप्यताम् ।
 जातिर्व्यक्तिविशिष्टा वा व्यक्तिर्जातिविशेषिता ।
 जातिसंबन्धयोरेवं सामान्यसमुदाययोः ॥
 जातिकारकयोश्चैवं संख्यासामान्ययोरपि ।
 लिङ्गसामान्ययोरेवमेकैकस्येतरैः सह ॥
 अष्टौ पक्षा निश्चोक्तन्याः पदभिः प्रत्येकमुक्तवत् ।
 एवमानन्त्यमेतेषां पक्षाणामिह गम्यते ॥
 पूर्वपक्षेऽपि चत्वारो भाष्ये चैते प्रदर्शिताः ।
 व्यक्तेरेवाभिधेयत्वं द्वयोर्वा स्वप्रधानयोः ॥
 व्यक्तेर्जातिविशिष्टाया विपरीतमथापि वा ।
 उपन्यासेन चैतेषां ज्ञेयाः सर्वे प्रपञ्चिताः ॥
 निराकरणद्युक्त्वा च निषिद्धा इति नोदिताः ।

तेनाऽऽद्यौ द्वावेष पक्षौ विचार्येते किमाकृतिः शब्दार्थो व्यक्तिरिति । भाष्यकारेण च
 संशयकारणमुक्तं सामान्यप्रत्ययत्वात्त्वन्तौ च क्रियेत्संभवादिति । एतद्युक्तं,
 व्यक्तेरपि प्रतीयमानत्वात्कथं जातिरेव प्रतीतिरुपन्यस्यते । यदि च व्यक्तिर्न संप्रतीयेत
 ततः संशय एव न स्यात्किमभिधीयतेऽनेनेति । न च क्रियासंपन्नोऽभिधेयत्वे कारणं

व्यक्त्यन्तराणामपि प्रसङ्गात् । तेन पूर्वोक्तमेव सशयकारण मन्तव्यम् । प्रयोगप्रतीत्यो साधारणत्वाच्छास्त्रान्तरे व्यक्तिसाम्युपगमात्सशय । यद्वा शब्द उच्चारिते सामान्य-प्रत्ययाद् व्यक्त्याकृत्यो सामान्यात्तुल्यात्प्रत्ययाद् व्यक्तौ च शब्दादाकृतावालम्बन-स्पर्शनश्चेनसदृशचयनादित्रियासमवात्सामान्ये व्यक्तौ च प्रत्ययात्क्रियासमवादिति चोक्तम् । का पुनराकृतिः का व्यक्तिरिति । कथं पुनरयं प्रश्नो यदा गौरित्येतस्य शब्दस्यै कोऽर्थ इत्यत्र जानिर्निरूपिता । नैष दोष । येनैतन्न ज्ञातमसौ पृच्छति का पुनराकृति का व्यक्तिरिति । सदेहाद्वाऽन पुनरुभयस्मिन् प्रनीयमाने का व्यक्ति क्विपत्ती वा जातिरिति । वैपरीत्येन वा कश्चित्पृच्छति यदा शाबलेयादिपिण्डान्न किञ्चिद् व्यक्त वस्त्वन्तर भिन्नमुपलभ्यते तदा कुतोऽयं विवेको व्यक्तिरियं जातिरियमिति । अथ वा व्यवहारार्थं सर्वैव चिन्ता क्रियते जातेश्च पठ्यत्वेऽपि व्यक्तौ क्रियासमवालिप्रयो जना चिन्ता यतस्त्वसौ प्रयत्नेनैतद्विचारयति । तेन नूनं काऽप्यस्य पिण्डादत्यन्तभिन्नव्यव-हारयोग्या जातिरभिप्रेतेत्यभिप्राय । तत्राऽऽह । द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यमात्रमाकृ-तिरिति । यौ तावद्ज्ञानसशयवादिनौ तयो स्वरूपमथनमाश्रेणैव निराकरण वक्तव्यम् । यस्तु विपरीतवादी तस्यैव निराकरणमभिधीयते । यद्यपि जातिर्व्यक्तेरत्यन्त भिन्ना नोपलभ्यते तथाऽपि शबलाकारे तस्मिन्नुपलभ्यमाने सामान्यबुद्धेरालम्बन प्रथमपादोक्तेन न्यायेनाऽऽकृतिरितरा व्यक्ति । न चानेन अयेन जाते सद्भाव प्रमाण वा प्रीतिपाद्यते व्यक्तेर्विवेकं केवलं कथ्यते । तेनैवाभिप्रायेण मात्रशब्दप्रयोगोऽन्यथा तस्यै गतार्थतैव भवेत् । यदप्युक्तं नूनं काऽप्यत्यन्तभिन्ना जातिरभिप्रेतेति । तस्या प्युत्तरं द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यमात्रमाकृतिरभिप्रेता नात्यन्तव्यतिरिक्तेति । द्रव्यादीनां च सर्वेषां यत्सामान्यं सत्त्वरूपं तदनेन निर्दिश्यते, तन्निर्देशेनावात्तरसामान्यानामपि निर्देशसिद्धिः । यद्वा सामान्यशब्दस्य प्रत्येयं सर्ववाद्द्रव्यत्वादीनि त्रीणि सामान्यानि निर्दिश्यन्ते सत्तया व्यवहाराभावात् । अथ वा मात्रशब्दप्रयोगाद्द्रव्यादिषु याव-न्त्यवान्तरसामान्यानि महासामान्यं च तत्सर्वमभिधीयते । असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति बहुव्रीहिः । असाधारणा विशेषा यस्या व्यक्तौ सेयम साधारणविशेषा, न त्वसाधारणाश्च ते विशेषाश्चेति सामानाधिकरण्या समवति । उपरिष्ठाद्विशेषाचारम्य व्यक्तित्वाभिधानात् । स्मृतेश्च । तेन सम्बन्धमिहितं विमाकृ-तिर्वा व्यक्तिरिति । किं प्राष्ठम् । आलम्बनप्रोक्षणविशसनादिप्रयोगचोदनाया व्यक्ति-पक्षे मावात्कृतिपक्षे चाभावात् ' ब्राह्मणो न ह तद्व्य ' ' सुरा न पातन्त्या ' इत्यादि-प्रतिषेधचोदनायाश्च व्यक्तिपक्ष एव समवादेवदत्तं गामभ्याज्येत्येवमान्द्विज्जिव्यवहारचो-दनायाद्योपपत्तिर्व्यक्ति शब्दार्थ इति निर्धीयते । मरुयाकारकोपपत्तेश्च । यन्नि हि व्यक्ति

शब्दार्थो भवति ततो ब्रह्मै ब्रह्माम्नामिति प्रातिपदिकामिहितानु व्यक्तियु प्रत्ययाभिहितद्वि-
 स्वादिसरुदाकरणादिकारक बोधयमुपपद्यते, इतरत्र तु जातेरसरुपेयत्वात्कारकत्वाच्चोभयम-
 प्यनुपपद्यते । साक्षिणित्यक्त्याश्रयण चाऽऽपद्यते । तथा च सर्ववैदिकवाक्यार्थानां
 साक्षिणिकत्व स्यात् । न्यक्तियुक्ते च पुरुषो देवत्रय इति मुख्यशब्दसामानाधिकरण्यो-
 पपत्ति । जातिपक्षे साक्षिणिकत्वात् सामानाधिकरण्य कल्पयितव्य भवेत्तत्रापि व्यक्ते पदार्थ-
 स्वभावस्यैव । 'पशुमाहमेत' इति च श्रुतेर्हृदयजिह्वादिभिर्बन्धव्यवहारेणैव व्यनहारो
 दृश्यते, न आत्मा कर्मभिश्च द्रव्यस्यापेक्षितत्वात् । न्यक्तियुक्तेऽपेक्षिताभिधान नेतरत्र, सिद्ध
 स्वरूपायाश्च धक्तेरभिधेयत्व युक्तनाप्रसिद्धाया जातेरतो न्यक्ति शब्दार्थ । किमित्युप-
 पाद्य नाऽऽपद्यते प्रयोगप्रतीतिनिर्णयपक्षेति चेत् । न । अनेनशक्तिरूपनाप्रमद्वा-
 देकाभिधानेनैव सन्ननादितरत्र प्रतीतिरूपत्वत्वाद् धक्तेरेवाभिधेयत्वम् । सामान्यप्रत्यय-
 कथमिति चेद् व्यक्तिसम्बन्धादुपपत्त्यते । यत्रैव क्रियानुपपत्तिस्तत्रैवार्थपत्त्या व्यक्ति-
 वचनत्व युक्तम्, अन्यत्र तु पूर्वप्रतीतिर्नातिवचनत्वमेव न्यायमिति चेत् । न । उक्तमा-
 र्गणैकशक्तिरूपनादितोप्रसङ्गात् । अवनस्थितशब्दार्थसम्बन्धात् सशयापत्तेश्च ।
 व्यक्तित्वादिन कथ निर्निमित्तता व्यक्त्यन्तरे शब्दस्य प्रवृत्तिरिति चेत्प्रतीतिविद्वानेभि-
 सत्त्वाद् व्यक्त्यन्तरे प्रयोगस्याविरोध । माप्यकारन्तु कथ सामान्यावगतिरितिःपुपन्य-
 स्वाऽऽकृतिशिक्षण्युक्ता भविष्यतीत्युत्तरं दद्याति, तदसम्बद्धम् । कथ सामान्यप्रत्यय
 धारणे पृष्टे व्यक्त्यन्तप्रयोगनिमित्त कथ्यते । तेनाप्याहारोणतद् व्याख्येयम् । कथं
 सामान्यावगतिरिति चेत् । व्यक्तिसम्बन्धात् । कथ व्यक्त्यन्तरे प्रयोग, विद्वत्त्वादाकृ-
 तेरित्येवम् । रुद्धा कथ सामान्यावगतिरिति चेदित्युपन्यम्ते पूर्वपक्षवादी सामान्यावग-
 तिमपदोत्तुमभवन्नुक्तकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्ष परिगृह्यात्प्राकृतिशिक्षण्युक्ता विशेषण-
 म्नाऽभिधेया भविष्यति । अतश्च तत्प्रतीतिरचोधा । तेन केवला विशिष्टा वा न्यक्ति
 शब्दार्थ । तथा च 'पद् देया' इत्येवमादिषु पदादिका सरुपेयत्वमेव । अन्य
 तद्दर्शनमिति च व्यक्त्यन्तरेऽप्यशब्दोपपत्तिस्तद्दर्शना च भविष्यति । अन्यथा व्यक्त्यन्त
 रानपनेऽपि जातेरनन्यत्वात्गुणत्वाच्चोभयमुपपन्न, तस्माद् व्यक्ति शब्दार्थ इति प्राप्तेऽ-
 भिधीयते । नेनद् व्यक्ति शब्दवाच्येति वि त्वाहृति पदार्थ इति विज्ञायते । 'इयेन-
 वित विन्वोत्र' इति प्रकणात् । अत्र हि इयेन-वक्ति चयनेन कुर्वादाहृति वेति वा-
 क्यार्थो म्यानाम् । यावद्विनामि इयेन-वक्ते कर्तुंशक्त्यत्वात् छात्रादिभिरप्यविर्हृ-
 तैरिष्टकानापाच्छेत्त यत्ते प्रयोजनरूपनाच्चितोत्तरमुक्तार्थत्वात् 'कर्मव्यक्त्यान्नायाम्
 इति म्युतिपरिवागप्रसङ्गाच्च चयनेन इयेन-वक्ति कुर्वादित्येव तावतोपपद्यते । तथाऽऽ-

कृतेरपीष्टमि कर्तुमशक्यत्वाद्देवनिर्मितत्वात्प्रयोजनकल्पनाच्चिनोतेरययार्थत्वप्रसङ्गात्स्मृ-
तिवाचाच्चाऽऽकृतिं कुर्यादित्यपि नोपपद्यते । परिशेषाच्छब्देनमिव चितमग्निस्यल चयनेन
निर्वर्तयेदिति वाक्यार्थः, ततश्च यथा कथा विच्छब्देनव्यक्त्या सहसास्याग्नेश्चेत्तुमशक्य-
त्वात्सर्वव्यक्तिसादृश्यासम्बाधतीतानागतव्यक्तिसादृश्यानुपपत्तेश्च श्येनाकृतिसादृश्यसप-
त्तिसम्बाधाऽऽकृति शब्दार्थ इति निश्चीयते ।

अप कम्माच्छब्देनव्यक्तिमिश्रयनचोदनेय नाऽऽश्रीयते ' श्येनचितं चिन्वीत ' इति ।
तत्र भाष्यकारेणोत्तर दत्तम् । ईप्सिततमं ह्यसौ श्येनशब्देन निर्दिश्यत इति । तदयुक्तम् ।
न ह्यत्र श्येनशब्द स्वार्थो, न च सकलश्येनविच्छब्दोत्तरकालं श्रुतत्वाद् द्वितीयायास्तद-
न्तो, येनेप्सिततमार्थप्रतिपादक स्यात् । तेन कर्मण्यभ्याख्यायामिति स्मृते श्येनशब्दा-
र्थस्य करणत्व निषेद्धव्यम् । कर्मणि हि कारके चिनोते । किंप्रत्यय स्मर्यते यदिचिनो-
तिरभ्याख्या भवति । न च चिनोते केवलस्याग्निवचनत्वं सम्भवति । तेन किमन्तचिनोति-
श्रुते श्येनविच्छब्दस्य सम्बन्ध्याग्निवचनत्व निश्चीयते न श्येनशब्दस्य पृथगर्थता । तेन न
श्येनशब्दार्थ करणतया विज्ञायते । यदि वाऽसौ करण स्यात्ततो लक्षणाभावात्तृतीयास
मासवचनानुपपत्तिर्भवेत् । तृतीया चाश्रुता कल्पनीया । श्रुतकरणत्वे इष्टकापरित्यागश्च
स्यात् । सत्या च गर्तो प्रतिषिद्धानेऽश्येन यक्तिर्हेसा जायते तेन करणत्वानुपपत्ते श्येन-
मिव चितमग्निं चिन्वीतेति वाक्यार्थोऽतश्चोत्तेन न्यायेनास्य वाक्यस्याऽऽकृतिपक्षे सम्बा-
दाकृति पदार्थ इति । नैतदेवम् । न हि चयनत्रियासम्बन्धेनाऽऽकृतेरभिधेयत्व लभ्यते ।
व्यक्तिपक्षेऽप्युपलम्भनादित्रियासम्बात् । बहुत्वाद्यालम्भनादिवाक्याना तदन्यथानुपपत्त्या
व्यक्तेरेव पदार्थत्वमवसीयते । अथाऽऽकृतिपक्षेऽपि व्यक्तिलक्षणया तान्युपपत्त्यन्त इत्युच्यते
तत्रैतदपि शक्यमेव वक्तुं श्येनवाक्ये व्यक्तिराकृतिलक्षणार्थेति । युक्ता चैकत्र लक्षणा
नेतरेषु बहुषु । अगत्या वा तृतीयासमासाश्रयण श्येनवाक्ये कारिष्यते । सख्याकारका-
द्युपपत्तिश्च व्यक्तिपक्षे तेन व्यक्ति शब्दार्थ इति स्थितेऽभिधीयते जातिरभिधेयेति । कुत —

पूर्वं सामान्यविज्ञानाच्चित्रबुद्धेरनुद्भवात् ।

गामानयेतिवाक्याच्च यथारविपारिग्रहात् ॥

गोशब्दोच्चारणे हि पूर्वमेवागृहीतामु व्यक्तियु सामान्य प्रतीयते तदाकारज्ञानोत्पत्ते-
पश्चाद्व्यक्तय प्रतीयन्तेऽतश्चाऽऽकृतिप्रत्ययस्य निमित्तान्तराभावाद् व्यक्तिप्रत्यये च पूर्वप्र-
तीतनामान्यनिमित्तत्वादाकृति शब्दार्थ इति विज्ञायते । यदि च व्यक्तयोऽभिधेया भवेद्यु
स्ततन्तासा चित्रखण्डमुण्डादिविशेषस्वरूपग्रहणाद्विचित्रा शब्दोच्चारणे बुद्धि स्यात् ।
एकारारा नूपद्यते । तेनाप्याकृति शब्दार्थ इति निश्चीयते । गामानयेति चोदितेऽर्थ-

प्रकरणामावे यां कां चिरसामान्ययुक्तां व्यक्तिमानयति न सर्वा न त्रिशिष्टाम् । यदि च व्यक्ते-
रनिधेयत्वं ततः सर्वासां युगपदभिहितत्वादशेषानयनं स्यात् । या चाऽभिधेया सैवैकाऽऽ-
नीयेत यतस्त्वविशेषेण जातिमात्रयुक्ताऽऽनीयते तेनापि सामान्यस्य पदार्थत्वं विज्ञायते ।
व्यक्तिपक्षे च सर्वा वा स्वतन्त्रा व्यक्तयोऽभिधीयेरन् व्यक्तिविशिष्टो वा समुदायः का
चिद्वैका व्यक्तिरिति । तत्र सर्वव्यवस्थमिधानं तावद्युक्तम् । अनेकवाचकशक्तिकल्पना-
प्रसङ्गादनित्यशब्दार्थसंबन्धापत्तेरशेषव्यक्तिग्रहणाशक्तेश्च संबन्धग्रहणे सति व्यवहारा-
नुपपत्तेः । नित्यवद् गोशब्दस्याशब्दवद्बहुविषयत्वादेकवचनद्विवचनश्रुत्यसंपवादा-
शब्दाभिहितासु च सर्वव्यक्तिषु श्रुतगुणामावे गौः शूक इति सामानाधिकरण्यासंभवात् ।
' पशुना यजेत ' इति च पशुशब्दोपात्ताभिः सर्वव्यक्तिभिर्भागस्य कर्तृमशक्यत्वात्ततश्च
वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिः । एवं समुदायपक्षोऽपि न संभवति । तत्रापि हि विशेषणत्वेन
व्यक्तयोऽभिधातव्यास्ततश्चोक्तदोषप्रसङ्गः । व्यक्तिव्यतिरिक्तसमुदायकल्पना, तेन च व्यव-
हाराभावादिभिधानानर्थक्यं समुदायविनाशे च तस्याप्यनित्यत्वादनित्यशब्दार्थसंबन्धप्रस-
ङ्गः । समुदायस्य चैकत्वाद्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः सामानाधिकरण्यासंभवश्च । तेन
चामूर्तेन यागाद्यसंभवाद्देहस्याप्रामाण्यम् । अथैका व्यक्तिरभिधीयत इत्युच्यते तत्रापि
संबन्धानित्यत्वं, अऽऽसावभिधीयत इत्यज्ञानद्वयव्यवहाराणामसंभवः सामान्यप्रत्ययानुपप-
त्तिर्द्विवचनबहुवचनाभावप्रसङ्गः । प्राक् चाभिधेयव्यक्त्युत्पत्तेरुत्तरकालं च प्रयोगासंभवः ।
समाने च गोत्वे प्रतीतौ चैयमभिधीयते नेयमिति विशेषकारणं नास्ति । अतः परं
माप्यर्थः । यदि चैका व्यक्तिरभिधेया भवेद्व्यवस्थन्तरे प्रयोगो न स्यादभिधेयव्यक्ते
स्तत्राभावाद्दत्तपन्तविलक्षणत्वाच्च, सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरित्युच्यते । न च
सामान्यविशेषौ मुक्त्वा व्यवस्थन्तरेऽन्यदस्ति येन शब्दप्रयोगः स्यात् । ननु च यथै-
वैका सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता तथा द्वितीया यत्तच्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषविनिर्मु-
क्तायां शब्दस्य प्रवृत्तिरेवमविशेषादितरत्रापि भविष्यति । यदि सामान्यरूपं विशेष-
रूपं वा व्यवस्थन्तरे स्थाततो विलक्षणत्वाच्छब्दो न प्रवर्तते, यदा तु तदप्युभयविनि-
र्मुक्तं रूपं तदा वृत्त्यरूपत्वादयुक्ता शब्दस्य प्रवृत्तिरिति । यद्येवं सामान्यविशेषविनि-
र्मुक्तत्वादेकत्रैतरश्च च शब्दो वर्तते हन्त तर्हि सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वमेव सामान्यं
शब्दस्याभिधेयं स्यादिति सिद्धो नः प्रसः । तस्याऽऽकृतशब्दवाच्यत्वे केवलं भवतः
प्रद्वेष इति । पूर्वपक्षवाद्याह नैवं मथ्येच्यते सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वाद्व्यक्तौ शब्दो
वर्तते व्यवस्थन्तरे चेति, किं तु सामान्यविशेषव्यतिरेकेणान्यपोहवद्वाच्यः कथ्यते ।
तत्र कथं सामान्यमेव तर्हि वाच्यमित्युच्यते यो ह्यर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाऽऽश्रयः
। व्यक्तिर्न सामान्यविशेषौ । ततश्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषव्यतिरिक्त्यां व्यक्तौ

शब्दस्य वृत्तिस्तथाऽन्यम्यामपि भविष्यति । सिद्धान्तवाचाह—यदि तावत्सामान्यविशेष-
विनिर्मुक्तत्वाच्छब्दो वर्तते तत सामान्यमेव वाच्यम् । अयं समान निमित्तं
नास्ति तदा व्यक्त्यन्तरे वृत्तिर्न प्राप्नोति । तदभावेऽपि चेद्वर्तेत ततोऽश्वन्वत्तापि वृत्ति-
प्रसत्तेरतिप्रसङ्ग म्यादिति । नैवम् । सामान्यनिरपेक्षायामेव शब्दप्रवृत्ती प्रयोगकृत-
व्यवस्थाश्रयणात्प्रतिप्रसङ्गो भविष्यति, । यद्येव प्रयोगवशेन शब्दो वर्तेत ततोऽद्य
जाताया गवि न दृष्ट इति शब्दो न प्रवर्तेत तेन प्रयोगकृता चैव्यवस्था क्व चिदप्रसङ्गो
न चेदतिप्रसङ्ग इति । यत्तु भिन्नासु व्यक्तिसु सामान्यप्रत्ययो न प्राप्नोत्ययमपि गौरव-
मपीति तादृहातिप्रसङ्गापादनेन न सक्त्यन इति व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यभि-
क्षयसरे वक्तव्यम् । शक्त्या तर्हि व्यवस्था भविष्यति, यत्र शक्त शब्दस्तत्र वर्तिष्यते
प्रयोक्ष्यते च यत्र तु शक्तिर्नास्ति तत्र प्रयोगप्रवृत्ती न भविष्यतस्ततश्च गोव्यक्त्येव
शक्ते प्रयोगव्यवस्था भविष्यति । नैवमपि व्यवस्था लभ्यते । प्राक् प्रयोगाच्छब्दशक्ते
रविज्ञानात्प्रयोगप्रतीत्यर्थान हि शब्दशक्तिज्ञान तत्त्वमिवावन्तुत्पन्न प्रयोगकाले व्यव-
स्थाकारणत्वेनाऽऽश्रयितुं युक्तम् । यद्यपि श्रोता प्रयोगाच्छक्तिं जानाति तथाऽपि
प्रयोक्त्रा कथं ज्ञात गोव्यक्त्यावय शक्त शब्दो नाश्वन्वत्ताविति, तेनाश्वन्वत्तावपि प्रयोग
प्राप्नोति । जात्या विमिति व्यवस्था नाऽऽश्रीयते यत्र गोत्वमुपलक्षणं तत्र शब्दो वर्ति-
ष्यते यत्र तन्नास्ति तत्राश्वन्वत्तावय वृत्तिर्न भविष्यति ततश्च व्यवस्था सिद्धिरिति ।
सत्यमेव सिध्यति, किं त्वापन्नो भवानम्पत्पक्षमाकृतिर्वाच्येति । न ह्यनभिधाय गोत्व-
मुपलक्षणं गोव्यक्तावेव प्रयोगव्यवस्था लभ्यते तच्चेदभिहितं सिद्धमाकृतिशब्दार्थत्व-
मिति । पूर्वपक्षवादी तु द्वितीयं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति सत्यमाकृतिरभिधीयते किं तु गुण-
त्वेन स्थिता व्यक्ति प्राधान्येन शब्दार्थः । न चाऽऽवधारणमयं नाभिधीयत इति
प्रतिज्ञा । कस्य चित्प्राधान्येन किं चिदभिधेयतया विधानेन किं चिद्गुणत्वेन, तदुक्त
व्यक्तिः प्राधान्येनाभिधेयोति । एव सति प्रयोगव्यवस्थोभयप्रतीतिश्च तथाऽऽलम्बना-
दित्रियोपपत्तिश्च भविष्यति । इतरम्वाह—नैव लभ्यते । जातिश्चेत्पूर्वमभिधेयत्वेनाभ्यु-
पगनाऽत्रैव शब्दस्योपक्षीणशक्तित्वात्प्र व्यक्तिवचनना लभ्यते । न चाऽऽकृतिमवेदने
नापि व्यक्तिप्रतीतिरन्यथाऽप्युपपत्त्वात्सत्या गतावनेकार्थतां कुर्वनेऽभ्युपगन्तुम् ।
अर्थापत्त्या च शब्दस्य वाचकशक्तिं कल्पयेत् । सा च यत्र व्यक्तिप्रतीतिरन्यथाऽप्युप-
पत्तवान् क्षीणा तदा वाचकशक्तिरूपनाया प्रमाणं नास्ति । न च सामान्यविशेष-
वचनत्व शब्दस्य दृष्टमक्षादिशब्दानामनेकमामान्यवचनत्वान् । अन्यव्यतिरेकाम्या च
व्यतिरेकशब्दार्थत्व निश्चीयते । अनुधारितेऽपि शब्दे प्रतीतसामान्यस्य व्यक्तिप्रतीते-
श्रुतिशब्दाम्यापि चागृहीतमामान्यस्य व्यक्तिप्रत्ययाभावात्तेनाऽऽकृतिरेव शब्दार्थ इति ।

ननु व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ वर्तते । ^(न देवान् वाग्मते) व्यक्तिविशिष्टायां चेद् वर्तते
व्यक्त्यन्तरविशिष्टा न प्रतीयते । तस्माच्छब्द आकृतिप्रत्ययस्य निमि-

त्तम् । आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्येति ।

*(We do not deny that the class is denoted by the word, that we mean is
not so denoted by the secondary factor (the class being the primary factor))*

ननु गुणभूता प्रतीयते इत्युक्तम् । न गुणभावोऽस्मत्प्रत्ययस्य वाचकः ।

सर्वथा तावत् प्रतीयते । अर्थाद् गुणभावः प्रधानभावो वा । स्वार्थं
चेदुच्चार्यते, प्रधानभूता । अथ न स्वार्थं, परार्थमेव, ततो गुणभूता ।

न तत्र शब्दव्यापारोऽस्ति । ननु च दण्डीति, न तावद् दण्डिशब्देन
दण्डोऽभिधीयते, अथ च दण्डविशिष्टोऽवगम्यते । एवमिहापि न ताव-
*And we must not get nothing to do in the matter (of the word denoting the form
the secondary factor)*

सांप्रतं पक्षान्तरमुपन्यस्याति । अथ व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ किमिति न वर्तते । तदे-
तत्प्रयोगप्रतीतिक्रियासंपत्त्वेन वा पक्षान्तरमुपन्यस्तम् । यद्वा व्यक्तेरेव शब्दार्थत्वं
साधयितुमिदमुच्यते । अनेनामिप्रायेण कदा चित्सिद्धान्तवाद्याकृतेः शब्दार्थत्वमनेना-
भ्युपगतमेवाऽऽलम्बनादिक्रियासंभवश्च भविष्यतीत्यनेनामिप्रायेण व्यक्तेरपि गुणत्वेनाभि-
धानमिच्छति ततोऽहं पूर्वं तावद्विशेषणे वर्तितुमर्हतीति व्यक्तित्वमेव साधयित्वा-
मीति । इतरन्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वोत्तरं वदति व्यक्त्यन्तरविशिष्टायां प्रयोगो न प्राप्नो-
तीति । यदि हि व्यक्तिविशिष्टा जातिरभिधीयते ततो व्यक्त्यभिधानपक्षोक्तदोषप्रसङ्गः,
अनेकशक्तिरूपनादिरूपो व्यक्त्यन्तरे प्रयोगश्च न प्राप्नोति विशेषणस्यान्यत्वादिति । तेन
जातिरेव शब्दार्थः । ननु गुणभूता प्रतीयतेऽतश्चान्येन प्रधानेनापिभेदेन भवितव्यमिति ।
नैवं शब्देन तावत्सैवाभिधीयते । यदि विवक्षावशेनार्थाद्वृणत्वं प्राधान्यं वा भवति तद्वत्
गुणत्वं नैव प्रतीयते तेनार्थाद्वृणत्प्रतीतिरदोषः । ननु पूर्वपक्षोक्तैः कारणैर्व्यक्तेरेव
शब्दार्थत्वं युक्तं व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीति चेत् । आकृतिस्त्रिभूता भविष्यति ।
यथाऽनभिधीयमानमपि काकानिलयनं देवदत्तगृहशब्दस्य स्वार्थमभिदधतस्त्रिभूता प्रति-
पद्यते तद्वदाकृतिस्त्रिंशद् व्यक्त्यभिधाने भविष्यति । माप्यकारेण तु दण्डिशब्दो दण्डान्त-
त्वेनोपात्तो यथा तेन न नाम किल दण्डोऽभिधीयते । अथ च दण्डविशिष्टः पुरुषः
प्रत्याप्यते तद्वदाकृतावधीति । ननु दण्डिशब्दे प्रकृत्या दण्डोऽभिधीयते एव कथमुच्यते
न च तावद्दण्डोऽभिधीयते इति । कथं चोपलक्षणत्वेनाऽऽकृतावुपन्यस्तायां विशिष्टः

दाहृतिरभिधीयते, अथ चाऽऽकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्गम्येतेति । नैतत्साधु ।
 वच्यते । सत्यं दण्डिद्वयेन दण्डो नाभिधीयते, न त्वप्रतीते दण्डे
 दण्डिप्रत्ययोऽस्ति । अस्ति तु दण्डिद्वयेन दण्डशब्दो,
 येन दण्डः प्रत्यायितः । तस्मान् साध्वेतत् प्रतीते विशेषणे विशिष्टः
 प्रतीयत इति । न तु गोशब्दावयवः कश्चिदाकृतेः प्रत्यायकः, अन्यो
 व्यक्तेः । यत् उच्येत सत् आकृतिवचनता, न गोशब्द आकृतिवचन
 इति । न च यथा दण्डिद्वयेन न दण्डे प्रयुक्त एव गोशब्दो नोऽऽकृता ।
 तदर्थमेव निदर्शितं केवलाकृत्यभिधानः श्येनशब्द इति । तदेवमन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यामसति श्येनव्यक्तिसंबन्धे श्येनशब्दोच्चारणादाकृतिवचन
 इति गम्यते । न तु त्रीणाकृतिसंबन्धमन्तरेण त्रीहिव्यक्तौ शब्दस्य
 प्रयोगो दृष्टः । तस्मादाकृतिवचनः शब्द इत्येतज्ज्ञापः ॥ ३३ ॥

प्रत्याख्येन इति विशेषण दृष्टान्तयोपन्यस्तमिति । नाय दोष । विशेष्यामिवायक-
 प्रत्यामिप्रायत्वाद्दण्डानभिधानस्य यथा प्रत्ययेन, न च तावद्दण्डोऽभिधीयते । अथ
 च तद्विशिष्ट पुरुष प्रत्याख्येने तथेहापि भविष्यतीत्यभिप्राय । यत्प्रत्ययोपन्यासे
 विशेषणस्य दृष्टान्ताना न युक्तेति । तदुपलक्षणमपि विशेषकत्वान्न चोद्यम् । यद्वा
 केनचित्प्रामाण्येन दृष्टान्ताना भविष्यत्यनाभिवेद्यत्वेन विशेषकत्वेन चेत्यदुष्ट, ततश्च
 सम्यग्भिहित यथा दण्डिद्वये तद्वदनापि भविष्यतीति । एव चाप्रमत्तातिप्रमत्तौ न
 भविष्यन् इति । तत्रेन च युज्यते । युक्त देवतगृहस्य पुण्यस्य च केवलम्याभिधान
 विशिष्टप्रतीनापि काकनिलयनदण्डयो प्रत्यक्षदण्डशब्दावगतयोर्विशेषणत्वोपपत्ते । न
 तु गोत्वम्यामनिहितस्येहोपलक्षणत्व युज्यते । अप्रतीतिविशेषणे विशेष्याप्रतीतेर्न च
 दण्डिशब्दवत्सदवयवेन गोत्वमिवाव प्रतीतो येन द्वितीयवयवेन व्यतिरेकमिधान
 स्यात् । अतश्च यदि तावदोत्वमभिधीयते तन्मन्देशोक्तेन न्यायेन वाच्य मवेत् । अत्र-
 तीत्य विशेषणत्वमभवात् । उक्तवदतिप्रमत्त शब्दप्रयोगस्य प्राप्नोति । न च यथा
 दण्डिशब्द केवले दण्डे न प्रयुज्यन् इति विशिष्टवचनोऽवधारयति तद्वत्प्रतीति प्रयोगामा-
 वाद्विशिष्टवचनोऽवधारयितुं शक्यते । श्येनचित्यादावाकृतौ प्रयोगदर्शनादन्वयव्यति-
 रेकाम्या च जातिरेव वाच्येत्यवधारयति श्येनचित्याक्ये केवलाकृतौ प्रयुक्तत्वात् ।
 ह्यभिधीयते चाऽऽकृत्या विना व्यक्तिसम्बन्धे प्रयोगदर्शनादेव यऽपि मन्वयमुत्पाद्यत्य पूर्व-
 पक्षान्तेऽप्युक्तेन न्यायेन निराहृताम्नेनाऽऽकृतिरेव शब्दार्थ इति ॥ ३३ ॥

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् ॥ ३४ ॥

अथ यदुक्तं न क्रिया संभवेद् ग्रीहीन् प्रोक्षति इति । न द्रव्यशब्दः
स्यात्, पद् देया इति । अन्यदर्शनवचनं च न स्यात्, अन्यं तद्रूपमिति ।
तत् परिहर्तव्यम् ॥ ३४ ॥ (6) This and 6.
This and 6. no implication of another, as is
found in the text "another removal of 6 to

तदर्थत्वात् प्रयोगस्याविभागः ॥ ३५ ॥

आकृत्यर्थत्वाच्छब्दस्य यस्या व्यक्तेराकृत्या संबन्धस्तत्र प्रयोगः ।
प्रोक्षणं हि द्रव्यस्य कर्तव्यतया श्रूयते । कतमस्य । यद् यजतिसाधनम् ।
अपूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्यानाऽऽकृतेः । अशक्यत्वात् । सत्र ग्रीहिशब्द आकृ-
तिवचनः प्रयुज्यते प्रोक्षणाश्रयाविशेषणाय । स झाकृतिं मत्यापयिष्यति,
आकृतिः प्रतीता सती प्रोक्षणाश्रयं विशेषयतीति । तेनाऽऽकृतिवचनं
न विकल्प्यत इति । एवं पद्देया गावा दक्षिणा इति दक्षिणाद्रव्ये
संख्यायाः प्रयोक्तव्ये गाव इत्याकृतिवचनो विशेषकः । तथा, अन्य-
मिति विनष्टस्य प्रतिनिधेरन्यत्वसंबन्धः । तत्र पशुशब्द आकृतिवचन
आकृत्या विशेषयतीति । तस्माद् गौरश्च इत्येवमादयः शब्दा आकृ-

ये त्वाऽऽलम्बनादिषोदनामावादयो ' न क्रिया स्यात् ' इत्येतत्प्रानुमायिताः
पूर्वपक्षोक्ता हेतवस्तेषा सर्वेषामनेन सूत्रेण परिहृतोऽभिधीयते—'तदर्थत्वात्प्रयोगस्या-
विभागः' इति । तदर्थत्वात्—अपूर्वत्वात्तदालम्बनप्रोक्षणाद्यङ्गानामपूर्वसाधने प्रयो-
गेण नवितव्यं द्रव्यं चापूर्वमाधनं यागेन न्यसिद्धधर्ममातिष्ठत्यालाऽऽकृतिरसमर्थत्वात्तद-
विधानं तु द्रव्यनियमार्थं प्रतिपत्तव्यं न स्वार्थं जातेरनपेक्षितत्वाद्दृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्साध-
नत्वाप्रतीतिश्च । यदपि जातेः प्रातिपदिसाभिरिनायाः करणत्वं प्रतीयते तदपि द्रव्य-
नियामरुत्वेनैव न साक्षाद्भोग्यत्वात् । तेनाऽऽकृत्यविधानस्य द्रव्यनियमार्थत्वाद्वद्व्ये
षाऽऽलम्बनप्रोक्षणासंख्याकारकमानाधिकरणत्वादिभिर्बधत्तदुत्पत्ता । तदाह—प्रयोगस्या-
विभाग इत्याकृतिवचनेऽप्यालम्बनादिप्रयोगस्य द्रव्याश्विभक्तत्वेति । अपराऽऽकृत्यवि-
धानस्य द्रव्यनियमार्थत्वात्तद्व्यवहारप्रयोगस्याविभाग इति । यद्वा । आकृतिव्यक्त्योरत्यन्त-
भेदाभावात्कदा चिद्यत्किञ्चिन्नेन द्रव्यमाभिवीदने कदा चिन्मामान्यत्वेन यथा विशस्ति
तथा शब्दस्योभयव्यवहारार्थत्वात्तद्व्यभिचारेऽपि न प्रयोगस्य विभागो नानारूपनेति ।
नानेर्था व्यक्तितोऽत्यन्तभेदाभावाद् व्यक्तं कृत्वा यथा जाते कृत्वा एव भवन्तीति न
प्रयोगस्य विभागेन प्रयोननमिति । यद्वा । आकृतिव्यक्त्योरुभयोर्योगार्थत्वाद्दोषाणां च

तेरभिधायका इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीशंखरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थं पादः ।

[१] उक्तं समान्नायैदमर्थं तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

उद्भिदा यजेत, बलभिदा यजेत, अभिजिता यजेत, विश्वजिता
यजेत इति सामानन्ति । तत्र संदेहः । किमुद्भिदादयो गुणाधिष्य आहो-
स्वित्कर्मनामधेयानीति । कुतः संशयः । उभयथाऽपि प्रतिभातो
वाक्यात् । उद्भिदेत्येष शब्दो यजेतेत्यनेन संबध्यते । स किं वैयधि
करण्येन संबन्धमुपैति, उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्तयेदिति, उत
सामानाधिकरण्येन उद्भिदा यागेन यजेतेति । द्वेषाऽप्येतस्मिन् प्रति
भाति वाक्ये, संभवति संशयः—

किं भावत् प्राप्तम् । उक्तमस्माभिः समान्नापस्येदमर्थम् । कश्चि-

यत्र क चन यागसाधने कृताना प्रयोजनवत्त्वाद्द्रव्यादाविभक्ततेति ।

तस्मादाकृतिपक्षेऽप्यालम्बनादिसमवादाकृतिरेव शब्दार्थ इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

(इति आकृत्यधिकरणम् ॥ ९) ।

इति श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतौ मीमांसावार्तिके प्रथम
स्याध्यायस्य तृतीय पाद ।

एवं स्मृतिसहितस्य वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धेऽधुना वाक्यार्थं व्याख्यानानवसरे सत्य-
परिसमाप्त्यैव प्रमाणलक्षणं केन संबन्धेन नामधेयचिन्ताया प्रस्ताव क्रियते । के
चित्तावगाहः । किमुद्भिदादयो गुणस्य प्रमाणमुत क्रियाणामेव नामधेयत्वेनेति । तदयुक्तम् ।
एवं सति हि समन्तमेव शास्त्रं प्रमाणलक्षणादभिन्नं स्यात् । सर्वत्र ह्येतद्विचार्यते,
किमिदं वाक्यमस्यार्थस्य प्रमाणमुतान्यस्येति । येऽपि चिन्ते द्वे अपि सूत्रे पूर्वोत्तरपक्षौ
परिकल्प्यैकाधिकरणत्वेन ध्याचक्षते तैरप्युक्तं समान्नायैदमर्थमित्यनेन सूत्रेण क
सिद्धान्तानभिप्रेतं पूर्वपक्षानुगुणोऽर्थो विधीयत इति वक्तव्यम् । न ह्युक्तैदमर्थान्तर्भाव
वचनमुद्भिदादीनामनिष्टम् । तस्माद्द्रव्योरप्यधिनरणयोरनुमितपूर्वपक्षयोरुत्तरपक्षसूत्रद्वय-
मेतदिति व्याख्येयम् । तत्र प्रथमं तावदुद्भिदादीनुदाहृत्य संदेहं क्रियते, विप्रेते क
चिद्धर्मं प्रत्युपयोगं गच्छन्त्युत नेति । किं तावत्प्राप्तम् । 'आज्ञार्थस्य क्रियार्थत्वात्'
इत्यानर्थक्यम् । आह च ।

- दस्य भागो विधिर्योऽविदितमर्थं वेदयति यथा सोमेन यजंत इति ।
 काश्चिदर्थवादो यः प्ररोचयन् विधिं स्तौति यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
 इति । काश्चिन्मन्त्रो यो विहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति यथा,
 ब्रह्मिदं वसदनं दापि इत्येवमादिः । तस्मादुद्दिदादयोऽपीषां प्रयोजनाना-
 मस्यतगाय प्रयोजनाय भवेयुः । तत्र तावन्नार्थवादः । वाचयशेषो हि
 स भवति विघातव्यस्य । न च मन्त्रः । एवंजातीयकस्य प्रकाशयित-
 व्यस्याभावात् । पारिदोष्याद् गुणविधिः । उद्दिद्गुणता यागस्य
 विधीयते ।

धर्मावानुपयुक्तं सदानर्थक्यं प्रपद्यते ॥

नद्येते विद्याद्विष्कन्तमन्त्रानि । साध्यसाधनेतिकर्तव्यानाभिधायित्वात्तावचोदनावाक्षत्वं,
 स्तुतिबुद्ध्यभावादर्थवाद्यातिरेकः, कर्माङ्गभूतं संज्ञकप्रकाशयितव्यार्थमावाग्मन्त्रकार्यनि-
 वृत्तिः । न चान्यत्रेदप्रयोजनमस्तीत्यप्रमाणमेवंजातीयक्य इति । अत्रापिधीयते—

सर्वस्य त्रिविधमात्वाद्देदस्योदने हेतुना ।

उद्दिदाद्यप्रमाणत्वमातिरेकाल सिध्यति ॥

यदा तदर्थप्रग्न्यतमार्थमिति स्थितं तदा विचारः किमर्थमिति । न तावदर्थवादार्थं
 वाचयशेषत्वाभावात् । कथं पुनरर्थं न वाचयशेषो वाचता 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्या-
 दिवदेवताकथनाऽवन्यथे । नैतद्वृत्तिः । विघातव्यस्य हि यः शेषः सोऽर्थवादः । अर्थं
 तु विद्युद्देशादेव नातिरिच्यत इत्यवाक्यशेषः । तत्संभविनश्च स्तुत्युपयोगित्वं न
 युज्यत इत्युक्तौदुस्वराधिकरणे । न चैकपदेन स्तुतिर्दृष्टा । न चेह तां प्रतिपद्यामहे ।
 यदप्युद्देशेन 'दानामनेन क्रियत इत्येवं प्रादास्यं कल्प्येत तदपि तूर्तावान्तममुदायाश्र-
 दधत्तत्तरणत्वप्रसिद्ध्या भाव्यते । अन्यथा हि प्रातिपदिकप्राधान्याद्वा 'वायुर्वै
 क्षेपिष्ठा' इतिवत्प्रथमेव प्रायोक्ष्यत । न चास्य मन्त्रत्वं, तत्राप्येणाप्रतीतेः । अद्येतु-
 स्मरणाभावात् । न चैकपदप्रकारसाकाङ्क्षत्वं करणप्रतीत्या वा स्मारकत्वम् । न चैतदभि-
 धेयः काश्चिदयोगममकारदर्शो दृश्यते । न चास्यपेनप्रकाशने कर्माङ्गत्वम् । मान्यव-
 र्थिकत्वात्परमात्मामपि गौरवम् । न चास्य मूलवाक्यद्विनिर्गमिका श्रुतिरिति येन
 मान्यवर्णितद्रव्यकल्पना स्यात् । न चास्य रूपं प्रयोगार्हम् । अनध्याविनियुक्तत्वान्
 'इषे त्वादि' इति नाभ्यारारेण निगानाह्नीकृत्य प्रयोगः । ऋद्धं च ब्राह्मणेनैकनाद-
 त्यमित्यमन्त्रत्वम् । तस्माद्दिद्देशान्मर्गमर्थवोत्तराधिकरणेन विचार्यते गुणविधिर्ना-
 धेयमिति । तां तावन्—

प्रमित्यर्थेऽस्त्वेन प्रयोगेनानेन च ।

त्याच्च । न चैषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते । न च वेदेन परिभाष्यते ।
 अतो गुणविधयः । यद्वि गुणविधिर्न तर्हि कर्म विधीयते । अविहिते
 व कर्मणि तत्र गुणविधानमनर्थकम् । नेति द्रूमः । प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
 गुणविधानमर्थवद्भाष्यति । यद्वि नामधेयं स्याद्, यावदेव यजेतेति
 ऋषदेव उद्भिदा यजेतेति न प्रकृतौ कश्चिद्गुणविशेषः स्यात् । गुण
 वेधौ च गुणसंयोगाद्भ्यधिकमर्थं विदधत उद्भिदादयः शब्दा अर्थ-

अधिकस्वात्प्रवृत्तेश्च गुणरूप विधीयते ॥

सतिपदिकं तावद्भेदनसमर्थं द्रव्ये सतित्रादावनयप्रसिद्ध्या प्रवर्तते । न च समुदा-
 र्णान्तरवाची लोके प्रसिद्ध । न च लोकादनवगतोऽर्थो वेदादवगम्यते मन्वधस्य
 शास्त्राहेतुत्वात् । तृतीयाऽपि च करणवाचिनी, क्रियायाश्च शक्तिमद् द्रव्य तदाधारा
 वा शक्ति करण, तेनोद्भित्साधनको यागोऽवगम्यते । न च यागस्योद्भित्त्वं करणत्वं
 वा क्वचित्प्रसिद्धम् । अथेवस्वात्प्रवृत्तिविशेषप्रसङ्गम् । विधायसोद्भित्पदपुराणा प्रवृत्तौ
 विशेष । अन्यथा ह्यनुच्चारितसमैव प्रवृत्तिरेषा स्यात् । अथ वा प्रसिद्धत्वाद्गुणविधिरर्थ-
 वत्त्वमभिधेयवत्त्व नामधेयत्वे त्वर्थो न विज्ञायत इति योज्यते । अथ वा भेदनार्थवत्त्व
 हेतु, उद्भित्पदस्य यजित फलान्तरत्वात् । तत्तश्च विधिद्वयस्यो प्रवृत्तिविशेष इति
 वाच्यम् । ननु नामधेयमपि ऋतु विधिःपदार्थवत्प्रवृत्तिविशेषकर च स्यात् । नैतदस्ति । कुत —
 आश्रितेरभिधेयत्वाद्वातुना व्यचिराश्रिता ।

सा च नाम्नाऽभिधीयते जातिश्रेयैव नामता ॥

यदा तावद्वातुनैव लक्षणया विधिविषयत्वयोग्यत्व आगविशेष प्रतिपाद्यते तदा किम-
 पर तत्र नाम करिष्यति । अथ मामान्यमाश्रमभिधीयते ततस्तस्यानिष्टमेवैतन्नामेत्यसं-
 बद्ध सिद्धत्वादेव च विशेषस्य न नामधेय विधादित् त इति २२यति । यदा च केनापि
 प्रकृतिगोद्भिदादीना विशेषवचनत्वं तदा तदत्यन्ताविनाभूतसामान्यवचनत्वेन यजेरनर्थ-
 कत्वम् । लाघव च विधेर्गुणविधौ भविष्यति । यागानुवादात् । यद्येव गुणास्तिस्रत्वा
 द्विविशक्तं तर्हि कर्म विधीयते, तथा चाविहिते कर्मणि कस्य गुणो विधीयत इत्या
 नर्थक्यमत आह—प्रकृतौ ज्योतिष्टोम इति । ननु गुणविधिपक्षे ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यापि
 तत्परत्वात्विहितमेव कर्म । मत्पभाषादिदमेव कर्मविधान भविष्यति । तद्व्यावृत्ते च
 विधायके च गुणस्य विधातुमशक्यत्वान् ज्योतिष्टोमपदमेवैव नामधेयम् । अथ वा
 तत्रैवं गुणविशिष्ट कर्मविधानमितराणि कर्मानुवादेन गुणविधानानि । नचेव सति सर्वा
 एवाहाहीनसत्रचोत्तना ज्योतिष्टोमस्यैव गुणविधिद्वारेण प्रकरणादनतिरिक्ता इति कर्मान्तरा-
 भावात् ज्योतिष्टोम कर्म्यचित्प्रवृत्तिरिति तच्छब्देन नामिधातय । सिद्धान्ताभिप्रा
 येणाऽऽहेमि के चिन् । अथ वा प्रकृतियत इति प्रकृति, प्रकृतज्योतिष्टोम इत्यर्थः ।

वन्तो भविष्यन्ति । तस्माद् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते श्रुयः— (यस्य मत्स्य इत्यादि कल्पयन्ती प्रथमं तत्राने) । पूर्वप्रधाने हे तदस्ति ।

अपि वा नामधेयं स्याद् यदुत्पत्तावपूर्वम् ।

मविधायकत्वात् ॥ २ ॥ सि० ॥

अपि चेति पक्षां विपरिवर्तते । नामधेयं स्यादिति प्रतिजानीमहे ।
एवमविहितमर्थं विधास्यति ज्योतिष्टोमाद् यागान्तरम् । श्रुतिश्रैयं
यागमविधास्यति । इतरथा श्रुतिरुद्दिदादीन्वक्ष्यन्ती, उद्दिदादिमतो
लक्षयेत् । उद्दिष्टता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यादिति यजेतेत्य-

अथ वा 'अथैव ज्योतिः' इत्येवमादीनां करणविभक्त्याख्यातसंस्पर्शाभावाद्गुणविधित्वा-
नुपपत्तरेकान्तेन भेदकतया कर्मनामत्वं तदपेक्षया च ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । ननुपति-
वानयशिष्टेन सोमेन ज्योतिष्टोमेन वाऽवरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणान्तरविधानमयुक्तम् ।
काम्यत्वाद्दुद्दिदादयो भाषकत्र भविष्यन्ति । नित्ये प्रयोगे च पूर्वगुणस्यार्थवत्ता । अथ
वा विशिष्टविहितमपि कर्म स्वरूपमात्रं निष्कृत्य गुणान्तरे विहितं नीत्यासिकाद्दिशि-
ष्यते । अन्यथा मत्स्यसंभवाद्भिरूप इति मन्यते ॥ १ ॥

यदुत्पत्तौ प्रथमज्ञानेऽपान्तरपूर्वकत्वेनैकान्ततो न प्रसिद्धमुद्दिदादि तद्वैदिकव्यवहारे
प्रथमोपनिपातान्तामानाधिकरण्येन नामधेयं स्यात् । अथ वैवमपूर्वं कर्म विदुर्धर्षवद्भ-
विष्यते । अथ वा कस्य नामधेयमिति सिद्धेऽभिधीयते । अस्योत्पत्तावपूर्वं निष्पद्यते
यागस्येत्यर्थः । किं कारणम्—

गुणो विधीयमानो हि फले कर्मणि वा भवेत् ।

विशिष्टविधिबुद्ध्या वा सर्वथा च न युज्यते ॥

फलं प्रति तावद्विधीयमाने परपदसंन्यविधानं व्यवहितकल्पना धातोः पाराधर्ष-
मौत्पासिकसोमबाधोऽनदनीयेन च स्तान्नादिनाऽत्यन्ताप्रसिद्धेन याग इति दोषास्तथा
यागं प्रति गुणविधौ फलपठानर्पणम् । सार्धकाम्यप्रसङ्गोत्तिष्टोमविशेषणत्वे वाङ्मयभेदः ।
प्रत्ययव्यापारविप्रकृष्टता धातुपाराधर्षानदनीययागसोमबाधनिकलनाश्चात्यन्तायुक्ताः ।
तथा विशिष्टविधौ सर्वपाराधर्षमनेकविशक्तिरूपना मत्स्यधर्षलक्षणम्, मत्स्यमानसामाना-
धिकरण्यस्यागोऽनदनीययागश्चेति दोषाः । तस्मान्न गुणविधिः । तद्दर्शयति—इतरथा
श्रुतिरुद्दिदादीन् वक्ष्यति तद्वचो लक्षयेत् । वक्ष्यन्ती लक्षयेत् इति वा मन्यः ।
प्रातिपदिकसामर्थ्यमुक्त्वा विभक्तिसंभवाद्येतद्देवायगम्यत इति दर्शयति—यागेन कुर्या-
दित्यादिना । किं च—

१ धर्षपाराधर्षति-विशिष्टविधानेऽपि विशिष्टस्यापदार्थत्वेन सर्वथा साम्यत्वात्प्रात्याजाना विशि-
ष्टसमर्पणत्वात्पाराधर्षित्वर्थः ।

स्यार्थः । करणं हि याग, उद्भिदाद्यापि तृतीयानिर्देशात् करणं तत्रो-
द्भिदा यागेनेति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यासामञ्जस्यम् । द्रव्य-
वचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये
च श्रुतिर्जायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचन-
त्वमपह्नूयेत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिज्ञायेत । उच्यते । तृतीयानिर्दे-
शात्कर्मवचनता । कुतः । करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया
भवति करणं च यागः । तेन यागवचनमिममनुमास्यामहे ।

नैतद्युक्तम् । यद्वि तृतीयानिर्देशे सत्याद्भिदादिभ्यः शब्देभ्यो यागे
षुद्धिरत्यत्रैत स्यादेतदेवम् । न हि नो शुद्धिरुत्पद्यते तस्मादयुक्तम् ।
तृतीयावचनमन्यथा नोपपद्यत इति चेत् कामं नोपपादि । न जातुचिद-
नवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति । तस्माद् गुणविधयः । लक्ष-
णेति चेत् । वरं लक्षणा मल्पिता न यागाभिधानम् । लौकिकी हि
लक्षणा ह्येताऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च यदि नामधेयं विधीयते न

विधाने चानुवादे च याग करणमिष्यते ।

तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति ॥

यत्करणाभिधायिन्या तृतीयया इत्येवमादिषु कारकाणां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात्कथं
करणवाचिनो हि प्रातिपदिकादित्युच्यते । नैष दोषः । करणाश्रयवाचिनो ह्यित्य-
मिप्रायः । अथ वा करणशब्दो यादृशमर्थं ब्रवीति तादृशस्य प्रातिपदिकं वाचकमेव ।
कृदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते न विभक्तिवन्निष्कृष्टा शक्तिः । तथा च
करण कर्णेन करणायेति च कारकान्तरयोगो दृश्यते । अन्यथा हि विभक्त्यभिहिते-
नैवैतेन कारकेण वशीरारात्रं द्रव्यं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत । शक्तेस्तु शक्त्यन्तर-
नास्त्येव । तस्माच्छब्दस्युपसर्जनद्रव्यवचनत्वात्कृदन्तानामुपपन्नं करणशब्दार्थवाचित्वं
प्रातिपदिकस्य । तेनैतदुक्तं भवति । यदन्मिन् वाक्ये करणं तद्वाचिनं प्रातिपदिकात्तृती-
यायात्पत्तं य यागश्चात्र फलभावनायाः करणं न द्रव्यमिति वक्ष्यति । ततश्च यद्युद्भिदपदं
यागवचनमेव तृतीयान्तं सत्तेऽत्रवाक्यतां यास्यत्यर्थान्तरवचनत्वे त्वसंबद्धं स्यात् । ननु च—

प्रत्यक्षं द्रव्यवाचित्वमुपन्यस्तं कथं पुनः ।

करणत्वानुमानेन बाध्यते ग्रीहिसोमवत् ॥

यथैव ' ग्रीहिभिर्यजेत ' ' सोमेन यजेत ' इत्यादीनां करणभूतयागैकवाक्यत्वे सति
तृतीयान्तस्य वैयर्थिकरण्याऽप्यविरुद्धमेवमिहापीति । इह इति—चिरतन्तद्वागोदका

१ अभ्युपगमादिनि— इह हि शुण्णमक्षणमानममूर्तं सन्त क्रियायाः करणमिति शब्द उपदि-
शति यदृशनाभिधायिन्या तृतीयविभक्त्या सुयुज्यं निदिशति—अरण्येति, १ इत्यादिप्राथमिककरणस्य-
भाष्यविरुद्धमिदं भाष्यमिल्लाद्यय ॥ ३ अं नू (२-१-१) मानार्थाधिकरणे इति शब्दः ।

(४ Connoted by the sentence)

यागः । अथ यागो न नामधेयम् । उच्यते । अथयविधाने वाक्यभेद इति ।
उच्यते । न नामधेयं विधायिष्यते । अनुवादा द्बुद्धिदादयः । कुतः
प्राप्तिरिति चेत् । ततोऽभिधीयते उच्छब्दसामर्थ्याद् भिच्छब्दसामर्थ्या-
च्चोच्छब्दः क्रियावचनः । उच्छेदनं प्रकाशनं पञ्चनामनेन क्रियत
इत्युद्धिद् यागः । एवमाभिमुख्येन जयावपिजित्, विश्वजयाद् विश्व-

च्छादिनहरितद्रव्यमुच्यते । यथा तदुत्तार्यमाणमपि स्वच्छन्दतः पुनःपुनरुदकं छादयत्येवं
षोऽन्योऽपि स्वच्छन्दव्यवहारः स हठ इति प्रसिद्धः । तदुच्यते--

यद्मन्नातसंदिग्धं प्रसिद्धैरप्यभ्युक्षति ।

निर्णीयते निरुद्धं तु न स्वार्थादपनीयते ॥

मीमांसो ह्यत्यन्तरुद्रान्ते स्वार्थमपरित्यजन्तः सामानाधिकरण्यात्प्रतिपद्यमाना गत्य-
न्तराभावाद्गुणविधयो विज्ञायन्ते । ये पुनरुच्छिदादयो यौगिकास्तेषां येनैव प्रकारेण
यत्नेन द्रव्यवचनत्वं तेनैव कर्मवचनत्वमप्युपपद्यत इति प्रत्यक्षप्रसिद्धावनुदासीनायाम-
नुमानेनाप्यज्ञानसंशयस्युदासकरणं न द्रुष्यति । सर्वशब्दार्थवधारणे ह्ययमप्युपायो,
यत्प्रसिद्धसामानाधिकरण्यं नाम । प्रवानं च करणत्वं यागे लक्षणात्मकं शक्नोति प्राति-
पदिकमात्मविषयमापादयितुम् । किं च—

विषयव्यर्थानुवादाद्य विधेः म्नात्तास्त्रि लाघवम् ।

गुणपक्षे विधेयत्वं संख्याकारकयोरेपि ॥

स्वपक्षे ह्यवश्यं काचिद्विषयवत्त्वंऽपि प्रत्ययस्य विधिशक्तिः कल्प्या स्यात् ।
तस्मादवयवद्वारेणास्ति कर्मण्यपि प्रसिद्धिः । ज्योतिष्टोमादेरपि त्यक्तलोच्छेदनकारित्वादे-
तन्नामप्रसङ्ग इति चेत् । न । सामानाधिकरण्यात्प्रतिपद्यमाना विषयविशेषस्यावयवाख्यानात् ।
न चाम्य ज्योतिष्टोमादिभिः समभिव्याहारोऽस्ति । अपवाऽर्थापत्तिवञ्चनैतद्विशेषविषयमेवो-
च्छेदनं निमित्तं, न चान्यत्र तदन्तीति व्यवस्था । यथा सास्त्रादिमद्वतगमनविशेषनिमि-
त्तत्वं शोशब्दाय । आधिधायकरवाटित्यस्य व्याख्या न नामधेयं विधायिष्यत
इति । संज्ञासंज्ञिसंबन्धरूपेण 'शुद्धिरादौ' इत्यादिवदविधानं सामानाधिकरण्यात्प्रतिपद्य-
द्विष्या तस्मिन्नेः । न तु नामधेयार्थो न निर्णीयते तदधीन-वाचागाविशेषसिद्धेः । इह हि यद्यपि
संज्ञासंज्ञिमानानाधिपत्यं नास्ति तथाऽप्यात्मरूपव्यवाच्छिन्नमेवार्थं संज्ञा गमयतीति

‘सतन्त्रवातकशावरभाष्यसमत—

... is a particular name in the shape of a ...
 जित् । एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वप्रवृत्तिविशेषकराऽनर्थक
 इति नामधेयमपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत् । तस्मात् कर्मनामधेयान्येवं-
 जातीयकानीति सिद्धम् ॥ २ ॥

विशेषणविशेष्यमावाप्त भिद्यते । नन्वेवं शब्दस्वरूपाभिधानं प्रसज्येत । प्रत्यक्षावगतस्व-
 रूपविशिष्टार्थाभिधानादप्रसङ्गः । सर्वत्र ह्यगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न त्वन-
 भिहितविशेषणा । न चैवावता शब्दस्वरूपारोपप्रसङ्गः । तदनुरोधेन विद्यमानार्थाशवि-
 शेषोद्धरणादित्युक्तं प्राक् । नामैत्र चैवमादीना प्रकृतितो भेदोऽन्यथा हि तदनवच्छिन्नो
 यनिर्गुणफलाद्यर्थ पुनः श्रुतिः प्रकृतिगामित्वाद्यैव कर्म भिन्नात् । अथ वा सर्वनामधेयेषु
 किञ्चिदर्धगतमपि विशेषणमस्तीत्यरुणैकहायन्यादिवदेव विशेषणविशेष्यता । न च यज्यु-
 च्चारणमन्तरेणास्य यागविशेषनामत्वमिति न सामान्यग्यानर्थकत्वम् । परस्परसंनिधानेन
 हि नामापि यागविषयं यागोऽप्येतदवच्छिन्नो न सामान्यमात्रं प्रकृतो वेति लभ्यते ।
 तस्मादुभयोरर्थवत्ता विशिष्टभावनाविधानाच्चोभयोरपि विधानमिति नानुवादत्वम् । एवं
 च सति न नामत्वं विधित्वमात्रप्रतियोगीति, ये पूर्वपक्षे विध्यन्तर्भावं सिद्धान्ते तु
 विध्यर्थवादमन्त्रातिरेकं नाम्ना बर्णयन्ति तेषामयुक्तमेव । अशेषव्यवहारारङ्गभावाच्च
 नाप्रवृत्तिविशेषरुचरता । नह्यृत्विम्बराणादिष्वनेनाहं यक्ष्ये इति लघुरारुणानोपायः स्यात् ।
 दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः ‘समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति गुणोपबन्धो दर्शपूर्णमासाभ्या
 स्वर्गकाम इति च फलोपबन्धोऽन्यथा न स्यात् । तस्मान्नामधेयान्येवंजातीयकानीति
 सिद्धम् ॥ २ ॥

(इत्युद्दिष्टधिकरणम् ॥ १ ॥)

१ नामधेयस्य भाष्यकारोक्तं गुणफलोपबन्धेनार्थवत्त्व प्रयोजनान्तरोपलक्षणमित्याह—अशेषेति ।
 कानि प्रयोजनान्तराणीति चेत् ।

संज्ञायाः कर्मभेदपूर्वं द्वितीयं यद्बुद्धिप्यते । यथेष्टी यागपट्टस्य फलवत्त्व बुद्धिप्यते । सोमया-
 गस्य च उपोतिष्टोमेऽध्याये चतुर्थके । यथाश्रितोत्रप्रमाणे प्रवेश कोण्डपादिने ॥ तस्मिन्ने वक्ष्यते सर्वे
 तत्रास्मां फलमिष्यते । वाक्यान्तरोत्पादिते च वर्दण्यद्वयं विधीयते ॥ फल वा यत्र तत्रास्मा-
 भर्ते कर्म विशेषर्था । इध्यदेवतशून्याया भागोत्पत्ता च नामत ॥ विना निर्धारणमात्राद्विशेषस्या-
 विधेयता । धर्मप्रमोपयोगिष्वमप्यस्येवं च सिध्यति ॥ यागेजानेन यक्ष्येऽह तेन यात्रय मामिति । नाम्ना
 विनेवमादिष्व व्यवहारी न सिध्यति ॥ श्रीमान्मायिधिवान्यार्थज्ञानानुष्ठानलक्षणे । त्रिविधे व्यवहा-
 रेऽस्मिन् सर्वस्मिन्नाम कारणम् । इत्येवं प्रदक्षितान्नुसंधियानि ।

[२] यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥ सि०

चित्रया यजेत पशुकामः, त्रिवृद्वहिष्पवमानम् । पञ्चदशान्या-
जशानि, सप्तदशानि पृष्टानिदत्युदाहरणम् । किं चित्राशब्दः पवमानशब्द
आज्यशब्दः पशुशब्दश्च गुणविधय उत कर्मनामधेयानीति संशयः ।
प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, --- --- --- न चैते
कर्मणि प्रसिद्धाः । न चा- इति

For sake of any etymological meaning they are ordinary common

इदानीमपीगिरेषु श्रीह्यादिवल्लोकहृदेषु जातिगुणशब्देषु चिन्ता । न ह्यनुमानिक-
करणत्वानुरोधेन प्रत्यक्षप्रसिद्धयभावः संभवतीति पूर्वाधिकरणेनासिद्धिः । ननु 'आज्यैः
स्तुवते' 'पृष्टैः स्तुवते' 'बहिष्पवमानेन स्तुवते' इत्युत्पात्तिवाक्यत्वादेतान्युदाहर्त-
व्यानि । तथा हि—

उत्पत्ता नामधेयं वा गुणो वाऽप्यवधारितः ।
व्यवहाराद्भूता याति सैवोदाहरणक्षमा ॥

सा तु नोदाहृता सूत्रकारेण 'यस्मिन् गुणोपदेशः' इति गुणवाक्यस्याऽऽश्रितत्वात् ।
अथ किमर्थं तेनैव तदाश्रितम् । यत्र क चन प्रतिपादिते फलाविशेषात् । पूर्वपक्षनिरा-
करणहेतुर्वा वाक्यभेदस्त्वयं संभवतीत्युदाहरणम् । अथ बोत्पात्तिवाक्यस्यस्याऽऽज्यादिप-
दस्य पक्षद्वयेऽपि साकङ्क्षत्वादेकस्यापि निश्चयहेतुर्नास्तीत्यन्यतः सिद्धयेपक्षणादनुदाहर-
णत्वम् । घृतवाचित्वात्तत्र स्तोत्रनामत्वं विशयते । यान्वाज्यानि तैः स्तुवत इति
च श्रूयते तत्र वान्येव नामानि कथं वा तेनाभिधीयन्त इति सहाऽप्युत्पात्तिवाक्येनान्य-
तः सिद्धिरवाप्तव्या । उत्पत्तिवाक्यस्थितमेव चाऽऽज्यादिपदं यथा क्वचिं परित्यज्य
स्तुतिनामतां प्रतिपद्यते तथा हेतुर्वाच्य इत्यपेक्षा । गुणविवेकेऽपि घृतस्य स्तुतावकरणत्वा-
त्तत्संबन्धमन्त्रलक्षणयाऽनश्यं संबन्धवृद्धाकथमपेक्षणीयम् । इह विधाने मत्पर्यलक्षणाप्रस-
ङ्गात् । अनुवादत्वे तु नायं दोषो भवति । तेन स्तोत्राणामप्याज्यवत्ताऽन्यत एव उच्यन्त्येति
तदुपपत्तेश्चैव सापेक्षता । ततश्च स्तुयत इत्येतावन्मन्त्रस्य विवक्षितमित्याज्यादिश-
ब्दोऽन्यतो निर्णीयते । पञ्चमनशब्दस्तु यौगैरुत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धेरनुदाहरणमिति
केचित् । अपरे तु मन्यन्ते । नोऽग्निदादिवत्पवनक्रिया प्राति कर्तुं वं स्तोत्रस्योपपद्यते,
सोमो हि तत्र पवते । ततश्च न वर्धय्यवरदशसिद्धिरन्तीति पवमानार्थमन्त्रकृताल्लक्षित-
लक्षणा मत्पर्यलक्षणातो दुर्बलतरैति वाक्यभेदेनैव सिद्धेरनुदाहरणम् । तत्र प्रसिद्ध्यादपः

१ सं० सं० (२-४-६) । २ ता० वा० (२०-१-२) । ३ ता० वा० (१९-११-२)
४ ता० वा० (१९-१-२) ।

च गुणशब्दः । चित्रया यजेतेति च यागानुवादः । विज्ञातत्वात्त्र याग
विधिः । गुणे फलकल्पनाया यजतेर्न विवक्षा । तथाऽऽज्यानि भवन्ति
पृष्ठानि भवन्तीनि च । गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणा । तस्माद्
गुणविधय इत्येष मासम् ।

पूर्वपक्षे पूर्ववदेव व्याख्येया । चित्रेत्युत्तरपक्षे चोतनादग्नीषोमीये गुणविधिरिष्ट । अत्र
कारणमुच्यते—

चित्रत्वस्त्रीत्वयोगो हि प्राणिजातौ स्वभावतः ।

तेनैते प्राणियागाद्ग प्रकृतिं दैक्षमाश्रिते ॥

स्त्रीत्वादिविभागो हि प्राणि यतिरिक्तेऽर्थे शब्दानुसरणमात्रेण विज्ञायते पश्चाद्विद्यु
त्वर्थरूपेण । प्रकृतं च ऽध्यादिद्रव्यात्मवत्त्वात्तद्योम्य कर्मेत्युत्कृत्यमाणे वाक्याद्यागमा
प्रसन्नान्विनी प्रसक्ते सामर्थ्यात् प्राणियागमाहाङ्गसन्ती 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्यनेन
न्यायेन सर्वप्राणियागपरमप्रकृतिमग्नीषोमीय गच्छत । तत्र यद्यप्युत्पत्तिवाक्यशिष्ट कृष्ण
सारङ्गलोहितसारङ्गादिगुणान्तर पुत्रत्व च वाच्य समाव्यते, तथाऽपि पूर्ववदेव वाचविक
ल्पौवक्तव्यौ । सासदश्यपूर्वपक्ष-यायश्चात्र द्रष्टव्य । एकपदोपात्तानेकार्थविधानाच्चैकसारक
निबन्धनत्वादवाक्यमेषाभिप्राय । पशुकामशब्दोऽपि च स्वर्कामाधिकरणदूर्वपक्ष-याये
नार्जनाद्गत्वाद्नुवादोऽभिमतो न यागफलम् । न हि पशुयाग पशुमर्कामयमानेनानु
ष्ठानु शक्यते । यागानुवादो विज्ञातत्वादेति ।

सर्वप्राऽऽख्यातसवद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे ।

विधिशक्युपसक्रान्ते स्याद्वातोऽनुवादता ॥

यावद्यावद्विधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावत्पूर्वत्रा नेकशक्तिरूपनामयादनुवात्त्वात्कहा
भवति । अगत्या तु तत्रापि विध्यङ्गीकरणम् । अस्ति चात्र स्त्रीत्वचित्रत्वमागग्नीषोमी
याग इत्यनुद्यते । गुणे फलकल्पनाया यजतेरविवक्षेति । त्रिमर्थ गुणाविधित्वपक्ष
एव सक्षिरान्वियते । सिद्धान्तप्रयोगोऽय प्रमाणास्तिरिति इति केचिन् । अपरे स्वाहु ।
फलसबन्धे किल प्रधानत्वाद्गुणोक्तिविधात म्याप्ति । तद्युक्तम् । सर्वथा नामधेयप्र
तिपक्षो गुणविधि स च फलसबन्धेऽप्यनपगत । तथा चै वश्यति स्थित एतस्मिन्
धिकरणे गुणविधिर्नामधेयमिति विचार इति । फलसबन्धे ह्येवमन्तेन यागसामा
नाधिकरण्यमावाद्गुणाविधिरेव म्यादिति । तेनैव वाच्यम् । इह तु त्रय पक्षा प्रति
भान्ति । गुणविधि फले, यागे वा नामधेय वेति । एकैकस्य च द्वय द्वय निराकर्त

१ चित्रो गुणो विधायमान इत्यादि सिद्धान्तभाष्येणाग्नीषोमीय गुणविध्यभिप्रायस्य प्रकटाक
रणादित्यर्थ । २ अ० सू० (३-६-१) । ३ अ० सू० (२ १-१) इत्यत्र भाष्यकार इति शेष ।

एवं प्राप्ते ब्रूयः । 'यस्मिन् गुणविधिना^(२)र्मधेयामिति^(३) संदिग्धे गुणोऽपर
 । उपदिश्यते प्रधानेन कर्मणा तस्य संबन्धः ।। कर्मनामधेयमित्यर्थः । गुण-
 विधौ हि सति वाक्यं विद्येत । पुंशौ प्राप्ते स्त्रीपशुः । पशवः फलं,

व्यम् । तत्र पूर्वपक्षस्य एव दुर्बलतरत्वात्तृतीयं पक्षं निराकरोति । धातुपाराध्यप्रसङ्गा-
 दिति । अतश्च 'श्रीहिभिर्धेयैत' इतिवचाम् गुणविधानम् । करणभूतस्यापि च याग-
 स्योत्पत्तिवाक्यवगतकरणत्वात्प्राप्तिसंसाध्यांशानुवादेन गुणे विधीयमाने न मत्वर्थल-
 क्षणा । गुणगाथेव वाऽनभिभवसमर्थं यागे गुणविधानमाश्रयति । फले गुणविधिकल्प-
 नायां पूर्वाधिकरणोक्तशेषप्रसङ्गादिति । तथा 'पञ्चदशान्याज्यानि' इत्यत्र 'अस्तिर्भव-
 न्तिपरः' इति सतोपकरणं प्रयोगवचनाच्च विधिः । ननु च पञ्चदशानि सप्तदशानीति
 चैव रूपः शब्दो न संख्यामात्रवाची 'स्तोमे ङविधिः पञ्चदशाद्यर्थः' इति स्मरणात् ।
 न हि स्तोम इति स्तोत्रीयसंख्यातोऽन्या विधीयते । नैप दोषः । स्तोत्रसाधनमात्रपरि-
 च्छेदेन स्तुतिमानात्मकस्तोमसिद्धेः सहशृङ्गपरिच्छेदे घृतपरिच्छेदे च स्तुतिमानमिति
 सन्तोमवाचित्वम् । न चात्र मत्वर्थलक्षणा । कृतः—

श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने ।

लक्षणावाक्यभेदाद्विदोषो नानुमिते ह्यसौ ॥

इह तावदाज्यादीनां श्रुतवाक्यसंयोगाभावादवश्यं प्रकरणाद्यानानुमितवाक्यसंबन्ध-
 र्बकः प्रयोगवचनविधिराश्रयितव्यः । तेन मत्वर्थ एव अतिपात्यत इति न लक्षणा । तत्रै-
 तत्स्यात् । द्रव्यत्वादाज्यादीनां कर्तव्यताविशेषात्मवेदिकर्तव्यताधिना प्रकरणेन न ग्रहण-
 मिति । सत्तैवात्र क्रियेत्यनुपालम्भः । प्रधानदेशत्वाच्चाह्वानामाज्यादिभिरवश्यं स्तोत्र-
 समीपे भवितव्यम् । अतश्च यथैव 'आग्निमुपनिषाय स्वपते' इत्यग्निः सत्सामात्रे-
 णोपकरोत्येवमिहापीति निर्दोषं, तन्माहुणविधानमिति । अत्राभिधीयते । 'प्रधानतोऽ-
 भिसंबन्ध' इति । अनेकार्थविधानं हि प्रधानकर्मविधाने सत्युपपद्यते । अत्र पुनः कर्मा-
 नुवादेन गुणो विधीयते । न च गुणानां परस्परं संबन्धो विद्यते । तत्रैरगुणविधाने
 गुणान्तरानासौपादकार्थसम्भावे श्रौतानेकार्थत्वात्प्रापरकल्पनायां पुनः पुनरुच्चारणं प्रथ-
 मस्य कर्मत्वमिति वाक्यभेदः स्यात् । आह च—

अर्थादनेकमर्थं विधापयति भावना ।

विशेषणाविधिस्त्वन्यत्र गृह्णाति विशेषणम् ॥

एकपदोपात्तेऽपि आनेकार्थविशक्तिवत्स्यनागौरवमस्येव । उत्पत्तिवाक्याद्यैरे गुणान्त-
 राविरोधाच्चाशक्तिः । तथा हि—

१ प्रपगुणोऽप्यज्यासानोऽप्यस्ति इति शेषपूरणमिति पा० सू० (२-२-१) अत्रत्यं
 कात्यायनहरणम् । २ पा० सू० (५-१-५८) अत्रत्यं वातिकम् ।

चित्रो गुण इति न शक्यमेतेन वाक्येन विधातुम् । चित्रो गुणो विधी-
यमानः स्त्रिया विधीयेत । नासावग्रीपोमीये, पशुकामे च विधीयेता
सोऽपि नाग्नीपोमीये । तथा पञ्चदशान्याज्यानि भवन्तीत्याज्येषु
पञ्चदशता । न चाविहितानि स्तोत्रेष्वज्यानि भवन्ति, न चान्यद्विधा

तत्रैव Charls

उत्पत्तिवाक्यविज्ञात कर्म सर्वं ह्यनूद्यते ।

न चाऽऽश्रितगुणे शक्य तद्विरोधि गुणान्तरम् ॥

यत्रानूद्यमान एवावश्य गुणोऽप्यनुवदित-यस्तत्र नेरपेक्ष्यदर्शनादाकाङ्क्षाधीनसम्बन्ध-
गुणान्तरविधानानुपपत्ति । न चानिष्कृत्य त्रियामात्र गुणविधि शक्य कर्तुम् । कुत —
प्रथम हि स्ववाक्यभेदगुणे सन् यते त्रिया ।

वाक्यान्तरगतै पश्चात् शुद्धा सा ह्यवाप्यते ॥

यानि परम्परनिरपेक्षानि त्रीहियवादिवाक्यवत्प्रवर्तन्ते तेषा तुल्यबलत्वाद्भवति
विपर्यय । इह चोत्पत्तिवाक्यम-यनिरपेक्ष विदध्यान्नोत्पन्नवाक्यम्, अनुत्पन्नेऽनुवादानु-
पपत्ते । पशुकामसम्बन्धाच्च पदान्तरगतार्थग्रहणनिमित्तोऽपि वाक्यभेदो भिद्यते । यद्यपि
च फल न विधीयते तथाऽपि तत्र कर्मविधानात्कर्मणि च गुणविधेरत्येव गौर-
वम् । अपि च कर्मण फलगुणौ प्रति युगपद्विधनुवाददोषोऽपर म्यात् । न च पशु-
कामपदमर्जेनाङ्गत्वात्प्राप्तमनूद्यते । कथम्—

पुर्यार्यो हि सर्वेण स्वरसादेव काम्यते ।

तत्साधनतदङ्गेषु प्रवृत्ति प्रार्थनाद्ये ॥

न हि साधनभूत पशु कश्चित्काम्यते विनैव तु कामेन प्रार्थितान्यथानुपपत्त्या तमुपा-
दत्ते । गौणी वा तस्य काम्यता भवेत् । अत स्वातन्त्र्येण यन्मुख्यया वृत्त्या काम्यते
तेव कामशब्दोपबन्धात्फल प्रतीम । विस्तरेण चेतत् । 'असाधक तु तादर्थ्यात्'
इत्यत्र वक्ष्याम । फल चाग्नीपोमीयस्य नरवङ्गत्वाच्चैतद-यद्वाऽस्तीत्यनुवादासम्भ । प्रक-
रणे च बाधेत् प्राजापत्यस्य यागस्य । नामवेत्ये तु कर्मफलसम्बन्धमात्रकरणान्न
कश्चिदोष । 'पञ्चदशान्याज्यानि' इति द्रव्यसङ्घेऽर्थयो स्तोत्रेष्वप्राप्तत्वात्तान्य
तरानुवादे नेतरविधानसम्भ । कर्मोन्तरम् च न प्रतीयते । तदनुवादेन च विधावकर्म-
ङ्गत्वसङ्ग प्रररणावश्य । न च विधि एत यत्रिधिरपपद्यत इति वक्ष्यते । तत्रैकत्वमय
ज्ञातभूतम्' इति । न चानिदाविशेषण विधीयते, विधेयकस्य नामपदे मासादसम्बन्धान् ।
न चेह त्रियोपात्ता, या विधीयमानाऽर्थोन्नेऽपि शुणमास्तिपेत् । न तेषा म्बुतिप्रयोग-
वचनेन ग्रहणम्, अनित्यात्मत्वात् । आह च ।

यकं वाक्यं, तच्चैतदाज्यानि विद्ध्यद् विहितेषु च पञ्चदशताम् ।

गम्यते च पञ्चदशताया आज्यानां च संबन्धः । स्तोत्रसंबन्धश्चाऽऽ-
ज्यानामविज्ञानः पञ्चदशतासंबन्धश्च । द्वावेतावधौ विकवाक्यस्याशक्यो
विधातुम् । अथ नु कर्मनामधेयं, नैव विरोधो भवति । केवलं संख्या-
संबन्धस्तदानीं विधीयते । अपि चाऽऽज्यानि स्तोत्राणीत्यनेन शब्देन
लक्षणमैव गुणो विधीयते । अतः कर्मणां नामधेयानि वाक्यान्तरं,
आज्यैः स्तुवते, पृष्टेः स्तुवते इत्येवमादिभिर्विहितानाम् । यत्त्वमसिद्धं
कर्मणां नामधेयमिति । अवयवमसिद्ध्या, आनिमगमनादाज्यानि । कथ-
माजिगमनामिति । अर्थवादवचनात् । यदानिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्,
इति । स्पर्शनवचनात् पृष्ठानि । पञ्चमनार्थमन्त्रकत्वाद् यद्भिः संबन्धाच्च

*The above clause is to collect the duties that a little after next
5 (The 4th clause, as explained, is forming some part of the water touched [from the
नाजान्तरक्रियायां ग्राहते वाक्योपकल्पितात् ।] ५०२९*

गुणद्रव्ये कर्मभावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥

न च भवतिक्रियां प्रत्यङ्गत्वमुपपद्यते । सर्वोऽपि हि लब्धात्मकोऽन्यत्र ध्याप्रियते ।
सत्तायास्तु वस्त्वात्मलाभमात्रापवर्गाच्च साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्चो-
पकारासंबन्धाच्चेविकर्तव्यतात्वम् । यत्तु रथंतरं भवतीत्येवंचोदितानामपि प्रकरणेन
ग्रहणं तदतिदेशप्राप्तवान्तरक्रियासंबन्धविज्ञानात् । न वाऽऽज्यादीनां लोके सत्ता न
सिद्धा येनेदानीं भ्रान्तेयं स्तुतिप्रयोगसंनिधिभ्यापनभावना करिष्यत इति चेत् । न ।
अभेदितत्वात् । 'अग्निमुपनिधाय' इति तु स्पष्टं विधानम् । आत्मलाभव्यतिरिक्ता
चेयं क्रिया शक्यते कर्मभावेन ग्राहीतुं सिद्धान्ते । न च वाक्यम्यार्थवन्ताक्रान्थगानुप-
पत्त्या विनियोजकवाक्यरत्पना । यद्वि तु 'आज्यैः स्तुवते' इत्यनेन विहितानां पञ्चदश-
त्वाविधिरुच्यते ततः पूर्वाधिकरणन्यायेन तैश्च मत्स्वर्षलक्षणैर्नि मरुत्वा षडिति । अपि चाऽऽ-
ज्यानि स्तोत्राणां स्थितिर्दससर्गिद्रव्यत्वाच्चाऽऽज्यानां साक्षात्पञ्चदशत्वयोगाभावादश्रुतपक्षादि-
परिमाणकल्पनाऽवश्यायावितरुष्या भवेत् । तेनैव ज्ञायते यद्यप्युत्पत्तौ नामत्वं न ज्ञातं गुण-
वाक्ये च तस्यानधिकारः । तथाऽप्येतद्गुणविधानमेवं स्थितिः । यद्युत्पत्तः वाक्यशब्दो नाम-
धेयं नान्यथेति ।

गुणवाक्योपपत्त्यर्थं समाधिभ्याहतेन च ।

अन्वाह्यनार्थवादाच्च नामधेयत्वमाश्रितम् ॥

यदानिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । यन्मादेवाः प्रजापतिवचनादेतेषु स्तोत्रे-
ष्वग्निमवावन् । ततस्तदहर्त्वादेतान्याज्यानीति । तथा 'तासां वायुः पृष्टे स्ववर्तत' इति
यन्मादार्थं वायुना पृष्टे पृष्टे रथंतराद्गानि जातानि तस्मात्तानि पृष्ठानीत्यर्थवादाद्विज्ञान-

वाह्यव्यवमानम् । इति येषु पयो घृतं धानास्तण्डुला उदकं तत्संस्पृष्टं
 प्राजापत्यम्, इति नानाविधद्रव्यत्वाच्चित्रा । तस्मादेवंजातीयकानि
 कर्मनामधेयानीति । अयं कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टान्याज्यानि
 स्तोत्रकर्मसु विधीयन्ते । विशिष्टानां वाचकस्य शब्दस्याभावात् ।

ननु पदद्वयमिदं वाचकं भविष्यति, पञ्चदशान्याज्यानीति विशि-
 ष्टानां, तद्वेषु स्तोत्रेषु विधास्यति । नैतत्पदद्वयमपि विधायकम् ।
 एकमत्र विधायकमेकमुद्देशकम् । उभयस्मिन् विधायके परस्परेण
 संबन्धो न स्यात् । अविधायके स्तोत्रसंबन्धो न विधीयते । न चात्रैकं
 पदं विशेषणं मन्युद्देशकं, स्तोत्रं प्रति विधायकं भवितुमर्हति । वचनव्य-
 क्तिभेदादातोऽयमममाधिः ॥ ३ ॥

[३] तत्परस्य चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥ सि०

भागिदात्रं जुहोति स्वर्गकाम इति, ' आघारमाघारयति ' इति च
 ममामनन्ति । तत्र संशयः, किमग्निहोत्रशब्द आघारशब्दश्च गुणविधी,

तम् । नत्प्रकृतिन्त्वाच्च वामदेन्यादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिः । द्वावेतावर्थाविकस्य वाक्य-
 स्यात्प्रकवाचित्यम्यानन्तरमथ कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टानीत्येवमादि द्रष्टव्यम् ।
 विशिष्टानां वाचकस्याभावादिति—प्रधानाख्यातानुच्चारणामिप्रायम् । ननु पदद्वय-
 मिति—मवतिक्रियामेवन्धाविधायम् । नैतत्पदद्वयमपि विधायकमिति । प्रधानक्रिया हि
 विशेषणानि पिण्डीकरोति सत्तायाम्बु प्रत्येकवर्तित्वाच्च समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । अतश्च
 परम्परसंबन्धमावः । पञ्चदशानि यानि कानिचिद्भवन्ति, आज्यान्यापि यावन्ति
 तावन्नि मवन्तीति कल्पना तस्मान्प्रोभय विवायकम् । न चानुवादकं, स्तोत्रेषु तादृशस्या-
 भावादनर्थकत्वप्रमङ्गाच्च । तस्मादेकानुवादेनेतरविधिर्नामधेयत्वेऽवकल्पते । विधायक-
 मिति चात्र विधेयार्थोपनयनन्यापारात्पुनः पुनरभिहितं न तु नामपदस्य विशिष्टा-
 शक्तिः । पञ्चदशानीति च स्तुतिमाधकनमस्तोत्रार्थरूपारंभेदान्मुख्यं स्तुतिमाननिमित्तं
 स्तोमत्वमिति शब्दमामत्रम्यं भविष्यति ॥ ३ ॥

(इति विप्राज्याधिकरणम् ॥ २ ॥)

ननु सर्वत्र द्विप्रकारमेव नामपदं साविज्ञायिकं यौगिकं च । उभयमपि साधिकरण-
 ह्येन प्रतिपादितं, विमिदानीमवशिष्यते येन पुनर्विचार्यते । उच्यते । यौगिकानामेव
 मत्वर्थव्यक्षणावगिहारेणात्र चिन्ता, उत्तराधिकरणे तु साविज्ञायिकानां वाक्यभेदासंभ-

उत्त कर्मनामधेये इति । गुणविधी इति द्रुमः । कुतः ।

गम्यते हि, अग्नये होत्रमस्मिन्निति । तथा क्षरणसमर्थं द्रव्यं घृतादि,
आधारमाधारयति इति । प्रसिद्धिरवमनुष्यदीप्यते । गुणविधिश्च

देविहोमे, आधारश्रोत्रांशुयाजे । तत्रतयोरयवचा प्रवृत्तिविशेषकरत्वं च ।

न च गुणविधिपक्षे लक्षणा भवति यथा उद्भिदा यजेत इति । अग्निहोत्रे
समासेनावगतं गुणविधानम् । आधारेऽपि, आधारं निर्वर्तयतीति

श्रुत्यैव गुणो विधीयते । तस्माद् गुणविधी इत्येवं प्राप्ते द्रुमः । तत्त-
रूपं चान्यशास्त्रम् । यौ गुणावेताभ्यां विधीयते इत्याशङ्क्यते ताव-

न्यत एवावगतौ । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इति, देव-
ताविधानं, चतुर्थीतं वा एतदभूत्तयाऽऽधारमाधार्य इत्याधारे च

द्रव्यविधिः । अविदितवेदनं च विधिरित्युच्यते । विदितं चात्रान्यतो-
गुणविधानम् । तस्मान्न गुणविधी, कर्मनामधेये तु संभवतः । यस्मि-

2 (Some manuscripts stand for clarified butter taken up in the 4th

वात् । तत्राग्नये होत्रमस्मिन्निति सिद्धान्तेऽप्यग्न्युपमादग्न्यसमासार्थानुपलब्धेऽन्तर्णा-

तमत्वर्थो बहुव्रीहिरस्तेदेन गुणं विधत्ते । त एव च प्रसिद्ध्यादयो हेतवः सत्यामपि च सायं

होमेऽग्निप्राप्तौ तद्वर्जं प्रातर्होमे होममात्रानुवादाद्वा सर्वदेविहोमेऽपि विहितदेवताकेषु विधा-

स्यति वाक्यसामर्थ्यात् । तथाऽऽधार्यत इत्याधार इति क्षरणसमर्थं द्रव्यमाज्यपयःप्रभृ-

त्यभिधीयते । तच्च द्वितीयानिर्देशात् क्षरणक्रियासंस्कार्यत्वेनाध्यवसायमानमनुपयु-

ज्यमानसंस्कारानुपपत्तेः प्रयोजनमपेक्षते । धर्ममात्रं चास्य क्षारणं शब्दार्थमात्रापरवर्गित्वा-

द्याशेषक्षारणं करोति । तत्क्षारितैकदेशेन किं कर्तव्यमित्यस्त्यपेक्षा । लोकेऽपि च द्रव-

द्रव्याणां क्वचित्पानादावुपयोऽप्यमाणानामीषत्क्षारणसंस्कारं कुर्वन्ति । तेनापिपवमुक्त-

पृतीकवद्रक्षणयुक्तफलचमसवच संस्कार्यं द्रव्यं कर्ममात्राभिलाषि । प्रकरणवशेन दर्श-

पूर्णमासप्रधानान्युपसर्पति । तत्रापि चाऽऽग्नेयादीनां विहितद्रव्यकत्वादुपांशुयाजः केवलः
साकाङ्क्ष इति तादर्थ्यं प्रतिपद्यते । आह च—

श्रुतसंस्कारसंबन्धं मुरुयेर्यद्यप्यसंसातम् ।

अन्यथा तदयोग्यत्वात्प्रकृतैर्याति संगतिम् ॥

अथ वा यत्करोतीति प्रत्ययार्थमात्रं साकाङ्क्षत्वादेवोपांशुयाजमावनामनूचाऽऽधार-

द्रव्ये वाक्येन विधीयमाने तत्साध्यत्वादेव धात्वर्थः प्राप्नोऽनुद्यते । ध्रौवप्राप्त्यैव वा तस्य

क्षरणात्मकत्वे विज्ञाते क्षरणसमर्थमात्रपयःप्रभृतिविधिं गम्यते । न च धात्वर्थदेव सिद्धे-

र्नान्ना प्रयोजनम् । न च संस्कारकर्माणि क्वचिन्नामन्ति दृश्यन्ते । श्रुत्यैव

विधीयत इति । द्वितीयाश्रुत्यैव संस्कार्यत्वादवश्यं क्वचिदस्य

अग्रये होत्रं होमो भवति तदग्निहोत्रम् । दीर्घधारा सरणाक्रिया प्रसिद्ध
 एवाऽऽधारः । तस्मात्कर्मनामधेये । प्रसिद्ध्यादयथोक्तोत्तराः ५ । प्रजा-
 पतिनिवृत्त्यर्थमग्निविधानं भविष्यतीति चेन्नैतदेवम् । आग्निं ह्येव विधातुं
 शक्नोति न प्रजापतिं प्रतिपेदुं प्रतिपिध्यमानस्य च प्रजापतेर्विधानम-
 नर्थकं स्यात् । प्रजापतिर्देववर्तति गम्यते । गृह्यमानं च न शक्यं
 पिध्यति कल्पयितुम् । अतोऽयमसधाधिः । उच्यते । आघारवाधारयति
 इति द्रव्यपरा चोदना । 'थैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति । द्रव्यं ह्यनघा
 क्रियया स्मर्यते । स्मरितं च यागं साधयति । तत्कस्य प्रधानस्य
 कर्मणो नामधेयमिति २ । उच्यते । एतदेवाऽऽधारणं प्रधानकर्म ।

यम् । अत्रोच्यते— *I And such thing to see, the
 of which is not to be the name*
 विविक्तिसत्प्रमाणं शास्त्रमन्वधात्स्निह ।
 तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

अत्र वदामः—

सायं होमे यदि मूयादाधारे च परो विधिम् ।
 ततः शास्त्रान्तरप्राप्तेर्विधि स्यान्निष्प्रयोजनः ॥
 यदा स्वदेवते होमे देवताविधिरुच्यते ।
 द्रव्यं चोपांशुयान्म्य तदा तत्प्रख्यता कथम् ॥

उच्यते—

विधिश्चेदग्निहोत्रं स्वात्ततोऽस्य विपचैपिणः ।
 निवेशः प्रकृते वा स्याद्युक्तेरप्रकृतेऽपि वा ॥
 अग्नेर्होत्रेण संबन्धे वृत्तेऽन्येन प्रवर्तनात् ।
 अग्निहोत्रपदे स्पष्टमनुवादस्वलक्षणम् ॥
 अनूय चापि धात्वर्थ गुण सर्वो विधीयते ।
 न चानुवादः प्रकृतारकर्मणोऽन्यत्र लभ्यते ॥
 प्रकृत नैदनुयायं गुणो होमे विधीयते ।
 तत्र तत्प्रख्यताऽन्यत्र न विविस्तरपरिग्रहान् ॥
 न च धात्वनुवादोऽत्र कर्म चिदुपपद्यते ।
 प्रकृताप्रकृताभावोत्तन्मात्कर्म विधीयते ॥
 सायमूर्ध्वादिसंयुक्तेर्गुणो वाक्यैर्विधीयते ।
 शुद्धं न श्रूयते कर्म प्रकृत नाम्नि तेन तन् ॥

नन्वस्य द्रव्यदेवतं नास्ति । अस्तीति ग्रमः । तस्याऽऽधारमायार्थं,
इत्याद्यं द्रव्यं, मान्त्रवाणिकी देवता । “ इन्द्र उर्ध्वोऽधार इत्याधार
माधारयति इति मन्त्रो वाभिदघत्कर्म तत्साधनं वा कर्मणि समवेति ।
एष च मन्त्र इन्द्रमभिधातुं शक्नोति । स यदीन्द्रस्त्वत्साधनं भवेदेवमनेन
मन्त्रेणाऽऽधारः शक्यते कर्तुम् । तस्मादिन्द्रो देवता । द्रव्यदेवतासंयु-
क्तमाधारणम् । तस्मात्प्रजातिः, तस्य यजतेर्नामधेयमिति ॥ ४ ॥

[४] तद्वच्यपदेशं च ॥ ५ ॥ सि०

अथैष इपेनेनाभिचरन् यजेत, अथैष संदशेनाभिचरन् यजेत,
अथैष गवाऽभिचरन् यजेत इति समाध्यायन्ते । तत्र गुणविधिः, कर्म
नामधेयमिति सदेह । प्रसिद्ध्यादिभिः पूर्वपक्ष उद्दिष्टादीनामिव । ते

दूरस्थम्यानुवादश्च व्यवधानात् युज्यते ।
तस्य बुद्धावनारोहात्कौण्डपायिनहोमवत् ॥
विधीयता विशिष्ट चेत्कर्मैत्येव निरूप्यते ।
न चेदन्येन शिष्टा स्युस्तत्प्रत्यय चेति चोत्तरम् ॥
न चतुर्थीसमासस्य लक्षणं चात्र नियते ।
न च तेन विना शक्या देवताविधिरूपना ॥
य कश्चिदेव सच-व पृथित्पुरुषाद्भवेत् ।
अनुवादेऽन्यत् सिद्धे कथ्येताप्यधारासवत् ॥
विधात्त-यश्च सचन्यो भवेत्परपदार्थयो ।
प्रातर्होमिऽपि तेनैव वह्निर्नैव विधीयते ॥
एवदेवेऽपि च ज्ञानाज्ञानावारेऽप्याच्छति ।
आधारस्यापि सचन्य इदैनोपाशु-रमणा ॥
सामानाधिकरण्यं च सा-याशेनेह कर्मण ।
विष्णुष्ट द्रव्यनाम-च न चाऽऽधारस्य गन्पते ॥ ४ ॥
(इति तत्प्रत्ययाभिचरणम्) ॥ ३ ॥

‘ अथैष उच्यते ’ इत्यादिवर्जमुदाहरणम् । तेषां तृतीयानिर्देशामावाद्गुणविधित्वा-
नुपपत्तेः । तेऽपि च वाक्यान्तरेषु यदा तृतीयानिर्देशं प्रतिपद्यन्ते तदा विचार्यन्ते । अथ
वा प्रथमानिर्देशेन प्रथमपि प्रकृत्य पश्चात्तस्माद्योष्यन्तासं समवर्तीत्येऽप्युदाहर-
णमेव । तत्र तैरेव प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधिः । न चात्र कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तं किं

१ तं० धं० (१-१-१३) । २ प्रपञ्चकर्मैत्येव । ३ अथवादानुसारं गवाऽभिचरन्वित्यत्र
गवाऽभिचरन्विति इति पाठो युक्तः ।

तुद्धिदायः क्रियानिमित्ताः शक्यनुवन्ति यागं वदितुम् । इमे पुनर्गा-
तिनिमित्ता न शक्यनुवन्ति । तेन गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते
द्रूपः । तद्रूपपदेशं च । तेन श्येनादिना प्रसिद्धेन यस्य व्यपदेशः, तच्च
कर्मनामधेयम् । श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणविधौ । यत्तु जाति
शब्दा इमे न यागमभिधदन्तीति । सादृश्यव्यपदेशादाभिधदिव्यन्ति ।
एवं हि व्यपदेशो भवति । यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमयं द्वि-
पन्तं भ्रातृव्यं निपत्याऽऽदत्ते यमभिधरन्ति श्येनन इति । निपत्याऽऽदत्त
इत्यनेन सादृश्येन श्येनशब्दो यागे यथा सिंहो देवदत्त इति । तस्मात्
कर्मनामधेयम् । संदंशे, संदंशेन यथा दुरादानमादत्त इति, गग्नि,

चिदस्ति । वत्यर्थोपादानेन कर्मणि प्रवृत्तौ चात्यन्तविप्रकृष्टा गौणता भ्यात् । तत्र वरं
मत्वर्थलक्षणा । साधन हि प्रतीतमत्यन्तनिनाभावात्स्वसाध्या क्रियामहेशेन प्रतिपादयति
विनैव मत्तुल्येन । किं च—

मत्वर्थो वाक्यवेलायामेकवाक्यवशाद्भवेत् ।

इवार्थः पदवेलाया गृह्यमाणोऽतिदुर्नेलः ॥

गुणविधिपक्षे हि स्वार्थपरित्यागेनैव श्येनपदं तद्वन्तमुत्तरकालं लक्षयति । आत्मो-
च्चारणकाले तु स्वार्थमेव विनियुङ्क्ते । भवतस्तु श्येनार्थानुपयोगादादित एव सादृश्य-
विवक्षया पदं प्रवृत्तमित्युपगमाच्छ्रुतिबाधप्रमङ्गः । तदुच्यते—

विधेयं स्तुयते वस्तु भिन्नयोपमया सदा ।

न हि तेनैव तस्यैव स्तुतिस्तद्वदितोप्यते ॥

श्येनादिवाक्येषु हि 'यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमयमपीत्युपगमात् स्तुति-
र्हृदयते । तथा च विधीयमानस्य भवितव्यम् । गुणविधाने च श्येनद्रव्यं विधीयत
इति तदेष स्तोतव्यम् । न च तस्याऽऽत्मनैवोपमानं युक्तम् । अयोच्येतानन्वयत्वेन सुतरा
स्तुतिर्भवति, अनन्यसंभविचारितत्वात् । यथा—

“रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव” । इति ।

भवति हि लोके काल्पनिकमवस्थादिगतभेदमाश्रित्यैवमपि स्तुतिः संभवति भेदे न
युक्ता । नामधेयत्वे तु यौगश्येनस्य द्रव्यश्येनोपमोपपत्तौ राज्ञान्यम् । इतरथा हि द्वौ
मत्वर्थवत्पर्यां लक्षयितव्यौ । काल्पनिकश्च भेद इति गौरवम् । न च याग-
स्तुत्या तदाश्रितद्रव्यमन्त्रनमनश्चरूपे, यामविधेरनिराहृतत्वात् । अविधेयता हि

१ श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणविधौ इति भाष्ये यथाश्रुतार्थमनुपगममिति मत्याऽन्यथा
प्राक्ते नानधेयत्वे रित्तादिना—मेरवमित्यनेन ।

यथा गात्रो गोपायन्ति इति । तस्मात् संदेशशब्दोऽपि कर्मनामधेयं
शोशब्दोऽपि ॥ ५ ॥

[५] नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥ पू०

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति श्रूयते । तत्र किं गुणाविधिः
कर्मनामधेयमिति संदेहः । एवं चेत् संदेहो, दृश्यते गुणाविधिः । न
संदेहः, श्रूयते हि गुणः । सोऽवगम्यमानो-ने शक्यो नास्तीति बदि-
तम् । तस्माद् गुणाविधिः ॥ ६ ॥

तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥ ७ ॥ सि०

नैतदेवं, तुल्ये हीमे क्रिये स्याताम् । यां च वाजपेयक्रिया या च
दर्शपूर्णमासक्रिया, उभयत्र द्वाशेषाण्यमासक्रिया विध्यन्तः स्यात् । तथा
च दीक्षाणामुपसदां च दर्शने नावकल्प्येत सप्तदशदीक्षो वाजपेय इति,
सप्तदशोपसत्क्रो वाजपेय इति ।

स्तुतिरन्यत्र संचायैत यागस्तु स्वयमेव विधिभागवेति न द्रव्यं मृत्यने विधीयते वा
पुनरपि च यागेन द्रव्यलक्षणाद्विप्रकृष्टता । समभिध्याहाराच्च द्रव्यवदेव यागवचना
मुक्त्यम् । विधी च तत्र लक्षणा ममानुवादे । गुणवचनेम्यथ मतुल्लेपः स्मर्यते
द्रव्यवचनेभ्यः । इवार्थस्तु परशब्दस्य परत्र प्रयोभात्स्वयमेवोपनायते । मत्वर्थलक्ष-
णे स्वयं कल्पनीया, क्लृप्तस्तु वत्वर्थः । ' यथा वै श्वेन ' इत्यादिना । पूर्वोक्ताश्च धा-
पाराध्यप्रत्ययविप्रकर्षादयो दोषा वक्तव्याः ॥ ५ ॥

(इति तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

तन्त्रसंबन्धेनाऽऽख्यातपदस्य घात्वर्थः फलं प्रति करणं गुणं च प्रति साध्यो भव
विरोत्तरयते । तेनोद्दिष्टा यामं यामेन च पशून् मावयेदिति युगपद्विधिम्यापाराद्विने
मत्वर्थलक्षणया संबन्धसिद्धिः । तथाऽऽख्यादिपदस्य तन्त्रेण स्तोत्रसंख्याद्वियोगः
तस्मान्मत्सर्वं त्वत्परिकल्पिते नामधेये गुणश्रुतेः प्रसिध्यादिभिर्गुणप्रत्ययानपगमात्तद्विधा
ममेव मत्वत्वं नामधेयत्वेनेति यथासंभवं सर्वाधिकरणत्वेपेणेदमारम्भते । तत्रेदमां
वानयं द्वायं मविष्यतीति वाजपेयोपग्यातः । सर्वाण्येव त्निहोदाहर्तव्यानि । आह च—
करणेपूर्वादिषु याऽर्थात्साध्यत्ववक्ष्यता ।

तस्यां गुणाविधानेन नास्ति मत्वर्थलक्षणा ॥ ६ ॥

वाजपेये तावदयं विशेषोऽभिधीयते—

अथ वा तुल्यत्वात् क्रिययोर्नेति । यदि न गुणविधिस्ततस्तुल्यैषा वाजपेयक्रिया ज्योतिष्टोमाक्रियया । तत्र दासाणामुपसदा च दर्शनमुप-
पन्नम् । तस्मात्कर्मनामपेयमिति । लिङ्गं स्वैतत्प्राप्तिः पुनरुत्तरसूत्रेण ॥७॥

ऐकशद्वये परार्थवत् ॥ ८ ॥

यदि गुणविधिः स्यात्, स्वार्थवत् परार्थवच्चाभिधानं विप्रतिपि-
ध्यते यजेतेत्यस्य शब्दस्य । यदि स्वाराज्यकामो यजेतेति स्वाराज्य-
कामस्य यागं विधातुं स्वार्थमुच्यते, न तर्हि वाजपेयेन गुणेन संबन्धुं
परार्थमनुद्येत यागेन वाजपेयगुणक्रेनेति । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । ननु द्वे
एवैते वाक्ये प्रत्यक्षमुपलभापहे स्वाराज्यकामो यजेतेत्येतदेकं प्रत्यक्षं पद-
द्वयम् । यजेत वाजपेयेनेत्येतदपि प्रत्यक्षमेव । नैतदेवम् । एवं सति चत्वारि
पदान्युपलभ्येमहि त्रीणि चतान्युपलभ्यन्ते । उच्यते । यजेतत्यतदुभाभ्यां
संभन्तस्यत । कथं सकृदुच्चारिते संबन्धमुभाभ्यामेभ्यतीति । रूपाभेदात् ।
ईदृशमेवास्य रूपं स्वाराज्यकामेन संबन्धमानस्येहश्वमेव वाजपेयेन ।

वाजपेय यवागू स्यादौपवद्रज्यता तत ।
द्रव्यस्यारूप्यसामान्यादौष्ठिकव प्रसज्यते ॥ ७ ॥
तन्त्रत्वमैकरूप्येण मनेत्तुल्योपकारतः ।
उपकारान्यथात्वे तु भवत्यावृत्तिलक्षणम् ॥

द्विधा हि तन्त्र भवति प्रत्येक वा समुद्राये वा वाक्यपरिसमाप्ताहात्यातगुणत्वंप्रा-
धान्यापेक्षया । तदिह द्रव्य यागे विधीयते न फलमफलत्वप्रसङ्गात् । उद्दिश्यमानं हि
सर्वत्र फलं भवति, तच्चेत्क्रिया प्रत्युपादायेताङ्गमेव स्यात् । यागोऽपि फलं प्रत्युपादातुं
शक्यते न द्रव्य प्रति, तस्मिन्कारस्त्वप्रसङ्गात्तृतीयानिर्देशनाथात् । न च यागसंस्कृतस्य
द्रव्यस्यान्यत्रोपयोगो विद्यते येनवमाश्रियेत । एतेन यागफलयोर्द्रव्यं प्रत्युपादानं प्रत्यु-
त्तम् । न च फले यागद्रव्ययोरुपादानम् । एकेन निराकङ्क्षे फलेऽन्यस्याविधानात् ।
यथा वक्ष्यति “ यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थम् ” इति । न च द्रव्योपसर्जनो यागः
फले विधीयते, मत्वर्थलक्षणादिप्रसङ्गात् । तत्रतदेवाऽऽपतति यागेन फलं यागं च द्रव्ये-
णेति । ततश्च फलेनोपादेयविधेयगुणभूतयाऽग्रहणाद्गुणेन बोद्धेइत्यानुसंधानभूतापेक्षणा
सन्प्रत्वामाव । एकमागश्रवणेऽन्यतरस्यासंबन्धात् । तत्र युगपदाश्रयणे वाक्यमेदात् ।
अत्रस्य हि यगोद्दिश्यमानादिरूप यत्र बोपाटीयमानाघात्मकता तत्र यागस्यैते द्वे वाक्ये
क्षर्यनीये । ननु द्वे एवैते इति तन्त्रपदमभितो दर्शयन् वीति—चत्वारि पदान्युप-
लभ्येमहीति । अनुन्यार्थत्वादतन्त्रत्वाभिप्रायेण । परस्य तु शब्दरूपाभेदात्साधारण्या-

(Amalgamation relationship)

अतस्तन्नेषोभाभ्यां संभन्तस्यत इति । नैतदस्तीदशनेव रूपेणेति ।
 यद्यज्ञातस्ततो विधिः, यदि ज्ञातस्ततोऽनुवादः । न च ज्ञाताऽज्ञातश्च
 युगपत्संभवतीति । आह—यदिदमुक्तं गुणविधिपक्षेऽनुवादो यजेतेति ।
 यद्ययमनुवादः केनेदानीं गुणो विधीयते । वाजपेयशब्देनेति मा
 षोचः । न ह्याख्यातमन्तरेण कृत्यं वा, नामशब्दार्थव्यापारो विधीयते ।
 यश्चानाऽऽख्यातशब्दो यजेतेति सोऽनुवाद इत्युक्तम् । केनेदानीं तस्य
 व्यापारो विधीयते । अतः स्वाराज्यकामं गुणं च प्राप्तिं यजेतेति विधिः ।
 तस्मादुभाभ्यां संबध्यत इति । यशुभयत्र विधिः, वाजपेयो न स्वारा-
 ज्यकामस्य यागेन संबध्येत । द्वे द्वेते तदा वाक्ये, न स्वाराज्यकामस्य
 यागेन सद्य गुणविधेरेकवाक्यता । प्रकरणात् संबन्धः स्वाराज्यका-
 मस्य यागेनेति चेन्न । वाक्येन यागमात्रे विधानात् । अस्तु यागमा-
 त्रेण संबन्ध इति चेन्न । स्वाराज्यकामस्य यागेन सहैकवाक्यताया
 गम्यमानत्वात् । तदेवं प्रकरणस्य वाक्यस्य चत्वाधा युज्यते यदि
 कर्मनामधेयम् । गुणविधिपक्षे हि सर्व इमे वाक्यभेदादयो दोषाः प्रादु-
 र्भवेयुः । तस्मात्कर्मनामधेयं वाजपेयशब्द इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

[६] तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्द्विधानार्थं
 न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥ सि० ।

यदाग्रेयोऽष्टाकपालोऽप्यावास्यायां पौर्णयास्यां चाच्युतो भवति इत्येव-

भिमानः । नैतदस्तीति—कर्मव्याधान्याच्छब्दरूपस्य तद्वैरूप्यादेदापत्तिः । आह
 पदिदमुक्तमिति—वैरूप्यं परिहरति । गुणविशेषेऽपि ह्यवश्यमाख्यातं विधिरूपमेवा-
 भ्युपगन्तव्यम् । वाजपेयपदम्यानाख्यातत्वेनाविधायकत्वात् । यशुभयत्र विधीरिति—
 व्रत्यसंस्कार्यत्वप्रसङ्गमनाहत्याऽऽख्यातगुणभावकृतप्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिनिमित्तपरम्पर-
 संबन्धोपन्यासः । प्रकरणानुरोधत्वात् 'ब्रीहिविर्यजेत' इत्यादिवद्भवत्येति चेत् । न ।
 वाक्येन यागमात्रे विधानादिति—तत्रसंबन्धे हि परस्परनिरपेक्षवर्गीयैर्गुणैर्न संबन्धः ।
 एकविधोपहितेतरसंबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्रानिप्यक्षे स्वाराज्ययागप्रकरणे गुणो
 विधीयमानः शुद्धयनतिसंनवात्तार्कत्रिकोऽपूर्वयागसंबन्धो वा विज्ञायते । दर्शपूर्णमासा-
 दिवाक्यैस्तु निष्पादिते प्रकरणे विधीयमाना ब्रीह्यादयोऽनातिष्ठन्त इति वैषम्यम् । तेन
 स्वाराज्यशामैर्वागीकवाक्यता गम्यमाना नोत्सृष्टा भविष्यतीति नामधेयता ॥ ८ ॥

(इति वाजपेयाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

एवं शिष्टेषु नामधेयेषु नामधेयार्थेषु केदानीमपवादः प्रस्तूयते । कस्माद्दृश्याहेव

मादयः श्रूयन्ते । तत्र संदेहः । त्रिमात्रेणो ग्रीपोमीय इत्येवमादयो गुण
विधयः कर्मनामधेयानीति । किं तावत्प्राप्तम् । गुणविधौ सत्यनेको
गुणो विधीयेत । अग्निपुरोडाशाष्टारूपाला इति । तस्मान्न गुणविधय
इति । एवं प्राप्ते घृमः । तद्य कर्म, गुणाश्चास्य विधीयेरन् । 'अवि-
भक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थे तद्धितान्ते शब्दे । तत्र ह्यष्टारूपाल-
स्याऽऽप्रेयता विधीयते । स एष एवमात्रेणो भवति यद्यत्रये संकल्प्य
Cane hand on P page

दर्विहोमपद न विचार्यते, विचारितमेतदपि तत्प्रख्यमित्यनेन । विध्युद्देशगताना चेह
विचारस्तत्र त्वर्गवाटगणाना ' यदेक्या जुहुयाद्दर्विहोम कुर्यात् ' इति । सिद्धे वा
कर्मनामधेयत्वे तद्विशेषविचारस्तत्र । इह पुन सामान्यचिन्तेति नोपन्यस्तम् । या तु
तत्र गुणविध्याशङ्का साऽधिरणभये परिचोदनामात्र सर्वमेवैतत्प्रासङ्गिकम् । अष्टमे च
पूर्ववदपूर्वचिन्ताधिकारान् । केन पुनर्विहिताना कर्मणामात्रेयादीना नामधेयत्वमा-
शङ्क्यते । तदुच्यते । अष्टारूपालो भवतीत्यादिभिर्द्रव्यमात्रयुक्ता ऋमवत्यो भावना-
प्रतिपाद्यन्ते । तासा च स्थानऋणाम्यादिदेवत्वानि याज्यानुवाक्यायुगल न्याम्नायन्ते ।
तानि ऋमविनियुक्तानि सन्ति मान्त्रवर्णिकी कर्माङ्गभूता देवता कल्पयन्ति । न
ह्यन्यथा ते मन्त्राः कर्मोपयोग्य गच्छेयु । क्रियास्वरूपप्रकाशनेन तत्सन्धिप्रकाशनेन
वा मन्त्रा कर्मोपयोगिता गच्छन्ति । न चैते क्रिया द्रव्य चाभिधीयते । यदग्न्याद्य-
मिधीयते तस्य सवन्धित्व न ज्ञात तत्रासवन्धन्यादिप्रकाशनेऽनङ्गत्वप्रसङ्ग । तेनाव-
धारिताङ्गत्वमन्त्रानुरोधेनैव विज्ञायते यानेते वन्ति ते नूनमग्न्यादय क्रियाङ्गमिति
ते च मन्त्रेषु प्राधान्याभिधानादेवतात्वेन प्रज्ञाता इति तद्वैलक्षण्यात्कर्मस्वपि देवता
भवन्ति । पुरोडाशादिभिरपि च हविरात्मवत्वाद्योग्यतया यागसाधनत्वेनोपह्ववमानैर्देवतै-
वाऽऽहास्यतेति द्रव्यदेवतासम्बन्धिनिष्पत्तेरनुमिताना यागाना ' तत्प्रख्य धान्यशास्त्रम् '
इत्यात्रेयादीना नामधेयत्वम् । अथ वाऽष्टारूपालादीना हविष्वात् ' द्विर्हविषोऽवद्यति '
इति ह्यवदाने गृहीते चोदनान्तरेण च तन्सम्भारार्थोपस्तरणाभिधारणग्रहणाच्चतुरवसे
निष्पन्ने ' चैतुरवस जुहोति ' इति वचनान्यावद्द्रव्य निष्पन्नाना होमाना तथैवाग्न्या-
दिषु प्राप्तेषु नामधेयत्वम् । एव चानेकार्थविधितोषो न भविष्यति । तथा प्राप्तेऽभि-
धीयते—

न चेटयेन शिष्टा म्युर्यागा शब्देन केनचित् ।

ते गुणान्योपदिश्येरन्विधिना ह्यविभागन ॥

दीयते । ^(इति न च यद् २१११ १००१२) तेनायमनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति । सं एवं विधी-
यमानो न शक्योऽप्रतिपष्टाकपालं चाविधाय विधातुम् । संवन्धो हि विधी-
यमानो न शक्यते ^{(६० १०००) अ ११००१२} संवन्धिनावविधाय विहित इति वक्तुम् । तस्माद्दु-
षविधयः । अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो व्रीहिपयो यवमयो वा
पुरोडाश एव भवति । सोऽनुवादः । ^(३१३३) सिद्ध्यात्राष्टाकपाल उच्यते
कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्
कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्
कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्
कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्

न तावद्द्रव्यदेवतासंस्कारसंयोगेन यागविधिरुपपद्यते । कथम् ।

न द्रव्यस्य स्वरूपेण मन्त्राकाङ्क्षाऽवकल्पते ।

न चान्यथाविना तस्य संबन्धः संप्रतीयते ॥

नाष्टाकपालो मवतीत्येतावता कश्चित्पुरुषव्यापारो विधीयते योऽनुष्ठानाय स्मृति-
करणं मन्त्रमपेक्षेत । न च पुरोडाशमवनं पुरुषस्यानुष्ठेयं, प्रतिनियतकर्तृत्वात्क्रियमाणम् ।
नापि द्रव्यं, स्वरूपेण सिद्धात्मकत्वात् कर्तव्यं येन स्मर्येत । न च ' अग्निर्मूर्धा ' इत्या-
दिभिर्द्रव्यं तद्रव्यापारोवाऽभिधीयते येनाऽऽकाङ्क्षाऽपि संबध्येरन् । अग्न्याद्यभिधायिनां
न कश्चित् संबन्धो विद्यते ।

न च यागो हविर्द्रं वा पुरोडाशोऽवधारितम् ।

येन स्यादेवताकाङ्क्षा तन्मन्त्राणां च संगतिः ॥

यदि हि प्रथमं यागत्वमवधार्येत ततो देवताकाङ्क्षायां सत्यां देवतावाचिनो मन्त्राः
संबध्येरन्, न तु तद्व्यतिशब्देनोक्तम् । न च यागसंबन्धात्प्राक् पुरोडाशादीनां हवि-
द्रमवधार्यते । संबन्धिशब्दो ह्ययं न द्रव्यस्वरूपप्रयुक्तः । तदेव हि द्रव्यमयागसंबद्धं
पयःप्रभृति न लोके हविःशब्दवाच्यं भवति । एतेन चतुरवसत्तौदनाकल्पितकर्मनामत्वं
प्रत्युक्तम् । आधारान्दिषु तु क्रियात्मकत्वान्मन्त्राकाङ्क्षायां वचननिनियोगवशाच्च
भवति मान्त्रवार्तिकदेवताकल्पना । सर्वजनघन्यश्चायं देवताविधिः सर्वजपेष्टे तद्विद्वेता-
विधौ संभवति किमित्याश्रीयते । अन्ययानुपपत्तिमूलश्चासौ । न च तद्विते संभवत्य-
न्ययानुपपत्तिः । तस्माद्दनेनैव कृते द्रव्यदेवतासंबन्धेऽर्थवादपुरःसरेण भवतिशब्देन
विहिते विशेषार्थे क्रमेण मन्त्रान्मानम् । आगत्या चानेकार्थविधिरस्तीक्रियते । विधानार्थं
तद्वितान्ते शब्द इति— विधिप्रयोजनत्वाभिप्रायेण । सर्वं चैतत्तस्माद्द्विभक्तं गम्यते ।
देवता तावत्प्रतिपष्टिकेनोक्ता तद्विशिष्टं द्रव्यं तद्वितेन संबन्धोऽपि तत्रैवार्थगृहीतस्त-
त्सामानाधिकरण्याच्चाशेषात्मीयोगसर्जनयुक्तमष्टाकपालपदं विशेषगत्वेन तत्रैवान्तर्गतम् ।
द्रव्यम्य चाऽऽश्रेयत्वेन मवनममान्यमानस्य न सिध्यतीति तदाक्षिप्ता भावनाऽपि तत्रैव ।

पक्षे न वाक्यभेदो भवति । न चेदन्येन शिष्टाः । यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति, भवति तत्र नामधेयम् । यथा, अग्निहोत्रं जुहोति इति ॥ ९ ॥

[७] बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥ सि० ।

बर्हिराज्ययोः पुरोडाशे च संदेहः । क्रिमेतसंस्कारशब्दा उत जातिशब्दा इति । संस्कारशब्दा इति द्रूमः । संस्कृतेषु तृणेषु बर्हिःशब्दमुपचरन्ति सर्वत्र, नासंस्कृतेषु । संस्कृते च घृत आज्यशब्दम् । तथा संस्कृते पिष्ट पुरोडाशशब्दम् । नन्वसंस्कृतेऽपि कस्मिंश्चिद्देशे उपचर्यते ।

यथा बर्हिराज्य गावो गता इति भवन्ति वक्तारः । तथा, आज्यं कृत्प-

^{अग्नि}मिति, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति । सादृश्यात्तेषु प्रयोगः ।

^{प्रयोग} यथापश्य गृपशब्दः । कुत एतत् । यत एकदेशे हि शब्दप्रयोगः ।

तस्मात् संस्कारशब्दा इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते द्रूमः । बर्हिरादिष्वसंस्कृतेष्वपि शब्दलाभाच्च संस्कारशब्दोः ।

ननूक्तं सादृश्यादेकदेशे भविष्यन्ति । तत्र । प्रसिद्धे हि संस्कारशब्दत्वे,

(such usage is only local)

न च योगेन विनाऽऽज्ञेयत्वं भावयितुं शक्यमिति पुरषव्यापारविशेषोऽपि यागन्तदन्तर्गतः । ततश्च तद्विज्ञानतपदोपात्तविधिना सर्वमन्यदर्थादासिष्यमाणं न वाक्यं भिनत्ति । भावनाविधिपूर्वकश्च सर्वत्र घात्वर्थकारकाविधिर्भवतीत्यश्रूयमाणाऽपि सैव तावद्विशिष्टा विधीयते । ततो विशेषणान्यथानुपपत्त्या सर्वसंसर्गात्मकत्वाच्च तामेव संबन्धशब्देनाभिधत्ते, न त्वव्यापारात्मकत्वाद्ब्रह्मदेवनासबन्धः शक्यते विधातुम् । 'अविभागात्' इति— अर्थान्नेपहेतुः । 'न चेत्येन' इति— अन्यथानुपपत्तिशरणाभिधानम् ॥ ९ ॥

(इति आग्नेयाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

===

नामधेयप्रस्तावेन द्रव्यनामसु निमित्त प्रत्यधिकरणत्रयमारभ्यते । तुल्यहेतुत्वात्पुरोडाशोऽप्युदाहृत । तत्र 'शास्त्रेण वा तन्निमित्तत्वात्' इति याज्ञिकानां संस्कृतेषु प्रयोगात्तार्किकरुत्तजफिःशब्दात् संस्कारनिमित्तता । तथा । हि-

पुरोडाशादिभिल्लेके व्यवहारो न दृश्यते ।

तस्माद्यथादिवहेदात्तेषा मन्कारहेतुना ॥

तन्नास्ति । कुतः ।

१ पुरोडाशेन मे प्रहेलकमिति— पिष्टपिष्टात्मकपुरोडाशवृत्तौ ज्ञानाद्यनमित्यर्थ । २ अ० १०

(१-१-८)

2. Even in case of a no. of words expression of Imp. Physical things (e.g. colour, taste, for instance) without regard to the designation of the ordinary words that

सादृश्यादिति शक्यते वक्तुम् । तथापिसिद्धम् । कथम् । बहिरादिशब्दे-
रुद्दिश्य संस्कारा विधीयन्ते । तेन सत्सु शब्देषु संस्कारैर्भविनव्यं सति
च संस्कारे शब्दलाभ इतीतरेतराश्रयं भवति । न चाविहिताः संस्का-
रा भवन्ति यानालोच्य लोकाः प्रयुज्जीव । तस्मान्न लोकाः संस्कृतेषु
बहिरादीन् प्रयुज्जते । तत्र एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता ह्यः सर्वत्र जा-
तिनिमित्ता भवितुमर्हन्ति । न चालौकिकानां सतां वेदादेव पूर्वोत्तर-
पदसंबन्धमनपेक्ष्य शक्यतेऽर्थोऽध्यवसातुम् । पूर्वोत्तरपदे अनर्थके मा-
भूतामित्येवं स परिकल्प्येत । अशक्यस्त्वनवगम्यमानः परिकल्पयि-
तुम् । अर्थवती च ते पदे पूर्वोत्तरे *जो हि जे जयं कनकगोतेषां अनि-*

ध्यतः । तस्माज्जातिशब्दा एवजाती ।

The part of the physical process as to be
वटमवस्तुणाति इति संस्कृतेरेव स्तारि

सिद्धान्ते ॥ १० ॥

*2. In fact, the ordinary words that precede & follow
we then have their use as being applied to un-
considered things.*

*In the common (unconsidered) group of the material as the correct
view*
एकदेशेऽपि यो ह्यः शब्दो जातिनिवन्धनः ।

तदत्वानात्र तस्यास्ति निमित्तान्तरव्यवस्था ॥

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकवन्त एवार्थापर्याय इति श्चित्तत्वालोक्ष्यति-
द्विप्रतीति वेदे यत्रैकदेशेऽपि जातिनिमित्ता लभ्यते न तत्र पुनर्निमित्तान्तरशक्तिक-
ल्पना सम्भवति । संस्कृतेष्वपि जातेरनपममात्तनिमित्ताधिक्रमो न शक्यो वक्तुम् ।
अतश्च शास्त्रमैरप्यविरोधाच्च नाथः । किं च ।

वेदेनापि च सम्भ्रारात्प्रागेव च्छेदनादिकात् ।

साहिधी जातिशब्दत्वमाश्रितं लोकसमतम् ॥

तेन जातिनेते न व्यभिचरन्ति । व्यभिचरन्ति तु सम्भ्रारम्, अवहितवाह्योक्त्य-
वहारवेलाया सम्भ्राराणामभावात् ।

न च यूषादिदुन्यत्वमन्यथाऽप्युपपत्तितः ।

लोकादलभ्यमानार्थान्ते ह्यगत्या तथाऽऽश्रिताः ॥

यदि हि च्छेदनविधिवेलाया कम्पनविधौ वा कश्चिदौक्तिकोऽर्थो लभ्येत ततः त्रिमेवं
व्यभिचरितवचनपक्षाविपर्ययेण वरूप्येत यद्विद्यते स नूनं यूष इति । अस्ति च बहि-
रादेर्गनिन्तम्यादद्भ्यस्ता ॥ १० ॥

(इति बहिराज्याविक्रमम् ॥ ७ ॥)

मूल ३५५

[८] प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥ सि०

प्रोक्षणीरासोदय इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणीशब्दं प्रति संदेहः किं संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त उत यौगिक इति । तत्र संस्कारेषु सत्सु दर्शनात्संस्कारशब्दतायामवगम्यमानायामसंस्कृते शब्दलंभाज्जातिशब्दः । असंस्कृतास्वेवाप्सु प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्म इति कस्मिंश्चिद्देशे भवन्ति वक्तारः । तेन जातिशब्द इति प्राप्ते । यौगिक इत्युच्यते । कुतः । अर्थसंयोगात् । प्रोक्षणी इत्युपसर्गात्प्रत्ययसमुदायस्य जातिनिमित्तता प्रयोगादानुमीयते । *(संज्ञा ३४५) (३) (३२१) (३३५)* *(On account of its construction and similarity)* । सेचनसंयोगात्तूपसर्गात्प्रत्ययसहितोऽप्सु प्रवर्तत इति प्रसिद्धिरनुगृहीता भविष्यति । यदाऽन्यदपि सेचनं प्रोक्षणशब्देनोच्यते तदा तत्संयोगादेवाप्सु भविष्यतीति न समुदायार्थः कल्पयितुं शक्यते । तस्माद् यौगिकः । प्रयोजनं, घृतं प्रोक्षणं भवति *to be applied to the water by the water as for the term 'water' seems applicable* । ननु समुदायप्रसिद्धिः श्रुतिस्थानीयत्वाद्वाक्यस्थानीयावयवप्रसिद्धिर्दुर्बला स्यात् । तथा हि ।

अक्षरेणैव बुध्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु ।

अर्थभागोपसंहारादितरा विप्रकृत्यते ॥

सत्यमेवमेतत् । अवश्य त्ववयवानामपि स्वार्थे शक्तिराश्रयणीया तदनाश्रयणेऽवयवप्रसिद्धत्वाभावात् । तत्र च ।

असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते ।

तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥

लव्वात्मिका हि समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धिं बाधते तस्यास्त्वात्मलाभो यत्र प्रमाणान्तरेण पूर्वानुभूतावयवार्थरहितेऽर्थे शब्दप्रयोगो दृश्यते यथाऽश्वत्थवर्णत्वरहिते वृक्षेऽश्वकर्णशब्दस्य । न ह्यत्र पूर्वशक्यतनुसारेण प्रतीतिरपपद्यत इत्यर्थापत्त्या शक्यन्तरं कल्प्यते । ततश्चोभयसंभवेऽवयवार्थानुसंधानाद्विसिद्धाया अवयवप्रसिद्धेरक्षरश्रवणमात्रलभ्यत्वादिद्यं बलीयसी भवति । अत्र पुनरप्सु प्ररुषेचनक्रियाकरणत्वसंभवाद्भवयवशक्तिभिरैव वाक्यव्यवयोगोपपत्तेः शक्यन्तरे प्रमाणाभावात्समुदायप्रसिद्धिभावः । तथा हि ।

भवेता यदि वृक्षेषु वाजिरुर्णा कथंचन ।

अदृष्टा समुदायस्य कः शक्तिं जातु कल्पयेत् ॥

सम्मानाप्सु समुदायप्रसिद्धिरिति द्रवद्रव्यमात्रसाधारणता । ननु संस्कारनिमित्तत्वेऽप्यप्सामानाधिकरण्याकृतत्वादीकारभ्य घृतान्निवृत्तिः स्यात् । यदि हि प्रागिकारात्संस्कारनिमित्तताऽवगम्येन तत् । श्रीप्रत्ययाऽयमाश्रयिद्धनिमित्त इत्यवधारणादन्यलिङ्गा-

4. अत्र - as usual & under the scope of its connection with 'इष्टं' [अ० पा० ४ अ० ६] यामासादशने (the universally recognized meaning of the word is used & its entirely in the sense of its original of the word). Moreover

इति, यदि संस्कारशब्दः प्रोक्षणीरासादयेति प्रथः । यदि जातिशब्दः, घृतमासादयेति । यदि यौगिकः प्रोक्षणमिति ॥ ११ ॥ *See 2. 377 (below) E 377 (---)*

[११] तथा निर्मन्थये ॥ १२ ॥ सि०

They have children - in the form
 निर्मन्थयेनेष्टकाः पचन्ति इति संस्कृते दर्शनात्संस्कारशब्दो निर्मन्थय इति । असंस्कारेऽपि दृश्यते । निर्मन्थयमानवौदनं पक्ष्याम इति । निर्मन्थनयोगात्पूर्ववद् यौगिक इति संस्थितम् । प्रयोजनं, संस्कारनिमित्तं संस्कृतेनेष्टकाः पक्तव्याः । जातिशब्दे यथोपपत्तेः । यौगिकेऽचिरनिर्मिथितेन यथा नावनीतेन अर्क इत्यचिरनिर्दग्धेनेति गम्यते ॥ १२ ॥ *(not from the prepared) (notly prepared)*

श्रिवर्तेत । अथ पुनरग्न्यप्रयोगः संस्कारेष्वीकारान्त एवानवगतविभागो वेद्यादिवत्प्रयुक्त इत्यन्यादृशस्य वाचकत्वं नावधार्येत तस्मादीकारान्तः स्यात् । यौगिकत्वे तु प्रागीकारायोगो गम्यत इति स्त्रीप्रत्ययोऽयं निमित्ताभावादघृते न प्रयोक्ष्यते, चोदकप्राप्तं तु प्रातिपदिकमात्रं प्रयोक्तव्यम् । न च द्रव्येष्वर्थसमवायाद्विशिष्टशब्दप्रयोगानियमो, यतः प्रोक्षणशब्दवाचेन जातिपक्षवद् घृतमित्येव प्रयोगः स्यात् ॥ ११ ॥

(इति प्रोक्षणधिकरणम् ॥ ८ ॥)

निर्मन्थयेऽपि पूर्वाधिकरणवजातिसंस्कारनिमित्तपक्षाबुद्ध्याव्यानन्तरेण यौगिकत्वं साधनीयम् ।

वैद्युताश्माभिधातोत्थसूर्यकान्तादिजन्मनाम् ।

निवृत्तौ चरितार्थः सन् निर्मन्थयोऽभिनवः कथम् ।

'लोके कर्मार्थलक्षणम्' इत्यशब्दार्थेनापि व्यवहाराद्भवेदचिरनिर्दग्धघृतप्रतीतिः । सर्वघृतानां च नवनीतविकारत्वात्पुनः श्रुतेराचिरनिर्दग्धनवनीतार्थता स्यात् । इह तु शब्दप्रमाणकेऽन्यक्रियाननितनिवृत्तप्रात्रचरितार्थो निर्मन्थशब्दाक्षिराविशोपादानासम्पर्यः कथमचिरनिर्मिथितविषयः कल्प्यते । नह्यप्रात्रित्ववपि योगेऽन्तर्गतं, क्रियायोगमात्रनिमित्तत्वात् । तस्मादसदेत् । नैष दोषः ।

पाकेनाग्रेरुपात्त्वाद्द्विशेषणपरा श्रुतिः ।

तत्र पाकाद्भूतत्वात्तद्देशादौ करिष्यते ॥

यथैव छोहितोष्णीपादिभिषु विशेष्याणां प्राप्तत्वाद्विशेषणपरत्वंमेवमिहापि विशेष्यानुवादेन विशेषणभूता क्रियैव पाकाद्भूत्वेन विधीयते । अङ्गानां च प्रधानैर्नैर्देशकालकर्तृत्वं वक्ष्यते । तेनाचिरनिर्मिथितेनादूरनिर्मिथितेनानन्यकर्तृनिर्मिथितेनेति वक्तव्ये प्रदर्शनार्थमचिरमर्हणम् ॥ १२ ॥

(इति निर्मन्थ्याधिकरणम् ॥ ९ ॥)

(१०) वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ पू०

चानुर्वास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे संदेहः । वैश्वदेवेन युजेत इति
 हि वैश्वदेवशब्दो गुणविधिरुत-वर्धनामधेयमिति । इति यदि संदेहो न
 संदेहः । वैश्वदेवे विनल्पः । गुणविधिवैश्वदेवशब्दः । गम्यते हि गुण-
 विधानम् । विद्वे देवा विधीयन्त आग्नेयादिषु यागेषु । तत्रान्यादीना
 विश्वेदेवैर्विकल्पः । एवं प्रासिद्धिरर्थवती भविष्यति ॥ १३ ॥

तद्वितोपात्तत्वान्मत्त्वमित्य न लक्षणा । न चानेकार्थविधिर्येन वाक्य भिद्येत । न च
 समन्तेषु कर्मसु तत्प्रस्थानशास्त्रसद्भावे । न च यथाऽग्निहोत्रे समाप्तोऽनभिन्त्यस्त-
 याऽत्र तद्वित । सर्वत्र स्वरूपा एव देवताविधयो भवन्ति । न च श्येनयागवद्विश्वेदे-
 वम्याचिद्व्यापदेश । न च फलपदाश्रयणाद्राजपेयवद्वैरूप्य यजे, शक्यते हि केवल
 गम्यनुवादेन देवता विधातुमित्यारम्भ । सर्वत्र च नाशचिन्तानुसारान् नरिहराद्यादिवि-
 धारेण व्यवधानम् । अथ वा नामवेद्यान्यपि योगिनानि निर्मन्त्यादिष्वप्राप्तार्थत्वाद्द्विवि-
 फलानि दृष्टानि वैश्वदेवशब्दोऽपि तथाऽभित्यनन्तर सकन्व । तत्र विकल्प इति गुण-
 विधे फलेन प्रतिज्ञानम् । एव हि शक्यते । यद्यपि गुणविधिर्न तर्हि कर्म विधीयते ।
 न चापि दूरम्यमनुवादिषु शक्यते तत्र प्रकृताग्नेयादिकर्मोनुवादेनाशक्यं देवताविधान
 मुत्पात्तिवाक्यशिष्टदेवतान्तरावरोधात्त आह—विकल्पस्तामि सह भविष्यति । न
 चाद्यापि सूत्रकारमाप्यकाराम्यामैत्पत्तिरन्वयीयन्त्व क्वचिद्विशितमिति तुल्यबलत्वं मन्यते ।
 न च ।

न समन्तानुवादस्य विचित्रस्ति प्रयोजनम् ।

विश्वे देवा न च प्राणा प्रत्येक सहनेषु वा ॥

यदि हि गुण न विख्यातान समन्तदेव वाक्यमनर्थक स्यात् । विश्वेदेवैसंबन्धश्च
 न प्रकृताना प्रत्येकमस्ति, न समुद्राये येनानूयेन । न चाऽऽभिज्ञायागम्य केवत्रस्य
 यनिना द्रष्टव्यम् । न च वैश्वदेवशब्दोऽग्निपवादेनेत्येते । तस्मात्सप्तसु यागेषु गुण-
 विधि । तत्रैतान्यान् । एक एव शब्द मष्टसु विधिरामिशायां चानुवादा इति विप्र-
 तिविद्येन । तत्र ।

प्रकृत्याविधीतेऽपि यत्र प्राप्तिर्न विद्यते ।

विधिग्नप्रोपमंहारान् वैकल्प्य भविष्यति ॥ १३ ॥

न वा प्रकरणात्प्रत्यक्षाविधानाच्च न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १४ ॥ सि०

नैतदेवम् । अतस्यसंश्रुतिविहिता ^(देवता) अग्न्यादयस्तेषां यागानां, विश्वे-
देवा वाक्येन। भिक्करणात्तेनैव नान्येनेति गम्यते । न चायं विपमशिष्टो
विकल्पो भवितुमर्हति । न हि प्रकरणं धृतस्य द्रव्यस्य वाचने समर्थम् ।
तस्मात्कर्मनामधेयम् ॥ १४ ॥

मिथश्चानर्थसंबन्धः ॥ १५ ॥

अथोच्येत वैश्वदेव इत्यनेन शब्देन अत्यक्षमग्न्यादिगुणाविशिष्टो

अग्नोच्यते । नायं प्रकृतेषु गुणविधिरूपपद्यते । कथम् ।

गुणान्तरविरुद्धत्वात्तत्रावकाशयो गुणोऽपरः ।

विकल्पोऽपि न वैपम्यात्तस्मानामैव युज्यते ॥

अग्न्यादयो द्युत्पत्तिवाक्ये तद्धितुश्रुत्याऽष्टाकपालादीनां देवता, विश्वेदेवा वाक्येन ।
नन्वत्राप्यष्टाकपालादिसंबन्धाद्वाक्यमेव । न । तद्धितेन द्रव्यविशेषस्य कृते देवतासंबन्धे
वाक्येन विशेषणविशेष्यभावमात्रकरणात् । वैश्वेदेवशब्देऽपि तथेति चेत् । न । यागल-
क्षितद्रव्यसंबन्धकल्पनाविप्रकर्षात् । न तावद्वैश्वदेवेनेति प्रकृतमप्रकृतं वा द्रव्यं देवतासं-
बन्धि श्रूयते । तत्र यजेतेति सामानाधिकरण्यादेवं तावद्विज्ञायते वैश्वदेवेन यागेनेति ।
ततश्चान्यथा यागसंबन्धानुपपत्त्या तत्साधनं द्रव्यं लक्षणया देवता स्कन्दति । वाक्येन
च यागमात्रसंबन्धे सति प्रकरणादिदं कल्पनीयं तेनैवाऽऽग्नेयादिना यागेन वैश्वदेवेन
यजेत नान्येनेति । न स्वभ्यादिविधौ काचिच्छ्रुणापेक्षा प्रकरणापेक्षा येति वैपम्यम् ।
न हि प्रकरणं द्रव्यस्येति । यत्र द्रव्यस्याग्न्यादिसंबन्धो विधीयते न तदा प्रकरणा-
पेक्षेत्यर्थः । अथ वा यद्द्रव्यस्य प्रकरणं न तद्वैश्वदेववाक्येनाऽऽश्रितम् । भाष्ये तु द्रव्य-
शब्दो वस्तुवाची । न हि श्रौतस्याग्न्यादिद्रव्यस्य देवताभूतस्य प्रकरणं बाधकं, वैयधि-
करण्यात्वात्, द्रव्यस्य वासंबन्धित्वेन श्रुतमग्न्यादि तस्य प्रकरणं न बाधकमिति । अह-
तमग्निबुद्धेश्च न दूरस्थानुवादेन गुणाविधिर्विशिष्टापूर्वकर्मविधानं वा । विप्रकीर्णयागैकी-
करणाच्च समुदायानुवादीऽर्थवान् । न हि ' वसन्ते वैश्वदेवेन ' 'प्राचीनप्रषणे वैश्वदेवेन'
इत्यादि विधानं परस्परसहितानामपानां हविषा समुदायपदाहतेऽवकल्पते । तस्मादेकदेश-
स्यैरपि विश्वेदेवैरुपलक्षितानां छिन्नेभ्योऽप्येन तत्प्रत्ययतयैव सर्वेषां नामधेयत्वम् ॥ १४ ॥

वैश्वेदेवमुपादाच्च देवता नोपदिश्यते ।

सह विध्यनुवादी हि नैकः शब्दः समभुते ॥

यागगणो लक्ष्यते । वैश्वदेवी हि तत्राऽऽमिक्षा समवैति । ^(विष्णुपुराणं) याद्वै वैश्व-
देवशब्देन यागगणो लक्ष्यते, न तर्हि विश्वेदेवा विधीयन्ते । ^(विष्णुपुराणे) कथं सकृ-
दुचरितो वैश्वदेवशब्दो यागगणं लक्षयिष्याति विश्वांश्च, देवान् विधा-
स्यतीति नायं वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवमिधः संबन्धो घटते । तस्मा-
त्कर्मनामधेयमेव न गुणविधिरिति ॥ १५ ॥

परार्थत्वाद्गुणानाम् ॥ १६ ॥

परार्थाश्च गुणाः । ते न शक्नुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम् । तेन सकृ-
द्यागः कर्तव्यो न गुणानुरोधेनाऽऽवर्तितुमर्हति । संप्रतिपक्षश्चेतत्वाच्च
न विरोधः । तत्रैकस्यां प्रधानाहुतौ त्रिंशदाहुतयो ह्यन्त इति त्रिंश-
त्संख्यासंपत्तिराहवनीयाहुतीनां नावकल्पते । तस्मात्कर्मनामधेयमिति
सिद्धम् ॥ १६ ॥

(११) पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ १७ ॥ पू०

वैश्वानरं द्वादशकपालं निवपन् पुत्रं जातं इति श्रूयते । तत्र यदष्टा-
कपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्येवमादयः कपाल-
विकल्पाः श्रूयन्ते । तेषु संदेहः । किमष्टत्वादयो गुणविषय उतार्थ-
अथ वा यदुक्तं निर्मन्त्यादिवज्रामेव सद्गुणमपि विधास्यतीति । तत्रामिधीयते ।
मेषश्च नामगुणविधयोरसंबन्धः । निर्मन्त्यस्तु गुणविधिरिति ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तमूत्रमपि संभवति । मियः सह प्रदाने क्रियमाणे त्रिंशत्संपत्त्यमावादनर्थसं-
बन्धः स्यात् । कुतः ।

हविषो गुणमूनत्वाच्च कर्मावृत्तिहेतुता ।

देवनैक्यात्सह त्यागो छात्रवाद्धि प्रमज्यते ॥

तेन सकृत्त्यागः कर्तव्य इति सत्यां सहप्रदानशक्तौ नाऽऽवृत्तिर्युक्ता । संप्रतिपक्ष-
देवनात्वाच्च सहप्रदानमविरुद्धं शक्यं कर्तुं तत्रश्च त्रिंशत्स्वविरोधः । त्रिंशत्पूरणं च
केषाञ्चिदेव, नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावाचारौ, द्वावाज्यभागौ, अष्टौ प्रधानाहुतय
इति । अपरेषां तु त्रिंशद्द्वानिनेज्याग्रहणादाधारं न गणितौ । सर्वेषां तु प्रधानाहुति-
भेददर्शनमिद्धिः ॥ १९ ॥

(॥ इति वैश्वदेवाधिकरणम् ॥ १० ॥)

गुणविधिनामधेयविचारे पर्यवसिनेऽधुना केवलगुणविकल्पमेवास्ति न वेति विचार्यते ।
अथ वाऽष्टात्रकपालत्वस्य वैश्वानरमामानाधिकरण्याद्द्वादशत्वान्तर्गतस्तत्प्रसृतत्वेन नामधेय-
त्वमाशङ्क्य गुणविधिः प्रामिद्ध्यादिभिः प्रकृतयनिबुद्धेस्तत्प्रसृतत्वामावाच्च समर्पणीय-

वादा इति । तत्र गुणविधय इत्येव द्रुमः । कथम् । ये हि पूर्ववन्तो=
विदितपूर्वमर्थमभिषदन्ति तेऽविधानार्थाः । तदेतदस्य वाक्यस्य समा-
न्नाये सामर्थ्यं यदविहितपूर्वकाभिधानम् । किं तत्, विधानसामर्थ्यम् ।
एवमविहितमर्थं विधास्यति । इतरथाऽर्थवादाः सन्तोऽनर्थकाः स्युः ।

न च द्वादशकपालस्य शेषभाष्यमुपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षां कृष्टानां कपा-
For can be so. The case is already included in the 12 (mentioned)
sentences. Last sentence needed to be implied by him

स्तमपि निराकृत्यार्थवादता पूर्वसिद्धैवोपसंहरिष्यते । तत्र पूर्ववत्तां विधानेनार्थवस्त्वमप-
 र्वाणां नामधेयत्ववधारणात् 'कृष्टत्वात्पूर्वम्' इति । तस्माद्गुणविधयोऽष्टत्वादय-
 इति केचित् । तदयुक्तम् । न ह्यपूर्वत्वान्नामधेयत्वं सिद्धम् । अपूर्वाद्धि पर्यैव
 लौकिकार्थपरिज्ञानान्न गुणविधित्वमेवं वैदिककर्माभिधायित्वं सुतरामप्राप्तिद्वयमिति नामधे-
 यत्वमपि न स्यात् । सत्येव च सर्वत्र लौकिकेऽर्थे समभिध्याहारदिभिर्नामधेयतोका ।
 तस्माद्यथाभाष्यमेव सूत्रार्थः ।

पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे नामधेयार्थवादाने ।

अभासत्वाद्दिहेते स्युर्वैश्वदेवाधिकरूपवत् ॥

यदि हि वैश्वानरगामेऽष्टत्वादयः कुतश्चित्प्राप्ता भवेयुस्ततः संवादद्वारेण नामधेयत्व-
 मर्थवादता वा स्थानं तु प्राप्तिरिति केवलद्वादशत्वविधानात् । तथा हि ।

यद्यप्यर्थात्मनाऽस्त्येव महासंख्यास्त्वान्तरा ।

अपरिच्छेदकत्वात् नृणां कर्मविशेषणम् ॥

न हि सत्तामात्रेण संख्या व्याप्तिवते किं तर्हि संख्येयपरिच्छेदेन । द्वादशत्वेन च
 कपालेषु परिच्छेदमानेषु नाष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वमित्याविद्यमानता । यद्यपि च यथा-
 कर्षविद्वस्तिरवमाधीयते तथाऽप्येतावन्मात्रं भवेदष्टौ भवन्तीति न तु यदष्टकपाल
 इति । संस्कृततद्धितो ह्येषः, तद्धितार्थनिमित्तश्च समासस्तौ च सति सामर्थ्यं भवतः ।
 सामर्थ्यं चान्यनिरपेक्षत्वे भवति । सापेक्षाश्च द्वादशत्वेनाष्टत्वादय इति न द्वादशकपा-
 लोऽष्टकपालादिशब्दाभिधानेनैकं लभते । तेन स्वरूपमन्वर्तितस्यासत्त्वात्प्ररोचनमसंभ्र-
 तरमापद्यते । न च द्वादशत्वविलक्षणोऽष्टत्वादेः कर्मोपयोगः संभवति, संख्यात्वात् । यद्यपि
 चाष्टत्वमनुत्वाद्वादशत्वं न्युयते न त्वष्टकपालमनुत्वाद्वादशकपालस्य स्मृतिः । विशेष-
 णाधिरोपयोरत्यन्तभेदात् । अवि वास्त्येव द्वादशत्वस्याऽऽस्मीया म्नुनिः 'नैगत्यैवारि-
 न्' इति । तस्माद्द्वादशत्वेन सह विकल्पमाना गुणविधय एवैतेऽपि । सर्वं वेदं वैकल्पि-
 काने रसंख्याविशिष्टवैश्वानरविधानादेकमेवोत्पत्तिवाक्यमिति न मत्तान्छे विशेषः । तस्मा-

लानां स्तुतिः परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात् ।
तस्माद्गुणविधयः ॥ १७ ॥

गुणस्य तु विधानार्थे तद्गुणाः प्रयोगे स्फुरनर्थका न हि
तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥ सि०

नैतदस्ति गुणविधय इति । 'गुणस्य विधानार्था एते' सन्तः पुरो-
डाशस्य कपालेषु संरुपां विदधुः । न शक्नुवन्ति यागप्रयोगस्य
विधातुम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादयः
प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपि चाष्टत्वादयः पुरोडाशै-

स्सामर्थ्यमिति च पूर्वप्रकृतयोर्भाष्येऽस्त्वाद्देवदेवपूर्वपक्षातिदेशः । तदीयं हि सामर्थ्यम-
स्मिन्समाप्तयेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्माद्विधानार्था इति ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृते चाग्रे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः ।

द्रव्यं गुणवदेवं च न कश्चिद्विधीयते ॥

प्रकृते तावद्द्वादशत्वावरोधान्नाष्टत्वादयो विधीयन्ते । न च दूरस्थे, तदुपादानशब्दा-
भावात् । न च कर्मान्तरं वेवलाष्टत्वादिगुणकं संभवति । द्रव्यदेवतासंयोगप्रत्यक्षयागा-
श्रवणात् । एतेन पुरोडाशे संख्याविधिस्त्रेषाऽपि प्रत्युक्तः । तथाऽष्टाकपालादि पुरोडा-
शविधानम् । न हि द्वादशकपालपुराडाशावरुद्धो यागः पुरोडाशान्तरं गृह्णाति ।
नाप्यननूदिते कर्मणि स्वशब्देनाप्रकृते पुरोडाशविधानं फलतःसाधनासंबद्धं कश्चिदुपयु-
ज्यते । नाप्यन्यापारात्मकत्वाद्द्रव्यं विधातुं शक्यते । अत एव विश्वजिद्रादिवदपि
नाध्याहारेण फलं कल्प्यते ।

वैश्वानरपदं नापि यागायात्रानुपज्यते ।

विभक्त्यन्तरयोगित्वात् चर्तेऽस्मादनर्थकम् ॥

स्यादेतत् । वैश्वानरपदानुपद्वाद्दष्टाकपालादिद्रव्यदेवतासंबन्धविधेर्वागान्तरसिद्धिरिति ।
तन्नास्ति । प्रथमान्तेषु द्वितीयान्ताननुपद्वात् । न च विभक्तिविपरिणामः । अन्यथाऽप्युप-
पद्यमानत्वात् । यदि ह्यनुपद्वाविपरिणामान्तरेणाष्टत्वादिश्रवणमनर्थकं स्यात्ततः किं वा न
क्रियेत, तत्तु स्तुत्यर्थत्वेनोपपन्नतरत्वात्तानर्थकम् । तदा चानुवादत्वाद्द्विपरिणतविभक्ति-
संबन्धेऽप्यदोषः । तस्मात् पुरोडाशविधानम् । न च द्वादशकपालेऽष्टाकपालादयः पुरो-
डाशाः स्वात्मभिर्विमत्ता विद्यन्ते । अष्टत्वादिमात्रविशेषदर्शनात् । ते चाष्टत्वादयो न
योगे नापि पुरोडाशे विधीयन्त इत्युक्तम् । न चाष्टत्वादीनां द्वादशकपालेनैकवाक्यता
ततोपपद्यते । नानाविधेयप्रयोगनवश्रेणार्थस्त्वामाभात् । न च नानाविधानां विभज्यमानानां

नैकवाक्यभूताः प्रकरणं चाधित्वा न यागस्य भविष्यन्ति । यागासं-
घ्नने चानर्थकाः पुरोडाशसंबन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वान-
रयागस्य स्तुतिरूपपद्यते । तस्मादर्थवादा इति ॥ १८ ॥

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥

इति यदुक्तं तत्प्रारिहर्त्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥

अविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ २० ॥

यदा स्वष्टाकपालादिप्ररोचनार्था अनर्थका इत्यवगतं तदा लक्षणया
द्वादशकपालस्य स्तुतिर्बैश्वानरयागप्ररोचनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वा-
दशसंख्यायामष्टत्वादयः संख्याविशेषा अविभक्ताः । अतो द्वादशकपा-

साकृद्भूतं विद्यते । यदि वैकं वाक्य भवेत्ततः सर्वविशिष्टकामनाविधानाञ्च विकल्पः
स्यात् । अष्टत्वादीनां च गुणत्वान्न प्रत्येकं धान्यपरिसंपाप्त्या पृथगनुष्ठानोपपत्तिः ।
न च संख्यानां समुच्चयः सम्भवाति । संख्यान्तरोपनननेन सर्वाभावप्रसङ्गात् । संख्यान्त-
रानुपनननसमुच्चयस्तु द्वादशत्वेऽष्टत्वाद्यन्तर्भावात् । तयामूतानां च द्वादशत्वविधिनेव
प्राप्तेरनुवादस्वापत्तिः । तेनैतैर्भिन्नैर्वच्यैः स्वतन्वा विधीयन्त इत्यवश्यं भवताऽभ्युपगन्त-
व्यम् । ततश्च द्वादशत्वगुणत्वान्यशिशिष्टमितराणि तु वाक्यान्तरैः प्रकरणापेक्षैर्दुर्बलानि
सन्ति न संभ्यन्ते । एवं तावद्बैश्वानरयागो नलवत्तरगुणावरोधानादष्टत्वादीन्प्रतीच्छति ।
अपि चाष्टत्वादयोऽपि नैवाविसोदास्तेऽपि हि पुरोडाशेनैकवाक्यभूतत्वान्नैव वैश्वानरया-
गस्य प्राप्नुवन्ति । तत्प्रकरणं चाधित्वा न तस्य भविष्यन्ति । तथा चातद्गुणाः केवल-
पुरोडाशसंबन्धे प्रयोगे स्युरनर्थकाः । न हि त—पुरोडाश प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति । अथ वा
कथमतद्गुणा इत्यत आह—न हि तं—यागमन्यावरुद्धं प्रत्यर्थवत्ताऽस्तीति ॥ १८ ॥

अष्टत्वाद्यविधानत्वाद्ब्रह्मचर्येण तत्प्ररोचना ॥ १९ ॥

तस्मादवयवद्वारं द्वादशत्वं प्ररोच्यते ॥

यद्विधेयमवधार्यते तदेव स्तोतव्यं द्वादशत्वं चात्र विधेय तस्माद्यथाकथंचित्तदेव
स्तोतव्यम् । तत्सामीप्याच्च शक्यनुबन्धेऽष्टादिशब्दास्तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम् । एक-
देशस्तुतिद्वारेण चैकदेशी स्तुतो भवति । तेनैतदुक्तं भवति, ईदृशोऽयं द्वादशकपालो
महामार्गो यस्मिन् क्रियमाणेऽष्टाकपालादयोऽपि समाविता भवन्ति ते चाष्टत्वादयो ब्रह्म-
चर्यसादिसिद्धिप्रशस्तास्तस्मात्प्रशस्तोऽयमिति । यस्वस्त्येष द्वादशत्वस्यान्या स्तुतिरिति ।
नैव दोषः । कृतः ।

अनेपरिमाणत्वात्प्रतीतिं हि प्रकीर्षते ।

तां सर्वाधिकार्येण विध्युदेशः प्रतीच्छति ॥

3 It is useless (for the simple reason that the text has not been enjoined, but is only the commendation of what has been enjoined) and the useful purpose of promptly

लानां स्तुतिः परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात् ।
तस्माद्गुणविधयः ॥ १७ ॥

गुणस्य तु विधानार्थे तद्गुणाः प्रयोगे स्फुरन्र्थकान् हि
तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥ सि०

नैतदस्ति गुणविधय इति । 'गुणस्य विधानार्था एते' सन्तः पुरो-
डाशस्य ऋपालेषु संख्या विद्वधुः । न शक्नुवन्ति पागप्रयोगस्य
विधानम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादयः
प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यन्ति । 'अपि चाष्टत्वादयः पुरोडाशे-

सामर्थ्यमिति च पूर्वप्रकृतयोग्यापेक्षत्वाद्द्वैश्वदेवपूर्वपक्षातिदेश । तदीयं हि सामर्थ्यम्-
स्मिन्सामान्यायेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्माद्विधानार्था इति ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृते, यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः ।

नन-कृत्वेन पूतादरष्टत्वादीनि कारणम् ।

तेषां कारयितृत्वाद्वा पूतादेः कारणाभिधा ॥

यदुक्तं द्वादशत्वावरोधादनर्थकमष्टत्वादिविधानं स्तवनं चेति । तन्नानर्थकम् । नित्यं
हि द्वादशकपालता । यस्तु गुणफलानि ब्रह्मवर्चसादीनि प्रार्थयते तस्याष्टत्वादीनि द्वाद-
शत्वोपपदेन निवेश्यन्ते । तथा हि—

पुरुषार्थसमासत्तेः काम्य नित्यस्य बाधकम् ।

विशेषतश्च सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात् ॥

पुरुषार्थसिद्धयर्थो हि सर्व. प्रयास इति तत्प्रत्यासन्न वस्तु बलीयो भवति । दूरे च
द्वादशत्वं पुरुषार्थस्य तत्साधनयागद्रव्यसंस्कारार्थकपालपरिच्छेदात् । अष्टत्वादयस्तु
तदाश्रिताः सन्त. साक्षाद् ब्रह्मवर्चसादि साधयन्तीति प्रत्यासत्तेर्बलीयासो भवन्ति ।
तस्मादर्थवन्त इति । ननु च—

ब्रह्मवर्चसयोगादि फलत्वेन यदीप्यते ।

स्तुत्यभावाद्द्विधि. केन वर्तमानापदेशिनाम् ॥

तत्र केचिदाहुः । औदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनात्र प्रत्यवस्थानामिति । तत्र
। युक्तम् । तत्रैव वस्तोत्तरत्वात् । अतोऽयमभिप्राय । 'पूत एव स तेजस्वी' इत्यादिना
फलमुच्यते । 'गायत्र्येनम्' इत्यादिऽनुते. प्रात्यात्मिणो विधि । 'यदष्टाकपाल'
इत्यादिभिः सार्थपादो प्रत्येक निदिशानां यथासंख्येन पूत एतेत्यादिभिः फलसंबन्धः
क्रियते ॥ २१ ॥

नैकवाक्यमूताः प्रकरणं वाचिस्त्वां न यागस्य भविष्यन्ति । यागासं-
 ग्रन्धे त्वानर्थकाः पुरोडाशसंबन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वान-
 नरयागस्य स्तुतिरूपपद्यते । तस्मादर्थवादा इति ॥ १८ ॥

तच्छेपो नोपपद्यते ॥ १९ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥

अधिभागाद्भिधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ २० ॥

यदा त्वष्टाकपालादिप्ररोचनाया अनर्थका इत्यवगतं तदा लक्षणया
 द्वादशकपालस्य स्तुतिर्बैश्वानरयागप्ररोचनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वां-
 दशसंख्यायामष्टवादयः संख्याविज्ञेया अविभक्ताः । अतो द्वादशकपाल-

साक्षाद्भवं विद्यते । यदि चैकं वाक्यं भवेत्ततः सर्वविशिष्टकमावनाविधानाल विकल्पः
 स्यात् । अष्टत्वादीनां च गुणत्वाच्च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या पृथगनुष्ठानोपपत्तिः ।
 न च संख्यानां समुच्चयः संभवति । संख्यास्तरोपनाननेन सर्वाभाषप्रसङ्गात् । संख्यान्त-
 त्विष्टमेवास्मिन्निन्द्रियं दधाति तेनेन्द्रियावी । यस्माज्जगत्येवास्मिन्
 पश्यन् दधाति तेन पशुमानिति । ततः कामाय विप्रयोऽसंभवन्तो यद्य-
 र्थवादा अपि न भवेत्पुरानर्थक्यमेवैषां स्यात् । तस्मादकारणं ब्रह्मवर्च-

वाक्यानि यावदर्थं स्युर्गुणैभ्यः फलकल्पने ।

एकोपक्रमसंहारादेकं चेदं प्रतीयते ॥

पुत्रे जाते द्वादशकपालविति यदेवोपक्रान्तं तदेवाष्टत्वादीनामन्ते ' यद्द्वादशकपालो
 भवति ' इति ' यस्मिञ् जात एतम् ' इति औपसंहियमाणं पद्यामः । तावति च
 नाष्टत्वादयः पृथग् भवितुं लभन्ते तदेकवाक्यता य न स्तुत्या विनोपपद्यते । अर्थात्त-
 रपरतायामानपेक्षयात् । यदि हि कर्तृसंबन्धीन्येतानि भवेद्युस्ततस्तस्य कारणानि प्रयोज-
 कानि स्युः । वैश्वानरसंबन्धीनि त्वेतानि । तस्माद्गुणार्थोऽन्यासंप्रवादिति स्तुत्यर्थो
 विधीयते । पूत एव स इत्येवमादीनां च तच्छब्दपुच्छानां चस्मिञ् जात इत्यनेनापे-
 क्षितत्वाच्च पूर्वं सह फलत्वेन संबन्धः । न चाशानुपयोगो येन ब्रह्मवाचित्यं नविरन् ।
 न चाष्टत्वादिब्रह्मवर्चसादीनामेभिर्विभागोऽसंबन्धः । यत्र तु विभागो ' गायत्र्यैवैनम् ' इत्यादौ तत्र
 स्तुतित्वमभ्युपगतमेव । अनो या नाम पूत इत्येवमादीनां फलकल्पना
 सा यागमेव प्रति नाष्टत्वादीन् । प्रथमोपनिषत्ते तु यागस्यापि स्तुतिरेव । एवं काम-
 वाररहितत्वेन फलविध्यस्वरूपत्वात् । एतैरेव नृत्ययाने यद्दशकपाल इत्यादीनामुपप-

सत्त्वादयोऽष्टत्वादीनाम् । तस्मादष्टत्वादयोऽर्थवादा इति ॥ २२ ॥

[१३] तत्सिद्धिः ॥

यजमानः प्रस्तरः, यजमान एककपाल इत्यादि समान्नायते । तत्र सदेहः । किं यजमानः प्रस्तर इत्येष गुणविधिः, किमर्थवाद इति । तथा यजमान एककपाल इति । किं तावत्प्राप्तम् । गुणविधिरिति ।

स्वयंता । तस्मान्न गुणविधय इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(इति वैश्वानरेष्ट्यधिकरणम् ॥ ११ ॥)

तत्सिद्धिः । अर्थवादप्रसङ्गात्तदुपकारिगुणवादाविधितल्लक्षणं तत्र नोक्तमिदानीमभिधीयते । ननु च तत्रैव 'रूपार्थायाद्' 'द्रुमैयम्त्वात्' इति निमित्तं कथितम् । सत्यं कथितम्, न तु लक्षणत्वेन ; सत्यं तर्हि, इह सिद्धं तत्रोदाहृतार्थवादलक्ष्यविषयव्यवहारार्थं नीतम् । अत्र तु सर्वगौणवृत्तीनां लक्षणमुच्यते । ननु च सहचरणस्थानादीन्यन्यान्यप्यक्षपादप्रभृतिभिर्गौणनिमित्तान्युक्तानि । एते च दृश्यते यथा प्रवेशय, मध्या क्रोशन्ति, अथ सहस्रेगामुक्ते राजा जित इति । तान्युपसहर्तयानि । लिङ्गसमवायेनैवोपसहृतानीति केचित् । छत्रिसमवेतेतरप्रत्ययवद्धि यद्विसहचरितादिपत्ययो भवति । अथ वा गौण्यावृत्तेरिह निमित्तमभिधीयते न लक्षणाया । किं चानयोर्भेदोऽप्यास्ति । वादमस्ति । कुत-

अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेप्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

तत्र यथैवाऽऽहृतिवचनं शब्दस्तत्सहचरिता व्यक्तं लक्षयति तथैव यद्विमिष्टाश्चाद्यन्तत्समद्वयपुरुषलक्षणार्था भवन्ति । अग्निर्माणवक इति तु नाग्निस्त्वाविनाभावेन माणवकं प्रनीयते । किं तर्हि-

बहूनिस्त्वत्सितादर्थाद्यत्पैङ्गल्यादि गम्यते ।

तेन माणवजे बुद्धि साहचर्यादुपजायते ॥

मन्त्रं च तत्सिद्धिकरादाविधयेव प्रस्तरप्रभृतां यजमानादिशब्दानां वृत्तिरिति तदुदाहृता । अत्रापि च सामानाधिकरण्यादेकतरस्य नामधेयत्व, निमित्ताभावाद्नेकशक्तिरूपनामयाच्च तदनुपपत्त्या कार्यलक्षणाद्वार प्रयोजनवत्तत्त्वेन गुणविधित्व, अशास्तेर्वा तन्मभवादर्थात्तादवामिनि त्रय एव पत्ता । तत्र गुणविधिवादी मन्यते । न का

१ तत्सिद्धिकरादाविधये इति गुणाश्रया इत्यस्यैकमन्त्रत्वेऽपि मात्वे प्रत्येकं प्रवमान्तमत्रोपपत्त्याद्येव्यारणार्थाकार्ये इति न विवक्ष्यते । २ तै० सं० (२-६-१) । ३ जै० सू० (१-३-१)

क्रियेवं भविष्यति एवमपूर्वमर्थं विधास्यति । इतरथाऽथेवादोऽनर्थकः स्यात् । अर्थवच्चं च न्याय्यम् । तस्माद् विधिः । नैतदेवम् । यदि विधिः स्यात्प्रस्तरकार्यं यजमानो नियम्येत । यजमानकार्यं वा प्रस्तरः । प्रस्तरे जुहुमासादयति, सर्वा वा स्रुच इति यजमाने जुहुरासायेन सर्वा वा स्रुच इति । तथा सति न यजमानं शक्यते कर्तुम्, दक्षिणतो ब्रह्म-यजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्य, इति । न च प्रस्तरो यजमानं शक्नोति कर्तुम् । तथा यदि यजमान एककपालकार्यं विनियुज्येत सर्वद्रुतः क्रियेत । तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् । न चैककपालो यज-मानं शक्नोति कर्तुम् । तस्मान्न विधिः । विध्यन्तरं चास्ति प्रस्तरमुत्तरं वहिषः सादयति, एककपाल सर्वद्रुतं करोति, इति । तस्मादापि न विधिः । किं तर्हि । अर्थवादः । यजमानो ज्ञायत एव प्रस्तर एकक-पाल इति च *The sacrifice is to be known as the form - bundle - & as cake baked upon the pan.*

कथं पुनरनयोः सामानाधिकरण्यां ज्ञायते । न हि प्रस्तर एकक-पालो वा यजमानः । न च यजमान एकस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरो-डाशः, मयमो वा कुशमुष्टिल्लनः । कथं परशब्दः परत्र वर्तते, किमर्थं वा ज्ञायमानस्य संकीर्तनामिति । उच्यते । ज्ञायमानः संकीर्त्यते स्तोतुम् । प्रस्तर उत्तरो वहिषः सादयितव्यो यजमानत्वात् । तथा यजमान एककपालः सर्वद्रुतः कर्तव्यः स्वर्गं आहवनीयस्तत्र प्रतिष्ठापितो भवति, इति । *The form - bundle is to be kept upon the Bhriga grass as the sacrifice (this is the most important phrase)*

कथं परत्र वर्तते परशब्द इति । गुणवादस्तु । गुणादिषु वादः । *From the meaning of the text - the sacrifice is to be kept upon the pan but the meaning of the single relation of the Bhriga is the sacrifice of the fire* चिप्रस्तरयजमानपारितरत्तरीमन्याहारणं स्तुतिः प्रतीयते । न च स्तोत्रमपि पर-शब्दः परत्र वर्तते । न च प्रवृत्तेनिमित्तमस्ति । न च प्रवृत्तस्य प्रयोजनमन्यक्त-र्थलक्षणात् । तस्मात् 'यो होता सोऽच्युः' इत्यादिवदन्यतरः कार्यलक्षणार्थः । तत्रापि 'मुह्यं वा पूर्वचोदनात्' इति यजमानशब्दः स्वार्थवृत्तः प्रस्तरशब्दः लुग्धारणादि-कार्यलक्षणार्थ इति गुणाविधिः । अत्रोच्यते-

न तावत्कार्ययोगित्वमेकस्याप्युपपद्यते ।

विरोधाद्यजमानस्य प्रस्तरादेरचोदना ॥

एककपालवत् 'सूक्तवायेन प्रस्तरं प्रहरति' इति यजमाने प्राहिषमाणे सर्वतन्त्रविधो-पप्रसङ्गः । तस्मादेकवाक्यगतोत्तरसादनसर्वशोभविभिन्तुत्वर्थः संवादः । कथं पुनः पर-

३२

(Sacrificer, gran bundle, five)

यथमगुणवचनो गुणं ब्रूयात् । स्वार्थाभिधानेनेति ब्रूमः । सर्व एवैते
गौणाः शब्दा न स्वार्थं हित्वा गुणेषु वर्तन्ते । प्रसिद्धहानिर्हि तथा
स्यादप्रसिद्धरूपना च । न च सर्वे गुणसमुदायवचनाः । गुणही-
नेऽपि दर्शनात् । ^{not emerging} अमसद्यकार्यपि हि कदाचिद्रोगेणोपहतः सिद्धाः पुत्रः
सिंह एष । ^{and he got the best} समुदायवाची च नावयथे प्रवर्तितुमर्हति । सर्वसिंहव्य-
क्तिषु यत्सामान्यं तद्वचनः शब्द इति स्थितो न्यायः प्रत्युदाधियेत । न

^{1 The word does denote a group of things as not used to denote a fact of that group}

शब्दस्य परत्र सामानाधिकरण्यात् । किंभाकारा वा स्तुतिरिति । यजमानो हि सर्वा-
भ्यर्हितमतदशत्वाद्धर्षिण उपरि प्रन्तर सादयितव्य । स्वर्गत्वेन सस्तुते चाऽऽहवनीये
सकले यजमान आरोपितो भवत्येकपालेनास्त्रण्डितेनेति स्तुतिः । गुणाश्च शब्दवृत्ति ।
यथमगुणवचन इति—वाचकत्वमभ्युपेत मन्वानस्य प्रश्न । सिद्धान्तस्तु, अजहै-
त्स्वार्था सर्वा शब्दप्रवृत्तय पूर्वशक्त्यनुसारसमवे शक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् ।
सभविष्यति चात्र सिंहत्वावगत यन्त्युपस्थापितप्रसङ्गकारित्वाद्यनेकधर्मप्रत्ययादेवदत्तप्र-
त्यय इति पूर्वव शक्तिनिमित्तमिति न सशयहेतुत्वेन व्यवहारोच्छेदकारणं प्रसिद्धहाना-
प्रसिद्धरूपनाश्रयणायम् । अन्येषां तु दर्शनं सर्व एव हि सिंहादिशब्दा जातिगुणक्रिया-
समुदायवाचिन समन्वयार्थासमेते देवदत्तादिषु कतिपयगुणक्रियायोगादुपचर्यन्त इति ।
तत्राभिधीयते—

समुदायार्थवाचित्वे नैकदेशे भवेदिति ।

शतशब्दात् पञ्चाशन्मुख्यरूपेण गम्यते ॥

भवति तु जानिमात्रे दृष्टे सर्वक्रियागुणप्रत्ययन्तमयेऽपि प्रयोग । प्रत्ययश्च मुख्यारम
नैव न देवदत्तादित्थिव सिंहशब्दादुपचरित । सामान्यवाचिता चाऽऽष्टत्यधिकरणासिद्धा

१ भाष्यसंपादन इति शब्द । २ किमर्थं चेति प्रश्नोत्तरमाह्ये विषयवशादभिन्योऽक्रमेण
ह्येवमस्य स्तुतयवाचकायादुपस्थितमिह मत्वा स्तुतिप्रकारप्रविशयतया व्यावष्टे—किमाकारेत्यादिना ।
३ अहवनीयाया इति—न कदापि शब्द स्वमर्थं यागु पूर्णपिठिति किमह । इदं च 'सर्व एवैते गौण'
इत्यादिमन्त्रस्य, प्रसिद्धार्थपरिहासेनाप्रसिद्धगुणवति वक्ष्यमाणगौणीलक्षणनिराकरणपरस्य व्या-
ख्यानार्थं कथितम् । ४ यदर्थं, समुदायवाचिन पदस्य लक्षणैर्देवदत्तादिषु प्रत्ययस्य लक्षण-
स्यार्थं, 'न च सर्वे समुदायवचन' इति भाष्ये लक्षणायाऽनुसारमते—अ-यथा विवरदिना ।

चासति सिंहे परिकल्पनया प्रवर्तेत । कल्पनाया अशक्यत्वात् । कथं तु स्वार्थाभिधानेन प्रत्ययव्यवस्थेति चेत् । अर्थसंबन्धात् । सिंह-इति-निर्ज्ञायते प्रसन्नकारिता तत्र प्रायेणेति प्रसन्नकारीति गम्यते, अर्थ-प्रत्ययसामर्थ्यात् । यो हि गम्यते प्रसन्नकारिणं प्रत्याययेयमिति स यदि सिंहशब्दमुच्चारयति सिध्यत्यस्याभिप्रेतम् । सिंहार्थः प्रतीतः

वाच्यते । क्रियागुणानां चाऽऽनन्त्यान्न शक्यः प्रतिव्यक्ति संबन्धोऽनुभवितुम् ।

एकस्यामेव च व्यक्तौ बाल्यादिषु गुणक्रियाः ।

अन्याश्चान्याश्च शक्यन्ते नामिधातुसंगतेः ॥

न चासामान्यात् सामान्यं शक्यते कल्पयितुं आत्यन्तरेऽपि क्वचित्कासोचित्सद्भावात् ।

तत्र सिंहत्वमेवाऽऽसां व्यक्तेदकरं भवेत् ।

तच्चानभिहितं नैवमुक्तं चेन्नान्यवाचिता ॥

न ह्यनभिहितं सिंहत्वं गुणक्रियाणां व्यक्तेदकरं भवति । अप्रतीतिः । अभिहितं चेत् प्रत्ययादेवाशेषगुणक्रियावगमादभिधानशक्यत्ववसाय इति समुदायवाचिनामेकदेशेषु न गौणत्वसंभवः । कश्चित्पुनराह—समारोपिततद्भावो गौण इति । तस्यैतन्मतम् । न कथंचन परशब्दमत्वा ज्ञात्वा स्वनिबन्धनमूतया विनाऽत्यन्तानभिधेयक्रियागुणमात्रद्वारेणान्यत्र वर्तितुमर्हति । न च सिंहशब्देनाप्रवर्तमानेन सिंहो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यप्रयोगो घटते । कथं तर्हि—

अर्थेष्वर्चान्तरात्मानमध्यारोप्योपपादितम् ।

वाच्यमासाद्य शब्दानां स्वयमेव प्रवर्तनम् ॥

सिंहादिसदृशक्रियागुणदर्शनेन हि देवदत्तादयः सामन्त्यपरिकल्पनया साकल्प्यमापद्यन्ते । ततश्च स्वार्थ एव शब्दः प्रयुज्यते । न चैतावता मुख्यप्रसङ्गोऽर्थस्य, अध्यारोपितत्वात् । यत्र तु स एवार्थो न समारोप्यते तत्र मुख्य इत्यदोषः । तत्रेदमुच्यते । नैतत्कल्पनाया अशक्यत्वात् । तथा हि—

असंकीर्णमवयवं सद्भन्तुवस्तन्वन्तरात्मना ।

आरोप्यनेऽभिधानार्थं कथं न भ्रान्तिवर्जितैः ॥

१. अध्यारोपितार्थेऽस्ति स्वरूपस्यैकलक्षणद्वयार्थमन्यद्वयार्थं, 'नवाद्यति सिंह' इति, उद्ग्राह्या-स्वति—कश्चित्पुनरित्यादिना ।

यदा तावद्भ्रान्त्या मृगत्व्याया तोयमन्धारोप्य शब्द प्रयुङ्क्ते, तत्रोभयोर्मुह्यार्या
 ध्यवसानरूपेण तोयप्रतीतिर्भ्रान्तिमुरत्यत्वम् । अयापि वत्ता विवेकी सन्नितरवचनार्थे
 प्रयुङ्क्ते, श्रोता च न विविङ्क्ते, तदाऽप्येकस्य विवेकेनाप्यारोषाभावादितरम्यान्त्या-
 ध्यवसानाशैक्यमपि प्रति गौणस्वोपपत्ति । यदा तु द्वावप्यभ्रान्तौ तत्रोभयोः सादृश्या-
 दिनिमित्तान्तर्णीतवत्पर्यध्ववसानादारोषाभावात् । तथा हि—

द्वावपि प्रतिपद्येते सिंहप्रमोर्वितिचताम् ।

नाध्वारोपपिष्टु शक्तिभेदेनैकस्यापि विद्यते ॥

यथैव ह्यमदृशानामर्षानां तिस्रमधुरादीनां न क्वचिदपि प्रतीत्यभावात्परम्पराध्या-
 रोपणमेव सदृशानामपि विवेकज्ञान नोपपद्यते । न ह्यर्षाध्यवसानादन्यादृश नाम ज्ञान
 व्यवहाराद्भवतीति । किं च—

शब्द एव यदा तावदनिमित्तो न वर्तते ।

बुद्धिदुर्लभित्वा तत्र भवेन्नविषया कथम् ॥

न चार्थरहिता बुद्धिरात्माकारमात्रमनुभवन्ती जायत इत्युक्तं शून्यवादे । अपि च—

पूर्वानुभूत एवार्थं स्मर्यते प्रथमं वदात् ।

तेन मुह्ये प्रतीतेऽर्थे ह्यारोषो भविष्यति ॥

सर्वथा तावदय गौणमुन्धविषाग श्रोतृणामर्थविशेषावधारणे ऽप्याप्रियते । ते च पद-
 वेत्तयामन्यारोपिनभ्यर्थवृत्त्येव सिंहादिपदमध्यवसानाय देवदत्तादिपदसामानाधिकरण्या-
 न्ययानुपपत्त्या गौणता कल्पयन्ति । तत्र त्रैषां स्वयमनारोप्यैव सिंहत्व तत्सादृश्यादिप्र-
 तीतिर्भवति । सा च किं शब्दादर्थार्थादित्यन्विच्छनामन्वयतिरेकाभ्यामाकृत्यधिकर-
 णन्यायेनार्थादिनि निश्चयो जायते । कथम्—

मिहशब्दे ह्यनुचेऽपि मिहार्थान्सदृशो भवि ।

नायमे न स्वबुद्धेऽर्थे मिहशब्दे धृतेऽपि न ॥

तस्माद्गुणप्रवृत्तिप्रयोजनो गौण इत्येव लक्षणं न्याय्यं नान्यथा । नन्वेवं सति खपु-
ष्पादीनां स्वार्थाविनाभूतगुणाभावाद्गौणप्रयोगामावप्रसङ्गः, साख्यादिकल्पितप्रधानादिनि-
षेधे च बीद्याद्योर्विनाऽध्यारोपेण प्रयोगासंभवोऽनभ्युपगते हि प्रतिषेधानर्थक्यमभ्युपगते
तद्विरोधः स्यादध्यारोपितनिषेधे त्वदोष इति । अत्राभिधीयते । तत्रैवायं दोषः । कुतः—

अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि ।

प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येत वा न वा ॥

यत्तावत्खपुष्पस्थानीय आत्मा, खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यादिप्रयोगः । तत्र कतरस्त-
पुष्पमन्यत्त्वया सिंहत्ववदवधारितं यदध्यारोप्येत तेन खपुष्पस्वरूपमेव तावदध्यारोपा-
त्मकमभ्युपगन्तव्यं न चैतस्य लोके गौणत्वप्रतीतिर्मुख्यार्थान्तरामावात् । प्रथम-
प्रतीतत्वाद्दि खपुष्पादिस्वरूपं न मुख्यत्वादपैति । कथममतो मुख्यत्वमिति चेत्,
सुख्यमिदं गौणत्वेऽपि । यत्र त्वध्यारोप्यते स गौणः, न योऽध्यारोप्यते खपुष्पं वाऽऽ-
रोप्यमाणं विषयान्तरामावात्स्वयमेवाध्यारोप्यते वा तत्रैतत्स्यात् । विषयानवतादिरूपे
तत्राध्यारोप्यते न गौणत्वमिति । तदयुक्तं, खपुष्पादौ सद्रूपप्रत्ययानुत्पादात् । अवश्यं
हि यादृक्संभन्धकालेऽयोऽनुभूतत्वाद्दृग्तरकाळं ग्रहीतव्यम् । न च शशविषाणाद्यर्थः स-
द्रूपेणानुभूतपूर्वः, न चार्थान्तरसद्रूपग्रहणेन खपुष्पादेः संभन्धो गृह्यते ययोस्तदवयवयो-
रर्थसंभन्धोऽनुभूतस्तयोर्नैव गौणत्वं मुख्यत्वनाऽवबोधात् । कथं तर्हि शशविषाणं
नास्तीत्युच्यते यदि तत्सद्रूपेण न प्रतीतपूर्वं सद्रूपप्रतीतस्य वा कथमन्यन्तप्रतिषेधो-
पपत्तिः । पश्य—

अन्यत्र ज्ञातसद्भावः पदार्थोऽन्यत्र वार्यते ।

न त्वेकैव सद्रूपमसद्रूपं च गम्यते ॥

तेनैवाध्यारोप्यत इति चेत्, नाध्यारोप्यस्याप्येवमेव प्रदेशान्तरसद्भावधीन-
त्वात् । न चान्यसद्भावेनान्यस्याध्यारोपः सि यति, अर्तवन्धात् । कथमूपरसद्भावेन
तोयरूपाध्यारोप इति चेत् । प्रदेशान्तरे तोयसद्भावप्रतीतेर्वैषम्यम् । कथं तर्हि शशवि-
षाणं नास्तीति प्रयोगः । पूर्वैवेवामावेऽपगते भावितशब्दोऽनुवादक इति केचित् ।

१ परपरिपरितारणं गौणीवृत्तिलक्षणानां वेदाग्रामाभ्याप्रतिपादकत्वेऽपि चास्मिन्निमित्तत्वेति
निष्कृष्टं लक्षणमाह—तस्मादेत्यादिना । तस्मात्—शुभयोगनिमित्तात्वात् । शब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वेनेष्टत्वात् ।
गुणानां स्वभावव्यतिहादिवृत्तिप्रमाणं, देवदत्तादिरुपात्तान्तरे, प्रवृत्ति—योग, प्रयोगनं—शब्दप्र-
वृत्तां निमित्तं मस्य शब्दस्य स गौण इत्यर्थः । तत्त्वं तु, स्वसमानशक्तिव्यपन्यत्वात्प्यारोपितत्वान्यत-
रसंभन्धेन स्वतन्त्रवृत्तिप्रवृत्तयः गौणीलक्षणं विधेयम् ।

प्रसङ्गकारीति संबन्धादितरमर्थं प्रत्यापयति । एवं स्वार्थाभिधानेन तद्गुणसंबन्धः प्रतीयते ।

इह तु यजमानः प्रस्तरः, यजमान एककपाल इति कीदृशो गुणसंबन्धः प्रतीयते । तत्सिद्धिकर इति । सर्वो ह्यात्मनः कार्यसिद्धिं करोति । अन्योऽपि यस्तस्य कार्यसिद्धिं करोति स तस्मिन्नुच्चरिते हृदयमागच्छति । यथा राजा पत्तिगणक इति । पत्तिगणको राज्ञः कार्यं साधयति । स राजशब्द उच्चरिते प्रतीयते । एवमिहापि यजमा-

अथ वा सामान्येन प्रागभावादिषु नास्तिशब्द प्रवर्तमान शशविषाणशब्देन विशेष्यते न शशविषाणमन्वमिचारात्तेनेत्यदोष । अथ वा येनावयवार्थो गृहीतो समासाच्च राजपुरुषादिवत्सामान्यतो दृष्टेन पठ्यर्थस्मृति प्रसक्ता, न च कदाचिच्छश शृङ्गरहितत्वेनावधारितपूर्वस्तस्यैतत्ससर्गानुसंधानं वार्यते । अथ वा विनैव समासेन शशमधिकरणत्वेन निर्दिश्य विषाण च गवादिगत विनैवाध्यारोपेणानयो सम्बन्धो नास्तीति कथिते तेनैवानुभूतसंबन्धस्य शशविषाणशब्दस्तमेवाभाव गमयिष्यति । अथ वा शशमूर्धवर्तिना प्रुपिन्यवयवानामुपर्युपरि चयमानाना दृढदीर्घसनिवेशरूपेण परिणताना नीधैवृत्ताकारेण यदवस्थान सोऽस्य वाक्यम्याध्यासमन्तरेणोक्तविषय सम्भवतीत्यविरोध । तथा चाऽऽह—

या निषेधा क्रियामाहुर्न यातीत्येवमादय ।

तिष्ठतीत्यादिभि संव वस्तुरूपा प्रतीयते ॥

तेन उच्चमुख्यार्थानां शशविषाणादीनामन्यत्रापि प्रसिद्धार्थन्यथास्यायिन्यर्थे सिद्धौ गौणप्रयोग । तत्र तु मुख्यभावात् दूरीभूतो गौण । यदि च स्वार्थ एव गौणता ततोऽर्थान्तरेणैव वृत्तेरत्यन्ताभाव म्यात् । न ह्यशिशब्दो माणवके गौणीभूतस्तद्वद्वारेण पुनरन्यत्र गौणता प्रतिपद्यते तथा च वक्ष्यति 'न प्रतिनिधौ समत्वात्' इति । येऽपि प्रधानत्वादीनां प्रतिषेधान्तेऽपि नाप्यारोपनिमित्ता । किं तर्हि—

परमाणुशरीरादिसारणात्मादिवादिभि ।

ततोऽप्याहृत् प्रधानात्मरूप नास्तीति शक्यते ॥

प्रधानादिशब्दा जगत्कारणादिविषयान्त्रैव बाँदादिभि परमाण्वाद्यात्मकारणाभ्युपगमात् । शरीरमतानाद्यात्मकारणत्वाच्च तद्व्यतिरिक्तकारणानिषेध क्रियते, पर

नकार्यं प्रस्तरैककपालौ साधयतः, तौ यजमाने प्रतीते प्रतीयेते । तस्मात्तौ यजमानशब्देन मत्प्राप्येत्येककर्म/स्तुतौ स्यातां बहिष उपरिसादने सर्वहोमे चेति । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ।

जातिः ।

आग्नेयो वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजन्यः, वैश्यो वैश्वदेव इत्येवमादयः श्रूयन्ते । तत्र किं गुणविधयः, अर्थवादा इति संदेहः । गुणविधय इति ब्रुमः । एवमपूर्वमर्थं विधास्यन्ति, इतरथाऽर्थवादाः सन्तोऽनर्थकाः स्युः ॥ न विधिर्विध्यन्तरस्य भावात् । तस्मात् संवादाः । तस्य संकीर्तनं विधिस्तुत्यर्थम् । अनग्नेयादिध्वाग्नेयादिशब्दाः केन प्रकारेण, गुणवादेन । को-गुणवादः, अग्निसंबन्धः । कथम् । एकजातीयकत्वात् । किमेकजातीयकत्वम् । प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयामिति । स मुखत्स्त्रिद्वत् निरमिमीत, तमप्रदेवताऽन्वसृज्यत, गायत्री च्छन्दः, रथंतरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनाम् । तस्मात्ते मुख्याः, मुखतो ह्यसृज्यन्त । उरसो वाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दः, वृद्धं साम, राजन्यो मनुष्याणाम्, अग्निः पशूनाम् । तस्मात्ते वीर्यवन्तः, वीर्यादि असृज्यन्त । ऊरुभ्यां मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत, तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त, जगती च्छन्दः, वैरूपं साम, वैश्यो

माणशरीरादिष्वेव प्रयानात्मादिशब्दवृत्तिरिति यावत् । तस्मात्स्वार्थाभिधानेनैव गौणत्वमित्यदुष्टम् । अतश्च यजमानः प्रतीतः स्वार्थसिद्धिकरत्वं छसयति, प्रस्तरैककपालावपि च पारम्पर्येण यजमानार्थसिद्धिं कुरुत इति कार्योपत्तेस्तच्छब्देन स्तूयते । एतेन जातिसारूप्यादीनि व्याख्यातानि ।

जातिः । तत्राऽऽग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिषु मुखत्वमेव येन केनचित्संबन्धेन तद्धितोरवादात् । देवतासंबन्ध एव ताऽस्मिन् न हि यदेव त्यज्यते तस्यैव केवलं देवतासंबन्धः, तद्यत्पुरापि तेनैव संबन्धेन सैव देवता भवति । यथा च वैश्यसि 'भवसि पुरुष-म्यापि गधुः सा देवता' इति । तस्मात्तुदाहरणम् । अत्रो यत्राग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादिप्रयोगान्मदुदाहर्तव्यम् । अस्मिन् प्रतीतो मुत्प्रभवत्वमागन्धेन ब्राह्मणात्रिणुपस्थाप-

१ ते० सं० (२-२-३) । २ ते० सं० (२-१-३) । ३ (अ० ५ पा० ४ अ० १ सू० १९) इत्यत्र भाष्यकार इति चेन्नः ।

यनुप्याणाम्, गावः पशूनाम् । एवमुक्ते सत्येकस्मिन्नेवंजातीयकै विशतेऽ-
न्योऽपि तज्जातीयसो हृद्यमागच्छति । तस्मादर्धवादाः ।

सारूप्यम् ।

यजमानो यूपः, आर्दिस्थो यूप इत्यादि श्रूयते । तत्र गुणविधिः,
अर्धवादाः, इति संदेहः । अर्धवत्त्वाद् गुणविधिः । असन्नपत्त्वाद् यूप-
कार्यसाधने यजमानस्य, यजमानकार्यसाधने वा यूपस्य विध्यन्तरभा-
वात् न विधिः । त्रिधिस्तुत्वर्थ संवादः । गुणवादात् सामानाधिकर-
ण्यम् । को गुणः, सारूप्यम् । किं सारूप्यम्, ऊर्ध्वता, तेजस्वित्ता
च । तस्मादेवंजातीयता अर्धवादाः ।

प्रशंसा ।

अपंगवो वा ऋषे गोऽश्वेभ्यः पशवो गोभद्राः, अपन्नो वा एष ^(in same place as in the MS) ^{as in the MS}
योऽसामा, असन्नं वा एतद् एतच्छब्दोपमम्, इति श्रूयते । तत्र विध्यर्थ-
वादमन्त्रे अर्धवत्त्वादिष्व इति प्राप्ते । अभिधीयते । यदि विध्ययो म-

यनि । नानिरिति चात्र नमोषाशन विवक्षित, यद्यपि च तथा वस्तु नाम्नि तथाऽप्य-
र्धवादान्तरे नपौक्तत्वादिद् तच्छब्दनिमित्तता प्रतिपत्त्यने ।

सारूप्यम् । ननु सर्वत्र सारूप्यनिमित्त गौणत्वम् । सत्यमेवम् । इह तु चक्षुर्मा-
द्वदब्दविवक्षया पृथग्सादानम् । चाक्षुष हि यूपस्योर्ध्वत्वपञ्चननिमित्तं च तेजस्वित्व
तद्द्वारेण यजमानोऽदित्यशब्दाभ्यां श्रूयते । यजमानस्य हि पशुधारणे विनियुक्तस्य
नित्यानस्य च स्वदत्तान्तर्यामिणोऽपि । सत्त्वरश्मेस्त्वशतयमेव यूपकार्यमाधातुम् । यदि च
कश्चित्प्राग्निशयादाहप्रतिट्टिमुपादद्यात्तस्यापि गौणतापत्तिर्विधिविषया म्यात्तद्वरं स्तुतावेव
तत्प्राग्गणित्यविवक्षितं स्यात् ।

प्रशंसा । ननु सर्वत्र प्रशमानिमित्तत्वं गुणवादाभ्याम् । सत्यं, कलमन्यत्र गुण-
वादात् प्रशंसा । अत्र तु गुणपारूप्यादिवत्त्ववृत्तिनिमित्तम् । क्वचित्ति चेत्—

गवाध्यादिगता पूर्वपवादात् प्रशंसनाम् ।

वेयुः, गोअश्वा एव पशवः स्युः, सामवानेव यज्ञः, छन्दोमवदेव सत्रम् । अन्येषां पशूनां यज्ञानां सत्राणां चोत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । विध्वन्तरं च नावकल्पेत । अतः स्तुत्यर्थे संवादः । गोऽश्वान् प्रशंसितुमन्येषां पशूनां निन्दा । सामवतः प्रशंसितुमसाम्नां निन्दा । छन्दोमवन्ति प्रशंसितुमच्छन्दोपकानि निन्दन्ते । यथा, यद्वृत्तमभोजनं तत् । यन्मलिनमवासस्तदिति ।

भूमा ।

Place to sacrifice

सृष्टीरुपदर्शाति इति श्रूयते । तत्र गुणविधिरर्थवाद इति संदेहे, अपूर्वत्वाद् विधिरिति प्राप्ते । उच्यते । यदि विधिः, सृष्टिमन्त्रका उप-
दधातीष्टका इत्यर्थः । तत्र नेष्टकानां विशेषः कश्चिदाश्रीयते, एकरूपाः
सृष्टिमन्त्रका नैवंरूपा इति । तत्र सर्वासां सृष्टिलिङ्गा मन्त्राः प्राप्नुयुः ।
अन्येषामसंयुक्तानां मन्त्राणामानर्थक्यं स्यात् । तस्मादनुवादो मन्त्र-

गुण्यार्पत्यागः, 'पशवो गोअश्वा' इति च पुनरुपादानमनर्थकम् । न च पशुत्वैक्यार्थसमवायिनः क्रियागुणाः शक्याः प्रविवेक्तुम् । अथ गवाश्वसमवायिनो विशेषाः प्रतिपिध्ये-
रन्, एवमपि मन्दं फलम् । अन्यशब्देनैव च तावानर्थः सिद्ध इत्यनर्थकम् । अवश्यं
चोत्तरपदेन प्रतिपिध्येऽर्थे प्रथममुपासेन तत्रानुवर्तितव्यं, विषयरहितप्रतिपेद्यासंभवात् ।
न च प्रशस्तत्वादन्वदुपादीयमानमुपयुज्यते । शक्नुवन्ति च गवाश्वदिंसंभवात्तद्वृत्तं प्राशस्त्यं
गमयितुम् । यद्यप्यप्रशस्तत्वमपि शक्नुवन्ति तथाऽपि प्रक्रमापेक्षया तदिहानाकाङ्क्षि-
तमिति प्राशस्त्यमेव निषिध्यते । तत्प्रतिषेधमात्रमपि च नैवोपधिकमिति तद्द्वारेणा-
न्येषां प्रशस्ततरत्वं कथ्यते । एतदुक्तं भवति । गवाश्वदीनपेक्ष्य नैवान्यस्य प्राशस्त्यं
विद्यत इत्येवमन्यगतप्रशंसानिमित्तः प्रतिषेधः । सा चेह प्रथमतरमाश्रितेत्यनन्यप्रयोजन-
तया पश्चादवगम्यते । अन्यत्र पुनरुत्तरकालमेवैषा मन्त्रां निमित्तत्वेनोच्यते ।

भूमा । यदि 'सृष्टीरुपदर्शाति' इत्याख्यातप्रत्ययबलाद्विधिराश्रीयते तत्र न नास्या धर्म-
विशेषण वा काञ्चिदिष्टकाः सृष्टयो नामान्याग्यो विलसणा विज्ञायन्ते, या एवविधालि-
ङ्गैर्मन्त्रैरुपधीयन्ते ता एव सृष्टयः, तत्रोपधानमात्रमुद्दिश्य मन्त्रेषु विधीयमानेषु सकलव्याप्तेः
प्रत्यक्षवचनाविनिपुक्तलिङ्गप्रकरणाविनियोज्यमन्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्प्रकरणपाठादेव
सर्वत्र मन्त्रेषु प्राप्तेऽप्येकदेशानुवादः सृष्ट्यभिधाननिमित्तार्थवादार्थः । अत्र बोध्यन्ति ।
यद्यनचोदनवैवेषधानस्य प्राप्त्वालिङ्गप्रकरणानुमितया च श्रुत्या मन्त्रप्राप्तेः प्रदेशान्त-

समाप्तानात्प्राप्तानामुपधान मन्त्राणाम् । सृष्टीना सृष्टिपुसर्वात्तन सर्जनार्थ
 वादार्थम् । अपि च विधित्वे लक्षणा, एकया स्तुवत इत्यत्र या असृ
 ष्यस्ता लक्षयेत् । नन्वनुवादेऽपि लक्षणा । नानुवादपक्षे लक्षणाया
 दोषः । कथं त्वसृष्टिषु सृष्टिषु च सृष्टिशब्द इति । भूम्ना । बहवस्तत्र
 सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा अल्पशो विलिङ्गा इति ।

(२३३) लिङ्गसमवायः ॥ २३ ॥ सि०

प्रणभृत उपदधाति, अज्यानीरुपदधाति, इति । विधित्वे प्राणभृन्मन्त्र-

रन्पार्थवादानुपपत्तिरेकवाक्याधीनत्वादर्थवादप्रवृत्ते । तथा च प्रथमार्थवादे व्याख्यातम् ।
 न चायो गुण श्रूयते यदर्थता कल्प्येत तत्र परिसरुयार्थतैव प्राप्नोति । ततश्च तद्व
 स्थमानर्थक्यमिति वाच्यं पुन श्रुतिप्रेयोजनम् । तत्र केचिदाहुः । उपधानमेवान विधी
 यते तन्माहात्म्यप्रदर्शनार्थं च मन्त्रग्रहणम् । इत्थामिन् प्रशस्तं यदेवरूपैर्मन्त्रैः क्रियत
 इति । चयनेनार्थगृहीतमुपधानमिति चेन्न । सहतरथापनेनापि चयनोपपत्तेः । न चैव
 सहतानामेवोपधानं स्यात् । न तस्येष्टका प्रत्युपादीयमानस्य प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायसिद्धेः ।
 अपि च—

प्राप्नुवन्त्यपि वक्तव्या पुनरेवविधा न्निया ।

आवर्यवसमाख्यानं तथा हि प्रतिपद्यते ॥

तन्वाध्वर्युर्वर्तृत्वं च लभ्यते । अर्थगृहीताया त्वनियमं स्यात् । न चावश्यमु
 पधान एव सर्वं न प्रा विनियुज्येरन् । अविशिष्टसामर्थ्या हि केचिद् ग्रहणाद्यपि
 कुर्युः । अपि च—

प्रत्यभ्यासणोक्तानां मध्यमा चितिराश्रयः ।

तन्मर्थमपि सन्धकार्यो मन्त्रोपधानयो ॥

ये त्वौपानुवाक्यकाण्डाधीनस्तेषां वाक्यादृते सन्ध एव नारतीत्यर्थवदेव वचनम् ।

। चावश्यमेन सूत्रेणार्थवादत्वं प्रतिपाद्यते तद्विद्वान्तद्वेषु भूयस्त्वमितिशब्दप्रवृ
 त्तिमाप्रत्यनादतो नानीव सृष्टिनामविज्ञानमादर्तयम् ।

माप्यकारेण तु विधी लक्षणा परिहरताऽनुवादत्वमाश्रितम् । 'एकया स्तुवते'

इति ह्यनुवासाद्यप्येतासृष्टिलिङ्गत्वादात्मपरित्यागेनेतरलक्षणार्थता स्यात्, लक्षयित्वा
 च पुनरात्माऽपि प्रतिपादनीय इत्यतिगौरवम्, उपधानस्तुत्यर्थत्वेन पुनरनुवादत्वाद
 दुष्टा लक्षणा ।

लिङ्गसमवायः । मृष्टिष्वेव प्राणमृदान्पि बोधपरिहारावप्येते लिङ्गसमवाये-

ग्येष्टपक्रमे सामान्यवचने विरोधाभावात् विशेषः परिकल्प्यः । निग-
मने तूपजातः सामान्यमत्यय इति विरोधाच्छृणार्थं घृतवचनम् । यथा
सृष्टिष्वसृष्टिषु च सृष्टिशब्दः, एवं घृतमघृतं च घृतमित्युच्यते । संदि-

कपम्—

विधी यदि विशेषः स्यात्संदेहः कस्य वा भवेत् ।

स्तुतिष्वे स्थितरम्यापि तुल्यैषा विचारणा ॥

यदि ह्येवं भवेत् अत्ता शर्करा उपदधाति ' घृतेनेति । ततो नैव किंचिद्वि-
चार्यते । अथ त्वज्जनवाक्यवद्विहाप्येवं श्रूयेत सामान्यं शुरुः प्रशस्त इति ततोऽन्त्येव
संदेहकारणमित्येतदप्युदाहरणमेव स्यात् । अतोऽन्यत्र सामान्यमन्यत्र च विशेष इत्ये-
तस्मात्संदेहः । केचिच्च संशयदर्शनादेव विधिस्तुत्योर्वाक्यान्तरत्वमाचक्षते ।

यदि ह्येकं भवेद्वाक्य विशेषे तत्समाप्यते ।

विशेषावगमात्तत्र न संदेहः प्रसज्यते ॥

वाक्यभेदे पुनरेकं सामान्ये परिसमाप्तमन्यद्विशेषपरमिति युक्तः संदेहः । यत्तु
' विधिना त्वेकवार्क्यत्वात् ' इति तदङ्गप्रधानवाक्यानामिव पश्चात्संबन्धसद्भावामिप्रा-
येण । तथा हि—

म्यार्थनोषे समाप्तानामङ्गाद्विवाचपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्व पुन सहत्य जायते ॥

न त्वेनद्युक्तमिव, ये हि पदसंघाता कर्मोपधिरेष्वर्थेषु पर्यवस्यन्ति तेषां नानावा-
क्यत्वं युक्तम् । न त्वर्थवादानामेकवाक्यत्वात्प्राक्प्रयोजनलाभ इति प्रथममेवैकवाक्यता ।
दुर्लभतरस्य संदेहः स्यादन्वोन्यनिरपेक्षयो सामान्यविशेषयोरितरत्रेतरत्र च पर्यवसा-
नात् । यदेव हि यत्रोपात्तं तदेव तत्रासद्विद्यं गृह्यते सामान्यसमाप्तश्चात्र विधिः पश्चाद्वि-
शेषः स्यात् । मन्त्रवर्णवदिति चेत्, एवमपि तदधिकरणविषयत्वात्पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ।
तस्मादेकवाक्यतायामेवोपक्रमोपसंहारयो सामान्यविशेषाविषयत्वेन विप्रतिपत्तेरवश्यमा-
ध्येवोपसंहाराच्च निमर्धाना कस्य प्रवृत्तिरिति जायते संदेहः । कस्य सामञ्जस्यमिति—
यच्छ्रुतिवृत्तं तत्समञ्जसं न लक्षणावृत्तम् । तत्र च—

स्तुताना विष्यधीनत्वाद्नुवादाच्च लक्षणा ।

मुप्यन्तात्तु विनेनाभावविरोधाच्च कर्त्तव्ये ॥

ग्यम्बवं प्राप्तं द्रुमः—

सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिणोपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमन-
यशेन । कुतः । न हि सामान्यं विहितम् । येन विरोधो निगमनस्य ।
कथमविहितम् । संदिग्धेषु विधानशब्दाभावात् । न हि विधानश-
ब्दोऽस्ति । अक्ताः शर्करा उपवृथाति इति । वर्तमानकालनिर्देशात् ।
नापि सामान्यस्य साक्षात्स्तुतिः, प्रत्यक्षं तु घृतस्य स्तवनम् । श्रुत्या
घृतस्य स्तुतिः, लक्षणया सामान्यस्य । श्रुतिश्च लक्षणया व्याप्यसी ।

विधीयमानं हि स्तोत्रं न तु स्तुत्यं विधेयमप्राप्तार्थं विधिरिति न श्रौतार्थात्
प्रच्यवते । यद्यपि तावदर्थवादोपक्रमत्वं भवेत्ततः प्रथमज्ञानानुरोधेन कदाचिद्विधिविशी-
क्रियेत विध्युपक्रमं त्विदं ' अक्ताः शर्कराः ' इति । तस्मान्निर्दिष्टसामान्ये यद्यर्थ-
वादो न तादर्थ्यं प्रतिपद्यते ततोऽनर्थको मवतीत्यशक्तः स्वतन्त्रीभित्तुं, विनाऽपि
चार्थवादेन विध्युद्देशः समर्थत्वात् युक्तस्तद्देश्यः कर्तुम्, अर्थवादस्त्वगतित्वाद्द्विविधशेन
वर्तते विशेषश्च सामान्यमव्यभिचाराच्छक्नोति लक्षयितुं, न सामान्यं व्यभिचाराद्विशेषं
तस्माद्घृतशब्दः स्नेहमात्रलक्षणाार्थः ।

कामं वा सोऽर्थवादोऽस्तु सामान्यस्यो वृत्ते विधिः ।

भिनो स्तुत्या विधानं तु स्नेहद्रव्यान्तरे भवेत् ॥

यथा रीद्रेणापि मन्त्रेण सोमो गृह्यमाणो न केवलं तदर्थो मविष्यत्यन्यदेवत्यस्याम-
न्त्रग्रहणोपपत्तेरेवमनर्थवादकं तैलवस्योर्विधानं, यत्रैव चाशो स्तुतिर्दृश्यते तत्र विध्युद्दे-
शस्य प्ररोचनाशक्तिरपगच्छति, अन्यत्र त्वविहितशक्तिना विधानमिति सर्वत्रेहग्रहणम् ।
उच्यते—

समाच्यते विधिः कश्चिच्छब्दाविद्याप्ररोचितः ।

घृते प्ररोचना इहा विधिस्तत्रानुमीयते ॥

यद्यपि तावद्विधिप्रक्रमे तैलवस्योरप्युपादानं, तथाऽपि प्ररोचनातो विधिर्घृते दृश्यते
नेतरयोरित्यनुपादातव्ये कल्पयितव्या च तद्विषया विधेः प्ररोचनाशक्तिः क्लृप्ता च
घृते । तस्या च सत्या कल्पनिकी वाक्यं भिनोति घृते च क्लृप्ता गृह्णितरत्र च कल्प-
यन् वैरूप्येणापि विधिर्भियेत । तस्माद्विध्युद्देशोऽपि तैलादिभ्योऽपनीयते । यद्यपि च
सामान्यशब्दः स्यात्तथाऽपि न कश्चिद्विशेषः । तत्र सामान्यान्यथानुपपत्त्या यत्र क्व-
चानुश्रुते विशेषेऽपेक्षिते वाक्यशेषाद् घृत एव प्रत्ययो भवति, घृते च शब्दार्थे यद्दि
श्रुत्यनुरोधेनास्वन्ताश्रुततैलादित्यागः क्रियते किं विरुध्यते स्नेहमात्रं हि तत्र वाहितं न
तु प्रमाणं किञ्चित् । क्रियाभात्रमेव चेह चोदिमं न द्रव्यं तत्र न-यावत्किञ्चित् द्रव्यमा-

तस्माद् घृतविधानम् । एव, वासः^(वासः) परिघत्ते, एतद्वै सर्वदेवत्यं वासो^(देवत्यं)
यत्सौमा^(सौमा)पाति । तथा, इमां स्पृष्टोद्गायेत्, इमां^(इमां) ह्यौदुम्बरी विश्वाभू-
तान्युपजीवन्ति इति ॥ २४ ॥

[१४] अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

सुवेणावघाति, स्वधितिनाऽवघाति, हस्तेनावघाति इति श्रूयते । तत्र
संदेहः । किं सुवेणावघातव्यं सर्वस्य द्रवस्य संहतस्य मांसस्य च ।
तथा स्वधितिना, हस्तेन च, उत सर्वेषामर्थतो व्यवस्था द्रवाणां
सुवेण, मांसानां स्वधितिना, संहतानां हस्तेनेति । अविशेषाभिधा-
नादव्यवस्येति । एवं प्राप्ते श्रूमः । अर्थाद्वा कल्पना,—सामर्थात्
कल्पनोति । सुवेणावघेद् यथा शक्नुयात् । तथा, यस्य शक्नुयात्

सिष्येन यदि कश्चिदपि धृतिलेशो न स्यात् । घृतावघातदर्शनात्पदपकर्तव्यायामधृत-
द्रव्यविधिरूपताया नान्यत्र प्रमाणमस्त्यङ्गीकृत्य घृताञ्जनविधिर्गम्यते । तत्र भ्रान्त्यु-
त्पन्नतैलाद्याकाङ्क्षा निर्मूलत्वाद्वाह्यमाना न दुष्येतेत्यविरोध, तैलादिग्रहणे च लक्षणात्रयं
स्यात् । क्रियया द्रवद्रव्येण च विशेषो घृतशब्देन च सामान्यं लक्षयितव्यम् । तस्मा-
द्घृतग्रहण प्रमाणमिति सिद्धम् । वृत्त्यन्तरे त्वत्रैव मन्त्रवर्णोऽप्युदाहृतः । तत्र तु घृतेन
किं कारिष्यत इति वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

(इत्युक्ताधिकरणम् ॥ १३ ॥)

अथ यत्रेति सदिग्ने वाक्यशेषो न विद्यते ।

तत्र सामर्थ्यासिद्धेन विध्यशेनैव निर्णयः ॥

देवताप्रसादाप्यप्रार्थनादौ सहनहस्तसयोगमात्रमञ्जलि, 'नाञ्जलिना वारि विचेत्'
इत्यादौ ध्याकोश । सक्तुहोमचोदनाया शब्दात्सन्देहे सत्यसति वाऽऽकोशस्य वाक्यशेषेऽ-
न्यथानुपपत्तेरेवाऽऽकोशाश्रयणम् । नन्वेनेनैव न्यायेन यथा शक्नुयादिति वाक्यशेषोपादन्धा-
दीनामाऽयावेक्षणादिरहित कर्माधिकार स्यात् । न । असदेहात्, सदिग्यनिर्णयार्थ-
ह्येव कल्पना भवति । न चाधिरारे सदेह समन्वयमपि यथा शक्नुयात्तथा कुर्या-
दिति वाक्यशेषान् । सन्ति च तादृशस्य कर्तारद्वयशुष्पतादय इति न प्रयोगचोदना-
न्यथानुपपत्तिः । यत्र तु यावज्जीवचोदनाशवेन भविष्यति एव शक्तिनाहृत्यागेऽपि

१ अस्मिन्प्रधिकरणे वृत्त्यन्तरेतादृशमन्त्रवर्णोपपत्तेरेव भाष्यहस्तोऽस्मिन् प्रायमाह—वृत्त्यन्तरे इति ।

भिन्नवाक्यनयाऽवचनप्रमाणवदानीं मन्त्राणामप्यत्रैव सदिग्यवर्णनियं क्व च्चाहस्तवर्णने पठान्तरे
पुनरागतधिकरणे विनिययोभावेत् तदाधिकरणमनयकमारोपेणेति भावः ।

तस्य चेति । आख्यातशब्दानामर्थे द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी । एवं चेद् यथाशक्ति व्यवस्था भवितुमर्हति । तथा, अञ्जलिना सक्तुन् प्रदाप्ये जुहोति इति । द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, स व्याकोशोऽर्थात् कर्तव्यः । तथा हि शक्यते शोभो निर्वर्तयितुम् । तद् यथा, कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यर्थात् कल्प्यते—कटे समासीनः कांस्यपात्र्यामोदनं निधाय भुङ्क्ते इति ॥ २५ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

सत्यवैगुण्यं प्रधानस्य ओदितमित्याश्रयिष्यामह एव । तस्माद्यावदेव लक्ष्यात्मको विस्तावयत् कल्पते तद्वैदिकं, सिद्धे तु तत्कल्पनं परिरूपेयत्वात्प्रमाणं सामर्थ्याधीनत्वाद्वाह्यशेषसिद्धेः । आह च—

ययव पाठः प्रतिपत्त्युपायस्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् ।

तेनैव चेता न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥

इति कृतवहुर्नामि मन्त्रविध्वंसवादैः सृष्टिपरिरवमुद्रां खेदशाल्येपगूढाम् ।

अनभिभवसमर्थं धर्मदुर्गं प्रविश्य प्रविमजति समर्थापर्यन्तितामिदानीम् ॥ २५ ॥

(इति सामर्थ्याधिकरणम् ॥ १४ ॥)

इति श्रीभट्टकृमारिखिविरचिते मीमांसाभाष्यशारुणाने तन्त्रवार्तिके प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तः प्रथमाध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्याये प्रथम पाठ ॥

[१] भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैव
ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥ सि० ॥

प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । तत्र विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतयस्त
त्वनो निर्णानाः । गुणविधिर्नामयेयं परीक्षितम् । संदिग्धानामर्थानां

सबन्ध तावद्व्युत्पत्त्यस्य ऋणोति तत्र प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तमित्युक्तम् ।
तरुण, नैव हि प्रथमेऽध्याये सूत्रकारेण किं चन लक्षणेन प्रमाणादे स्वरूपमुपवर्णि-
तम् । तत्राम लक्षणमुच्यते येन तद्व्यतिरिक्तैर्मन्त्रम्य स्वरूप व्यावृत्ताकार निरूप्यते ।
न चेह प्रमाणादर्शना लक्षणमुक्तम् । अनुमानार्थानि तावन्नैव सूत्रितानि । प्रत्यक्षमपि
धर्म प्रत्यनिमित्तत्वेनोपपन्नं न लक्ष्यत्वेनेति व्याख्यातम् । न च शब्दोऽपि कश्चिद्धर्म-
प्रमाणभूतो लसित, अभिन्नवाचिकरणे तस्य लक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि च धृत्तिकारेण
सर्वथा लक्षण प्रदर्शितं न तदध्यायार्थत्वेनोपमहर्षु युक्तम् । सूत्रा यायार्थानुपसंहारात् ।
कथं च मन्त्रलक्षणार्थव्यतिरिक्त एवार्थे सत्राणि लक्ष्येत् । अपि च वृत्तिकारेण योऽ-
प्युक्तं पत्रं प्रत्यक्षपूर्वकोऽपरीक्ष्यतया सोऽपि नैव लक्षणगोचर, लोकप्रसिद्धार्थानि
हि तावत्परीक्ष्यत्वेनेत्तानि न प्रथमाध्यायविषयत्वेनोपमहारमर्हन्ति । तस्माद्यत्प्रथमा-
ध्याये वृत्तं तदात्रोच्यते ननु नैव । तत्र प्रमाणलक्षणं तावच्चोदनालक्षणाश्रयणम्य,
वि यादितत्त्वनिर्णानि प्रमाणेनैव स्थिता । समन्तो हि प्रथम पाठश्चोदनामूपपरिकर ।
तत्र च धर्मस्य चोदनालक्षणत्वमुक्तम् । अत्राऽवधारितार्थलक्षणशब्दाहर्षार्थप्रमाण-
शब्द प्रतिपादन इत्येव द्युत्पाद्य धर्मविषय एव व्याख्येय । मत्स्यपि प्रमेयमात्रवाचि-
त्वे, अभिन्नशास्त्रे जिज्ञास्यत्वेन धर्म प्रमेय प्रशान्त इति स एव गृह्यते । अथ वा कर-
णमेव प्रमाण तस्यैव लक्षणमुक्तम् । यद्यपि च सर्वप्रमाणानां तत्रोक्तं तथाऽपि धर्म
प्रमाणस्य चोदनात्वं त्वणमित्येतावन्नेवोक्तं मन्त्रे । न चावश्यं सर्वमन्त्रैव लसिते
लक्षणत्वम् । विशेषरूपज्ञानानन्वयेन सर्वलक्षणाभासप्रसङ्गात् । अपि चोत्पत्तिरसूत्रे
ण विशेषोऽप्युक्त एव येनाऽऽगमविदेषो गम्यते । अथ बोधन्यस्तस्य चोदनात्मकस्य
प्रमाणस्य लक्षण प्रामाण्यकारणमित्युपमहार । तथा यद्यपि विधेरित रूपमिदमर्पवा-
टस्यैव मन्त्रस्येव नोक्तं तथाऽपि धर्म प्रत्युपयोगाभिरानात्तत्त्व निर्णानम् । अथमरा-
म वात्तु तन्मन्त्रं न निर्दिष्टम् । धृतिमन्त्रं विज्ञानस्य धृतिप्रामाण्ये तत्त्वम् । नाम
वेदस्य चोदनात्मकत्वं । तत्रोक्तम् । मन्त्रार्थनिर्णये वाच्यरेणमादर्थयो प्रामाण्य-

वाक्यशेषादर्थ्याद्याव्यवसानमुक्तम् । तत्र प्रस्मर्तव्यम् । अनन्तरं प्रधा-
नाप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते, भिन्नान्यभिन्नानि चेति । एष एवार्थो वर्ण-

मित्येव समस्तमन्याय प्रमाणलक्षणमाप्तते । तत्र प्रस्मर्तव्यमिति । अविस्मृतप्रामाण्यो
हि भेदादिप्रतिपादनम् ' अर्चिशेषादनर्थं हि स्यात् ' इति क्रियमाण सहते ।
अन्यथा ह्यनर्थक नामेत्येव प्रत्यवतिष्ठेत् । ननु प्रधानाप्रधानविन्ता तृतीयचतुर्थयोर्विषय
व्यमत्रोपन्यस्यते । के चिदाहु । इह द्रव्यवर्मणोरुत्तरान् तु वर्मणामेव गुणप्रधानत्व-
विचारादपौनरुक्त्यामिति । तदयुक्तम् । ' द्रव्यगुणसम्कारेषु ' इत्यत्र सर्वाभिधानात् ।
तेनैव वाच्यम्—

लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन भेद शब्देतरादिभि ।

तमन्वपूर्वमेवोऽपि प्राधान्य तत्प्रसिद्धये ॥

वर्मभेदस्तावदौत्सर्गिको लक्षणार्थस्तदपवादत्वेनाभेद । तदनुनिष्पादिनी त्वपूर्वभेदा-
भेदो । तत्र प्रतिवर्मभेदमपूर्वभेदप्रसक्तौ तृतीयसिद्धः प्रधानाप्रधानविचार पुनरपवा-
दत्वेनाऽऽरप्स्यते । सत्यप्यवहन्त्यादीनां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्माङ्गाद्विदृष्टप्रयोजनपर्य
वसानात् क्रियानन्यापूर्वांतरोत्पत्ति । यत्तु नियमापूर्वं तत्रिन्याकृतं न भवतीति न
तथा व्यवदिश्यते । तेन यत्रैव द्रव्यादीनि प्रति त्रियाणां प्रयानत्व तत्रैव तद्वेदनिमि-
त्तापूर्वभेदसिद्धि । अस्य च विवेकार्थं यद्गुणप्रधानलक्षण वक्ष्यते तदपवादार्थं ' वर्म-
मात्रे तु ' ' स्तुतशस्त्रयो ' इति चाधिकरणद्वय प्रनोप्यते । ततश्चाऽऽख्यातद्वेदिवे
विचारिते प्रसङ्गात्तृतीय प्रशास्त्राभिचारत्व प्रतिपादयितु म-प्रस्ताय , तदलक्षणादीनि
तु प्रसक्तानुप्रसक्तेन यावत्पवादसमाप्ति । तत शब्दान्तराभ्यासाभ्यां भेदमुक्त्वा पौर्णमा-
स्यधिकरणेनाभ्यासापवाद करिष्यते समुदायानुवादत्वात् । ततस्तदपवादार्थमुपाशुवा-
नाशाशिहोत्रपशुसोम्राधिकरणानि । तत्र महत्यासङ्गामुर्भेद । तावच्च गुणगतो
विचारो यावत्प्रकरणान्तराधिकरणम् । ततस्तन्त्यायानुवृत्ति राशास्त्रान्तराधिकरणात् ।
तत्र च पदकातिरिक्तभेदकारणयुताम सहाभ्यागुणप्रक्रियाणां चाऽऽशङ्कानिवृत्तिरि-
त्येतावान् भेदलक्षणार्थ । एष एव चार्थोऽवश्यं वक्तव्योऽङ्गाङ्गित्वाद्यवधारणार्थम् । न
चान्वय्येदानीमवसरोऽस्तीत्ययमेवाव्याप्तवन्ध । कुन —

शेषशेष्यादय सर्वे वर्मभेदनिबन्धना ।

कार्ये ज्ञातेऽधिकार स्यादुपदेशोऽतिदेशधी ॥

नीयो नान्यः । एष एव चाध्यायसंबन्धः । तद्विह पद्विधः कर्मभेदो
 वक्ष्यते—शब्दान्तरम्, अभ्यासः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नामधेयमिति ।
 वक्ष्यमाणमनुसंरीत्यने, प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यत इति
 श्रोतुश्च बुद्धिः समाधीयते । तदेतन्नानार्थलक्षणमित्यध्यायमाचक्षते,
 एतत्तात्पर्येणातोऽन्यदुपोद्धातप्रसक्तानुप्रसक्तं चेति ॥

तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते । प्रथमेऽध्याय इदमुक्तं—चोढनालक्ष-
 णोऽर्थो धर्म इति । चोढना च त्रिपाया अभिधायकं वाक्य वाक्ये च
 पदानामर्थाः । तत्र किं पदेन पदेन धर्म उत सर्वैरेक एवेति । किं ताव-

प्राक्तावत्प्रमाणलक्षणाद्वैदार्थविचारात्मकत्वात् कस्यचिद्भेदलक्षणादे प्रस्ताव इत्युत्त-
 रकालमारम्भ । तत्रापि शेषशेषित्व प्रयोजनप्रयोजकत्व क्रमश्च भिन्नाना भवतीति न
 भेदलक्षणात्प्रागारभ्यते । तथाऽधिकार कर्मस्वरूपेऽवधारिते तद्योग्यतया शक्यो निरू-
 पयितुमिति पञ्चापि लक्षणानि प्रतीक्षते । तथोत्तर पट्कोऽतिदेशविषयत्वाद्दुपदेशज्ञाना-
 र्थानसिद्धि समस्त समस्तं पूर्वपट्कमपेक्षते । ततश्च पारशेषसिद्धोऽय भेदलक्षणस्य
 संबन्ध इत्यत्राऽऽरभ्यते । पद्विधः कर्मभेद इति—साधनभेदोपचारात् । वक्ष्यमाण-
 सूत्रक्रमानुरोधानामधेय सरयानन्तर पठितय सदनादरादन्ते पठितम् । इतिकरणो
 हेत्वर्थ । पद्विध कर्मभेद एतै कारणैरिति यावत् । अथ वा करणे भेदशब्दं
 व्युत्पाद्य सामानाधिकरण्येनैव शब्दान्तरादीनि व्याख्येयानि । सज्ञाशब्दान्तरयो
 सत्यागुणयोश्चापौनस्तस्य स्वस्थाने वक्ष्याम । सर्वदा चेपा भिन्नविषयत्वात् श्रुत्यादि-
 बद्दलक्षणचिन्ता भविष्यतीति तद्भेदप्रतिपादनमात्र तात्पर्येण । अन्यदुपोद्धातप्रसक्तानु-
 प्रसक्त्यादिना । तत्र—

चिन्ता प्रवृत्तसिद्धिचर्यामुपोद्धात प्रचक्षते ।

प्रसक्तानुप्रसक्तादि प्रस्तुतादुपनायने ॥

यथेदमेवाधिकरण प्रवृत्तानुनिपाद्यपूर्वभेदानुसारासिद्धिचर्यामुपोद्धातत्वेन भविष्यति
 क्तरम्मात्पदात्फलनेन संबन्धमानादपूर्वभेदात्प्रवृत्तानुगन्तयाविति । यदा निरवयवौ वाक्य
 वाक्यार्थौ स्याता तत्र किं प्रतिपद धर्म इत्यान्विसम्बद्ध एव विचार स्यान्त आह—
 वाक्ये च पदानामर्था इति । अत्रापि बोधने—

चोढनालक्षणत्वेन वाक्यार्थोऽनभिधीयते यदा ।

धर्म प्रतिपद वाक्य रूपमाशङ्क्यते तत्र ॥

यदि हि धर्मस्वरूपमभिधीयेत तत्र हि पदेन पदेनोच्यते इति विचारो युज्यते

स्मात्तम् । प्रतिपदं धर्म इत्येवं प्राप्ते, उच्यते । यदेकस्मात्पूर्वं, तदाऽन्य-
 चदर्थं भविष्यति । एवमन्योऽप्यदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति ।
 तस्मादेकमपूर्वम् ।

यदेकं तदा संदेहः । किं भावमन्वेभ्य, उत द्रव्यगुणान्वेभ्य

साक्षात्तरे स्वयुक्तः ॥ तदुच्यते—

धर्मत्वं कलमंबन्धात्पदार्थस्यैव गुण्यते ।

तदित्येकस्य धर्मोपामिति युक्ता विचारणा ॥

न चात्र यो धर्मः स हि पदेन पदेनोच्यते इत्येवं विचार्यते किं तर्हि यः पदेन
 पदेनोच्यते स हि कलमंबन्धात्तरवाले वातगार्भारमना गम्यमानो धर्मो भवति, अपेतर-
 पदार्थानुगृहीत एवः पदार्थ इति । तथा च सर्वैरेकस्य धर्मत्वं प्रतिपादितं भवति ।
 साक्षात्कलमाधनमाधम्य धर्मत्वाम्युपगमान् । न तु सर्वेषामेकः कश्चिदर्थोऽस्ति यः सर्वै-
 रेक इत्येवमाश्रयित । यद्य कलपदेन सह संबन्धे तन्मार्थं धर्ममपूर्वसाधनं च मन्यन्ते ।
 तेन हि सर्वाणि पदानि कलेन संबन्धन्ते हि धर्मिणि विचारः । किं प्राचं, प्रति-
 पदमिति । कुत—

एकस्त्वेषेण संबन्धः प्रपानेन च सिध्यति ।

नम्यात्कलपदेनैव सर्वं संबन्धते पदम् ॥

यदि हि विशेषो गम्येदेदं कलमंबन्धयोग्यामिदं नेति ततः किञ्चिदेव संबन्धेत, अन-
 यगम्यमाने तु सर्वाणि पदानि कलेनैव संबन्धन्ते । यदि वैकं कलमंबन्धितराणि च
 तत्रमंबन्धीनीनि कल्प्येते ततो वातपेयाधिर्हरणन्वायेनेकस्य कलं प्रत्युपादानविधानगुण-
 भावादितरस्तु प्रत्युद्देशानुवादप्राप्याद्वैकल्पयन्निमित्ततास्वमेदप्रसङ्गः । सर्वेषां तु कलं प्रत्यु-
 पादीयमानानामितरकल्प्यात्तन्मंबन्धोपपत्तिः । सर्वस्य सतिसंभवे गुणमविलङ्घ्य प्रचानेनैव
 नित्यं संबन्धते । तस्मात्सर्वेषां कलमंबन्धाद्धर्मत्वं, तत्र तु किं सत्रिवरप्रत्येकं कृत्स्नं कलं
 सापयन्ति, अथ दर्शवूर्णामाभयसंहत्य, तथा हि विकल्पेन समुच्चयेन वेत्तादि पयेष्टं
 कल्पनीयम् । तत्र कलभूतगरीयस्त्वदेकशब्दोपादानाभावात्समिवात्प्रत्येकं साधनदानत्य-
 यागमात्सर्वेभ्यः दृग्भूतकलमिति पक्षः । अथ चाऽरुणादिन्यायेनेकवाक्योपादानात्संभूतानां
 कलम् । अथ वैक्यनिगम्यहस्त्यात्र तदानीमेवेतरसंबन्धोपपत्तिस्तस्माद्विकल्प इति । अप्रा-
 मिषीयते—

कलेन तुभ्य संबन्धमननोऽपूर्वं प्रकल्प्यते ॥

तदन्वयत्वोपपत्तौ च न युक्तं बहुकल्पना ॥

इति । कः पुनर्भावः, के ते पुनर्भावशब्दा इति । यजतिददातिजुहोती-
त्येवमादयः ।

यदि हि फलमन्वयात्पर्यवसायेव वाक्य भवेत्तत कदा चित्पि मर्वाणि फलेन संक्षेपेन । इह तु तावन्मात्रेणासिद्धेरपूर्वमन्यत्फलपत्तिरयं सञ्चानुपपत्तिप्रमाणम्, तत्रै-
कापूर्वकरूपनयोपपत्तेः नादृष्टान्तरकल्पनाप्रमाणमस्ति । यो ह्यनेशान्यपूर्वाणि कल्पयति
कल्पयत्यमावेक, तच्चेत्कल्पिनमर्थवत्त्वाद्वाक्यस्य क्षीणान्यथानुपपत्तिर्नापूर्वान्तरस्य प्रमाण
भवति । तस्मादेतमेव फलमन्वयि तस्माच्चापूर्वमितरत्फलवद्रुपफारीत्य यवसीयते । न
चात्र विरोधो भविष्यति नामत्रेयत्वेन परिहारात् । अगत्या वा 'दशापवित्रेण ग्रहसमा-
ष्टि' इतिवन्मत्वर्थलक्षणाश्रयणात्, अर्थासिद्धमाध्याशद्वारेण वा धात्वर्थरात्म्यकरण
ग्रहणसिद्धेः । एवं स्थिते कतरदेर भवयनामिति सर्वथाऽनेनादृष्टकल्पनापरिहारात्-
नियमप्राप्तावुच्यते—

प्रयानफलमन्वयि तत्सवन् यद्गमिष्यते ।

प्रयानाद्भवमेकस्य न चैत्रावकल्पते ॥

न ह्येकमिन्द्राक्ये तदेव कदा चि फलमन्वयात्प्रयान कदा चित्पलवद्रुपकारादङ्ग यु-
ज्यते नियतरूपत्वादङ्गाद्भिभावस्य । तस्मान्नियोगेनेवाऽऽस्यातपटात्तामपटाद्वाऽपूर्वप्रतीति ।
कः पुनर्भावः के वा भावशब्दा इति । यावन्न फलसवद्वेषु वाक्येप्यारयातशब्दा
यजतिजुहोतीत्येवमादयस्तेषु प्रत्ययार्थप्राधान्यात्कर्तारि च लकारोत्पत्तेर्यागादिविशिष्टकर्त-
रिभिवान, कथं चिद्वा विपर्ययात्कर्तृविशिष्टयागाद्यभिधान मन्वानस्य प्रश्नः । सत्यामपि
चैत्रपर्यनुयोगेनोभयपर्यनुयोगमिद्धं योऽयं यजनमिज्या याग इत्याद्युदाहृत्यैव भावार्थना
द्वयानि तन्नून केऽप्यङ्गिना भावशब्दा अपीत्युभयप्रश्नः । मिद्धान्तवादी तु भवते
गिजन्तात् 'एरैच्' इत्यत्रत्यये कृते भावनात्वाच्चिन् भावशब्द व्युत्पाद्याऽऽस्यातस्य
धान्वय'पतिरेकाम्या तत्परत्वं कर्त्रभिधानप्रतिषेध चाभिप्रेत्योदाहरति—यजति ददाती

१ अनेन च अदृष्टानुमानस्य प्रतद्गो वस्तुत्वं कल्पनात्वात् न्याऽऽन्यस्यै स्तद्विद्वन्तीति भाष्यार्थः ।
रूपिणः । २ क पुनर्भाव इत्यनेनैव मात्रेण भावनाक्षेपद्वारा तद्वाचिद्यच्छेपसिद्ध के पुनर्भावशब्दा
इति पुनराशेषाऽनुक्त इति मन्वा तदभिप्रायमाह—सयामपीत्यादिना । अयमाद्ययः । यदिकश्चिद्वा-
क्योत्पत्त्युदादिप्रयान्तरयानुत्पत्त्यस्य भावनाभ्युपगमेनापपद्युत्पत्तिरपरिहरता प्रति इत्यनेन यजेने-
त्याद्येनर्दधिकरणविषयमस्तेषु वाक्येषु तादृग्भावशब्दा भावादन्य एव भावो भावशब्दाधाभिमतता
इति प्रत्युत्तरमुच्यतानामयप्रश्न इति । न क्वल भाव एवालोकिक् किं तु भावशब्दा अपीत्यपि-
शब्दायो मयः । ३ पा० सू० (३-३-६) :

are expressions of substance & they cannot be expressions
 ननु यागदानहोमशब्दा एते न भावशब्दाः । नैतदेवम् ।

(are expressions of form) यागादिशब्दाश्चेत भावशब्दाश्च । यज्याद्यर्थेऽत्रानोऽवगम्यते, भावये-
 दिति च । तथा यजेत यथा किञ्चिद्भवतीति । तेनेते भावशब्दाः । द्रव्य-
 गुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणपर्ययो न भावनायाः । अतस्ते न भावशब्दा
 इति । किं तावत्प्राम्भु, अविशेषणान् । तत उच्यते । भावार्थाः कर्म
 शब्दास्तेभ्यः त्रिया प्रतीयेत, यजेतेत्येषामादिभ्यः । कुतः । भावार्थत्वा-
 देव । य आहुः—किमापि भावयोदिति, त स्वर्गकामपदसंयन्धात् स्वर्ग
 भावयेदिति ब्रूयुः । तस्मात्तेभ्यः त्रिया प्रतीयेत । फलस्य क्रिया करण
 निष्पत्तिरिति । ते च यागदानहोमसंयद्वाः स्वर्गस्योत्पत्तिं वदन्ति । कुतः ।
Because it is the force that is implied by the words expressions
 एष ह्यर्था विधीयते । यथा यागादिना । स्वर्गकामः कन भावयद् स्व-
 र्गम्, यागादिनेति । यस्यच शब्दस्यार्थेन फलं साध्यते, तेनापूर्वं कृत्वा
 नान्यथेति ततोऽपूर्वं गम्यते । अतो यस्तस्य वाचकः शब्दस्ततोऽपूर्वं
When what is denoted by a word brings about such a result (as here)
 ति । परं पुनर्भवतेर्णिन्नाटन्त्येन नैपोऽर्थोऽभिधीयते, न चाऽऽख्यातप्रत्ययस्यात्र व्या
 पारो, धात्वन्तरार्थत्वात् । काम तुल्यनातीयत्वेन धात्वो ब्रूयुस्तेऽपि तु यागादिवचन
 त्वाटसमर्था इति मत्वाऽऽह—ननुयागदानहोमशब्दा इति । अत्रोच्यते—

यागदानाद्यनुम्यतो भावनात्माऽवगम्यते ।

नित्यमाख्यातशब्देभ्यस्तस्माद्भावार्थोत्पद्यते ॥

यावानेवज्ञानबलम्योऽर्थं शब्दाद्गम्यते स सर्वं शब्दार्थं । सर्वत्र चाऽऽख्याते
 धात्वर्थश्च तदनुरन्ना च भावना विज्ञायते । तस्माद्भावार्थत्वव्यपदेश । तद्वचनति
 कास्तु द्रव्यगुणशब्दा विज्ञायन्त एवेति न पृष्टा । तत्र द्रव्यादिशब्दाना निष्पन्नार्था-
 मिधायिना करणार्थत्वयोगत्वात्प्राप्नोति फलसमति । सर्वत्र हि फल साध्यत्वात्सिद्ध-
 रूप साधनमपेक्षते न साध्यान्तर, नामार्थश्च सिद्धत्वात्तदपेक्षापूर्णसमर्थो नाऽऽख्यातार्थ,
 स्वयमेव तावत्सा यत्वात् । तस्माद्द्रव्यादिभि फलमिति प्राप्ते सूत्रेणोत्तर दीयते—

भावार्था कर्मशब्दा ये तेभ्योऽपूर्वक्रियागति ।

ते दुर्याद्यनिना स्वर्गमेव ह्यर्थो विधीयते ॥

१ अविशेषणति—यदि भावशब्देभ्य एव भाव्याकार्योत्पद्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति विशेष
 स्यात्तदा द्रव्यगुणशब्दाना गैरावाङ्मूलेषाऽऽत्राह्लासनिव चनेकलतन्वधायोगायाः पूर्वगम्यत्व स्यात् ।
 यत्वेतद्विरल, द्रव्यगुणशब्देभ्योऽपि करणविभक्त्यन्तभ्य साध्यावाङ्मूलेष्वेवत्तोरविशेषादित्यर्थ ।
 नातोऽव्यवहितसाध्यावाङ्मूलेष्वेवत्तोरनियमपूर्वप्रायोग इत शङ्कवत्पर इति भाव । २ अनेन प्रतिपदा-
 यिकरणपूर्वोत्तरार्थयोर्द्वन्द्वस्त्वसुच भवति ।

प्रतीयत इति । तेन भावशब्दा अपूर्वस्य चोदका इति द्रूमः । न तु कश्चि
 ष्टेष्टः साक्षादपूर्वस्य वाचरोऽस्ति । भावार्थः स्मिपि भावयि-
 त्व्यं, स्वर्गनामस्य च केनापि भाव्यतेति । तयोर्नष्टाश्वदग्धरथ
 वसंतप्रयोगः । यजेतेत्येवमादयः साक्षाद्ज्ञा यजेत किं केन कथमिति,
 स्वर्गनाम इत्यनेन प्रयोजनेन निरासाद्ज्ञाः । नैव द्रव्यगुणशब्दाः ।
 तस्माद् भावार्थाः कर्मशब्दा अपूर्व चोदयन्तीतिः ।

फलमंबन्धो हेतुरपूर्वप्रतिपत्ते । सवन्वश्चाऽऽकाङ्क्षपूर्व । सा च भावशब्देभ्य
 प्रमर्षन्ती दृश्ये न द्रव्यगुणशब्देभ्य । तस्मात्सास्यानेभ्योऽपूर्वभावना गम्यते । तत्र च
 घात्वर्थस्य करणत्वप्रतिपत्ति प्रत्यासत्ते । अतस्तेनैव फलवत्त्वमूनेनान्यधानुपपत्त्याऽपूर्व
 मान्येन इत्यवगर्षये, कथं पुनर्द्वयादीन्मृथकृत्य केवलप्रत्ययवाच्य एव भावनागो लभ्यते
 भावयेदिति । कुत —

अभिटप्यु म्वशक्त्या हि विधिमात्र लिटादय ।

प्यन्तस्य भवतेरर्थ केनाशेनाभिधीयते ॥

न च घात्वन्तरार्थं यज्यादय प्रतिपादयन्ति । स्वार्थमात्रयापृतत्वात् । अत
 शब्दरहितमेवेदरोप्यते भावयेदिति । किं च—

शब्दान्तरस्य योऽप्यर्थं पर्यायैरभिधीयते ।

न स तेनैव महितम्नाम्मित्थं प्रयुज्यते ॥

तद्यथा विक्रमानयेत्युक्ते यो नामार्थं न प्रतिपद्यते तस्मै कोऽपि शब्दमेव केवल
 प्रयुज्जने न कोऽपि पिर इति, तथाऽत्र यद्याम्यातस्य करोतिर्धन्तो वा भवति
 पर्याय तन्मन्त्रार्थकथने तन्मात्रमेव प्रयोक्तव्यं नाऽऽस्त्यतप्रत्ययोऽपि, न हि तदानीं
 विविच्य ज्ञायते केनाशेन त्रिया प्रत्याख्यत इति । अत्र तु भावयेत्कुर्यादिति वा पुन
 रपि लिट् प्रयुज्यत एव । अतश्च योऽनेन यजने परेणार्थं प्रतिपादितोऽसौ भावयते
 रपि परेण तेनैवेत्यविक्रवाप एव भावयति । तस्माद्वैदिक इति । अत्राभिधीयते ।
 सर्वत्रैव तावत्—

मिद्धकर्तृत्रियावाचिन्यान्घातप्रत्यये सति ।

सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यते ॥

इह केभ्यश्चिद्वातुभ्य परा निह्विभक्तिश्चार्थमाणा कर्तात्मलाभमात्रमेव व्यापार
 प्रतिपादयति ययाऽन्विमथानिविधानिभ्य । अपरेभ्यस्तु मिद्धे कर्तृव्यन्तमलाभाविपयन्यापा-
 रप्रतीति । यया यजति द्रव्यानि पचति गन्तव्यं नि । द्रव्यमेव च विशिष्टशस्त्रयुपेन प्रचदिना

स्मृतत्वं विप्रकीर्णस्वभावं पूर्वापरभूतं प्रथमावस्थातः प्रच्युतं परामवस्थामप्राप्तं व्यापार-
शब्दवाच्यं भवति । तत्र कदाचित्कर्तृवैवमवस्थाः प्रतीयते, कदाचित्सिद्धे कर्तृव्यन्यः ।
तद्यदा कर्तुरेवैवाऽवस्था भवति तदाऽसौ स्वयमेवान्यस्मादात्मलभमपेक्षमाणः परनिष्प-
त्तावग्याप्रियमाणत्वात् करोतिशब्दवाच्यता प्रतिपद्यते । यदा तु लब्धात्मकोऽन्यत्र
व्याप्रियते तदा करोतीत्येवमपदिश्यते । तथा च किं करोति पठति मच्छतीति सामान्य-
विशेषरूपेण सामानाधिकरण्याप्रयोगो दृश्यते, न तु किं करोति भवत्यस्ति वेति प्रयुज्यते ।
तस्मात्तत्रात्मककर्तृव्यापारवचनानि करोत्यर्थवन्त्वाख्यातानि । तत्र च क्रियमाणेन
केनचिद्वच्यं भवितव्यम् । कुतः—

करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना ।

भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते ॥

करोतिर्नित्यं सक्रमेकत्वाद्यवत्क्रियमाणं न लभ्यते न तावदर्थः पर्यवस्यति । सर्वकार-
रक्षाणां चावान्तरक्रियासु कर्तृत्वं प्रतिपाद्यमानानां प्रधानक्रियासु कर्मादिविभागो जायते ।
प्रतिक्रियं योम्यताभेदाद्वावान्तरक्रियावैविध्यं भवति । तत्रान्वयव्यतिरेकव्याभिद्वयवगतं
भवति क्रियायाः कर्ता करोतेः कर्म संपद्यत इति । तथा हि—

नित्यं न मदनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्वं स्वपुष्पाकाशयोरिव ॥

य एव हि श्रद्धतमवनः संभावितमवनो वाऽन्येन प्रयुज्यते स एव क्रियमाणत्वेना-
वधार्यते नान्यः । तथा च न कश्चित्स्वपुष्पमाकाशं वा कुर्वन्नुपलभ्यते । यत्रापि पादौ
कुर्वन्त्यादियु निष्पन्नानां कर्मत्वप्रयोगो दृश्यते तत्राप्यनिष्पन्नसंस्कारादिविवक्षया पादादि-
शब्दप्रयोगादव्यभिचारः । सत्यपि च करोतेरनेकार्थत्वे सर्वत्र गन्धनावलेपणादौ किं-
चिदनुत्पन्नोत्पादनसापान्यमवगम्यते । अथ या यदाऽन्योत्पादनामिधायित्वं तदैव विशि-
ष्टाख्यातसामानाधिकरण्यं दृष्टमिति तद्गतस्योत्पाद्यमानमेव कर्म भवतीत्युपपत्तम् । तेन
भवति क्रिया तावच्छब्दा । तत्रञ्च—

करोत्यर्थस्य यः कर्ता यचित्तुः स प्रयोजकः ।

भविता तमपेक्षया प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ।

भवतिकरोत्योः शक्तिभेदाद्विक्रिद्विधयोरिव नित्यं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवचन-
त्वम् । तत्र च कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्याऽऽतीतप्रयोज्योपापारो वा स्वयमेवाऽऽसि-

१ अत्र करोतीत्यादौ त्रिविधाभिव्यक्त्या कर्माख्याया, सप्तम्या, आक्षिप्तः प्रयोज्यत्व पठत्य,
भवताख्या व्यापारो यस्य धातु रित्यर्थः । करोतिस्मात्प्रयोज्यो क्रियमाणेन शक्त्यात्तद्वाक्यात्—स्वय-
मेवेति । अतो भवतीत्यादौ प्रथमाभिव्यक्त्युक्त्यास्ति प्रयोज्यव्यापारो यस्मिन्निवर्धः । तथा च
प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारोत्तरं तत्र च विधातुश्चित्तरप्रतीतिराद्युपेक्ष्यते न तस्मिन्नापि धातुव्यापारकत्वं
नापत्त इति नाथ ।

सप्रयोज्यन्यापारो वा केवल प्रयोजकन्यापार एव विवक्ष्यते कट करोति, ओदन पचतीति । कदाचित्प्रतिप्रयोजकन्यापार प्रयोज्य न्यापारमात्र, घटे भवति, विक्रियन्ति तण्डुला इति । कदाचिदुभौ भिन्नौ समुच्चित्य प्रयोग, करोति कट देवदत्त स च भवति । कदाचिदुपसर्जनीभूतप्रयोजकन्यापार प्रयोज्यन्यापार क्रियते देवदत्तेनेति स्वयमेवेति वा प्रयोगे । कदाचित्पुन समानपदकदेशोपातोपसर्जनीभूतप्रयोज्य क्रिय प्रयोजकन्यापारो विवक्ष्यते तथा च करोतिपचत्योस्तादात्म्येनाशक्तेरप्रयोगाद् विक्रियोश्च केवलप्रयोज्यक्रियानिष्ठवाच्य साक्षात्प्रवर्तितु शक्तिरस्तीति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा गिजपर प्रयुज्यते भावयति विक्रियतीति च । तथा चाऽऽह—

प्रयोज्यकर्तृकैकान्तन्यापारप्रतिपादका ।

एव्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥

न च तेषामण्यन्तानामशक्तिरित्यन्येषामशक्त्या भवितव्यम् । अन्येषा वा शक्तिरित्येषामपि तद्वद्भवितव्यम् । कुत —

शक्तय मर्षभावाना नानुयोज्या स्वभावत ।

तेन नाना वदन्त्यर्थान्प्रकृतिप्रत्ययादय ॥

एव श्रोत्यर्थद्वारेण सर्वाख्यातेषु भावयत्यर्थ सिद्ध ।

तेन मूर्तिषु कर्तृत्व प्रतिपन्नस्य वस्तुन ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भावना भावनाविद् ॥

यत्तु न विधित्व यतिरिक्त लिङ्गादयोऽर्थ वदन्तीति ।

तन्मुक्तम् । कुत —

अभिज्ञाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गाद्य ।

अर्थाभावना स्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥

यथा हि सर्वाख्य तानुवर्तिनी श्रोतिवातुवाच्या पुरुषन्यापाररूपा भावनाऽवगता भवति तदा तद्विशेषा सामान्याख्यातयतिरिक्तशब्दविशेषवाच्या विधिप्रतिषेधभूतमविष्यद्वर्तमानादय प्रतीयन्ते । तथा च सर्वत्र सामान्यत करोत्यर्थोऽवगम्यते, किं करोति पचति, मित्रापादिपाक्षीत्, किं करिष्यति पक्षति, किं कुर्यात्पचेत्, किं न कुर्यात् पचेदिति । तत्रार्थान्मित्राया भावनाया लिङ्गादिशब्दाना य पुरुष प्रति प्रयोजकन्यापार मा द्वितीया शब्दमोऽभिप्रायिका भावना विधिरित्युच्यते । विशेषतश्चैयमर्थवाच्यविशेषणे वर्णितं यस्तु पञ्चास्यतिरिक्तं प्रत्ययापरित्यागाभिहितम् । तत्रोच्यते—

केवलस्याप्रयोगित्वात्कर्तृसंख्यादिसंग्रहात् ।

रूपाविनाशासिद्धेश्च प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते ॥

यदि हि केवलः करोतिभावयतिर्वा प्रयोगार्हो स्यातां ततः कोकिलशब्दप्रयोगे विकशब्दप्रत्ययो न प्रयुज्येत, न तु केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः, अपभ्रंशत्वप्रसङ्गात् । तेन यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोक्तव्ये यन्वैवार्थः कथ्यते स एवानुवादभूतः प्रकृत्यनु-
. महार्थं प्रयुज्यते नान्योऽभ्यधिक्यार्थान्तरापत्तिप्रसङ्गात् । ननु च, इच्छित्तौ धातुनिर्देशे विहितावस्तस्तद्युक्तौ करोतिभावयती प्रयुज्येयाताम् । नैतदस्ति । तथा सति शब्दपदा-
र्थकत्वात् तन्मात्मास्यार्थः कथ्येत । यत्तु क्वचिदर्थेऽपि धातुमिच्छित्तवन्तं प्रयु-
. क्षते यमिः, यमतिः, इति च । तत्, शब्देऽभिहिते लक्षणयाऽप्यप्रतीतिरित्यवगन्तव्यं,
न चेह किञ्चिच्छाणाश्रयणे प्रयोजनमस्ति येनावचकः प्रयुज्येत । तत्रान्येदेषानिष्टमा-
पद्येत कृद्भुवौ धातु विद्याऽभिधीयते इति । तस्मादर्थपरस्वसिद्धयर्थमाख्यातप्रत्ययसहिता-
वेव प्रयुज्येते । यदि च भावनैवैका प्रत्ययार्थः स्यात्करोतिभावयती वा समस्तप्रत्यया-
र्थोपादानसमर्थौ भवेतां ततः केवलप्रयोगोऽप्याशङ्क्येत, न तु तदुभयप्यस्तीति करोति-
भावयतिभ्यां कथितेऽपि भावनार्थे कर्तृसंख्यादिप्रत्यायनार्थे पुनः प्रत्यय उच्चार्यते ।
यस्तु तत्र भावनापिधानांशः स प्राप्तत्वादनुद्यते, अन्यथा हि भावनैवैका प्रत्ययार्थः
करोतिभावयती वा कर्तृसंख्यादीनामप्यभिधायकाविति श्रान्तिः स्यात् । नित्यं च पूर्वा-
परीभूता भावनाऽऽख्यातेनोच्यते । तत्र यदि प्रत्ययान्तरं प्रयुज्यते ततः करोतिभाव-
यतिभ्यां द्रव्यवदुपसंहाररूपेच्यमाना नैवाऽऽख्यातसदृशी कथ्येत । तन्मादवश्यं तदपि
प्रयोक्तव्यमिति । किं च—

भावना गम्यमाना च धातुप्रत्ययसंनिधौ ।

कस्य वाच्येति विम्बष्टं न कदाचित्प्रतीयते ॥

यदि श्लोकान्तेनास्याः प्रत्ययार्थत्वमवधार्येत ततः करोतिभावयतिभ्यां प्रत्ययपीन-
रुच्यशाङ्का स्यात् न तु तदस्ति, उभयसंनिधौ गम्यमानत्वात् । केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयो-
गाभावाद्धि न विवेको विनाशते । शक्यते हि वस्तुं धातुसहितेन प्रत्ययेनोच्यत इति ।
अथवा प्रत्ययानुगृहीतेन धातुना, अथ बोधाम्बाम् । न च शक्तिकल्पनायां विशेषः,
सर्वेषाऽर्थापसिप्तान्याज च विवेकज्ञानप्रयोजनमस्ति । स्यादेतत्, कृदन्ताद्धातोरप्रतीति-
स्तिद्वयमिचारिव्येव भेदो । तदयुक्तम् । अस्तिविद्यतिमवतिपरेषु प्रत्ययेष्वप्यदर्शनात् ।
न वा कृदन्तेष्वप्यन्यन्तं भावना भास्ति किञ्चिदपकृष्यमाणरूपप्रतीतिः । कृत्येषु ताव-
द्भोक्तव्यम् यष्टव्यमिति किञ्चिन्न्यूनाऽऽख्यातानाम्भवेत् । तत्रापि कर्मोत्पत्तेषु द्रव्यप्राधा-

न्याद्ब्राह्मणो न हन्त य इति भावोऽप्येभ्यो न्यूनतरा । न हि तत्र प्रयोजक्यापारप्राधान्यम् । एकत्र धात्वर्थप्राधान्यादपरत्र स्व्यापारविशिष्टप्रयोज्यपरत्वात् । एतेन भावकयोत्पन्नकारास्तिडोऽपि व्याख्याता । तेष्वपि हि प्रयोजक्यपारगुणत्वप्रतीतिरविशिष्टा । अतो न तिङन्तानां तुल्यकल्पत्वम् । तथा 'अययकृतो भावे भवन्ति' इति स्मरणाविशेषेऽपि स्वसत्वेद्यर्माप्यन्यूनभावनाविज्ञानम् । 'अभिक्रामजुहोति' 'दर्मतरणकेनोपघ्रात जुहोति' अभिपुत्य हुत्वा मक्षयन्ति 'पुरा वाच प्रवदितो' इति सर्वत्र ध्रुत्वैश्च भावनान्तरसापेक्षा भावनाऽवगम्यते । पक्क पक्षत्वान्तिव्यपि निर्वृत्तरूपभावनोपसर्जनद्रव्यप्रतीति प्रत्यक्षा । एव पाचकादिव्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च सर्वत्र कारकापेक्षा दृश्यते । अन्यथा हि रूढिनाद्धितसमासेष्विवेप न स्यात् । न च निर्व्यापाराणामेते व्यपदेशा भवन्ति । न चास्ति स व्यापारो यत्र किञ्चिदसन्न जन्यते । ततश्च सिद्धः करोतिभावयत्पौर्य । शक्यते च सर्वत्र सामानाधिकरण्यापि दर्शायितुं विनाऽपि पूर्वा परीभूतत्वेन । तद्यथा किं कर्तव्यं पक्षत्व, कथकारं जुहोति अभिक्रामम्, किं कृत्वा जुहोति अभिपुत्य, किं कृतवान् पक्वान्, किं कृतं पक्क, किं क्रियो देवदत्त पत्ता, केय निया पाक इति । न च करोतिसामानाधिकरण्यातिरिक्तमाख्यातेष्वपि भावनाप्रमाण विद्यते । तस्माद्भातवोऽपि भावना न मुञ्चन्ति । तथा चाऽऽहुं करोतिरर्थेष्विव सर्वधातूनिति । यत्रयस्या प्राधान्यं तन्काम तिडाऽभिधेयं स्योत्य वाऽन्वयव्यतिरेकाम्यामस्तु न स्वरूपम् । नन्वेवमपि यागेनेति धात्वर्थे निष्कृष्टे तेनैव भावनाऽप्युपातेति भावयेदिति पुन प्रयोगो न प्राप्नोति । नैव दोष । तथा हि । व्यर्थम् धातोर्भेदेनार्थे कथ्यमाने यागेनेति विशेषरूपं करणात्मना निष्कृष्टम् । इतरत्तु भावनात्मक सामान्यरूपं शब्दान्तरेण भावयेदित्यनेन कथ्यते । अथवा केचित्करणाशक्यत्वं सहाद्यं प्रकृतिप्रत्यययोर्भेदेन वाच्या । भावना तु समुदायाद्यभिधारासमुदितयोरैवार्थ इत्यपि शक्यं वक्तुम् । तथा च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां भावार्था धर्मशब्दा इति सामानाधिकरण्यामेवाऽऽश्रितं न भावार्थत्वेन प्रत्यया कथिता । शास्त्रे तु सर्वत्र प्रत्ययार्थो भावनेति व्यवहारः । तत्राप्यभिप्रायः—

प्रत्ययार्थं सह मृतं प्रकृतिप्रत्ययां सदा ।

प्राधान्याद्भावनान्तेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते ॥

१ तं स (२-१-१) ० स्वगतानां कटायथशान्तिन्वे वृद्धमनिमाह—तथा चाऽऽहुरिति । विभक्त्य सेना परमार्थधर्मा सेनापतीधावि पुच्छरोत्य । नियामयामास स चर्तुनन्वे करानिरर्थेभिव स्वगतान् ॥ इति ।

‘यद्यप्यन्याद्विवेककारणं नास्ति तथाऽपि प्राधान्यं प्रत्ययार्थवत्त्वं दृष्ट्वा नूनमिदं प्रत्ये-
गार्थ इत्यवगम्यते—

तथा क्रमवतोर्नित्यं प्रकृतिप्रत्ययांशयोः ।

प्रत्ययध्रुतिवेष्यां भावनात्पाऽवगम्यते ॥

न केवलमेतद्वेदान्वयन्यतिरेकौ यौ परम्परकारित्यागेन लक्ष्येते तस्मिन्नेव हि पदे
‘तदागमे हि तद्दृश्यते’ इत्यनेन न्यायेन विवेकोऽवधार्यते । यत्त्वस्यादिपरः प्रत्य-
योऽपि भावनां जहातीति तुल्यं घातुसमुदायवस्तुयोरप्येतत् । सर्वथा यत्र प्रतीयते तत्र
तावत्प्रत्ययार्थत्वं निश्चीयते । अन्यत्र त्वयं विचार एव नास्ति । क्वचिद्व्यभिचारस्य
चोत्तरमुक्तं तद्भूताधिररणे । अप वा नैवाप्रापि व्यभिचारः । कुतः—

अस्त्यादावपि कर्त्रेण मान्येऽस्त्येव हि भावना ।

अन्यत्राशेषभावाच्च न तथा सा प्रकाशते ॥

यद्यपि कर्तुरनिष्पन्नत्वाद्द्वयतिरिक्त्यावायित्तन्वामावाद्दस्यादिसु प्रयोक्तव्यापारो
नातीव लक्ष्यते तथाऽपि प्रत्ययमापर्याद्भावयतीत्यवगम्यते । किमित्यपेक्षिते चानिष्पन्ने
वर्तयन्त्यस्किंचिदित्यस्त्वनादात्माप्तमित्येव संशयते केन भावनेन कथं, अवगमजननादि-
प्रकारेणेति । प्रयोऽपि तत्र भावनांश भवनेनैव पूर्यन्ते व्यापारान्तरासंभवात् । तत्र केचि-
द्वयथा भावनव्यापृताः प्रयुज्यन्ते केचित्सिद्धभवनाः प्रयोगाः । सिद्धभवनासिद्धभवन-
वार्त्तं च सामान्यमुभयसंपर्काद्भावनेत्युच्यते । एतेन जायते निष्पद्यते सिध्यतीत्यादीनि
व्याख्यातानि । अस्तिः पुनर्ननिममानार्थाद्भवनेऽप्यारिर्नामवस्थामभिलषन्ततयाऽऽत्मभवनं
भवद्भावयतीत्येवमास्त्यातप्रारयं लभते । तत्रापि तु बालवृत्तभेदपूर्वोत्तरसामान्यसत्तात्-
पेण पूर्ववदेव प्रयोऽप्यप्रयोनकृत्याचारवहनोऽनुमर्तव्या । सत्यामपि त्वेवमादिसु भाव-
नायां निष्पन्ननेनकर्तृविषयत्वाद्द्विप्रतिषेधयोरसंभवः । स्यादेतत् । दृष्टो विधिवि
‘तस्मात्प्रायणीयम्याहन स्रस्विना भवित्त्वम्’ ‘रथंतरं भवति’ ‘अत्रात्त्वर्थुः स्यात्’
‘इहोक्तव्यानि स्युः’ इति । सर्वं दृश्यते न त्विह पूर्वेण द्रुष्यो मर्थावर्थः । सिद्धो हि
पुरपः कर्मभवन्वामित्तस्युविवत्वं भवद्भ्येरेव बाह्यायमनो व्यापारैर्भावयोदित्युच्यते । तथा
रथंतरादिसु सत्रापि ध्रुव्या भवन्विधिसंबन्धे तत्र संप्रदादनुमीयमाना भावनैव विधी-
यते । यत्र त्विहामुरो भवेदिति प्रयोगस्तत्र यत्नेऽग्निष्ठत्यर्थानित्यात्संभवत्वेव स्याति-
रिक्तं भावयित्त्वमित्येवं विज्ञायते । स्थानेनान्यत्किंचिद्भाषणेऽस्मि । तेन भूतमपिच्यद्भूत-
मानापदेऽशमप्रेक्षेवापारमार्थिकं भवित्त्यापारम्य भावनात्वं न विद्यादिसु । मनादिकथ-

नेऽपि यदा समस्त व्यापार धातुरेवोपादत्ते नावयत्रालादिकृतमेदाश्रयण तदा विम्पष्टा-
द्विरोधाद्भात्वर्थमात्र कर्तृमरुयादयश्चाऽऽरुयात्पदार्थत्वेनावयत्रार्थेन न भावना । न च
भावनायमिचारेण ढोष इत्युक्तम् । यत्तु वृद्धन्तेऽपि धातवो भावना न यमिचरन्ती-
ति । सत्य धात्वर्था न यमिचरन्ति तरेव तु गम्यमानत्वात्तन्मिरेयत्वमपि शक्यं
वक्तुम् । तथा हि—

धात्वर्थकारकैरेव गुणभूतोऽवगम्यते ।

भावनात्मा वृद्धन्तेषु तस्मान्नैवामिधीयते ॥

यथैव भाषप्रधानत्वादाऽरुयाते तत्सबन्वादेव गुणभूतकारकप्रतीतिसिद्धेर्न कर्तृकर्मणो
रभिधान भवित्येव कर्त्राद्यभिधानादेव तदन्यथानुपपत्त्या भावनासिद्धेरभिधान, गम्य-
मानापेक्षयैव च करोतिसामानाधिकरण्या यथा पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्देन, अतथाभूत
यैव च कारकमन्वोऽप्युपपत्स्यते । अथ वा भावनोपसर्जनधात्वर्थनिष्पत्त्यर्थत्वात्कार-
काणां धात्वर्थेनैव सबन्वसिद्धिः । स एव हि तानि स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते भावनाऽपि च
तथाभूतान्येव तानि गृह्णातीत्यविरुद्ध सबन्वः । वृत्त्याना तु प्रपञ्चाचित्वात्सत्यपि
भावनाभिधाने तावत्कार्यपथैवमान नास्ति यावदश्रयपरिपूर्णा भावना न लब्धा । कुत —

स्व यापारे हि पुरुष कर्तृत्वेन नियुज्यते ।

प्रैषैस्तस्य स्वरूपं च भावनाऽश्रयात्मिका ॥

न हि पुरुष स्वयापार मुक्त्वाऽन्यत्पुष्पात्तु शक्त प्रैषाश्चनमनुष्ठापयन्ति । ते यदि
तद्व्यापार कथञ्चित्तोपादधुर्न नियोक्तुं शक्नुयुरित्येवमपि भावनक्षेपसिद्धिः । यावाश्च
ब्राह्मणगन कश्चित्प्रैष स सर्वं प्राप्त्यमावाद्भिधारेव भवतीति विनाऽपि स्मरणेन
कृत्याना विघापस्त्वम् । अयमेव च विधिप्रैषयोर्विशेषः ।

प्रवर्ननमृति प्राप्ते प्रैष इत्यमिधीयते ।

अप्राप्तप्रेषण सर्वं विवित्त्वं प्रतिपद्यते ॥

तस्मात्प्रत्ययार्थो भावनेत्युपपन्नम् । ननु च यदि प्रयोजक्यापारो भावनेप्यने तत
पचावधिश्रयणाणीनि, यज्ञं च मानस सरूप इत्यानीना भावनात्वं त एव धात्वर्था
इति धातुवाच्यैव भावना म्यात् । नैव शोष —

धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते ।

तथाऽपि सर्वमामान्यरूपेणान्याऽवगम्यते ॥

सर्वत्र ह्यधिश्रयणाद्यी करोतीत्यपि सामान्य यापाराश्रय प्रतीयने पचत्पान्तिवाच्या
विहित्यधिश्रयणात्त्य कर्मण्या कर्तृम्याश्च । नत्र यन्तीगसीन्यप्रक्ष्युनिमात्रेण परिस्पन्द

रूपं निरूप्यते सा भावना । ये तु तदनुरूपनसमर्थाः कर्तृकर्मगता विशेषास्ते तस्या एव करणेति कर्तृव्यतांशयोर्निविशन्ते । एवं तर्हि धात्वर्थसामान्यं भावनेत्येतदापन्नम् । सत्यं साध्यतया सामान्यं न तु गोत्रादिरूपेण । कथम्—

अन्यदेव हि यागादौ सामान्यं करणात्मकम् ।

अन्यच्च भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥

भावनायां हि स्वयमेव प्रतिपूर्यं सामान्यविशेषौ भवतः । तथा तत् करणमूले यागादौ समवेतं भावनाकरणांशोऽस्ति धात्वर्थसामान्यं नाम यत्कर्मशब्देनाभिधीयते । विशेषणभावाच्च यागादयो भावनाविशेषा इत्युच्यन्ते न तद्व्यक्तित्वेन । शास्त्रप्रदेशे तु क्रियाकर्मशब्दौ कदा विद्वान्त्वर्थे प्रयुज्येते कदाविद्वान्भावनायां कदाचित्तु प्रत्यासत्त्वो-
मयत्रापि प्रयोगौ न स्वरूपाभिधानेन । कुतः—

यादृशी भावनाऽऽरूप्यते धात्वर्थश्चापि यादृशः ।

नास्तीं तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यै पदैः क्वचित् ॥

भावनाशब्दो हि निष्पन्नात्मिकां सत्त्वरूपापलां लिङ्गसंख्यायोगिनीमभिधत्ते न चासाधारण्यते तादृशमिधीयते लिङ्गसंख्यारहितरूपेण गम्यमानत्वात् । एवं धात्वर्थोऽपि वेदितव्यः । तथा करोति भावयतीत्येताभ्यामपि श्रुत्या तावदन्वाह्येवार्थः प्रतीयते कृष्णावयत्यर्थकराणिका भावना न धैवंरूपाऽसौ यन्तेत्यादिष्वन्तीत्यपर्यायत्वम् । तत्रानन्तरप्रत्ययोत्पापितभावानन्तरबुद्धिमविवक्षित्वाऽर्षसंवाद् कर्तव्यः । तेनादूरविप्रकर्ष-
मात्रेणैष प्रयोगो नार्थसाम्येनेत्यत्रस्मिन्मनन्यदाब्द्रवाच्यत्वं भावनायाः । सा तु प्रतीत-
मानैव प्राधान्यादपेक्षान्तरानधीनत्वाच्च प्रथमं तावत्साध्यांशमपेक्षते भावयेत्किमिति । तत्र यावत्तौ विद्युपेक्षा भावना तस्यां पूर्वप्रतीतमपि विधित्वं तावन्नाऽऽश्रीयते यावद्दशप्र-
पूर्णा भावनाऽनुष्ठानयोग्या न भवति । विधित्वप्रकवाच्च प्रथममेवैतज्ज्ञापते यादृशीरंशैः
पूर्णेयं विधानमर्हति तादृशैः पूरयित्वायेति । न च बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः पुरुषार्थरहितं व्यापारं
वचनशतेनाप्युक्तोऽनुतिष्ठति । न च पुरुषार्थः साध्यव्यतिरिक्तांशप्राप्तित्वेन कैश्चित्प्रा-
र्यते ततोऽभ्यर्हिनररथान्यस्य साध्यम्याविद्यमानत्वात् । तत्र यद्यथा भावनाया-
मपुरुषार्थः साध्यः स्यात्ततः पुरुषेष्वप्रवर्तमानेषु प्रत्ययस्य प्रयोनकशाब्धिर्वाध्येत । तेन
यद्यपि सदानवशोपादानप्रत्यामत्तेर्धात्वर्थः साध्योऽपूरणाशोपपन्नने तथाऽप्यव्योऽवस्था-
भिराक्रियते, न हि प्रत्यामत्तिरेवैका संवन्वदादर्शना, योऽवस्थाद्यापि । तथा च वक्ष्येति
यस्य येनार्थमन्वञ्च इति । किं च—

१ यन्प देवतार्थमन्वञ्चो दूरम्पस्यापि तेन च । अपरतो ह्यतमर्थान्वायानन्वयमकारणम् । इत्या-
दिना विद्यविदधिद्वन्द्वे पुत्रीवारां ध्वननीत्यर्थे वृद्धमन्निमाह—तथा च शाब्दिना ।

सबन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्या घात्वर्थमावयो ।
तदेसाशानिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

संबन्धमात्रं कृत्वा निवृत्त्यापाराया ध्रुनावन्यनराशानिवेशो योग्यत्वादाश्रयितः ।
तद्यदि माध्याशादेः प्रत्ययोपात्तेन प्रत्यामन्नतरेण विधित्वेन प्रच्यायने ततोऽशान्तरेण
नूनं सप्तम्यन इत्येव प्रतीक्ष्यते । किं च—

सायाशे पुरपाणा च प्रत्ययो न नियोजर ।
स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं य पुरपा मदा ॥

यत्र हि शास्त्रार्थीनां पुरुषप्रवृत्तिस्तत्र तत्समिकर्षविप्रकर्षविषये, साध्यं पुनः
स्वर्गपद्मपुत्रप्रामादि प्रागेव शास्त्रात्सर्वे पुरपा प्रतिपद्यन्ते । तत्र च मावयेत्किमित्यपे-
क्षितमात्रे विनैव तावच्छास्त्रेण तावदवगतं पुरपार्थं कश्चिदिति । तत्र विशेषमात्रम-
नवगतत्वात्पेक्ष्यते । तदपि च न साध्यात्मना, किं तर्हि, एतद्भावनाविषयत्वेन । तत्र च
दूरस्थस्यापि स्वर्गदरेव कृताम्पटम्य भगति । घात्वर्थमत्र न्वस्त्वनपेक्षितं त्रिपेतविध्या-
नर्थक्याच्च बाध्यततरा श्रुति । किं च—

भवने यस्य कर्तृत्व कथञ्चिद्वधारितम् ।
स्ववाक्ये वाऽन्यवाक्ये वा स साध्यत्व प्रपद्यते ॥

न चात्र घात्वर्थदिर्भवन्त्रियासन्नवोऽवगत स्वर्गादीनां तु कामशब्दोपबन्धाद्-
मवनमवन्वो विज्ञायते । कुत —

स्वर्गो मे म्याद्वितीत्य हि स्वर्गादि प्राच्यते मवन् ।
तेनासौ भावनापेक्ष प्रयोज्यत्वेन गम्यते ॥

ततोऽवघृत्तस्वर्गात्सायांशा भावना जेन भावयेदित्येव करणमपेक्षते । तत्र च
शास्त्रार्थीनामप्रवृत्तित्वात्तत्समिकर्षादावाश्रीयमाणे प्रमाणान्तगाच्च योग्यायेतत्त्वयोरज्ञाना-
द्विध्यविरोधाच्चात्यन्तप्रत्यासन्न्युपस्थित भावार्थातिप्रकारणाभावात्सर्वफलभावनायां च
केनचिद्भावार्थविशेषेण विनाऽनुपपत्तेर्यागेनेयेव विज्ञायते । यद्यपि च याग स्वयमेव
साक्यनिष्पन्नमप्यपि स्वसाधननिष्पादितं सन्साध्यव्यति सर्यमेव च कदाचिन्निरप-
कटाचिदन्निरपन्नम् । न च प्राक्याश्चप्रवृत्तेर्निश्चिति कश्चिदुपयुज्यते फलसिद्धिकाल-
मात्रोपयोगित्वात्करणनिष्पत्ते । न माणवशाच्च त्रिफालवर्तिनामपि साधनत्वाविरोच ।
तस्मादागादीनां करणत्व तत्त्वापूर्वद्वारेणेति तच्छब्देभ्योऽपूर्वप्रतीति । अनश्चवमपि
सूरार्थं मवन्ति । ये भावार्था — भावनापेक्षेना उर्मशब्दा — च यात्र तेष्य
क्रिया प्रतीयेनेति । ननु चोक्तेन उर्मकरणमवन्त्यायेन सत्कर्मशालुयुक्तादेवाऽऽस्या-

7. "activity" is the only thing that is not a mere name in the ordinary sense of the word. It is the only thing that is not a mere name in the ordinary sense of the word. It is the only thing that is not a mere name in the ordinary sense of the word.

साक्षात्तत्त्वावगतिः प्राप्नोति । तथा हि—

येनेप्सिततमैर्मात्रैः विमित्यंशोऽवस्थाते ।
 तद्योगी तेन चात्त्वर्थो न कश्चित्स्यादकर्मकः ॥

यदि वा सर्वघातूनां सकर्मकत्वापत्तिरयं वाऽकर्मकस्यो भावनाया न भवितव्यम् ।
 नैष दोषः । कुतः—

अन्यदेव हि घात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मके ।
 अन्यदेव च सर्वत्र प्रत्ययार्थनिवन्वनम् ॥

जोदनं पश्चति ग्रामं गच्छतीति घात्वर्थापवर्गलभ्यमेकं कर्म, अपरं पुनर्घातनाकर्म ।
 तत्र कदाचिद्घात्वर्थकर्मैव भावनाकर्मत्वमपि प्रतिपद्यते षाक्रेनौदनं भावयतीति । कदा
 चित्पुनः स्वकर्मविशिष्टघात्वर्थयुक्ता भावना कर्मान्तरेण युज्यते ग्रामगमनेन स्वार्थ भाव-
 येदिति, जोदनपक्षेन चेति । तच्चैतद्घात्वर्थात्परन्तद्व्याप्यभावत्वेन गम्यमानं घात्वर्था-
 न्तरातिरोहितं भावनाकर्मतया सर्वत्रावधार्यते । तच्च प्रायेणैवं कापश्चन्द्रेणैव संपन्वमा-
 पद्यते । सुत्रकाम आसीत्, म्वास्त्यक्रमः शर्यतीति । सत्यपि आसिष्टेत्योरकर्मकत्वे यः
 प्रत्ययेन करोत्यर्थोऽभिहितस्तत्कर्मत्वेन च स्वादीन्यवधार्यन्ते । तेन करोतेः सर्वदा
 सकर्मकत्वादकर्मकाख्याताणामपि च तत्सासानाधिकारव्यदर्शनार्थं करोत्यास्ते, किं
 करोति शेत इति सिद्धेवमादित्यपि सकर्मिक भावना ।

यनेरपि तु यत्कर्म पुन्यत्वाद्भवतेष्यते ।
 तदुज्जित्वैव पुत्रादेः कर्मत्वं भावनाश्रितम् ॥

तस्मात्सकर्मवाक्यकनोरविशेषादात्मनेन भावयेदित्यपि प्रयोगसिद्धिः । कस्तर्हि सक-
 र्मकाकर्मकयोर्भेदः । उच्यते—

साक्षाद्व्यभिचारेण घात्वर्थो यत्र कर्ममाक् ।
 सकर्मकः स चाद्भुः स्यात्पारम्पर्ये त्वकर्मकः ॥

अथ कस्माद्भयं सूत्रित-भावार्थाः कर्मशब्दा इति । उच्यते । भवन्ति केचित् कर्मशब्दान् भावार्थाः, यथा श्येनेकत्रिमादयः । केचित् भावार्थान् कर्मशब्दाः, यथा भवनं भावो भूतिरिति । किं पुनरिहोदाहरणम् । श्येने नाभिचरन् यजेत, चित्रया यजेत पशुकाम इति । किं श्येनेनाभिचरन्तुत यजेताभिचरन्ति । तथा चित्रया पशुकामः, उत पशुकामो यजेतेति स्थित एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिः, नामधेयमिति विचारो भाष्यति । तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति दर्शः कालः, पूर्णमास इति च किं ताभ्यां स्वर्गकामः, उत स्वर्गकामो यजेतेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च, श्येनेनेति च, चित्रयेति च नैत्रे भाष्यचनाः । न चैपामर्थिना कश्चित् सवन्धोऽस्ति, विविभक्तित्वात् । त-

योग्येति विधीयते । तद्विधानाच्चार्यापत्त्या यागादिविधानमित्युपपन्न भावार्थसूत्रम् । भवन्ति केचित्कर्मशब्दा यागो यजनमिज्येत्युदाहर्तव्ये तत्सामानाधिकरण्यसिद्धश्येनेकत्रिकाद्युदाहरण यागादिःकरणत्वचोदनोत्तरकालभाषिकर्मशब्दत्वेन प्रारतन्यात्सुज्ञानम् । स्वतन्त्राणां कथंचिदपि भावार्थत्वाशङ्कासमवान् । यागादयो हि स्वातन्त्र्येणापि कदाचिदनुमानाद्भावार्थाशङ्काविषया स्युरिति । के चिद्भावावार्थान् कर्मशब्दा यथा भावयेत्कुर्यादिति चोदाहरण भूत्याद्यम्स्तु प्रयोज्यव्यापारवचनत्वात् यथावर्णितभावार्था इत्यनुदाहरणम् । तत्र यथाकथञ्चिण्णनन्तव्युत्पत्त्या भावशब्द एको नीयेत नेतरौ । तावपि तु प्रयोज्यव्यापाराशेन कथंचिद्भावार्थानित्युदाहृतौ । अथ वा द्वितीयसूत्रार्थव्याख्यानान्न भावनाप्रयोजनत्वमशवाचित्वे नास्तीति विनाऽपि सकलार्थाभिधानाद्भवन्ति भावार्था । कथं पुनरमी न कर्मशब्दा यत्र घातुमात्रं कर्मशब्दत्वेनोक्त, निर्विशेषस्य सामान्यम्यानुष्ठाप्यशक्यत्वात्कर्मशब्दत्वम् । अतो विशेषवाचिनामेव घातूनां कर्मशब्दत्वग्रहणादचोद्यमेतत् । यदि हि श्येनेचित्रादर्शपूर्णमासशब्दा फले सवधेरेस्ततो यागरणत्वामावात्सामानाधिकरण्यनिमित्तनामधेयत्वानुपपत्तेः प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधित्वमेव म्यादत्त स्थित एतस्मिन्नधिकरणे इत्याह । कस्मात्पुनरिदं तत्रैव न नीतं प्रमाणत्वेनासन्नत्वात् । अथ नामधेयत्व कस्मात्तत्र नाऽऽनीयते भेदलक्षणेनासन्नत्वात् । तस्मात्तान्यासमेव स्थितयोरर्थात्पौर्वापर्यसिद्धिः । न चैपामर्थिनेति-फलपदाभिप्रायम् । विविभक्तित्वादिति । सवन्निमित्तारयानविमक्तिविगमादथ वा निष्पन्नार्थाभिधायिसु विविभक्तिविशेषयोगो विविभक्तित्वम् । तस्मान्न द्रव्यादिशब्दानां फलसवन्ध इति । आह च—

स्योर्ध्वे द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायका इति ॥ १ ॥

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥

एवं चेद् भवान् पश्यति, अभावशब्दत्वात् द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायका इति । सर्वेषां भावोऽर्थः । स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतयोः संबन्धं यजेतोति वक्ष्यति, इत्येतेनाभिधायकत्वेतयोश्च । तथा, चित्रयोः पशुकाम इति । तस्मादेतेऽपि साफाङ्गत्वाद् भाववचनाः । सर्वेषु भाववचनेषु नास्ति विनिगयनायां हेतुः । कर्मशब्दा एवापूर्वस्य विधायका न द्रव्यगुणशब्दा इति ॥ २ ॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि, तस्मान्नेत्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

येषां शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे प्रयुज्यमानानां रूपमुपलभ्यते, यत् सकृदुत्पन्नं कालान्तरं तिष्ठति, न क्रियेयोत्पन्नमात्रं दिनश्रयतीत्यर्थः । तानि नामानि । ते द्रव्यगुणशब्दाः । ईदृशो द्रव्यगुणशब्दानामर्थः । ते द्रव्यगुणशब्दा इति वक्तव्ये तानि नायानीति सूचितम् ।

साध्यसाधनसंबन्धः सवेदा भावनाशयः ।

तेन तस्य न सिद्धिः म्याद्भावनाप्रत्ययादते ॥ १ ॥

न तावत्प्रत्ययस्यैष्टमपूर्वप्रतिपादनम् ।

न न चातोः स्वतन्त्रत्वाद्वास्तो वा परतः समम् ॥

यदि हि भावनावचनेऽप्येवापूर्वप्रतिपादकत्वमिष्यते घातोर्वा प्रत्ययनिर्देशस्य ततो नामपत्तौ दुर्बलः सं्यादिह तु येषां चातोः प्रत्ययसंबन्धानुगृहीतस्य भावनाश्रयत्वनिमित्तं करणत्वाच्चिरं भवत्येवं नामपदस्याप्येवविशेषः ॥ २ ॥

यदुक्तं यदैकमादपूर्वं तदन्तरच्छर्धं भविष्यतीति तद्वन्न तावद्धस्तुचनेण विशेषं दर्शयति । कथम्—

बह्वदृष्टप्रसङ्गादि घर्णे नेष्टः पदे पदे ।

नाश्रः फलेन संबन्धे परिहारो न तस्य च ॥

एकस्मद्दृष्टे कल्पिते यदातरद् दृष्टार्थत्वेन तादृश्यं भजते ततो तावत्तं लभ्यते । अस्य तु तादृश्यसिद्धये ततोऽपि पुनरदृष्टे कल्पित एव ततो वरं फलेनैव सर्वाणि संबद्धानि । न च संबन्धवैकल्पिकेऽशाश्रयणं, नाश्रश्च फलसंबन्धेऽवश्यं घात्वर्थस्तदनुपहायोऽभ्युपगन्तव्यः । स न स्वयं निष्पाद्यः सिद्धस्य नामार्थस्य न शक्नोति दृष्टे-

अतो नामानीत्येषा पर्यायशब्दः । कथं गम्यते, यत एषा विभक्तयो
नामिक्य उच्यन्ते । कतमास्ताः । वृषः वृषी वृषाः, शुक्रः शुक्रौ शुक्रा
इत्येवमादयः । तस्मात् सम्यक् सन्नितम् । यत एषा न क्षणिकोऽर्थस्तत
स्तेभ्यः पराकाङ्क्षा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यत इति । नैषामुत्पत्तिः कर्त-
व्या । भूतत्वाद् स्वे प्रयोगे स्वप्रयोगकाले विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि

तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताऽऽश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे प्रयोगो न विद्यते । प्रयोग
काले येषामर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः । तान्याख्यातानीति भावशब्दान्
पर्यायशब्दोपदिशति । कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम् । यत
एषा विभक्तय आरथातिक्य इत्युच्यन्ते । कतमास्ताः । पचति पचतः
पचन्तीत्येवमादयः । तस्मात्तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेत । भव्यार्थास्ते भूतार्थः
समुच्चरिताः । भूतस्य भव्यार्थताया दृष्टार्थता, भव्यार्थस्य प्रयाजन
वत उत्पत्तिरर्थवती । सा च भूतेन क्रियत इति दृष्टोऽर्थः । भव्यस्य
पुनर्भूतार्थताया न किञ्चिद् दृश्यते, कल्प्यते चादृष्टम् । तस्मान्न यागो
द्रव्यार्थः ।

नोपकर्तुम् । न हि नामार्थस्तमपेक्षते शब्दप्रयोगवैलयायामेव निष्पन्नतया गम्यमानत्वादपे-
क्षणीयम्य वा सिद्धत्वेनायोग्यत्वात्प्रयुज्यतेऽस्मिन्निति चाभिधेय एव प्रयोग । तदाधारैव
हि निष्पन्नरूपोपलब्धिचरनुत्पन्नत्वे क्रियारूपस्य वक्तव्ये विनाशित्वप्रदर्शन निष्पन्नस्यापि
क्षणिकत्वेन पुन पुनर्निष्पन्नपेक्षोपपत्ते । तेभ्य पराकाङ्क्षा—अन्याकाङ्क्षा, निष्पाद्य
त्वेन वा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यत इत्यध्याहार । अथ वा तेभ्य परा—दूरे, आकाङ्क्षे-
त्यर्थ । कृत, भूतत्वादेवेति । स्वरूपरूपनार्थमुपन्यस्त निष्पन्नत्वादेवेति । पुनरन्ते तदेव
हेतुत्वेनोद्दिष्ट सूत्रकारेण ॥ ३ ॥

अख्यातवर्ती धात्वर्थ साध्यरूप प्रतीयते ।

तस्मिन्कलशतीटे तु नाम्नो दृष्टार्थतेष्यते ॥

धात्वर्थस्तावत्प्रकृत्यैव साध्यात्मको विशेषतस्त्वाख्यातगततेन धातुनोच्यमान । स
यदि फलसाधनत्वेन बोधते ततोऽसिद्धरूपत्वात्तस्य साधनाकाङ्क्षायां सत्या नामपद
गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन बोधयथाऽपि दृष्टेनैव तादृशं लभते । ननु नामधेयपक्षे नाम
पदमपि साधार्यं भविष्यतीति धातुतुल्य म्यात् । न । तस्य फलसंबन्धे गुणविधित्वेन
सिद्धार्थत्वात् । अपि च—

१ निष्पाद्यत्वेन प्रधानस्य सता वा साधनाकाङ्क्षा सा न विद्यते निष्पाद्यत्वात्वादित्यर्थ ।

किंच आश्रितत्वात् प्रयोगस्य । एतेषां प्रयोगः पुरुषेणाऽऽश्रितो भवति, पुरुषसंबद्धा भावनोच्यते । पुरुषं हि वदति । भावयेदिति । तेन स्वर्गकापो यजेतेति पुरुषोऽपि प्रतीयते, यागोऽपि संबन्धोऽपि । स्वर्गकापो द्रव्येणेति द्रव्यं प्रतीयते पुरुषश्च, न तु संबन्धः । नन्वेतदुक्तं भवति । अधिनश्च द्रव्यस्य च संबन्धं यजेतेति वक्ष्याति, द्रव्येण भावयेदिति । अतो द्रव्येणार्थस्य भावना गम्येत, आकाङ्क्षा चेति । सत्यं गम्यते । द्रव्येण भावयेदिति तु वाक्येन, यागेन भावयेदिति तु श्रुत्या । यदा तु, यागेन भावयेदिति यागसंबन्धो विधीयते, न तदा द्रव्येण भावयेदिति द्रव्यसंबन्धः । न च द्रव्यसंबन्धे विधीयमाने यजेतेत्यनेन संबन्धः । अनूद्यमाने तु संभवति । न च यौगपथेन विध्यनुवादाौ संभवतः । तस्माच्छ्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरोधे च भुतिर्वलीयसी । तेनार्थेना न द्रव्यसंबन्धः । "तत्र द्रव्यमसति स्वर्गकामसंबन्धे स्वर्गार्थं भविष्यतीत्यनुपपन्नम् । एष विनिगमनायां हेतुर्येन भावशब्दा एवापूर्वस्य चोदकाः, न द्रव्यगुणशब्दा इति । यदा यागेन कुर्यादिति तदा यागवचनमेव भवति दर्शपूर्णमासाभ्यामिति लक्षणया, दर्शं च पूर्णमासे च यागो विहित इति ॥ ४ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते, अस्ति तदपूर्वमिति । उच्यते—

[२] चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥ सि० ॥

साध्यात्नकोऽपि घात्वर्थो यदा नाम्नाऽभिधीयते ।

तदा द्रव्यवदेवासौ निष्पन्नात्मा प्रतीयते ॥

यद्यपि वस्तुवक्ष्येण घात्वर्थः साध्यस्तथाऽपि नामपदेनोच्यमानो लिङ्गसंख्यायोगित्वाद्भिन्नद्रव्योऽभिधीयते । अभिधानकृता घाऽऽकाङ्क्षोत्पत्तिर्न वस्तुकृता । तस्माद्युक्ता घातोरेवाऽऽकाङ्क्षा न नाम्न इति । किंचाऽऽश्रितत्वात्प्रयोगस्य इति । अत्रुना शब्दप्रत्यासत्तिकृतो विशेषोऽभिधीयते । पुरुषस्यापारात्मिकायां भावनायां घात्वर्थोपश्लेषोऽपि पुरुषेणाऽऽश्रितत्वात्प्रतिक्रमहेत्वभावाच्च न नामपदप्रणम् । तस्मादन्ति विशेषः ॥ ४ ॥

(इति यावार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥)

चोदनेत्यपूर्वं श्रुतम् । अपूर्वं पुनरस्ति, यत् आरम्भः ^{as expressed} शिष्यते स्वर्गकामो
यजेतेति । इतरथा हि विधानमनर्थकं स्यात् । भङ्गि ^{breakable} त्वाद्यागस्य । यद्यन्यदनु
त्पाद्य यागो विनश्येत्, फलमसति निमित्ते न स्यात् । तस्मादुत्पादयतीति ।

सिद्धं कृत्वाऽपूर्वं तत्प्रतिपत्त्युपायशब्दविशेषविचार कृत । तस्य सिद्धत्वमेवा
प्रसिद्धसतन्त्रदेव तावत्प्रतिपादनीयमित्यत आह—

फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरमाविने ।

तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वं प्रति गम्यते ॥

वेदवाक्योपासत्स्वर्गायागादिसवन्वान्यथाशुपपत्त्या चोदनयेवापूर्वमपि चोदितं भवि
ष्यतीति प्रमाणवत् । तस्मादस्त्वपूर्वमिति । अत्रापरे निपुणमन्यास्तश्चिराकरणमाहुः —

प्रमाणपञ्चवाङ्मनादपूर्वं षष्ठोचर ।

तस्मादन्वर्थनार्थतत्र वस्तुत्वेन गम्यते ॥

वस्त्ववबोधनार्थानि प्रत्यक्षादीनि षड् प्रमाणानि । तद्यत्र तानि न प्रवर्तन्ते तदभा
वेनापावात्मनैवावगम्यते । न च, पूर्वं तानि प्रवर्तन्ते । तस्मात्सर्वप्रमाणापूर्वत्वादन्वर्थनार्थं
वासद्रूपमपूर्वं प्रतिपत्तव्यम् । तत्र प्रत्ययेण तावन्नावगम्यते, रूपाद्यनात्मकत्वेन चक्षुरा
दिभिरसवन्धात् । नाप्यनुमानेन, केनचिद्विज्ञेन सहादृष्टसंगतित्वान् । न हि विशेषत
सामान्यतो वाऽस्य केनचित्सवन्धोऽनुभूतपूर्वः । सर्वत्रैव च वस्तुसत्तानोपायानुमानम
पर्याप्तमित्युक्तं प्राक् ।

पदवाक्ये न चैतस्य वाचके शृणुम क्वचित् ।

शब्दगम्यत्वमप्यस्य तेन नैवोपपद्यते ॥

आत्मिकत्वमप्यस्य पदेन बोध्यमानस्य स्याद्वाक्यगम्यस्य वा । तत्र पदं न ताव
त्किञ्चित्साक्षादेतस्य वाचकमस्ति । यस्वपूर्वमिति तन्वर्थत्वात्सुतरामस्तित्वं भाषते ।
न च प्रमाणान्तरानवगतेऽर्थे पदं प्रवर्तते । न च स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति स्थितम् । तथा च
वाक्यस्यावाचकत्वादेवाप्रामाण्यम् । न च केचित्पदार्था श्रूयन्ते येषां भेदः सप्तर्षो
वाऽपूर्वं भवेत् । येऽपि शब्दान्तरादयः श्रुतिलिङ्गादयश्च शब्दप्रकारास्तेऽपि च स्वभाव
सिद्धे वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं न सद्भावे कश्चिन्तित्यपूर्वं प्रत्यप्रमाणम् ।
उपदेशानवगते चातिदेशोऽपि न प्रवर्तते विप्रतिपेयविषयत्वाच्च समस्तस्य वेदस्य ।
न कश्चिद्वस्तुस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वं भवतीति नाऽऽगमगम्यमपूर्वम् । न चादृष्टपूर्वस्या
दृष्टसदृशस्य चोपमानविषयत्वम् । कामं वाऽनुपलभ्यमानशशविषाणादिसारूप्यादभा
वात्मनोपमानप्रसङ्गः । तस्मादसद्रूपेणोपमेयम् ।

अर्थापत्त्याऽपि नैवेतदस्तीत्येवं प्रतीयते ।

• अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्फलयागादिसंगतेः ॥

दृष्टार्थापत्तिन्तापद्धर्मास्तिस्त्ववदेवात्रापि निराकर्तव्या । स्वभावादिनाऽपि ईश्वरदरि-
द्रादिवैश्वियोपपत्तेः । श्रुतार्थापत्तिरपि कीदृशी भवति यत्र प्रत्यक्षेणानुपपत्तिर्दृश्यते ।
न च कल्प्यमानोऽर्थः केन चिद्विरुध्यते, तथा 'सुखेणावयति' इत्युक्ते न च
कथंचिदपि मांसपुरोडाशादीनि तेनावदातुं शक्यन्त इति । प्रत्यक्षगम्यत्वात् । अपि
च तत्रापि प्रसङ्गेरेकं कल्प्यते द्रवाणामिति । न त्रैषा कल्पना केन चिद्विरुध्यते
श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनाभावात् । अपूर्वं तु न कदाचित्फलसाधनत्वेन संभाव्यते ।
यतोऽन्यकारणनिषेधे सति तद्विषया परिशेषसिद्धिः स्यात् ।

यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव परिशेषः प्रकल्प्यते ।

शशशृङ्गनिमित्तत्वं फलानां किं न गम्यते ॥

न हि कारणान्तरप्रतिषेधमात्रेणार्पूर्वनिमित्तता गम्यते, शशत्रिषाणादिभिरनैकान्तात् ।
अपि च यदि तावदपूर्वं यागस्य साध्यमित्यते ततः श्रुतं स्वर्गं परित्यज्याश्रुतं परिक-
ल्पितं भवेत् । अथ फलं प्रति साधनभूतं, ततः श्रुतयागपरित्यागात्सैव गतिः । न
चाऽऽकारान्तरेण तन्निरूपयितुं शक्यते । तेनाऽऽगमप्रामाण्याद्यागादेव फलेन भवित-
व्यम् । कथं नष्टः साधयतीति चेत् । यदि शास्त्रादेवं गम्यते किं भवतो विरुध्यते ।
अियमाणेन वा फलं साधनीयमित्यत्र किं प्रमाणम् । अपि चाऽऽकाशादीनि नित्या-
वस्थितानि कस्मात्फलं न साधयन्ति । यदि च श्रूयमाणान्तिरेकेणावस्थापितसंभवा-
दपूर्वेण फलं साध्यत इति कल्प्यते ततो वरमाकाशादेरेव कल्पितं, तस्य हि स्थानसद्भा-
वापि तावत्प्रसिद्धौ केवलं फलनिमित्तत्वमाश्रयणीयम् । अपूर्वं तु सद्भावप्रभृति सर्व
निष्प्रमाणकं कल्पनीयम् । अथ यागसंबन्धिना केनचिदवस्थितेन फलं दातव्यमित्य-
निप्रायः । तथा सत्यपि—

स्युरेवाऽऽत्मनो यागैः संगतस्य स्थितस्य च ।

निमित्तत्वं वरं वल्लभं लाभवं हि तथा सति ॥

यदि यागस्य बिनाशित्वादन्येन तत्संबन्धिना फलं साध्यमानं यागेन साधितं
भवति ततो लाभवादतिक्रान्तयागेनाऽऽत्मनैव वरं साधयितव्यम् ।

यद्वा कर्मविनाशोऽयं फलं नः साधयिष्यति ।

भक्तियागविवानश्रद्धे तदयस्नेन कल्प्यते ॥

१ साध्यसाधनभावरहितकारान्तरेण नार्पूर्वं निरूपयितुं शक्यमित्यर्थः ।

विनाशनि हि कर्मणि चोदिते किं दृश्यते, कर्म च विनष्टं शास्त्रप्रत्ययाच्च कालान्तरे फलं यद्विष्यतीति निश्चीयते । यच्च यत्, प्रतीत्योपजायते तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यवधार्यते । तस्मादभावनिमित्तमेव फलमस्तु । स्यादेतत् । न कश्चिदवस्तुनः साधकत्वं दृष्टमिति । तदुच्यते । अपूर्वस्य वा क्व दृष्टे येनात्राऽऽश्रीयते तद्वश्यकर्तव्ये लौकिक-निमित्तघर्मातिर्कमे किमपूर्वनिमित्तत्वं कल्प्यतामुताभावनिमित्तत्वमिति, क्लृप्ताभावनिमित्तत्वातिदृश्यनेन काल्पनिकापूर्वनिमित्तत्वपरिग्रहो न युज्यते । किं च—

यदि चैवान्ततो ब्रूयुः शब्दाः कालान्तरे फलम् ।

ततस्तेनैव कल्प्येत निमित्तं वस्तु किंचन ॥

क्रियाफलसंबन्धप्रतिपत्तिमात्रचरितार्थासु चोदनास्वनुपात्ते कालान्तरे कर्मस्वभावादानन्तर्ये गम्यमाने कुत एतत्कालान्तरभावि फलं तत्सिद्धार्थं चापूर्वं कल्प्यत इति । तत्रैतत्स्यात् । कृते कर्मण्यनन्तर फलमनुपलभ्य कालान्तरफलोत्पादद्वारमपूर्वकल्पनमिति । तदयुक्तम् । कुत.—

पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं प्रयोगे हि प्रवर्तते ।

अयोगोत्तरकालं तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते ॥

‘ नह्यविद्वान्विहितोऽस्मि ’ इति तावद्वश्यं यावच्छास्त्रगम्य तत्सर्वं प्रागनुष्ठानादवगन्त्यम् । न च तत्काले कर्मफलसालवियोगज्ञानकारणमस्ति । यच्च शास्त्रप्रवृत्ति-बलाया तदन्तर्गतत्वेन नावधारितं तदुत्तरकालमेवावधार्यत इति कुत एतत् । अपि च—

सर्वकर्तृशक्तत्वाद्द्वैगुण्यं संप्रतीयते ।

तेन च प्रतिबद्धत्वान्नार्थापत्तिरपूर्वमाह ॥

दृश्यत एवानन्तरफलानुत्पत्तिवारणवैगुण्यमिति न कालान्तरफलसिद्धार्थमपूर्वं कल्पनीयम् । अनैकान्तिही हि तदाऽर्थापत्तिवैगुण्यमेव वरमननुभूतमपि कल्पयेत् । न च जन्मान्तरफलोत्पत्त्यर्थमपूर्वकल्पना । कुत.—

सुप्तदुःखात्मरत्वेन समानेष्वेव जन्मसु ।

क्रियानन्तरमेवेह स्तः स्वर्गनरकावपि ॥

१ यच्च-यच्च-फल, यत्-विनष्टं कर्म, प्रतीत्य-अधिगम्य, प्राप्येत्यर्थः । २ यज्ञोक्ते तृपया-दिफलोत्पत्तिनिमित्तस्य भोगनादेः क्रियार्थं धर्मो दृष्टस्तदतिप्रत्येत्त्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० ८ अ० ८ सू० १८) । ४ धर्मेषु पदार्थेषु बहवः कर्तारस्तेषु मध्ये, कश्चिपदार्थं कस्यचित्कर्तुं शक्तेरपरिहार्य-सादित्यर्थः ।

न हि स्वर्गनरकौ नाम निरतिशयसुखदुःखस्वभावौ देशविशेषात्मकौ वा याविहैव जन्मनि नानुभूयेयाताम् । अलौकिकानां निहासोपादित्सातुपपत्तेः । ये तु लौकिके प्रकृष्टे सुखदुःखे ते कर्मानन्तरमेव संभाव्येते इत्यविशेषः । किं च—

प्रतिषेधेषु चापूर्वं न शास्त्रार्थेन जन्वते ।

तदतिक्रमनम्यं तु न भवेच्छास्त्रपूर्वकम् ॥

‘ ब्राह्मणो न हन्तव्यः ’ इति हि निवृत्तिः शास्त्रार्थः । न च तथा कालान्तरे किं चिज्जनयित्तम्यमिति नापूर्वकल्पनामपेक्षते । हननस्य तु नरकपातः फलं, तद्यदि तेना-पूर्वं जन्वते ततो हननस्याचोदितत्वालौकिकक्रियानम्यं सदपूर्वं न वेदमूर्च्छं स्यात् । कल्पितमपि च तन्निष्क्रियत्वाच्चैव देशान्तरे शरीरादिप्रापणसमर्थमित्यनर्थकम् । न चास्याऽऽश्रयः संभवति, क्रियाश्रयस्य पुरोडाशादेर्विनाशत्वात्तद्व्यतिरिक्ते चाऽऽरम्भानुप-पत्तेः । एवमङ्गापूर्वाण्यपि निराकर्तव्यानि । किं च—

अङ्गानि यदि वाऽपूर्वं कुर्वन्त्यारादवास्थितम् ।

असंभन्धात्प्रधानानां न स्यात्तेनोपवर्धयता ॥

न हि कल्पितमप्यङ्गापूर्वं प्रधानैरसंभव्यमानमुपरुद्धं समर्थं, न चामूर्ते प्रधाने तद-पूर्वं वा निषतितुं समर्थम् । यद्यपि च प्रोक्षणादिनिमित्तं द्रव्यसमवायि तदपि तन्मात्रो-पक्षीणत्वादन्यत्रासंभवेन फलसाधनस्यापूर्वस्योपकुर्यात् । अथ त्वङ्गापूर्वाण्यपि यज-मानात्मन्येवावतिष्ठेरन् । एवं सति पुरुषार्थत्वापत्तेः कर्माङ्कत्वहानिः स्यात् । अपि च युगपत्प्रयोगवचनेन ग्रहणादङ्गापूर्वैर्युगपदेवोपकर्तव्यम् । न च परस्परैणासंबद्धानां यौग-पद्यं संभवति । न चैषां कश्चित्संभन्धे हेतुरस्ति । एतेन प्रधानापूर्वाणां फले यौगपद्यं प्रत्युक्तम् ।

तस्मात्कृतंत्वमात्रेण प्रधानं पुरुषे फलम् ।

अङ्गानि च प्रधानेषु जनयन्तीति गम्यते ॥

न चापूर्वस्योत्पत्तिरभिप्यक्तिर्वोपपद्यते । कुतः—

न तावद्युत्पन्नम्यं कर्मभिः क्रमवर्तिभिः ।

न चानक्ययत्वात्तत्क्रमशोऽपि प्रतीयते ॥

एवं तावन्नोत्पद्यते । न चाभिव्यज्यते । कथम् ।

इन्द्रियार्थोभयेषां नः संस्काराव्यक्तारिष्यते ।

न च यागाग्निभिः निवृत्तसंस्कृतं संप्रतीयते ॥

सर्वाभि-न्यपत्तीनां जन्मान्नामसंस्कारद्वारत्वात्संस्कारान्तरमवश्यं कर्तव्यं ततः पुनः

१ स्वर्गनरकयोरेष्यैहिकत्वेन पथादेरविशेष इत्यर्थः ।

स एव हेतु इत्यप्रमाणता । यदि च क्रियानन्तरमपूर्वमुपलभ्येन ततोऽभिव्यज्यत इति
 ब्रूयाम । यदि चाम्य प्रागस्तित्वे प्रमाण मवेत् । न तु तदुभयमप्यस्तीति । सर्वथा
 नाम्यपूर्व । न चतस्मिन् तत्प्रतिपादने विम्पष्टमित्यव्याख्यानमेतत् । अत्रोच्यते । यदिदं
 स्वमतिपरिकल्पित विग्रहवादिवापूर्व मवद्विनिर्वाज्यते न तेनास्माक किञ्चिद्विरूप्यते ।
 यतो नैनत्तादृश कस्यचिद्विष्ट, किं तर्हि—

कर्मस्य प्रागयोग्यस्य कर्मण पुरुषस्य वा ।

योग्यता शास्त्रगम्या या परा साऽपूर्वमिष्यते ॥

प्रधानकर्मणामङ्गकर्मणा वा प्राक्करणात्स्वर्गादिप्राप्त्ययोग्या पुरुषा ऋतवश्च स्वर्गाका-
 र्यायोग्या । तामुभयमप्ययोग्यता व्युद्भ्य प्रधानैरङ्गश्च योग्यतोपजन्यत इत्यवश्य सर्व-
 णाम्युपगन्तव्यम् । असत्या तम्यामकृतसमत्वप्रसङ्गात् । सैव च पुरुषगता ऋतुगता वा
 योग्यता शास्त्रेऽभिन्नपूर्वमित्यपदिश्यते । यत्तु प्रत्यक्षादिगम्यत्वमस्य नास्तीति सत्य,
 श्रुतार्यापत्ति यतिरित्तेर्न गम्यते स त्वदोष । किं कारणम्—

श्रुतार्यापत्तिरैका प्रमाण तस्य वेप्यते ।

शब्देकदेशभावाच्च स्वार्थेऽप्यागम एव न ॥

येन वाक्येन यागात्स्वर्गो भवति प्रयाजादिभिश्च प्रधानोपकारो भवतीत्येतद्योचते
 तेनावश्य विनष्टानामविनष्टानामपि तेषा काऽपि स्वकार्योत्पादनशक्तिरस्तीत्यम्युपगन्त य
 सर्वभाषानामशक्ताना कार्यारम्भमामवान् । नियोगतश्चात्रातीतानामेव शक्तिरेष्टया । कुत —
 साणिकत्वेन सर्वत्र नैकम्यापि हि कर्मण ।

कथं चिद्युगपद्वृत्ति फले किमुत म्यसाम् ॥

यदेव हि कर्म गृहीत तदेव हि साणिकसूक्ष्मावयवत्वात्फल प्रति युगपद्भावितुमसमर्थ
 किमुत यान्यनेकात्मरानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि । यदा हि पूर्णमासो भवति न तदा
 दर्शो यदा दर्शमनदा पूर्णमासश्चिरदिनोन्तैर्षकम्भिन्नेव समुदाये यदाऽऽग्नेयमन्दाऽर्शापोमीयो
 पाशुयानौ न स्त, यदा तयोरेकमन्तैतरां न विद्येते इति यौगपद्याममव । तद्यदा दर्श-
 पूर्णमासमन्तवयवो वा काचिदुत्पत्ते शक्तिमनाभायैव विनश्येत्तत प्रागवस्थातुल्यत्वादु-
 स्तरकर्मणा पूर्वं सह रूपत शक्तिन्ने वा साहित्याभावात्त केवच्छरणाः शक्तिद्विशेष इति
 महितमाच्यत्वेन श्रुत फल साहित्यामपत्त्या नोपपद्येत् । न हि केवच्छे दर्शमन्तसाधन
 त्वेन श्रूयते तदन्त्य वा कर्म । नियोगतश्च कर्मोन्तर्ग अत्पत्तिशक्तिनाऽपि सर्वकर्मन्ते
 उपगन्तव्या । ततश्च यम्यवाऽऽनन्तर्य तदेवैव माघन प्राप्नोति नेतराणि चिरविनष्ट
 सप्तमपूर्वाभ्या शक्तयमित्तिष्ठति तन स्वरूपाणामतन्त्रत्वात्तेष्वसम्भवि
 यथाहाङ्गवाद्य परिग्यते । नया चाऽऽह—

शक्तिमि सर्वभावान् व्यवहारानुपातिता ।
 तेनान्यदेशकालेऽपि रूपे तामि स सिध्यति ॥
 लौकिक चापि यत्कर्म फले काला-तरोद्भवौ ।
 तत्रापि शक्तिरेवाऽऽन्ते न स्वपूर्वमिहेष्यते ॥

यान्यपि च लौकिकानि कृषिघृतपाना-वयनप्रभृतानि कर्माणि कालान्तरफलत्वेने-
 प्यन्ते तेषामपि स्वव्यवस्थानासम्भारसत्कारैरेव तिष्ठतिर्द्विव्यवहारसिद्धिः । ते स्ववैदिक
 स्वात्सस्कारा नापूर्वशब्दाभिधेयत्वेन प्राप्तिद्वया । तेन प्रागेवानुष्ठानाच्छास्त्रध्वण्येलायामेव
 क्षणिकानेकाङ्गप्रधानप्रयोगसाध्य फल विदित्वा शास्त्रप्रत्ययादेशा बुद्धिर्मवति नून केना-
 म्यात्मना समस्तान्यङ्गप्रधानानि फलकाल भावसिद्धन्तीति । प्रत्यक्ष च स्वरूपमङ्गदर्शनात्
 शक्तिव्यतिरिक्तत्वात्प्रधानोपपत्तिः । यत्तु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्ग इति । तत्र—

यागादेव फल तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति ।
 सूक्ष्मशक्त्यात्मन वा तत्फलमेवोपजायते ॥

यदि ह्यसन्नन्विना केनचित्फल साध्येत ततो दोष म्यात् । यागाहितया तु शक्त्या
 साध्यमान यागेनैव साधित भवति । सर्वसाधनानामिष्टफलवृत्तान्तरालिकन्यापारा-
 वश्यभावित्वात् । अथ वा सर्वमेव कार्य दध्यादि क्षीरशदेरुत्पद्यमान न सहसैव स्थूले-
 नैवाऽऽत्मनोत्पद्यते । किं तर्हि, सूक्ष्माणि त्वणद्रूपान्तराण्यनुभवति । एव स्वर्गादयोऽप्यङ्कु-
 रादिस्थानीया तावदपूर्वविस्था प्रतिपद्यन्ते तथा चोत्पद्यमानया त एवोत्पन्ना भवन्तीति ।
 एतावानेवै चान्न वर्तमान कालो यदच्युति कर्मसकल्यात्प्रभृत्यासर्वान्त्यफलावयवोपयोगात् ।
 आह च—

चाष्टे षष्ठ्यपित्युक्ते निर्दिष्टा ज्वलनक्रिया ।
 अङ्कुरे जायमाने च वृक्षोऽप्युत्पन्न इत्यते ॥

यत्तु समाप्तपदमपूर्वं नाऽऽरुदमिति । तदुच्यते । कुत —
 विनाशित्वेन विज्ञात साधन लोकेभ्यो ।
 असमाधितसामर्थ्यस्यापित्व चोद्यते कथम् ॥

नून विनद्रम्याप्येतस्य सामर्थ्यं फलनिवृत्तिकालावधिं यावदान्त इति हि यावत्ता
 भवार्थे तावद्विनाशिनी त्रिषा चोप्युमेवाशक्त्या । तस्मात्समाप्तनाऽवधारणा च

१ यद्य च स्याध्यपूर्वं शक्त्यात्मक-वाक्यकलाभ्यामनन्तन्तमित्तं यदा फलं भावयेदनेत्यमि-
 ति शयानामपि भावनाशयना योग्यवशाभिधानमपि धर्मफलकालयारविच्छेदादुपपन्नं भवति ।
 एतावानित्यादिना । २ न सर्वानिर्दिष्टं सामर्थ्यरूपेण स्यापित्व यस्यापि विग्रहः ।

प्रथममेव सिद्धेति ।

न वाऽतिक्रान्तयागेभ्य पुरुषेभ्य फलोद्गति ।

अतिक्रान्तानतिक्रान्तविशेषस्तथ नास्ति हि ॥

यदि ह्यनाहितसम्कारा एव यागा नश्येयुस्तत प्रागवस्थातुल्यत्वात्तिक्रान्तानतिक्रान्त-
यागयो को विशेष म्यात् । आत्मत्व तावद्विशिष्टमुमयो । यागत्वमपि हि विनष्टाकृ-
तयागयोऽस्तुल्यम् । न च क्रियारहितम्यावम्यान्तरगतस्य वा कर्तृत्वमवतिष्ठते । कर्तृश-
क्तिमिच्छन्तीति चेत् । न । तस्या प्रागपि यागकरणाद्विद्यमानत्वेनाकरणत्वात् । अपि च
यदि पुरुष फलसाधन सर्वकर्मणा शुभाशुभानामविशिष्ट इत्येकरूपफलप्रसङ्ग । तथैकेन
यागेन बहुमिथश्च तदतिफलक्षणलसितत्वाविशेषाद्बहुयाजिन फलविशेषो न स्यात् ।
एतेनैव बहुप्रयोगानुष्ठायिन प्रत्युक्ता । वर्तनमिच्छायिनि वाऽऽख्याते कथमयमर्थो
विज्ञायते । यस्य त्वपूर्वाणि क्रियन्ते तस्य प्रतिर्भर्म प्रतिप्रयोग च तद्भेदादुपपन्ने फलना-
नात्ववैचित्ये । किं च ।

अङ्गमध्येऽपि कर्तव्य मवेच्छेदुपकारक ।

प्रसङ्गसिद्धेरङ्गानामप्राप्तिर्विकृतौ मवेत् ॥

प्रयानाङ्गानामपि क्षणिकत्वात्स्वरूपसन्निधमावे मवत्पक्षे कर्तव्य प्रयानोपकार कर्तव्य
इति सोऽपि चापूर्वाभावात्कर्त्तव्यमन एवोपकारकस्तत्र येन प्रकृतौ प्रयानादय कृतास्तस्य
विकृतिषु तद्गतोपकारसद्भावाद्दिनाऽपि तन्त्रमध्यविधानेन तत्फलवाप्ते प्रसङ्गलक्षणमस्तीति
न पुनरङ्गान्यनुष्ठायानि । तत्र ' प्रयाने प्रयाने कृष्णल जुहोति ' इत्यादीनि नोपप-
द्येरन् । नन्वन्यन्तकालभेदात्तत्रप्रसज्यते । वक्ष्यत्यम्योत्तरम् ' अर्धश्राविकृतत्वात् ' इति ।
यदेव हि प्रत्यासन्नानि प्रति कर्त्तव्यक तदुपकाररूपमिष्यते तदेव दूरस्थायामपि
विकृतावित्याविशेषः । एते कर्मविनाशपक्षेऽपि दोषा प्रसक्तव्या । यस्यापि च कर्म
विनाशादेव फल मविष्यतीत्यभिप्रायस्तस्यापि शुभाशुभैकानेककर्मतत्प्रयोगविनाशाना
प्रागभाषप्रध्वसाम्प्रदाना वाऽवस्तुत्वेनाविशेषात्फलभेदैषि यानुपपत्ति । तथा हि—

एको रोगो हतो यस्य यस्य वाऽपहता दश ।

अरोगित्वे तयोर्भेदो न कश्चिदपि दृश्यते ॥

यदि तु प्रतिकर्म विनाशाना वैक्षिप्यमिष्यते तथा मति वस्तुत्वापत्तेर्यन्वन्तरामा
वाच्चापूर्वमन्वेव विनाशशब्देनाभिधीयेत ।

न च कर्मविनाशेभ्य स्वर्गादि श्रूयते फलम् ।

विपर्ययाच्च नैतेभ्यो जात यागस्य तद्भवेन् ॥

‘यजेत स्वर्गकाम’ इति हि श्रूयते न यागाभ्यां प्रतिपद्येतेति । तत्र मावांशसाध्यसाधनसंबन्धिनिष्ठे षाक्ये यमन्ताभावांशसाध्यसाधनसंबन्धे कल्पयति तेन वेदस्तावदप्रमाणीकृतः । कुनः । कर्मविनाशप्रपञ्चं हि सदेतन्न कथंचित्कर्मसम्बन्धीति शक्यं वदितुम् । अत्यन्तविपरीतत्वात् । न ह्यन्यातप्रपञ्चो दाहः शैत्यसंबन्धीत्युच्यते । कृप वा यद्येव यागाच्छ्रुतं तदभावात्कल्प्यते तथैव स्वर्गे श्रुते तदभावः फलमित्यपि कल्प्येत । अपूर्वपक्षोऽपि दुर्लभमिति चेत् । न । तस्य कर्मफलशक्यारमकत्वेनात्यन्ताभेदात् । उक्तं हेतुपुरस्तात् । अपूर्वेण क्रियमाणं यागेनैव क्रियते, अपूर्वं वा कृते फलमेव कृतं भवतीति । न च लोकेऽपि कश्चिद्भावः करणत्वेन दृष्टः । यदि तु क्वचिद्बुद्धाहिषेत, शक्यं तत्र भावान्तरं दर्शयितुं न त्वन्नापूर्वाद्दते तादृक्किंचिदस्ति । यस्वपूर्वस्यापि नैव कारणत्वं दृष्टमिति तदयुक्तम् । सर्वत्र शक्तिसाधान्योपलभ्यमानात्तद्विशेषमाश्रत्वाच्चापूर्वस्य । यत्तु शास्त्रेण ब्रह्मन्तरफलं नाऽऽश्रितं प्रयोगोत्तरकालकल्पना च शास्त्रेऽन्तर्भवति । तस्माद्ब्रह्मन्तरमेव चोदितमिति । तत्र यथाश्रुतलणिकानेककर्मानन्तरं न संभवतीत्युक्तं प्राक् । स्वर्गनरकौ च निरतिशयसुखदुःखात्मकत्वाद्देशान्तरजन्मान्तरानुभवनीयौ न कर्मानन्तरं संभवत इति पक्षधे वक्ष्यामः ।

ऐहिकं चापि पुत्रादि क्रमजन्मस्वभावकम् ।
न कर्मानन्तरं कश्चित्फलं लब्धुं व्यवस्यति ॥
‘न च ग्रामादिसंप्राप्तिः केवला फलमित्यते ।
उपयोगाश्चिरेणैषां न निमित्ताद्दिना भवेत् ॥

चिरकालोपयोगफलसंभक्तत्वाद्ग्रामादीनां क्रियानन्तरं तादात्म्यासंभवे सति यत्रैवान्तराले निमित्तं क्षीणं तत्रैवापहारः प्रसज्येतेत्यवश्यं समस्तोपयोगं यावदवाप्स्यतेन केन विद्वक्षितव्यम् । ततश्च प्रागेव प्रयोगादित्यमवधारणात्कर्तृवंगुण्याशङ्क्याऽर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमित्ययुक्तमेतत् । यत्तु प्रतिषेधेषु न शास्त्रगम्यमपूर्वमित्युच्यते ।
विधेयेभ्यो यथाऽपूर्वं विविशालेषु गम्यते ।
तथैव प्रतिषेधेभ्यः प्रतिषेधैस्तनुच्यते ॥

यथा हि लौकिकानामेव द्रव्यादीनां फलविध्युत्तरकालं वैदिकत्वाद्भेदाग्न्याऽपूर्वासिद्धिः, एवं ब्रह्महत्यादीनामनवगतनरकफलानां प्रतिषेधोत्तरकालभाविना वैदिकत्वेनैव नरकप्राप्तिसमर्थाऽपूर्वकल्पनोपपत्तिः । सत्यपि चास्य चरुनादिक्रियारहितत्वे कर्तृसंबन्धमात्रेण तद्देशान्तरप्रापणादिक्रियासंबन्धाम्युपगमात्त्रिक्रियताऽनुपास्यः ।

आत्मैव चाऽऽश्रयस्तस्य क्रियाऽप्यत्रैव च स्थिता ।
आत्मभादे स्थितं होतृकर्तृत्वं सर्वैरुर्मसु ॥

द्वयवदानप्रसेपादीना हि सर्वेषां सत्त्व्यादिद्वारेणाऽऽत्मैव कर्तव्यवधारितम् । अतश्च ते प्रलीयमानास्तत्र स्वर्गाद्युपभोगशक्तिमाधाय प्रलीयन्त इत्यविरोधः । कथं विनष्टस्य कर्मणः शक्तिन्तिष्ठतीति चेत् । अत्राभिधीयते—

यदि स्वसमवेनैव शक्तिरिष्येन कर्मणाम् ।

ताद्विनाशे ततो न म्यात्कर्तृम्या तु न नश्यति ॥

कथमन्यशक्तिरन्यत्र समवेतीति चेत् । न । त्रियात्मनोरत्यन्तभेदाभावात् । अपि च—

शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद्द्वयद्वैतवोपयुज्यते ।

तद्वैतैवाम्युपेतन्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयाऽपि वा ॥

यदा कर्मविनाशात्तद्वैतशक्तिरपि निष्प्रयोजना भवति, अवश्यं चासौ कल्पयितव्या, तदाऽस्या स्वरूपवन्तैः शक्तिशक्तिविशेषोऽपि कार्यक्षम एव प्रमातव्यः । तथाऽङ्गापूर्वाणां मप्यात्माश्रितानामेवैकार्यसमवायेन प्रधानं सत्त्वदानामप्युपकुर्वतामाश्रयशेषत्वाभावादा रादुपकारकत्वप्रसिद्धिः । यत्तु प्रुम्पार्थत्व प्रसज्यत इति । नैष दोषः—

तादर्थ्येन हि शेषत्व नाऽऽश्रयाश्रयिभावतः ।

राजयोपधिक नित्यमुष्टो वहति कुङ्कुमम् ॥

न चामूर्तानामाश्रयाश्रयिभावेन न भवितव्यम् । आत्मसुखात्त्वत्तदुपपत्तेः । यत्तु ब्रह्मादिममवायिप्रोक्षणादिनिमित्तं तण्डुलादिद्वयवाम्यासवरणपरम्परया द्वयवदानं यावद्वैतं तत्रापि प्रधानमप्यपि केनचिद्देशेन समवायात्तदीयापूर्वनिष्पत्तावेव व्याप्त्य निवर्तने । तेनैव तेषां नाऽऽरादुपकारकत्वशेषप्रवानार्थत्वमप्युपगम्यते । यथैव चैकार्यसमवायादङ्गप्रधानापूर्वाणां सत्त्व एवमङ्गापूर्वाणामन्योन्यं प्रधानापूर्वाणां च वक्तव्यं । ततश्च युगपत्कार्या रम्भासिद्धिः । कथं पुनः क्रमोत्पत्तीनां प्रधानापूर्वाणां क्रमवर्तिभिरेवाङ्गापूर्वं प्रागूर्ध्वं चोत्पद्यमानैर्युगपदुपकर्तुं शक्यम् । केचित्तावदाहुः । अङ्गमयवर्तिषु प्रधानेषु पूर्वाङ्गापूर्वं निष्पन्नैरागामिभिश्च प्रक्रमवशात्प्रचलितावम्भैरेकैकं प्रधानं स्वापूर्वं साधयति । आतिव्याप्तवर्तिष्वेव साधारण्यार्थकप्रधानापूर्वनिष्पत्तां तान्यपवृज्यन्ते । कथं पुनरनागतानामुपकारकत्वं भवति । एकान्तावधारणात्प्रभोगनप्रत्यासत्तां म्यालिपरिमार्जननिष्पत्तिवदिति द्रष्टव्यम् । ननु च पद्यनागतावम्भेत्प्रेनेषु प्रधानापूर्वाणि निष्पद्यन्ते ततो नैवोत्तराङ्गाणि कर्तव्यानि । कथं न कर्तव्यानि, यथा तत्करिष्यमाणानामभावनया तानि निष्पन्नान्यपि तदकरणात्तापवृज्यन्ते । अन्ये पुनराहुः । एवंक्रमङ्गमितरेतरनिरपेक्षमात्मीयमात्मीयतावदपूर्वं करोति, तथा प्रधानमप्याग्नेयादि यथाश्रुनममग्नाङ्गापूर्वाणामात्तलि रपेक्षं तदाऽनुत्पन्नप्रधानान्तरनिरपेक्षं च प्रथमदृश्यामवायिकाङ्गापूर्वमात्रानुगृहीतं स्वापूर्वमेव तावत्साधयति । एव यथा दर्शापूर्वाणि तदङ्गापूर्वाण्यपि समन्तानि निष्पन्नानि तदा तदीयब्राह्मणनर्पणानन्तरमपर्यायविधानायुगपत्प्रयोगवचनोपसहारक-

स्वित्तमद्धानि प्रवानानि च प्रति, तन्त्रभूतं समस्तान्यङ्गापूर्वाण्यपूर्वात्मकमेकं युगप-
स्त्रिवयं प्रधानोपकारं कृत्वा निवर्तन्ते । ततश्च तद्वशेन प्रधानापूर्वाण्यप्येक-
फलोत्पत्तिशक्तिःभूतं संहृत्य सर्वाण्येकमपूर्वान्तरं जनयित्वाऽपवृज्यन्ते । तस्मात्फलामाद-
नरं तिष्ठति । यदि पुनः प्रतिबन्धकराहितं तदानीं फलपेक्षोत्पद्यते ततोऽपि किं करणी-
यमेवापूर्वम् । बाढम् । न हि तस्मादृते समस्तफलोपभोगसिद्धिरित्युक्तम् । अथ कस्मा-
त्प्राप्त्यात्मिकान्येवाङ्गापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वं भित्तानि च प्रधानापूर्वाणि फलनीजत्वं
न प्रतिपद्यन्ते । सत्यं, न हि कश्चिदत्र दोषः । किं तु—

अर्धोपत्तेरिहापूर्वं पूर्वमेकं प्रतीयते ।

ततस्तस्मिन्नङ्गे भूयः स्वाङ्गपूर्वान्तरप्रमा ॥

प्रधानानां फलं प्रत्यङ्गानां च प्रवानानि प्रति युगपदुपादानादपेक्षावशेनैकापूर्वकल्प-
नया च तत्संबन्धोपपत्तेर्नंतरकल्पनाप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावद्वधार्यते । ततः पुनः
कमवर्तिभिः कर्मभिन्तदृशकं युगपत्कर्तुमिति तस्मिन्नङ्गेषु प्रात्यात्मिकापूर्वान्तरकल्पना
भवति । सर्वत्र च—

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पन्ते सुबहून्वपि ।

अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः ॥

केचित्त्वत्र चोदयन्ति । यदि पौर्णमास्यां कृतान्यङ्गापूर्वाण्यमावास्यां यावत्तिष्ठेयु-
स्ततस्तेरेव कृतार्थत्वात्रैवाद्धानि पुनः प्रसज्येरन् । एवं च सति 'वयोर्दशमावास्या-
याम्' इत्याहुतिसंख्या बाध्येत । अन्ये तु परिहरन्ति । साङ्गयोःपौर्णमास्यमावास्यायोः
कालान्तरसंबन्धात्सर्वैरङ्गैर्द्विः प्रयुक्तैः समुदायद्वयस्योपकर्तव्यमित्यवधारणात्पुनः प्रयोगः
सेत्स्यतीति । अप वा, एवं वक्तव्यं साङ्गा पौर्णमास्यमावास्याऽसहिता स्वार्थं करोतीति
करणमिमांशुत्तेरवगमात्पूर्वोक्तैर्नैव न्यायेन प्रवागपूर्वग्रथं स्वाङ्गापूर्वानुगृहीतमेकमपूर्वं
कृत्वाऽपवृज्यते । तत्पुनरेवं निष्पन्नेनैवामावास्यापूर्वेण सहापरमपूर्वमारमेत । ततश्च
निवृत्तेष्वङ्गापूर्वेष्वमावास्याया क्रियमाणान्यङ्गानि न निराकरिष्यन्त इत्यदोषः । एतथैव
च दिशोत्पत्तिविरोधः परिहर्तव्यः । आह च—

आवृत्तिभिर्धयाऽभ्यासे संस्कारो भवति क्रमात् ।

वाक्यावयवरूपेण तथाऽपूर्वं भविष्यति ॥

यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव न विनश्यतीति कल्प्यते । नैवं शक्यम् । न हि कर्मणोऽन्यद्रूपमुपलभामहे । यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयति, तत्कर्मैत्युच्यते । न तदात्मनि समवेतम् । सर्वगतत्वादात्मनः ।

(अत्रोक्तं न तदात्मनि समवेतम् ।)

न चामूर्तस्यावश्यमवयवैर्न भवितव्यम् । अनर्थैव ह्यर्थापत्त्या शक्यते वक्तुं सूक्ष्मावयवरूपेण तत्प्रतीयन इति । यदाऽप्यत्यन्तासतामनुत्पत्तेः प्रागवधृतास्तित्वमभिव्यज्यते तदाऽपि प्रतिप्ररूपं कर्मभिः स्वीकरणात्फलाभिमुखकरणं शब्दादिविलक्षणाऽस्याभिव्यक्तिर्भविष्यति । तथा हि—

नैकरूपैव भावानामभिव्यक्तिः प्रतीयते ।

आत्मस्योन्मीलनं तेन व्यक्तिस्य भविष्यति ॥

सर्वावाप्तिमर्थो वा शक्यस्यात्मा सदेप्यने ।

कश्चित् प्रातिवन्वोऽस्य कर्मभिः मोऽपनीयते ॥

तस्मादस्त्यपूर्वम् । सूत्रस्यापि च न प्रवृत्तौपाथिकमन्यमर्थं पश्यामः । तेनाऽऽरम्भचोदनेनापूर्वस्यापि चोदनेत्यमेवार्थः । यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव न विनश्यमिति, अपूर्वकल्पनानिप्रमाणकत्वं मनवानो वरमेतदित्याह । न हि कर्मणा रूपमुपलभामहे इत्ययुक्तं, 'रूपशब्दाविमागाच्च' इत्यत्र प्रत्यक्षोपलब्ध्यभिधानात् । यागप्रस्तावे च सति तस्याचलनात्मकत्वात्, यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयतीत्यसंबद्धम् । अत्रोच्यते—

कालान्तरसमं रूपं कर्मणो नोपलभ्यते ।

साङ्गिरूपोपलब्धिस्तु न फलाथोपयुज्यते ॥

यद्यपि कर्मस्वरूपमुपलभ्यते तथाऽपि कालान्तरावस्थानामावाञ्छ तदुपयुज्यत इति नोपलभः मह इत्युच्यते ।

यागेऽपि प्रस्तुते चात्र चलनं यदुदाहनम् ।

तद्विज्ञेयाशरूपेण यागेऽप्यग्नीनि निश्चयान् ॥

न हि संकल्पमात्रेण फलनिष्पत्तिः । मन्वानात्ममत्नेनिकर्तव्यताकाच कर्मणः फलश्रवणात्तत्र द्रव्यवदः न प्रक्षेपादीनां प्रवृत्त्यामादनादृग्ना च संयोगविभागफलत्वात्स्यापित्वे तदाश्रयेणादश्यं भवितव्यम् । न चानावन्ति । न चाभिव्यक्तं रूपमुपलभ्यते । संकल्पादीनामपि संकल्पान्तरादिनिरोधानात्तत्र स्वरूपावस्थानोपपत्तिः । अवस्थानं चाऽऽरम्भसमनेन्य वा स्यात्प्रदेयद्रव्यनमनेन्य वा । न तावदात्मनि चलन ममनानि, सर्वव्यापिनः संयुज्यमानवियुज्यमानदेशामंभवे अलितुममामर्थ्यान् । कथं सर्वव्यापित्वमत्येने चेतसर्वत्रोपलभ्यमान-

सर्वत्र कार्योंपलम्भः सर्वत्र भावे लिङ्गम् । ननु तदेव देशान्तरादागम-
नस्य । न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुद्धं दृश्यते ।

कार्यत्वात् । अहंप्रत्ययेन हि धैतन्यम्बभावस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमात्रमवगम्यते न तु
देशतः कालतो वा विशेष्यते । ततश्च—

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यदेशकालत ।

तस्मिन् विषु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुतेऽप्यते ॥

सर्वत्र कार्योंपलम्भ इति—अहंप्रत्ययमेवाविशेषितं वदति । सुखदुःखाद्युपलब्धिर्वा ।
न हि क्व चिन्नैस्ते नोपलभ्यन्ते । न चैते शरीरभर्मा इति स्थितमात्मभावे । तत्र यद्य-
सर्वगत आत्मा भवेत्ततो यदेव तद्गता देशेन शरीरं पुङ्गवते तदेव सुखाद्युपलब्धिः
स्यान्नात्म्यत्र । शरीरमात्रान्तर्गतात्मवादी त्वाह—ननु तदेव देशान्तरादागमनस्य
लिङ्गम् । अतश्च विरुद्धहेतुत्वमस्येति । कुन.—

युगपद्यदि सर्वत्र कार्यमात्मगतं भवेत् ।

ततः सर्वगतत्वं स्यात्पर्याये तु शरीरवत् ॥

यदि हि शरीराद्वहिरपि किञ्चिदात्मकार्यमुपलभेमहि शरीरान्तरे सुखदुःखादीन्वा
ततः सर्वगतत्वमवगम्यसेम । यतस्तु स्वशरीरान्तर्गत्यैव कार्यं यत्र यत्र च तद्गतिस्तत्र
तत्र पर्यायेणोपलभ्यते तच्छरीरकार्यकदेव तत्सहितगतम्योपपत्स्यते । अभ्यधा हि शरी-
रमपि सर्वगतं स्यात् । तस्माच्छरीरवदेवास्य तत्र तत्र गमनापत्तेः सुतरा सन्नित्यत्रप्रसङ्गः ।
संदेहो वाऽस्तु साधारणानैकान्तिकत्वात् । आह च—

आत्मा शरीरंमिश्रस्तेनैव सह संगमात् ।

- तत्र तत्र सुखादीनि कार्याणि प्रतिपद्यते ॥

तत्रोत्तरं न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुद्धमिति । येषां तु न तु तदेवेति पाठ
तेषां सिद्धान्तवाच्येव पर्यायेण सर्वत्राऽऽत्मकार्योंपलम्भनमागमनलिङ्गत्वेऽप्यविशिष्टमाश-
ङ्कयोत्तरं वदतीति ग्रन्थयोजना । कथं पुनारिदमुत्तरं न ह्यसत्यागमन इति । तथा हि—

नैवाविरोधमात्रेण स्वपक्षे सिध्यति क्वचित् ।

परस्वाप्यविरोधित्वमनिशिष्टं हि दृश्यते ॥

परेणापि हि शक्यं वदिषुं न हि सति गमने किञ्चिद्विरुद्धमिति । अत्राभिधीयते ।

अभयत्राविरोधित्वं प्राप्तं न ह्यसतीति यत् ।

पुनर्नवीति तन्नूनं विरोध्यागमनं मतम् ॥

परिसंख्यारूपेणासत्येवऽऽगमने न किञ्चिद्विरुद्धं सति तु बहु विरुद्धमित्याह ।
तदुपवर्ष्यते—

स्वतस्तावदमूर्त्तत्वात् भूतैर्मिश्रताऽऽत्मन ।

ततश्च तैरसंश्लिष्टो न नेतु शक्यते कश्चित् ॥

यदा मूर्तानामपि सूक्ष्माणां चन्द्रादित्यप्रकाशादीनां न मृत्पिण्डादिमि सह
मिश्रत्वमुपपद्यते, तन्नयनेन वा नयनं तदाऽऽत्मन स्वभावेनात्यन्तामूर्त्तस्य ज्ञानस-
त्तानस्य वा मूर्तैर्मिश्रत्व भवेदिति कुत एतत् । योऽपि स्याद्वादी बद्धात्मना शरीरादत्य-
न्तव्यतिरेकालाभादस्यैव मूर्त्तत्वं नैवस्येति नूयान्तस्यापीतरेतराश्रयप्रसाक्तिर्मिश्र-
त्वात्-मूर्त्तत्व मूर्त्तत्वाच्च मिश्रभाव इति । तस्मान्मुक्तावस्थानिदर्शनेन लक्षणतोऽस्यामूर्त्त-
त्वात् शरीरसपर्कनिमित्तमूर्त्तत्वासिद्धिः । ततश्च शरीरादवस्थेनासृक्तश्च । अम्पर्शत्वा-
च्चानाकृत्यमाण शरीरे गच्छति तद्गताकाशप्रदेशवदात्मा पश्चान्नि सृत्स्तत्रैव तिष्ठेत् ।
न हि तस्य वायुना पृथिव्यादिभिर्वा प्रेरणं येन स्वतन्त्र परप्रेरितो वा गच्छेत् । ज्वाला-
प्रमूर्तानां तु स्पर्शवत्त्वाद्वायुना प्रेर्यमाणानामुल्मुकादीनां वा नीयमानानां युक्तं गमनम् ।
तेन केवलं शरीरं गच्छद्भवेत्तन स्यात् । सर्वगतत्वे तु यत्र यत्र गम्यते तत्र तत्राऽऽत्मानु-
स्यूतिरस्तीति युक्ता चैत-यानुवृत्तिः, यथा पूर्वाकाशप्रदेशत्यागे सर्वगतत्वादेव परेणाव-
काशदानसिद्धिः । किं च—

असर्वगतपक्षे स्याज्जीवो देहादनिरगतः ।

अणु शरीरमात्रो वा सर्वथाऽपि न युज्यते ॥

ज्ञानसन्निपक्षमत्वावधिराकृतः । तत्र नित्यं सज्जात्मा शरीराभ्यन्तरवर्ती ।

यद्यणु कल्प्यते तत्र देहं न व्याप्नुयादसौ ।

ततश्च सर्वगात्रस्थसुखपुष्ट्यायसमव ॥

यदा ह्यणुमान आत्मा पचति तदा यावानेव प्रदेशविशेषस्तेनाधिष्ठितस्तन्मात्रगता-
नामेव सुखदुःखादीनामुपलब्धिं प्राप्नोति, ततश्चैकस्मिन्सणे शिरसादेवदानुभवो न
स्यात् । अथ लघुसंचारित्वात्तत्र तत्रोपलभ्यत इत्युच्यते, न तत्र प्रमाणमस्ति । न च
कालभेदो लक्षणे, अनवस्थिनस्योपलब्धिर्कालासम्भवाच्चैकत्राप्युपलभ्येत । तस्मादकल्प-
नेयम् । शरीरावयवानां चापरिशोषणं पुष्ट्यादि चाऽऽत्माधिष्ठितानां भवति मृताव-
स्थायां विपर्ययदर्शनात् । तत्र य एवावयवस्तेनोत्सृष्टः स एव मृतवच्छुष्येत् । अथ शरी-
रपरिमित आर्हतपक्षेणाम्युपगम्यते तत्रापि बह्वदृष्टं कल्पनीयम् ॥

सद्भावोऽवयवानां च तथा तेषामनन्तता ।

सदृशेष्वपि विभाऽन्येन तद्वन्नेऽपि च नित्यता ॥

भूतिसकोचविस्तारौ पुंसिक्वाहस्तिदेहयोः ।

अन्तराभवसंचारमन्त्रावाज्ञानकारणे ॥

सर्वे ह्यवयवसंज्ञावाच्यः प्रत्यक्षाद्यविषयाः सन्त उत्प्रेक्षामात्रेण कल्पन्ते । 'ते शब्दवचोहापि प्रत्याख्येयाः' । शरीरमात्रावधिकानां चैषामुत्प्रेक्षितुमप्यानन्त्यादशक्यं, न चैषां द्रवत्वादिना विना कश्चित्संश्लेषहेतुर्विद्यते । न चासंश्लेषानामेकजीवारम्भसामर्थ्यम् । सर्वसंयोगानां च वियोगाविनाभूतत्वाद्युत्पादितुल्यः कदाचिज्जीवस्य प्रध्वंसो भवेत् । गात्रच्छेदे च सर्वार्तिनां जीवावयवानां ततो निःसृत्याऽवशिष्टे शरीरमात्रे पुनः प्रवेश इत्येतदप्रमाणकम् । यत्तु वियोजितमात्राणां हस्तादीनां स्फुरणं दृष्टं, तदभिघात-प्रेरितवायुनिमित्तमिति न तावता जीवावयवानुगतिविज्ञापते । तथा सति संकोचविकासावेतेषां भवत इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः । दीपप्रभाप्रभूर्तिनां तु कर्षचित्प्रत्यक्षत्वादुपपद्येते । न च प्रदीपप्रभायाः संकोचो भवति शरावादिच्छादने शेषप्रभाविना-शादनावृता हि ज्वालाऽऽत्मसमीपे प्रभामण्डलमारब्धुं समर्था नाऽऽच्छादिता । एतेनैव च विकासोऽपि प्रत्युक्तः । अन्य एव ह्यवयवास्तत्र प्रचरिष्यमाना विस्तारं जनयन्ति न तावतामेव विकासः । स्पर्शवतां च परस्परदेशप्रतिबन्धादेशान्तरन्याप्त्या विकासो घटते, जीवावयवानां त्वभूर्तत्वात्सर्वेषां समान्देशत्वाविघातान्नित्यमणुभात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । कथं चैकस्य जीवस्य पुच्छिकाहस्तिशरीरपरिमितौ संकोचविकासौ युज्येते । मरणकाले चान्तरामवशरीरसंचरणं तच्चास्ति, केन चित्प्रतिबन्धेन सद्यपि न गृह्यते, तेन च शरीरान्तरे जीवनिक्षेप इत्यादि निष्प्रमाणकम् । तस्मात्सर्वगतत्वम् । यत्तु इयामाकतण्डु-लमात्रादिप्रदर्शनमुपनिषत्सु तद्वाक्यान्तरप्रदर्शितविभुत्वस्यैव सतः सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वात् । यद्यपि द्वैपायनेनोक्तम् । अद्भुतमात्रं पुरुषं निश्चकर्म बलाद्यम इति । तद्यपि काव्यशो-भार्थं विस्पष्टमृत्युत्पक्वहारप्रशंसनार्थं च प्रतिप्रताप्रशंसापरं वाक्ये प्रजापतिपपोत्वेदना-दिषद्द्रष्टव्यम् । तथा हि तेनैव गीतादिप्बनेकप्रकारं सतीगतत्वं वर्णितम् । ननु च सर्वगतत्वे न्योमवन्तर्जशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा प्राप्नोति । नैव दोषः । शरीरभूयस्त्वात्प्र-तिशरीरं च सुखदुःखोपशब्दिव्यवस्पर्शानात् । इतरथा ह्येकशरीरेणैव चरितार्थत्वाद-मेकशरीरवैयर्थ्यं स्यात् । जन्मान्तरशरीरबद्धदोष इति चेत् । न । तत्र कर्मान्तरवशे-नोपभोगान्तरार्थं पुनः पुनरारम्भात्सर्वशरीरगतसुखाद्युपशब्दिव्यव्यतिशरीरं स्यात् । अन्यद्वि-यैश्चेन्द्रियैः शरीरान्तरगतत्वाऽऽत्मीयत्वादुपलब्धेरन्वयवधिरादीनामभावः स्यात् । वर्ण-विशेषव्यवस्थया च कर्मबोधनाभेदो न स्यात् । एकस्यैवाऽऽत्मनस्तेन तेन शरीरेण संबध्यमानस्य सर्ववर्णोपपत्तेः । आत्मनात्वात्वे त्वदोषः । सर्वेषामपि च सर्वगतत्वे मूर्ति-रहितत्वात्समानदेशवृत्त्यविरोधः । तदप्येकस्यैव च चैतन्यात्मरूपाद्यविभागाद्योपनिप-

the latter object, as there will have to be a repair

for each particular case of non-acceptance

यत्र समवतमासीत्, तद्दिनष्टं द्रव्यम् । तस्य विनाशात्तदपि विनष्टमि-
त्यवगम्यते । आश्रयोऽप्यविनष्ट इति चेन्न । भस्मोपलम्भनात् । सन्त्यपि
भस्मन्येस्तातिचेन्न । विद्यमानोपलम्भनेऽप्यदर्शनात् । फलक्रिया लिङ्ग-
मिति चेत् । एवं सत्यदर्शने समाधिर्वक्तव्यः । सौम्यादीनामन्यतमज्ञ-
विष्यतीति यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सति किञ्चिद्भवति तत्रापूर्व वा
कल्पेत, तद्वैत्पविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न विशिष्टकल्पनायाम् ।

स्वैकाल्पन्यवहारः । कथं पुनर्नानात्वेऽपि सर्वेषां सर्वशरीरैः संबन्धादन्यदीयमुत्तुः-
त्ताद्यनुपलब्धिः । के चित्तावदाहुः—

यथा शरीरमात्रेऽपि मातृगर्भात्मवर्तिनाम् ।

मुखादीनां व्यवस्थेनं सर्वत्रैषा भविष्यति ॥

शरीरपरिमाणान्मत्रादिनोऽपि क्लियं तुल्यो दोषस्तस्यापि गर्भात्मसमानदेशत्वान्मा-
तृत्रेणान्मद्रतानि मुखादीन्युपलभेत् । तत्र यस्मिन् परिहारः स सर्वात्मनां सर्वशरीरेषु
भविष्यतीत्यविशेषः । यद्यत्रोपपत्तिरुच्येत् न तु परपक्षस्यापत्तिरेवोपपत्तिस्य च
तत्र चोपयोरप्यन्येन पर्यनुयोगान् । अपि च तस्य त्वग्निन्द्रियपरिमाणत्वाद्दन्तःशरी-
रावादे वाह्यतद्देवाऽऽत्मनोऽन्युपगमात्तत्र गर्भशरीरेण मातृक्षेत्रज्ञस्य प्राप्तिरस्ति येन
दृश्यदोषता म्यान् । तस्मादेवं परिहर्तव्यम् ॥

देशप्राप्त्या यदाप्येन मुक्तादेरुपभोग्यता ।

ततो दोषः प्रसज्येन योग्यमोगे त्वदुत्तना ॥

यदि ह्यात्मनः मुखादीनां च समानदेशलक्षण एव संबन्ध उपभोगकारणमित्येत्
ततोऽयं दोषः स्यात् । इह तु चक्षुरादीनामिव क्षेत्रज्ञयोग्यतालक्षणः संबन्धः । तत्र
यथैव त्वग्निन्द्रियेण स्पर्शसमानदेशानामपि रूपदीनामग्रहणम्, एवमन्येनाऽऽत्मनाऽन्यदी-
यवर्माद्यर्मात्तमुत्तुः, रथाद्यग्रहणम् । तस्मादात्मवादेऽप्यन्वयवस्थानाद्दोषः । एवं
सर्वगतत्वात्सिद्धमात्मनो निश्चयत्वम् । अथ द्रव्यज्ञानमवनेनमासीत्तत्र आह—तद्दिनष्ट-
मिति । न च तस्याविनाशः । तद्विपरीतद्रव्यान्त्रोपलम्भान् । न चास्य ग्रहणप्रतिबन्ध-
हेतुः कश्चिदग्नि येन न शक्येत् । अपार्थापत्त्या ग्रहणप्रतिबन्धादि कल्प्येन तथाऽपि सत्य-
पूर्वाद्द्विहृतरमदृष्टं दृष्टविपरीत च कल्पयितव्यं, तावद्विनष्टमात्ने, तथा न दृश्यते, तथा
प्रतिबन्धहेतुः, नम्याप्यदर्शननिमित्तं चेत्येवं तस्य तस्यान्यदित्यनवस्था, तथा साणिकस्य
कर्मणः स्थानमनुपलब्धिचक्षणं च कल्पयित्यनिगौरवम् ।

(*as in the same way*)
 अनाश्रितं कर्म भविष्यतीति चेत् । तदपि तादृशमेव । स्वभावान्तरक-
 ल्पनेन देष्टान्तरं न भाषयिष्यतीति तादृशमेव । तस्माद्भङ्गो यजिः, तस्य
 भङ्गित्वादपूर्वपत्तीति । किं चिन्तायाः प्रयोजनम् । यदि द्रव्यगुणशब्दा
 अप्यपूर्वं चोदयन्ति, द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधिरुपादातव्यो यथा *the or*
 तर्हि पूर्वं पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तो द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधापयो- *among*
 गोऽनुष्ठास्य इति ॥ ५ ॥ *of a to the last to which new are accepted*
is not

[३] तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥ सि० ॥

अवगतमेतद् भावशब्दाः कर्मणो वाचका इति । बहुमकाराश्च
 भावशब्दाः । यजति, जुहोति, ददातीत्येवंमकाराः । दोग्धि, पिनष्टि,
 विलापयतीत्येवमादयश्च । तेषु संदेहः । किं सर्वे प्रधानकर्मणो विधा- *primary*
 यका उक्त केषित् संस्कारकर्मण इति । भावार्थत्वाविशेषात् सर्वे
preparatory (secondary) are

एवमनाश्रितकर्मावस्थानकल्पनायाम् । अथाऽऽत्माश्रितमेव संयोगविभागावकुर्वदा-
 सीत् । तत्रापि दृष्टविपर्ययादृष्टकल्पने स्याताम् । तस्माद्भ्रमपूर्वकल्पनमेवेति सिद्धं मूला-
 धिकरणप्रयोजनम् । द्रव्यादीनां फलसंबन्धे तेषामदृष्टार्थत्वात्कर्मणामिदं प्रतिनिध्यभावः ।
 कर्मफलसंबन्धे तु द्रव्यादेः कर्मोत्पत्त्या दृष्टार्थत्वात्सामानवर्गत्वज्ञानादस्ति प्रतिनिधिः ।
 कर्मं तर्हि पूर्वपक्षवादिनः प्रकान्तापरिसमाप्तिरोपाभावः । समापनीयमेव कर्म येन केन-
 चिद्द्रव्येण । सदृशोपादाने तु न यतितव्यं सदृशादपि फलाप्राप्तेः, कर्मणश्चाविहि-
 तसाधनविशेषस्थानयोक्षितसदृशत्वाद्येन केन चित्सिद्धेः । न च तत्पूर्वद्रव्यस्य प्रतिनिधि-
 रित्युच्यते । अन्यार्थत्वात्सादृश्याच्च । पूर्वद्रव्यं हि फलाय प्रवृत्तमासीद्विदानीमान-
 यमानं ह्य प्रत्यवापपरिहाराय नैमित्तिकफलाय वा प्रवृत्तस्य कर्मणः सिद्धार्थमिति ।
 नामधेयसिद्धिरपि प्रयोजनमेव । सा तु पूर्वोक्तस्वात्म प्रदर्शिता ॥ ५ ॥

(इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

एवमाख्यातमेदानुसारेणापूर्वमेकानुमते सर्वत्र प्राप्ते तदपवादार्थं गुणप्रधानविवेक-
 रम्भः । तत्र तावत्—

आख्यातत्वाविशेषेण भूतेर्न्यार्यनमनः ।

सिद्धे च साध्यताशक्तेः सर्वाख्यातप्रधानता ॥

यावद्धि प्रयोजनकरूपं न तत्सर्वं चात्वर्थान्न्याय्यं प्रयोजनवच्च प्रधानमपूर्वसाधनं च ।
 तेन यज्यादिवदेनावहन्स्यादीनामपि श्रद्धादिभिर्निष्प्रायोऽर्थः । अतश्च तेऽप्यपूर्वसाधन-
 मिति । जप्रोच्यते—

प्रधानकर्मणो वाचका इति प्राप्तम् । ततो द्रुमः । तानि द्वैधं भवितुमर्हन्तीति द्विप्रकाराणि, कानिचित्प्रधानकर्मणो वाचकानि, कानिचित्संस्कार-कर्मणः । एवमपि सर्वाण्यर्थवन्ति, अर्थवस्त्रे सति सर्वेभ्यो न शक्यम-पूर्वं कल्पयितुम् । अतो न सर्वाणि प्रधानकर्मणो वाचकानि ॥ ६ ॥

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि

द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

एवं सत्यलपीयस्य-दृष्टरूपना न्याय्या । ननु न विनिगमनाया हेतुमवगच्छामः कुतोऽपूर्वं कुतो नेति । तदुच्यते । यैर्भावकर्मभिर्न द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते, उत्पादयितुं वा, तानि प्रधानभूतानि प्रधानकर्मणो वाचकानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यं हि गुणभूतं, कर्मनिर्वृत्तेरीप्सिततत्त्वात् ॥ ७ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य

द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते, गुणस्तत्र प्रतीयेत कर्म । कुतः । तस्य द्रव्य प्रधानत्वात् । प्रत्यक्षं यजेतेत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते । तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । पिनष्टीत्येवमा-

नामाख्यातार्थसंबन्धे यदकल्लप्रयोजनम् ।

तस्यादृष्टार्थता युक्ता नेतरस्याप्रमाणिका ॥

सर्वत्रैव द्रव्यकर्मसंबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुत्पत्ते प्रथम तावद्द्रव्यं कर्मोत्पादयत, दृष्टोपकारिस्वात्तदर्थमाभासते । तत्र क्वचिद्द्रव्यं कर्म परावृत्त्य द्रव्यस्योपकरोति क्वचिदात्मलाभमात्रमनुभवति । तद्यदाऽऽत्मलाभमात्रं तस्य दृश्यते तदा साक्षाद्दृष्टत्वाददृष्टं कल्पयितुं शक्यते । यदा तु कार्यान्तरोपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुलनिर्वृत्त्यादिना द्रव्योपकारेण निराकाङ्क्षी भवति तदानामदृष्टकरूपनावसराभावादन्वयैव विधानार्थवस्त्रोपपत्तेर्ना दृष्टसाधनत्व प्रतीयते ॥ ६ ॥

यै र्कर्मभिर्द्रव्यं स्वकर्मप्रतो अर्पिते ता न कर्तुमिष्यते यथा प्रधानादीभिरस्तानि स्वसाधनानि प्रति प्रधानभूतत्वाददृष्टार्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

यै पुनर्द्रव्यमुत्पादयते यथाऽऽधानेनाग्नेयोऽवाप्यन्ते त्रिगुन्ते वा यथा वरणेनर्त्विजसस्त्रियन्ते, यथाऽवहन्तिना ब्रीहय, पेपणेन तण्डुलास्तानि गुणभूतानि प्रयोजनवद्द्रव्यससृष्टेरीप्सितत्वात् । यदा दृष्टार्थमदृष्टार्थं चोभयथाऽपि तुल्यवदनुष्ठीयेत तदा किं प्रयोजन चिन्ताया ।

102 पा० 1 अ० ३। श्रीपासादशने।
 १०२ पा० १ अ० ३। श्रीपासादशने।
 १०२ पा० १ अ० ३। श्रीपासादशने।

दिभिर्द्रव्यं संस्क्रियते । तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि । एष एव विनि-
 गमनायां हेतुः । प्रयोजनं तु पूर्वस्मिन्पक्षे भेदज्ञानेऽपि चरी ब्रीहय
 उत्पत्त्या अवघातार्थत्वेन, सिद्धान्ते नोत्पाद्याः ॥ ८ ॥

तदुच्यते । प्रयोजनेऽपि चरावतिदेशमात्रे श्रीहिताधनक एवावहन्तिः कर्तव्यं
 पूर्वपक्षे । कुत.—

प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यं नाह्मद्रव्यस्य बाधकम् ।
 प्रयानेऽप्याज्यवत्तेन हन्ता स्याद्ब्रीह्याधनम् ॥

सिद्धान्ते तु चाप्यन्ते । कुत.—

प्रधानौषधिकं द्रव्यं संस्काररपि युज्यते ।
 तेन हन्त्यादिभिः सर्वैः संस्कर्तव्याः प्रियङ्गवः ॥

ननु च पूर्वपक्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तब्रह्माश्रयत्वेन प्रकृतावप्रयोजकत्वात्प्रियङ्गवे चरी
 प्रधानेनागृह्यमाणान्ग्रीहीनवघातो न लभते । मेतदेवम्—

शुच्यो हि श्रीहिसंघ्नः शास्त्राद्यागावघातयोः ।
 चानिनेऽप्यादि शुच्यं च नाप्रयोजकलक्षणम् ॥

‘श्रीहिभियजेत’ ‘ग्रीहीनवहन्ति’ इति वृत्त्ये चोदने, तत्रेयं प्रयोजिकेयं नेति नास्ति
 विशेषहेतुः । न च बाधिनोऽपि चरावहन्तेरनुनिष्पादित्वम् । न च पेटकर्मवत्परप्रयुक्तप्र-
 कृतकहायान्यर्धाननिराकाङ्क्षत्वम् । न चैकदेशद्रव्यत्वमुत्तराधार्थादिवत् । नापि ‘पुरोडाश-
 कपालेन’ इतिवदध्याधिधानसर्गत्वम् । तस्मात्प्रवहन्तिरपि प्रयोजकः । न चाग्निपक्षे
 नियोगतो यागार्था एव ग्रीहयोऽहवन्तन्याः । लौकिकैरपि कर्मसिध्यविशेषात् । न चात्र
 प्रकृतग्रहणे प्रमाण, प्रकरणम्याविशेषकत्वान् ।

न चाधिगारादिशेषः ‘शुच्येषु नाधिकारः स्यात्’ इति न्यायात् । संस्कारपक्षे तु
 लौकिकानामानर्थक्ये नासंन्यार्थत्वात्पूर्वसाधनाविशेषणत्वेन कर्षणप्रकृतप्रहणं हेतु-
 मविद्यते । न चाऽऽराद्रुपगारकत्वेऽवहन्तेर्पागम्येव लौकिकैः साध्यमानस्य किं चिदानर्थक्य-
 मिति श्रौतस्वाद्ग्रीहिमात्रग्रहणमेव युक्तम् । चर्ममात्रं च तदाऽवहन्तिः सर्वापधावहन्ति-
 वत्सकृदेव च कर्षणं नाऽऽतत्कृत्तुनिर्वृत्तः । प्रधानग्रीहीणा च दलनादिभिरपि तण्डुली-
 भावः स्यात् । साक्षाद्योपाशुयानाङ्गत्वमपि चास्य प्रकरणाविशेषात्तथा भवतीति तद्वि-
 कारेष्वपि प्रयोक्तव्य इत्यादीनि प्रयोजनानि ॥ ८ ॥

(इति तान्द्वैवाधेऽरणम् ॥ ३ ॥)

by when an act of this kind accomplishes a material substance as regards its substance

[५] धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥ पू० ॥

सुचः संमाष्टिं, अग्निं समाष्टिं, परिधिं संमाष्टिं, पुरोडाशं पर्यग्निकरो-
ति, इति श्रूयते । तत्र संदेहः । किं पर्यग्निकरणं संमार्जनं च प्रधानकर्म,
उक्त गुणकर्मति । किं तावत्प्राप्तम् । तदुच्यते । कर्ममात्रमेवंजातीयक-
मपर्याप्तं यत्प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तद्धर्ममात्रमिति द्रुमः । तत्र प्रधानकर्मत्वं
स्यात् । कस्मात् । अनिर्वृत्तेरूपकारस्य । न शेषजातीयकं द्रव्यस्योप-
कारकम् । द्रव्य त्वेवंजातीयकमभिनिर्वर्तयद्गुणभूतम् । तस्य गुणभू-
तत्वादिदं प्रधानभूतम् ॥ ९ ॥ *As it is only an act of the latter kind that is subsidiary.*

तुल्यश्रुतित्वाद्देतैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥ सि० ॥

वाशब्दः एवं व्यावर्तयति । इतरैर्गुणकर्मभिः सधर्मः स्यादेवं जाती-
यकः । यथा त्रीहीनवहन्ति तथा । कुतः । तुल्यश्रुतित्वात् । तुल्या हि
द्वितीयाश्रुतिरेषा द्रव्येषु । यथा त्रीहीनवहन्ति इति । एवम्, अग्निं संमा-
ष्टिं, पुरोडाशं पर्यग्निं करोति इति । किं गुणकर्मणि द्रव्ये द्वितीया दृष्टेति ।
यतो द्वितीयादर्शनादिहापि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मता । नेति द्रुमः ।
द्वितीया विभक्तिः कर्तुरीप्सिततमे स्वर्यते । सा चेद्द्वितीया विभक्तिः।

सुकपरिध्याग्निपुरोडाशसमार्गानामुत्तरोत्तरप्रधानप्रत्यासात्तिभेदेनोदाहरणपृथक्त्वम् । एत-
दुक्तं भवति—

दूरेणापि प्रधानाना यद्द्रव्यमुपकारकम् ।

तेनापि कर्मसम्बन्धात् प्राधान्यं प्रपद्यते ॥

तत्र पूर्वपक्षवादी पूर्वोक्तैव 'यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते' द्रव्येन प्रदानकर्मलक्षणोदाहरण-
द्रव्येण निष्पादितं कर्म न किञ्चित्तस्य प्रत्युपरुर्वद्दृश्यते । तस्मात्प्रधानकर्मं समार्गप्रो-
क्षणादीति ॥ ९ ॥

नैव ह्येनद्रुणकर्मलक्षणं यद्द्रव्यचिकीर्ष्या नाम, उपकारलक्षणोपत्वप्रतिषेधात् । ताद-
र्थ्ये लक्षणं हि ध्रुत्यादिप्रमाणकं तन्, न प्रत्यक्षाद्युपकारनिमित्तमिति वक्ष्याम । किमर्थं
तर्हि द्रव्यचिकीर्ष्येतिपम्यन्तः । तदुच्यते—

अन्यत्र सिद्धशेषाणां येषां दृष्टोपकारिता ।

तेषां नापूर्वमर्नीनि हन्त्यादीनामुदाहृति ॥

यत्र द्रव्यचिकीर्ष्या गुणमावन्मत्र नापूर्वभेदः प्रनिपत्तश्च इति यावत् । पूर्वपक्षवादी
नैनदेव गुणकर्मलक्षणं मत्वा समार्गादिषु तदपक्षप्रत्ययवाधिवत्त्वात् । सिद्धान्तादिप्रायस्तु

तत् एव तद्वीप्सिततयमिति गम्यते । तच्चेद्वीप्सिततमं, कर्म गुणभूतम् ।
यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्गुणभावो न गम्यते, प्रयाणान्तरेण शब्देन गम्यते ।
तस्माद्गुणभूतमेवं ज्ञातीयकमिति ॥ १० ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

इति चेत्पश्यसि, द्वितीयादर्शनात्प्रधानभूतमत्र द्रव्यमिति । नैतदेवम् ।
गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति । तथा हि दृश्यते । सवत्ञ्जुहोति, मारुतं
जुहोति, एककपालं जुहोति, इति ॥ ११ ॥ (When the material substances
are actually subordinate to the
verb)
न तदर्थत्वाहोक्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

न गुणभूतेऽपि द्वितीया । एवं ह्यभिपुक्ता उपदिशन्ति—कर्मणि
द्वितीया, कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति । न च लोके गुणभूते क्वचिद् द्वि-
तीया पश्यामः । यद्यपि च तण्डुलानोदनं पचति, ओदनार्थं तण्डुलान्

सर्वत्र ध्रुत्वादिभिरवबूने तादर्थ्ये पश्चाद्गुणकारदर्शनं तदभावेऽदृष्टकरूपेण वा । तत्रेप्सि-
ततमत्ववाचिन्या द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यद्वारेण कियामेवमेव प्रतिपादिते हन्त्यादीना
दृष्टार्थत्वादिशकत्वात् ज्ञातं न तु संमार्गादीनामित्यदृष्टार्थेना, न च तावता पूर्वावगतशेष-
त्वहानिः ॥ १० ॥

परस्त्वाह—

अन्वयव्यतिरेकान्यामुपकारानुसारिता ।

शेषत्वस्य द्वितीया तु प्राधान्यव्यभिचारिणी ॥

तन्नाम प्रमाणं युक्तं यदैकान्तिभ्यम् । अनेकान्तिनी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूत-
द्रव्योपदेशेऽपि दृष्टत्वात् 'सचून् जुहोति' इति । तथा 'प्रयाणशेषेण हवीप्यभिवारयति'
इत्यन्तरेणापि द्वितीयामाज्यप्राधान्यं दृष्टम् । अतो 'श्रीहीनवहन्ति' इत्यत्रोपसंभवेऽप्यु-
पकारदर्शनदृष्टमेव द्रव्यप्राधान्यं न द्वितीयाकृतम् । न च तत्संमार्गप्रोक्षणादिष्वस्तीर्ता-
हापि द्वितीयया द्रव्यमेवोपदिश्यतामिति ॥ ११ ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोगः । किं कारणम् ॥

आचारत्वात्प्रयोगो हि स्मृत्या सर्वत्र भाष्यते ।

विपक्षानेऽकथा चात्र स्मरणे स्वेकरूपना ॥

यदि आचारस्यैकरूप्यं भवेन्नैव स्मृतयः प्रगल्भेन धार्यन्त । स एव ह्य संकीर्णत्वा-
दकृष्टः स्मरणेन प्रतिपाल्यते । स्मरते च द्वितीयायाः प्राधान्यमर्थः । 'कर्मणि द्वितीया'
'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति । तथा श्लोकेऽप्योः प्रयुज्यते षट् करोति 'श्रीहीनवहन्ति' इति ।

संस्क्रुवितीप्सिना एव तण्डुलाः । ^{more bundles of straw} बल्वजान् शिखण्डकान् कुर्विति ।
 पल्वजा एव तनाऽऽकारेण संख्या इप्सिता इति तत्राभिप्रायः । लौकिक
 पक्ष प्रयोगः शब्दार्थपरिच्छेदे हेतुर्न वैदिग्गः । या लौकिके जुहोतीति
 प्रयोगे द्वितीया, शक्यते तत्र वक्तुमीप्सिततम एव स प्रयोग इति तण्डु
 लानत्र जुहुवि, तण्डुलानद्य होमेन संख्ययेति लोके भवति हि बहुप-
 फारा विवक्षा । अन्यायश्चाऽनेकार्थत्वम् । तेन प्रधानभावेन सिद्धा
 सती द्वितीया गुणभावेन कल्प्येत् । वेदे तु कथं द्वितीयानिदिष्टे गुण
 भाव इति । ^(anvaya) द्वितीयानिदेशात्प्राधान्यमेवावगच्छामः । एवमवगते प्राधा-

<sup>But in the Veda how can the antecedent factor be indicated by the
 acc ending</sup>
 यानि च लोके ष्वभिचाराशङ्कास्थानानि तान्युदाहरति तण्डुलानोदन पक्ष बल्वजान्
 शिखण्डकान् बुरु तण्डुलानद्य जुहुधीति । तण्डुलं बल्वजैरिति च प्रयोक्तव्ये वा
 द्वितीया प्रसुच्यते तत्र तृतीसमानार्था सेति गम्यते । तत्रोच्यते—

सर्वे प्राणादिमन्त्रे द्वयाकारान्तण्डुलादय ।

प्राधान्याशमुपात्तय द्वितीया तत्र वर्त्यते ॥

यथा पदार्थान्तरभूनादनाशित्वात्प्राधान्येन तण्डुलबल्वजा विवक्ष्यन्ते तदा तृती-
 यान्तपदभाजो भवन्ति । यथा तु भोजनयोभ्यौदनावस्थापरिणतिरूपेण तण्डुला, मार्दवी
 त्यत्यर्थं च शिखण्डकारेण बल्वजा दृश्यन्ते ।

तथा वेदवाक्यावगतगुणभावाश्च ते द्रव्यसाधनकेऽग्निहोत्रे सुत्रण्डितास्तिष्ठन्तो रम
 णीयत्वात्कर्म्याश्चिद्गुण्य स्वर्गमशोभादर्शनार्थं तण्डुला होमसंबन्धित्वेनाभिप्रेत्या ।
 सैव प्रेष्यति गुणभावा वा यत्रमान तण्डुलानद्य जुहुवीति, तदा द्वितीयार्थमात्रत्व भवति ।
 भवति हि लोके उहु मरारा विवक्षेति । गुणभूतेऽप्यर्थे केन चित्कारणेन कश्चित्प्राधा-
 न्याशो विवक्ष्यते तथा प्रज्ञानभूतेषु गुणाश्च । न च विदुर्भा कश्च विलोमौ ।

न च यद्विवक्ष्यते तच्छब्देनाभिज्ञात यमित्यस्ति प्रमाण, विवक्षासपत्त्यं तु लक्षणा
 घुषायान्तराश्रयण न म्भार्यत्याग । नन्मात्प्राधान्यमेव द्वितीयार्थं । कथं तु सक्तत्वादिषु
 गुणत्वमिति । तदुच्यते—

प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति म्वत ।

विरोधात्तत्र सक्त्वो गुणभावस्तु लक्ष्यते ॥

द्वितीया तावत्कर्मत्व प्रज्ञानरूपमात्मशक्त्या वदति, तत्त्विकं बल्यता कारणान्तरेण
 विरुध्यमानत्वात्ताऽऽनायने । तेन तु सारविशेषा भवत्वात्कारकमाभ्यामभिवान्त
 चक्ष्यते तदावेदत्वाद्द्विवक्ष्यते । तत्रैतावानर्थो विज्ञायते होमस्य कारक सत्त्व इति ।
 न च सामान्य निर्विशेष यवहारममिति विशेषापेक्षया नृणां भूविष्यति ।

न्ये वलीयसा हेतुना नास्ति प्राधान्यमित्यवगम्यते । कुतः । न होमस्य केनचित्प्रकारेण सक्त्वर्थताऽवबल्यते । कुतः । सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वात् ।

न सक्तूनामन्यत्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । यदि वा होमस्तदर्थो होमोऽपि निष्प्रयोजनः । अथाऽऽराद्रूपकारको होमस्ततः प्रयोजनवान् ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठाद् गम्यते प्रयोजनवत्ता, नाप्रयोजन इति शङ्क्यते षक्तुम् । प्रयोगवचनेन हि स आकाङ्क्ष्यते । ननु सक्तूनामपि प्रकरणपाठप्रयोजनवत्त्वं भविष्यति । का वा श्रूयते—नेति प्रयोजनवत्त्वं ।

प्रयोजनवत्त्वन्तु होममभिनिर्वर्तयतां नान्येन प्रकारेण । ननु तेषां प्रयोगवचनेनाऽऽकाङ्क्ष्यन्ते । तदुच्यते । न द्रव्यं तेनाऽऽकाङ्क्ष्यते । इतिकर्तव्यता हि स आकाङ्क्षति । होमशेतिकर्तव्यता, न द्रव्यम् । ननु

होमे कृते सक्तूभ्योऽष्टपुं निष्प्रत्यते । नास्त्यत्र प्रमाणम् ।

4. And it is only as fulfilling of the fulfilment of the duty (where a material necessity)
 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' इति मूलमन्यसमुच्चारणन्यायात् । कर्म पुनः सक्तूप्राधान्यविवक्ष विरुध्यते । तथाऽऽह—

मूलमाव्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते ।
 सक्तवो नोपयोदयन्ते नोपयुक्तश्च ते क्वचित् ॥

यस्य हि द्रव्यस्य क चित्पयोगो निर्वृत्तो भविष्यतीति वाऽवधार्यते तत्संस्कारा र्हेत्वात्कर्म प्रति प्रचान्यं प्रतिपद्यते । यत्पुनर्नोपयुक्तं नोपयोक्ष्यते वा तत्संस्कारो निष्प्रयोजन इति तद्विधानवाक्यान्वयव्यपसङ्गः । तेचःषी सक्तवो न होमात्प्रा गुपयुज्यन्ते नोर्ध्वं, भस्मसाद्वावाहस्मविनियोगवचनाभावाच्च । तत्र समस्तं वाक्यमनर्थकं भवन्न द्वितीया वा लक्षणापृतेति, स्थितत्वाद्देष्टप्रमाण्यस्य लक्षणा प्रहीतन्या । मुख्यार्थप्रयोगो ह्यौसर्गिकत्वादपवाददर्शनेन ध्रान्तिस्त्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्रैव लक्षणाधरणदानर्थक्यप्रसङ्गनिमित्तम् । अन्यथा मुख्यार्थोपपत्तेः ।

तेन विरोधात्सक्तुसाधनजहोमविधानं प्रकरणासंबन्धि गृह्यते । ननु सक्तूनामपीति होमवन्तः सक्तवोऽपि ज्योतिष्टोमयोपकृत्याऽर्धवन्तो भविष्यन्तीत्याह । सिद्धान्तवार्थो तु च्छलेन होमसाधनीभूतानामेवार्थवत्त्वमभ्युपगच्छति को वा श्रूयते नेति । सर्वत्रैव च ॥

द्रव्याणां वाक्यमंयुक्तक्रियानिर्वर्तनाद्विना ।
 न प्रयोजनमन्यन्पात्कवमावाद्यसंगतेः ॥

यथा होमः क्रियात्मकत्वात्किमित्यपेक्षमाणः प्रधानरूपभावेनेत्यमनुग्राहकत्वेन गृह्यते त्वं द्रव्यम् । न च तामादृष्टत्वात्, क्रियानिर्वर्तयत्वादपूर्वाणाम् ।

to strength of his said declaration, it had not be possible to assume
it (the Agent or the Saṁgraha)

ननु द्वितीया विभक्तिः प्रमाणम् । न हि द्वितीया विभक्तिर्होमस्य
सक्तत्वर्थतान्नापयति । न सक्तवः प्रयोजनवन्त इति भवेद्धोमः सक्तत्वर्थः,
होमसंबद्धाः सक्तवः स्युरिति । भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसंबद्धाः ।
न होमस्य सक्तत्वर्थता निष्प्रयोजनेषु सक्तुषु घटते । सक्तत्वर्थतावचनं तु
न पुरुषस्योपकारकं न क्रतोः । तदनर्थकमेव स्यात् । न च तद्वचना-
च्छक्यमन्यत्कल्पयितुम् । स एव द्वितीयान्तः सक्तूनां होमस्य च
संबन्धं करोति । संबन्धे च सति 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभि-
संबन्धे' इति भूतत्वाद्, गुणभावे च तृतीया । तेनोच्यते 'तृतीयायाः
स्थाने द्वितीयेति । तेन तदर्थत्वादोमार्थत्वात् सक्तूनां न प्राधान्यं
द्वितीयासंयोगेऽपि । एवं सत्यर्थवद्वचनम् । न चार्थवस्वे सत्यानर्थक्य-
मित्युच्यते । तस्य च पुरोडाशादेर्यागादिषु शेषभावः, तेन प्रयोजन-
वन्तः । तत्र संस्कारो नानर्थकः । न स दृष्टोपकारायेति चेत् । अह-
ष्टार्थो भविष्यति । अहष्टोऽपि संस्कारोऽस्तीत्यवगम्यते लोके, यथा

4 It is only the fact of declaration that is a matter per se

यत्रापि तावद्द्रव्यं साक्षात्कलाय चोच्यते यथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति
तत्राप्यन्यप्रयोजनक्रियाद्वारमन्तरेण नापूर्वं भविष्यति । किमुन यदा न कस्य चिदङ्ग-
त्वेन सक्तव श्रूयन्ते । न च किं चित्कल्पनाप्रमाणमस्ति । द्वितीयेति चेत् । न हीत्यु-
त्तरम् । द्वितीया हि सक्तूनां प्राधान्यं वदन्ती होमं तदर्थं कुर्यान्न सक्तुभ्योऽपूर्वमिति
प्रतिपत्तिम् । तेन द्वितीयाप्रसादाद्भवेद्धोमः सक्तत्वर्थः । कथं नाम होमव्याप्ताः सक्तवः
स्युरिति । नान्यभ्ये प्रयोजनायाश्रवणान् । ते चामी भवन्ति होमे कृते सक्तवो
होमसंबद्धा इति प्रागेव प्रयोजनलाभात्पर्यवसिता द्वितीया निष्प्रयोजनेष्वपि, होमं प्रति
प्राधान्यमात्रेण कर्मत्वनिद्धे । तत्र सिद्धे वाक्यार्थे पश्चात् पुरुषस्य क्रनोर्वोप्युज्यन्त
इति ज्ञात्वा तद्वचनाच्छक्यमन्यत्कल्पयितुमिति । तत्राऽऽह—न च
च तद्वचनाच्छक्यमन्यत्कल्पयितुमिति ।

प्राधान्याविवक्षितं न्याय्यम् । तत्रश्च तृतीयार्थसिद्धिरिति मत्वा महाभाष्यकारेणोक्तं
तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति । तेन वैषम्यं होमसंमार्गयोः, सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वेन
तदर्थत्वात्, पुरोडाशादेशान्यशेषभावेन वर्षशिकरणादिमन्कारार्थत्वात् । इदे च शास्त्रा-
र्थेऽवस्थिते दृष्टोपकारामावेऽप्यदृष्टकल्पना भविष्यति । लोकेऽप्यदृष्टार्थाः संस्कारा
आचाराद्भ्यन्ते यथा ग्रामान्तगटागतानां शान्त्यर्थमग्निद्वयव्यसतप्रभृतेः शिरस उपरि
भ्रामणं शुचिदेशप्रतिष्ठापनं च ।

प्राधान्यरादागतानां पुरुषाणां पर्यायिकरणेनादृष्ट उपकारः क्रियत इत्यु-
 च्यते । लोके च नानुपपत्तिः ।

(The ... of the ... of the ... of the ...)
 प्रयोजनं च वरुणप्रभासेषु श्रूयते शमीमद्यः सुचौ भवन्ति हिरण्यमद्यो
 वा इति । 'मरुतौ नानावृक्षसुखसंमार्गसाध्यपूर्वमिति नानावृक्षसुच
 उत्पादयितव्याः संमार्गार्यत्वेन यथा पूर्वपक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः,
 शमीमद्य एव हि हिरण्यमद्यो वा संपाद्व्याः । तथा यत्र षाणवन्तः परि-
 धयस्तत्रापि पालाशा उत्पादयितव्याः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते षाणवन्त
 एव संपाद्व्याः । अवभृथे च पूर्वपक्षे उत्पादयितव्योऽग्निः संमार्गाय,

न चास्यानुपपत्तिराचारप्रामाण्यात् । तेनादृष्टार्थानामपि तुल्यश्रुतित्वात्सिद्धो गुण-
 भावः । नन्वेवं सति सर्वत्रः प्रयोजनवत्ताकृतमेव द्रव्यप्राधान्यमिति न वक्तव्यं 'तुल्य-
 श्रुतित्वात्' इति, दर्शयितव्यं वा यत्र प्रयोजनवत्तानिरपेक्षं द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यं
 केवलतृतीयाकृतो वा गुणभाव इति । तदुच्यते । प्राधान्ये चावत् 'येन्द्रा गार्हप-
 त्यमुपतिष्ठत' इत्यत्र लिङ्गादिन्द्रार्थत्वावगतेर्गार्हपत्यकृतत्वाच्च तत्साधनकेन्द्रोपस्था-
 नप्रसङ्गे केवलद्वितीयाकृतमेव गार्हपत्यप्राधान्यम् ।

तथा 'सूक्तवाक्येन प्रस्तरम्' इत्युभयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषे केवलतृतीयाकृतमेव
 सूक्तवाक्यस्य प्रस्तरप्रहरणाद्भक्तवम् । तेन विभक्तिभिरैवाङ्गाङ्गिभायोऽभिधीयमाने निष्प्रयो-
 जनत्वमपवादो न तु प्रयोजनसदसद्भावेनाङ्गाङ्गित्वमिति विवेकः । प्रयोजनं त्वधिकर-
 णस्य न सम्यगनुमन्यन्ते । तथा हि—

सूक्तवाक्यानुवादेन शमीमद्यादिचोदितम् ।

ज्ञायतेऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वसिद्धान्तपक्षयोः ॥

प्रियङ्गवो ह्युत्पत्तिवाक्यत्वात्केवलप्रधानार्थत्वेन ज्ञायमाना युक्तं यदङ्गेषु न भवन्तीति ।
 शमीमद्यत्वादि तु सुगादिमात्रानुवादेन विधीयमानं 'सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्'
 इत्यनेन वाक्यसंयोगवलीयस्यत्प्रकरणगम्यप्रधानार्थत्वभावेनाङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते ।

न चात्र विशेषणं किं णिदुपात्तं येन प्रधानगतधुगादिमात्रप्रतीतिः स्यात्, सद्यपि
 योद्दिश्यमानविशेषणत्वात् विवक्ष्यते ।

तन्मात्पूर्वपक्षेऽपि यानि च प्रमाणसंबन्धीनि सुगादीनि यानि चाऽऽरादुपकारकसं-
 मार्गादिसंबन्धीनि तानि सर्वाणि शमीमद्यत्वादियुक्तानीत्युक्तो नानावृक्षसुखसंमार्गः ।
 स्यादेतत् । 'सुख्यार्थो वाऽङ्गस्यचोदितत्वात्' इति वैकृतविशेषाया केवलप्रधानार्थत्वा-
 नेहङ्गप्रधानार्थता भविष्यतीति । तदयुक्तम् ।

वाक्योपात्तप्रधानार्थसंबन्धो यत्र गम्यते ।

तत्रैतद्वक्ष्यते नात्र तादृशश्च प्रतीयते ॥

‘ यज्ञार्थवेणं चै काभ्या इष्टयस्ता उपाशु कर्तव्या ’ इति हि प्रधानरेव काभ्यशब्दोपात्तपाशुत्व संबध्यमानमङ्गस्याचोदितमिति वक्ष्यते, न चात्र तादृश प्रधानसयोग इति वपन्म्यम् । ननु चाऽऽतिदेशिकत्वात्प्राप्तावस्थेष्वङ्गेषु शमीमयीत्वाद्युपदिश्यमान प्रधानमात्रार्थं भवेत् । नार्हत्येव भवितुम् । एव हि स्थास्यति ।

बल्लोपकारसाक्षात्क्ष्मा प्रथम प्राकृतै सह ।

संबध्यन्ते समीपस्थ विकारा प्रोङ्ङय चोदितम् ॥

अवश्य चानेकार्थविध्यनुपपत्ते स्तुगादीन्यनुवदितव्यानि । तेन प्रत्यक्षोऽपि सन्नुपदेशोऽतिदेश तावत्प्रतीक्षते । तत्र यावत्ता कालेन प्रधानस्तुगादीनि प्राप्नुवन्ति तावत्तैवाङ्गस्तुगादीन्यपीत्यविशेष । किं च ॥

यदि प्रधानमात्रेण शमीमृषादिसमाति ।

प्राकृत्यन्तु प्रसज्यन्ते प्रयाजादिस्तुवन्तत ॥

य एव हि समार्गस्तुवा वर्जनोपायस्तेनैव प्रयाजादिस्तुवर्जनमपि प्राप्नोति, न चैतद्विद्विद्युक्त्यभावात् । यद्यपि च किं चित्प्रधानमात्रसंबन्धकारणं भवत्तथाऽपि सौमिरुवेदिदक्षिणान्यायेन प्रसङ्गसिद्धेर्न प्राकृतजान्त्युपसग्रहो युज्यते । किं च—

परिध्यादेश्च कार्येण स्वरूपमुपलसितम् ।

अतत्कार्यस्य समार्गं परिधेर्न कृतो भवेत् ॥

परिधिरित्यग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते । तथा होमाद्यर्था जुह्वादयस्तत्र समार्गस्य ‘अर्थाभिधानैर्कर्म च’ इत्यप्रयोजकत्वमपि शक्यं वक्तुम् । ततश्च नाणवत्परिधिश्चक्रे यदि तावदपरिहितानेव पलाशार्दांस मासि, अपरिधय एव समृष्टा भवेयु । अप तानपि परिदधीत, तत कृते परिधाने प्राङ्गनार्थता न म्यात् । न च तुल्यार्थानां समुच्चयो दृष्ट । तस्मान्न परिध्यन्तरमृषादनीयम् । अवभृथस्य त्वपूर्वत्व द्यावदुक्तमात्रपर्यवसायिन साङ्गस्य चाप्सु चोदितस्य वेन समार्गोऽग्निर्वा प्राप्नोति येनोत्पायेत । तस्मादप्रयोजनान्येतानि ।

तस्योदाहरण त्वेकं सत्यम् । तत्र हि ‘श्रीस तु सवनीयानाम्’ इति सिद्धान्तात्पुरोडाशमात्रेणासक यमान तरसमयत्वमसवनीयत्वान्न पर्याग्निररणपुरोडाशेन संबध्यते । न हि सवनीयाङ्गे सवनीयशब्दप्रयोग । सवनमन्त्रविषयत्वान् । सवनीयाङ्गस्य चासवनार्थत्वार्थत्वात्तत्रापि तु व्रीहिस्यत्व दुर्लभम् । ‘व्रीहिसिधियेनेत’ इति प्रधानपुरो-

सिद्धान्ते चाऽऽपः संमार्जनीयाः । तथा पदत्रिंशत्संवत्सरे तरसमयाः
 पुरोडाशाः सवनीया इति श्रूयते । तथापि पिष्टमयः पुरोडाश उत्पादयित-
 व्यः पर्याग्निकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते मांसमया एव पर्याग्निकर्तव्या
 इति ॥ १२ ॥

[५] स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवता-

भिधानत्वात् ॥ १३ ॥ पू०

प्रवृत्तं शंसति, निष्क्रेतव्यं शंसति, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते
 इति गुणवचनं स्ववचनं शसनं च । यथा इन्द्रस्य तु बीर्याणि प्रवोचम् ।

अत्रागतं न संस्कारोऽस्ति । अत्रागतं न संस्कारोऽस्ति । अत्रागतं न संस्कारोऽस्ति ।

दाशमाश्रेण तेषां संबन्धात् । एवं तर्ह्यनियतद्रव्यकता पर्याग्निकरणपुरोडाशास्येति प्रयो-
 जनम् । तदप्ययुक्तम् । तथा सति कांस्यभोजिन्यायेन तरसमयपर्याग्निकरणेनैव शास्त्रार्थो-
 पपत्तेः सिद्धान्तार्थसत्त्वकर्मप्रसङ्गः । तस्मात्कथं चित्प्रकृतौ श्रीहियवपुरोडाशग्रहणा-
 त्त्साधनत्वं शास्त्रकृतत्वात्प्राप्नोतीति वक्तव्यम् ।

तथापि स्वेकहृत्थनीन्यायेनाप्रयोजनत्वात् तदभावे लोपप्रसङ्गः । तेनैतदेव प्रयोजन-
 मित्याश्रयणीयम् । अनियतद्रव्यकत्वं वा । न चात्र कांस्यभोजिन्यायः संभवति ।
 मांसेन पुरोडाशाश्वानभिन्त्यकेः । सवनीयपुरोडाशे कथमिति चेत् । नैवं तत्र पुरो-
 डाशात्वमिष्टं, वचनादपुरोडाशात्मकमेव मांसं पुरोडाशस्य स्थाने विधायिते
 यथा घानादानाम् । न हि कथं चिदपि मासेन घानादयो भवन्ति । अन्यश्च प्रैयङ्गवन्त्या-
 येन प्रधानमात्रे मासेन पुरोडाशो निर्वातः । पर्याग्निकरणं तु पुरोडाशासाधनकमेव ।
 सत्त्वनियतद्रव्यको वा कथं चित्त्वा प्रकृतिदर्शनेन श्रीहियवद्रव्यक इति स्थितम् । एतानि
 च प्रयोजनानि लुक्संमार्गस्य प्रकृतौ बहुसाधनत्वात्कपिष्ठलन्यायेन वित्तस्य शास्त्रीय-
 त्वात्प्राग्विद्वत्पि पशुचातुर्मास्येषु तिस्र एव संपार्ष्टव्याः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सर्वाः,
 संस्कारस्य प्रतिप्रधानावर्तित्वात् ।

तथा पशुन्यायेन विवाहितैकसंख्यत्वादेक एव संपार्ष्टव्यः परिधिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते
 तु सर्वे । यत्र न परिविविष्टाद्विस्तत्र विशेषः । एवमेकपुरोडाशे पर्याग्निकरणं सर्वपुरो-
 डाशे च वक्तव्यम् । तथाऽपि 'विशये लौकिकः स्योत्' इत्येवम् 'अग्निमुपनिषाय

१ अ० ४० (१-२-२६) । १ अर्थे चात्र न्यायः । शुद्धनियत चात्रमोक्षे शिष्यस्तु नियत-
 कांस्यपत्रमांसी गुरुच्छिष्टमांसी च, तयोरेकपात्रमोक्षे प्रथमे लुगन्निध्यानुसारेण प्रधानमनस्यापि
 गुरोः कांस्यपत्रमांसेनैव न्याय्यनियतोपाय इति । २ (अ० ४ पा० १ अ० ५) अत्रयन्यायेनेत्यर्थः ।
 ४ (अ० ७ पा० १ अ० १२ मू० ३०) ।

इति । यदेतद् गुणवचनं श्रूयते, किमेतद् गुणभूतं देवतां प्रति, उत
मर्धानिमिति । तत्रोच्यते । स्तुतशस्त्रे संस्कारकर्मणी इति । कुतः ।

देवताभिधानत्वात् । गुणवचने निर्वर्त्यमाने गुणिनी देवता संकी-
र्यते, नान्यथा तद्गुणवचनं भवति । तत्र प्रत्यक्षं देवताभिधानं गम्यते,
देवताप्रकाशेन च प्रत्यक्ष उपकारो यागसिद्धिः । तस्मात् संस्कारकर्मणी
याज्यावत् । यथा याज्यामन्वाह, पुरोऽनुवाक्यामन्वाह इति स्तुतिवचनं
देवताप्रकाशनेनार्थवत् तद्वदेतदपीति ॥ १३ ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूः

तत्त्वात् ॥ १४ ॥ सि० ॥

यदि संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, अर्थेनापकृष्येत देवतानाम्प्रथो-
दनार्थस्य गुणभूतत्वाद् देवतार्थस्य गुणभूतो मन्त्र इति तदभिधानभावे
यत्र प्रधानं तत्र नीयेत । तत्र अर्थसंनिधी उपरुद्ध्ययाताम् । तस्मादेव

स्तुतने' इतिवह्यौकिताग्निसंमार्गाकरणं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु तस्याप्रयोजनत्वेनासंस्का-
र्यत्वात्सर्वेषामाहवनीयादीनामिति विशेषः ॥ १२ ॥

(॥ इति संमार्गाविकरणम् ॥ ४ ॥)

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते इत्यस्यापवादत्वेन स्तोत्रशस्त्रोपन्यासः । स्तुतिरेव स्तोत्रं,
शस्त्रमपि सेवाप्रगीतमन्त्रसाध्या, गुणगुणिसंबंधकीर्तनं च स्तुतिः शिष्यते । सा च प्रथमं
गुणगुणिभ्यां निर्वर्त्यते । तदभावे शब्दोच्चारणमात्रस्य स्तुतिव्याप्यदेशान् । तत्र गुणानां
तावदकर्माङ्गनया निष्प्रयोजनत्वादेरान्तेन स्तुत्यर्थता । तन्निर्वर्तिता तु स्तुतिः किं स्तुत्यस्य
स्मारकत्वेन शेषीभवत्युत स्वप्राधान्येनादृष्टार्था भवतीति । किं प्राप्तम् ॥

दृष्टेन क्रतुसिद्धयर्था साधयन्ति यतः स्मृतिम् ।

स्तोत्रशस्त्राणि तेन स्युः संस्कारा देवताः प्रति ॥ १३ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन दूषणं तावदुच्यते । तथा हि—

यद्यथाविद्यमानार्थो मन्त्रः स्तोत्रं प्रयुज्यते ।

तस्यार्थेनापहृष्टत्वात्प्राप्तवाचः प्रसज्यते ॥

या यदेवतानामसंयुक्ता स्तुतिचोदना भावनेनि यावन्, चोद्यमानत्वान्, सा तदर्थ-
परत्वात्तस्मिन्नसि न स्वार्थं करोतीति तद्वशेनेन्द्रास्तुतिर्माहेन्द्रग्रहयनिमनि, विमुक्त्यर्थ
पदेन्द्रमन्त्र गच्छेत् । ततश्च क्रममनिधिवाचः । क्रमश्चात्र यथासंख्येनोत्तरामु पाठः ।

दृष्टः पक्ष इति पर्युदासितव्यः । कतमः पुनरसौ मन्त्रः, अभि त्वा धृते-
 ५३ त्येन्द्रः प्रेगाथो माहेन्द्रस्य ग्रहयज्ञेः संनिधावाप्नातो, यन्नेन्द्रस्तप्रापक-
 प्येत ॥ १४ ॥ *but here to be taken away to show samapada when Indra*
महेन्द्रः नृत्तः के च दृष्टः

वशावद्वाऽगुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

न पर्युदासिष्याम इमं पक्षं, संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, देवताभि-
 धानत्वादेव । यत्कर्तुं, प्रगाथस्योत्कर्ष इति तत्र । इन्द्रशब्देन माहेन्द्रोऽ-
 भिघोषयिष्यते, स एवेन्द्रो महत्त्वेन गुणेन माहेन्द्र इत्युच्यते । पक्षसं-
 हीन्द्रशब्दं देवतावचनमुपलभामहे, महत्त्ववचनं च महच्छब्दम् । यथा,
 राजा महाराजः, ब्राह्मणो महाब्राह्मण इति । *(Brahman)* वशावत् ।
 यथा, सा री एषा-सवेदेवत्या वदजा यज्ञा, वायव्यामालभेतेत्य-
 जावशाशब्देन चोदिते कर्मणि पञ्चागशब्देन निगमा भवन्ति तद्वत् सगुणे-
 चोदिते निर्युगेनाभिधानं भविष्यति । तेन न भविष्यत्युत्कर्ष इति ॥ १५ ॥
but not to be taken away (as it is)
 न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥
 नैतदेवम् । इन्द्रोऽस्य ग्रहस्य देवतेति तद्धितसंयोगेन चिन्नायेति ।

संनिधित्तु रपंतरोदनयोपस्थानं प्रकरणपरामर्शो वा ॥ १४ ॥

नायं दोषः । किं कारणम्—

तत्र मन्त्रोऽप्युच्येत यत्र सोऽर्थान्तरं जनेत् ।

अभिवक्त्योऽर्थवत्त्वन्तु साम्याद्दिन्द्रमहेन्द्रयोः ॥

य एव हि अभिवर्तीभिरेन्द्रः मूयते स एव माहेन्द्रमहेणोऽयते तत्र सत्येवार्थे
 किमित्यपकर्षः स्यात् । न च थावत्कर्माङ्गमूतेऽर्थे विद्यते तत्सर्वं मन्त्रेणाभिधातव्यं,
 न्यूनमादिकं वाऽसौ यदभिधातुं समर्थतदभिधत्ते । तेन निर्युगेन्द्रप्रकाशनं गुमस्यात्तत्र-
 स्वात्प्रकाशणलभ्यत्वाद्वा निर्युणद्वयप्रकाशनपदेव । न च शब्दमार्थं देपेनेति नपमदृशम-
 थोरभिधास्यते । तत्र च य एव माहेन्द्रवाब्देनार्थोद्घोदितः स एवेन्द्रशब्देनोच्यत इत्यर्थान्ता-
 रत्त्ववचनानुपस्थानाभावात् । तस्मादुत्कर्षोपलम्भाभावात्संस्कारकर्मत्वमेव युक्तमिति ॥ १५ ॥

वैतदास्ति निर्युगेन्द्राभिधानाद्दुत्कर्ष इति । प्रसज्यत एवोत्कर्षः । कुतः—

१ प्रगाथ इति—अनेन च, वादं पुनरारभत इति वचनावपगतस्य, आकाशकं चतुर्धादेवता
 तस्या अनुपस्थानेन च हृद्वि-प्रेक्षाकार्थं गतिरिति तदस्यकारणेन मह द्वितीयानुपस्थानं चतुर्धादेवता
 नस्य माहेन्द्रमहेर्द्विधातव्यत्वं तद्वद्व्यापकत्वात्तन्निधिवाच्यं सूचितं । अन्वयात् अन्वयार्थानुप-
 स्थानेनास्ति द्विधनानुपस्थानेति भावः ।

न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य तद्धितसंयोग उपपद्यते । तद्धितसंयोगा-

पेक्षस्य वा महत्त्वसंबन्धात् समासपालपना । *nor wd. at the possible to be
from the use of the former of the two words, as the compound by inserting it
the normal affix (the use of the former of the two) is not taken along with*

यद्यभेदः प्रमाणेन भवेदिन्द्रमहेन्द्रयोः । *the normal affix, it bears the
invariant form etc., the so
regards to gender & quality*

यद्यवयवव्युत्पत्त्या महाश्यासाविन्द्रश्चेत्येवं महेन्द्रशब्दमन्वावसाणैस्तद्धितानुगमः
क्रेयेत, तत इन्द्र एव गुणमात्रविशिष्टोऽस्य प्रहरस्य देवतेति गम्येत । न वैवमस्ति ।
।मुद्रामप्रसिद्धिबन्दीयस्त्वेनेन्द्रव्यतिरिक्तरुदिशब्दाभिवेद्यमहेन्द्रप्रतीतेः । तथा हि—

व्युत्पाद्यते महेन्द्रश्चेद्वाक्यभेदादि दृष्यति ।

अव्युत्पत्तौ महेन्द्रार्थः स्फुटं वस्तुन्तरं भवेत् ॥

न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्येति अवयवव्युत्पात्तिं निराकरोति । कथम्—

वृत्तिद्वयेऽपि सामर्थ्यं सम्यते हि विशेषणम् ।

व्युत्पत्त्याश्रयणे नैतदुभयत्रापि दुर्लभम् ॥

‘संमर्षः षडविधिः’ । ‘संमर्षान्ना प्रथमाद्वा’ इति च समासताद्धितवृत्त्योर्वि-
शेषणम् । अतस्तदभावे नैक्याऽपि भवितव्यम् । यदि युगपत्समासताद्धितावन्वाख्या-
येने ततो नैकत्रापि सामर्थ्यं लभ्यते । कुत —

तद्धितेन हासंबन्धो महत्त्वेऽपेक्षिते भवेत् ।

तन्मिन्नपेक्षमाणे च न महत्त्वेन संगतिः ॥

एकार्थमावच्छेदं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यमुभयथाऽपि सापेक्षस्य नावकल्पते ।
यम्—

अन्वयव्यवधानपेक्षत्वे हान्येनैकार्थतेष्वने ।

सापेक्षत्वव्यवधानविसिद्धौ नैक्यर्थं प्रतिपद्यते ॥

अविसिध्यमाणौ हि द्वयवयवैकत्र लोलीभाव प्रतिपद्येयाताम् । न च विसिध्यमाणौ,
।नानात्वे बुद्धिकासृज्यात् । यो ह्यवयवाम्यामेकश्रोपसहताम्यामुभयविशिष्ट एकोऽर्थः प्रति-
।पाद्यते सोऽपि निरपेक्षाम्यामेव । सापेक्षत्वे संशयरूपेणैकत्रानुपसंहारात् । एवं तावदे-
।कार्थ्यलक्षणसामर्थ्याभावः ।

न च तद्धितार्थे वृत्तस्य महत्त्वसंबन्धः । न च समासात् वृत्तस्य तद्धितसंबन्धः । न चास्मिन्नेव प्रयोगे समासार्थे वृत्तिरिष्यते, एतस्मिन्नेव तद्धितार्थे । न चायमिन्द्रशब्दोऽविहितवत् स्वार्थे तद्धितार्थेन संबन्धेत् विहितवत् परार्थे महत्त्वेन संबन्धमनुयेत् । विष्णुश्चायमन्योऽर्थो महेन्द्रो भवति । महानिन्द्रो भवतीति महेन्द्रः । अन्यश्चेन्द्रो हविषो देवता भवतीति सकृदुच्चारणे च नांमयं शक्येत । तस्मात्तेन्द्रो देवता, महत्त्वविशिष्टः । महेन्द्रशब्दात् तद्धित उरुपद्यः । तस्मात्तत्प्रातिपदिकमर्थवदिति गम्यते, न स्ववयवसंबन्धेन । तस्यादेवतान्तरमिन्द्रान्महेन्द्रः । तेनैन्द्रस्य प्रगाथस्योत्कर्षः प्राप्नोति । अतः पर्युदासैतद्य एष पक्षः ।

यदप्युच्यते, इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालं महेन्द्रत्वं दर्शयति, महान् वाऽयमभूद् यो वृत्रमवधीत् इति । तथा वेदस्यादियत्तादौपः प्रसज्येत । अतोऽप्य इन्द्रो महेन्द्रात् ॥ १६ ॥

व्यपदेशभेदाच्च ॥ १७ ॥

4. In the term महेन्द्र the nominal affix is added to the term इन्द्र; from the other we follow the same rule and get here a distinct derivation. The term of the term as a compound whole, & of course the whole and part of it.

क्रमेणाऽऽख्यायमाने तु वाक्यभेदोऽसकृच्छ्रुतः । तस्मात्तस्मात्समासमुच्चार्य पुनः शब्दद्वयं भवेत् ॥

एतदेवामिषेत्याऽऽह—न च तद्धितार्थे वृत्तस्येत्यादि ।

तद्धितार्थे च वृत्तस्य वृद्धिः स्यादुत्तरे पदे ।

महत्त्वं द्रव्यसंबन्धि नोपसर्जनसंगति ॥

महेन्द्र इति हि स्यान्न चेन्द्रविशेषणं महत्त्वम् । न ह्युपसर्जनमभिभूतस्वार्थवृत्ति विशेषणान्तरेः संयुज्यते । न च समासार्थे वृत्तस्येति वाक्यभेदमाशङ्क्यते । तेन क्रमवृत्तिरपि नास्तीति प्रतिपाद्य पुनर्युगपद्वृत्तिमेव दोषान्तरामिधिरस्योपन्यस्यति । ऐक्यशब्दश्च परार्थवत् । इत्यनेन न्यायेनेन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितार्थी प्रति वैकल्प्यनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गः । विध्यनेकव्यापारत्पदश्चापरो वाक्यभेदः । तथा हि—

महत्त्वस्येन्द्रसंबन्धं तस्य च द्रव्यसंगतिम् ।

विद्वेषः प्रत्ययो वाक्यं भिन्नात्पुनरपि श्रुतेः ॥

तस्मात्तेन्द्रो देवता महत्त्वविशष्टः । किं तद्व्यवसंबन्धनिरपेक्षाद्दशान्दात्ताद्धितोत्पत्तिः । अतश्च सिद्धं देवतान्तरत्वम् । न च वृत्रवधोत्तरकालं महत्त्वाभिधानेनेन्द्रस्यैव महेन्द्रत्वं भवेत् । वेदस्याऽऽदिमत्त्वप्रसङ्गात् । अतो नित्यरूढस्यैव स्तुतिमात्रार्थमेतत् ॥ १६ ॥

व्यपदेशभेदश्च भवति । बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविः, इति बहु-
दुग्धि महेंद्राय देवेभ्यो हविरिति । अतोऽपि देवतान्तरम्, एकदेव-
तात्वे मन्त्रविकल्पः स्यात् ॥ १७ ॥

व्यपदेशभेदाच्च भेद । एव च मन्त्रयोर्ध्वम्या भविष्यति । इतरथा विकल्पे पक्षे
बाध स्यात् । अस्ति चार्थभेदे मन्त्रभेदस्यादृष्टार्थता प्रसज्येत ।

तस्माद्यथैव सूर्योदेरिन्द्रादत्यन्तमिन्नता ।

महेंद्रम्य तयैवेति प्रगाथापनयो भवेत् ॥

एव व्याख्यायमाने तु रूढित्वे तद्धिते सति ।

अग्नीषोमादय सर्वे रूढित्वाच्च द्विदेवता ॥

यथैव हीन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितावपेक्षमाणस्य युगपत्क्रमेण वा वृत्तिर्न सम्भवत्येव
मेव सोमम्याग्निमपेक्षमाणस्य न तद्धितसम्बन्धस्तदपेक्षस्य वा नाग्निना सह समास ।
तथा ऋमृत्तां पुनरच्चारणे वाक्यभेदान्नान्यतरत्र वृत्तस्यान्यतरेण वृत्ति, सोमपदस्य
वैरूप्य, प्रत्ययस्यानेकार्थवृत्तिरिति दोषाणा साम्येनारूढित्वप्रसङ्गात्समासतद्धिदेवत्वत्वयव
हारोच्छेदः स्यात् ।

न चेपा रूढित्वं शक्यं वदितुं, सर्वत्र शास्त्रे द्विदेवत्वत्वाम्युपगमात् । तथा चतु-
र्धाकरणेन्द्रैर्पातपूर्वप्रपिष्टमागविचारेषु सापेक्षान्निदेवत्यादीनामैन्द्राग्नीषोमीयादीनामाग्नेया-
दिशब्दं वेदव्याख्यान्निदेवताकरसामर्थ्यादप्रहणमिति वक्ष्यति । रूढित्वे हि कस्य
कापेक्षा भवेत् ।

तथा द्विदेवतत्वसामान्येनैन्द्रापोष्पादीनामग्नीषोमीयैन्द्राग्निप्रकृतिकत्व वक्ष्यते । तथा
'मेघपतिम्या मेघम्' इत्यत्र 'देवता तु तदाशीष्वात्' इत्यर्थद्वयमाश्रयिष्यते । तथा
मनोताधिकरणे वक्ष्यति सत्यमग्नीषोमी देवताप्रकृतौ तावन्निश्च सोमश्च तत्राग्निर-
देवता न त्वसमचेत इति । तथा देवताद्वन्द्वाश्रयाणि अग्नेरीत्वपत्वादीनि स्मर्थमाणानि
न शक्यानि बाधितुम् ।

यदि च व्याकरणमेवमादावप्रमाणं तर्हि देवतातद्धितम्मरणाप्रामाण्यादग्नीषोमादीनां
देवतात्वमपि न स्यात् । अथ तत्प्रतीतिरभ्युपगम्येन सा तुल्याऽर्थद्वयप्रतीतावपीति
रूढित्वामाव । एतेनाश्रयर्णादिवद्व्यरहितसमासान्वाख्यानैः स्वरसम्भारप्रासिद्धार्थ

१ (अ० ३ पा० १ अ० १५) । २ (अ० ३ पा० २ अ० १८) । ३ (अ० ३ पा० ३
अ० १५) एवधिकरणवित्यर्थ । ४ (अ० ८ पा० १ अ० ७) अत्रेति शेष । ५ (अ० ९ पा०
३ अ० १२ सू० ३५) । ६ (अ० १० पा० ४ अ० २२ सू० ४२) अत्र भाष्यकार इति शेष ।
७ इदमे सोमवदणयो, अत्ररुत्स्वोमामा इति सूत्राभ्या इति शेष ।

मशीपोमीयादिद्वंद्वस्मरणप्रामाण्यपरत्वनं प्रत्युक्तम् । तथा हि—

यप्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमाप्रार्थो तत्र न्याकरणस्मृतिः ॥

महादिन्द्रशब्दयोस्तावदवश्यं पृथगर्थभिधानशक्तिः कल्पयितव्या । तयोश्च गुणगुण्य, मिश्रयित्वा द्विशेषणविशेष्यात्मकत्वमवधारितम् । तत्र यावदेव संहतानुच्चारितौ तावदेव पूर्वानुभूतार्थसंबन्धितया विशिष्टार्थप्रत्ययो जायते । न चास्य निवर्तकं किञ्चिदस्ति । न च समुदायस्यापूर्वशक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणं विद्यते । उक्त्यात्मिका च समुदायप्रसिद्धिरव्यवप्रसिद्धिर्वाचते । न चावयवार्थरहितार्थान्तरप्रयोगं विस्पष्टमन्वयेण तदात्मलामः । किं च—

एकरतावदातिहेतोरिन्द्रोऽस्तीत्यशक्यम् ।

महेन्द्रस्तपपरः कल्प्यः पुनः क्लेशान्तरेर्भवेत् ॥

प्रत्यक्षेऽपि तावदर्थेऽनेकशब्दशक्तेः कल्पना निष्प्रमाणिक्य, किमुत यप्रार्थसंज्ञा-
द्योऽपि कल्पनीयः । तद्विहेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्येन्द्रशब्ददृष्टोऽपि कल्प्यते, तत्र
यदिपुनर्महेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तिर्भवेत्ततोऽर्थान्तरं महेन्द्रो नाम कल्प्येत । यदा
तु पूर्वकल्पिताभ्यामेव महादिन्द्रपदशक्तिभ्यां प्रयोगः सिध्यति, स एव चार्थः किं निद्वि-
शिष्टः प्रत्यभिज्ञायते, कस्तदाऽर्थान्तरं कल्पयितुं शक्यति । तस्मादिन्द्र एव महत्त्व-
विशिष्टो महेन्द्रो नान्य इति सिद्धम् । न च समाप्तं कृत्वा तद्धितं क्रियमाणे कस्य
चिदसामर्थ्यं समासवेलायां तद्धितवेलायां चापेक्षणीयार्थान्तरानुपादानात् । न च द्विरुच्चा-
रणनिमित्तवाक्यभेदप्रसक्तिः । सकृदुच्चारितैकपदोपात्तानेकार्थक्यपनात् । घृत्तिद्वयात्मकं हि
माहेन्द्रपदम् । एकैक्यं च वृत्तिवार्तिकार्थं वर्तते । तत्र यथोर्वान्ययोर्यौमाहेन्द्रपदनोपात्तो
सौ ताभ्यां निर्भिद्य कल्प्येते । यथात्रासकृदुच्चारणं दृश्यते न, तद्वेदवचनस्यैव । न हि
कदा चिद्व्येवैरूपो वेदोऽस्ति महाश्वासाविन्द्रश्च महेन्द्रो देवता अस्तेति माहेन्द्रः । न
चैतदेवं वैदिकं पदमेवं विभज्यते । विभागस्य पौरुषेयत्वेन वैदिकत्वापत्तेः । किं तु—

वेदे स्वरूपतः शब्दो माहेन्द्रादिरवस्तिपतः ।

तस्यार्थः सकलो वाच्यैः पौरुषेयैर्निरूप्यते ॥

विचित्रशक्तीनि हि यदानि एकत्रैकपदार्थप्रतीतेः ।

तथैवामर्थकपनं कदाचित्पदेनैवान्येन क्रियते कदाचिद्वाक्येन, तेनाप्येकेनानेकेन वा
द्विपदेन बहुपदेन वेति वैचित्र्यम् । तद्यथा कः पिकः कोकिलः, क औपगव उपगोर-
पत्यम् । उपगुना वा स्वकान्तायामुत्पादितः । तथा पचतीत्युक्ते पाकं परगायिकलमेकः
कर्ता पत्रापरिभूतं वर्तमानकाले निर्वर्तयतीति कल्प्यते । न चैवं कथयतां वाक्यभेदः प्रस-
ज्यते । न वाऽशब्दार्थत्वमध्यवसिगते । एवमेव यदि माहेन्द्रपदोपात्तोऽर्थः तदसृष्टशब्दरेव

शब्दशक्तिविद्धि पुरपै स्ववाक्येनैकेनानेकेन वा कथ्यते कस्तत्र वाक्यभेद, शतकृत्वो-
ऽपि हि स्ववाक्यमुच्चार्यमाण न वेद दूषयति । न च तदीयोऽर्थं कथ्यमान पौरुषेयत्व
मजते, अवश्य चानेकोऽर्थं पुरपै कथ्यमान क्रमेण कथयित य, सोऽपि च प्रकृति
प्रत्ययपौर्वापर्येणेत्येव कथ्यते महाश्वासाविन्द्रश्चेत्यादि । न चैव सापेक्षत्वम् । 'अथर्षा
भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास' इति यद्यपीन्द्रशब्दस्ताद्धितापेक्षस्तथाऽपि महत्त्व
प्रति प्राधान्याल्लभते समासम् । अतश्च युगपदपेक्षायामविरोधस्तथाऽपि तु वृत्ति नमे
णैव । कुत —

सापेक्षोऽपि महत्त्वेन प्रधानत्वात्समस्यते ।

तदपेक्षो गुणत्वात्तु तद्धितेनैव वर्तते ॥

तेन यत्रैव प्रधान सापेक्ष तत्रैतयैव तावद्वृत्त्या भवितव्यमिति समास एव प्रथम
भवति । यदि वा कृत्वा समास तन्त्रेण वृत्तिरिष्येत, तत शुद्ध इन्द्रस्ताद्धितसबन्धी शुद्धश्च
समासभागिति निर्गुणस्यैवेन्द्रस्य देवतात्वापत्तेर्गुणानर्थक्यप्रसङ्ग ।

न चेन्द्रमहत्त्वयोर्युगपत्ताद्धितार्थे निपतितयोररूपैकहायन्यादिवत्परस्परनियमो लभ्यते ।
न ह्यक्रियाया युगपत्सनिपातो नापि विशेषणवशीकारसामर्थ्यम् । सत्यपि च द्वन्द्वदेव
तापत्ति । अकृतसमासयोश्च महादिन्द्रशब्दयोरनेकत्वाद्विवक्षितैकसक्यप्रातिपदिकनिमि-
त्ततद्धितसबन्धाभावप्रसङ्ग । किं च—

सुबैतौ यदि वैतौ ते, न प्रातिपदिक तत ।

अमुनत्त्ववल्छौ वा समासाशो न लभ्यते ॥

तस्मान्न युगपद्वृत्तिरिति क्रमवृत्त्या समासार्थस्यैव देवतात्वम् । अतश्चेन्द्र एव गुण-
सयुक्तो महेन्द्रो नार्थान्तरमिति पूर्वपक्ष एव शोभन इत्यन्यदुत्तर वाच्यम् । तदुच्यते—

धृत्या हि देवता यागे समवैति न रूपत ।

तन्मान्माहेन्द्रशब्दोवत्या महेन्द्रो देवतेष्यते ॥

यद्यप्यभिज्ञोऽर्थस्तथापि 'विधिशैब्दस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात्तेन चोदना' इति महेन्द्र
शब्देनैवोच्यमानम्यास्मिन् ग्रहयागे देवतात्व नावधा । तत्र सकल्पयथिणापि बृहादिन्द्रा
दिशब्देनोच्यमानस्य देवतात्व न भवति त्रिभुत न्यूनैवेन्द्रशब्देन । तथा हि—

अर्थोऽपि यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदित ।

मनागपि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥

१ म० भा० (२—१—१) । २ श्लोकस्यायमर्थः । भुवनत्वे महादिन्द्रशब्दयो, 'अप्रत्यय
प्रातिपदिक' इत्यनेनाप्रातिपदिकतया तद्धितवृत्त्ययोगादसुब-तत्वे च समासायागाद्वृत्तिद्वययोग्य
यवादिनस्त युगपन्मुबन्तत्वात्सुबन्तत्वविरोध इति । ३ (अ० १० पा० ८ अ० १३ सू० २३)

देवतात्वस्य प्रत्यक्षाद्यनवगम्यत्वाच्चोदनैर्वैकं प्रमाणं सा च यं यादृशं यत्र यादृशे चार्थे विद्धानि, स यदि तथैवानुष्ठानेऽपि संपाद्येत, ततस्तत्प्रमितोऽयमित्यवसीयते ।

किंचिदपि चेदिहान्यथा जातं निवृत्तन्यापारायां चोदनाया प्रमाणान्तरं मृष्यं न च तदस्तीत्यप्रमाणाता यथा वदथति । ' स एवाग्निरेष्टाकपालस्य देवता नाऽऽज्यस्य ' इति । तेन व्यवस्थावशाद्यथैवेन्द्रे चोदितेऽग्नेर्देवतात्वं न भवति, सोमस्य च चोदिते न पुरोडाशस्य, अभिषुतस्य च न छतायाः, शुद्धे च न समुणस्य, तथैव गुणवति चोदिते न निर्गुणस्य । कुतः—

देवता हि विधेयत्वाद्विवक्षितगुणेष्यते ।

लक्षणत्वे तु तस्याः स्यादविवक्षा गुणादिषु ॥

यदि हि तद्धितसंमन्थे देवतोद्दिश्यमाना स्यात्ततोऽस्या गुणाविवक्षा भवेत् । इयं पुनरविधीयमाना देवतात्वमेव न प्रतिपद्यत इत्यवश्योपादातव्या । ततश्च विवक्षितगुणत्वात्तदप्राये न कथं चिद्देवतेति गम्यते । यथा शुरुवासा भोजयितव्यो ' लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति ' ' दण्डी प्रैपानन्वाह ' इति विशेषणरहितानामकर्माङ्गत्वम् । यदा तेऽप्युद्दिश्यन्ते योऽयं शुरुवासास्तमानयेत्यादौ तदा विनाऽपि विशेषणेनाऽऽनीयन्ते । तद्विह यद्यपि सावहेवतारूपेणोपकुर्यात्तथाऽपि न गुणरहिताऽऽश्रीयेत, किमुत यदाऽभिधानोपकारिणी विधिगतव्यातिरेकामिबानामिहिता नैव प्रत्यभिज्ञायते सैवेयं देवतेति ।

समासेन च विधीयमानायां नानेकार्यविधितोषप्रसक्तिः । तत्र माहेन्द्रग्रहगता न कथं चिदिन्द्रशब्देनोच्यते ।

या तु तेनोच्यते सा तत्र नैव देवतेत्यनर्थकमेवास्याः प्रकाशनम् । अतश्च 'न श्रुतिसम्बाधित्वात्' इत्ययमपि सूत्रार्थो भवति श्रुतिसमवेतं देवतात्वं भविष्यति तदधीनज्ञानमित्यर्थः । तच्च तद्धितसंवादे सति ज्ञायते । तस्मादस्ति देवताभेद इति । कथं त्वस्मिन् पक्षे भाष्यगमनिका । तदविधीयते ।

पूर्वपक्षवादी तावदनुत्कर्षं प्रमाथस्य वदति, यच्च माहेन्द्राद्यग्रहादिन्द्राभिधानसमर्थमन्त्रानुत्कर्षं वदति तेनाकर्माङ्गमूर्तार्थप्रकाशनवैयर्थ्यादिन्द्र एवाव शुद्धो देवताभूतः प्रकाश्यत इत्यभ्युपगतं भवति ।

तस्य च देवतात्वं नाम्युपगममात्रेण सिध्यति, नापि प्रमाणान्तरेणेति य एतद्ग्रहोत्पात्तिवाक्ये देवताभिधानशक्तिगन्तव्यतः श्रूयते ' माहेन्द्रं मृह्णाति ' इति तत्संयोगाद्विज्ञायते । स च यदि समासाजिष्कृष्य केवलादिन्द्रशब्दादुत्पाद्यते, ततो मन्त्राभिधेयसदृशं देवतात्वमुक्तं भवति ।

सिद्धयच्छेतमर्थं पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रेतं मन्वानो निष्कृष्य ब्रवीति इन्द्रोऽस्य देव-

ता—इति तद्धितसंयोगेन ज्ञायते, न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्याकृते समासे शुद्ध-
स्योपसर्जनभूतस्य तद्धितसंयोगः, तद्धितसंयोगापेक्षस्य वेति—सत्यपि सापेक्षप्रधान-
समासे प्रातिपदिकावस्थाया तद्धितापेक्षा, न च तदानीमसुबन्तत्वात्समासोपपत्तिः । तेन
यत्रैव पृथग्भूतं सुबन्तं संबन्धाहेमेष पदान्तरमपेक्षते यथा राजपुरुषः शोभन इति, तद्धि-
पयमेवैत्, 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास' इति द्रष्टव्यम् ।

अकृते च समासे तद्धितापेक्षायां वाक्यात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपेतं स्यात् । शुद्धस्य
वा तद्धितसंस्पर्शाद्विशेषणानन्तर्गातिप्रसङ्गः । क्रमवृत्तिः पुनर्भवतो नाभिप्रेतैव, पूर्वं
तद्धितसंबन्धे पूर्वोक्तशब्दे द्रव्यविशेषणोत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गदोषो ।

न च समासार्थं वृत्तस्य शुद्धस्य तद्धितसंबन्धः । तेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे 'तन्त्रसंबन्धोऽ-
भ्युपगन्तव्यः । ततश्च 'एकेशब्दे परार्थवत्' इति तथैव वैरूप्यदोषः ।

विस्पर्ष्टश्रायमन्योऽर्थ इति प्राक्ममासादनेकार्थविधेः समासपदलभ्यत्वाद्वाक्यभेद-
माह । कृते तु समासे नैष दोषः । तस्मान्नेन्द्रो देवताऽमहत्त्वविशिष्टः शुद्धः किं
तर्हि, विशिष्ट एव ।

अथ वा नेन्द्रो देवता केवलपदोपात्तः शुद्ध इत्याभिप्रायः । कथं तर्हि, महत्त्वविशिष्टः
समासप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः ।

न त्वचयवसंबन्धेनेति—नाशयवप्रसिद्धिनिराकरणपरं, किं तर्हि, नाशयवसंब-
न्धेन तद्धितोत्पत्तिर्निष्प्रसङ्गमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ।

तस्माद्देवतान्तरमिति । सत्यपि द्रव्यैकत्वे सगुणनिर्गुणाश्रयणाद्देवतान्तरत्वम् ।
आह च—

आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वेऽपि दृश्यते ।

अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥

यदभ्युच्यते इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालमिति । पूर्वं सर्वत्र शुद्धात्मनः प्रतिपन्न-
देवतात्वस्य पश्चात्तनोऽर्थं गुणः स्तुतिमात्रोपयोगी न देवतात्वेऽन्तर्भवतीति मन्यते ।
अस्य तत्तरं गतार्थम् ।

स्थिते च देवतान्तरत्वे, शुद्धस्य देवतायाः प्रकाशनं, शुद्धेन वा विशिष्टस्य, विशि-
ष्टचौदनायामपि वा शुद्धस्य देवतात्वं, शुद्धशब्दोच्चारणेऽपि वा विशिष्टे देवतात्वं
प्रतिपद्यत इत्यादि सर्वमन्धकारनिरिस्ति साहचर्यात्तन्म्युपगम्येत, न चैतदुक्तम् ।
अतो यत्र विधिम-धर्योर्देवतासंवादस्तत्र प्रगाथो नीयेत । अस्मत्पक्षे पुनः—

या वा चिदभ्युपादाय देवता साधिता स्तुतिः ।

अदृष्टं यागमाचार्यं करोत्यारादवास्वितम् ॥ १७ ॥

(when gambling is due to the) (when it is not) (when it is) (when it is) (when it is)

राजसूये, मृषिकामूक्तस्यैकादशिन्यां सर्वेषां वाचस्तोमे, सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे, पारिप्लवं शंसति इति । तथा यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुष्ण्यादिनि । तस्मादस्त्यर्थवचोत्कृष्टानाम् । अतः संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे इति ॥ २३ ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौत्तिशंसती

क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४

अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्याताम् । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । २३ अ. प्रकरणे च स्तोत्रे

मृषिकामूक्तस्यैकादशिन्याम्, ' आसुस्ते ' पशुः । इत्युपशयसंबन्धसंकीर्तने सति तद्द्वारेणोपशयस्यैव स्तुतिः । कुपुम्भकसूक्तादीनां तु यदि कश्चिद्विशेषरूपेणार्थो नास्ति ततः सामान्यविधानेनार्थवत्त्वा भविष्यति ।

वाचः स्तोमे सर्वमन्त्रोपदेशात् । तथाऽऽश्विने सूर्योदयावधि समाप्त्यसंभवे सर्वासा-
मृचामुपदेशात् ।

तत्र वचनेनैवाऽऽसमवेतार्थमन्त्रविधानमामर्यादगतेरदृष्टार्थाध्ययणं, न च कश्चिद-
दृष्टार्थत्वेन सर्वत्रैव दृश्यमानमप्यर्थं प्रोक्ष्यादृष्टार्थत्वकल्पना युज्यते । तथा हि —

न जपादावदृष्टार्थे वैष्णव्यादिनिदर्शनात् ।

याज्यादानपि दृष्टार्थे स्याददृष्टार्थकल्पना ॥ २३ ॥

यदुक्तं मनोतायामिवाशिरावद् इन्द्रशब्दः समासार्थं ह्यस्यिष्यतीति । तदुक्तम् ।
कुतः । एतस्मादेव दोषात् । न हीन्द्रशब्दस्य स्वार्थमभिदधतः कश्चिद्विरोधो येन श्रुति-
वृत्तिं जहात् ।

सर्वादृष्टार्थानां च यथाकथं चिह्नक्षणया दृष्टार्थत्वापादनसंभवात्पुक्तमेतत् । यदुक्त-
मुत्कृष्टतामेवेति । तदुक्तम् । कुतः—

प्रकृतस्तोत्रशेषस्य श्रुत्या संनिधिवत्त्वस्य ।

विना सामान्यसंबन्धाच्छिन्नं चाविनियोगकम् ॥

यदि ह्येकान्तेन प्रथमं दृष्टार्थत्वमवधारितं स्यात् ततः क्रमसंनिधिकल्प्या श्रुतिर्चा-
ध्येत, यत्तस्य विनियोगोत्तरकाला प्रयोजनकरत्वात् न तद्दशेनैव विनियोगस्तेन क्रमसं-
निधिम्भां विधियुक्ते दृष्टमदृष्टे वा प्रयोजनं कल्पयमानं न विरुध्यते । न चोत्कृष्टस्य
प्रगाथस्यान्यत्र विनियोगहेतुत्वमिति ।

छिन्नं हि देवतां प्रकाशयितुं मापर्येण तन्मन्त्रं स्वरूपे विनियुज्यते, तथा चान्या-

सप्तमीश्रुतिसंयोगो हि भवति । कवतीषु स्तुवते, शिपिविष्टवतीषु स्तु-
वने इति । यदि स्तुतिस्ततः कवत्यसरेष्वाहिता । यदि प्रकाशनं, ततो
देषतायाम् । तत्र करणं कवत्यस्तुतीययाऽश्रोप्यन्त, न सहज्या । अपि
च, श्रुतिसंयोगो भवति । प्रउगं शंसति, निष्केवल्यं शंसति, इति । अतः
स्तुतिरभिनिर्वर्तयितव्या तेन मन्त्रेण । गुणवचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्त-
नार्थो दृष्टमर्थं करिष्यति । तस्मात् प्रधानकर्मणी । अपि च श्रुतिसंयोगो
भवति षष्ठीभिभक्तिसंयोगः । यथा इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् इति । तेन
देवताशब्दः स्तुतिसंश्रद्धार्थं इत्युच्यते । देवताभिधानार्थं प्रातिपदिका-
र्थत्वात् प्रथमा स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तं, तद्देवतार्थं भवितुमर्हति यथा,

‘इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा’ इति । *But even a word like 'I' is not used to denote something to the*

नर्थक्यप्रसङ्गः । कर्मसंबन्धे तु न कश्चिदस्य व्यापारः । तदेतादृशं यदि सामान्यतः
केन चित्कर्मसंबन्धः क्रियते, ततः कथं तस्योपरिप्यतीत्यपोक्षिते यथा शक्तोतीत्येवमा-
श्रयणाद्देवताप्रकाशनद्वारेणेति विनियुक्ते ।

न चात्र सामान्यसंबन्धकारणं पदयामः । तस्मादुत्कृष्टानामानर्थक्यमेव स्यादित्यद-
ष्टार्थैव न्याय्या । किंच—

एवं च सप्तमी षष्ठी द्वितीया स्तोतिशंसती ।

श्रुतिवृत्ता भविष्यन्ति त्वत्पक्षेऽन्यार्थवृत्तयः ॥

गुणगुण्यभिधानक्रियाणामस्तरारूढत्वात्सप्तमीश्रुतिमंयोगो घटते । प्रकाशने हेतुकरण-
वात्तृतीयायुक्ताः कवत्यादयः श्रूयेरन् । ननु स्तुतावपि कवतीनां करणत्वात्तृतीयैव
शंसोति । नैष दोषः—

आधारत्वमपि ह्यासा करणत्वं च विद्यते ।

तत्रैतयोर्थेषामिष्टं निर्देश उपपद्यते ॥

प्रकाशनं पुनः परमार्थतन्तावशात्माधारम् । कर्मत्वप्रतिपत्त्युत्तरकालं च व्याप्यत्वा-
द्देवताधारम् । तत्र कवतीनामैकान्तिकमेव करणत्वमिति वक्ष्यम्यम् ।

अपि च स्तोति शंसतीति स्तुतिभाषना पूर्वापरीभूता श्रूयते । तस्या च धात्वर्थः करणभूतः
शेषाणि च कारकाणि नित्यं धात्वर्थं निष्पादयन्ति संबन्धन्ते । तत्र यदि मन्त्राः स्तोत्रानिर्वृ-
त्त्यर्थं भवन्ति ततोऽपेक्षितार्थकरणच्छास्त्रदृष्टमर्थं कुर्वन्तो दृष्टार्था भवन्ति । प्रकाशने तु
पूर्वन्तोऽच्चादितकरणाद्दृष्टार्था भवेयुः । ततश्च वरं स्तुतीनामेवाऽदृष्टार्थत्वम् । किं च ।

श्रूयैव षष्ठी पारार्थ्यं देवतानां ब्रवीति न ।

न प्रवान गुणाश्चेष्टाः स्तुतेस्तेन प्रधानता ॥

वनाप्राधान्ये हि प्रातिपदिकार्थपरत्वाद्द्वयतिरिक्तार्थविषया ‘अग्निर्मूर्धा’ इवप्रथमैवश्रूयते ।

नेत्युच्यते । तदपि वाक्यसंयोगात् स्तुत्यर्थमेव । ननु वाक्याल्लिङ्ग-
वलीयः । सत्यम् । एतदपि लिङ्गम्, यत् स्तुतिवाक्यस्य साकारुहस्य
निराकारुहसीकरणसामर्थ्यम् । तथाऽप्युभयया लिङ्गेऽनुवृत्तभाणे कुतो
निर्णयः, वाक्यशेषादेव, न देवताभिधानार्थ इति । देवताभिधानार्थ
इत्येतास्मिन् पक्षे स्तुत्यर्थे साकारुहस्यवचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्माद्द-
ष्टार्थत्वात् स्तुतिवचनस्य प्रधानकर्मणी स्तोत्रशब्दे । अपिच, स्तौतिशं-
सतीति साक्षाद्गुणवचनौ लक्षणयाऽभिधायौ स्याताम् । तस्मात्
क्रियोत्पत्तिम्—अपूर्वोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ २४ ॥ *"primary" in it*

• शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते । द्वादशस्त्वौनशस्त्रोऽपिष्टोमः । इतरथा हि
द्वादशत्वं न स्यात् स्तोत्राणां शस्त्राणां च । एकमेव शंसनं स्तवनं च ।
2. It is not of reading of the Shloka & Shastras are the only

यदपि किं चित्प्रथमान्तं तदपि योग्यतापूर्वकैकवाक्यत्ववशेन गुणसंबन्धार्थमेव । य
इन्द्रो यातो—नङ्गमस्य, अवासितस्य—स्वावरस्य च राजेति ।

न च गुणानामुपयोगोऽस्तीति तत्प्राधान्यान्यानाश्रयणे स्तुत्यर्थतैव युक्ता । सत्यमि
अन्यच्छेदः । तत्रार्थवादन्यायेन शेषपदानर्थक्यप्रसङ्गात्सत्यपि पूर्वत्र प्राधान्यपर्यवसा
संभवे स्तुत्यर्थेनैवैकवाक्यता युक्ता ।

न चैवं स्तौतिशंसत्योः प्रकाशनलक्षणार्थता अनिप्यतीति स्तुतिरेव प्राधान्यम् ॥ २६
पृथक्त्वनिवेशिनी द्विद्वादशसंख्या न प्रकाशनाभेदे सति शब्देनोच्यते । सामान्य
विवक्षाया वा प्रत्युचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तेर्न द्वादशत्वेऽवतिष्ठते । ननु च स्तुतावपि तुष्ट
मेतत् । तथा हि—

सामान्यस्तुतिरेकैव भेदोऽपि प्रत्युचं स्थितः ।

न चान्यथा विवक्षाऽस्ति यतो द्वादशता भवेत् ॥

अथ स्तौमवशाच्छकसमुदायसाध्या स्तुतयो गण्यन्ते तथा प्रकाशनान्यपीत्यविशेषः
उच्यते—

क्रियाः फलापवर्गिण्यस्तरसंख्यागणनाः सदा ।

अपूर्वद्वादशत्वाच्च द्वादशत्वं निरूप्यते ॥

प्रकाशनार्थत्वे हि प्रत्युचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तिदर्शनात्क्रियासमाप्तेर्न किं चित्क
रणमस्ति, येन द्वादशत्वं परिच्छिद्येत । अपूर्वार्थत्वे तु तेषां शास्त्रगम्यत्वाद्यथोक्तस्तोमा
पठः प्राङ्निर्वृत्तिप्रमाणम्, वाहकसमुदायेनापूर्वनिर्वृत्तिस्तद्द्वारेण क्रियासमाप्त्युपलक्षणाद्
वर्णां द्वादशत्वेन स्तुतिद्वादशत्वमिति । न हि प्रत्युचं सर्वस्तोत्रेभ्यो वा तत्कल्पनाय
*nd Army about a distinct 27th, & if the no of those 27th was 12, the no
ignores also the 12, as each action leading to a definite power in con-*

अथ भेद आश्रीयते, ततो न द्वादशत्वेऽवनिष्ठे ॥ २५ ॥
 अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

अग्निष्टनि भूयते, आग्नेया ग्रहा भवन्ति इति । तत्र पुनरुच्यते,
 आग्नेयीषु स्तुवन्ति, आग्नेयीषु शंसन्ति इति । तत्र विधातव्यमेव, यदि
 संस्कारकर्षणी । तस्मादपि प्रधानकर्मणी उति ॥ २६ ॥ *

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

सत्रं वै स्तोत्रशस्त्रे वा इति । यद्यन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रं, तत-
 स्तयोः संबन्धः । यदि वाऽपूर्ववचने ततोऽन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रम् ।
 इतरथापदव स्तोत्रे तदव शस्त्रं स्यात् ॥ २७ ॥

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥

प्रधानकर्मण इव चाभिधान भवति द्वितीयासंयोगेन । प्रथमं शंसति
 निष्क्रेवल्य शंसति, इति ॥ २८ ॥

फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

फलनिर्वृत्तिदर्शनं च भवति । स्तुतस्य स्तुतपासि इत्येवमादि-इन्द्रवन्तो

र्वि चित्प्रमाणमिति यथा प्रकाशनम् दर्शनम् ॥ २६ ॥

रुनामनुहात्वादाग्नेयग्रहचोदनेयत्वाऽऽग्नेयीना स्तुतिसापनत्वसिद्धे 'आग्नेयीषु स्तुवते'
 इत्यनर्थकं वचनम् ॥ २६ ॥

सबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वात्सबन्धवचनेन स्तोत्रशस्त्रयोर्भेद । स च प्रकाशनैकत्वात्
 प्राप्नोति । ननु स्तुत्येकत्वात्स्तित्रापि तुल्यमेतत् । अथ प्रणीताप्रणीतप्रत्यसाधनत्वेन भेद,
 तद्वचतिद्वारेण वा, स पूर्वपक्षेऽप्यविशिष्ट । तत्रोत्तर द्वादशत्ववत् । अत्यन्तभेदाद्धि
 स्तोत्रशस्त्रापूर्वयोगान्तद्वारेण त्रिययोर्भेदमुपचर्य सच-वचनम् । न तु प्रकाशन इव
 फलनो वा भिद्यते ॥ २७ ॥

षोडश द्वितीयाप्रतिष्ठादितिक्रमार्हमभिधानमिदं चापर प्राधान्ये कारणम् । प्रधान-
 क्रिया हि येन विद्रूपेणोपिस्ता 'अग्निहोत्र जुहोति' 'आधारमाधारयति' इतिवद्भवति न
 संस्कारक्रियाऽयन्तगुणभूतत्वात् ।

अथ वा स्तोत्रशस्त्रसमाख्ययोरभिधानत्वत्प्राधान्यव्यापनार्थम् । इतरथा हि प्रका-
 शनमित्येव समान्या स्यात् । अहन्त्यादिबद्धा मेव भवेत् ॥ २८ ॥

योऽथ मन्त्रे पत्राशीरर्थेवाऽऽ स स्तुत प्रधानत्वे घन्ते सर्वत्र प्रानाविपयत्वात्प्रा-
 णानाम् । तत्रपते तु -

वनामहे धुक्षीयहि प्रजापिं सा मे सत्याशीर्षस्य भूर्यादिति स्तोत्रफलमनुच्यते, न देवतायाः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे । अन्यत्र सूत्रवद् प्रयोजनम् । दशमेऽध्याये प्रहाणां देवताऽन्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः प्रधानकर्तृत्वाद्बिकारः स्यात् ॥ २९ ॥

[६] विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ ३० ॥ पू० ॥

इदं समाध्यायते न ता नशन्ति, न दधाति, तस्करो नासामभिधो व्यधिरा दधर्षति । देवाश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सच-ते गोपतिः सह इति । यजते ददातीत्युदाहरणम् । किं यद्ब्राह्मणे भावशब्दो विधायकस्तद्वन्मन्त्रेऽपि, उत मन्त्रेऽविधायक इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । विधौ मन्त्रे चाऽऽन्नायमानस्य भावशब्दस्य एक एवार्थः स्यात् । ऐकशब्द्यात् । स एवायंयैकैः शब्दो ब्राह्मणगतो विधास्यति, मन्त्रगतो न शक्नोति विधातुमित्यनुपपन्नम् । तस्माद्विधायकः ॥ ३० ॥

देवतैव प्रधानत्वात्फलं याच्येत कर्मवत् ।

न स्वाभिनि स्थिते काश्चिद्वासात्प्रार्थयते फलम् ॥ २९ ॥

(इति स्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥ ६ ॥)

इह मन्त्रा उदाहरणम् । किं तद्गता भावनावचना ब्राह्मणवद्विदधति नेति संदेहे शब्दाभेदाद्विधायका इत्याशङ्क्य मन्त्रत्वात्प्राप्तार्थत्वाच्च विभित्वासंभवेन प्रयोगकालेषु ब्राह्मणविहितानामेवार्थानां स्मारका इत्युत्तरपक्ष उक्तः । तथा हि—

न कर्मान्तरताऽस्त्यत्र बलवत्प्रत्यभिज्ञया ।

न चोपासो गुणः काश्चित् च वाक्यान्तरे स्तुतिः ॥

स्मारकत्वप्रातिपक्षी हि विध्यर्थवादो स्यात्, तदिह स्वरूपं तावदन्यतः क्रियोपाः प्राप्तं गुणफलमित्तानि तु त्रैवोपासानि यानि विधियेरन् ।

ने च वाक्यान्तरस्थे पर्यवसितप्रयोजने विधौ स्तुतिरुपपद्यते । तदुक्तं प्रधानमन्त्रे । तस्मात्प्रकाशका मन्त्रा इति गृह्यशास्त्रायते तत्र उदाहृतः । किं पुनः कारणं मन्त्रस्वेनाऽऽख्यातविशेषाणां विधिशक्तिस्तिरोधीयते, कथं च ब्रह्मण्येनासावाविर्भाव्यते । दृष्टाश्च मन्त्रगता अपि विधायका वसन्त्याय कविज्जन्मालभते' इत्याद्यः ।

तथा ब्राह्मणगता अप्यविधायका यथा 'यस्योभयं हविरार्तिपार्जित्' इत्याद्यः । तस्मात्प्रायमेकान्तः । किं च—

१ तै० अ० (३-२-७) १२ (अ० १० पा० ३ अ० २५ सू० ४९) १३ तै० अ० (२-४-६)

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची
स्यात् ॥ ३१ ॥ सि० ॥

अपि वेत्ति पक्षो व्यावर्त्यते । एवंजातीयको मन्त्रोऽभिधानवचनः
स्यात् । *shd. be expression of man's intention*

प्राप्तत्वाद्यदि चेप्येत मन्त्राणामनुवादता ।

तैरेव विहितं कस्मात् स्मारयति षोदना ॥

न ह्यत्र विशेषहेतुरस्ति किं ब्राह्मणविहितमासाद्योपहतविधिशक्तिर्मन्त्रः स्मारको
भवत्यथ वा विपर्यय इति ।

तत्रोभयोरनुवादत्वासंभवाद्गृह्यमाणविशेषत्वाच्च द्वयोरपि विधायकत्वम् । अभ्या-
साच्च कर्मभेदः स्यात् । बलवत्प्रत्यभिज्ञायाश्चाभ्यासाधिकरण एवोत्तरं भविष्यति ।
तस्मान्नैवमभिधायकत्वसिद्धिः । येऽप्याहुः—

यस्माद्ब्रह्मादिवन्मन्त्राः करणत्वेन कर्मणाम् ।

ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्वत्ते न विधायकाः ॥

तैरपि सामान्यतो दृष्टमात्रं व्यपदिष्टम् । कुत.—

विधिशक्तिर्नियोगेन न मन्त्रभ्यापनीयते ।

ततो विधास्याति ह्येव नियोगात्स्मारयिष्यति ।

न हि विनियुक्तेन न विधातव्यमिति किं चित्प्रमाणं यदि स्वतो विधिशक्तिरस्त्येव ।
अप स्वतो प्रथममेव नास्ति व्यर्थो विनियोगोपन्यासः । न चोभयकरणे विरोधः ।
तथा हि—

विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयिष्यति ।

'मन्त्रतस्तु विरोधे भ्यात्' इत्यत्रैतद्वदिष्यते ॥

ये च वचनेनाविनियुक्तान्ते च स्वल्पे निराकरणहेत्वभावाद्द्विधायकाः प्राप्नुवन्ती-
त्येतदप्यकारणम् । न चात्र मन्त्रोपन्यासस्य काश्चित्कञ्च इत्यन्यथा वर्ण्यते । विविध-
भेदाऽऽरूपातं गुणप्रधानकर्मत्वेनोक्तम् ।

अपेदानां प्रस्तूयते किं तावेव द्वौ प्रकारावुतान्योऽप्यस्तीति । तत्र न तृतीयः प्रका-
रोऽस्तीति मत्वा पूर्वपक्षत्रादी वदत्यैकव्यर्थमिति । तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ३० ॥

अस्ति तृतीयः प्रकारो यदभिधायकत्वं नाम । पश्य—

[अ०२५०१०६]

प्रयोगसामर्थ्यात् । प्रयोगे त्रियमाणेऽस्य सामर्थ्ये विद्यते, गोदानं गोयाग च प्रत्याययितुं, न विधातुम् । कुतः ।

विहितत्वाद् गोदानस्य दक्षिणाविधानं, गोयागस्य त्वनुन्या-
यात् । कर्मान्तरं भविष्यतीति चेन्न । असकृदप्यनुनयाने तत्प्रत्ययादेव ।
For the first time
It is the same as already seen explained by an explanation
added by another commentator
येषामाख्यातशब्दाना यच्छब्दाद्युपवन्वनात् ।

विधिशक्ति प्रणश्येत्तु ते सर्वनामिषायका ॥

मन्त्रगताना ब्राह्मणगताना वाऽऽख्यातशब्दाना येषा शब्दान्तरेण विधिशक्तिरप-
गच्छति तेषामिषायशब्दम् । तत्र 'न ता नशन्ति' इत्यत्र तावच्छब्दोपहितो विधा-
यकोऽनुवादत्व प्रार्थयते । तथा 'अहे बुधिनय मग्ग मे गोपाय' इत्यामन्त्रणविषयक्या ।
दामि गृह्णामीत्युत्तमपुरुषेण । 'यदि सोममपहरेयु' इति यदिशब्देन । ते चैवमादय
प्रायेण मन्त्रेष्विनि मन्त्रा उदाहरणम् । जविषायका मन्त्रा इति च प्रसिद्धिः ।

ब्राह्मणे तु भ्यास प्रत्यया विषायकान्तेन तद्विषायकमिति प्रसिद्धम् । अल्पे त्ववि-
षायका इति तद्विह नोदाहरणम् । विषायरत्वाविषायकत्वे तु तयोर्थयोक्तमेव कार-
णमिति न मन्त्रत्वब्राह्मणत्वयोर्व्यापारः ।

तत्र त्वेवानुन्यापारो दृश्यते । रूपादेव ब्राह्मणगताना विधित्वनिवृत्तौ सत्यो
निमित्तादिप्रत्यायनार्थता । न हि तेषा रूप कर्मसु प्रयोगार्हम् । मन्त्रगताना तु रूप-
मेवोपलभ्य दामि गृह्णामि निर्वपामीदमिद च करोम्यशीन्विहर वहि स्तृणीहि इदमिद च
कूर्बित्यादिक शक्यमेतै कर्म स्मर्तुमिति विनियोगबुद्धिर्भवति । कुत —

अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यमाविनी स्युति ।

अनन्यसाधनाऽनन्यकार्यैर्मन्त्रै प्रसाध्यते ॥

न तावदनुष्ठानवेत्त्रायामममृत कश्चित्पदार्थं शक्य कर्तुमित्यवश्यमाविन्या म्मुत्या
योगसाधनमात्रापेक्षणायात्किंचिद् ब्राह्मणपदार्थानुसंधान वा पूर्वपदार्थप्रत्ययस्येण वा
सूत्रग्रन्थो वाऽऽत्मीयग्रहणवाक्यानि बोपद्रष्टादि वा साधन प्रहीतुमारभ्यते ।

तत्रानन्यप्रयोनानामन्त्रान्प्रकरणे पठ्यमानान्ताम्भान्येन किमप्येभि कर्तव्यमित्येवं
प्रयोगवचनेन गृह्यमाणानुपलभ्य यादृशेन वाक्येन म्मुति कर्तुमाकाङ्क्षयते तद्वा एत
इति विदित्वा छिद्रप्रकरणानुमितया श्रुत्या विनियोगे सत्यमिधानार्थता विज्ञायते ।

ततश्चोपायान्तराण्यवप्रमाणकत्वात्किंचिन्ते । नियमादृष्टसिद्धिश्च मन्त्रैरेव स्मृत्वा कृत
कर्मान्मुदयत्रारि भवतीत्यवधारणे । माप्यमप्यत्रैव योजनीयम् ।
नासकृदनुष्ठारणे तत्प्रत्ययादिति न प्राप्तत्वानिप्रायेणोक्तम् । किं पु यच्छब्दोप-

[अ०२पा०१अ०७] श्रीपासादशुभे । (C) is the case of a Pr ४३
 face set, but is always to derive & state the final conclusion, & (C
 of an after- thought, an explanation, some the purposes? (in ३५३३०
 उदाहरणे, यथोऽसि इत्येवमादयोऽस्थन्ताः । इषे त्वा इत्येवमादय-

स्त्वान्ताः । आयुर्दा असि इत्याशीः । अग्निर्मूर्धा इति स्तुतिः ।
 संख्या, एको मम इति । प्रलपितम्, अशी ते इन्द्र पिङ्गले तुलेरिव इति ।
 परिदेवमम्, अग्ने आग्निवै इति । प्रैपः, अग्नीर्दग्नीन् इति । अन्वेपणं,
 कोऽसि कतमोऽसि इति । पृष्टं, पुच्छामि त्वा इति । आख्यानम्, इयं
 वेदिः, इति । अनुपङ्गः, अच्छिद्रेण पवित्रेण इति । प्रयोगः, त्रैस्वर्षं
 चातुःस्वर्षं च । सामर्थ्यमभिधानम् । तथैतद्वृत्तिकारेणोदाहरणापदेशो-
 नाऽऽख्यातम् ।

एतदपि, प्रायिकमेव । असिमध्या अपि च मन्त्रा भवन्ति, ईक्ष्य-
 श्वासि मन्त्रश्च वाजिन् इति । त्वामध्याश्च, तस्वा यामि इति । आशी-
 श्वाक्षमापि, सोऽकामयत मजाः सृजेय इति । त्रुत्तिरपि, वायुर्वै
 श्लेषिष्ठा देवता इति । प्रलापो, न चैतद्विद्यो यदि वाक्षणा वा स्मोऽत्रा-
 क्षणाः स्मो वा इति । परिदेवनं, ये मामधुक्षन्त ते मां मत्स्यमुञ्चन्त
 इति । प्रैपः, अमृतः सोममाहर इति । अन्वेपणम्, इह वा स इह वा
 इति । प्रश्रः, वेद कर्णवतीं सूर्मिम् इति । प्रतिवचनं, विद्यो वा इति ।
 अनुपङ्गः, हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यय जिह्वाया अथ वर्षस इति ।
 प्रयोगः, त्रैस्वर्षं चातुःस्वर्षं च इति । सामर्थ्यं, सुवेणाधद्यति द्रवेष्विति ।

लक्षणकर्माणि प्रयोजनं मसिद्धत्वाच्च वक्तव्यं, लयीयसी प्रतिपत्ति-
 लक्षणेन । (C) is an account of part of any purpose in the case of (A).
 आक्षेपेत्वपादेषु प्राप्त्या लक्षणकर्माणि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यश्च कृत्वा पर्वते ।

आक्षेपेषु पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम्, अपवादेपूत्सर्गम्, प्राप्त्या-
 म्भारविषया, कृत्वाचिन्तार्या पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम् । अस्ति
 वेदे मन्त्रशब्दो यस्यायमर्थः परीक्षितः । अहे शुभिनय मन्त्रं मे गोपाय

श्रीवाग्नेपणपुष्टाख्यानानुपङ्गप्रयोजिता ।

सामर्थ्यं चेति मन्त्राणां विन्तार. प्रायिको मतः ॥

डुलेरिवेति । डुलि — कच्छपः । प्रतिपुनातुशब्दमच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यनुपङ्ग-

यमृपयस्त्रयीविटा विदुः, ऋचः सामानि यजूंषि इति ॥ ३२ ॥

[८] शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥ सि० ॥

अथ विलक्षण ब्राह्मण, मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेद । तत्र मन्त्रलक्षण लक्षणे परिशेषसिद्धत्वाद्ब्राह्मणलक्षणमवचनीयम् । मन्त्रलक्षणवचनेनैव सिद्धम् । यस्थैतद्व्यस्यं न भवति, तद्ब्राह्मणमिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम् ।

वृत्तिकारस्तु शिष्यहितार्थं मपञ्चितवान्—इतिकरणवहुलम् । इत्येवो-
'पनिबद्धमार्यापिफारुवरूपम् । हेतुः, श्रुत्वेण जुहोति तेन ह्यश्रु क्रियते
इति । निर्वचनं, तद्वध्नो ढधित्वम् । निन्दा, उपवीता वा एतस्याग्रयः ।
मशंसा, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इति । संशयः, होतव्यं गार्हपत्ये न
होतव्यम् इति । विधिः, यजमानसमितौदुम्बरी भवति । परकृतिः,
मापान्मे पचत इति । पुरारूपः, उल्लुक्वैर्ह स्म पूर्वे समाजग्युः, इति ।
व्यवधारणकल्पना, यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयाद् इति ।

हेतुर्निर्वचन निन्दा मशंसा सशयो विधिः ।

परक्रिया पुरारूपो व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दर्शते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

सामर्थ्य—अभिधानशक्ति । ये मा दुम्बवन्तस्त एव निराकृतवन्त इति धेन्वा परिदेवि-
तम् । अमुत सोममाहर इति सौपर्णोषारुयाने विनतया गरस्मानमृतार्थं प्रेषित । कर्ण-
वन्ती सुर्मिम् । सुर्मि —स्थूणा ॥ ३२ ॥

(इति मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

=====

परिशेषसिद्धत्वाद्ब्राह्मणलक्षणमवचनीयमिति । सूत्रमिदमनारभ्यमिति प्रतिभाति ।

तत्र शेषशब्दप्रयोगाल्लक्षणानभिधानाच्च सूत्रव्याख्यानमेवेदमिति द्रष्टव्यम् ।

किमर्थं पुन सूत्रमारभ्यते । नाऽऽरभ्येत, यदि मन्त्रब्राह्मणात्मक एव वेद इति सर्वेषां प्रसिद्धं भवेत् । येषां स्वप्रसिद्धं तेषां तृतीयादिप्रसारानिराकरणार्थं द्वैराश्यमेव वेदस्येति प्रतिपादयितुमाह—शेषे ब्राह्मणशब्द इति । एकपुरुषकर्तृमुषारुयान पर-
कृति । बहुकर्तृक पुरारूप । यात्रान्यथाऽर्थं प्रतिभात पौर्वापर्यालोचनेन व्यवधा-
र्यान्वया कल्प्यते सा व्यवधारणकल्पना तद्यथा नतिगृह्णीयादिति, श्रुत प्रतिप्राहयेदिति

एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

एतदापि प्रायिकम् ।

इतिकरणवहुलो मन्त्रोऽपि कश्चित्, इति वा इति मे मन इति । इत्याहोपनिबद्धश्च, भगं भक्षीत्याह । आख्यायिकास्वरूपं च, उग्रो ह भुङ्ग्यमिति । हेतुः, इन्द्रो धामुशन्ति हि इति । निर्बचनं, तस्मादापो जु स्य न इति । निन्दा, मोक्षमशं विन्दते अमचेता इति । प्रशंसा, अग्निर्बुधा इति । संशयः, अघः स्थिदासीदुपरि स्थिदासीद् इति । विधिः, वृषीपादिष्ठापमानात् इति । परकृतिः, सहस्रमधुताददत् इति । पुराकल्पः, यज्ञेनै यज्ञमयन्त देवा इति ॥ ३२ ॥

(९) अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥ सि० ॥

ऊर्ध्वतरनामपेषु संशयः—मन्त्रा उत नेति । अभिधायकत्वान्मन्त्रा इति प्राप्ते ब्रूमः । अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं न स्यादभिधायकत्वापि । नाभिधायकत्वं मन्त्रत्वे हेतुः । किं तर्हि, अभियुक्तमयोगः । येऽभियुक्तैर्मन्त्रा इति नात्पेन्वे, न ते मन्त्राः ।

कल्पयिष्यते । विधिलक्षणमित्यत्र ब्राह्मणवाची विशिष्टः ॥ ३३ ॥

(इति ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

सूर्याय जुष्टं निर्वपामि, इत्यूहः । तथा यत्र यजमानस्याऽऽर्षेयं म्रियते स प्रवरः यच्च यजमानतरपुत्रादीनां नामग्रहणं तन्नामपेयं, यथा सुवद्व्यायां देवदत्तो यजत इत्यादि । तेषामपि ' तद्योदकेषु ' इत्यस्माच्छ्रुतान्मन्त्रमध्यपाताच्च मन्त्रत्वप्राप्तामुच्यते—

स्वाध्याये पठ्यमानेषु येषु मन्त्रपदं स्मृतम् ।

ते मन्त्रा नाभिधानं हि मन्त्राणां लक्षणं स्थितम् ॥

किं पुनरेकस्मिन्पद लक्ष्मणे समस्तस्यैवामन्त्रत्वं, उदितपदमात्रमेव वेति । समस्तस्यैवेति प्राक्कम् । कुतः—

स्वरवर्णानुपूर्वादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते ।

मन्त्रपदमन्त्रोदकमन्त्रे च मन्त्रार्थः मन्त्रीत्येते ॥

संप्रदायकालावगतत्वात्वेन चेत्केनचिदप्यशेन जात न शक्यते मन्त्रत्व प्रत्य-
भिज्ञासुम् ।

अथैकदेशेऽपि त सद्भाषाम्युपगम । तत्र सर्वत्रैव मन्त्रपदाविशेषान्मन्त्रत्वप्रसङ्ग ।
तस्मादेकवर्णापायेऽपि मन्त्रत्वाभावात्समन्तत्कार्यानिवृत्ति । तत्रश्च यथैव तद्विनाशे
सर्वावयववर्तिनि प्रायश्चित्ताभाव एव मन्त्रच्छन्दोविषयत्वेन यावन्त शब्दविशेषाः
स्मर्यन्ते तैर्न भवितुमिति उपहनदवयवोहे तन्मन्त्रगतमर्बच्छन्दसोपोद्धारणे छाँदिक-
शब्दप्रयोग उर्येय इति । अत्र घूम । तावन्मात्रमेवामन्त्र इति । कुन ।

आकृतीनामभिर्यात्तर्या कथञ्चिन्निरूपिता ।

नामावयववाधिक्यविनाशेषु विनश्यति ॥

न हि गोर्गवुनि जाते विषाणे वा मये गोत्व निरोधीयते, तत्रभिर्यात्तिसमर्थावयवा
न्तरमद्भावात् । क्रियत्यपि मन्थाने त्रियमाणे सर्वा विज्ञायन्ते । सा चेय मन्त्राकृतिर्वि-
शिष्टभ्रवरणानुपूर्व्याद्यभिर्यात्ता न किञ्चिद्विकारदर्शने नश्यतीति प्रत्यक्षमुपलभामहे ।
तथा हि—

यत्र वर्णविकारो वा वर्णलोपोऽपि वा मृत ।

स्वरान्तरानियोगो वा न मन्त्रमन्त्र नेत्यने ॥

यत्र वचनाद्वर्णलोप विकार वा कृत्वा प्रयोग ' एर कृत्वोद्वेयम् ' इत्यादौ, यत्र
च स्थाप्याकालदृष्टवैभवादिपरित्यागेनकद्रुत्य नियुज्यते न तत्र कस्यचिन्मन्त्रबुद्धि-
रपैनि । स्यादेतत्, वचनमापर्यादिह नापैतीति ।

तदप्युक्तम् । वचनेन हि प्रयोक्तव्यमेतदुच्यते न मन्त्रत्व न नश्यतीति न हि वच-
नविनियुक्ताना ब्रह्मादीना मन्त्रत्व भवति, अतश्चामन्त्राणामेव सत्ता वचनाद्विनियोग
इत्यापद्यते ।

न चार्हति भवितुममन्त्रत्व, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतश्चात्रापि कामभिरापदा-
दीनामेवामन्त्रत्व भवतु न सकलम्य वाक्यम्य ।

न च तेषामपि समन्त्रेणलोचनेन मन्त्रत्वनिरूपणादिह गिरापदवान्मन्त्र इहेराप
दवानिह त्रैस्वर्यवानिहैकश्रुतिमानिनि ह्यादिन एवावधार्यते । यद्येनमूहादीनामपि मन्त्र
त्वप्रसङ्ग । तत्रापि हि प्रकृतिविष्टयागेचनेन शक्यमेव निरूपयितुम् । इहासिपदवा
त्रिर्वापमन्त्र इह सूर्यादिपदवानिनि । नतत्समानम् । कुन —

यत्र वैदिकमन्थत्व तत्र मन्त्रत्वमित्यने ।

न्यायेन कस्यप्यमाने तु न शक्यं तन्निरूपणम् ॥

न चैवमादयो मन्त्रसमाप्त्याये सन्ति । तस्माद्मन्त्राः । प्रयोजनं मन्त्रे
 भ्रष्टे यत्प्रायश्चित्तमन्त्रेषु तत्र ॥ ३४ ॥ *If there is some mistake in the
 utterance of them words*

वैदिकं ह्यालोच्यैवमवधारणा भवति, इहेदशो मन्त्र इहेदश इति । सूर्योदयपद-
 योगस्तु कार्यवशेन न्यायात्कल्पयते, न च मन्त्रत्वं न्यायगम्यमिति वैषम्यम् ।

ननु चातिदेशोऽपि वेदप्रकार एवेति सर्वमूहादिकं वैदिकम्, इतरथा ह्यप्रमाणकमेव
 स्यात् । न ह्यङ्गाङ्गिभावः प्रत्यक्षाभुमानादिगम्यः । तस्मात्सूर्योदयपदयोरेव विशेष इति ।
 अप्रोच्यते ।

सत्यमूहस्यापि भाषैदिकत्वम् । अत एव 'अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वम्' इत्युच्यते ।
 वेदभागो हि कश्चित्प्रत्यक्षः श्रूयते, कश्चिदनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतस्याऽऽम्नात
 इत्युच्यते । तत्र यथेरापदादीना विनियोगः श्रूयते नैवं सूर्यपदादीनाम् ।

ननु 'सौरी चरम्' इत्येतदेव श्रुतिसमवायेत्वादेवैताभ्याः सूर्यपदस्य विविधोक्तं
 श्रूयते । नैतन्मन्त्रे सूर्यपदस्य प्रक्षेपं ब्रवीति । हविषस्त्यागकालमात्रे तदुच्चारणार्थिधा-
 नात् । यस्तु मन्त्रेषु तत्प्रक्षेपः सोऽतिदेशकृतो भविष्यति । न चातिदेशवचनन्याय-
 लभ्यत्वादेवाऽऽम्नायते । तस्मादनाम्नातविनियोजकत्वादमन्त्रत्वं सूर्यपदादीनाम् ।

नन्वेवं सति प्रवरनामधेययोः प्रत्यक्षोपदेशान्मन्त्रत्वप्रसङ्गः । स्यादेवं यदि तस्म-
 रूपमान्नायेत, वचनार्थं तु ज्ञात्वाऽनाम्नातयोरेव प्रवरनाम्नोः प्रयोगात् मन्त्रत्वनिरूप-
 णायामन्तर्मतिः । एवं तर्हि यत्रापि सर्वनामयुक्तमन्त्राम्नाते सति तस्य स्थानेऽन्यपद-
 प्रक्षेपः कियते तत्राप्यमन्त्रता स्यात् । तथा नामेति केचित् ।

अथ वा विशेषाणामानन्यादयुगपत्कालत्वाच्चाऽऽम्नातमशक्तेः स्वरूपस्य सर्वनाम-
 प्रक्षरेणाऽऽम्नातमस्त्येवेत्यशून्यस्थानत्वान्मन्त्रस्य शक्यमेवं निरूपणं कर्तुं यदत्र पदं
 निवेदयते तद्वानयं मन्त्र इति । इतरथा हि सर्वनाम्नामप्रयोगार्हत्वाद्यादि विशेषांम्नानेवै-
 तत्तेनोपायेनेति न गृह्यते, तत्रैतदशून्यत्वान्मन्त्रस्वरूपस्य व्यर्थमेव सर्वनामांम्नानं
 स्यात् । प्रवरनामधेयप्रदेयं तु विद्यमानत्तद्वक्त्रशब्दप्रयोगः कल्पयते । तस्मादेवमाहो-
 न्याम्नातान्येवेति मन्त्रधर्मः संनध्येरन् । न तु प्रवरादीनां मन्त्रपाठकाले कश्चिदपि
 संस्पर्शः ।

न च ब्राह्मणेन रूपं दर्शितं येन प्रवचनलक्षणात्वात्मन्त्रत्वाध्यवसानं भवेत् । अतश्च
 विकृतिष्वभिधानार्थबोद्धकस्या सकले मन्त्रे प्रापिते थावन्माथमर्थभावाद्ब्रह्मावर्त्याग्यत्प्र-
 सिध्यते-तावन्मात्रमेव लौकिकम् । अवशिष्टं तु तथा प्राप्तमेव ऋत्वाकाङ्क्षितप्रत्यभि-
 ज्ञायमानमग्रत्वं चेति न प्रायश्चित्तच्छान्दसप्रयोगैर्वर्जनीयमिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

१०. ... सतन्त्रवात्तश्चाथरभाष्यसमते— [अ० २ पा० १ अ० ११]
 sent to include the use of division on the basis of metre & other
 & only as an illustrative reference

[१०] तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥ सि० ॥

ऋच इत्वस्ति वेदे, अहे वृध्निय मन्त्रं मे गोपाय । गमृपयस्त्रयी
 विदा विदुः । ऋच. सामानि यजूंषि इति । ऋचंरुक्षणिका ऋचः । तेषा-
 मृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । यत्र पादकृता व्यवस्था स मन्त्र
 ऋहनामा । यथा अग्निमीले इति । एवंजातीयकेषु मन्त्रेष्वभियुक्ता
 उपदिशन्ति, ऋचोऽधीमहे, ऋचोऽध्यापयामः, ऋचो वर्तन्त इति ।

पर्यवशेनेत्युच्यते, यत्र वृत्तवशेन तत्र न प्राप्नोति । अग्निः पूर्वं
 भिर्ऋषिभिः, इति । यतो नार्थवशेनेति वृत्तादिवशव्यावृत्त्यर्थ, किं तर्हि,
 अनुवाद एव प्रदर्शनार्थः । अवश्य चैतद्वैवं चिन्नेयम् । वृत्तादिनिवृ-
 त्त्यर्थे सति वाक्यं भिद्येत । तस्माद्यत्र पादकृता व्यवस्था, सा
 ऋगिति ॥ ३५ ॥

[११] गीतिषु सामान्या ॥ ३६ ॥ सि० ॥

अथ साम्नः किं रुक्षणम् । विशिष्टा वाचिद्वीति सामेऽुच्यते ।
 प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति । सामान्यधी
 महे, सामान्यध्यापयामः, सामानि वर्तन्त इति ।

अभियुक्तोपदेशश्च नः प्रमाणम् । यथा अम्ब दधि, मधुरो गुड इति ।

प्रसक्तानुप्रसक्त्यापतितमृगादिलक्षणाभिधानम् । शब्दार्थस्य वृद्धव्यवहारगम्यत्वात्कृ-
 तेऽपि तल्लक्षणे तन्मूलमभियुक्तोपदेशमेव दर्शयति । त्रियापदानुपादानात् 'अग्नि पूर्वभि'
 इत्यपर्यवसितेऽर्थे वृत्तवशेन वाटव्यवस्था । ननु च 'अग्निमीले' इत्यपि समन्ताया ऋच
 एवार्थवत्त्वाच्चैव प्रतिपादमर्थ पर्यवस्यतीति न वाच्यम् 'अर्थवशेन पादव्यवस्था' इति ।

कथं न वाच्यम् 'अग्निमीले पुरोहितम्' इति तावत्प्रत्यक्ष समाप्तोऽर्थो दृश्यते ।
 परयो पादयोरसमाप्त इति चेत् । आरूपातानुपक्षेण समाप्ते सिद्धत्वात् । तस्मात्सा
 धूक्तमिहार्थवशेनेति । एतस्य तु प्रदर्शनार्थत्वात् वृत्तवशव्यावृत्तिरित्यानिपिद्वयं
 कल्पम् ॥ ३६ ॥

(इति ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

तेषामित्यनुवर्तते । अत्रापि स एवाभियुक्तोपदेशोपन्यास । प्रापम्यात्,
 यथाऽम्ल दधीति । पूर्वत्रैव वाच्य सतनाटरादिहोदाहृतम् । अथ वा यथाऽनेरुधर्मस
 माहारे सति दधिगुडयो रसविशेषमात्रमन्त्रमपुररुच्येत्तुव दन्ते । तथा सामशब्दो
 गीतिमात्रमित्यत्रोदाहरणम् ।

गीतिविशिष्टे तावन्मन्त्रे गीतिशब्दः । गीतिसंवन्धान्मन्त्रे संप्रत्यय
इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३६ ॥

[१२] शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥ सि० ॥

अथ यजुषः किं लक्षणमिति । यजुषो लक्षणं न वक्तव्यम् । ऋग्लक्ष-
णसामलक्षणान्यामेव यजुर्विज्ञास्यते वैपरीत्येन । या न गीतिर्न च
पादवर्ज, तत् ^{which is a mixed part of text} अश्लिष्टपठितं यजुरिति ॥ ३७ ॥

अथ निगदो नाम किं यजुषि, उत यजुषोऽन्य इति ।

[१३] निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्माविशेषात् ॥ ३८ ॥ पू० ॥

निगदा न यजुषि । कुतः । धर्मविशेषात् । उच्चैर्नृचा क्रियते,
उच्चैः साम्ना, ^(साम्ना) उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेन इत्येष धर्मविशेषः । उच्चै-
र्निगदेन इत्यनूयते । यदि यजुषो निगदत्वं स्याद्, न च तस्योच्चैस्त्वं
धर्मो दृश्येत । दृश्यते तु । तस्माच्चतुर्थं मन्त्रजातं निगदो नाम ॥ ३८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

व्यपदेशोऽपि भवति, यजुषि वर्तन्ते, न निगदाः । निगदा वर्तन्ते,
न यजुषीति । तस्मादपि मन्त्रान्तरम् ॥ ३९ ॥

यजुषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥ सि० ॥

ननु च प्रत्यक्षगम्यत्वाद्द्रव्यविशेषस्याभियुक्तोपदेशोऽनुपादत्तात्मेव प्रमाणम् ।

नेष दोषः । प्रत्यक्षमेवात्र इतिकरणावच्छिन्नं निदर्शनम् । एतदुक्तं भवति ।
धमाऽऽहं दाधि मधुरो मुह इत्येताद्विज्ञानं प्रमाणमेवमभियुक्तोपदेश इति । गीतेर्विशेषण-
स्वारपूर्वतरप्रत्याक्षने सत्याकृतित्वदभिधेयत्वं निर्णेतव्यम् । आह च—

एकस्तण्डेन शब्देन विशिष्टो यत्र गम्यते ।

विशेषणस्य वाच्यत्वं तत्र सर्वत्र जायते ॥ ३९ ॥

(इति सामलक्षणविकरणम् ॥ ११ ॥)

शेषे वाऽप्यणशब्द इतिषसमस्तं व्याख्येयम् ॥ ३७ ॥

(इति यजुर्विशेषणविकरणम् ॥ १२ ॥)

शेषे यजुःशब्द इत्येतन्नावर्तनागो वाशब्दः । यदर्थं मन्त्रजातं निगदः स्यात् ।
धर्मान्यत्वात्, यदि तन्वत् ' उच्चैर्निगदेन ' इति विधिस्ततो यजुर्धर्मवाचो मा भूदित्य-
र्थान्तरत्वम् । अथाशुवाद् स नैव प्राप्नोति व्यतिरेकेण विनोति भेदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ व्यपदेशाच्च इति पूर्वार्थं मार्थं एतद्व्याख्येयत्वात् ।

यजुष्येव निगडाः । कुतः । तद्रूपत्वात् । तदेवैषां रूपं, यद् यजुषां
मश्रितपृषाठ ऋक्सामलक्षणविलक्षणता च ॥ ४० ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

वचनात्प्रत्यायनसामर्थ्यात् । अस्ति हि पुरुषान्तरप्रत्यायनसामर्थ्यं
केषांचिद् यजुषाम् ॥ ४१ ॥

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

अस्ति च तैः पुरुषान्तरैः प्रत्यायितैः प्रयोजनं, नोपांशुष्वार्यदाणाः
पुरुषान्तरं प्रत्याययेद्युः । तस्माद्धर्मविशेषोऽर्थवान् । यानि च यजु-
षुष्वैवैवार्थान्ते ते निगडाः । कुतः । निशब्दः प्रकर्षस्य वक्ता । यथा
प्रकर्षेण रक्तं नितरा रक्तमित्युच्यते । गदतिर्गदनार्थः पाठवचनः । एष
एवं हि प्रकर्षो गदुच्चैस्त्वावच्छिद्यत्वम् ।

नतु वाचनिको गुणो यजुषामुपांशुत्वम् । नेति द्रूमः । गुणो नाम स
भवति, यः स्वकार्यं कुर्वतामुष्कारे वर्तते । न च परसंबोधनार्थानां
यजुषामुपांशुत्वं साहाय्ये वर्तते । तद्धि स्वकर्मक्रियाविघातं करोति ।
तेन पुरुषान्तरसंबोधनार्थमुच्चैस्त्व गुणः । इतरार्थं तु वचनं भविष्यति ।
इतराणि यानि यजुषि न परसंबोधनार्थानि, तेषांशुत्वं निवेदयते ॥ ४२ ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेश इति स चकत्वेऽपि गुणतो भवति । यथा,
इतो ब्राह्मणा भोज्यन्वाम्, इतः परिव्राजका इति । एवमुच्चैस्त्वेन
गुणेन तान्येव यजुषि व्यपदिश्यन्ते निगडा इति ॥ ४३ ॥

'अहो बुद्धिय मन्त्र मे सोपाय' इति त्रिव्येव मन्त्रत्वम्योपसंस्कारात् । वेदे च मन्त्रसा-
मानाधिकारत्वेन निगदाः ऋषयोऽप्युपांशुत्वापरित्यागेनैव च धर्मविशेषव्यपदेशमेव सिद्धेः परि-
शेषसिद्धयजुषोऽप्युपांशुत्वाच्च यजुष्येव निगदाः ॥ ४० ॥

न्यायप्राप्तेर्धर्मोपांशुत्वात्तद्वाच्यं विज्ञानादिति व्याख्यातम् । यं त्वेनेऽर्थं वदन्ति
तमुपांशुत्वेन शक्यमुपवृत्तमिति वचनादित्युच्यते ॥ ४१ ॥

अस्ति च ' अर्शादृशीन्दिहर ' इत्यादिबन्धनेनार्थोऽन्यथाऽनुष्ठानानुपपत्तेरिति धर्म-
विशेषप्राप्तिः । तथा च निगदाः ऋषयोऽप्युपांशुत्वात्तद्वाच्यं विज्ञानात्तु यजुषि व्यपदिश्यन्ते निगदा इति ॥ ४२ ॥

ब्रह्मपरिव्राजकवद्गुणेन व्यपदेशमेव ॥ ४३ ॥

... member, but it is not to be taken in the case of Jyoti
which the determination of the nature is not available)

* अथ प्रश्लिष्टप्रतिष्ठेषु यजुःषु कथमवगम्येत, इत्येकं यजुरिति ।
(Which are or were) (charms)

मन्त्राधिकारे तदसन्नद्वेऽर्थोऽभिधीयते । भाष्यकृतश्च प्रश्लिष्टप्रतिष्ठेषु यजुःष्वित्युप-
स्थात प्रमाणवानपि विना कारणेनानिक्तान्त । किं च—

यजुर्भेदं च भुवस्तैतद्वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।
मन्त्रब्राह्मणलोकेषु वक्ष्ये केषुप्युपगते ॥

ऋक्सामयोस्तावत्परिमाण प्रयोगसमर्थं प्रतिष्ठापिति न कश्चिद्वाक्यलक्षणादेव वाक्य-
तालक्षणाद्व्यपत्तारो भवति ।

तथा ब्राह्मणेऽग्निहोत्रादिवार्यः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावत्या भावनाया नियुक्तेषु
पुरपेक्षेकानेकवाक्यज्ञानं कोषयुज्यते । नन्वयमुपयोग एकवाक्यतालक्षणज्ञो वाक्यमेव
परिहारिष्यति । नायमुपयोग । कुत —

वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दावृत्त्यादि दोषत ।
एवनानात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधार्यते ॥

पदतदेकदेशतन्महानृत्तिप्रसङ्गात्मकस्ताद्विभागलक्षणो वा वाक्यैकत्वनानात्वज्ञान
निरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधार्यते । विभागलक्षणे गम्यमानसकथपरित्यागोऽनेकादृष्टकल्पना
च दोष । इतरत्राऽऽवृत्तेरवेदत्वाद्रामाण्यमिति नैकवाक्यलक्षणोऽर्थः । पौरपेथवाक्ये
सु लक्षणनिरपेक्षस्य लोकाभ्य व्यवहारसिद्धेरत्यन्तानौपयिवत्त्वम् ।

यदि चापैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्यते वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात् त्वरूपैकत्वज्ञानो-
त्तरकाठमाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्ष्येण च परप्रत्यायनार्थो वाक्यप्रयोग इति
नाऽऽत्मार्य लक्षणज्ञानापेक्षा । श्रोतृणां पुनरस्यन्तानवगतेऽर्थे प्रवर्तमानं पुरुषपञ्चममपि
न वेदवाक्याद्भिद्यते । अवगतार्थं त्वसुवादत्वाटनादत्यपेक्षेति नैकानेकज्ञानमपेक्ष्यते ।

विमर्शं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम् । यदि त्वर्थापत्तौक्तमेवेति । नञ् । धृत्या
तदलक्षणमभिधायार्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिराश्रयित या । न चार्थापत्ति समवति ।
न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानभीदशेन वैदिकवाक्यलक्षणज्ञानेन विन्न नोपपद्यते ।

न चैतन्मापि वाक्यलक्षणता सिद्धा, वाक्यैकत्ववशेनार्थैकत्वलक्षणार्थापत्त्युपन्यासात् ।
अपि च कदाचिद्वैदिकवाक्यानामभ्येतलक्षणम् । अत्यन्तविप्रकृष्टं वा किञ्चिद्वेदित्या-
शङ्कितत्वात् नियेयतोऽर्थापत्ति । न च परितस्तस्या, सामान्यविशेषभेदात्प्राधान्यात् ।

यदि हि सामान्येनेदं लक्षणं क्वचिन्निदानं पुन वेदलक्षणस्यैकत्वमूढमप्येत तत
परितस्त्यावशं वैदिकानामिदं तावन्न भवतीत्येतान्मन्त्रात् अभ्येत । न तु लक्षणविशेषोऽने
कोपपद्यते । एवमपि हि विपर्ययरूपेण सम्भवति, अर्थानेकत्वादेक वाक्यं निरावाह
नेद्विभागे स्यादिति ।

अथ वाऽपैकत्वानानावाक्यत्वमिति । तस्मादऋत्पनेयम् । हि च—

कथं चार्थानपेक्षन्ते वाक्यैरुक्तं प्रसिष्यति ।

न हि वर्णस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निरूप्यते ॥

वाक्यैकत्वाच्चार्थैरुक्तेष्वप्यर्थमात्रेणैव वाक्यैरुक्तमवगतव्यम् । न च तस्यावाधित्वेन किञ्चित्पदस्यार्थो वर्णशतं वर्णसहस्रं वा । तथा हि—

अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवर्तिषु ।

न कदाचिन्मतिर्दृष्टा वाक्येयत्वावधारणे ॥

तस्मात्पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते ।

विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेव वाक्यता ॥

लोकमन्त्रब्राह्मणेष्वायमिचार्यैतदेव वाक्यलक्षणमिति स्थितम् । यत्तु न प्राग्वाक्यार्थ-
तदेकत्वावधारणमस्तीति । अत्र ब्रुव —

पदार्थं पदविज्ञातेनैवार्थं प्रतिपाद्यते ।

लोकसिद्धैर्न तथास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता ॥

यदि हि वाक्यं पदवद्वाचकं भवेत्ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिता वाक्यार्थम्याम्युप-
गम्येत कदाचित् ।

यदा तु पृथग्पूर्वैरेव पदैरितरेतरानिरपेक्षे म्येषु पदार्थेषुकेषु तत्सप्तर्थादेव पदन्या
पारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तद्देशेन च तावन्ति पदान्येकं वाक्यमित्यवधा-
र्यते, न तदा वाक्यनटोक्तव्योर्व्यापारं पश्याम । तस्मादविरोधः ।

यावन्तैव च वाक्यार्थं स्वकारकविशेषिता ।

तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः शब्दान्तरादिभिः ॥

यस्मिन्पदसमूहे शब्दान्तरादिभिर्न भावनान्तरं प्रतिपाद्यते तस्यैववाक्यत्वमवधाना
न्तरापेक्षया तु नानात्वम् । तच्चैतदुभयमप्यन्यत एव ज्ञायत इत्यनिमित्तं वाक्यैकत्व-
मर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यातव्यम् ।

भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्भेदस्तावद्गुण्यं सामास्यजोऽभिहितः । तद्वान्तरभेदा-
कादृशायामृत्सामानाधिक्येनृत्तिद्वे भेदे लक्षणं न क्रियते । यत्तुपि तु प्रसिद्धपठितत्वात्
लक्षणाद्विना भेदज्ञानमित्यारभ्यते ।

ननु भिन्नप्रतीकविनियोगात्तद्भेदं सेत्स्यतीति । न तावत्सर्वेषामेव ब्राह्मणे विनि-
योगोऽस्ति । न च 'उत्तगादि पूर्वान्तरलक्षणम्' इत्येकद्वेदवचनम् । न्यायेन तु सूत्रका-
रैरेवाऽऽन्तर्मीपत्राखण्डादिनिर्वाणेष्वेतदुक्तमिति न्यायस्य स्तण्णमुच्यते ।

(among the things denoted by several words) or correlation (of the things denoted by several words)

यावता पदसमूहेनेच्यते तावान् पदसमूह एवं यजुः । कियत
चेज्यते । ^(The first set as follows) यावता त्रियाया उपकारः प्रजाश्यते तावद्वक्तव्यत्वाद्

वाक्यमित्युच्यते तेनाभिधीयते—^xअर्थकत्वादेकं वाक्यमिति । एतस्मा

चेत्प्रकारणादेरवाक्यता भवति तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । यदि

च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति । किमुदाहरणं देवस्य त्वा

सवितुः प्रसव इति । ^{(The words here express a single notion and are}

^{actually connected that if any word is taken out, it} ननु पदं पदमत्रैकार्थम् । सत्यं, न तु तद्विभागे साकाङ्क्षम् नि

तर्थाथकत्वमुपपद्यते बहुत्वात्पदार्थानाम् । पदसमुदायस्य च पृथ

गर्थो नास्तीत्युक्तम् । ^{4 (same)} भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थ इति यद्युच्यते ।

^{5 But in any case the meaning that pointed cannot be said to express a} ^{single idea & apart from what is addressed to it ... at words there is} प्रथमं ... ।।मनेन यजेतेति हि

कारिप्रकाशनेन तैरिष्टं भवतीति कल्प्यते । तेनोच्यते—

यावता पदसमूहेन म्पार्यते यागसाधनम् ।

तावद्यजुश्च वाक्यं च वक्तव्यत्वान्निरूप्यते ॥

वचनार्हं हि वाक्यं कार्यं समर्थं च तदर्थं भवति न न्यूनमाधिकं वा, तावतैव

चेज्यते । तत्तु कीदृशमित्येकार्थं साकाङ्क्षावयव चेति लक्षणम् । ईदृशं चेदेव यजु

र्यत्ततोऽधिकं तद्वाक्यान्तरं यन्मन्तरं चेत्युक्तं भवति ।

एव सर्वत्र पुरस्तात्परस्ताद्धैकार्थत्वसमर्थपदपरिग्रहणात्समर्थपदविमोक्षेन च भिन्नानि

यजुषि कल्प्यन्ते । तेनैववाक्यलक्षणोक्तौ चार्थाद्यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणयो सिद्धिरिति,

एतस्माच्चेत्कारणादित्याह । किमुदाहरणमिति । अभिधेयवाचिनमर्थशब्द

गृहीत्वा लक्षणद्वयसमावेशसमावयवयोः पृच्छति । तथा हि—

एकार्थत्वं पदस्य स्यात्साकाङ्क्षावयव न तत् ।

साकाङ्क्षावयव सधरन्मर्थकोऽर्थो न विद्यते ॥

पदस्य ह्याकृतिर्नामोऽर्थो भवेन्न तु तदवयवानां वर्णानां प्रकृतिप्रत्यययोर्वा विभागे

साकाङ्क्षत्वम्, अत्रप्रत्यायनशक्यत्वात्, समूहावयवान्मु पदानि विभागे परस्परमाना

हन्ति, न त्वेषामेकार्थत्वं, प्रतिपदमर्थभेदात्, समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रतिभेदे । अतो

लक्ष्याभावात्लक्षणमेतदिति ।

प्रयोननवाच्यमिप्रायेण देवस्य त्वेत्युदाहृतम् । नन्विति परं स्वामिप्रायं प्रकट

यति । यदा पदार्थं यतिरिचं कश्चिदेवो निर्भागो वाक्यार्थो नाम्नि तदा तत्तत्पदार्थ-

तथाऽप्येकार्थता न स्यात् । बहुपदे भेदानां संसर्गाणां च बहुत्वात् ।
उत्तरं एकप्रयोजनत्वादुपपन्नम् । यथा तावद्देवस्य त्वेति निर्वापप्रकाश-
नम् । तस्य विधिष्टस्य वाचक एतावानुपदसमूहस्तद्वाक्यम् ।

धर्मावेव सामीप्यवशात्तेषां गम्यमानौ भेदसंसर्गौ स्याताम् । अत आह—तथाऽप्येकार्थता
न स्यात् । कथम्—

भेदो नाम पदार्थानां व्यवच्छेदः परस्परम् ।

स च प्रतिपदार्थत्वान्नैकत्वं प्रतिपद्यते ॥

व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्त्यानां गवादिपदेनैवोपातत्वाद्धिषण्यशब्दैः शुक्लादिभिः कृष्णा-
दिव्यवच्छेदमात्रं वक्तव्यम् । तत्संसर्गः पदार्थान्तर्गतत्वाच्च वाक्यार्थो भवतीति तदुपस-
र्जनस्तेषां भेदो गृह्यते ।

स च यथा शुक्लशब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो विद्यमानत्वाद्ववति, एवं शुक्ल-
शब्दस्यापि गोशब्देनाध्यादिभ्यो निर्वर्तितस्य भवति, व्यवच्छेदजनानात्वाच्च नास्त्येकत्वे
प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेदवन्तः पदार्था
एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नानात्वम् । तथा—

संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरक्षणम् ।

एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते ॥

आकृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वगोत्वयोः स्वरूपेणाभिहितयोः संनिधानादितरेतरानुरक्षण-
नमर्थसिद्धभेदं वाक्यार्थः । स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः शुक्लत्वे वा गोत्वसंसर्गः साम-
स्त्येनैकैकत्वव्युत्पत्संहारादुपलभ्यत इति नाना ।

यद्यपि च कथंनिदृष्टिपदे स एवोभयत्रापि संसर्ग इत्येकत्वं गम्येत, तथाऽपि बहु-
पदे येन येन प्रदेशेन पदद्वयं संसृज्यते तेन तेन संसर्गरूपेणोपलब्धैरेकत्वम् ।
किं च—

स्वप्राधान्यात्पदार्थानां धर्मावेतावुभापि ।

धर्मिभेदेन भिद्येते न होकत्वमुपाश्रितम् ॥

यावद्धि प्रयोजनैकत्वं नाऽऽश्रीयते तावत्स्वतन्त्राः पदार्था नैकतामापादयितुं शक्यन्त
इति पृथगेव भेदसंसर्गावनुभवन्ति । तस्मादपि नाना । यद्यपि चास्माकमाकृतिपदार्थक-
त्वात्तत्र भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथाऽपि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्तः ।
सिद्धान्ताभिप्रायविवरणं प्रयोजनव्यापित्वादर्पशब्दस्योपपन्नम् ।

एवं सत्येक एव कश्चित्पदार्थः प्रधानभूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वेषां च

(The original text is in Sanskrit and is written in a very small font. It is a commentary on the main text.)
 नन्वत्र देवस्य त्वा सवितु प्रसवे निर्वपामीत्येव वाक्यम्, आधि
 नोवाहुभ्या निर्वपामीत्यपरम् । एवं बहूनि वाक्यानि । यदि निर्वपामी-
 त्यनुपङ्गस्ततो बहूनि वाक्यानि । न त्वेत्रमनुपङ्गो भवति ।

यदि गुणभूतो निर्वपामीति, तदा प्रतिप्रधानं भिद्येत । न च
 निर्वापो देवस्य त्वेत्येवमादीनामर्थेनोच्यते । साधनप्राधान्ये दृष्टप्रार्थता
 वचनस्य स्यात् । निर्वापे पुनः प्रधाने दृष्ट कार्यं निर्वापप्रकाशनम् ।
 तत्सर्वविशेषणैर्विशिष्टमुच्यते । तस्मादविरोधः । यथा च पटं पदेन
 विशेष्यते तथोक्तं तद्भूतानामिति । तस्मादेक वाक्यम् ॥

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितं, अर्थकत्वादिनि च विभागे साकाङ्क्ष-
 मिति च । उच्यते । भवति किंचिदेकार्थं, न तु विभागे साकाङ्क्षम् ।
 यथा भगो वा विभजतु, अर्थमा वा विभजतु इत्येकार्थाः सर्वे विभाग-
 मभिदधाति । ननु भगविशिष्टादिभागादर्थमविशिष्टोऽन्यो विभागः ।
 नैत्युच्यते । विभागसामान्येनास्य प्रयोजनं, न विशेषेण । सामान्ये हि
 दृष्टोऽथो भवति न विशेषे । विभागे तु न साकाङ्क्षम् । तस्मान्निन्न-
 मिद वाक्यं विभागे विकल्प्यते । तथा स्योन ते सदनं कृणोमि घृतस्य

तद्रेदात्तससर्गाच्चैको भेदः ससर्गो वेत्यपि शक्यं वदितुम् । तस्मात्कर्मसमवायित्वेन
 दृष्टार्थत्वाद्देशेपसवित्रादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनं समस्तस्य पदसमूहस्यैव प्रयोजन-
 मिति सिद्धमुदाहरणम् । परस्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा पृच्छति—नन्वत्र देवस्येति ।
 सिद्धान्तवाच्याह—यदि निर्वपामीत्यनुपङ्गस्तत एव, स चानुपङ्गस्तद्वृणभावेन भवेत्,
 न चास्य गुणभाव प्रयोजनवत्त्वात् । सवित्रादीनां चाकर्मसमवायादित्येकार्थत्वम् ।

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितामिति । येषां सहतानामेव प्रयोजनत्वं तेषां तदशक्त्यर्थं
 स्तानामेकान्तेनैव साकाङ्क्षत्वं भवतीत्यवाच्यं तत् । अथ वा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं
 सहैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति प्रत्येकार्थेषु निरपेक्षप्रवृत्तिसिद्धे । अतः साका-
 ङ्क्षविभागेनैवेतराक्षेपात्तन्मात्रमेवामिधातव्यमिति ।

प्रत्युदाहरणे दर्शयति—उच्यते इति । पुरोडाश विभागप्रकाशनमेक प्रयोजन निर-
 पेक्षाणां दृष्टम् । निर्वापे ततोत्तराऽपि विभागनानात्वपरिचोदनां सहस्य विशेषणानु-
 पादानात्पुन पुन प्रयुक्तम्यानुपङ्गोपाभावाद्दुष्यन्त्यते । ततोत्तरं न तावन्निरपेक्षसा-
 धनभेदादपि त्रियानानात्वमिति नर्हयाम । साधनप्राधान्यं तु प्रत्युक्तमेव । एतत्कृतो

धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रवितिष्ठ त्रींशीणां मेघ
सुप्रनस्येमान इति विभागे साकाङ्क्षम् । द्वे तु प्रयोजने क्रियेते सदन-
करणं पुरोडाशप्रतिष्ठापनं च । तस्माद्भिन्ने वाक्ये, पूर्वं सदनकरणे
विनिघुञ्चते, उत्तरं पुरोडाशप्रतिष्ठापने । तस्मात्सम्बद्धं सुश्रितं, न
सुश्रोपालम्भो भवति ॥ ४६ ॥

[१५] तमेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥ सि० ॥

इषे त्वा, ऊर्जे त्वा इति । तथा अर्घ्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्प-
ताम् इति । अत्र संदेहः । किमेवमादिषु भिन्नं वाक्यमुतैकमिति ।
एकमिति द्रव्यम् । इषे त्वा इत्येवमुक्ते, न किंचिददृष्टं भूयोजनं, तथा ऊर्जे
त्वा इत्यपि च, वचनसामर्थ्याददृष्टम् । तदुमाभ्यामेकं कल्पयितुं
न्याय्यम् । एवमल्पीयस्यैष्टानुमानकल्पना भविष्यति ।

विशेषः कर्मानङ्गत्वाद्नादरणीय इति सामान्यप्रकृत्यानादेकार्थत्वम् । ' तस्मिन्सीद ' इत्यस्य पूर्वोपक्षित्वे सत्यपि प्रयोजनभेदाद्वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात्संहतयोरेव लक्ष-
णत्वम् ॥ ४६ ॥

(इति यजुःपरिमाणान्विहरणम् ॥ १४ ॥)

येषामदृश्यमानकर्मसमयेतार्थत्वेन द्वैद्विकविनियोगामावेन वचनाद्विनिगोगस्तेषां प्राग्द-
ष्टार्थमन्त्रावबेरेकमन्त्रत्वं युक्तम् । तथा हि—

वक्ष्यस्तेषामदृष्टोऽर्थः स चाल्पः स्यात्प्रमाणवान् ।
कल्पिते च तदेकत्वे साक्यबन्धः भ्युर्विभोजिताः ॥

यदा हि बह्वद्वयकल्पना निष्प्रमाणिकेलेकमदृष्टं सर्वभ्यः कल्पितं भवति तदा प्र-
त्येकं तत्साधनशक्यथावाद्भिर्भज्यमानसाक्य इत्यस्यमप्यस्तीत्येकवाक्यता । कथं पुनरस्मि-
न्पक्षे प्रतीकभेदेन विनियोगः " इषे स्वेति शास्ता छिनत्ति " " ऊर्जे त्वेत्यनुमादि
इत्येवमादिः । कथं च ' हृष्टोर्वाचयति ' इति बहुत्वानिर्देशः । तदुच्यते—

एकोऽपि बहुभिर्मन्त्रः प्रतीकैर्विनिगुञ्चते ।

पुनः पुनः प्रयोगाच्च कलसीरित्यभिधीयते ॥

आदिमन्त्रावसानप्रदृष्टेनैकोऽपि मन्त्रस्तत्र तत्र विनिघुञ्चमानोऽपि न पीड्यते ।

१ तै० ब्रा० (१-७-५) । २ तै० शं० (१-१-१) । ३ तै० शं० (१-७-५) ।

४ यावत्ता क्रियाया उपकारः प्रकल्प्यत इति भाष्यात् भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुत्पत्तिशब्द-
साहित्यरूपाथैकत्वस्यैवतथान्यकल्पणत्वप्रतीतिः स्तोत्रशक्यमन्त्राणां चैक्यदृष्टतामन्त्रेऽपि मन्त्रेत्याभा-
सात्साध्यात्प्रत्ययः । न स्यात्प्रत्ययसम्बन्धेदनादिविद्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । एवं चार्थिकस्यादृष्टान्तोऽपि ।
एवं चादृश्य शक्यार्थेस्तानुमानं कस्या वदन्त्यासा साऽऽतिथीतीत्यैव भाष्यं व्याख्यातव्यम् ।

तस्मादेव वाक्यम् । एवं प्राप्ते द्रुमः—समेषु वाक्यभेदः स्यात् । समेषु
 परस्परानामाहक्षेपु वाक्य भिद्यते । इषे त्वा इत्यनेनैकोऽर्थः कियते, ऊर्जे
 स्वाइत्यननापरः । नन्विदानीमेवोक्तं नात्र दृष्टोऽर्थ इति । यद्यपि प्रत्यक्षा
 दिना प्रमाणेन नोपलभ्यते, श्रुत्या तु गम्यते—इषे त्वेति छिनत्ति, ऊर्जे

यावद्विनिर्वाहो हि सन्न आवर्तित्यते खण्डस्याप्रयोजनत्वात् । कल्पता कल्पतामिति
 च पुन पुन प्रयोगादेरवाक्यत्वेऽपि बहुवचनाविरोध । उच्यते । नैतदेवम् ।

रूपादुत्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने ।
 तस्मात्प्रागेव तत्स्त्वत्संभेदाभेदपरिक्षणम् ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोजनकल्पन विनियोगवाक्य वा । न हि तदुत्तरकाले स्वरूपनिरूपण
 युक्तम् । अज्ञातरूपस्य विनियोगाशचेरविनियुक्तस्य च प्रयोजनकल्पनानुपपत्ते । तत्त
 त्रिरपेक्ष तु रूप पाठान्वावर्तयते । तत्कालावधृतभेदाभेदानुवर्तित्वं तु प्रयोजनविनि-
 योगयो । प्रमाणवच्चानेनमपि कल्पनीयमित्युक्तम् । रूपोपलब्धिष्वेलाया चेपेत्वादिना
 न परस्परानामाहक्षेपप्रयोजनत्वं चोपलक्ष्यते । ततश्च निष्प्रतिद्वेऽवधारिते भेदे
 पश्चात् विचिदन्त्वापाठने कारण समवति । न च प्रागनुपलब्धं साकाङ्क्षत्वं कल्प-
 यितुं शक्यम् । तेन च विना यद्यप्येवप्रयोजनत्वं भवेत्तथाऽप्येकाङ्गवैकल्यादेकवाक्य-
 त्वाभाव, विमुक्त यदा रूपभेदाद्विनियोगभेदस्तद्वेदाच्चादृष्टार्थत्वेऽपि प्रयोजनभेद ।
 स्वत्पक्षेऽपि चावश्य यावद्विनियोगेन तेन तेन भवितव्यम् । इयास्तु विशेष । तव सम-
 स्तामन्त्रान्मम व्यन्नेभ्य । न चैवामदृष्टार्थत्वं, ब्राह्मणोपदिष्टदृष्टार्थसाधनत्वात् । तद्व-
 लेन चैषा यावता विना चोदितररणसामर्थ्यं नास्ति तावदनामनातमपि कल्पनीयं छिन-
 द्नीत्यादि । यद्वा यथैव “ रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपावरोति ” इति वचनादुवाचक-
 म्यापि विनियोगमात्रानुमर्शनेन स्तोत्राभिपूरयच्छिन्त्वं भवति, एवमपेत्वादीनां छेदना-
 दिभ्रमणहेतुत्वम् । उभयमपि चनत्प्रमाणवदिति सूत्रस्यै वैश्वित्स्थ चिदाश्रितम् ।
 सर्वथाऽत्रैवम यथमातव्यम् । विरुद्धाद्यप्रयोगासम्भवादवाचकप्रयोगानुपपत्तेः श्लाघ्याहार ।
 अथ वा यथाह्नातविनियोगानुभारात्तादृशनैव स्मर्तुं सम्काराधाने यतितव्यम् । तत्रानु-
 ष्ठाप्रभिप्रायाधीनोऽन्यतरपरिग्रह इति दृष्टप्रयोजनभेदादपि सिद्धो वाक्यभेद । किं च—

अन्योन्यनिर्गमेषु णा कार्यान्वये नियोगन ।

प्र येन यागहेतुत्वाद्यनुष्ठानमवस्थाने ॥

यथा ' आयुर्ज्ञेन तन्नाम ' विनियोगादीनां निगमाह्नाभिन्नरूपोपलब्धेर्नैतत्त्वा

(संज्ञा)

स्तेत्यनुमाष्टि इति । तथा आयुर्धनेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्
 इत्यायुःकल्प्तेरन्या प्राणकल्पतिः । ननु सामान्यमात्रमिष्टं तत्र विशेषण-
 भेदादभेदमर्हतीति । यथा, अग्नये शुष्टं निर्वापामि इति निर्वाप एक-
 स्तस्य विशेषाः सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् इति,
 न तेषां भेदाभिर्वापस्य भेद इष्यते । एवमिहापि कल्पतिर्नामैकोऽर्थः,
 नासावायुरादिभिर्विशेषैर्भिन्नो भविष्यतीति । उच्यते । इह कल्प्तीर्वा-
 चयति इति बह्वचः कल्पस्यः श्रूयन्ते । ताश्च वक्तव्याः । तत्रैकामायुः-
 कल्पसिम्, आयुर्धनेन कल्पताम् इत्येष मन्त्रः शक्नोति वदितुम् । प्राणो
 यज्ञेन कल्पताम् इत्ययमपि प्राणकल्पसिम्पराम् । एवं तु सर्वे कल्पसिंवि-
 शेषवचनाः । तस्य दृष्टं प्रयोजनम् । तस्मादनेकार्थत्वात्त्रापि वाक्यभेद
 इति । ननु सामान्यवचनादेकत्वं यथा विभागे । नैतदेवम् । विभागे

दृष्टार्थं सामान्यमिह न । अपि च कल्पतीर्वाचयति इति विहितम् । आयु-

पतिः सत्यव्येकार्थत्वे । न च तदस्ति । आयुःकल्पनादीना भिन्नत्वात् । निर्वापवदभेद
 इति चेत् । कल्पसिंरिति मन्त्रबहुत्वचोदनायाः प्रत्यक्षत्वात् । इह तावदर्धानामकर्मा-
 द्वापवादविवक्षायां सत्यां मन्त्रोच्चारणमात्रं प्रयोजनम् । तत्र च बह्वः कल्पस्यः श्रूयन्ते ।
 तद्देदध्वार्थभेदमन्तरेण न भवतीत्यसरोपसर्जनभूतोऽर्थो नानात्वेनाऽऽश्रीयते । कल्पसि-
 विशेपवचनं च दृष्टार्थमिति मन्त्रबहुत्वापादनार्थत्वात् । यथा विभागे इति । सकृच्छ्रु-
 तनिर्वापवैकस्यात्कृष्णानाम् । पुनः पुनरुच्चारितशब्दोऽपि यथा विभागेः साधनभेदे
 सत्यपि न भिद्यते, तथा कल्पसिभेदोऽपि न भविष्यतीति मन्यते । नैतदेवमित्युत्तरम् ।
 इह सामान्यविषयानुपयोगात् । अथ वा सिद्धान्तवाद्येव यथा विभागे नैतदेवमिति
 स्वयमेवैकवाक्यभूतमुत्तरं ददाति । ननु च विभागवाक्यानामपि भेदोऽस्त्येवेति नोपन्य-
 सनीयम् । एवं तर्हि नैवेदं प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थं, किं तर्हि दृष्टान्तेन सहैकत्वापादनपरत्वा-
 त्पदविकल्पपादनायोपन्यस्यति । यथा विभागे तथाऽत्र विकल्पः कस्मान्न भवतीति ।
 नैतदेवमिति । समानविषयत्वे हि विकल्पो भवति, न चेह सामान्यविषया येन विभा-
 गवैकार्थं भवेत् । कल्पसिंविशिष्टायासासनपरत्वात् । विभागे हि साधनानामप्रयो-
 जनत्वात्साधनान्यमूतक्रियामात्रप्रकाशनपरत्वम् । इह पुनरायुरादीनामाशास्यत्वेन प्राण-
 न्यात्तद्विशेषणत्वेन कल्पस्युपादानं न त्यागुरादिविशिष्टा सा प्रकाशयते, निष्प्रयोजन-
 त्वात् । अद्यापि क्रियाप्राधान्यं तथाऽपि तद्देदपरत्वाजानार्थत्वम् । भेदपरत्वे च पूर्वोक्त-
 मेव दृष्टार्थत्वमुच्यते । अथ वा 'कल्पतीर्वाचयति' इति नैव मन्त्रपरः कल्पसिंशब्दः,

१ अपि चेत्सादि भाष्यम्, इह कल्पसिंरिति पूर्वभाष्येण पुनरुक्तिव्य भिन्नत्वात् कल्पसिंशब्दस्य पूर्वा-
 भिन्नेतन्मन्त्रपरत्वप्रसङ्गात्प्राणपरत्वप्रसङ्गात्तन्निधानार्थत्वेन व्यक्तरीति-अथवेत्यादिना ।

यज्ञेन कल्पताम् इति चाऽऽयुःकन्वृप्त्यभिधानमभिनिवर्त्यने प्रत्यक्ष,
प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इति च प्राणकल्पे । तस्माद्वाक्यभेदः ॥ ४७ ॥

(१६) अनुपज्ञो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥ सि० ॥

या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टोत्र वचो अपावर्षी त्वेष वचो
अपावर्षी स्वाहा, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया इति ।
अत्र संदेहः । तनूर्वर्षिष्ठेति किं सर्वेष्वनुपक्तव्यमाहोस्विष्टौषिषो वाक्य-

कथं तर्हि, किं बहुत्वाभिधान एव, शब्दानामर्थतन्त्रत्वात् । अतश्च बहुत्वसंज्ञया
कर्ममेवाद्विशेषणवृत्तमेवाश्रयणाच्च मन्त्राणां तत्परत्वे चोदितार्थनिवृत्त्या दृष्टार्थत्वात्सिद्धा
मिन्नार्थता । अथ पुनरस्मिन्पक्षे वाचयतीत्युच्यते, शब्दपदार्थको ह्ययं प्रयुज्यते ।
नैष टोष । उभयत्र प्रयोगात् । यथैव हि शब्दं ब्रुवन्त प्रयुज्जानो वाचयतीत्युच्यते
तपैव च यं शब्देनार्थं ब्रवीति तस्यापि प्रयोजनो वाचयतीति । तस्मात्कल्पसिद्ध्याशा-
स्त्रैर्यजमानं वक्तुं प्रवृत्तमध्वर्युर्वाचयतीत्ययमर्थो विज्ञायते, तत्प्रकाशनेन च मित्रा एव
सन्तो मन्त्रा दृष्टार्था भवन्तीति वाक्यभेदः ॥ ४७ ॥

(इति वाक्यभेदाधिहरणम् ॥ १९ ॥)

ज्योतिष्टोमे तिसृणांमप्युपसद्रामाडावाग्नेयी विहिता “अग्निमनीक” इति । तत्र प्रय-
माया ऋमे “या ते अग्नेऽयाशया” इति निराकाङ्क्षो मन्त्र आम्नायते । उत्तरयोस्तु,
साकाङ्क्षो “या ते अग्ने रजाशया” “या ते अग्ने हराशया” इति । तत्र स्त्रीलिङ्गयच्छ-
ब्दानिदेशम्य स्त्रीपदार्थेन केनचिद्धिना परिपूर्णता नास्ति । न चापरिपूर्णेनव्यवहारोऽव-
कल्पते तत्र तदन्यथानुपसप्तस्याऽवश्यं परिपूर्णसमर्थो वाक्यशेष कल्पनीयः । कुत ।
न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रितः ।

कश्चित्क्वापि म्भित शेष सोऽन्वेष्टव्यं प्रयत्नतः ॥

न हि वैदित्रवाक्यानां प्रत्यक्षमेवैत्र प्रमाणं, तद्वदेव ह्यनुमानादीन्यपि प्रमाणानि । सर्व-
प्रमाणप्रत्यक्षमथे च पद्येनाभाव परिच्छिद्यते । तद्विह प्रत्यक्षानुपलब्धे वाक्यशेषे न
तावत्स्येवोपरन्त यम् । यद्यनुमानादीन्यपि निर्वातिष्यन्ते तत एतावानेवायं मन्त्र इति
कल्पयिष्याम । अथ तु तै कश्चिद्व्यगम्यते ततस्तत्तत्सहितोऽयं मन्त्र सकल प्राक्-
तस्माद्गुण इत्यव्यवस्थाम् । तद्विहार्योपस्था तावत्सामान्यतः कश्चिन्मिति शेष इत्यव्य-
वस्थेयम् । तत्रश्चाभावस्यानवसराद्गुणमिदं वाक्यं न प्रयोगार्हम् । तत्र विशेषाकाङ्क्षायां

१ तै० स० (१—२—११) । २ निरुणामिति—पूर्वाह्णपरराह्योरभ्यस्यमानमायैयं धी

म्यवैश्वानरायप्रयमेकोपसत् । तथाविधानां द्वितीयतृतीयचतुष्पादेषु कतम्व्यतया विहितानां तिसृणांमुप
सदाभिषयम् ।

शेषः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । या ते अग्रे सूत्राशया इत्येतस्य तन्-
 वर्षिष्ठा इति न वाक्यशेषः । नेह्ययमस्मात् परः प्रयुज्यते । एवं प्राप्ते
 प्राप्ते श्रुमः—अनुपङ्गे वाक्यसमाप्तेः स्थापनपूर्वपिष्ठेति । यथैव ह्ययं

लौकिकः कल्पनीय उत वैदिक एव पूर्वमन्त्रस्यस्तनूर्वपिष्ठेत्यादिरनुपक्तव्य इति संशये
 लौकिक इत्याह । तथा हि—

नान्यत्रोत्सहते गन्तुं वैदिकं सन्निवन्धनम् ।

यथेष्टविनियोगं तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥

यथैवाऽऽह्वनीयादयो वैदिकमन्त्रादिर्देवकार्यवतिरेकेण न प्रवर्तन्ते तथैव वैदिकः
 शेषो यत्र वाक्ये समान्नायेन विनियुक्तः स तन्निवद्धत्वान्नान्यत्र प्रयोगं क्षमते लौकिकः
 पुनरनिवद्धत्वात्सर्वार्थः सर्वाकाङ्क्षापूर्णायापि नियुज्यमानो न विरुध्यते । तस्मात्लौ-
 किकः । तत्र यदि वैदिकमपि रचितत्वाच्छ्रुतप्रयोगं रचयित्वात् वैदिकालौकिकात्मना
 मन्वानः प्रयुक्ते न केन चिद्धार्यते । वैदिकत्वञ्चास्ति तु तत्र न कर्तव्या । तथा हि—

तानेव वैदिकमन्वर्णान् मारतादिनिवेशितान् ।

स्वाध्यायानियमं हित्वा लोकेन्यथा प्रयुज्यते ॥

यदि त्वानन्तर्याविशेषाद्गनाशयेत्यनेनापि संबन्धोऽभ्युपगम्येत ततो यथानिवेशं प्रयो-
 गात्पुरस्तादेवास्य प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादपि न वैदिकः शेष इति प्राप्ते । उच्यते—

विमुक्तव्यापृतौ वेदे लौकिकावसरस्थितिः ।

तद्व्यापारविमोक्तश्च सकलान्वेषणासये ॥

वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूर्णक्षमो न लौकिकः । चोदनालक्षणवर्धनि-
 यमात् । यदा तु वेदः सर्वारमनाऽन्विष्यमाणोऽपि त्यक्तव्यापारो दृश्यते तदा लौकिक-
 मप्यनुमानाति । सा वाऽन्वेषणा यथासंनिकर्षं प्रवर्तते । तत्र ।

अदृष्टः प्रकृतावर्षः प्रत्ययेऽन्विष्यते पुनः ।

वेदे स्वस्मिन्नलक्षणे प्रार्थनीयः पदान्तरे ॥

स्वस्मिन्वाक्येऽपि न स्याच्चेन्मृग्यो वाक्यान्तरे ततः ।

वाक्यान्तरेऽपि न स्याच्चेन्मृग्यः प्रकरणान्तरे ॥

एकस्मिन्नर्थे सावाङ्मोऽभिहिते प्रकृत्या प्रत्ययेन वा तत्संबन्धसमर्पणान्तरे पा-
 वा तत्रैव दृश्यते ततो रमणीयम् । अथ न दृश्यते ततः प्रमादात्प्रत्यये परित्यज्य प्रकृतौ
 प्रत्यये चान्वेष्टव्यः । तयोरेपि चेन्न दृश्यते ततः पुरस्तात्पुरस्ताद्वाऽनन्तरोत्तरिते पदान्तरे ।
 न वेदान्तरे लभ्येतैतन्नन्तरान्तराद्विन्वयवहिते । यदि तु स्ववाक्ये न लभ्येत ततस्तेनैव
 क्रमेण प्रकृते वाक्यान्तरे । वाक्यान्तरेऽपि त्वलम्बमानो यथोपस्थाप्यमानानुसारेण

या ते अग्नेऽयाशया इत्येतस्यानन्तरमेव, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया इत्येतयोरपि । हराशयत्येतस्य व्यवहित इति चेत् । तन्न । समुदायस्याव्यवधानात् । अव्यवहितो रजाशयेति समुदायः । समुदायेन च राक्षयशेषस्य संबन्धाभावात् । समुदायिभ्या सवन्धः । समुदायिसंबन्धे च न गम्यते विशेषः । तस्मात्सर्वत्रानुपपन्नः ।

अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधौ परस्तात्पुरस्ताद्वा परिपूरणसमर्थः

प्रकरणान्तरे । यदा तु तत्रापि न लभ्यते तदा शोभे । लोकेऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो नास्तीत्येवमवधार्याऽऽकाङ्क्षानुद्धिं भ्रान्तित्वेन परिकल्प्य निराकाङ्क्षीकर्तव्यम् । सर्वत्र च ।

सनिहृष्टो न लब्धश्चेद्विप्रकृष्टोऽपि वैदिक ।

स एवावैदिकस्तु स्यात्प्राप्त सनिहितो यदा ॥

तदिह रजाशयाहराशयावाक्ययो शेष स्वपदस्ववाक्ययोरलभ्यमानत्वाद्वाक्यान्तरे नूनमित्युपसद्धियते । स च यादृगाकाङ्क्षितस्तादृगेवैतान्तरं पुरस्तादुपलभ्यतेऽन्यस्य व्यवहित । यद्यपि चासौ प्रथममन्त्रे कृतार्थत्वान्न तावाकाङ्क्षति तौ तु तेन विनाऽनुपपद्यमानावात्मसमीपेऽन्यस्यानाम्नानादेव पुरस्य प्रयुजाते । सर्वसमीपे सकृत्पठितुमशक्य प्रमाणात्तरलभ्यत्वाच्च पुन पुनरश्रावितोऽयमावयोरप्यर्थेनाऽऽम्नात् शेषो नैकस्यैव सनिधिविशेषानिमित्तभ्रान्त्या कल्पयितव्य इति । यद्यपि च पुरस्तादास्त्रायते, तथाऽपि यत्प्रदेशवर्तित्वेन ताभ्या काङ्क्षितमन्त्रैव विनियुज्यते । कुत ।

प्रतीतिमात्रलाभार्थं तत्प्रदेशे स पठ्यते ।

योग्यत्वात्सनिवेशस्तु पूर्वमन्त्रवदिष्यते ॥

स हि सकृदाम्नायमान सर्वेषामपि पठिते प्रदेशे न शक्य आम्नातुमित्येकस्य यथा क्रममाम्नात् इतरयोश्च यावता बुद्धिविपयतामापद्यते, ततश्च गृहीतं सन् स्वयमपि प्रदेशान्तरे स्यात्प्रसमर्थस्ताभ्यामपि चान्यवृत्तित्वेनानाकाङ्क्षितं पूर्वत्र च परस्ताद्वा वितया दृष्टसामर्थ्यं परस्तादेव निवेक्ष्यते । भाष्यकारेण तु प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठादङ्गमाणाविशेष शेष उभयोरप्यानन्तर्येणैव संबन्धीत्युक्त्वा तृतीयस्य व्यवधानादसंबन्धमाशङ्कयार्थित्वाविशेषादुभयो समुदायापादनेनाव्यवधाने साधिते समुदायशेषत्वमेव तर्हि प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तस्याभयोगार्हत्वात्प्रयोगार्हसमुदायिसंबन्ध, तत्रापि तयो प्राधान्यादन्यथा च निराकाङ्क्षानुपपत्तेः प्रत्येन सकृत्शेषसंबन्धसिद्धिरित्यभिधाय पुनर्याख्यानान्तरमारब्धम्— अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधाविति । तत्र वैश्वि-

Complete the composite whole formed by the 2 parts & not each of them
nely the latter.

ध्रुवमाणो वाक्यज्ञेपो भवति । किर्यास्तु कालः सनिधिरिति । उच्यते ।
यावति शक्योत्पुभावप्यपेक्षितम् । कथासौ । आनन्तर्यं संबन्धिपदव्य-

हायो वा तावति हि शक्योत्पुभावप्यपेक्षितम् । संबन्धिपदव्यवाये हि
व्याख्यानविकल्प एवेत्याश्रितम् । अपरे तु वदन्ति पूर्ववापरितोपादुत्तरं कृतम् । वि
कारणम् ।

न तावत्समुदायवर्षं केचिच्चिर्मितं तयोः ।

पुनः प्रत्येकनिर्माणे न च हेतुः प्रतीयते ॥

समुदायस्यं लोककार्यत्वेनैकशब्दोपादानेन वा भवेत्, न चात्रैकमन्यस्ति । नन्विद-
मेककार्यत्वमेकवाक्यज्ञेपग्रहणं नाम । गहो तु सत्त्वं मन्त्राणां कार्यं विज्ञातम् । अपेक्ष
हि तत्रोभयोः स्यात् । कथं तत्कार्यमित्युच्यते । शेषश्चासौ तथोर्न तद्वशेन समुदायत्वा-
पत्तिर्युक्ता । पश्चादपि वा समुदायिभ्यामेव तस्य संगतिरिद्रेत्यादित एव समुदायत्वं न
उच्यते । यदि च समुदायत्वमापन्नौ ततः पुनः प्रत्येकं संबन्ध इति रानैकपुत्रक्रीडाऽऽ-
पद्यते । पुरस्तादेव च प्रयोगः प्राप्नोति । तथामूलेन समुदायानन्तर्यात् । न वाऽगूढमाण-
विशेषत्वं, देशभेदनिमित्ततन्वभेदात् । प्रथमम्य ह्यसौ यथाकाङ्क्षिते देशे स्थितो नोत्त-
रयोः । तस्मादिदमेव व्याख्यानम् ।

आकाङ्क्षा संनिधानं च बोधयता चेति च श्रयम् ।

संबन्धकारणत्वेन क्लृप्तं नानन्तरश्रुतिः ॥

यो हि बहूनां संबन्धित्वेन सकृद्व्याख्यायते तस्यावश्यंभाव्येकेनाऽऽनन्तर्यमिति न तदेव
तदा संबन्धकारणत्वेनाऽऽश्रियते । तत्राप्यस्मादेव कारणत्रयात्संबन्धसिद्धेः । संनिधि-
विशेषात् तदाश्रयप्रतिपत्त्या भवति आन्तिः । सा तु साकृद्ब्रह्मयोग्यसंनिहितसंबन्ध-
न्तरदर्शनाभिपत्तये । यथा घात्वर्षादिषु विधिवुद्धिर्गुणाद्युपादानसामर्थ्यात् । एवं हि तत्र
ज्ञायते । सर्वाधोऽप्यमानायमानः सर्वसाधारणानन्तर्यासंभवाद्वाक्यैकत्वाच्च कस्याचिदे-
कस्य समीपे पद्यते । तस्मादकारणमानन्तर्यमिति । संनिधिरिति—पुद्गी विपारिभ्रुतिः ।
सा चाऽऽनन्तर्यं संबन्धपदव्यवाये च भवति । संबन्धपदव्यवाधिरप्यामन्तर्यप्रकार एव ।
कथम् ।

अनन्तरेण संबद्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरः ।

ततः पुनस्तद्वारुतः परानन्तर्यमदनुते ॥

‘ वा ते अग्ने रनाशाय ’ इत्यनेनापेक्षितः शेषः परस्तादुच्यमानः पुरस्तात्परावृ-

१ मन्त्राणां श्रवणप्रकारणभेदस्य नव्येऽद्येऽप्यभिपत्तयेः । २ एकपुस्त्यालंत शिष्यत्वेन
पितृभूताननिवारणशक्त्युत्पत्तयेन चान्द्वैरप्यनिवारणदत्तान्तान्वर्थात् । यथा सधेयमपीति एतान्त भाषा-
रणः ।

(परवात्साकृते)

संबन्धादेव पूर्वसंस्कारो नापैति । यत्राप्यपरेण साकाङ्क्षेण व्यवाय-
स्तत्राप्यस्ति संबन्धः । द्वयोरपि हि कार्यं वक्तव्यमिति परः पूर्वमपेक्षते,
अनपेक्षमाणेऽन्यतरः प्रमादपाठः स्यात् । शक्यते चासावपेक्षितुम् ।
तस्माद्ययैवायमेकस्य संनिधावेवमपरस्य । द्वयोरप्यसंबन्धैः पदैरव्यव-
हितत्वाद्द्वयोरप्याकाङ्क्षावद्भावात् । एतावच्च वाक्यशेषसंबन्धे कारणं
नाऽऽनन्तयेम् । अव्यवधाने विच्छेदेऽपि भवति संबन्धः । तस्मादनु-
पङ्गः ।

अथेह कथं भवितव्यं, यत्र निराकाङ्क्षाणां संनिधौ परिपूरण-
समर्थः श्रूयते । यथा, चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु,

स्याऽऽलोच्यमानो लभ्यते तनुर्वर्षिष्ठेति । एता च तत्राऽऽरूढस्तदा हराशयेत्यम्यान-
न्तरीमूत पुनरेवमेव तृतीयेनापि सह लभ्यते । तत परं त्वन्यम्यानाम्नानात्तावत्येवो-
पक्षीयते । सर्वत्रैवमपेक्षा पुरस्तात्परस्ताच्च प्रमृतेकत्राऽऽरूढेतरेषामनन्तरीमवन्ती तावद-
पेक्ष्यमाणा निगृह्णाति यावत्किञ्च योग्यमस्त्ययोग्य चोपलब्धम् । तत सर्वमालो-
चितमुपसहस्य निवर्तते । यद्यपि च नमेणोच्चारणात्सनिर्कर्षविप्रकर्षौ प्रतीयते तथाऽपि
नित्यत्वाद्देदम्यानन्तरे दूरस्थे च युगपदपेक्षा संबन्धश्चेति पश्चादवगमाल प्रामाण्ये कश्चि-
द्विशेष । एव वाक्ये पदानां प्रकरणे च वाक्यानां संबन्धो यावत्साकाङ्क्षेण तत्स-
बन्धाङ्गेण परम्याप्यनन्तरीकर्तुं समर्थेन व्यवधानम् । अव्यवधाने विच्छेदेऽपीति ।
विरोधिना पदेनाव्यवधाने विप्रकृतत्वे भवति संबन्ध इत्यर्थः । तस्मादनुपङ्गः समाप्तिः ।
अनुपङ्गवत् इत्यनुपङ्गः । स एव समाप्यते तनेति समाप्तिः ।

यत्र तावच्छेषिण साकाङ्क्षास्तत्रैवमथ यत्र निराकाङ्क्ष्य सर्वेषु शेषिष्वेक शेष

१ यत्रापित्यादि सन्निधावेवमपरस्य इत्यन्तभाष्यस्याय पदशोऽर्थः । यत्रापि—हराशये
लभ्यते, अपरेण—रजाशयित्यनेन शेषाकाङ्क्षेण व्यवायस्तत्रापि शेषान्वयोऽस्ति । यतो द्वयोरपि
शेषिणोरपेक्षितशेषान्वयकार्यं कार्यं वक्तव्यमित्यत इत्यर्थं पूर्व-शेषिणं, पर-शेषोऽपेक्षते । तत्रोत्तरा-
पक्षायामपि तुल्य कारणमिति यथैवोभयाकाङ्क्षया पूर्वत्व शेषिण शेषान्वयस्तथैव तरस्यापि ।
शेषान्तरमनपेक्षमाणे तु शेषेऽन्यतर शेषी शेषालाभेन शेषसाकाङ्क्ष प्रमादापात स्यात् । शक्यते
पूर्ववदुत्तरोऽपि शेषी शेषेणापेक्षितुम् । तस्माद्ययैवायं—शयो रमाशयेत्यस्यपश्चादपत्तितीति योग्य-
त्वादिभिर्यथाकाङ्क्षिते देवे अधिधी भवति, एवमपरस्य—द्वयशयेत्यस्यार्थापत्तिः ।

द्वयोरप्यसंबन्धैरेति भाष्य पूर्वमाप्यन्यतराधिक्य भासमान, व्यवहितस्याप्यनुपगम्यनुपगमे
संबन्ध तरसभवात्प्राप्ताहार इतित्यादित्याद्यङ्गनिर्णयार्थत्वेनासंबन्धपदान्वयाय एवाऽऽकाङ्क्षावत्
एव चानुपङ्गो भवति नान्यथैव परिभाष्यार्थं दृश्यम् ।

देवस्था सविता पुनात्वच्छिष्टेण परिवेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति ।
 अत्र हि पुनात्वन्नानि परिपूर्णानि न किञ्चिदात्राद्भवन्ति । नन्वच्छिष्टे-
 णेत्पेतदाकाद्भवति । सत्यमाकाद्भवति । आकाद्भवत्पेतदेवमात्राद्भवेत् ।
 एकेनैव तन्निराकाद्भवं संपद्यत इति । एतन्न हि निराकाद्भवीकृतो
 नेतरावाकाद्भवति । अनर्थकत्वादात्राद्भवति । एकेन च सपद्मो
 नानर्थको भवति । तस्मात्नेतरावात्राद्भवतीति । इतगावपि परिपूर्णत्वात्
 तमाकाद्भवतः । नन्वेतस्य वाग्यशेषस्यैवमप्याकाद्भवतो न गम्यते
 विशेषः केन निराकाद्भवीक्रियते, केन वा नेति, तेनानगम्यमाने
 विशेषे सर्वैः सह संभन्स्यते । आह । नैतदेवम् । येनाम्य प्रत्यक्षमा
 नन्तर्यमुपलभामहे तेन सह संभन्स्यत इति गम्यते विशेषः । तस्मा
 दानानन्तरेण सह संभन्स्यत इति नास्ति सर्वत्रानुपपन्न इति । आह ।
 नैतदेवम् । पुनातुश्चन्देनास्य प्रत्यक्षमानन्तर्पमुपलभामहे । पुनातुश्चन्द-
 स्थापि चित्पतिरत्वेत्पेनमादिभिः । एतन्नासौ पुनातुश्चन्दः पुनः पुन-
 रुचरितः । तेनावच्छिष्टो यत्र पुनातुश्चन्दः मयुक्तस्तत्र तेनेत्राक्य-
 त्वाच्छिष्टेणेत्ययमपि प्रयोक्तव्यः । तथा च सति, चित्पतिस्त्वेत्येवमा-
 दयो विना पुनातुश्चन्देन साकाद्भाः । ते च पुनातुश्चन्दमात्राद्भवन्ति,

साकाद्भा पठ्यते । यथा 'चित्पतिभ्त्वा पुनातु' इत्येतेषामन्ते "अच्छिष्टेण" इत्यादि
 स्तत्र कथमिति । किं प्राप्तम् ।

अनन्तरेण सत्य शेषम्येष्टा कृतार्थता ।

शेषिणश्च निराकाद्भा विनिमित्ताऽनुपपन्वी ॥

उच्यते ।

अनन्तरम्य वाक्यम्य यदि शेषो भवेत्तम् ।

तत एव भवेदेव त्वास्त्यावर्षेण सर्वमात् ॥

मानन्तर्पविशेषेण ह्यय पुनात्स्वित्येनेन सत्यते । स पर एव शिष्यः । यात्रेषु, ननेक
 त्वात्पिप्याप्येकत्वम् । न च कारयेत्तात्पर्य भेदे भवति । येन चि पर्यादिसदृशा-
 दस्यानन्तत्वं विज्ञायते । न चाच्छिष्टेणेत्येवमर्था क्रिया, येन सप्तम्यभेदेन मयुच्यते ।

तन्मन्त्रस्य क्रियार्थत्वात्तात्पर्या प्रयुज्यते ।

तावदेव प्रयोगित्वा कष्टानां कथने दया ॥

अथोच्यते अत्रत्येऽप्यस्या यत्र नृविदिष्टाभ्यामाद्य कथमप्य । नृयो मद्रिदिष्टैश्च
 तेन योनायितस्या । श्येक्यपि ज्योतिर्मम्य येषामन्त्रमहाभ्यामादिभ्यः दया

स च पुनातुशब्दोऽच्छिद्रेणेत्यनेन विशिष्टः । तेन पुनातुशब्देन सानु
पङ्केण नियोगतः सर्वे निराकाङ्क्षीकर्तव्याः । तस्मात् सर्वेषु तुल्यप्र-
योगा इति वाक्यपरिसमाप्तिरनुपपद्यते ॥ ४८ ॥

अथ चोदित नातिप्रसज्यते, यथा चात्र चित्पत्यादयो, न सर्वे सर्वत्र भवन्ति ।
उच्यते ।

श्रयणाना व्यवस्था हि मित्राऽपूर्वप्रयुक्ति ।

कर्त्तन्तरावरोधाच्च चित्पत्यादेरसकर ॥

एन्द्रयायवादिग्रहाम्यासानामदृष्टार्थत्वात्तद्भेदेन श्रयण व्यवस्था युक्ता । न हि तथा
किञ्चित्कारणमस्ति । कर्मण्य क्रिया प्रत्युपयुक्तत्वात् । करणप्रकाशनद्वारेण सैव
क्रिया पुन प्रकाशयते । सा च सर्वत्राविशिष्टत्वात्प्रकाशनपेक्षते । यथा च वाक्यपत्यु
षादानात्तत्समान थापारश्चित्पतिर्निवर्तते, नैवमच्छिद्रपवित्रप्रतियोगिकरणान्तरश्रवणमस्ति
येनैतान्नितेन, न च कर्तृप्रयुक्त करणम् । यन्मन्त्रेदाद्वच्यतिष्ठेत, कारकाणा क्रियासिद्ध
त्वेन परम्परसबन्धाभावात् । नन्वेवमपि मन्त्रान्तरगतेनापि पुनातुशब्देनास्य सबन्धः
स्यात् । नैव दोष । दर्शपूर्णमासवार्हर्षमवद्वच्यवन्थासिद्धि । इह प्रकृत्य पुनातुशब्दस्य
यत्कार्यं तन्प्रयुक्तमच्छिद्रादिविशेषण मन्त्रत्रयेऽपि तदेकमिति प्रत्यक्षमवगच्छाम । न
मन्त्रान्तरे, कर्मान्तरगतद्रव्यान्तरसम्कारार्थत्वात् । नन्वेव सत्येककार्यत्वान्मन्त्रविकल्प
प्रसज्येन । कुनो वैवभादीना सख्यायुक्ताविधानादन्ते समुच्चय । सर्वेषु विपरिवृत्तिप्रका-
सनिधि सभाव्येन न मन्त्रान्तरेष्विति विशेष ॥

तस्मात्पुनातुशब्दोऽय सर्वम-प्रगतोऽपि सन् ।

अच्छिद्रापह्न न सर्वे पुनस्तद्गानपेक्षते ॥

सर्वाभ्यासान्ताभिहितेनाच्छिद्रेणेत्यादिनाऽनन्यगतिकत्वात्पदा पुनातुशब्द स्वीकृतः,
तदा पुनात्वाच्छिद्रेणेत्येव कल्पिते सबन्धे य एवानन्तर पुनातुशब्द स एव पूर्वदो-
षीनि करणसबन्धप्रदर्शनवेष्टायामन्वेति । क्रियाः पदार्था सन्तस्तामपेक्षमाणाः सकराणि
कामेऽऽसादयन्तीति सर्वत्रानुपपन्न । एव वाऽनुपपङ्केण प्रयोक्तव्ये ये तन्त्रेण प्रयुज्यते
तेषा तदात्म्यमात्र पुरस्तात्परस्ताद्वा वाक्यशेषम्यानुपपङ्कत्वाविशेषे सति यत्पुरस्तादनुप-
पङ्केऽन्वीयत इति कैश्चिदुच्यते तद्विशेषप्रसिद्धिमात्रमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

(इत्यनुपपङ्गाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

प्रथमभागस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां-वर्णनिक्रमसूचीपत्रम् ।

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अ.		अर्थवादो वा	१५३
अनेतनेऽर्थबन्धनात्	१४८	अर्थविप्रतिषेधात्	१४८
अपातो धर्मजिज्ञासा	१	अर्थस्तु विधिशेषत्वात्	१४१
अद्रव्यशब्दत्वात्	३०१	अर्थश्च	४४२
अनपेक्षत्वात्	९०	अर्पाद्वा करुणैकदेशत्वात्	३६८
अनर्थकं च तद्वचनम्	४३०	अर्थेन स्वपकृष्येत	४१६
अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाग्नातेषु०	४३७	अर्थकत्वादेकं वाक्यम्	४४३
अनित्यदर्शनाच्च	१०१	अवाक्यशेषाच्च	२४०
अनित्यसंयोगात्	११२	अविज्ञेयात्	१४९
अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम्	१४९	अविद्यमानवचनात्	१४७
अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तम्	२४३	अविभागाद्विधानार्थे०	३९१
अनुपद्भो वाक्यपरिसमाप्तिः	४६२	अविरुद्धं परम्	१५५
अन्ययोर्थपोक्तम्	१३०	अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः	१५०
अन्यदर्शनाच्च	३०२	अस्थानात्	७३
अन्यश्चार्थः प्रतीयते	४३०	आ.	
अन्यानर्थक्यात्	११०	आकाश्लिकेप्सा	१२८
अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्	२७७	आकृतित्तु क्रियार्थत्वात्	३०२
अपि वा कर्तृसामान्यात्	१६३	आख्या प्रवचनात्	१०२
अपि वा कारणाग्रहणे०	१९८	आख्या हि देशसंयोगात्	२५०
अपि वा नामधेयं स्यात्०	३२३	आदित्यवद्यौगपद्यम्	८०
अपि वा प्रयोगसामर्थ्यात्	४२२	आनर्थक्यादकरणम्	३५३
अपि वा श्रुतिसंयोगात्	४३७	आज्ञापस्य क्रियार्थत्वात्०	१०५
अपि वा सर्वधर्मः स्यान्	१४५	इ.	
अप्राप्ता वानुपपत्तिः०	१२२	उक्तं तु वाक्यशेषत्वम्	१३५
अमागिप्रतिषेधाच्च	१११	उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्	१०१
अभिधानं च कर्मवत्	४३०	उक्तश्चानित्यसंयोगः	१५८
अभिधानेऽर्थवादः	१५५	उक्तं समाप्त्यैद्वयार्थं	३०

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
उत्पत्तौ वाऽवचना	९१	तच्छेषो नोपपद्यते	३५१
ऊह	११८	तत्प्रत्यय चान्यशास्त्रम्	३३२
ए.		तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात्	२७८
एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात्	२८९	तत्सिद्धि	३५४
ऐ.		तथा निर्मन्थये	३४५
एकशब्दे परार्थवत्	३३८	तथा फलाभावात्	११०
औ.		तथा याज्यापुरोरुचौ	४२५
औत्पत्तिरन्तु शब्दम्यार्थेन०	२३	तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभाग	३१९
क		तदर्थशास्त्रात्	१४३
करोतिशब्दात्	७४	तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्	२८९
कर्मधर्मो वा प्रवणवन्	२५१	तद्गुणास्तुविधीयैरन्	३३९
कर्मके तत्र	७२	तद्भूताना क्रियार्थेन	९५
कारण म्यादितिचेत्	३५२	तद्व्यपदेश च	३३५
कृते वा विनियोग म्यात्	१०३	तस्य निमित्तपरीष्टि	९१
ग.		तानि द्वेष गुणप्रधानभूतानि	४०३
गीतिषु सामाख्या	४४०	तुल्य च साप्रदायिकम्	१२१
गुणवादस्तु	१२३	तुल्यत्वात्क्रिययोर्न	३३७
गुणश्चानर्थक म्यात्	४२५	तुल्य तु कर्तृधर्मेण	२५२
गुणस्य तु विधानार्थे	३५०	तुल्यश्रुतित्वाद्देतरे	४०८
गुणाद्बिप्रतिषेध	१५६	नेपामृगयत्रार्थवशेन	४४०
गुणार्थेन पुन श्रुति	१५१	तेष्वदर्शनात्	२१६
गुणार्थो व्यपदेश	४४२		
च.		द.	
ओडना पुनरारम्भ	३८९	दर्शनाद्विनियोग म्यात्	२४८
ओडनालक्षणोऽर्थो०	११	दूरभूयस्त्वात्	१२७
ओडित तु प्रतीयत	२२४	हृदयते	४२६
ज.		द्रव्योपदेश इति चेत्	४०९
नाति	३६१	घ.	
त		धर्ममात्रे तु धर्म०	४०८
सूत्रोदरेषु मन्त्राख्या	४३४	धर्मस्य शब्दमूलत्वात्	१५९

सूत्राणि न.	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि फ.	पृष्ठसंख्या
न अन्त्यपदेशात्	४४३	कलनिर्वृत्तिश्च	४३०
न क्रिया स्यादिति चेदर्धान्तरे	३१९	कलस्य कर्म निष्पत्तेः	१३०
न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य	४०९	घ.	
न स्वान्नातेषु	४२६	नहिंराज्ययोः संस्कारे	१४२
न पूर्वत्वात्	१६४	बुद्धशास्त्रात्	१४५
न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च	३४७	भ.	
न शास्त्रपरिमाणत्वात्	१९७	भाषार्थाः कर्मशाब्दास्तेभ्यः	३७७
न श्रुतिसमवायित्वात्	४१७	मूमा	३६३
न स्यादेशान्तरेष्वितिचेत्	२१०	म.	
नादवृद्धिपरा	८३	मिथश्चानर्थसंबन्धः	३४७
नामधेये गुणश्रुते	३३७	य.	
नासन्नियमात्	२३५	यमंमि वा तद्रूपत्वात्	४४१
निगदो वा चतुर्थः	४४१	यनेति वाऽर्थवत्त्वात् स्यात्	४२६
नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य	८४	यदि च हेतुरवतिष्ठेत्	१४२
प.		यस्मिन् गुणोपदेशः	३२७
परार्थत्वाद्गुणानाम्	३४८	येषां तत्पदावर्षे स्वे प्रयोगो०	३८८
परिसंख्या	१५१	येषामुत्पत्तौ स्वे	३८७
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्	१०२	वेर्द्वयं न विकीर्ष्यते	४०६
पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तस्सामर्थ्यं	३४८	येस्तु द्वयं विकीर्ष्यते	४०६
प्रकरणे समवलम्बक्यः	२४	र.	
प्रकृतिक्रियत्वोच्च	७५	रूपात्प्राप्यात्	१२७
प्रकृत्याभावाच्च योगस्य	९०	ल.	
प्रयोगचोडनाभावात्पूर्वकत्वम्	२८९	लिट्दर्शनाच्च	१९
प्रयोगशास्त्रमिति चेत्	२२८	लिङ्गसमवाय.	३६४
प्रयोगस्य परम्	८०	लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य	२४८
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात्	२९२	लिट्प्रोपदेशश्च	१५८
प्रशसा	३६२	लोकवदिति चेत्	१३८
प्रोक्षणात्पूर्वमयोगात्	३४४	लोके समियमात्	९९
		च.	
		वचनादर्थविशेषः	४४२

सूत्राणि	शृष्ठसंख्या	सूत्राणि	शृष्ठसंख्या
वर्णान्तरमविकारः	८२	शेषे ब्राह्मणशब्दः	४३६
वशावद्वाऽगुणार्थं स्यात्	४१७	शेषे यञुःशब्दः	४४१
वशायामर्थसमवायात्	४२९	स.	
वाक्यनियमात्	१४६	सतः परमदर्शनं	७६
विद्याप्रशंसा	१२९	सतः परमविज्ञानम्	१९६
विद्यावचनमसंयोगात्	१९६	सत्त्वान्तरे च	७४
विधिना त्वेकवाक्यत्वात्	११२	सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणाम्	२१
विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमेकशब्द्यात्	४३१	समेष्टु वाक्यभेदः स्यात्	४४९
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	१३१	समं तु तत्र दर्शनम्	७९
विधिशब्दाश्च	१९९	सर्वत्र च प्रयोगात्	२४२
विधिश्चानर्थकः क्वचित्	१३७	सर्वत्र यौगपद्यात्	८६
विधौ च वाक्यभेदः	१३८	सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत्	३८७
विरोधे त्वनपेक्षम्	१६८	सर्वेषामिति चेत्	४४३
वृद्धिश्च कर्तृभूत्वाऽस्य	७९	संख्यामावात्	८७
वेदाधिके सामिकर्षे	१००	संदिग्धेषु वाक्यशेषात्	२६९
वैश्वदेवे विकल्प इति चेत्	३४६	संभेदे कर्मगर्हा	१९९
व्यपदेशमेदाश्च	४१९	सारूप्यम्	३६९
व्यपदेशाश्च	४४१	स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो०	४१९
व्यर्थे स्तुतिः०	१४०	स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्	१४०
व्यवायाजानुपगमेन	४९९	स्त्रयपराधे कर्तुंश्च	१२८
श.		स्याद्योगास्त्व्या हि मापुरवन्	२५१
शब्दशृष्यत्वाच्च	४२९	स्वाध्यायवद्वचनात्	१४८
शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य	२७९	इ.	
शास्त्रदृष्टविरोधाच्च	१०७	हेतुदर्शनाच्च	१८६
शास्त्रस्या वा	२१७	हेतुर्वा स्यात्	१३८
शिष्टाक्रीये	१९६		

मीमांसादर्शने प्रथमभागे शाप्यकारीयाधिकरणमृचीपत्रम्

अधिपकरणनामानि	उपयमोपसंहारावेदिनी संख्या
अ.	
अत्ताधिकरणम्	३१५—३१८
अपूर्णाधिकरणम्	३१०—४०४
अर्पवादाधिकरणम्	१०५—१२१
अनुपपन्नाधिकरणम्	४५२—४५८
आ.	
आवृत्तधिकरणम्	२९३—३१०
आग्नेयाधिकरणम्	३३९—३४१
उ.	
उद्दिष्टधिकरणम्	३२०—३२६
ऊ.	
उदादीनममन्त्रताधिकरणम्	४३७—४३९
ऊ.	
ऊन्श्रणाधिकरणम्	४४०
औ.	
औदुम्बराधिकरणम्	१३१—१३८
इ.	
इत्यमूत्राधिकरणम्	२२८—२४३
इ.	
विनायाधिकरणम्	२२७—२३२
इ.	
इन्द्रयाधिकरणम्	१३२—१३५
तन्मिद्विपेक्षिकाधिकरणम्	३५४—३६५
तदुक्ताधिकरणम्	९१—१००
तद्व्यपदेशाधिकरणम्	३३५—३३७
तन्मिद्विपेक्षिकाधिकरणम्	४०५—४०७

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

ब.	
वाक्यवेद्याधिकरणम्	३३७—३४९
वाक्यवेदाधिकरणम्	४४९—४६२
विरोधाधिकरणम्	१६८—१८६
वृत्तिकारमतानुवादः	२९—७२
वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम्	१००—१०४
वैश्वदेवाधिकरणम्	३४६—३४८
वैश्वानरेण्यधिकरणम्	३४८—३९४
व्याकरणाधिकरणम्	२९२—२८९
व्यवेतामनुपङ्गाधिकरणम्	४९९
शु	
शब्दानित्यत्वाधिकरणम्	७२—९१
शिष्टाक्रोपाधिकरणम्	१९६—२१६
स.	
सामर्थ्याधिकरणम्	३६८—३६९
संमार्गाधिकरणम्	४०८—४१६
स्तोत्राद्याधिकरणम्	४१९—४२१
सूत्र्याचारधामाण्याधिकरणम्	१९९—१६८
सामलक्षणाधिकरणम्	४४०—४४१
ह.	
हेतुवज्रिगदाधिकरणम्	१३८—१४१
होलाकाधिकरणम्	२४६—२९२

प्रथमभागस्थतन्त्रवातिकान्तर्गतश्लोकानां वर्णा-
नुक्रमसूचीपत्रम् ।

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
अ.		अत्र चाऽऽकृतिरेवेति	२९४
अकर्तृकतया नापि	२३६	अत्र धेयोर्धिनोऽवश्यम्	२८२
अकः सर्वर्णदीर्घत्वम्	१८४	अत्राप्यसंभवे तस्य	१९०
अक्रियत्वाच्च माप्योक्तैः	३०९	अथवाऽर्थकदेशोऽयम्	४२६
अक्षरैरेव बुध्यन्ते	३४४	अथ संबन्धिसंस्पर्शात्	१८१
अग्निमन्त्रे पुरोहितम्	२३७	अथवा संप्रदातृणाम्	२३२
अग्नीषोमीयसंस्थायाम्	१८९	अथवाऽन्तर्यदाऽऽशौच	१९०
अग्नेर्हेत्रिण संबन्धे	३३४	अथ यजेति संदिग्धे	३६८
अग्नेः पुरोहितत्वं च	२३७	अथबोक्तेन मार्गेण	३०७
अङ्गमध्येऽपि कर्तव्यं	३९६	अथ संस्थानसामान्यं	२९६
अङ्गानि ज्ञातिनामानि	२६४	अथ त्रिचतुरा वर्णाः	२७२
अङ्गानि यदि वाऽपूर्वं	३९३	अथ व्याकरणोत्पत्तौः	२७१
अङ्गात्तर्पणेषु वर्णेषु	४४६	अथवा योऽपि गान्धादिः	२६३
अतः क्वचित्प्रमाणत्वम्	१७४	अथ प्राप्तस्य योऽर्थः स्यात्	२६४
अतः शास्त्रामियुक्तत्वात्	२२०	अथापि गौणशब्दत्वं	२२३
अतः परिमितं शास्त्रम्	२१६	अथापि स्मृतिशास्त्रस्य	२८६
अतश्चाप्रतिषिद्धत्वात्	२१२	अथैतेनैव युक्तं स्यात्	२६४
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योः	१९४	अदुष्टेन हि वित्तेन	१७१
अतश्च नैव गोशब्दो	३००	अदूरविप्रकृष्टे च	२७१
अतश्च वेदमूलत्वे	२८६	अदृष्टः प्रकृतार्थः	४६३
अतश्चानपराधेन	२७६	अदृष्टविपया चेत्स्यात्	२६३
अतश्च वाक्यशेषोऽपि	२४०	अधिगन्तव्य इत्येतत्	२६६
अतिसंकोचविस्तारौ	४०२	अप्यस्यते त्वपुष्पत्वम्	३६९
अतो विगानमूविष्ठात्	२७४	अप्यारोप्येत मिथ्यात्वं	१८०
अ यन्तभिलरूपत्वात्	२६७	अप्यारोप्य विचारेण	२१८
अत्यन्तावाचकत्वात्	२६६	अनन्तस्तेच्छदेशांश्च	२२६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
अनन्तेषु हि देशेषु	२२५	अन्यावयवसामारूप्यात्	२७३
अनन्तरेण संबद्धः	४५५	अन्ये सुखमुस्वारूढाः	२८३
अनन्तरेण संबन्ध	४५७	अन्येऽपि प्राकृतालापैः	२८३
अनन्तरम्य वाक्यम्य	४५७	अन्ये तु वेदमाचार्याः	२९५
अनन्यमूलिनायां च	१९८	अन्योऽप्यस्मिन्कोलादेः	२९५
अनवन्धितशब्दाधे	२१७	अन्योन्यनिरपेक्षणाम्	४५०
अनवच्छिन्नसद्भाव	४०१	अनवयव्यतिरेकाम्या	४०९
अनाख्येयत्वमुक्त्वा च	२४७	अनाचक्षीत शास्त्र चेत्	२७३
अनादित्वं च सर्वेषाम्	२७४	अपवादेन वा यस्मात्	१७३
अनिश्चितेऽपि वाच्यत्वे	३०७	अपर्यायस्मृतैरुक्तम्	२९५
अनुमानव्यवस्थानात्	२४५	अपभ्रंशेषु साधुत्वम्	२८१
अनुचरणकाले च	१८७	अपभ्रंशाश्च ये केचित्	२७९
अनुयोगेषु वेदानाम्	२३२	अपराधस्य भागित्वात्	२७९
अनुमानं प्रमाणं च	१७४	अपशब्दाश्च शब्देभ्यो	२५३
अनुष्ठाने पदार्थानां	४३३	अपि चाङ्गानि वेदाश्च	२३२
अन्यत्रापि धात्वर्थ	३३४	अपि वा कारणं दृष्टं	१९८
अन्यमानः सर्वो हि	२१३	अपि चाद्रव्यशब्दत्वात्	३०१
अनेन कल्पसूत्राणाम्	२३९	अपिवा कर्तृसामान्यात्	२८६
अनेकान्तिकता तावत्	२७५	अपि वा सर्ववर्मः स्यात्	२४५
अन्तरीयोऽन्तरीये हि	१८८	अपूर्वं मावशब्देभ्यो	३०६
अन्तो नास्त्यपशब्दानां	२५९	अपौद्धारेण संस्कारो	२७३
अन्यवेदमस्थिताद्ब्रह्मात्	२४४	अप्रामाण्यपदं चैकं	१८०
अन्धधानुपपत्त्या च	२४४	अप्रामाण्य स्मृतीनां च	२२९
अन्यधोच्चार्यमाणश्च	२७७	अप्रातिपदिकत्वाद्दि	२९८
अन्यत्र ज्ञातसद्भावः	४५९	अबुद्धिपूर्वतासिद्धिः	२४०
अन्यदेव हि यामार्ग	३८३	अभावः प्रत्ययार्थम्य	३१०
अन्यदेव हि धात्वर्थ	३८५	अभिधाभावनामाहुः	३७८
अन्यत्र सिद्धशेषाणाम्	४०८	अभिद्रव्युत्पत्तयत्वा हि	३७६
अन्यत्रस्वनेपेक्षने	४१८	अभियुक्तनरा ये ये	२२०
अ यतोऽवगतेऽर्थे हि	४४३	अभिधेयाविनाभूते	३५४

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
अभेदकारणं चात्र	३०८	असता कथमन्यत्वं	३०९
अभेदे सति श्लोकस्थैः	२९०	असत्स्ववयवार्थेषु	३४४
अमोहनविधिर्नूनम्	१९२	असर्वगतपसे स्यात्	४०२
अमूर्ता ह्याकृतिर्नित्या	३००	असंदेहश्च वेदार्थे	२६६
अर्पवत्त्वं न चेज्जातम्	२६८	असंभावितमूलं हि	२८६
अर्थसत्यं यथावाच्यं	२७६	अमंकीर्णत्वभावं सत्	३९७
अर्थवादकृताऽप्यर्थ	२२३	अस्मदीयमिदं वाक्यम्	२३६
अर्थमिदं च चिन्तयं	३०९	असाधुशब्दभूयिष्ठाः	२३७
अर्पादनेकमप्यर्थम्	३२९	अस्तित्वमन्तितेत्येवम्	२९८
अर्थापत्त्याऽपि यस्त्विवाचित्	१६१	अन्त्यर्थः सर्वशब्दानाम्	२९७
अर्थापत्त्याऽपि नैवेतत्	३९१	अन्त्याटावपि कर्त्रशे	३८१
अर्थापत्तेरिहापूर्वः	३९९	अहत्वा कंचिदेवंकम्	२११
अर्थेन च प्रयुक्तानाम्	२७३	आ	
अर्थेष्वर्थान्तरात्मानम्	३९७	आकाशोऽवस्थितः शब्दः	२७२
अर्थोऽपि यादृशो यत्र	४२२	आकादृशा संनिधानं च	४९९
अलौकिके च शब्दार्थे	३०८	आकृत्यर्थेदि शब्दार्थः	३००
अविमक्ता हि शब्दत्व	२९४	आकृतेरभिधेयत्व	३०८
अविनष्टे च दृश्येते	२७६	आकृतेरभिधेयत्वात्	३२२
अविज्ञातार्थसंयोगात्	३१०	आकृतानामभिन्त्यक्तिः	४३८
अविच्छेदश्च शब्दार्थो	२१८	आख्यातवर्ती चात्त्वर्गः	३८८
अविरोधे श्रुतिर्मूलम्	१७०	आख्यातत्वाविशेषेण	४०९
अविशिष्टं प्रमाणत्वम्	१७२	आख्या हि देशसंयोगात्	२९०
अशक्तैर्नाशिताश्चान्ये	२८३	आख्यातव्यापि नन्वत्र	३०६
अशास्त्रविहितत्वाच्च	२७४	आगमो यम्बु निर्दिष्टः	२९४
अशाब्दं बहिःशब्दस्य	३०९	आगमो वेदवाङ्मयाच्च	२६४
अशिष्यत्वादशास्त्रत्वम्	२७३	आचारत्वात् प्रयोगो हि	४०९
अध्वर्णान्दर्शादीं	२६६	आचार्यो भाद्रुल्लोति	४२४
अध्ववाद्यादिशब्दानाम्	३०९	आचार्यवचनानां च	२३२
अष्टत्वाद्यानिभान्त्वान्	३९१	आचार्यवचनानां यश्च	२४२
अष्टौ पञ्च नियोज्यन्त्याः	३११	आत्मैव चाऽऽश्रयन्त्य	३९७

श्लोका.	शृङ्खलसंख्या	श्लोका	शृङ्खलसंख्या
आत्मा शरीरसमिध	४०१	इयत्तान्कमकालाद्य	१९९
आदिमात्रमपि श्रुत्वा	२३७	इयं प्राप्तद्विकी चिन्ता	१०७
आदितश्च स्मृते सिद्धः	२८०	इहैका परमार्थेन	२३९
आदिमत्त्वाच्च धर्मत्वम्	२५७	इह लिङ्गस्य लिङ्गत्वम्	२४९
आद्यसूनद्वय यावत्	२४३	इह त्वत्पेन कालेन	१९०
आद्ये प्रपाठके येन	१७८	इ.	
आधारत्वमपि ह्याप्तम्	४२८	ईदृशेवं क्रमधायम्	२३४
आपद्धर्मा यथैधान्ये	१९०	इ.	
आप्तानेप्यपि मन्त्रेषु	४२६	उत्तमर्ष परिस्वय्य	२३४
आप्तायमान ह्यनुपज्यमानम्	४९९	उक्ते वाऽन्याभिधेयत्वे	३०८
आयुर्वेदं चिकित्सासु	२६२	उच्यते पठ्यमानत्वात्	१८०
आर्यामतावद्विशिष्येरेन्	२१९	उच्यते कार्ययोगित्वात्	३००
आर्याश्च म्लेच्छमाश्रम्य	२२९	उत्तानेत्यादिका तेन	३११
आर्यावर्ते तत शक्या	२२९	उत्पात्तिवाक्यविज्ञातं	३३०
आवृत्तिभिर्यथाऽध्याये	३९९	उत्पादश्चैव संस्कारः	२७६
आश्वलायनकं सूत्रं	२२९	उत्पत्तौ नामधेयं वा	३२७
आश्रयाणा च दीर्घत्वम्	२२७	उत्सर्गाद्यापवादश्च	१७३
आर्षेयवचन नित्य-	२३१	उपमानं त्वदृष्टेऽर्थे	१६१
आह यत्तावदेकरव-	२११	उपनीय तु य शिष्यम्	२४२
इ.		उपकुर्वाणकेनैव	१९२
इतश्च न प्रमाणत्वम्	१८६	उपपन्नतरं चैतन्	१८६
इतिहासपुराणाम्नाम्	२४१	उमयोरप्रमाणत्वम्	१७९
इतिहासपुराणानि	२४१	उपपन्नाविरोधित्वम्	४०१
इतिकृतबहुमार्ग मन्त्रवित्यर्षवद्वै-	३६९	उमयो श्रुतिमूलत्वम्	२२०
इतिहासपुराण च	२०२	उहार्थमपि शब्दानाम्	२६३
इत्थं च भ्रान्तिमूलत्वम्	१७९	ऋ-	
इदं च तत्राद्भूतरूपमुत्तमम्	२०९	ऋत्विम्यो दक्षिणादानम्	१७२
इदानीं तु यदाधार	२९०	ऋणयोऽपि हि श्रद्धाणाम्	४३४
इन्द्रिणापार्श्वेषां नः	३९३		

श्लोकाः	शृङ्खलसंख्या	श्लोकाः	शृङ्खलसंख्या
ए.		एवं साधुत्वमेतेषाम्	२७४
एकशक्त्यनुसारेण	२७८	एवं समस्तवेदाङ्ग-	२३९
एकस्य च यदा युक्त्या	२८६	एवं सति व्यवस्थाने	२७६
एकत्वे सति सद्भावात्	२९१	एवं सत्येव गोत्यादौ	२९२
एकत्वे सति कर्तव्यो	३०८	एवं सर्वपदार्थानाम्	३००
एकत्वेऽपि च शब्दस्य	३०९	एवं चावेदमूलत्वात्	२९६
एकदेशेऽपि च ज्ञानात्	३३५	एवं हिरण्यपर्णत्वं	२९२
एकदेशेऽपि यो दृष्टः	३४३	एवं व्यवस्थितान्दृष्ट्वा	२४५
एकस्यामेव च व्यक्तौ	३५०	एवं वे दासिणात्यानाम्	२४३
एकत्रण्डेन शब्देन	४४१	एवं शब्दस्वरूपस्य	२९४
एकस्तावदतिक्लेशैः	४२१	एवं रामन्यशब्दादेः	२६६
एकरोगो हतो यस्य	३९६	एवमूर्जेत्ययं मन्त्रः	२३८
एकस्य वा प्रमाणत्वम्	१७५	एवं प्रत्येकसंस्कारे	२७१
एकमूलव्यवस्थायाम्	१७०	एवं च सप्तमी षष्ठी	४२८
एकरात्रे द्विरात्रे वा	१८९	एवं न्याह्वायमाने च	४२०
एकं विनाऽप्यनुज्ञानान्	१९०	एवमप्रतिपत्तयैव	१७६
एकशब्दमनेकार्थम्	२१६	एवं स्मृतिप्रमाणत्वे	१७४
एकार्थत्वं पदस्य स्यात्	४४६	एवं प्राक्पशुसंस्थानात्	१८९
एकोऽपि बहुभिर्मन्त्रः	४४९	एवं विषयनानात्वात्	१९२
एतच्चिन्ताप्रसिद्धार्थम्	३०८	एवं च विद्वद्वचनाद्विनिर्गतम्	२०७
एतत्साम्यासिकं कृत्वा	२८९	एवं च विप्रकीर्णानाम्	२२१
एतावत्यन्यतो यस्य	२६३	एवमादिषु सर्वेषु	२२२
एते पत्नाः पुनर्वीज्याः	२९३	एवं नानोपपत्तित्वात्	२२४
एते चारयन्तनिष्कृष्टाः	२९४	एवं प्राप्ते वदामोऽत्र	२२६
एत एव प्रसम्भेरन्	१७५	एवं च वेदमूलत्वम्	२३३
एत एव च ते षेषाम्	१९६	एवं प्राप्ते वदामोऽत्र	२३५
एतदेव श्रुतेः पार्थात्	१९९	एव जायेत दोषोऽन्यः	१७५
एतेन पैदिकानन्त-	२०७	एतेत्यपि न निर्दोषम्	२३६
एतेन धर्मशास्त्राणाम्	२३२	ये	
एवं रोमेऽपि दृष्ट्यादौ	३०७	येकस्वरूपेण संवन्धः	३७३

श्लोका	पृष्ठमांश्या	श्लोका	पृष्ठमांश्या
ऐकान्तिक हि संस्कार्यम्	२७२	कल्पादावनुवादत्वम्	२४१
ऐक्ष्यौ विघृती ये च	२२२	कल्प्यन्तेपामदृष्टोऽर्थे	४४९
ऐहिक चापि पुत्रादि	३९७	कस्य चिज्जायते तुष्टि	२०४
क		कक्षाबलम्बिन नित्यम्	२६२
कर्तृस्मरणशार्ङ्गाच्च	२३९	कत्वर्थात्त्वादिशब्देष्टा	२८४
कटाचिच्छ्रुतिमूलत्वम्	१६९	कत्वर्थ तावद्वेषु	२८४
कथ पुनर्विलुद्धत्वम्	१९६	कत्वर्थांशं परार्थत्वान्	२८३
कथ लक्षणमम्बन्ध	३०७	कमेणाऽऽख्यायमाने तु	४१९
कथ नामेदशात्कार्यात्	२९८	क्वचिद्वृत्तेऽवशाशे हि	१७१
कथ वा नेत्यने दोष	१८१	क्वचिद्भ्रान्ति क्वचिदोभ	१८६
कथ चाऽऽर्यानिपेतत्वे	४३६	क्वचित्प्रकरणे कश्चिन्	२२०
कठमैश्रायणीयादि	१८८	क्षणिकत्वेन सर्वत्र	३२४
क पुनर्भाव इत्यादौ	३०६	का गति कल्पसूत्राणाम्	२३०
कर्मणा येन केनेह	१९१	काष्ठ पक्षत्वमित्युक्ते	३९६
कर्मणा श्राद्धणोत्तानम्	२३३	कार्पासमुपवीत म्यात्	२२२
कर्मप्रकरणाभ्याना	२७२	काम न प्रविशेद्ग्रामम्	२३०
कर्माभ्यामापिमज्ञानम्	२४१	काम वा सोऽर्थत्रादोऽस्तु	३६७
कर्मणामल्पमहताम्	१३०	कार्यमापत्स्यमिन्द्रादि	२९९
कर्मस्य प्रागयोग्यस्य	३९४	कालान्नरक्षम रूपम्	२००
कन्यदाना च सर्वामाम्	२०६	कात्रान्तरेऽपि यो भात्र	१७९
करणपूर्वादिष्टेषु	३३७	कालेयत्तात्रयाणा हि	१९९
करोति त्रिपमाणेन	३७७	कालो ह्यथ प्रधानस्य	२००
करोत्यर्थस्य च कर्ता	३७७	कालोऽपि च प्रयोद्भाग	२००
कलिकृत्पृथानि यानि लोके	१९६	कल्पानित्या प्रमिद्वेक्ष	०२७
कल्पमूत्राण्युत्राह्वय	२२९	का वा चर्पन्क्रिया यस्या	१७१
कल्पनादि प्रयोगाणाम्	२२९	कायशोभाम्वापि त्वेनन्	२६३
कत्या पत्रिमिद्धा हि	२२९	किं कर्त यमिर्नद च	१७७
कृत्यसूत्रम्भृतिप्रन्ध	२९९	किं च मूत्र मवेदेक-	०१६
कल्पशाराभनोऽप्येषाम्	२४२	किं च भ्रान्त्याऽपिगुणाम्	१७०
		किंनित्रेव तु तदाकथम्	२३८

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
किं जातिरेव शब्दाघो	३११	गवाध्यादिभतां पूर्वम्	३१२
किं तावत्प्रतिपत्तव्यम्	२४४	मावीमोण्यादयः शब्दाः	२७४
किं तावत्प्राप्नुवाद्ग्र	१६९	गुणवाक्योपपत्त्यर्थं	३३१
किं तु तस्याः प्रमाणत्वम्	१७७	गुणान्तरावरुद्धत्वात्	३४७
किमाकृतेः पदार्थत्वम्	३११	गुणोऽनन्तर्गतश्चात्र	४२९
किमालोच्य क वा ह्य	२३७	गुणो विधीयमानो हि	३२३
किं युक्तमविरुद्धत्वम्	१९७	गृह्यमाणनिमित्तत्वात्	१७१
किं लोकेदशशब्दानाम्	२९०	गोत्वजातिविशिष्टा चेत्	२९९
किं वा वेदत्वमेवैषाम्	२२९	गोत्वस्य न हि संबन्धः	३०१
क्रियाः फलापवर्णिष्यः	४२९	गोत्वबुद्धेः समानत्वात्	३१०
क्रीतराजकमोऽपाल-	१८९	गोत्वे तेषामसिद्धत्वात्	३११
कुनः संशय इत्येतत्	३००	गोसत्तां चापि गोशब्दो	२९८
कुर्यादित्युच्यमानो हि	२४७	गौणं व्यसणिकं वाऽपि	२२३
कुशलोदारशब्दादेः	२६६	गौडी पैटी च माध्वी च	२१०
कुशवेष्टनवाक्ये च	१८८	गौणो वा यदि वा मुंल्यो	२२३
कृता मन्वादिभिर्वदन्	२३४	गौरित्वेवविधाः शब्दाः	३०६
कृतमूलाः स्फुरन्त्वोऽपि	१७२	गौरिस्तीति प्रयोगश्च	२९७
कृतवैक्रमवधिं तस्मात्	१८९	ग्रहणोच्चारणे एव	२७२
कुद्धो यो नाम यं हन्ति	२८९	च	
कृत्वोपकारसाकाङ्क्षाः	४१४	चतुर्विधे पदे चात्र	३०६
केचिद्ब्रह्मवस्त्यता एव	२७९	चित्रत्वश्रीत्वयोगो हि	३२८
केन ताव्येव तैरेभ्यः	२३३	चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थाम्	३७२
केवलम्बाप्रयोगित्वात्	३७९	चोदनालक्षणत्वेन	३७२
केशप्राय च तं पक्षम्	१९०	चोदनालक्षणे घर्मे	२९४
के शिष्टा ये सदाचाराः	२०४	चोदितं ह्युपदिष्टं वा	२२६
को मूढो बुद्धिपूर्वो वा	२३८	चोदितं वा प्रमाणेन	२२७
को हि प्रत्यक्षमभ्येऽर्थे	२६६	ज.	
ग.		जनकत्वेन पूतादेः	३९२
गवयादिषु नाङ्गानाम्	२७३	जातिकारकयोश्चैव	३११
गवादिषु गकारादिः	२७१	जातिव्यक्तिश्च संबन्धः	३११

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
जाति-व्यक्ति-विशिष्टा वा	२११	तत्र लोकाविरुद्धा या	२२२
ज्ञाताज्ञातविभागस्तु	२१६	तत्र तेषु प्रसिद्धोऽर्थे	२२५
॥		तत्र सिंहत्वमेवाऽऽप्ता	३५७
तद्य व्यवस्थित इद्व्य	२४४	तत्र यद्यपि नित्यत्वात्	१८४
तद्यातिशयवत्सर्वम्	१९८	तत्र मन्त्रोऽपकृत्येत	४१७
तत श्रुत्यादितद्व्यक्ति	२९५	तत्रापि निर्णयो य स्यात्	२६८
ततश्च श्रुतिमूलत्वात्	१८८	तत्रापि वेदमूलत्व	१८७
ततश्च पौरुषेयत्वात्	२३५	तत्रान्यत पारिच्छेदात्	१८४
ततश्च तुल्यकक्षाऽपि	१९३	तत्राऽऽह नैव संदेह	२१६
ततश्च निगमादीनाम्	२२५	तत्रैकशब्दवाच्यानाम्	२४८
ततश्च वेदवन्नित्या	२३०	तत्रैव शक्यते वक्तुम्	१९२
ततश्च त्वत्प्रयुक्तोऽयम्	२७७	तत्त्वावबोध शब्दानाम्	२६६
ततस्त्वदुक्तमार्गेण	१७८	तत्सामस्त्यापरिज्ञाने	२७४
ततश्चावाचकत्वेन	२५३	तथा ऋषयतोर्नित्यम्	३८१
ततश्च प्रागवस्थाधाम्	२३९	तथा च तद्व्युक्तेऽपि	१८१
ततश्चास्त्यशब्देषु	२३७	तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्	१८४
ततश्च पूर्वविज्ञानम्	१७९	तथा तदप्रमाणत्वम्	१७९
ततोऽर्थविप्रकर्षेऽपि	१७७	तथा वीतय इत्यस्मिन्	२३८
तत्कथ नाम यत्किञ्चित्	२८३	तथाऽपि तर्कवत्तेषाम्	२४१
तत्तथैव प्रतीयेत	२२६	तथा वेदविरुद्धेऽर्थे	२६६
तत्तथैवानुमन्तव्यम्	१७१	तथा बहिरसबद्ध	२८५
तत्तु कर्त्तव्याविभागेन	२९७	तथा व्याकरणाख्येन	२८७
तत्तु नैव विशेषेभ्यो	२९६	तथाऽप्यकीर्णियागादि	२३२
तत्र शाब्देषु प्रसिद्धाऽपि	२११	तथाऽप्य चरुशब्दोऽपि	२२१
तत्र दीर्घविविधैर्यथै	१९०	तथा श्रुत्यनुमान हि	२२०
तत्र य कार्यरूपेण	२०६	तथाऽपि न्यायतुल्यत्वात्	२१९
तत्र किं तुल्यता युक्ता	२१९	तथा चाऽऽरामतुष्ट्याभि	२०७
तत्र यस्य विशेषस्य	२१९	तथाऽतिश्रा-तवेदोक्त	२०३
तत्र किं तुल्यकल्पत्वात्	२२१	तथा च मनुनाऽप्युक्तम्	१९१
तत्र प्रयोनृदौर्बल्य	२२४	तथेहापि व्यवभेष्टा	१८०

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
तपेहापि फलार्थिभ्यः--	२४८	तस्मात्किमपि जात्यादि	२९१
तपैव तैर्नकर्तव्यं	२४४	तस्मात्प्रतिश्रुत्याद्यर्थः	२९२
तदनन्यगतित्वेन	१७५	तस्मादनियमं मुक्त्या	२७१
तद्व्युक्तं क्रियाभेदे	३०९	तस्मात्स्वरूपसंबन्ध-	२७८
तदसत्यं न शब्दस्य	३०९	तस्माद्दृष्टप्रयोगेऽपि	२७७
तदा किं नाम दृष्टार्थं	१७२	तस्मात्पर्यायशब्दत्वात्	२७५
तदा का ते मुखच्छाया	१८८	तस्मात्त्र लोकादेशाभ्याम्	२७८
तदा तन्मध्यपात्येकं	१८८	तस्माद्द्वैज्ञान्यमानत्वात्	२८७
तद्धितेन द्वांसंबन्धो	५१८	तस्माद्धर्मप्रयोगस्य	२९४
तद्धितार्थे च वृत्तस्य	४१९	तस्माद्दुर्गसहस्रेऽपि	२६३
तद्धि दूरमपि प्राप्तम्	१७३	तस्माच्चयैव सेवादौ	२२७
तद्यथावैदिकं तादृक्	१७२	तस्मात्कर्म्मप्रयोगाणाम्	२२२
तद्यथा शुश्रुवान्विद्वान्	२०६	तस्मात्तान्यपि वेदा वा	२३०
तद्यस्यामेव वेद्यायाम्	१९९	तस्मान्नेच्छप्रसिद्ध्या यत्	२२६
तन्त्रत्वमैकरूप्येण	३८८	तस्माच्छस्त्रस्थितैवेका	२२४
तन्मन्त्रेष्वप्यवेदत्वम्	२४०	तस्माद्गुभ्यपि त्वेषा	२२२
तयोरर्थान्निधाने हि	३०६	तस्मात्पीत्वादिशब्दानाम्	२१९
तर्केणावाचकत्वं च	२८०	तस्मादन्यदुदाहृत्य	३१९
तस्माद्दस्य क्रियार्थत्वात्	४५७	तस्माद्ये यादिकैरेषाम्	२१७
तस्मात्पुनातु शब्दोऽयम्	४५८	तस्माच्छ्रुतिस्मृती एव	२१५
तस्मात्प्रपञ्च सूत्रादेः	४२०	तस्माद्वाहणरान्मयौ	२११
तस्मात्पदेषु यावत्सु	४४५	तस्माद्यान्येन शक्त्याणि	२०३
तस्मात्कृतत्वमात्रेण	३९३	तस्मात्प्रचमनादीनाम्	२००
तस्मात्कारणवैप्रम्यात्	१८०	तस्मै तर्केण यो नाप	२८०
तस्मादेवं न क्लृप्त्यम्	१७४	तस्या वैदिकमूलत्वात्	२८६
तस्माच्छौकामतस्यानाम्	१७१	तस्यापि स्लेच्छदेशेषु	२२५
तस्माद्द्वैश्विकरुद्रानाम्	१७२	तस्याश्च सर्वगामित्वम्	२१६
तस्माद्यथा विरोधेऽपि	१७०	तादृश्येन हि शेषत्वम्	३९८
तस्मादपि स्वतन्त्रत्वम्	२४२	तादृशं तु प्रतीयेत	२२६
तस्माद्बुक्तत्वसेवेन-	२४०		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने	१७३	तेनार्थं कथयद्विर्या	१८७
तानेव वैदिकान्वर्णान्	४५३	तेनात्र यदि वा कर्म	१९३
तावदादिश्रोत्रसंस्कारो	२७३	तेनाऽऽचारबलीयस्त्वं	२९७
तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः	१७२	तेनाऽऽचारः मृष्टिं यावत्	२९९
तावदेव हि तोषादि	१७४	तेनापूर्वादि शब्दार्थाः	३००
तावद्विधात्मकः पूर्वम्	२२०	तेनानेकप्रयोगेऽपि	३७८
तावदेव वेदे शब्दार्था	३१०	तेनानारम्भ वादेऽपि	२७२
तासांमपि हि वेदेषु	२३०	तेनादृष्टार्थ एवायम्	२६८
दुस्यकस्ताविकल्पोऽपि	१७५	तेनाऽऽसा यदिवा नैव	१७७
दुस्यं तु कर्तृघर्मेण	२५२	तेनाऽऽसां श्रुतिमूलत्वम्	१७७
दुस्योहि श्रीहि संख्यः	४०७	तेनेषां धर्मशास्त्राणाम्	२३४
तृतीयोक्तिः क्रियागम्य-	२८४	तेनैकत्र श्रुतेराघात्	१८५
ते च सर्वेऽभिधीयन्ते	३११	तेनोहे कर्मकर्माङ्ग-	२६४
तेनैते विषयान्यत्वात्	१९०	तेम्यश्चेत्प्रसरो नाम	१७१
तेन नैव श्रुतिमृत्योः	१९३	तेषां विपरिवर्तेषु	२०२
तेन यद्यपि लभ्येत	१९४	त्वच्छलजं ब्रुवाणो हि	२३६
तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या	१९५	त्रयीमार्गस्य सिद्धस्य	१६४
तेन तद्वाक्यवेदानाम्	२०२	त्रिधैव ज्ञायते कर्ता	२४५
तेन तद्वचनत्वे हि	२१६	त्रिवृच्चर्षधवालादेः	२९१
तेन ह्यप्यन्तरितं तस्य	२२०	त्रिवृच्छब्दः प्रयुक्तो यः	२५३
तेन प्रयोगशास्त्रत्वम्	२३४	त्र्यंशवेदप्रमाणत्वात्	३२१
तेन प्रयोगशास्त्रत्वम्	२३५	द.	
तेन प्रतीतशब्दार्थे	३०८	दन्तत्रातानुनातान्य-	१६०
तेन शब्दार्थभिन्नत्वे	२९०	दर्शितेष्वपि सर्वेषु	२६४
तेन लोके विचारो हि	२९०	दीक्षितान्नमपोऽयं स्यात्	१६१
तेन त्रयी द्विपूर्व	२८५	दूरम्यम्यानुवादश्च	१३५
तेन तेष्वप्यवेदत्वम्	२००	दूरेणापि प्रधानानाम्	४०८
तेन वेदविरुद्धानाम्	१७४	दृष्टार्थेषु च शब्देषु	२७२
तेन यस्य प्रमाणत्वम्	१७६	दृष्टमाचरणं चेतत्	२४९
तेन मूनिषु कर्तृत्वम्	३०८	दृष्टार्थव्यवहारेषु	२३७

श्लोकाः
 इष्टे सत्यपि सर्वत्र
 इष्टेन कर्तुमिच्छन्
 इष्टयमानान्यहेतुत्वात्
 देवत्वं चास्य यज्ञस्य
 देवदत्तादिनामानि
 देवब्राह्मणपूजादि
 देवता हि विधेयत्वात्
 देवतैव प्रधानत्वात्
 देशश्च दिग्भिः सिद्धः स्यात्
 देशघर्मानुदाहृत्य
 देशप्राप्त्या यदीष्येत
 द्रव्याणां वाक्यसंयुक्त
 द्रव्यादीनां च सामान्यम्
 द्वाभ्यां धृत्यादिपट्कार्याम्
 द्वावपि प्रतिपद्येते
 द्वितीयेन प्रकारेण
 द्वित्रैष्वहःसु भाष्येत
 द्वौ च पञ्चावुपन्यस्तौ
 ध.
 धर्मसाधनतांशे च
 धर्मत्वं यच्च विज्ञान-
 धर्मश्च फलसंबन्धम्
 धर्मबुद्ध्या यदार्याणाम्
 धर्मस्तौनोपविष्टोऽयं
 धर्मश्च प्रथमं तावत्
 धर्मत्वेन प्रपन्नानि
 धर्मशास्त्रपदं येषु
 धर्मं प्रति यतोऽप्रेतं
 धर्मत्वं फलसंबन्धात्
 धर्मोव्युत्थारणमर्थी

श्लोकसंख्या	श्लोकाः	श्लोकसंख्या
२८३	धर्माय नियमं चाऽऽह	२८७
४१६	धर्माधर्मव्यवस्था हि	२७६
२१५	धर्मे चानादरात्तेषाम्	२२५
२३७	घातुम्यः कल्पिते नाम्नि	२६६
२७६	घात्वर्थव्यतिरेकेण	२८२
२८६	घात्वर्गकारकैरेव	३८२
४२३	घ्यायतेरेव वा रूपं	२६५
४३१	ध्वनिमात्राण्यसाधूनि	२५३
२५०	न.	
२४३	न कर्मान्तरताऽस्त्यत्र	४२१
४०४	न च शास्त्रान्तरोच्छेदः	१९५
४११	न च तैर्वेदमूलत्वम्	१९६
२९५	न च प्रमेयदौर्बल्य	१९२
१९७	न च प्रमेयदौर्बल्ये-	१९९
३५८	न च तेषां श्रुतिर्मूलम्	२०५
१७७	न च स्मृतिसरूपाऽपि	२१५
२२५	न च यूपादितुल्यत्वम्	१४३
२९३	न च यागो हविष्टं वा	३४१
	न चतुर्थीसमासस्य	३३५
२८६	न न घात्वनुवादोऽत्र	३३४
२५६	न च भिन्नत्वमन्येषु	३१०
२५६	न च सर्वाप्रसिद्धत्वे	२९२
२१४	न च ज्ञानविधानेन	२८८
२३६	न च शब्दप्रयोगात्	२७४
१९१	न च स्थलवदारम्भो	२७५
२०५	न च तां संस्कृतां भूयः	२७१
२३२	न च व्याकरणोक्तेन	२६८
१६५	न च लोके प्रयुक्तानां	२६७
३७३	न च वेदान्तपायोऽपि	२६४
३१०	न च लक्षणमस्तीति	२६३

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
न च याङ्गणत्वारथा	२५७	न तावत्कार्ययोगित्वम्	३५५
न च याङ्गण नित्यम्	२५७	न तावदन्तिशब्दत्व-	२७०
न च स्मृत्यन्तरं त्रिविन्	२५६	न तावत्सूत्रकारेण	२५६
न च तद्देशमवधान्	२५०	न तावत्प्रत्येयस्येष्ट	३८७
न च पुत्रवन मर्कम्	२४२	न तावद्युगपञ्जन्यम्	३९३
न च शब्दार्थसम्बन्ध-	२३६	न तावत्समुदाहरणम्	४५५
न च विज्ञायने वाक्यम्	१६१	न तु स्मृते प्रमाणत्वम्	१७८
न च यद्वाच्यद्वयम्	१७३	न त्वत्रोपपत्तं किञ्चित्	२४५
न चापिवाच्यतावात्	१७३	न त्वर्थाङ्गम्यमानम्य	२९८
न च शीघ्रहृतेऽर्थेऽन्ति	१७७	न त्वाचारस्य सा मूलम्	२१५
न च वर्णाश्रयत्वेन	१८४	न द्रव्यम्य स्वरूपेण	३४१
न च कर्मविनाशेभ्य	३९६	ननु चाशौचकालेऽपि	१८९
न च ग्रामाद्रिमप्राप्ति	३९७	ननु शास्त्रार्थकारित्वात्	२०६
न चायमपि यज्ञाद्	१८९	ननु शुद्धिङ्गनिर्देशात्	२११
न चानुदितहोमोक्ती	१८९	ननु गौरितिशब्दादौ	३०८
न चास्य त्रिङ्गमवन्ध	२१३	ननु चाऽऽकृतिपक्षेऽपि	३०७
न चाल्पवचनदुत्वाम्याम्	२१६	ननु चाशक्तिज्ञा दोषा	२८३
न चार्थप्रत्ययानङ्ग-	२२८	ननु च प्रागवस्थायाम्	१७९
न चावान्तरमभ्यास	२९५	ननु श्रुत्यविरुद्धाया	१८०
न चापिज्ञोपसख्यानम्	२८६	नन्वमेत्येन लिङ्गम्य	१८२
न चायारोप्यमाणाऽपि	१८५	न पश्चाच्छ्रयमाणाऽपि	१७८
न चागृहीतशब्दार्थं	२६७	न प्रयोगावावेन्तम्य	२१९
न चेद नियमापूर्वं	२५५	न प्रघानपद चात्र	२५५
न चेदन्वेन शिष्टा म्यु	२४०	न मासभक्षणे द्रोषो	१९१
न चैभिर्भिन्नदेशाम्य	२३४	न वर्षेयंदेशाहानि	१९०
न चैनस्मान्न सन्त्येव	२९४	न वा दृष्टार्गतेवास्य	२५५
न चैवा सप्रदायेन	३८८	न वाऽनुमानमप्यभ्यिन्	१६०
न जगत्प्रवृष्टार्थं	४२७	न वाऽऽगमेन तद्देशो	१६०
न ज्ञात्या देवतात्वं हि	२३७	न वाऽतिमान्नयोगेभ्य.	३९६
न तदन्तर्नि कश्चिन्	२३१		

श्लोकाः	शृष्टसंख्या	श्लोका	शृष्टसंख्या
पदार्थपटसंबन्ध-	२२६	पुण्यान्तरबाधोऽपि	१८०
पदार्थत्वेन येषा च	१९९	पुरुषस्य सचेतस्य	१८२
पदार्थैः पदविज्ञातैः	४४९	पुरोडाशादिभिर्लोकैः	३४२
पदाज्ञासासरोपेतं	२२९	पुंस्त्वाद्वाक्यणकौण्डिन्य	२९९
परमाणु शरीरादि	३६०	पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे	३४९
परलोकविरुद्धानि	१९९	पूर्व सामान्यविज्ञानात्	३१४
परश्राविनयं कुर्वन्	२८५	पूर्वपक्षेऽपि चत्वारो	३११
परस्परविगीतत्वम्	२८६	पूर्वविज्ञानविषयम्	१६०
परस्परविरुद्धत्वम्	१७०	पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वम्	१७९
परस्परविरुद्धे हि	१८३	पूर्व निश्चित्य शास्त्रार्थम्	३९२
परस्पररेण चाऽऽचार्याः	२९६	पूर्वानुभूत एवार्थः	३९८
पराधीनप्रमाणत्वात्	१७९	पूर्वोक्तिर्नैव मार्गेण	३१०
पारिध्यादेष्य कार्येण	४१४	पूर्वोक्तिनानुमंघानम्	२६९
परिनिष्ठितकार्यम्बु	१९३	पूर्वोक्तिर्नैव मार्गेण	१८२
परिमाणमपि त्वार्थ-	२००	प्रकृतस्त्रोत्रशेषत्वम्	४२७
परिशाब्दोऽपि यस्मिन्	१८८	प्रकृताप्रकृते यागे	३९०
परेण सह केषां चिन्	२३९	प्रकृतत्वाविशेषेऽपि	३४६
परोऽवधिः पुनस्तस्य	१९२	प्रकृतं चेदनुद्यायम्	३३४
पशुहिंसादिसंबन्धे	२०४	प्रकृतिप्रत्ययानन्त्यान्	२७९
पाकेनाग्निप्राप्तत्वान्	३४९	प्रकृतेऽत्रैव सिद्धान्ते	३०७
पापक्षयो हि शुद्धत्वम्	१८९	प्रतिकञ्चुकरूपेण	२८१
पारतन्त्र्यास्त्वतो नैषाम्	१६०	प्रतिमन्वन्तरं चैवम्	२०२
पाश्चात्यभोजनानुज्ञा	१९२	प्रतिमान्यं स्वयं पुमान्	१६८
विकादिशब्दवाच्यं च	२२६	प्रतिविद्याम्यनुज्ञा च	१९२
पुनर्वायुत्वेनस्त्व-	२९९	प्रतिषेधेषु चापूर्वम्	३९३
पुनर्मान्यादिपक्षाम्	२९३	प्रतियज्ञं भवन्त्यन्ये	२०२
पुराणं मानसो धर्म	२८६	प्रतिषेधोपमहारं	२१३
पुर्यार्थममामतेः	३९२	प्रतीतिमात्रप्रमाणार्थम्	४९४
पुर्यार्थो हि मर्गेण	३३०	प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि	१७३
पुर्यार्थेऽपि चाऽऽचारः	२९२	प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु	१७२

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
फाल्गुनेऽन्यौषधिना तु	२१८	मनो वा पुरयो वाऽथ	२७३
व.		मन्वादिभिरवश्य च	२३३
बलवन्तं परामित्य	१८९	मम हि व्यक्तिशब्दत्वात्	३०२
बह्वृष्टप्रसङ्गादि	३८७	महत्वाद्भारतत्वाच्च	२२८
बहुभिज्ञासमानानाम्	१७८	महताऽपि प्रयत्नेन	१६३
बहुवेदगतन्याय—	२३१	महत्त्वमेन्द्रमबन्धम्	४१९
बाधिता मृगतृष्णा वा	१७४	महाननगृहीतत्वम्	१९५
बाधिता च स्मृतिर्मुक्त्वा	१८८	मीमांसा चापि वेदार्थ—	३१०
विभीतकेऽस्तशब्दो हि	२१७	मुख्यदृष्टार्थताम्बार्थ—	२६३
बुद्धवाक्यसमारूपाऽपि	२३५	मूलान्तर निरम्भ च	१७०
बुद्धिबोध्य प्रयादन्यत्	२३६	श्रुत्किञ्चापि यच्चिह्न	२५२
बोधकत्वात्प्रमाणत्वम्	२३९	य.	
ब्रह्मवर्षसयोगादि	३५२	यम्माद्ब्रह्मादिवन्मन्त्रा	४३२
ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति	२७३	यस्य तूत्पद्यमानस्य	१७३
ब्राह्मणस्त्रीवधे को वा	२१३	यन्नेकेणानुमघत्ते	१६७
म		यस्य चान्विष्यमाणाऽपि	२२८
भवने यस्य कर्तृत्वम्	३८४	यस्य ह्यल्पेन कालेन	१८९
भवेता यदि वृत्तेषु	३४४	यन्तन्तूननुपादाय	२३६
भावनेव च वाक्यार्थ	४४५	यस्तु त विनियोगेन	२४४
भावना गम्यमाना च	३७९	यम्मादाऽरूपातशब्दस्य	२४७
भाषार्थाः कर्तेशब्दा ये	३७५	यस्य ह्यनियना प्राप्ति	२५४
भिन्नवस्तुगतने ये च	१७३	यस्याप्यत्यन्तमप्राप्तिः	२५५
भिन्नाभिर्विप्रकीर्णत्वात्	२२०	यन्तानि प्रविभक्तानि	२६५
मृतमान्युपयोग हि	४११	यच्च प्रयत्ननिष्पत्तौ	२७५
मूयर्मा वेदवाङ्मत्वात्	२३९	यदुरेवाऽऽत्मनो यार्ग	३९१
भेदो नाम पदार्थानाम्	४४७	यलोपे च कृतेऽकारो	१८४
भ्रान्तेरनुभवत्वाद्वाऽपि	१६३	यमादयो न विद्यन्ते	४२६
भ्रातृणामेकजातानाम्	२०८	य पुनर्वेदसंवाट	२४१
म		यद्यप्ये प्रमाणेन	४१८
मृत्वयो वाक्य वेद्ययाम्	३३६	यद्यनाविद्यमानार्थो	४१६

श्लोकः	श्लोकाः	श्लोकः	श्लोकः
यद्यपुः कल्प्यते तत्र	४०२	यद्वा सत्यत्वमेवेदं	२७६
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	२१०	यद्वा शास्त्रान्तरैर्णव	२०३
यद्यस्यकरणं हेतुः	२४४	यद्वा शिष्टात्मतुष्टानाम्	२०७
यद्व्यकरणं शूर्प	२४५	यद्वा नार्थजुनम्यैव	२०९
यद्यप्यनमित्युक्तानाम्	२८२	यद्वा वर्षासु मोदन्ते	२१८
यद्यप्येवं न भेदोऽस्ति	३०७	यद्वाऽऽचारकर्त्तायम्बं	२२०
यद्यप्यर्थात्मनाऽस्त्येव	३४९	यद्वा मवतु नामिषाम्	२३०
यद्यथासेन वक्तृणाम्	३५८	यद्वा प्रयोगशास्त्रत्वम्	२३०
यद्दोक्तस्तत्र सद्भावः	३०८	यद्वा शान्त्यादिशास्त्राणाम्	२३०
यदेव मवतां गोप्रम्	२३६	यद्वा तु हन्तिपिप्यादि	१७१
यद्युच्यमानया कार्यम्	२९०	यद्वा यावच्छूतेरर्थः	१७७
यदि क्षेत्रं मवेद्वाक्यम्	३६६	यद्वा ह्यादौ श्रुतिं श्रुत्या	१७९
यदि ह्यर्थद्वये बुद्धिः	३०६	यद्वा योगविभागेन	१८४
यदि वा द्राक्षणेनेति	२८४	यद्वा श्रुत्यप्रमाणत्वात्	१८४
यदि वाचकैर्वाऽऽदौ	२७९	यद्वा कर्मविनाशोऽयम्	३९१
यदि वा गौरवम्यैव	२६५	यथोपनयनं येषाम्	२४४
यदि न्याकरणाद्गतां	२६२	यथैव ह्यार्यगन्धेऽथै	२१९
यदि साधु भिरेवेति	२५५	यथैव च वयं तेषाम्	२१४
यदि देशनिमित्तरवान्	२५०	यथैव श्रुतिमूलत्वान्	२२०
यदि न्यारसर्वागामित्वम्	२४४	यथैवान्यायविज्ञातात्	२०३
यदि द्विप्राङ्गुलं मध्ये	१८८	यथैव वेदमूलत्वम्	१८६
यदि यज्ञोपयोगित्वम्	१८९	यथैव छोवसिद्धवान्	२११
यदि वा कालवैषम्यात्	१९१	यथैवावग्नियतो वेदः	२१७
यदि दानादुरोगेषाम्	१९४	यथैव वाटः प्रतिपश्युपायः	३६९
यदि वेदविरोधः स्यात्	२११	यथा सात्त्विक्युत्पत्तवान्	२१९
यदि त्वन्यानिवृत्त्यैव	३९१	यथा न म्लेच्छदेशेऽपि	३१९
यदि स्वसमेपैरेव	३९८	यथा वा वां भुवं यस्मिन्	२०७
यदि भैकान्ततो ह्ययुः	३९९	यथा वा वारदानादी	२०७
यदि प्रधानमात्रेण	४१४	यथा वा मर्षमिदानी	२०७
यदा स्वदेवते ह्यने	३३४		

श्लोकां	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
यथा च सर्वशास्त्रानाम्	२३२	यनेरपि तु यत्कर्म	३८१
यथा च धर्मशास्त्राणाम्	२३३	यजुर्मेढ च मुक्त्वैतत्	४४४
यथा मीमांसकप्रस्ता	२३५	यजाद्यर्थेऽपि वा वाच्ये	३०६
यथा काष्ठतृणादिनाम्	१८१	यच्चैतदनवस्थानम्	१७९
यथा शरीरमात्रेऽपि	४०४	यच्चाऽऽर्ता श्रद्धया सिद्धम्	१७१
यथा रुमाया लवणाकरेषु	२०७	यच्चिह्नं टाक्षिणात्पानाम्	२४९
यथा कृतञ्जकपूर-	५०३	यच्चास्य कृत्रिमत्वेन	२८५
यथा वा श्राद्धमोजित्वम्	१९१	यच्चैतद्भूतमस्माकम्	२९२
यथा च जातितद्भेद-	२४४	य जश्चिदेव सवन्ध	३३५
यथा च तुल्यपाण्यादि	२८०	या काचिदप्युपादाय	४२४
यथा च पञ्चरागादीन्	२८२	यागानाच्चतुस्यूतो	३७५
यथा रत्नपरीक्षायाम्	२८२	यागादेव फलं तद्धि	३९५
यथा श्रुतगवादीनाम्	२९२	यागेऽपि प्रस्तुते चात्र	४००
यथा हि वामना गावो	१९२	यागे यो गुणमावश्च	२८४
यथा चाऽऽकृतिरित्यादौ	३०८	या चोक्ता पाण्डुपुत्राणाम्	२०९
यथार्तावृत्तुलिङ्गानि	२०२	या चोक्ता माप्यगारेण	३०६
यत्रार्थस्य विसंवाद	४२१	या तद्धहिरवम्यानात्	२३७
यत्र वर्णविफारो ना	४३८	या तु हस्तं करं पाणि	२७८
यत्र वैदिकमन्यत्वम्	४३८	या तु वेदविरुद्धेह	१७२
यत्र शीघ्रतर नास्ति	१७३	यादृशी भावनाऽऽरूपाते	३८३
यत्र देशे हि य शब्दो	२१६	या निषेधा क्रियामाहु	३६०
यत्राऽऽहृत्य विधानेन	२०१	यान्येव धर्मशास्त्राणाम्	२३३
यत्र तूत्प्रेक्षशाऽप्यन्यत्	१९८	यावत्तु गमनित्यत्वम्	२३६
यत्र त्वसि भ्ररज्ञानम्	२६७	यावत्कै श्रुतौ कर्म	१९३
यत्र लक्षणभुद्देवय	३२५	यावत्वेवोदितं किञ्चित्	२३५
यत्तु दिङ्निगमापूर्व	२५६	यावता पठत्तवेन	४४६
यत्तु हेत्वन्तरं दृष्ट्वा	२०६	या वेदवाह्या म्भूतयो	१९६
यत्तु वेदतन्त्रेषु	२२६	युक्तं समविस्त्वत्वम्	१८९
यत्तन्तु राममोहादे	२१३	युगपद्यदि सर्वत्र	४०१
यत्तु म्भूत्या कृहीतेऽपि	१७७	युगपत्प्रमिमीयानाम्	१७७

श्लोकाः	शृष्टसंख्या	श्लोकः	शृष्टसंख्या
पुगवत्प्राप्तिहेतुश्च	१९९	रूपादुत्तरकाले हि	४९०
ये चान्यत्रापि दृश्यन्ते	२९६	ल.	
येन न्यायेन बेदानाम्	२३९	लक्षणानुगमात्प्राप्त्यु	२७८
येन यत्नेन मन्वाद्यैः	१६३	लक्षणयोधः समाप्तायात्	२६२
येनास्य पितरो याताः	२११	लक्षणप्रवणाम्प्राप्तात्	२७८
येनेमिततमैर्भावैः	१८९	लक्षणोत्प्रेऽपि संज्ञे	२६७
येनैवाकृतकत्वं हि	२३४	लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन	३७१
येऽपि च प्रतिपिप्येरन्	२४९	लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य	२४९
येऽपि व्याकरणस्यैव	२६०	लिङ्गी यौगिकशब्दत्वान्	२४९
ये शब्दा न प्रसिद्धाः स्युः	२२४	लोकः स्मरति तं मन्त्रं	२०७
येषामनुगमो नास्ति	२६०	लोकप्रसिद्धशब्दार्थ-	२९२
येषां पदार्थवर्षत्वात्	१९९	लोकवेदगतत्वाच्च	२७२
येषां परम्पराप्राप्ताः	२११	लोकवेदाधिगन्तव्या	२९३
येषां दर्शनमात्रेऽपि	२२४	लोके हि कश्चिदाचारः	२०६
येषामारुपातश्चब्दानाम्	४३३	लोके चैतद्यथाप्राप्तम्	२१३
योऽपि मन्त्रं समस्तं हि	२९८	लोके तावधिवृत्तः	२२१
यो ब्राह्मण इति लुक्ते	२१२	लोके यस्य यदर्धत्वम्	२६२
यो यो ग्रहीता भात्यन्धः	१६२	लोके तु सर्वथाभावः	२६२
यो वा पिण्डे पितुः-पाणौ	२०८	लोममूलं च यत्तस्याः	१८८
यो हि सामान्यदृष्टेन	१७४	लोमादेकारणं चात्र	१९९
यो हि प्रतिपदं पाठं	२९३	लौकिकयत्तिकमूर्खत्वान्	१७१
यो ह्यसावन्तः स्मार्तः	१९७	लौकिकत्वे समानेऽपि	२१७
यौवनस्यैव कृष्णा हि	२०९	लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि	२२४
र.		लौकिकं चापि यत्कर्म	२९९
रक्षाद्यपि यद्बोक्तं	२६१	लौकिकेभ्येव शब्देषु	२०९
रत्नभाषितमत्वं च	२१८	ल.	
रत्नवीर्यविपाकत्रयम्	२१७	व.	
रागद्वेषमदोम्माद्-	१७१	वक्तव्यः पूर्वमर्थश्चेत्	३०७
रुटिशब्दश्च नैवायम्	२९७	वक्ता तु भाषणे सर्वो	२९९
रूपशब्दाविभागाच्च	२९६	वदन्ति धर्ममेतानि	२३४

श्लोकाः	शृष्टमंश्या	श्लोकाः	शृष्टमंश्या
वर्णादभ्यनुज्ञाते	१९२	वित्तिष्ठा बहुरूपा च	२२८
वर्नदानाऽपि संस्कार—	२७१	विगीतवाक्यमूलानाम्	२८९
वर्नदानापदेशोऽपि	२४१	विचारमुत्तसिद्धार्थम्	२९४
वर्णमस्कारमात्र च	२७२	विनत्य दशसंख्या हि	१९०
वसिष्ठम्यापि यत्पुत्र—	२०८	विवापकं मदप्यर्षम्	४३२
वसुदेवाङ्गनाता च	२१०	विषाने षानुवादे च	३२४
वस्तुशाब्दो हि ऋत्त्वान्	२९८	विषातन्यथ संबन्धो	३३५
वय्रान् रितचण्डाल—	१८१	विधिसाक्तिर्नियोगेन	४३२
वदित्वश्रुतिनादर्थात्	३५४	विधिसून्यनया विषाम्	२४०
वाक्यम्भोऽथ यैरिष्टः	२७३	विधिधेदग्निहोत्रं म्यात्	३३४
वाक्यमंशो क्षमामर्थम्	४४४	विधिन्तनगुणयापि	३३४
वाक्यार्थेषु च संदेहाः	२६७	विधिमुत्स्योः सदा वृत्ति-	३६५
वाक्यान्तरेर्निषिद्धं च	१८९	विधीयता विधिष्टं चेत्	२२५
वाक्यानि यावदर्थं स्यु	२५३	विधेयेभ्यो यथापूर्वं	३९७
वाक्याधिहरणे नैनन्	२७३	विधेयं स्तुत्ये वस्तु	३३६
वाक्योपात्तप्रधानार्थ—	४१४	विधौ यदि विशेषः स्यात्	३३६
वाक्यरन्ध्रेऽपि पाश्चात्य—	३०९	विधेयप्रतिषेधार्थाः	२४२
वाक्यवशादेने यन्तु	२७५	विना स्यात्तरणादाधिः	२७१
वाक्येर्भाषितार्थं हि	२५४	विनाशित्वेन विशानम्	३९५
वाक्यवाक्यमामर्थ—	२७७	विमरग्यर्षानुपादेष्टा	३२५
वाक्यमात्रे हि माघुरवम्	३०७	विमुक्तस्याशुनी वेदे	४५३
वाक्येयं यथागु म्यात्	३३८	विन्दत्य च शानन्ति	१७०
वाक्येवादि वाध्यवात्	२९५	विन्दत्ये च वापः स्वाराधामाप्यम्	१८८
वाक्येभ्यो मन्त्रो	२३८	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	१७२
वाक्यावाप्रेन सज्जन्	१९४	विशेषगरीहारादा	१९९
विशान्, किं पुनश्चामाम्	१७४	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	१९८
विशान्मन्त्रोपदेशवत्	१७४	विशेषविषयो शाखा	१७३
विशान् आश्रितमत्र	१७५	विशेषो वेदवाक्यनान्	१९७
विशान्मन्त्रोपदेशवत्	२७७	वृत्तान्तरात्	२९५
विशान्मन्त्रोपदेशवत्	२९३	वृत्तान्तरात्	२०९

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
मृत्तिद्वयेऽपि सामर्थ्यम्	४१८	वैदिकेष्वपि शब्देषु	३१०
वृत्तौ लक्षणभेतेषाम्	४३४	वैदिकान्यपि कर्माणि	१७१
वेदस्य कल्पसूत्राणाम्	२३०	वेद्युताइमाभिधातोस्य	३४५
वेदवाक्यार्पणं येषाम्	२३४	वैद्यानां सेवकानां वा	२१५
वेदमूलतयाऽप्यस्य	२७४	वैश्वदेवमुपादाय	३४७
वेद एव हि सर्वेषाम्	२६३	वैश्वानरपदं नापि	३५०
वेदशब्दाभिधेयत्वम्	२४१	ब्रह्मिहो निरपेक्षा हि	१७१
वेदश्च यदि दृष्टार्थम्	१७१	व्यक्तिपक्षे विकल्पः स्यात्	३०७
वेदवाक्यानुमानं हि	१७२	व्यक्तिवाचि तु तत्राम	२४६
वेदं कृत्वा यदा वेदिम्	२००	व्यक्तिर्वाच्येति विज्ञानं	३०७
वेदं हि करुणयित्वैश्वर्यः	२३३	व्यक्तेर्जातिविशिष्टायाः	३११
वेदानधीत्य वदौ वा	१९२	व्यक्त्याकृत्याभिधेयेऽर्थे	२४८
वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति	२३२	व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः	२४६
वेदादेव न विज्ञातो	२३४	व्यपदेशस्य भिन्नत्वात्	३०९
वेदादेवानृतस्य च	२४२	व्यपदेशादिभेदेन	३०९
वेदार्थकल्पनात्कल्पो	२४१	व्यपदेशादिभेदाच्च	३०९
वेदिरेव क्षणाचम्य	२००	व्यपेक्षा पुनराहृत्य	४१८
वेदेनैवाम्यनुज्ञाता येषाम्	२०२	व्याकृता संप्रदायेन	२५८
वेदेनैवाम्यनुज्ञाता धर्मे	२३०	व्याचक्षानस्य वेदार्थान्	२४२
वेदेनापि च संस्कारात्	३४३	व्युत्पाद्यते महेन्द्रश्चेत्	४१८
वेदे तावैव विशेषो	३११	श.	
वेदेनाशास्त्रहेतुत्वात्	३१०	शब्द एव यदा तावत्	३५८
वेदे तु प्रत्यभिज्ञाने	३०८	शब्दादिषु विनश्यत्सु	२३६
वेदेऽपि च विशेषोऽस्ति	३०७	शब्दानुगमरूपोऽर्थो	२६०
वेदे व्याकरणादीनि	२६५	शब्दस्य संस्कृते न्यादि	१७०
वेदेष्वपि प्रयोगास्ते	२५९	शब्दश्चेत्पाद्यमानस्ये	१७१
वेदे यथोपलभ्यन्ते	२३९	शब्दार्थेन न कार्यं हि	३०८
वेदे स्वरूपतः शब्दो	४२१	शब्दान्तरस्य योऽप्यर्थः	३७६
वेदोऽपि विप्रकीर्णत्वा	१६७	शरीराभिव्यक्तये नापि	२०५
वेदो हीदृश एवायम्	१८७	शक्तिभिः सर्वभाषाणाम्	३५९

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
शक्तिकार्यविसवादात्	३००	श्रुतिस्मृत्यो पुन स्पष्टम्	१७६
शक्ति कार्यानुमेयत्वात्	३९८	श्रुतिराचारमूल या	२२०
शक्तय सर्वभावानां	३७८	श्रुतिसामान्यमात्राद्वा	२०७
शक्त्यादिनिमित्ते धर्म-	२६४	श्रुतिस्मृतिप्रमाणत्वे	२८१
शाक्यादयश्च सर्वत्र	१९५	श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धत्वे	१९६
शाखाना विप्रकीर्णत्वात्	१६४	श्रुतार्थापत्तिरेवैका	३९४
शाखाच्छेदोपयोगश्च	२३८	अथयानाना न्यवस्था हि	४५८
शान्तिपुष्टमिचारार्था	१८९	श्रुतसंस्कारसम्बन्धम्	३३३
शास्त्राद्धमपि नैवेतत्	२७४	श्रूयमाणस्य वाक्यस्य	३२९
शास्त्रस्था वेत्यनेनासौ	२२४	आद्धमन्तर्दशाह हि	१९१
शास्त्रस्था प्रतिपत्तिर्या	२२३	श्रोतुराकृष्यमाणस्य	१७५
शास्त्रार्थेष्वभिगुक्तानाम्	२१७	श्रोता तत्र प्रवृत्तोऽपि	१७५
शास्त्रस्था पुरुषा ये वा	२१७	ष	
शास्त्रस्था तन्निमित्तत्वात्	२१७	षडङ्गो वेद इत्युक्तम्	२६४
शास्त्रेण हि पदार्थानाम्	१९७	पण्णामपि प्रमाणानाम्	२८२
शिष्यानुशासनत्व हि	२७३	स.	
शिष्ट यावच्छ्रुतिस्मृत्यो	२१६	स चायमुपयोर्नाश	१७६
शिष्टैराचर्यमाणानाम्	२०५	सत्तामेते वदन्तश्च	२९७
शुद्धचशुद्धौ ह्यदृष्टत्वात्	१९०	सति देशनिमित्तत्वे	२५०
शुद्धामिधानपक्षस्य	२९८	सत्यवाचा च वाक्यानि	२३२
शुद्धान्नभोजनेनापि	२०४	सत्यमेवाऽऽकृति पूर्वम्	२९४
शेषशेष्यादय सर्वे	३७१	सत्य तत्रेऽप्यते ज्ञानम्	१८१
शोभासौकर्यहेतुक्ति-	१९४	सदाचारप्रमाणत्वम्	२०४
शौचयज्ञोपवीतादे	२००	सन्निकृष्टो न लब्धश्चेत्	४५४
श्रुत्यैव पृष्ठीपाराऽर्ध	४२८	सद्भावीऽवयवाना च	४०२
श्रुत्या हि देवता यामे	४२२	समानविषयत्वाद्धि	१७९
श्रुतिलिङ्गादिभिस्तावत्	२६४	समानाध्येतृकत्वात्	२४२
श्रुतिं मुक्त्वा च यमूलम्	१७८	समाभ्यायप्रसिद्धेऽपि	४६२
श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे	१७७	समाप्यते विधि कश्चित्	३६७
		समुदायन्त्ववस्तु वात्	२७२

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकः	पृष्ठसंख्या
समुदायार्थवाचित्वे	३५६	स्वप्राधान्यात्पर्यायानाम्	४४७
सर्वकर्तृत्वशक्तत्वात्	३९२	स्वस्मिन्नात्म्येऽपि न स्याच्चेत्	४५३
सर्वशास्त्रोपसंहारो	१७८	स्वयमज्ञातमूलाश्च	२०५
सर्वमुत्पद्यमानं हि	१७३	स्वस्यापारे हि पुरुषः	३८२
सर्वशास्त्राविचित्वं हि	२४२	स्वरवर्णानुपूर्व्यादिः	४३७
सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्	२४३	स्वरादयश्च भिद्यन्ते	३१०
सर्वनामपदं तावत्	२४६	स्वरूपपादशब्दैश्च	३०९
सर्ववर्णसमूहोऽपि	२७२	स्वरूपेण तयोस्तावत्	१७६
सर्वत्रैव हि विज्ञानम्	२८८	स्वच्छरणविचिक्तंस्तैः	१६७
सर्वे हि दधिदानादि	२९०	स्वशास्त्राविहितैश्चापि	१७८
सर्वत्रिन्द्रियछिद्राभ्याम्	३९४	स्वसंज्ञाधारिभाषापिः	२२९
सर्वथा शक्यते भेदो	३१०	स्वसंवेद्यं च सिद्धान्तम्	२३५
सर्वस्य त्रिविधमात्त्वात्	३२१	सादृश्याद्वाहाणभ्रान्तिः	२४२
सर्वशास्त्रातसम्बन्धे	३२८	सावुभिमर्षमाणानाम्	२७४
सर्वथा ब्राह्मणोद्देशात्	२१२	साधुत्वमिन्द्रियप्राप्तम्	२८१
सर्वव्याख्या विकल्पानाम्	१८६	साधुमेव प्रयुज्यानाः	२८३
सर्वावाप्तिसमर्थो वा	४००	साधोर्नित्यप्रसक्तत्वात्	२७६
सर्वाश्रमातिरिक्तेन	१९२	साध्यसाधनसंबन्धः	३८७
सर्वविश्रयित्तयेति	१८८	साध्यात्मकोऽपि सात्वर्षो	३८९
सर्वपाकादिसम्बन्धे	४१०	साध्यांशे पुरुषाणां च	३८४
सर्वत्र श्रुतिमूलाऽतः	१७९	सापेक्षोऽपि महत्त्वेन	४२२
सर्वेषामेवमादीनाम्	२११	सामवेदे यदोद्गार्ह	२३८
स श्रुतिस्मृतिस्मिद्धत्वात्	२८७	सामर्थ्यं सर्वभाषानाम्	२७७
सहाध्यायिभिरैवातो	२६२	सामान्यस्तुतिरेकैव	४२९
स्मर्यते च पुराणेषु	२०३	सामान्येनाभ्यनुज्ञानात्	१९१
स्वर्गो मे स्याद्वितीत्यं हि	३८४	सामानाधिकरण्यं च	१३५
स्वतंत्रो वेदः सर्वत्र	३३८	साध्यं ह्येव यदि नृणात्	३६४
स्वतः स्थितात्प्रमाणत्वात्	१८४	सत्यमूर्त्वादिमयुक्तैः	३३४
स्वमस्वावदमूर्त्तान्	४०२	साक्षादव्यभिचारेण	३८५
		स्वार्णव्यं चापकः शोतो	१७७

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
स्यादेतत् येन यः कालः	१८२	स्मृतेस्तेनापवादोऽयम्	३०७
स्याद्वाक्यद्वयमेवैतत्	१८२	स्मृतेश्च श्रुतिभङ्गायाः	१८६
स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वम्	१७२	स्मृत्या चार्थ परामृश्य	१७७
स्वाध्याये पठ्यमानेषु	४३७	स्मृत्या प्रतीयते यावत्	१७७
स्वाध्यायाध्ययनं मुक्त्वा	२७४	स्मृत्याचारविरोधे हि	२६०
स्वार्थबोधे समाप्तानाम्	३६६	स्मृत्याचारविरोधे वा	२२०
सिद्धरूपः प्रयोगो यैः	२२९	स्मृत्या तथैव सतुष्ट्या	१९७
सिद्धबहिशिखत्वादि	२३३	गुणपायमासभक्षादि	२८४
सिद्धप्रमाणभावस्य	१०५	सेयमत्यन्तमन्याय्या	१७६
सिद्धमेवाप्रमाणत्वम्	१८५	सेयमन्ययशब्देन	२९८
सिद्धकर्तृक्रियावाचि	३७६	सोपपत्तिकमन्यच्च	३०८
सिद्धाना नित्यतैवैका	२३३	सोऽपि स्यादपरो दोषः	१७५
सिद्धो लोकप्रवादोऽयम्	१७६	स्फोटशब्दे च संस्कारः	२७३
सुखदुःखात्मकत्वेन	३९२	स्फोटगोशब्दताङ्गत्व—	२७२
सुरा वै मलमन्त्रानाम्	२०९	सख्याभावादितिष्ठेत्	३०८
सुवन्तौ यदि वैतौ ते	४२२	सदिग्धेषु च सर्वेषु	२१८
स्तुतीना विध्यधीनत्वात्	३६६	सप्रत्ययहनुवानस्य	१७५
स्तुतेरपरिमाणत्वात्	३५१	सप्रदायविनाशाच्चेत्	२३३
सूत्रवार्तिकभाष्येषु	२६०	सबन्धमाश्रयुक्तं च	३८४
सूत्रमात्राधनुवादेन	४१३	सबन्धैर्बहुभिर्देश—	२५१
स्मृतिस्तु यावता पुसा	१८०	संबद्धयोश्च धर्मत्वम्	२५७
स्मृतिमूलानपेक्षा हि	१७७	समवन्धिचाराभ्याम्	२६४
स्मृतिप्रामाण्यमुत्सृष्टम्	१६८	संमुग्धवचके लोके	२८०
स्मृतिकाराभ्यनुज्ञानम्	२१४	सवादत्वानुवादत्वम्	२४१
स्मृतिवत्कर्तृसामान्यात्	२१४	सशयप्रतिबद्धे च	२७५
स्मृतिशास्त्रं च यद्येकम्	१८७	ससर्गोऽपि पदार्थानाम्	४४७
स्मृतीना श्रुतिलिङ्गत्वम्	१७२	सस्यानस्य च नाशित्वात्	२९५
स्मृतीनामप्रमाणत्वे	२८६	ससिद्धव्यवहारत्वात्	२७६
स्मृतीना श्रुतिमूलत्वे	१८७	सम्कृतभनिरूपा हि	२२६
स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वम्	१७५		

श्लोकः	पृष्ठसंख्या	श्लोकः	पृष्ठसंख्या
संस्कृतानां च शब्दानाम्	२७०	हन्तैवमप्रमाणत्वं	१९०
संस्कृतेतानुपूर्वाभित्	२७२	हन्त्यादि विभिवन्नापि	२७२
सिंहशब्दे ह्यनुक्तेऽपि	३५८	हननप्रतिषेधेऽपि	२११
ह.		हविषो गणभूतत्वात्	२८४
हन्तिकर्तारि बन्धित्वं	३०९		

आहत्य प्रथमभागे तन्प्रवातिकस्थाः श्लोकाः १४२१

समाप्ता च श्लोकानुक्रमणिका ।

सर्वपाठ्यशास्त्रभाष्यसहितमौमांसादर्शने शुद्धिपत्रम् ॥

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२१	तुं चाऽऽ	तु
३	१	अनन्तरं	नन्तरं
४	२२	शार्था-	शार्था-
४	६.	अय शब्दो	अयशब्दो
४	७	त् । कथं	त्कथं
४	१७/१८	वेदमधीत्य ' अयातो धर्म- निज्ञासा '	' वेदमधीत्यापातो धर्म- निज्ञासा '
६	२४	धीन	धान
७	२९	नान्तर	नानन्तर
१०	२०	जक	जनक
१०	२१	नियमः ।	नियमः
१०	२७	सप्रयोज	स प्रयोज
११	३	यते-	यते ॥
११	२१	त्मकप्र	त्मकधर्मस्य प्र
१२	१६	यत्किं	यत्किंचित्फलसाधनीभूतयत्किं
१२	२०	वाक्यम् । एवं बोदना- पदार्थः सिद्धः	वाक्यं बोदनापदार्थ इत्यर्थः ।
१४	२९	इति । वि	इति वि
१५	१२	अनुमाध्ये	अनुमाप्य
१५	१७	भूतं	मूलं
१६	२२	दिभिश्च यस्त्येव	दिनिश्चयस्त्येव
१६	२६	वचसां हि	वचसां
२१	२६	च । सू	च सू
२२	११	मिति । वि	मिति वि
२२	११	सत्सप्र	सत्संप्र
२३	१४	नारती.	नास्तां
२५	४	येऽयं	येयं

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७	२९	दोषं(गे.ग)	दोष
३४	१	बुद्धे रूपो	बुद्धेः रूपो
३४	२९	बुद्धे रूपो	बुद्धेः रूपो
३७	१०	गृहीतः । आ	गृहीत आ
३८	४	अर्थापत्तिप्रमाणमवस्य	अर्थापत्तिप्रमाणस्य
३९	१८	स्वनः प्रामाण्यस्य	{ स्वनः प्रामाण्यदर्शनेन नदर्शनमनस्य शास्त्रस्यापि स्वनः प्रामाण्यस्य
४१	१३	त्यन्त	
४१	१३	शेराहिताग्निमाग्निभिर्देहनि यज्ञपत्रैश्चेत्यनेन	शेः ' आहिताग्नि० पात्रैश्च ' इत्यनेन
४१	२६	द्विषो	द्विषो
४१	३०	विवि	विवि
४९	७	भौतित्य	भौतित्य
४६	२९	शाम्य	शाम्य.
४६	२६	रूपत	रूपत.
५०	९	भेदादि वि	भेदादिवि
५४	१९	इति-	इति ।
५४	१७	इत्यर्थे —	इत्यर्थे ।
५५	२८	यन् । ये	यन्
५७	१४	मगम	मगा
५८	३	दृष्टा वा	दृष्टा हि वा
५८	३	म ना० 'ने	मना । ने
५८	३	स्यन्ता "	स्यन्ता
६०	१५	अ म	अम
६४	११	स्यन्ति	स्यन्ति
६६	१	विज्ञान	विज्ञान
७२	११	इति-	इति ।
७५	२८	स्यन्ति । म	स्यन्ति । म

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्
७९	२७	भिः । सा
८२	१२	कार्यकारण
८५	३	क्तं स
९२	१९	अयमेवं
१०१	२९	पुनः स्वा
१०२	१९	येत्
१०२	२२	शास्त्रा
१०४	२२	शङ्कित दोष
१०४	२२	शङ्के
१०५	१९	सत्कृता
११२	३	सति । परं
११२	२६	मङ्गोन
११७	११	संबन्धो
१२०	१२	सामर्थ्यादिवि
१२०	२०	तत्रा
१२०	२०	ध्यविषा
१२१	१	तीय कानि
१२१	२४	माध्य
१२१	५	पत्तिः । शि
१२८	२३	राभक
१२८	२९	नुमवा
१३१	२१	प्रा
१३१	२६	रपुन
१३२	३०	विषा
१४४	३१	पासति
१४७	१०	शृङ्ग
१४९	१३	द्वेदोषनं
१४९	२४	रन्वयासा
१५०		२५०
१५०	६	कथंचित् क

शुद्धम्

भिः सा
कार्यकारण
क्तम् । स
अयम्-एवं
पुनः स्वा
येम
शास्त्रा
शङ्कितदोष
शङ्कचे
तद्भूता
सति परं
मङ्गेन
संबन्धो
सामर्थ्यादिवि
न चा
ध्यविषा
तीयकानि
माध्य
पत्तिः, शि
राभे क
नुमवा
द्रष्ट
रनु
विषा
मासति, त
शृङ्गं
द्वेदो-षनं
रन्वया-सा
१५० (पृष्ठसंख्या)
कथंचित् क

श्रुते	पठन्तौ	अश्रुदम्	श्रुदम्
१८२	१७	अपा	उपा
१८५	११	स्मृति	स्मृति
१८७	१०	मेव	मेव
१८९	६	मीय	मीय
१९३	२४	सत	सुत
१९३	२५	पेक्षो	पेक्षा
१९६	७	धर्मा	धर्म
१९६	२२	किं वि	किं वि
१९६	११	भाष्य	भाष्यं
१९६	३१	तदित्यस्या	तदित्यस्य
१९७	२०	श्रमात्स्मितान्	श्रमान्स्मितान्
१९८	३	रये	येर
१९९	४	र्यते, का	र्यते का
२०१	१८		()
२०३	१२	त्प्रली	त्प्रती
२०३	२६	स्तावत्प्र	स्तावन् 'प्र
२०३	२७	तरम् । इ	तरम् ' इ
२०४	४	मघ्वा	मघ्वा
२०५	८	रन् "	रन् " इति ।
२०९	२९	मघं घ्रा	मघं नित्यं घ्रा
२११	२७	पानेऽधर्मि	पाने धर्मि
२१२	१	पात् । वि	पाद्वि
२१२	२	त्वादल	त्वाल
२१३	२४	तान्तरे	तान्तरं
२१४	१९	स्याद्दुः । अ	स्याद्दुः
२१४	२८	मिपतं प	मिपनम् । प
२१६	१०	विरुप्यने॥	विरुप्यने ॥ ७ ॥
२१६	१२	स्येव् अप	स्येव्मुप
२१७	१४	कल्प	कल्प
२१९	३	घृत्	घृत .

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२०	१	दिवत	दिव त
२२१	७	तया दी	तथा ' दी
२२२	१	अनवस्त्रा	अनवस्त्रा
२२२	२	दुक्तमदिति	दुक्तात् ' अदिति
२२३	१८	वक्ष्याम ।	वक्ष्याम
२२४	७	वैदि	वैदि
२२५	७	वैर	वैर्
२२७	२४	सत्य	सत्या
२३०	१४	वेय	वैषा
२३१	२२	जराय	जरा
२३१	२३	त्वेनज	त्वेन ज
२३२	२९	माग	मार्गव
२३५	७	वाक्यादिक	वाक्यादि क
२३५	१८	चिद्धा को वाक्या	चिद्धाकोवाक्या
२३५	१९	उत्तय	युत्तय
२३६	२३	तांस्म	तस्मिं
२३६	२९	स्थितैषा	स्थितैषा
२३७	५	यम	यंम
२३८	१४	पौंस्मत्वे	पौंस्मत्वे
२३९	११	नित्यासिद्ध	नित्यत्वसिद्ध
२४२	४	चायवचन	चार्यवचन
२४३	९	ददर्श	दर्श
२४३	२७	१ यद्वेति-गण्टोकेऽप्यापयित् वचन सिद्धप्रमाण, तदपेक्ष श्रुति वाक्य तदनुवादक मित्यर्थे	} { इय टिप्पणी २४२ पुटे ३३ पङ्क्तौ विज्ञेया
२४६	२४	द्याकारा	
२४६	२६	प्राय । यथैव	प्रायो यथैव
२४६	२८	वक्ष्यति ।	वक्ष्यति
२४७	३	त्वाऽपूर्व	त्वा पूर्व

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४८	६	शुको	शुहो
२५२	१७	कारणमि	कारणम् ॥ १
२५३	२४	पेयधि	पेधावि
२५४	१	मवन्ति	मवन्ति
२५४	१८	मह्या	मह्या
२५७	८	कर्म	कर्मसु
२५९	६	इति	इति।
२५९	७	हितम् ।	हितम्
२५९	१०	आज्येनासिणी आज्य	“ आज्येनासिणी आज्य ”
२५९	२९	२ म० ८ पा० सू० १८ ।	२ (अ० ८ पा० २ सू० १८)
			१८) ।
२५९	२९	(९-९) ।	(९-३-९) ।
२६०	१४	हँल	हँल्
२६०	१९	कथम्	कथम्
२६२	२७	विना	विना
२६३	२३	तावत् ।	तावत्
२६३	२९	शास्त्रवर्ती विकृती,	शास्त्रवर्ती, विकृती
२६३	३१	१ (१ जै० सू० (
२६४	२१	भावाबुद्धादि	भावाबुद्धादि
२६६	२०	गमस्वि	गमः स्वि
२६७	५	वाक्य	वाक्य
२६८	२	मिवां गता	मिवाङ्गता
२६९	२५	एव्यपू	एव्यि पू
२७४	१९	एव्यस्य	एव्यस्य
२७७	५	प्रत्ययोऽवि	प्रत्ययोऽव
२७९	२२	म्लोच्छि	म्लोच्छि
२८१	१	यस्त्वाह	यस्त्वाह—
२८२	१०	यावानिहह	यावानिहाह
२८२	११	रूपाज्ञानं	रूपज्ञानं

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८४	१	पूर्वस्य ।	पूर्वस्य
२८५	२१	त्रयी	त्रयी
२८६	५	अपि वा	अपि वा
२८६	३१	(सू० १-३-३)	सू० (१-३-१)
२८८	१०	‘ तथाऽऽ	तथा ‘ आ
२८८	१२	संबन्धः	संबन्धः ।
२८८	१७	संबन्धासंबन्धाच्च	संबन्धाच्च
२८९	२८	यथा ‘ प्र	‘ यथा प्र
२८९	२८	व्याख्या	व्याख्या
२९०	२०	लक्षणम् ।	लक्षणम् ।
२९०	३०	१ तै० ब्रा० (३-५-६) ।	} १ जै०
२९०		२ आ० श्रौ० (११-७-६) ।	
		३ जै०	
२९१	१	अग्नि	अग्नि
२९१	२७	वर्णना	वर्णना
२९१	३२		१ तै० ब्रा० (३-८-६) । २ आप० श्रौ० (११ ७ ६) ।
२९२	१८	मात्रान्यता परा	मात्रपरात् सा
२९२	२७	तद्धृत	तद्धृत
२९५	१९	संख्या	संस्था
२९८	२९	स्यान्न गमने	स्यान्तगमने
३०१	९	मात्रद	मात्राद
३०२	७	व्यावर्तयतीर्त	व्यावर्तयति
३०२	७	शब्द्राधः	शब्दार्थः
३०३	१५	व्यक्तिः	व्यक्तिः
३०३	२६	ग्रहः अ	ग्रहः । अ
३०५	३०	न्यायसमाधायां	न्यायसुधायां
३०५	९	नैव	नैव
३०५	१०	समवायाद्व्याप	समवायाद्व्याप

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४६	२१	विश्वेदेवे	विश्वेदेव
३४७	२१	धेयरक्म्	धेयम्
३४८	२९	त्वान्तर्गते	त्वान्तर्गते
३४९	१२	वादने	वादते
३५०	१५	कपाळादि पु	कपाळादिषु
३५१	२८	भविष्य	भविष्य
३५४	८	वादाविधि	वादावधि
३५७	३	निर्ज्ञायते	निर्ज्ञाते
॥	२३	नैतत्क	नैतत्, क
३५८	२	वचना	वचना
॥	१२	त्रिविषया	त्रिविषया
३५९	८	रोप्येत ते	रोप्येत । ते
॥	११	रोप्यते सप्तुप्पं वाऽऽ	रोप्यते । सप्तुप्पं चा-
॥	१२	रोप्यते वा	रोप्यते वा ।
॥	१७	प्रतीतपूर्व स	प्रतीतपूर्वम् । स
॥	२१	नाध्या	न । अध्या
३६०	१३	अथ का.	अथवा
॥	२७	कल्पनाद्यं	कल्पनाद्य
॥	२८	यस्येत्यर्थः	यस्येत्यर्थः
३६१	२२	मुख्यत्व	मुख्यत्व
३६२	२५	व्याघ्रेः	श्राघ्रेः
॥	२६	वचना	वचना
३६४	१	सृष्टीनां सृष्टिषु	सृष्टीनां
॥	६	समवायः	समवाया इति गुणाश्रयाः
॥	१९	नध्वेवं	नध्वेवं
॥	१३	न तस्ये	न । तस्ये
॥	२२	वान्यकाण्डार्थीना	वान्यकाण्डार्थीना
३६७	१७	रीद्रे.	रेद्रे

पुटे	परुक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६७	२६	देशोऽपि	देशोऽपि
३६९	१२	भागं तु	मागास्तु
"	१३	परिखमुद्गं खेदशालो-	} परिखमुद्गरं वेदशा- लोपगूढम्
"	१३	पगूढाम्	
"	१४	समर्था	समस्ता
३७०	१	द्वितीयोऽध्यये	द्वितीयाध्याये
३७१	२२	वृत्ति राशा	वृत्तिराशा
"	२५	वाध्यायं	वाध्याय
३७३	१३	वैमिति	वैकामिति
३७४	१२	प्रधानफल	प्रधानं फल
"	२३	माध्यायः ।	माप्यार्यः
"	२७	शब्दा भावा	शब्दाभावा
३७५	६	मादिम्यः	मादिम्यः
३७६	६	यन्तीतिः	यन्तीति
"	१५	वेदरो	वेदमारो
"	२९	चलिता	चलिता —
३७७	१२	प्रतिपाद्य	प्रतिपद्य
३८१	१४	केन भवनेन	केन, भवनेन,
"	२४	मनो व्यापा	मनोव्यापा
३८२	१६	स्वरूपं च	च व्यापारो
३८३	६	भावनायां	भावनाया
३८३	६	तत् करण	तत्करण
३८३	६	तेति स्थित	तेति । स्थित
"	१९	वाचित्वे नास्ती	वाचित्वेनास्ती
३८८	२४	अख्यात	आख्यात
३९०	२६	प्रवर्तते	प्रवर्तते ।
"	२६	वेदम्य ।	वेदम्य
३९३	२९	कल्पनायं	कल्पनीयं
३९५	१४	फलवृत्ता	फलप्रवृत्ता

पुटे	पदंकी	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९९	२२	समाभ्रना	संभावना
३९७	६	पसोऽपि	पसोऽपि
४००	१३	तदेवं	तदेव
४०१	९	कालत	कालतः
४०९	१६	हृद्यार्थस्वामान	हृद्यार्थस्वामान
"	२२	दृश्यपूर्वा	इति, अपूर्वा
४०६	७	रूपीयस्य दृष्ट	रूपीयस्यदृष्ट
४०७	४	कर्तव्यन	कर्तव्य
४१०	२	वस्त्वजा	वस्त्वना
"	९	वस्त्वजा	वस्त्वना
"	२०	बहु	बहु
४११	९	ज्योति	ज्योति
४१२	<	संन्ये	संन्ये
"	२३	च तद्वच	तद्वच
४१३	<	समाष्टेज्या	संमाष्टेज्या
"	१०	सर्वत्र	सर्वत्र
"	१६	भाये	भाये
"	२२	युक्तत्वात्	युक्तत्वात्
४१४	२१	स्सं मार्ष्टि	न्संमार्ष्टि
"	२४	समार्गे	संमार्गे
४१९	<	इन्द्रस्य तु धीर्याणि प्रबोचम् ।	{ ' इन्द्रस्य तु धीर्याणि ' प्रबोचम् }
"	२७	वास्य	वास्य
४१९	६	देवता,	देवता
४२०	१३	साम्येना	साम्येन
४२१	९	दाति	दाति
४२१	१९	रथीं माहे	रथीं माहे
४२१	२०	नः	न
४२१	२२	तदेव	तदेव

पुटे	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
४२३	१५ देवतारूपे	देवतः रूपे
४२३	२७ शक्ति	शक्त
४२५	११ रयिम् ।	रयिम्
४२७	८ स्ते ' पशु ।	स्ते पशु
४२७	११ संमत्रे	संमवे
४२८	२८ चादित	चोदित
४२९	४ वोक्य	वाक्य
४२९	३० द्वादत्त्व	द्वादशत्त्व
४३०	१८ द्द्व	शस्त्र
४३०	२९ स्वत्पक्षे	स्वत्पक्षे
४३१	३ ध्याये ग्रहाणा	ध्याये ग्रहाणां
४३१	९ नशन्ति ,नदमाति,	नशन्ति न दमाति
४३१	१५ स्वामिनी	स्वामिनी
४३४	२२ तदभिधान	तत्-अभिधानम्
४३५	१२ द्विभो यद्वि	द्विभो वय
४३५	१७ च । तु	चातु-
४३७	६ मोष	मोष
४३७	६ सशय , ।	सशय ,
४३७	७ मानात्	मानाय
४३७	२२ मन्त्राणा,	मन्त्राणाम्
४३८	१९ नश्यतीति	नश्यतीति ।
४३९	१३ वचनन्याय	वचन न्याय
४४०	५ अग्नि	अग्नि
४४०	७ वशेने	वशेने
४४०	२७ दधीति ।	दधीति
४४२	१४ यजुषा	यजुषा
४४२	२२ निग	निगद्
४४५	१ वाऽर्थक	वाऽर्थक

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४९	२०	बहुवदष्ट	बहुदष्ट
४५०	४	त्वेति	त्वेति
४५०	६	च पुन	च पुनः
४५२	१८	पूर्णेनव्यव	पूर्णेन व्यव
४५४	४	मावात् । स	मावात्स
४५५	२९	पुस्त्यात्प्यंत प्रिय	पुत्रस्यात्प्यन्तप्रिय
४५५	३०	दृष्टान्त भाग	दृष्टान्तभाग
४५६	२४	पूर्वस्व	पूर्वस्य
४५७	२५	त्वार्चाथ	त्वार्चार्य
४५८	३०	प्रौढी	प्रौढि

